

YAPI, ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN
TÜRK ATASÖZLERİ

Editör

Engin Çetin

Ayşehan Deniz Abik • Belde Aka Kıyağa • Gökhan Akınbingöl • Mehmet Akkuş – Cihat Ekiz •
Erhan Aktaş • Esin Al • Ensar Alemdar • Faysal Okan Atasoy • H. Dilek Batislam • Özlem Baydar •
Beytullah Bekar • Adem Ceyhan • Engin Çetin • Kâzım Çıracı • Melek Çubukcu •
B. Erdem Dağistanlıoğlu • Özge Eker Kavalçalan • Mesut Gün – Ömer Tuğrul Kara – Elif Alkan –
Mustafa Barış Baştürk • Uğur Gürsu • Mustafa S. Kaçalın • Fatoş Karadağ Toprak •
Muhammet Fatih Karagöz • Ayhan Karakaş • Bilge Karga Göllü • Mehmet Ölmez • İpek Ölmez •
Merve Şahin • B. Tahir Tahiroğlu • Esra Tarhan • Hacer Tokyürek • Yeter Torun Öğretmen •
Kadir Uzun – Mustafa Tızlak • Uğur Uzunkaya • Yasin Yayla • Alper Yıldız • Muna Yüceol Özezen

YAPI, ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN
TÜRK ATASÖZLERİ

Editör: Engin Çetin

ISBN: 978-625-5548-13-9
PA Paradigma Akademi Yayınları
Sertifika No: 69606

PA Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım
Fetvane Sokak No: 29/A
ÇANAKKALE

e-mail: fahrigoker@gmail.com

Yayın Sorumlusu: Fahri Göker
Dizgi&Kapak: Sitevio Ajans

Matbaa
Meydan Baskı
Sertifika No: 70835

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığından alınan bandrol ve ISBN ile
satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Aralık 2024

YAPI, ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN

TÜRK ATASÖZLERİ

Editör

Engin Çetin

İÇİNDEKİLER

SÖZ BAŞI	7
1. BÖLÜM: OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMLERİNE AİT BAZI ATASÖZÜ DERLEMELERİ, TESPİTLER, DEĞERLENDİRMELER	9-55
Türk Atasözleri ve Transkripsiyon Metinleri • Beytullah Bekar	10
Arap Harfli Türkçe Atasözleri Derleme ve Tespitleri Hakkında Toplu Bir Değerlendirme • Adem Ceyhan	21
Alî Emîrî'nin Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyyesi • Mustafa S. Kaçalın	33
Ispartalı M. İzzet Ündeğer'in Atasözleri Derlemesi • Mehmet Akkuş – Cihat Ekiz	45
Osman Baki YEY'in <i>Atasözleri ve Deyimler Dilekler, İlençler, Temsilî Fıkralar İstişhat ve İstidlalleri ile</i> Adlı Eserinin Mehzazlarının Tetkiki • Kadir Uzun – Mustafa Tızlak	50
2. BÖLÜM: TÜRKÇENİN TARİHİ METİNLERİNDE, EDEBİYATIMIZDA VE TÜRK DÜNYASINDA ATASÖZLERİ	57-156
Eski Uygur Türkçesi Dönemi Atasözleri Üzerine Bir İnceleme • Uğur Uzunkaya	58
Xuanzang Biyografisinde Atasözü Niteliği Taşıyan Sözler • Hacer Tokyürek	71
Alî Şîr Nevayî'nin <i>Münşeat</i> 'ına Deyim ve Atasözleri Penceresinden Bakış • A. Deniz Abik	81
Atasözlerinin Divan Şiirinde Kullanımına Dair • H. Dilek Batıslam	87
Şehrengizlerde Güzeli Atasözleriyle Sevmek • Bilge Karga Göllü	101
Ziya Paşa'nın Şiirlerinde Atasözlerinin Kullanım Şekilleri • Gökhan Akınbingöl	133
Çukurova Türkülerinde Atasözü Kullanımı • Ayhan Karakaş	143
Salır Atasözlerinin Türk Atasözleri Arasındaki Yeri • Mehmet Ölmez	149
3. BÖLÜM: ANADOLU AĞIZLARINDA TÜRK ATASÖZLERİ	157-215
<i>Derleme Sözlüğü</i> 'ndeki Atasözü Nitelikli Tanıklar ve Bu Tanıklardan Atasözlerimize Katkılar • Kâzım Çıracı	158
<i>Derleme Sözlüğü</i> 'nden <i>Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler</i> 'e Katkılar • Ensar Alemdar	177
Isparta Ağzından Atasözleri Sözlüğüne Katkılar • Faysal Okan Atasoy	203
Giresun İli Ağzından <i>Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler</i> 'e Katkılar • Yasin Yayla	207
4. BÖLÜM: TÜRK ATASÖZLERİNİN KURAMSAL VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ ...	217-288
Bir Özlü Söz / Özdeyiş Ne Zaman ve Nasıl Anonimleşir? (Atasözlerinin Doğuşu ve Yayılışı Üzerine Kuramsal Bir Değerlendirme) • Muna Yüceol Özezen	218
<i>Dîvânu Lugâti 't-Türk</i> 'te Geçen Atasözlerinde Ritim Unsuru Olarak Gramer Uyumları • Özge Eker Kavalçalan	233
Bölge Ağızlarındaki Atasözlerinde Seçenek ve Seçim • Yeter Torun Öğretmen	269
Türkçe Atasözlerinde +IX Eki ile Çokluk Kategorisi İlişkisi • Esin Al	277
Tuva Atasözleri ile Moğol Atasözlerinin Yapısal Özellikleri Bakımından Karşılaştırılması • Fatoş Karadağ Toprak	283
5. BÖLÜM: TÜRK ATASÖZLERİNDE ÖNE ÇIKAN DEĞERLER, KAVRAMLAR VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ	289-427
Atasözü Derlemelerinde Sık Tekrarlanan Atasözleri Üzerine Gözlemler • Engin Çetin	290
Kazak Atasözlerinde Yer Alan Söz Sanatları • Uğur Gürsu	297
Hakas Atasözlerinde Avankulat • Erhan Aktaş	301
Divan Şiirinde Atasözleri Yoluyla 'Er Kişi'ye Yüklenen Vasıflar • Belde Aka Kiyaya	309
Atasözleri Üzerine Gerekçeleştirme Odaklı Bir Söylem İncelemesi • B. Erdem Dağıstanlıoğlu	319
Türk Atasözlerinde Yer Alan Organ Adları • Melek Çubukcu	329
Atasözleri Çevirilerinde Çeviri Kayıpları • İpek Ölmez	367
Türk Atasözlerinde Kadınlığı Temsil Eden İfadelerle Kullanılan Sözcüklerin Sıklığı • Özlem Baydar	377

Türk Atasözlerinde ‘Karıncı’ • Merve Şahin	405
Türk ve İtalyan Atasözlerine İçerikleri Açısından Karşılaştırmalı Bir Bakış • Muhammet Fatih Karagöz	415

6. BÖLÜM: TÜRK ATASÖZLERİNE GÜNÜMÜZ ÇERÇEVESİNDEN

BAKIŞLAR	428-469
Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Atasözlerinin Yapay Zekâ ChatBotları Aracılığıyla Öğretilmesi • Mesut Gün – Ömer Tuğrul Kara – Elif Alkan – Mustafa Barış Baştürk	429
Atasözlerinin Üretken Dil Modelleriyle İşlenmesi • B. Tahir Tahiroğlu	441
Sosyal Medyada Atasözlerinin Anlam Değişmeleri: Twitter (X) Örneği • Alper Yıldız	455
Türk Halk Hikâyelerinde Yer Alan Atasözlerine İşlevsel Bir Yaklaşım • Esra Tarhan	463

SÖZ BAŞI

Geçmişin en bilge bakışını, kültürün en özlü yanını günümüze getiren atasözleri dil ve edebiyat malzemesi olmanın yanında kültür araştırmaları için de büyük önem arz eder. Eskilerin daha çok derleme veya anlam verme düşüncesiyle tabiri caizse el yordamıyla ele aldığı atasözleri bugün her açıdan daha bilimsel yöntemlerle incelenmektedir. Atasözü bilimi (paremiyoloji) bu bakımdan araştırmacılara farklı bakış açıları sunar. Atasözlerimizin günümüz imkânlarıyla derlenmesi, incelenmesi, farklı açılardan ele alınması kültüre ayna tutan bu sözlerin gelecek kuşaklara aktarılması bakımından da son derece önemlidir.

2022 yılının Eylül ayında Araştırma Üniversiteleri Destekleme Programı (ADEP) çerçevesinde hazırlamaya başladığımız *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri Projesi* hâlihazırda devam etmektedir. Bu proje bize eski dönemlerden günümüze süregelen veya unutulmuş atasözümüzü gösterme, bunları fark etme ve bu sözleri daha çok düşünme imkânı sundu. Bu projeden aldığımız ilhamla -ülkemizde bildiğimiz kadarıyla ilk kez- atasözlerinin farklı bakımlardan ele alınacağı bir çalıştay düzenlemeye karar verdik. *Geçmişten Günümüze Türk Atasözleri Çalıştayı* 21-22 Kasım 2024 tarihlerinde Çukurova Üniversitesi ev sahipliğinde Türk Dil Kurumu iş birliği ile düzenlendi. Çalıştaya tam da amaçladığımız gibi daha önce atasözlerimiz üzerinde düşünmüş, atasözlerimizi mesele edinmiş çok sayıda araştırmacı katıldı. Bu vesileyle çalıştayın düzenlenmesi konusundaki destekleri dolayısıyla Çukurova Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hamit Emrah Beriş'e, Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Osman Mert'e, Türk Dil Kurumu Başkan Yardımcısı Doç. Dr. Harun Şahin'e, Türk Dil Kurumu çalışanlarına, Adana Sanayi Odası Başkanı Zeki Kıvanç'a, Çalıştay Düzenleme Kurulu üyelerine ve *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri Projesi* çalışma takımına teşekkürlerimi sunuyorum.

Yapı, Anlam ve Kullanım Özellikleri Bakımından Türk Atasözleri adındaki bu kitap, işte bu çalıştayda sunulan bildirilerin daha önce belirlenen şekliyle birer kitap bölümü hâline dönüştürülmüş, hakem sürecinden geçmiş çok değerli çalışmaları içermektedir. Kitabın oluşmasında Prof. Dr. Faysal Okan Atasoy, Prof. Dr. H. Dilek Batıslam, Prof. Dr. Engin Çetin, Prof. Dr. Sema Çetin Baycanlar, Prof. Dr. Nilgün Çıblak Coşkun, Prof. Dr. Hacer Tokyürek, Prof. Dr. Yeter Torun Öğretmen, Prof. Dr. Muna Yüceol Özezen, Doç. Dr. Emine Ayan, Doç. Dr. B. Tahir Tahiroğlu, Doç. Dr. Uğur Uzunkaya ve Dr. Öğr. Üyesi B. Erdem Dağıstanlıoğlu hakem olarak görev almakla destek olmuşlardır. Çalıştay bildirilerinin sunulması sırasında fikirleriyle yazarlarımızı destekleyen hocalarımız gibi bildirilerin kitap bölümü hâline getirilmesi sırasında hakemlik yaparak ilgili bölümleri titizlikle inceleyen değerli hakemlerimiz de bu anlamda teşekkür borçluyuz.

Yapı, Anlam ve Kullanım Özellikleri Bakımından Türk Atasözleri, altı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde atasözlerinin derlenmesi, sözlük hâline getirilmesi, fıkri alt yapısı, yapı özellikleri, edebiyatımızdaki yeri, atasözlerinde öne çıkan değerler ve kavramların düşündürdükleri, günümüz dünyasında atasözlerinin durumu, kullanım özellikleri, atasözlerinin öğretilmesi meselesi ve bilgisayar destekli dil bilimi çalışmalarındaki yeri üzerinde durulmuştur. İçerikleri bakımından farklı bölümlerde yer alsalar da eserde Türkiye dışı Türk dünyasına ait çok sayıda atasözü de yer almaktadır. Bunun yanında Türk atasözleri ile farklı toplumların atasözlerinin çeşitli vesilelerle karşılaştırmalı olarak ele alındığı birçok bölüm de bu eserde bulunmaktadır. Kitabın hazırlığı sırasında bölüm yazarlarımızın sözcük ve terim seçimleri konusunda müdahalede bulunulmamıştır. Bu sebeple aynı kavram için farklı söz kullanımlarının yazarların tercihi olduğunun bilinmesini isterim. Eserde yer alan ve yazarlarımız tarafından hazırlanan bölümler, içerik özelliklerine göre genelden özele, eskiden yeniye doğru sıralanmıştır.

Okumakta olduğunuz bu eseri mutlulukla araştırmacıların ve meraklıların yararına sunuyor, eserin bundan sonra yapılacak çalışmalarda yararlanılan bir kaynak olmasını diliyoruz. Kutlu olsun...

Prof. Dr. Engin Çetin

1. BÖLÜM

OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMLERİNE AİT BAZI ATASÖZÜ DERLEMELERİ, TESPİTLER, DEĞERLENDİRMELER

Türk Atasözleri ve Transkripsiyon Metinleri

Beytullah Bekar*

Giriş

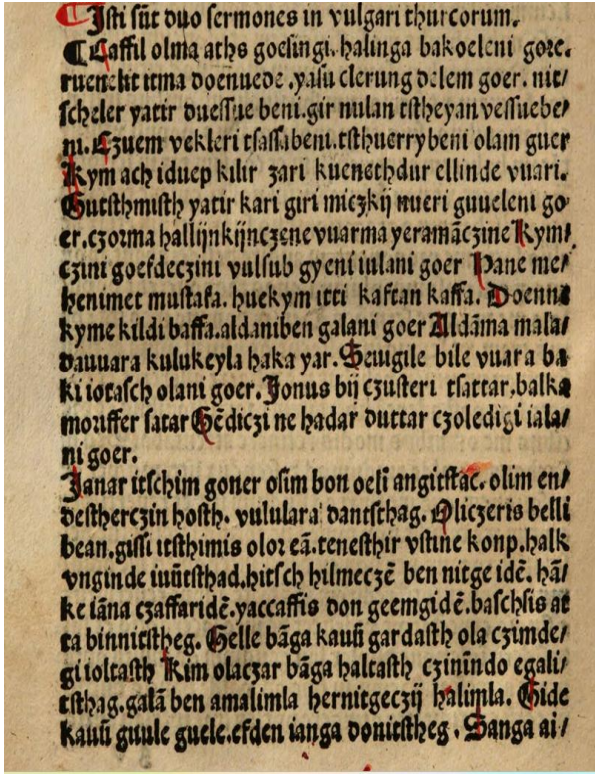
Osmanlı döneminde farklı coğrafyalarda farklı milletlerden yazarların Türkler ve Osmanlı Türkçesi ile ilgili Arapça, Farsça, Rusça, Latince, Yunanca, İtalyanca, Ermenice, İngilizce, Almanca gibi farklı dillerde çeşitli eserler yayımladıkları görülmektedir. Özellikle de Osmanlının Avrupa topraklarına akınlar düzenlemeye başlamasıyla Avrupalılar Türkleri yakından tanımak ve Türkçe öğrenmek amacıyla çeşitli eserler ortaya koymuşlardır. Bu eserlerin çoğu kendi dillerinde kendi alfabeleriyle bazıları da Latin harfleriyle Türkçe olarak yazılmıştır. Osmanlı Türkçesinin Arap alfabesine dayalı yazı sistemi dışında farklı alfabelerle yazıya geçirilmesiyle (Gotik, Latin, Grek, Ermeni, İbrani vb.) ortaya çıkan bu eserler transkripsiyon metinleri olarak adlandırılmaktadır.

Transkripsiyon Metinleri

Daha çok gramer kitapları ve sözlüklerden oluşan transkripsiyon metinlerinin içerisinde tematik konuşma metinlerine, dinî metinlere, mektup örneklerine, şiirlere, ilişki sözlerine, atasözlerine ve deyimlere rastlamak mümkündür. Transkripsiyon metinlerinin önemi yalnızca içerdikleri Türkçe malzemelerden kaynaklanmamakta, Türkçe malzemelerde dönemin konuşma özellikleri ile ilgili bazı verilerin bulunmasından ve Arap harfli metinlerde tespit edilemeyen bazı fonetik hususlar hakkında çözüme katkı sağlayacak örneklerin varlığından kaynaklanmaktadır.

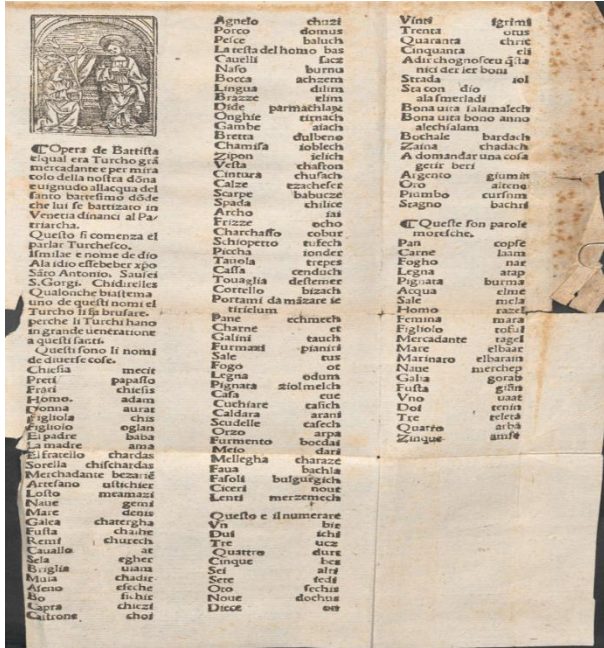
Transkripsiyon Metinleri Örnekleri

Georgius de Hungaria tarafından 1481 yılında yayımlanan ve Osmanlının sosyal hayatı hakkında bilgi veren *Tractatus de Moribus, Conditionibus, Nequitia Turcorum* adlı eserin içinde Gotik harfli iki Yunus Emre şiiri bulunmaktadır.

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, beytullahbekar@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-8372-1190.

Battista tarafından 1520 yılında tek yaprakтан oluşan *Opera de Battista, el qual era Turcho...* adlı eserde tematik olarak hazırlanmış kısa bir sözlük verilmiştir.

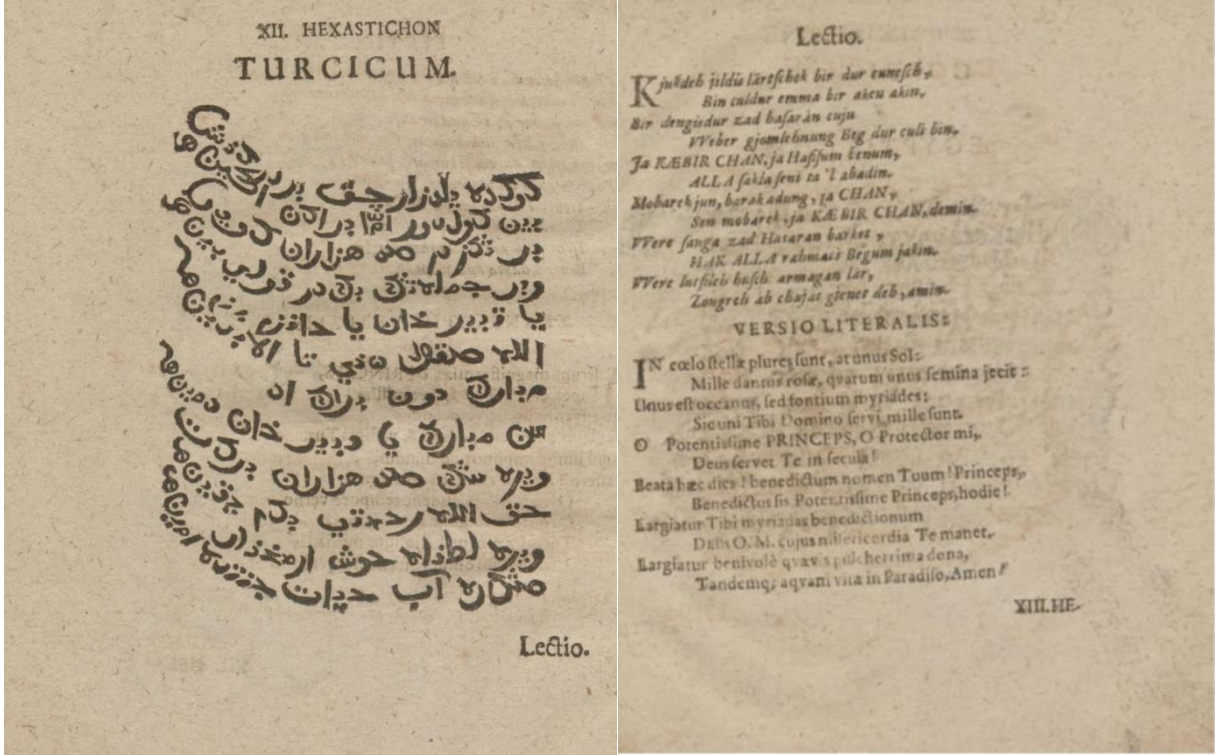
Bartholomaeus Georgievic tarafından 1544 yılında yayımlanan *De Turcarum Ritu et Caeremoniis* adlı eserde konuşma metni, ilişki sözleri ve tematik sözlük yer almaktadır.

**DIALOGVS
RESPONSIO**

Christiani.

Stambola giderum **Tsultanum.**
Constantinopolim uersus pergo **Princeps.**
TVR. Ne istum var bu memlekettin.
.i. Quid negotii habes in his regionibus?
CHR. Bezergenlik, ederum, Affendi,
.i. Mercaturam exerceo Domine,
uel, Maslahaton, var, **anadolda.**
.i. Mibi negotium est in Asia.
TVR. Ne habar tsizium gilderden.
.i. Quid noui fertur in uestris partibus?
CHR. Hits neste bilmezom tsaa dimege.
.i. Nescio quid noui scire cupis, ut dicam tibi.
TVR. Gioldassum varmi tsenumlec
.i. Est ne tibi comes?
CHR. Ioch, Ialanuz gheldum.
.i. Non, sed solus ueni.
TVR. Benumle gelurmitun
.i. Mecum placet ne uenire?
CHR. Irachmider tsenum iataghom
.i. Est ne procul tuum hospitium?
TVR. Iachender bundan gustereim tsaa.
.i. prope est, hinc ostendam tibi.
CHR. Gel ghufferiuere Allaha tseuertson
Veni ostende, si Deum amas
TVR. kalch iochari tur bonda
Erige te sursum, sta bic.
CHR.

August Pfeiffer'in 1670 yılında hazırladığı *Jahr-Opfer, welches dem durchleuchtigsten, hochgebohrnen Fürsten und Herrn Hn. Johann Georgen* adlı çalışmada Arap ve Latin harfli Türkçe övgü şiiri ve Latincesi bulunmaktadır.

Transkripsiyon Metinleri ve Türk Atasözleri

Atasözleri bir milletin hayat görüşünü, yaşam tarzını ve bilgi birikimini en güzel yansıtan sözlü kültür ürünlerindedir. Çıktıkları toplumların düşünce yapısını, örf ve âdetlerini yansıtmakla birlikte bir kültür mirasıdır. Bir millet hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler o toplumun atasözlerini derlemişler, kendi dillerine aktarmışlar ve anlamaya çalışmışlardır. En eskisi 16. yüzyıla dayanan bu çalışmaların 17., 18. ve 19. yüzyılda arttığı görülmektedir (Bekar, 2019a).

Türk atasözleri bazı transkripsiyon metinlerinde müstakil bir bölüm halinde bulunurken bazılarında Türkler hakkında bilgi verilen bölümlerde bilgileri teyit etmek amacıyla kullanılmıştır. Bazı eserlerde ise gramer kuralları atasözleriyle örneklendirilmiştir. Atasözlerinin kayda geçirilme amacıyla değişiklikler olsa da genellikle buldukları bölgede yaşayan Türklerden derlenmiş olmaları sebebiyle farklı veriler barındırmaktadırlar.

Bu çalışmada H. Megiser'in *Paroemiologia Polyglottos: hoc est: Proverbia et Sententiae complurium linguarum* ve *Institutionum Linguae Turcicae*, G. B. Montalbano'nun *Turcicae linguae per terminos latinis educta Syntaxis in usum eorum qui in Turciam missiones subeunt ad nutum sacrae congregationis de propoganda fide*, M. M. Francesco'nun *Syntagmaton Linguarum Orientalium*, J. C. Clodius'un *Grammatica Turcica*, B. Pianzola'nın *Grammatica dizionarj, e colloqui per imparare le lingue italiana, greca-volgare, e turca, e varie scienze...*, O. F. von Schlechta Wssehrd'in *Osmanische Sprichwörter* ve P. J. Piqué ait *Grammatik der türkisch-osmanischen Umgangssprache* adlı eserler içindeki bazı atasözlerinde ağız özelliği gösteren hususlarla anlam değişimleri üzerinde durulacaktır.

Paroemiologia Polyglottos: Hoc est: Proverbia et Sententiae Complurium Linguarum [1605]

Megiser'in *Paroemiologia Polyglottos: hoc est: Proverbia et Sententiae complurium linguarum* adlı eseri 240 sayfadan oluşan çok dilli, konulara göre hazırlanmış bir atasözü derlemesidir. Eserin ilk baskısı 1592 yılında Graz'da yapılmıştır. Bu baskıda Yunan ve Latin harfleriyle Yunan ve Latin şairlere ve filozoflara ait özdeyişler ile İtalyan, Galya, Alman ve diğer Hristiyan halklarının atasözleri verilmiştir. 1605 yılında yapılan baskıda ise 1592 yılındaki baskıya ilave olarak İbrani alfabesiyle yazılmış kutsal Yahudi metinleri ile İspanyollara, Belçikalılara, Slovenlere, Araplara ve Türklerle ait

atasözleri bulunmaktadır. Bu baskıda diğer bir farklılık ise Hristiyan halkları ibaresindeki dinî sıfatın kaldırılmış olmasıdır (Durmuş, 2017: 662). *Paroemiologia Polyglottosta* Latin harfleriyle yazılmış toplam 99 atasözü bulunmaktadır. Burada geçen atasözlerinden bazıları 1612 yılında yayımlanan gramer kitabında tekrar verilmiştir. *Paroemiologia Polyglottos*'taki atasözlerinin Türkçenin basılı ilk atasözleri örnekleri olması bakımından son derece önemlidir (Durmuş, 2017: 663).

Institutionum Linguæ Turcicæ [1612]

Megiser'in *Institutionum Linguæ Turcicæ* adlı eseri 1612'de yayımlanmıştır. Eser, 375 sayfa ve 4 bölümden oluşmaktadır. 1. bölümde eski yazı ve Türkçe telaffuz üzerinde durulur. Bu eserde kullanılan Arapça kalıplar Breslau'da Peter Kirstein tarafından hazırlanır. Bu kalıplar Almanya'daki ilk Arapça kalıplardır. Megiser'in, kitabının 2. bölümünde gramerle ilgi bilgiler verilmiştir. 3. bölümde, 220 atasözü vardır. Stein'a göre bu atasözlerinden bazıları Türkçeye başka dillerden geçmiştir. 4. bölümde ise 2500 Türkçe sözcüğün yer aldığı Latince-Türkçe / Türkçe-Latince sözlük vardır (Gül, 2006: 61).

Turcicæ Linguae per Terminos Latinos Educta Syntaxis in Usum Eorum qui in Turciam [1622-1631]

G. B. Montalbano'nun *Turcicæ linguae per terminos latinus educta Syntaxis in usum eorum qui in Turciam missiones subeunt ad nutum sacrae congregationis de propoganda fide* adlı eserinin yazılma tarihi tam net değildir*. Montalbano, Papa XV. Gregorio'nun emri ile 1622 yılında kurulan De Propaganda Fide kongregarisyonunun isteği doğrultusunda *Turcicæ Linguae per Terminos Latinos Educta Syntaxis in Usum Eorum Qui in Turciam Missiones Subeunt* adlı eseri yazmıştır. Leone Allacci'nin verdiği bilgiye göre eser 1632 yılında yazılmıştır. Eser 225 sayfa olup üç bölümden oluşmaktadır: 1. bölümde gramer bilgileri (3a-80b), 2. bölümde Türkçe-Latince sözlük (81a-211b), 3. bölümde ise atasözleri (212a-225a) vardır (Gallotta, 1986: 235-236). Atasözleri Latin harfleriyle ve alfabe sırasına göre sıralanmış olup 144 tanedir.

Syntagmaton Linguarum Orientalium [1670]

M. M. Francesco'nun *Syntagmaton Linguarum Orientalium* adlı eser iki cilt halinde hazırlanmıştır. 1. cilt 1643 yılında yazılmış ve 145 sayfadır. Bu ciltte Gürcücenin grameri hakkında detaylı bilgi verilmiştir. 2. cilt ise 1670 yılında yazılmış ve 96 sayfadır. 2. ciltte Türkçe ve Arapçanın imla özellikleri ve Türkçenin gramer kuralları verilmiştir (İğci, 2014: 32). Bu eserdeki atasözleri diğer eserlerden farklı olarak atasözleri başlığı altında değil, 68. sayfadan itibaren gramer kuralları anlatılırken gramer kurallarına uygun örnekler olarak verilmiştir. Eserde 96'sı Arap ve Latin harfli, 14'ü de yalnız Arap harfli olmak üzere 110 atasözü tespit edilmiştir.

Grammatica Tvrcica Necessariis Regvlis Praecipvas Lingvae Difficvltates Illvstrans [1729]

J. Ch. Clodius'un 1729 yılında hazırlanmış olduğu Türkçenin gramerinin anlatıldığı *Grammatica Tvrcica Necessariis regvlis praecipvas lingvae difficvltates illvstrans (etc)* ile 1730 yılında Latince, Almanca ve Türkçe olmak üzere üç dilli hazırlanmış olduğu *Compendiosum Lexicon LatinoTurcico-Germanicum* adlı sözlüğü Türkoloji için çok önemlidir. *Grammatica Tvrcica Necessariis regvlis praecipvas lingvae difficvltates illvstrans (etc)* adlı eserin ilk 87 sayfasında gramer bilgileri verilmiştir. 88-106 sayfalar arasında Latin ve Arap harfli Türkçe metinler ve bunların incelenmesi vardır. 107-167 sayfalar arasında yine Latin harfli Türkçe ve Latince karşılıklı konuşma metinleri bulunmaktadır. 168-179 sayfalar arasında karşılıklı konuşma metinlerinde geçen bazı kelime ve kelime grupları hakkında açıklamalar yapılmıştır. 180-192 sayfalar arasında Latin ve Arap harfli 31 atasözü ve bunların kelime kelime Latinceye tercümesi bulunmaktadır.

Grammatica Dizionarioj, e Colloqui per Imparare le Lingue Italiana, Greca-Volgare, e Turca, e Varie Scienze [1789]

B. Pianzola'nın *Grammatica dizionarioj, e colloqui per imparare le lingue italiana, greca-volgare, e turca, e varie scienze....* adlı eser üç cilt halinde 1789 yılında yayımlanmıştır. Eserin 1. cildi (ss. 1-112) İtalyanca, Yunanca ve Türkçe sözlüktür. Bu sözlükte, her bir sayfada iki sütun halinde kelimenin İtalyancası, Yunancası ve Türkçesi verilmiştir. 2. cilt de (ss. 1-48) sözlük olup yalnızca İtalyanca ve

* Bu eserdeki atasözleri Aldo Gallotta'nın 1986 tarihinde İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisinin XXIV. sayısında yayımlanmış olduğu "Latin Harfleri ile Yazılmış Bir Kaç Osmanlı Atasözü" adlı makalesinden alınmıştır. Aldo Gallotta, makalesinde eserin yazılma tarihini Leone Allacci'nin 1632 olarak belirtmesine rağmen 1622 – 1632 tarihleri arası olarak vermiştir. Çalışmamızda Aldo Gallotta'nın tarihlendirmesi esas alınarak 1622 - 1632 olarak verilmiştir.

Yunanca kelimelerden ibarettir. İtalyanca ve Yunanca sözlük her bir sayfada üç sütun halinde hazırlanmıştır. 3. cilt (ss. 1-164) dört bölüm halindedir. 1. bölümde (ss. 1-9) alfabe ve bazı harflerin telaffuzları, 2. bölümde (ss. 9-43) gramer kuralları, 3. bölümde (ss. 43-49) cümle yapıları ve 4. bölümde (ss. 50-164) darbimeseller (zerbimeseller), atasözleri (atalar deifcileri) ve değişik konularda hazırlanmış karşılıklı konuşma metinleri (mukameller) vardır. 224 atasözü (ss. 60-68) her bir sayfada üç sütun halinde Latin harfli, İtalyanca ve Yunanca tercümeleriyle verilmiştir (Bekar, 2019b: 7).

Osmanische Sprichwörter [1865]

O. F. von Schlechta Wssehrd'in 1865 yılında yayımlanan *Osmanische Sprichwörter* adlı eseri XIV + [2] + 180 sayfadır. Atasözleri (ss. 2-155) her bir sayfada iki sütun halinde hazırlanmıştır. Çift rakamlı sayfalarda atasözlerinin Almanca ve Fransızca tercümeleri, tek rakamlı sayfalarda ise Arap harfli yazılışlarıyla birlikte Almanca ve Fransızcanın ses denklığıne göre Latin harfli olarak Türkçe şekilleri verilmiştir. Ayrıca yazar, Arap harfli atasözlerinin altına kelime kelime Almanca ve Fransızcalarını da vermiştir. Atasözlerinden sonra (ss. 159-180) sözlük bulunmaktadır. Sözlük, her bir sayfada iki sütun halinde alfabetik olarak önce Arap harfli ardından da Almanca ve Fransızca tercümesiyle hazırlanmıştır. Eserde toplam 500 atasözü bulunmaktadır.

Grammatik der Türkisch-Osmanischen Umgangssprache [1869]

P. J. Piquere ait *Grammatik der türkisch-osmanischen Umgangssprache* adlı eser 1869 yılında Viyana'da yayımlanmıştır. Eser VIII + 344 + [12] sayfa olup ön söz ve dört bölümden oluşmaktadır. 1. bölümde (ss. 1-257) Türkçenin gramer bilgileri, 2. bölümde (ss. 258-286) karşılıklı konuşma metinleri, 3. bölüme (ss. 287- 303) toplam 346 atasözü, deyimler ve özlü sözler, 4. bölümde (ss. 304-344) alfabetik olarak hazırlanmış sözlük vardır. Ayrıca sözlüğün sonuna içindikiler ve doğru yanlış cetveli konulmuştur. Eserdeki atasözleri iki bölüm halindedir. 1. bölümde (ss. 287-298) her bir sayfada iki sütun halinde atasözleri Arap harfli ve yanlarında Almanca tercümeleri vardır. 2. bölümde ise (ss. 299-303) yine her bir sayfada iki sütun halinde atasözlerinin Latin harfli şekilleri bulunmaktadır (Bekar, 2019b: 9).

İnceleme

Transkripsiyon metinlerinde bulunan atasözleri genellikle buldukları bölgede yaşayan Türklerden derlenmiş olmaları sebebiyle derlendikleri bölge ve dönemle ilgili farklı veriler barındırmaktadırlar.

Ses Özellikleri

Ses düşmesi

h > ø:

Montalbano (1622-1631) eserinde verdiği bazı atasözlerinde /h/ düşmesi örnekleri görülmektedir: her > er, hep > ep, hem > em, hirsiz “hırsız” > irsiz “ırsız”, haivan “hayvan” > aivan “ayvan”.

Delie er giun baiaram ider

Ep olur, dedikleri ile zaman ister giognul

Issirmadigum eli up em bassina ko

Irssis irsse ioldass dur

**Sus soilemek ile adami ieghrek dur, aivanlar adamdan ieghdur
egher ei soilemess¹⁴².**

η > ø:

sojra > sora

Ath ogurlan ductan fora achür capıssi,
mi caparssen. i. e.

Megiser (1605)

ı > ø:

brak- > brak-

191. Eiluc eyle, degüsi brack: Balluck bilmessa
Halick bilur. Fa bene & buttalo al.

Megiser (1612)

Ses türemesi

ø > k:

eşek > ekşek

k'endi jaxatıñı' okurıajan ek-
şeje benzèr.

Pianzola (1789)

ø > ü:

rüzgâr > ürüzgâr

Uruegiarâ zük'ürèn jüzünè
zük'ürür.

Pianzola (1789)

Ses değişmesi

g > ğ > y:

bugün > buyün

بۇجۇنكى بۇمۇرتا جارۇنكى
Bujunki emurta jarunki
كۆتۈپتىن يېگەندۇر
tankedan jegdur.

Megiser (1612)

degil > değil > deyil

Ok'üzde bojnüz, ve kusa ka-
nât juk dejildir.

Pianzola (1789)

k > g:

kendi > gendü ~ gendi

Sarb sürcke gendu khabin agidur.

Megiser (1605)

**Henkhiſchiç gendi hui, adetſchi hoſch ge-
tar. i. Suum cuiq; pulcrum eſt.**

Megiser (1605)

ghéduì oghmek cqocqar.

Francesco (1670)

ö > ü:

öp- > üp-

İſirmadigung eli up baſchina ko.

Megiser (1612)

v > b:

Megiser (1612) eserinde verdiği bazı atasözlerinde b > v değişmesi örnekleri görülmektedir: var > bar, bar- > var-, sivri > sibri, haivan “hayvan” > haiban “hayban”

Adamden adama arki bar.

**Barugin jer kharanguiffe ſende gioſin
Khup. Wenn du an ein finſter ort**

Hidiſtan fuli ſibri ſinedten çajurnas

*Vel, Sus suilemegile ademi jegrectur
haibanlardan Haibanler (senden) egdur*

Eklerde ünlü uyumsuzlukları

+den (ayrılma durumu eki):

od+den

Ödden khorkhan, tutunden fakhinsin.

Megiser (1605)

adam+den

Adamden adama arkı bar.

Megiser (1612)

kaftan+den

*كوكلك قفطاندن يقين نر
Öionlek kaftanden jakin dür.*

Clodius (1729)

+ler (çokluk eki):

olan+ler

Gütsch olanler hurmeth lidur.

Megiser (1605)

haiban+ler “hayvanlar”

*Vel, Sus suilemegile ademi jegrectur
haibanlardan Haibanler (senden) egdur*

Megiser (1612)

-se (şart eki):

olur-se

**Eſcki doſt, duſchman olmaſ , olurſe duſ
taſt olmaſ.**

Megiser (1605)

Anlam Özellikleri

üt- / git-

Kör köri üder ikisi dahi çukura düşer

**Khior Khiori uder ikifi dahi tſchukura
duſcher. Vn cieco gvida l' altro , &**

Megiser (1612)

Kör kör ile gider ikisi dahi çukura düşer

کور کوریلہ کیدر ایکسی دخی چوقرہ دوشر

Francesco (1670)

kes- / ısır-

İşirmedüğün eli üp başına ko

İſirmedüğüng eli up baſchina ko.

Megiser (1612)

Kesmediyin eli öp

k̄i esmedij̄n̄ eli öp

Pianzola (1789)

beşikte ol- / beşikte öl-

Kaynaklarda “Hepsinden bahtlısı beşikte olan.” (Albayrak 2009) şeklinde kullanılan atasözü iki farklı transkripsiyon metninde “Hepsinden bahtlıdır beşikte ölen.” şeklinde kaydedilmiştir:

Schlehta Wssehrd (1865)

**hepsinden bachtly dyr be-
schikde ölen.**

Piqué (1869)

Sonuç

İncelemeye alınan transkripsiyon metnindeki bazı atasözlerinde ağızlarda yaygın olarak karşılaşılan $h > \emptyset$, $\eta > \emptyset$, $i > \emptyset$, $\emptyset > k$, $\emptyset > \ddot{u}$, $g > y$, $k > g$, $\ddot{o} > \ddot{u}$, $v > b$ gibi ses hususiyetlerine ve farklı kullanımlara rastlanmıştır. Osmanlı döneminde Latin harfleriyle yazılmış olan transkripsiyon metninin yazıldıkları dönemin ve bölgenin konuşma dili özelliklerinden izler taşıması ve kalıplaşmış bir imlaya sahip olan Arap harfli metinlerde tespit edilemeyen ses hususiyetlerini tespiti imkân sağlaması açısından önemlidir. Yeni transkripsiyon metninin tespiti, içindeki Türkçe malzemelerin ortaya çıkarılması ve incelenmesi alanyazına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Battista (1520), *Opera de Battista, el qual era Turcho gra[n] mercadante e per miracolo della nostra do[n]na euignudo allacqua del santo batesimo do[n]de che lui se battizato in Venetia dinanci al Patriarcha*.
- Bekar, B. (2019a). *Batı Kültüründe Türk Atasözleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- Bekar, B. (2019b). Transkripsiyon Metinlerinde Türk Atasözleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö5), 1-13.
- Clodius, J. C. (1729). *Grammatica Turcica*. Leipzig.
- Durmuş, O. (2017). Türkiye Türkçesinin Basılı İlk Atasözleri: H. Megiser'in *Paroemiologia Polyglottos* Adlı Eserinde Yer Alan Atasözleri. Ali İhsan Öbek, Yüksel Topaloğlu ve Oğuzhan Durmuş (Ed.), *Vefatının 20. Yılı Munasebetiyle Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı* içinde (s.659-678). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı.
- Francesco, M. M. (1670). *Syntagmaton Linguarum Orientalium*. Roma: Stamperia della Sacra Congregazione de Propaganda Fide.
- Gallotta, A. (1986). Latin Harfleri ile Yazılmış Birkaç Osmanlı Atasözü. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 24, 235-249.
- Georgievic, B. (1544). *De Turcarum Ritu et Caeremoniis*. Antverpiæ: Apud Gregorium Bontium.
- Georgius de Hungaria (1481). *Tractatus de Moribus, Conditionibus, Nequitia Turcorum*. Roma: Conrad Fyner.
- Gül, B. (2006). Almanya'da Türkoloji Çalışmaları. *Türkbilig*, 2006 (11), 56-117.
- İğci, A. (2014). *17. Yüzyılda Batı Rumeli Türkçesinin Özellikleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Megiser, H. (1605). *Paroemiologia Polyglottos: hoc est: Proverbia et Sententiae complurium linguarum*. Leipzig.
- Megiser, H. (1612). *Institutionum Linguae Turcicae*. Leipzig.
- Montalbano, G.B. (1622-1631). *Turcicae linguae per terminos latinus educta Syntaxis in usum eorum qui in Turciam missiones subeunt ad nutum sacrae congregationis de propoganda fide*. Italia
- Pfeiffer, A. (1670). *Jahr-Opfer, welches dem durchleuchtigsten, hochgebohrnen Fürsten und Herrn Hn. Johann Georgen*. Wittenberg
- Pianzola, B. (1789). *Grammatica dizionarij, e colloqui per imparare le lingue italiana, greca-volgare, e turca, e varie scienze....* Venezia: Antonio Zatta Qu: Giacomo.
- Piqué, P. J. (1869). *Grammatik der türkisch-osmanischen Umgangssprache*. Wien: Albert A. Wenedikt Verelag.
- Schlechta Wssehrd, O. F. von. (1865). *Osmanische Sprichwörter*. Wien: K.K. Orientalische Akademie.

Arap Harfli Türkçe Atasözleri Derleme ve Tespitleri Hakkında Toplu Bir Değerlendirme

Âdem Ceyhan*

Giriş

Türk edebiyatının bilinen en eski yazılı eserlerinden itibaren atasözleri ve deyimlerin kullanıldığı; böylece ortak anlaşma vasıtası olan dilin seçkin ve rağbet gören bu unsurlarından da değişik oranlarda faydalandığı görülmektedir. Örnek vermek gerekirse, İslami Türk Edebiyatının bilinen en eski eseri olan ve H. 462 (M. 1069-70) senesinde Yusuf Has Hâcib tarafından mesnevi şeklinde yazılan *Kutadgu Bilig*'te bazı atasözlerinin “Türkçe mesel”, “sınamış kişi sözü” gibi takdimlerle kullanıldığı görülmektedir. (Üstüner, 1991: 391-428). Kâşgarlı Mahmud'un Araplara Türkçe öğretmek ve Türkçe'nin Arapça gibi zengin bir dil olduğunu ispat etmek amacıyla H. 464-466 (M. 1072-74) senelerinde yazdığı *Dîvânü Lügâti 'l-Türk*'te, iki yüz doksan kadar atasözünün yer aldığı tespit edilmiştir. Adı geçen ansiklopedik sözlükteki Türkçe kelimelerin tarif ve izahları sırasında dağınık şekilde anılan ve “sav” ismi verilen bu atasözleri, Carl Brockelmann, Necip Âsım, Besim Atalay gibi yerli veya yabancı ilim adamlarınca derlenerek bir araya getirilmiştir. (Kaçalın 1994: 448). Bunlardan bazılarına sonraki asırlarda meydana getirilmiş Türkçe atasözü derlemelerinde rastlanmakta; bir kısmının zamanımızda da kullanıldığı bilinmektedir.

Yükneklî Edib Ahmed'in tahminen 12. asırda, aruzun “feûlün feûlün feûlün feul” kalıbıyla ve dörtlükler şeklinde yazdığı *Atebetü 'l-hakāyık* (Gerçeklerin Eşiği) adlı eserinde fikir ve tavsiyelerini daima hadisler, ayrıca Arapça meseller, ara-sıra da Türk atasözleri ve halk tabirleriyle desteklediği görülür. Onun bu ortak dil malzemesini kullanışı konusunda örnek olarak şunlar gösterilebilir: “Bu til başuktursa bütmez, bütter ok başı”. “Ok yarası kapanır, dilin açtığı yara kapanmaz” manasına gelen bu ibare, “El yarası onulur, dil yarası onulmaz” atasözünün benzeridir. “Ming er dostung erse öküş körmegil; bir er duşman erse anı azlama” (Bin er dostun olsa onu çok görme, bir kişi düşman olsa onu azımsama) ibaresi, “Bin dost az, bir düşman çok” atasözümüze uygundur. “(öz) başını yimek (kendi başını yemek), “kökini kazmak” (kökünü kazımak), “köngüller al- (gönüller almak), “kulak tut-” (kulak vermek) ise bahis konusu eserde kullanılan deyimler hususunda verilebilecek örnekler arasındadır. (Daha fazla bilgi ve örnek için bk. Demir 2013: 37-52).

Türk Edebiyatının bilinen en eski eserlerinden beri kullanılan atasözleri ve deyimler, yazılış tarihleri bilinen metinlerden anlaşıldığına göre, 15. asırdan itibaren, isimleri belli veya belirsiz edebî şahsiyetlerce derlenip kayda geçirilmiştir. Bu derlemelerin bir kısmı -Güvâhî ve Cemâli'ye ait olanlar gibi- atasözleri ve deyimler yoluyla öğüt vermek üzere meydana getirilmiştir. Çeşitli alfabelerle ortaya konmuş yazma ve basma hâlindeki belli-başlı atasözü derlemeleri, son zamanlarda büyük ölçüde incelenip Latin harflerine aktarılmış bulunmaktadır. Diğer taraftan divan, mesnevi, nasihatname vb. eserlerde kullanılmış olan atasözleri ve deyimlerle ilgili ilmî araştırma ve yayınlar da yapılmaktadır.

Bu bildiriye atalar sözü veya “mesel” derlemelerinde anılan mefhumun kapladığı saha, aynı anonim halk edebiyatı mahsulleri arasında Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislerin de yer alması, üzerinde ayet ve hadislerin tesirleri, içinde Türk, Arap, Fars şairlerinin mısra yahut beyitleri ile Arapça, Farsça mesellerin anılışı meseleleri ele alınacaktır. Ayrıca çeşitli eserlerde atasözü ve deyim tespiti yolundaki çalışmalarda zaman zaman rastlanan noksan ve yanlışların sebepleri üzerinde durulacak; tarihî metinlerin doğru okunması, anlaşılması ve açıklanması için edinilmesi gerekli bilgiler arasında Arap, Fars ve Türk atasözlerine vâkıf bulunmanın da yer aldığına, belirtilen konudaki bilgi eksikliğinin yanılmaları beraberinde getirdiğine dikkat çekilecektir.

Elimizde –toplama tarihi bildirilmiş olanlardan anlaşıldığına göre- 15. asrın sonlarından itibaren meydana getirilmiş, bazılarının derleyicisi belli, bazılarının belirsiz olan, Arap, Latin vb. alfabelerle yazılmış birtakım Türk atasözleri derlemeleri bulunmaktadır. Bu çalışmada göz önünde tuttuğumuz

* Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü, ceyhanadem@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9680-6580.

YAPI, ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN TÜRK ATASÖZLERİ

Arap veya Latin harfli Türk atasözü derlemelerini şöyle sıralamak mümkündür:

	Atasözlerini derleyen	Eserin adı	Derleme veya baskı yılı	Bulunduğu kütüphane, baskısı, metnini neşreden
1	Belirsiz	<i>Kitâb-ı Atalar</i>	H. 885/ M. 1480-81	Süleymaniye Yazma Eser Ktp. Fatih Bölümü nr. 3543, vr. 115b-136a. (İzbudak, 1936); Bibliothèque Nationale de France Turc 237. (Böler 2022).
2	Belirsiz	<i>Manzum ve Musavver Durûb-ı Emsâl</i>	Tahminen 16. asır.	Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine Bölümü, nr. 1711, vr. 38b-54b. (Kut, 1986: 73-110).
3	Belirsiz	<i>Atasözleri</i>	Tahminen 15 veya 16. asır.	Süleymaniye Yazma Eser Ktp. Esad Efendi Bölümü nr. 2733, vr. 51a-67a.
4	Belirsiz	<i>Atalardan Kalma... Durûb-ı Emsâl</i>	Tahminen 15 veya 16. asır.	Berlin Devlet Ktp. Orient (Doğu) Bölümü, Diez Fol. 25. (Ceyhan, 2006: 237-257).
5	Belirsiz			Berlin Devlet Kütüphanesi Orient (Doğu) Bölümü, MS. Diez A. Oct. 113. (Ceyhan 1998: 109-132; Özer 2021).
6		<i>Türkçe Darb-ı Meseller</i>	16. asrın ikinci yarısından sonra.	Padova Biblioteca Seminario Vescovile nr. 209. (Ceyhan ve Ekinci 2022: 90-110).
7	Hieronymus Megiser	<i>Paroemiologia Polyglottos</i>	Lipsiæ (Leipzig) 1605	Durmuş 2017: 659-678.
8	Hieronymus Megiser	<i>Institutionum linguae turcicae IV</i>	1612	Stein 1984: 55-104; Coşkun 2000: 263-291.
9	Giovan Battista Montalbano	<i>Turcicae linguae per terminos latinus educta Syntaxis in usum eorum qui in Turciam missiones subeunt ad nutum sacrae congregationis de propoganda fide</i>	1632	Gallotta 1986: 235-249.
10	Belirsiz	<i>Oğuznâme</i>		Berlin Devlet Ktp. Orient (Doğu) Bölümü, Ms. Diez A. Quart 31. (Nüsha hk. Bayat 2002: 227-240).
11	Belirsiz	<i>Darb-ı Mesel (Durûb-ı Emsâl)</i>	H. 1050/ 1640-41.	Berlin Devlet Ktp. Orient (Doğu) Bölümü, Diez A. 8. 121. (Ceyhan, 2011: 121-160).
12	Ahmed bin Mûsâ.	<i>Atalar Sözi</i>	H. 1049-1052/ 1640-1642.	Berlin Devlet Ktp. Orient (Doğu) Bölümü Ms. or. quart 1988, vr.422a-425a. (Çiçekler ve Baralı Çiçekler 2018: 341-356.).
13	Belirsiz	<i>Darb-ı Mesel-i Müsta'mele (Durûb-ı Emsâl-i Müsta'mele)</i>	Tahminen 17. asır.	Türk Dil Kurumu Ktp. Yz A 105/ 2, vr. 25b-29b; Türk Dil Kurumu Ktp. Yz. A 361. (Ceyhan ve Ekinci, 2019: 246-281).
14	Belirsiz	<i>Durûb-ı Emsâl-i Türkî</i>	Tahminen 16 veya 17. asır	İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY

				2932, vr. 73a-77b. ² Ekinci 2015: 163-185.
15	Belirsiz	<i>Min Darbi'l-emsâl Ata Sözi Türkî Nice Nasihatdür.</i>	Tahminen 17. asır.	Süleymaniye Yazma Eser Ktp. Fatih Bölümü, nr. 5425, vr. 96b-98a. (Buluç, 1978: 11-26).
16	Johannes Hrabskius	<i>Proverbia quaedam Arabica, Persica, è Turcica</i>	Wittebergæ 1655.	Durmuş 2018.
17	Belirsiz	<i>Emsâl-i Türkiyye.</i>	H. 1072/ M. 1661.	British Museum Harl. 5486, vr. 1-10. Elçin, 1972: 48-59 (382-393).
18	Francesco-Maria Maggio.	<i>Syntagmaton Linguarum Orientalium quae in Georgiae regionibus audiuntur liber primus, complectens Georgianæ, seu Ibericæ vulgaris linguae institutiones grammaticas</i>	Romæ, 1670.	
19	Gio Battista Donado	<i>Raccolta Cvriosissima D' Adaggj Tyrcheschi</i>	Venezia (Venedik) 1688.	Durmuş 2020.
20	Gio Battista Donado	<i>Della Letteratvra De' Tyrchi</i>	Venetia 1688.	s. 97-100 arasında on iki Türkçe beyit, atasözü, bir Arapça hadis.
21	Timoteo Agnellini	<i>Proverbii utili, e virtuosi in lingua araba, persiana, e turca, gran parte in versi, con la loro ispiagatione in lingua latina, & italiana et alcuni vocaboli di dette lingue</i>	Padova 1688.	
22	Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi	<i>Hurûf ile Müretteb Durûb-ı Emsâl</i>	18. asır.	Süleymaniye Yazma Eser Ktp. Pertev Paşa bl. 614, vr. 308b-316a; Esad Efendi bl. 3740, vr. 45b-49b. (Yılmaz 1999: 225-271).
23	Bernardina Pianzola	<i>Grammatica E Dizionarj Per Imparare Le Lingue</i>	Venezia 1789.	
24	Belirsiz	<i>Risâle-i Durûb-ı Emsâl</i>	Tahminen 18 veya 19. asır	Berlin devlet Ktp. Orient (Doğu) Bölümü, Ms. or. quart 1502, vr. 66b-93a. (Balyemez ve Karaoğlu 2022: 265-286).

² 2011'de yayımlanan "Bazı Yazma ve Basma Türk Atasözü Derlemeleri" adlı makalemizde, 17. asır Osmanlı şairlerinden Fehîm-i Kadîm Divânı'nı neşreden değerli hocamız Tahir Üzgör'ün verdiği bilgilere dayanarak bu derlemenin Fehîm-i Kadîm'e (ö. 1057/ 1647) ait olduğunu ifade etmiştik. (Ceyhan 2011: 211-213). Fakat daha sonra belirtilen yazmanın tamamını gözden geçirince, söz konusu *Durûb-ı Emsâl-i Türkî* başlıklı derlemenin Fehîm-i Kadîm tarafından meydana getirildiği konusunda herhangi bir delilin bulunmadığını gördük. Şu hâlde adı geçen derlemeyi de derleyeni ve derleme zamanı bilinmeyen Türkçe atasözü mecmuaları arasında saymak uygun olacaktır.

Bahis konusu atasözü derlemelerinin bir kısmının derlenme tarihine dair bir bilgi yer almamakta; bilhassa derleyicisi belli olanlar gibi bazılarının bir araya getirilme zamanı, kesin veya tahminî olarak bilinmektedir. Mesela Türk atasözlerini derleyen bir kişi, bu toplamasına “*Kitâb-ı Atalar*” adını verdiğini ve çalışmasını H. 885/ M. 1480-81 yılında tamamladığını kitapçığının önsözünde bildirmiştir. Yine Nasreddin Hoca’ya ait bazı fıkralar ve atasözlerinden ibaret bir derlemenin “*Kitâb-ı Nasreddin Hâce ve Darb-ı Mesel* iki küçük kitâbdır. 1050” şeklindeki başlığından, bu metinlerin H. 1050/ M. 1640-41 yılında yazıldığı anlaşılmaktadır. Bir yazma nüshası “*Darb-ı Mesel-i Müsta‘mele*” (Kullanılan Atasözü), diğeri “*Durûb-ı Emsâl-i Müsta‘mele*” (Kullanılan Atasözleri) başlığını taşıyan derlemenin hangi tarihte yapıldığına dair bir kayıt bulunmamakta; ancak atasözleri arasında Necâtî, Deli Birâder Gazâlî, Fevrî, Şeyhülislâm Yahyâ Efendi gibi 15, 16 ve 17. asır Osmanlı şairlerine ait mısraların yer almasına bakılarak 16. asrın sonları ve 17. asırda meydana getirildiğini tahminî olarak söylemek mümkün görünmektedir. 18. asır âlim ve yazarlarından Müstakimzâde Süleyman Efendi (1131-1202/ 1719-1788), “*Hurûf ile Müretteb Durûb-ı Emsâl*” adlı derlemesini ne zaman meydana getirdiğini bildirmemişse de onun doğum ve vefat yılları göz önünde tutularak anılan çalışmasını 18. asırda yaptığı anlaşılmaktadır.

Türk edebiyat tarihinde atasözleri ve halk tabirleriyle öğüt verici manzum eserler yazan bazı edebî şahsiyetlere de rastlanmaktadır. Bunlardan birkaçını anmak gerekirse, “*Manzum ve Musavver Durûb-ı Emsâl*” başlığını taşıyan eserde, ismi veya mahlası belirsiz bir şair, Türk atasözlerini çeşitli fasıllar altında toplayarak birtakım öğütler vermiş; böylece akıl ve basiret sahiplerinin onlardan ibret almasını istemiştir. (Kut 1986: 73-112). 16. asır Osmanlı şairlerinden Güvâhî de *Pend-nâme* adını koyduğu ve H. 933/ M. 1527 yılında tamamladığı mesnevisinde, okuyucuya dinî, ahlaki, sosyal fikirlerini, “hikâyet”, “mev‘iza”, “şikâyet” ve “latife” gibi alt başlıklar altında ayet ve hadisler yanında ağırlıklı olarak Türk atasözlerinden hareketle ifade etmiş; böylece hayat tecrübelerini aktarmaya çalışmıştır. Yine aynı asrın ikinci yarısında hayatta olduğu anlaşılan Cemâlî mahlaslı bir şair de *Risâle-i Durûb-ı Emsâl* adlı eserinde Güvâhî’nin *Pend-nâme*’sinden çokça faydalanmış ve atasözlerini sınıflandırarak okuyucuya öğütler verme yolunu tutmuştur. (Ceyhan ve Koşuk 2016: 33-76). Muhammed bin Ahmed Kostantînî de *Ebü’n-Nasâvih* ismini koyduğu mensur eserinde, atasözleri vasıtasıyla nasihat etme yoluna gitmiştir. (Kaçalın ve Zülfe 2011: 193-212).

Birkaçına temas ettiğimiz edebî mahsullerde Türk atasözleri ve Türkçe deyimlerin, vezin ve kafiye misali kayıtlardan dolayı ufak tefek değişikliklere uğratılarak anıldığı görülmekte; bundan dolayı o tür eserlerin farklı bir kategoride değerlendirildiğine de rastlanmaktadır. Meselâ konuya ait yayımları bulunan folklor araştırmacısı Nail Tan, Güvâhî’nin *Pendnâme*’si, *Manzum ve Musavver Durûb-ı Emsâl*, Hıfzî’nin *Manzume-i Durûb-ı Emsâl*’i gibi eserlerde atasözlerinin dil özellikleri ve söz diziminin değiştirildiğine dikkat çekerek birer sanat ürünü olan bu metinlere “Türkiye’de Genel Atasözleri ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış” adlı incelemesinde yer vermediğini belirtmiştir. (Tan 2020: 260).

Kitâb-ı Atalar, *Durûb-ı Emsâl*, *Atalar Sözi* gibi isimler altında Türk atasözlerini derleyen kişiler, bu metinlerinde sadece atasözleri ve deyimlere yer vermemiş; ara sıra ayet, hadis, Arap, Fars ve Türk şairlerine ait mısra, beyit, kıta, Arapça, Farsça meselleri de kaydetmişlerdir. Böyle derlemelerde atasözü olmayan sıradan, bayağı denebilecek cümlelerin de atasözü sanılarak veya sayılarak yazıldığı görülebilmektedir. Ayetleri hatırlatan veya onlara dayandığı söylenebilecek bazı atasözleri konusunda şu örnekler verilebilir:

“Bilen ile bilmeyen bir olmaz.”³ (İzbudak 1936: 31).

“Mal fitnedür kandeyise fitne kobarur.”⁴ (İzbudak 1936: 31).

“Her ‘usrın bir yüsri [vardır].”⁵ (Balyemez ve Karaoğlu, 2022: 275).

“Zerre kadar hayr iden de bulur, şerr iden de bulur.”⁶ (Ekinci 2015: 172).

“Su bulunmadığı yerde teyemmüm eyle.”⁷ (Yılmaz 1999: 265).

Sahih veya mevzu (asılsız, uydurma) hadisler konusunda bazı örnekler:

³ “(...) Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? (...)” (Kur’an, Zümer Suresi, 39/9).

⁴ “Bilin ki, mallarınız ve çocuklarınız bir fitne(imtihan sebebi)dir. (...)” (Kur’an, Enfâl Suresi, 8/ 28).

⁵ “Şüphesiz zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Evet, zorlukla beraber bir kolaylık var.” (Kur’an, İnşirah Suresi, 94/ 5-6).

⁶ “Kim zerre kadar hayır işlemişse onu(n mükâfatını) görecektir. Kim de zerre kadar şer işlemişse onu(n karşılığını) görecektir.” (Kur’an, Zilzâl Suresi, 99/ 7-8).

⁷ “(...) bu hâllerde su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm edin (...)” (Kur’an, Mâ’ide Suresi, 5/6).

“Ay gör oruc tut ay gör bayram eyle.”⁸ (İzbudak 1936: 25).
 “İşegün berk bağla andan Tanrıya ısmarla.”⁹ (İzbudak 1936: 44).
 “[E]lün âyinesidür.”¹⁰ (Ceyhan 2006: 241; Yılmaz 1999: 252). Bu atasözü, Bernardino Piazola’nın dilbilgisi sözlüğünde “İnsan insanın aynasıdır” şeklindedir. (Piazola 1789: 59).
 “Edeb îmandandır.” el-Hayâ’ü mine’l-îmân.”¹¹ (Ceyhan 2011: 128, 130).
 “Er dayıya benzer, it ataya...”¹² (Ceyhan 2011: 128, 131).
 “El için kazdığı kuyuyu boyunca kaz!...”¹³ (Ceyhan 2011: 128, 135).
 “Halkun nazarı, yigidi kabre kor, deveyi çömlege...”¹⁴ (Ceyhan 2011: 128, 140).
 “Dîvâne-râ kalem nîst demişler.”¹⁵ (Çiçekler ve Baralı Çiçekler 2018: 351).
 “Evmek şeytândandır.”¹⁶ (Maria-Maggio 1670: 80).
 “İl kanahat chinzen la iufnâ” (Donado 1688: 97). (El-Kanâatü kenzün lâ yefnâ).¹⁷
 “Boynuzlu koyundan boynuzsuz koyun hakkın alur.”¹⁸ (Balyemez ve Karaoğlu 2022: 271).
 “Cennetin kapusını cömerdler açar.”¹⁹ (Balyemez ve Karaoğlu 2022: 271).
 “İnsan kocar, gönül kocamaz.”²⁰ (Balyemez ve Karaoğlu 2022: 275).
 “Yalan ile îmân bir yerde turmaz.”²¹ (Balyemez ve Karaoğlu 2022: 282).
 Arapça, Farsça, Türkçe mısra, beyit vb. manzum parçalar:
 Türk atasözlerini derleyici eserlerde bir kısmının şairini tespit edebildiğimiz, bir kısmının sahibini belirlemek ise uzunca zaman araştırma gerektiren bazı Arapça, Farsça, Türkçe manzum parçalara da rastlanmaktadır. İşte bu mısra ve beyitler konusunda verilebilecek örnekler:
 دشمن چه کند چو مهربان باشد دوست²²
 (Ceyhan ve Ekinci 2022: 99).
 قرب سلطان آتش سوزان بود²³ (Ceyhan ve Ekinci 2022: 99).
 دروغ مصلحت آمیز به از راست فتنه انگیز²⁴ (Ceyhan ve Ekinci, 2022: 101)
 “Dervise her nerede aksam geldi onun saraidür”²⁵ (Gallotta 1986: 240). (Dervişe her nerede akşam geldi onun saraydır).
 “Kurt oğlu kurt olur, gerekisse adam ile biussun.”²⁶ (Gallotta 1986: 244). (Kurt oğlu kurt olur gerekse adamlarla büyüsün).
 “Eger elden gelen dilden geleydi
 Gedâlar kalmayub sultân olaydı”²⁷ (Balyemez ve Karaoğlu 2022: 273).

⁸ “Yüce Allah hilâleri insanlar için vakit ölçüleri kıldı. O hâlde hilâli görünce oruca başlayın, onu tekrar görünce iftar edin.” (Müsned, IV, 23, 321).

⁹ “(Deveyi) önce bağla, sonra tevekkül et.” (Tirmizî, “Kıyâme”, 60).

¹⁰ “Mümin, müminin aynasıdır.” (Ebû Dâvud, “Edeb”, 49).

¹¹ “Hayâ imandandır.” (Buhârî, “Îmân”, 16, “Edeb”, 77, Müslim, “Îmân”, 57-59).

¹² “Oğlan dayılarına benzer.” Deylemî bu hadisi “...İnsan bazen dayılarına benzer” şeklinde rivayet etmiştir. (Aclûnî 1997: II/452).

¹³ “Kim kardeşi için bir kuyu kazarsa çok geçmez Allah onu o kuyuya düşürür” manasındaki söz halk arasında hadis olarak bilinir. İbn Hacer bu rivayetin aslını bulamadığını belirtir. İbn Abbas’a bahis konusu söz hakkında soru yöneltildiğinde o şu mealdeki ayeti hatırlatmıştır: “...Hâlbuki kötülük tuzakları, ancak sahibini kuşatır (kuranların ayağına dolaşır). (...)” (Kur’an, Fâtır Suresi, 35/ 43). (Aclûnî 1997: II/321-322).

¹⁴ “Göz değmesi adamı mezara, deveyi de kazana sokar.” (Ebu Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, VII, 90).

¹⁵ “Üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır: Bülüğ çağına kadar çocuktan, uyanıncaya kadar uyuyandan ve şifa buluncaya kadar akıl hastasından.” (Buhârî, “Hudûd”, 22; Talâk, 11).

¹⁶ “Teenni Rahman’dan, acele şeytândandır.” (Tirmizî, “Birr”, 66).

¹⁷ “Kanaat tükenmez bir hazinedir.” Zehebî, bu hadisin isnadının zayıf olduğunu ifade eder. Daha fazla bilgi için bk. (Aclûnî 1997: II/ 133-134).

¹⁸ “Kıyamet günü bütün hak sahiplerine hakları verilecektir. Hatta boynuzsuz koyunun öcü boynuzlu koyundan alınacaktır.” (Müslim, “Birr”, 60; Tirmizî, “Kıyâme”, 2).

¹⁹ “Cömert kimse, Allah’a, cennete ve insanlara yakın, cehennemden uzaktır. (...)” mealinde bir hadis rivayet edilmiştir. (Tirmizî, “Birr”, 40). Tirmizî bu hadisin garib, İbnü’l-Cevzî ise uydurma olduğunu belirtir. (Aclûnî 1997: I/545).

²⁰ “İnsanoğlu yaşlanır, fakat ondaki iki şey genç kalır: Mal hırsı ve fazla yaşama arzusu.” (Müslim, “Zekât” 115; Tirmizî, “Zühd”, 28).

²¹ “Yalandan sakının. Çünkü yalan imandan uzaklaştırır.” (İbn Adî, Kâmil, I, 29, Müslim, “Birr”, 103, 105). (Aclûnî 1997: II/141-142).

²² “Dost vefalı olduktan sonra düşman ne yapabilir?” (Sadi 1991: 31).

²³ “Sultana yakınlık, yakıcı ateştir.” (Attâr 1288/1871: 9).

²⁴ “İyilik için söylenen yalan fitne koparan doğrudan iyidir.” (Sadi, 1991: 22).

²⁵ “Yoksulun sarayı gecenin geldiği yerdir.” (Sadi 1991: 156).

²⁶ “İnsanla birlikte büyüye bile, kurdun eniği yine kurt olur.” (Sadi 1991: 30).

²⁷ Bu beyit, bizim neşrettiğimiz H. 1050/ M. 1640-41 tarihli *Durûb-ı Emsâl* mecmuasında “Eger dilden gelen elden geleydi,

“Ser virmek olur sırrı ayân eylemek olmaz.” Adnî Mahmud Paşa. (Yücel 2002: 52). (Ceyhan 2006: 243).
 “Deryâ temevvüc itmege lâ-büd hevâ gerek” Adnî Mahmud Paşa. (Yücel 2002: 77). (Ceyhan 2011: 126, 140).
 “Erenler hâzıra kılmış duâyı” Güvâhî²⁸ (Ceyhan 2006: 242; Balyemez ve Karaoğlu 2022: 273).
 “Ne kadar eyleseng bir murâda,
 Ele girmez mukadderden ziyâde.” Halîl-i Zerd²⁹ (Elçin 1972: 50). Bu beyit, Giovanni Battista Donado’nun 1688’de basılan *Della letteratura de’ Turchi* adlı kitabında (s. 97) “Nè Kader giad idersèm bir muradè/ Naffib olmas mucaderden ziyadè” (Ne kadar kayd idersem bir murâda/ Nasîb olmaz mukadderden ziyâde) şeklindedir.
 “Kâbil-i şâkird üstâd olur üstâddan” Fevrî (*Dîvân-ı Fevrî*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp. Lala İsmail, nr. 474, vr. 156a). (Ceyhan ve Ekinci 2019: 257, 268).
 Aref ffiad olur bu giaanè nè gam checher
 Giàael hamifsè neffad olaimder êfem fecher³⁰ (Donado 1688: 98-99).
 “Âb-ı pâke ne zarar vakvaka-i kurbağadan” Gedizli Kabûlî (Erdoğan 2013: 383).
 “Fursatı fevt eylemez âkıl, meger nâdân ola” (Elçin 1972: 51; Ceyhan ve Ekinci 2019: 257, 267).
 “Böyle eyyâm-ı gamun böyle olur nevrûzı” Azmizâde Hâletî (Kaya 2003: 365; Ceyhan 2011: 126, 137).

H. Ali sözleri konusunda örnekler:

“Edebsizden edeb öğren”³¹ (Ceyhan 2006: 241; Ceyhan ve Ekinci 2019: 262).
 “Bir kimse ki bildi gündüsini, indi tahkik bildi Tanrısım.”³² (Megiser 1605: 86).
 “Hasûda hasedi belâ yetişür.”³³ (Ceyhan ve Ekinci 2019: 265).
 “‘Avratda vefâ olmaz.’”³⁴ (Balyemez ve Karaoğlu 2022: 270).
 “Toğmak ölmek muştıcısıdır.”³⁵ (*Oğuznâme*, Berlin Devlet Ktp. Diez A quart 31, vr. 39a).
 “Eylik eyledüğün kişünün şerrinden kork.”³⁶ (*Oğuznâme*, Berlin Devlet Ktp. Diez A quart 31, vr. 35b).
 “S..kilür oğlanlarda edeble hayâ olmazdır.”³⁷ (*Oğuznâme*, Berlin Devlet Ktp. Diez A quart 31, vr. 12a).
 “Her kimsenin dili tatlı ola dostları çok olur.”³⁸ (Maria-Maggio 1670: 78).
 “Delinin yüreği ağzındadır ve akı[llı]nın dili yüreğindedir.”³⁹ (Pianzola 1789: 64).

gedâlar cümlesi sultan olurdu” şeklinde (Ceyhan 2011: 127, 130); Şükrü Elçin’in yayınladığı H. 1072/ M. 1661 tarihli yazmada ise “Dilden gelen elden geleydi, gedâlar kalmayub âlem sultan olaydı” şeklindedir. (Elçin 1972: 50).

²⁸ Bu mısra, Güvâhî’nin Pend-nâme’sinde “Erenler nakde kılmışdır duâyı” şeklindedir. (Hengirmen 1990: 243).

²⁹ Bu, Latîfî Tezkiresinde Bursalı şair Halîl-i Zerd’in şiirleri için örnek verilen beyitlerden biri olup “Ne denlû sa’y idersen bir murâda/ Ele girmez mukadderden ziyâde” şeklindedir. (Canım 2000: 252).

³⁰ Bu beyit, 16. asır Osmanlı şairlerinden Bağdatlı Ahdî’nin derlediği şiir mecmuasında mevcut kendisine ait tercî-i bend-i muaşşerde “Ârif ne şâd olur bu cihânda ne gam çeker/ Câhil hemîşe şâd olayın dir elem çeker” şeklindedir. (Akpınar ve Yaşar 2021: 159).

³¹ H. 475/ M. 1082 yılında Keykâvus tarafından Farsça yazılan ve Kabusnâme adıyla tanınan Farsça mensur nasihatnamenin M. 835 (M. 1432) senesinde Mercimek Ahmed eliyle tamamlanan tercümesinde, bu söz H. Ali’ye ait gösterilmektedir: “Niteki Alî el-Murtazâ’ya sorarlar ki edebi kimden öğrendin? Eyitdi: Bî-edebden.” (Gökyay 1974: 46). 16. asır divan şairlerinden Taşlıcalı Yahya Bey (ö. 990/ 1582) de bir beytinde bu vecizeye şöyle işaret eder: “Şîr-i Hak bahr-ı sehâ Hayder vâ/ Bî-edebden edeb öğren yürü var” (Allah’ın aslanı, cömertlik deryası H. Ali gibi, haydi edepsizden edep öğren!). (Levend 1984: 433). H. Ali’ye nisbet edilen hutbe, vasiyet, emir, mektup ve vecizeleri ihtiva eden *Nehcü’l-belâga*’da buna uygun şu vecize yer alır: “(...başkasında görüp de hoşlanmadığın şeyden çekinmen edeb olarak yeter sana.” (Gölpınarlı ts. 429).

³² Bilhassa bazı tasavvufî eserlerde hadis olarak nakledilen, uydurma olsa bile manası doğru sayılan bir sözdür. Bu vecize H. Ali’ye nisbet edilen Yüz Söz arasında da yer alır. (Ceyhan 2006: 473).

³³ H. Ali’ye ait olduğu rivayet edilen Arapça güzel sözlerden 290 kadar cümleyi içine alan *Nesrû’l-leâlî* adlı derlemede, “Kıskanca –ceza olarak- hasedi yeter” manasında bir vecize vardır. Bu derlemenin, 15. asrın ilk çeyreğinden itibaren Kasım, Hâfiz, Ali Şîr Nevâî, Mustafa bin Şücâ’, Mâtemî gibi şair veya yazarlar, ayrıca isimleri belirsiz mütercimler tarafından Türkçeye defalarca çevrildiği göz önünde tutulursa, Türk atasözleri üzerinde de tesirli olabileceği anlaşılacaktır.

³⁴ *Nesrû’l-leâlî*’de “Kadında vefa olmaz” manasında bir cümle de yer alır. (Bu söz hakkındaki değerlendirmemiz için bk. Ceyhan 2006: 514).

³⁵ *Nesrû’l-leâlî*’de “Ölümün habercisi doğumdur” manasında bir cümle vardır. (Ceyhan 2006: 492). Anılan atasözleriyle bu vecize arasında manaca bir benzerlik bulunduğunu söylemek mümkündür. İkisi arasındaki fark, H. Ali’ye ait cümledeki “resûl” (elçi) kelimesinin atasözünde “muştıcı” (müjdeci) şeklinde olmasıdır.

³⁶ Bu cümlenin hadis olmadığını, ayrıca bütün insanları içine almadığını belirten Aclûnî, H. Ali ve Ömer’in benzer manadaki sözlerini nakleder. (Aclûnî, 1997: I/ 44). Bazı edebî eserlerde anılışı hk. örnekler için bk. Ceyhan 2006: 366-367.

³⁷ Bu cümle, H. Ali’ye ait Yüz Söz’de bulunan şu manadaki vecizeyi andırmaktadır: “Kendisine makattan verilen (livata yapılan) kimsenin hayâsı az ve dili bozuk olur.” (Ceyhan 2006: 477).

³⁸ Bu vecize, H. Ali’nin meşhur Arap âlimi Câhîz (ö. 255/869) tarafından derlenen, Reşîdüddîn Vatvat (ö. 573/ 1177) eliyle açıklanan Yüz Söz’ü arasında yer alır. (Ceyhan 2006: 473).

³⁹ Bu söz, H. Ali’ye ait *Mie Kelime* arasında yer alan ve “Ahmakın kalbi ağzında, akıllının dili kalbindedir.” (Ceyhan 2006: 479-480) manalarına gelen vecizelerin tercümesidir.

Arapça ve Farsça deyimler konusunda bazı örnekler:

النادر كالمعدوم (Ceyhan 2006: 243). (Az bulunan yok gibidir.)

بعد خراب البصرة (Ceyhan 2006: 243). (Basra harab olduktan sonra...)

قدم الخروج قبل الولوج (Ceyhan ve Ekinci 2022: 101). (Girmeden önce çıkmayı düşün.)

Bu konuda temas etmek istediğimiz başka bir mesele, Arap harfli atasözleri derlemelerinin Latin harflerine çevrilerek yayımlanması çalışmalarında gördüğümüz bazı eksik ve yanlışlardır. Bunlardan bir kısmını, Arap harfli metindeki kelime veya kelimelerin Latin harflerine hatalı aktarılması teşkil etmektedir. Anılan yanlışların başlıca sebepleri, manaya dikkat edilmemesi ve diğer atasözü mecmualarıyla karşılaştırma işinin lazım geldiği kadar yerine getirilmemesidir. Birkaç örnek vermek gerekirse, Arap harfli elyazması “darb-ı emsâl” kitapçığında “Aç karın katik istemez” şeklindeki atasözümüz, konuya dair bir makalede, “Aç karın kalk istemez” biçiminde Latin harflerine çevrilmiştir. Yine “Dîvâneye taş andıran dîvânedür” atasözümüz, Latin harflerine “Dîvâneye taş endüren dîvânedür” şeklinde aktarılmıştır. Eğer “deliye taş andırmak” deyimini (Edirneli Ahmed Bâdi 2004: 67-68) bilseydi, bu cümle “Dîvâneye taş endüren dîvânedür” biçiminde okunup yazılmazdı. Yine “Tamla tamla göl olur düşmen gözi kör olur” atasözümüz, “Düşman gözi kör olur” ve “Tamla tamla göl olur” şeklinde iki ayrı cümle olarak değil, “Tamla tamla göl olur, düşman gözi kör olur” biçiminde tek bir mesel şeklinde okunup yazılmalıydı. Bu, ölçülü atasözlerimizden biri olup -Velet İzbudak’ın da izah ettiği gibi- azar azar tasarruf ederek biriktirilen mal ve gelirin zamanla çoğalacağını, bunun karşısında düşmanların kıskançlık duyacağını anlatır. (İzbudak 1936: 17). Atasözlerinin hayata ait bir gerçeği, bir tecrübeyi düstur hâlinde ifade ettiği malumdur. Söz konusu atasözünün ikinci cümlesi ayrı yazıldığında, okuyucunun aklına, “Düşmanın gözü nasıl kör olur?” sorusu gelecek ve belirtilen hükmü doğrulaması zorlaşacaktır. Başka bir ihtimal de tek başına söylenen ikinci cümlelerin, düşmanın insandaki iyilik ve meziyetleri görmeyeceği şeklinde anlaşılmaya sebep olacaktır.

Arap harfli atasözlerini Latin harflerine aktarırken yanlışların sebeplerinden biri de yazılışı benzeyen kelimeleri birbirine karıştırmaktır. “Kutsuz kuşun yuvası toğan yanında olur” atasözümüzün, “Kuvvetsüz kuşun yuvası toğan yanında olur” şeklinde okunması bu konuda verilebilecek bir örnektir. *Kitâb-ı Atalar*’da da yer alan bu atasözü, Velet İzbudak tarafından “Kutsuz kuşun yuvası toğan yanında olur” biçiminde okunup yazılmıştır. (İzbudak 1936: 13). Yine örnekler verdiğimiz bahis konusu “darb-ı emsâl” derlemesindeki ilk sözün, “Ön kız ere varmaz” şeklinde okunup yazılması da -kanaatimizce- hatalıdır. Anılan cümlelerin ilk kelimesi, “ön” değil, “ivek” şeklinde okunup yazılmalıdır. “İvek” kelimesi, acele eden manasındadır. Nitekim bu atasözü, *Dîvânü Lügâti t-Türk*’te “Ersek erge tegmes, ivek evge tegmes” şeklinde, *Kitâb-ı Atalar*’da “İven kız ere varmaz, varsa dahi baht bulmaz” biçimindedir. (İzbudak 1936: 10).

17. asra ait bir atalar sözü kitapçığındaki “Borçlu ölmez, benzi sararur” atasözü, bu metne dair bir makalede, “Borçlu olmaz beñzi sararur” şeklinde Latin harflerine çevrilmiştir. “İşün eyisi yılında çıkar demişler” atasözümüz, yine aynı yazıda “İşün issi yelinde çıkar demişler” şeklinde okunmuştur. Arap harfli bir yazmada “İki arslan bir mişde olmaz” şeklinde kaydedilmiş atasözümüz, bu metne dair bir makalede Latin harflerine “İki arslan bir mişde olmaz” biçiminde aktarılmıştır. Eğer anılan cümlelerin manasız olduğu düşünülse ve “Bir ormanda iki arslan olmaz” atasözümüz gözönünde tutulsaydı, o takdirde “mişde” kelimesinin müstensih yanlışı olduğu düşünülebilir ve “miş[e]de” şeklinde onarılarak yazılması gerektiği anlaşılabilirdi.

Burada üzerinde durma lüzumunu duyduğumuz başka bir yanlış grubu da Türk atasözleri ve tabirlerini ihtiva eden Arap harfli metinleri Latin harflerine çevirirken atasözü olmayan sözlerin atasözü sanılması veya atasözü olabileceği ihtimaliyle o metindeki meseller listesine alınmasıdır. Mesela Türk atasözleriyle okuyucuya öğütler veren bir şair, kurt görmeyi hayra, tavşan görmeyi kötüye yormanın uygunsuzluğunu –metni neşreden yazarın Latin harflerine çevirisine göre- şöyle anlatır:

“Tire dur dime gey sakın iy döst

Kurdi gördük işimiz oldu dürüst

Uğura gelse hem dahı tavşan

Dimenüz kim işimiz oldu yaman

Çün mukadder ola bir iş iy yâr

Kurd tavşan görülmesinde ne var”

Naklettiğimiz bu beyitlerden birincisinin ilk kelimesi –bizce- hatalı okunup yazılmıştır. Evvela asıl metinde طيره در (Tiyeredür) şeklinde yazılmış olan kelimenin, “Tire dur” biçiminde Latin harflerine çevrilmesinin yanlış olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü şair kuş uçuşu gibi şeyleri uğursuz saymanın İslam’da bulunmadığı konusundaki hadisleri ima ederek şu manada söz söylemektedir: “Ey dost, uğursuz sayılan şeydir; sakın ‘Kurdu gördük, işimiz dürüst oldu’ deme. Yine bir tavşan rast gelse, ‘İşimiz kötü oldu’ demeyin. Bir iş (Allah tarafından) takdir edildiğinde, kurt veya tavşan görülmesinde ne var?”

Konuya dair yayımlanmış bir makalede, bu beyitlerde geçen “Kurdu gördük, işimiz dürüst oldu” ve “Kurt tavşan görülmesinde ne var?” cümleleri, o metindeki atasözleri arasında sayılmıştır. Hâlbuki bunlar -bizce- atasözü değildir. Mealen naklettiğimiz beyitlerde bir hayvanı görmeyi uğurlu, başka bir hayvanı görmeyi uğursuz saymanın asılsızlığı belirtilmektedir. Yine aynı eserdeki

“Yolun işleğine yürün meh ü sâl

Yok yolunca gidenlere çü zevâl”

beytinin ilk mısraının, bu metne dair bir makalede, “Yolun işleğine yürüyün” şeklinde yazılarak atasözü sayıldığı görülmektedir. İlk mısradaki bir atasözüne işaret edildiği -bizce- pek açık değil, fakat ikinci mısradaki “Yoluyla giden yorulmaz” şeklindeki atasözümüzün hatırlatıldığı bellidir.

Türk, Arap ve Fars atasözleri ve deyimlerinin gerektiği kadar bilinmemesi de tarihi Türkçe metinlerin hatalı okunmasına ve açıklanmasının sebepleri arasında yer almaktadır. Daha önceki yayımlarımızda bu hatalı okuyuş ve yazışlar konusunda birkaç örnek vermiştik. (Ceyhan 2011: 185; Ceyhan ve Ekinci 2022: 92-93). Burada onlara ilaveten birkaç misal daha göstermek istiyoruz. Manzum bir nasihatnamede yer alan bir beyit,

“Hâl sâhibleri killet üzre

Hükm-i ma’dûm da nedret üzre”

şeklinde okunmuş ve günümüz Türkçesine şöyle çevrilmiştir: “Hâl ehli kıtlaştı, yokluk düşüncesine sahip olanlar azaldı.”

İkinci mısraın ikinci kelimesi, bizce “ma’dûmda” şeklinde okunup yazılmıyordu. Çünkü şair, bu mısradaki “*en-Nâdiru ke’l-ma’dûm*”(Az bulunan şey, yok gibidir) (Mehmed Salâhî 1322: 560) sözüne telmihte bulunuyor. Eğer bu Arapça sözün hatırlatıldığı fark edilseydi, beyit “Hâl ehli kıtlaştı, yokluk düşüncesine sahip olanlar azaldı” şeklinde değil, “Hâl sahipleri azaldı; az buldukları için de yok hükmündedirler” biçiminde nesre çevrilebilecekti.

Dilimizde malını yemeyen ve yedirmeyip onun hamallığını yapan kimseler hakkında kullanılan “mal eşeği” tabiri vardır. Bu deyim, ahlaki bir mesnevide şu şekilde geçmektedir:

“Ehl-i ilme zer ü zîver ruh-i zerd

Yüklenür mâl eşeği sırtına derd”

Bu beyit, söz konusu eserin Latin harfli neşrinde şu şekilde nesre çevrilmiştir:

“İlim sahiplerine altın ve süs sararmış yüz (âşıklık) iken, yük taşıyan eşek (altın arayan) gibi sırtına dert yüklenir.”

Bizce, bu beytin ikinci mısraı, doğru düzgün nesre çevrilememiştir. Beytin dil içi çevirisi şöyle olmalıydı: “İlim sahipleri için altın ve zinet, sararmış yüzdür; mal eşeği ise sırtına dert yüklenir...” Bu deyim açıklayıcı olmak üzere şu beyti anmak istiyoruz:

“Mal ü menale sahip âlemde nice har var

Yemez yedirmez asla götürür anı har vâr” (Kocatürk 1963: 89).

(Dünyada mala, mülke sahip birçok eşek var. Onu asla yemez, yedirmez; sadece eşek gibi taşır...).

Yine mesnevi şeklindeki Türkçe edebî bir eserde yer alan

“Hâk içinde dür ü gevher bulnur

Kepenekte didiler er bulnur”

beytinin nesre çevirisinde “kepenek” kelimesine “çoban giysisi” karşılığı verildiğini görmekteyiz: “Toprakta inci mücevher, çoban giysisinin içinde ise er bulunur.” Hâlbuki ikinci mısradaki “Kepenek altında er yatar” atasözüne işaret edildiği için, bunun nesre çevirisinde “kepenek” kelimesinin olduğu gibi bırakılması ve beytin şöyle nesre çevrilmesi gerekirdi: “Toprak içinde inci ve cevher bulunur... Nitekim (atalarımız) ‘Kepenek altında er bulunur’ demişlerdir...” “Kepenekte didiler er bulnur” mısraındaki “Kepenekte” kelimesine “çoban giysisinin içinde” karşılığının verilmesi, “Kepenek altında er yatar” atasözünün fark edilmediğini gösterir.

Tarihî edebî metinlerde yer alan yayınların bir kısmında atasözü olan ve olmayan sözlerin ayırt edilemediği, herhangi bir atasözünün anılmadığı veya ona işaretin bulunmadığı beyitler, bu türden özlü anonim cümleler ihtiva ediyor gibi gösterilmiştir. Mesela *Kutadgu Bilig*'teki “Zenginliğin başı tok gözlü olmaktır” manasındaki “Bu köz tokluk ol bu baylık başı” mısramın atasözü içine aldığı ileri sürülmüştür. Bizce burada “gözü tok” deyiminin bulunduğu söylenebilir. Eğer bahis konusu mısra da bir atasözü yer aldığı ileri sürülüyorsa onun hangisi olduğu da belirtilmeliydi. Yine *Atebetü'l-hakāyık*'ta geçen atasözü ve deyimleri tesbit etmek üzere yazılıp yayımlanmış bir makalede verilen örneklerin mühim bir kısmında atasözü ve deyim bulunmadığını görmekteyiz. Atasözü olduğu söylenen “Eğer bir kimseye iki vadi dolusu dinar verilse o üç vadi ister” manasındaki mısramın bir hadis olduğu bilinmektedir. (Buhârî, “Rikak”, 10; Müslim, Zekât, 116-119).

Buna benzer bir örnek de şudur: 17. asrın tanınmış divan şairlerinden birinin divanındaki atasözü ve deyimlere dair bir makalede “atasözü olup olmadıkları teferruatlı bir araştırma ile ortaya çıkarılacak olan” sözler arasında sayılan bir mısra, bir hadis mealidir: “Gelür her yüz başında dîni bir tecdid ider âdem”.⁴⁰ Derleyici tarafından atasözü sayılan bazı cümlelerde de ayet ve hadislerle Arapça mesellerin tesirleri bulunmaktadır. O konuda ilmî yayın yapan kişinin bunları fark edip kaynaklarına dair bilgi vermesi gerekli görünmektedir. Mesela “Nasıl yaşarsak öyle ölürüz” sözünün Hz. Peygamber'e ait bir hadise dayandığı anlaşılmaktadır. Bunun “Nasıl yaşarsanız öyle ölürsünüz...” mealindeki hadisten doğmuş bir cümle olduğunun belirtilmesi gerekir. Benzer şekilde derleyici tarafından atasözü olarak takdim edilen “Kaza geldikde danış gözü kör olur” ve “Sabır eylemek şazlık anahtarıdır” sözleri Arapça cümlelerin tercümesi gibi görünmektedir. Konuya dair inceleme ve yayın yapan ilim adamının bu sözlerin kaynaklarını araştırıp okuyucuya bilgi vermesi, giriştiği işin icabettirdiği vazifeler arasında yer alır.

Kaynaklar

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed (1418/1997). *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*. Beyrut.
- Akpınar, İsa, Ö. Yaşar (2021). “Ahdî-i Bağdâdî'nin Derlediği Şiir Mecmuası”, *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, Sayı 14, Bahar, s. 148-192.
- Atasözleri*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp. Esad Efendi Bölümü nr. 2733, vr. 51a-67a.
- Attâr (1288/1871). *Pend-nâme*, İstanbul.
- Balyemez, Sedat, E. Gizem Karaoğlu (2022). „18-19. Yüzyıla Ait Bir Atasözleri Mecmuası: Risâle-i Durûb-ı Emsâl”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 54, s. 265-286.
- Bayat, Ali Haydar (2002). “İlk Atasözü Kitaplarımızdan Oğuznâme'nin Berlin Nüshası ve Feridun Nafiz Uzluk'un Bir Derlemesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran, sayı 138, s. 227-240.
- Böler, Tuncay (2022). *Kitâb-ı Atalar [Sözi]*, 15. Yüzyıla Ait Bir Atasözü Derlemesi, Giriş-Dil İncelemesi- Metin- Bağlamlı Dizin- Tıpkıbasım, Kesit Yay. İstanbul.
- Buluç, Sadettin (1978). “Eski Bir Elyazmasında Bulunan Türk Atasözleri”, *Ömer Asım Aksoy Armağanı*, TDK Yay. Ankara, s. 11-26.
- Canım, Rıdvan (2000). Latîfî, *Tezkiretü's-şu'arâ ve Tabsiratü'n-nuzamâ*, AKM Başkanlığı, Ankara.
- Ceyhan, Âdem (1998). “Eski Bir Atasözleri Kitabı”, *Bir, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı 9-10, s.109-132.
- Ceyhan, Âdem (2006). “Atalardan Kalma Meseller”, *Ayla Demiroğlu Kitabı*, Kutup Yıldızı Yay. İstanbul, s. 237-257.
- Ceyhan, Âdem (2006). *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri*, Öncü Kitap, Ankara.

⁴⁰ “Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinlerinde yenileme yapacak birini gönderir.” (Ebû Dâvud, “Melâhim” 1).

- Ceyhan, Âdem (2011). “Bazı Yazma ve Basma Türk Atasözü Derlemeleri”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Yaz 04, s. 175-225.
- Ceyhan, Âdem (2011). “17. Asra Ait İki Kitapçık: Nasreddin Hoca ‘Hikâye’leri ve Türk Atasözleri”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 9, Sayı 2, Ekim, s. 121-160.
- Ceyhan, Âdem, H. S. Koşık (2016). “Cemâli’nin Risâle-i Durûb-ı Emsâl’i”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 16, s. 33-76.
- Ceyhan, Âdem, R. Ekinci (2019). “Hazırlayanı Belirsiz Bir Atasözleri Kitabı: Durûb-ı Emsâl-i Müsta‘mele”, *Doğumunun 120. Yılında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu Hatıra Kitabı*, İstanbul, s. 246-281.
- Ceyhan, Âdem, R. Ekinci (2022). “Derleyicisi Belirsiz Eski Bir Türk Atasözleri Kitapçığı”, *Türkbitig Kültür Araştırmaları Dergisi*, c. 2, Sayı 2, s. 90-110.
- Coşkun, Volkan (2000). “17. Yüzyıla Ait Bit Türk Atasözü Koleksiyonu”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, c. 1, Sayı 2, s. 263-291.
- Çiçekler, Ahmet Naim, E. Baralı Çiçekler (2018). “Berlin Devlet Kütüphanesinde Bulunan XVII. Yüzyıla Ait Bir Mecmuadaki Türk Atasözleri Derlemesi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, Güz, Sayı 18, s. 341-356.
- Demir, Ekrem (2013). “Atebetü’l-hakâyık’ta Geçen Deyimler, Atasözleri ve Özdeyişler”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 23, Güz, s. 37-52
- Durmuş, Oğuzhan, (2017). “Türkiye Türkçesinin Basılı İlk Atasözleri: H. Megiser’in Paroemiologia Polyglottos Adlı Eserinde Yer Alan Atasözleri”, *Vefatının 20. Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul, s. 659-678.
- Durmuş, Oğuzhan (2018). “1655 Tarihli Küçük Bir Atasözü Derlemesi: Proverbia Quaedam Arabica, Persica, è Turcica’daki Türk Atasözleri”, *Türk Dili*, Sayı 794, s. 37-45.
- Durmuş, Oğuzhan (2020). *Türkçenin Basılı İlk Atasözü Kitabı G. B. Donado’nun Derlediği Türk Atasözleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- Edirneli Ahmed Bâdî Efendi (2004). *Armağan*, haz. Süreyya Ali Beyzadeoğlu vd. Harvard University.
- Ekinci, Ramazan (2015). “Fehîm-i Kadîm’e Mâl Edilen Bir Atasözleri Kitapçığı: Durûb-ı Emsâl-i Türkî”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. 15, Sayı 1, s. 163-185.
- Elçin, Şükrü (1972). “British Museum’da Bulunan Yazma Bir Türk Atalar Sözü Mecmuası”, *Türk Kültürü*, Nisan, Sayı 114, s. 48-59 (382-393).
- Gallotta, Aldo (1986). “Latin Harfleri İle Yazılmış Bir Kaç Osmanlı Atasözü”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXIV-XXV, İstanbul, s. 235-249.
- Gölpınarlı, Abdülbâki (ts.). Hazret-i Ali, *Nehc’ül-belaga*, Der Yay. İstanbul.
- Hengirmen, Mehmet (1990). Güvâhî, *Pend-nâme*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.
- İzbudak, Velet (1936). *Atalar Sözü*, İstanbul, Devlet Basımevi.
- Kaçalın, Mustafa S. (1994). “Dîvânü Lugâti’t-Türk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, c. 9, s. 446-449.
- Kaçalın, Mustafa S. Ö. Zülfe (2011). “Muhammed bin Ahmed’in Ebû’n-Nasâiyih’i”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 38, s. 193-212.
- Kaya, Bayram Ali (2003). *Azmi-zâde Hâletî Divanı- Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*, Harvard Üniversitesi.
- Keykâvus (1974). *Kabusname*, trc. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul.
- Kocatürk, Vasfî Mahir (1963). *Divan Şiirinde Meşhur Beyitler*, Edebiyat Yayınevi, Ankara.
- Kut, Günay (1986). “Atasözleri ve Deyimlere Ait Manzum ve Minyatürlü Yazma Bir Eser”, *Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık- 1*, s. 73-112.

- Levend, Agâh Sırrı (1984). *Divan Edebiyatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Mehmet Salâhî (1322). *Kâmûs-ı Osmânî*, İstanbul.
- Özer, Şerife (2021). *15-16. Yüzyıla Ait Anonim Bir Atalar Sözü Kitabı (Berlin Nüshası)*, Paradigma Akademi Yay.
- Sadi (1991). *Gülîstan*, çev. Hikmet İlaydın, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul.
- Stein, Heidi (1984). “Eine türkische Sprichsammlung des 17. Jahrhunderts”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus XXXVIII (1-2), 55-104.
- Tan, Nail (2020). “Türkiye’de Genel Atasözleri ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 50, s. 257-295.
- Üstüner, Ahat (1991). “Kutadgu Bilig’de Atasözleri”, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, 5 (1) s. 391-428.
- Yılmaz, Ahmet (1999). “Müstakim-zâde ve ‘Durûb-ı Emsâl’inin Türk Edebiyatındaki Yeri ve Önemi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 6, s. 225-271.
- Yücel, Bilal (2002). *Mahmud Paşa Adnî Divanı*, Akçağ Yay. Ankara.

Alî Emîrî'nin Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyyesi

Mustafa S. Kaçalın*

Giriş

Eser, İstanbul'da Millet Yazma Eser Kütüphanesi Alî Emîrî Edebiyat Bölümü'nde 282, 283 ve 284 numaralarda üç cilt hâlinde kayıtlıdır. Başka nüshası yoktur. Bizzat Alî Emîrî tarafından rika ile kaleme alınmıştır. Toplam 161 yapraktır. Heca tertibindedir. Eserde toplam iki bin dört yüz kırk adet atasözü mevcuttur. Alî Emîrî, ilgili beyit ve mısraları atasözlerinin üzerine yaklaşık doksan derece bir açıyla dikine yazmıştır. Bu eserden *DİA İslâm Ansiklopedisi*'nde⁴¹ ve Muhtar Tevfikoğlu tarafından hazırlanan *Alî Emîrî Efendi*⁴² adlı eserde bahsedilmemiştir.

Alî Emîrî Efendi, eserinde ictimai hayatın ve ferdî hayatın neredeyse bütün sahalarıyla ilgili atasözlerine yer vermiştir. Onları, daha anlaşılır kılabilmek adına Türk edebiyatından bolca beyit ve mısralarla desteklemiştir. Eserde yaklaşık iki bin üç yüz beş beyit bulunmaktadır. Eserde Arapça ve Farsça atasözleri de bulunmaktadır. Bunlar müellif tarafından 'Arabî ve Fârsî şeklinde ifade edilmiştir. Alî Emîrî; kaili ve kaynağı belli olan bazı veciz ifadeleri, mısra, ayet ve hadisleri madde başı yapmıştır. Alî Emîrî, *Durûb-ı Emsâl*'inde atasözlerini açıklarken kendi şiirlerinden ve dedelerinden olan şair Seyyid Mehmed Emiri'den de şevahid getirmiştir.

Eser ilk defa 2009 Mayıs'ında düzenlenen *Alî Emîrî Efendi Sempozyumu*'nda Sadık Yazar⁴³ tarafından Alî Emîrî Efendi'nin *Durûb-ı Emsâl*'i başlıklı bildiri ile tanıtılmıştır. İslam Küçük⁴⁴ doktora tezinde metnini Latin harfleriyle vermiş, girişe bir inceleme koymuştur.

Alî Emîrî, derlemesini hazırlarken şu eserlerden faydalanmıştır:

Meâlî'nin durûb-ı emsâl kasidesi (1490-1538). RYPKA, Jan: "La qasîda Meâlî composée sur les proverbes turcs", *Rocznik Orientalistyczny*: Warszawa XVII, 29-46. ss.

Edirneli Hıfzî'nin *Manzûme-yi Durûb-ı Emsâlî* (ö. 1538'den önce).

Şinasi'nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyyesi* (1863). Ş.

Ahmed Vefik Pâşâ'nın *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-i Osmânîsi*. Alî Emîrî, Şinasi için "Ş", Ahmed Vefik Pâşâ için "D(ad)" harfini kısaltma olarak kullanmıştır (1871). D.

Şu eser büyük ölçüde Alî Emîrî'nin defterlerinden faydalanmıştır.

EYÜBOĞLU, E[rtuğrul] Kemal, *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar Şiirde ve Halk Dilimizde Atasözleri ve Deyimler [Atasözleri]*, İstanbul 1973, Birinci kitap XLVIII+329+1 s. Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A. Ş.

EYÜBOĞLU, E[rtuğrul] Kemal, *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar Şiirde ve Halk Dilimizde Atasözleri ve Deyimler Deyimler - (Tâbirler)*, İstanbul 1975, İkinci kitap XVI+528+1+8 s. Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A. Ş.

Altı yüze yakın müellif veya kaynak geçer.

* Prof. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mskacalin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9959-3306.

⁴¹ TAYŞI, M. Serhan, "Alî Emîrî Efendi", *DİA İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, 2, 390^c-391^c. ss.

⁴² TEVFIKOĞLU, Muhtar, *Alî Emîrî Efendi*, Ankara 1989, XX+219 s. Kültür Bakanlığı Yayınları: 1082.

⁴³ YAZAR, Sadık, "Alî Emîrî Efendi'nin Durûb-ı Emsâl'i", Alî Emîrî Efendi Sempozyumu'nda Sunulan Bildiri, İstanbul 2009 (Mayıs 2).

⁴⁴ KÜÇÜK, İslam, *Alî Emîrî'nin Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'si [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]*, Bişkek 2014, xvii+643 s. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Burada Lā-edrī'li imzalar üzerinde durulacaktır.

1. Ağzı sulanmak. 5^a/1

*bülbülün şevkine ağzı şulanur ezhāruḡ
gonca mestürelük eylerse de istiḡnādur*

[=Bülbülün şavkinden çiçeklerin ağzı sulanıyor. Gonca kendisini gizliyorsa da naza çekmesindedir.]

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 74. s. § 688. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 5^b. s. § 129.

2. Âkile benlik yakışmaz. 86^b/5

*cemâl-i yâre ziynet vèrmede bir dâne olsaḡ-da
yine da 'vâ-yı ferdî eyleme ey ḡâl benlikdür*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 98. s. § 915. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 42^a. s. § 859.

3. Âlâtsiz hüner tahsil olunmaz. 6^a/4

*âlât gerek etmeḡe taḡşîl-i kemâlât⁴⁵
taḡşîl-i kemâlât kem âlât ile olmaz⁴⁶*

[=Olgunluklar elde etmek için aletler gerek. Olgunlukların elde edilmesi yarım yamalak aletlerle olmaz.]

Lā-edrī AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 14^a. s. § 275.

4. Allâh kardaşı kardaş kesesini ayrı yaratmış. 13^a/4

allâḡ kardaşı kardaş kîsesini ayrı yaratmış

[=Allah kardeşi kardeş bütçesini ayrı yaratmış.]

Lā-edrī Şinasi, *Ḍurûb-ı Emsâl-i 'Osmâniye*, 62, 508, Aḡmed Vefîḡ Pâşâ, *Müntehabât-ı Ḍurûb-ı Emsâl*, 26. s.

5. Araları şeker-âb olmuş. 3^b/5

*düşdi eşkümden öperken lebine cüz 'ice âb
oldı dildâr ile mâ-beynüm o yüzden şeker-âb*

[=Öperken gözümde dudağına birazcık su damladı. Gönlüme girenle aram o yüzden şekerle su gibi cıvıdı.]

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 18. s. § 161.

6. Başına teller takınmak. 27^a/3

*kâkül gibi üméd-i vişâlünḡle başına
teller taḡınsun ey şacı sünbüül seni seven*

[=Ey uzun saçlı güzel seni seven kâkül gibi sana kavuşmak umuduyla başına teller takınsın.]

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 301. s. § 2841. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 38^a. s. § 800.

*ḡurtulursa sitem-i silsile-yi zülfinden
dil-i dèvâne varup başına teller taḡısun*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 289. s. § 2730. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 38^a. s. § 800.

7. Ben ölmek isterüm baḡa ḡat 'ı cevâb vèr. 30^a/1

Vehbî-yi Seyyid, *Dîvân*, 736, 19

8. Benimki bende seninki sende. 30^a/3

al 'aşḡun vèr benim gönlüm senünḡ sende benim bende

[=Al aşkı ver gönlümü bundan sonra seninki senin benimki benim.]

⁴⁵ Aḡmed Vâsîf, *Meḡâsinü 'l-Âsâr ve Ḥadâikü 'l-Aḡbâr*, 36. s.

⁴⁶ Aḡmed Vefîḡ Paşa, *Lehce-yi 'Osmâni*, 2, 873^a. s. âlât. Teke-zâde Sa 'id, *Ḍurûb-ı Emsâl-i Türkiyye yahod Atalar Sözü*, 99. s.

Lā-edrī KINALI-ZADE: *Tezkiretü 'ş-Şu'arā*, 2, 1087. s. RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla'ati 'l-Eş'âr*: 326. s. § 3089. SOLOK, *Karagöz III. Cilt*: 417. s. Hüsni-zâde hudâyî Hüseyin Efendi, AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 100^b. s. § 2264, 193^a. s. § 4531.

9. Birak sarhoşu kendisi yıkılsın. 31^a/1
degme mestâneye kim kendi düşer çok sürmez

Vâlî, *Dīvân*, 382, 134, 8 Mükerrer

10. Bir baş soğanla geçinmek. 31^b/5
*dâmen-i koh-ı kanâ'atde mi bitmiş bilmem
bir piyâz ile geçindi nece yıllar sünbül*

Gelibolulu Muştafâ 'Âlî, *Dīvân*, 227, 34, 11⁴⁷

11. Bir içim su. 31^b/3
*rehâ kâbil degüldür gayra muhtâc olmadın âdem
gulü minnetkeş-i dest ü dehendür bir içim şuda*
[=Adamın başkasına muhtaç olmadan kurtulması kabil değildir. Bir içim suda bile elin ağzın mihnetini boğaz çeker.]

Lā-edrī 'İzzī Süleymân, *Tārīh*, [İstanbul 2019 YEK neşri], 10. s. RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla'ati 'l-Eş'âr*: 357. s. § 3408. ZİYÂ PÂŞÂ: *Harâbât*: 2. C. 156. s.

12. Bol bol yiyen bel bel bakar. 35^a/2
*mümiyân-ı dilberi gördükde ol şofî-yi har
ben bu telden çaldığım yokdur dëyü bel bel bakar*

[=O eşek sofu dilberin mumyasını görünce ben hiç bu telden çalmamıştım diye bel bel bakar.]

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla'ati 'l-Eş'âr*: 98. s. § 913. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 41^b. s. § 834.

13. Çile çekmek. 46^a/3
*tekye-yi 'aşkda yâ hak dëyerek ol demler
çekdiğüm çilleyi bir kez çekene î va 'llâh*
[=Aşk tekkesinde ya hak diyerek o demler çektiğim çileyi bir kez çekene selam olsun.]
î va 'llâhi 'Vallahî evet' Allaha ismarladık.

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla'ati 'l-Eş'âr*: 346. s. § 3289.

14. Çoğu gitti azı kaldı. 47^a/3
*tîr-i niğehi sîneme tâ per çakılupdur
şabr eyle gönül çoğı gedüip azı kalupdur*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla'ati 'l-Eş'âr*: 76. s. § 712. s.

15. Çok su götürmek. 47^b/1
*âtiş-i 'aşkumî ifâ edemez bahr-i muhîf
mâcerâmuz bizüim ey dil dahı çok şu götürür*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla'ati 'l-Eş'âr*: 70. s. § 645. ZİYÂ PÂŞÂ: *Harâbât*: 2. C. 97. s. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 64^b. s. § 1422.

16. Darb-hanesi işlemek. 79^b/1
*çil parayı şarf êtse n'ola şu gibi dil-dâr
darb-hânesi işler gërusinden geliri var*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla'ati 'l-Eş'âr*: 116. s. § 1087. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 98^b. s. § 2331.

⁴⁷ gül gibi 'işret olmaz ise berg ü sâz ile
sünbül gibi geçinmek olur bir piyâz ile

Dīvân'da: *dâmen-i koh-ı ma'rifde bitüp yétmiş iken
oldı germâ-zede-yi gam o mükedder sünbül*

Bâkî, *Dīvân*, 396, 477, 1

Vehbî-yi Sünbül-zâde, *Dīvân*, 240, 42, 55

17. Darb-hanesi işlemek. 79^b/1

*çil pārayı şarf étse n'ola şu gibi dil-dār
darb-hānesi işler gērüsinden gelürü var*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 116. s. § 1087. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 98^b. s. § 2331.

18. Davulun sesi uzaktan hoş gelir. 81^a/3

*zinhār şeref zi teft bērūn ne-revī
ki āvāz-ı duhul şenīden ez dūr hoş est*

Mîrzâ Uluğ Beg⁴⁸

19. Değirmene gelen nöbetine kail olur. 57^a/1

*öğüdüp dāne gibi étmede gendüm hep güm
āsiyāb-ı felegi tecrübe étdüm kendüm*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 253. s. § 2372.

20. Dileyen mahrum kalmaz. 13^a/3

*kesmem ümmēdimi el'tāf-ı hudādan zīrā⁴⁹
kerem ü lufti füzündür benüm ümmēdümden*

Lā-edrī 'Abdü 'l-bâkī Sa'dî Efendi, *Tercüme-yi Heşt Bihişt*, 1, 108. s. RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 282. s. § 2654.

21. Dolu dizgin. 84^a/1

āb-ı hayvān tolu dizgin girdi at bāzārına

Lā-edrī Hafız Hızır İlyas, *Tarih-i Enderun* [1987], 347. s.

22. el-ihsānu bi 't-tamām. 11^b/3

*sākiyā luft eyle şuş bir tolu cām
innemā 'l-ihsānu illā bi 't-tamām*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 253. s. § 2369.

23. el-mer'ü 'aduvv^{un} li-mā cehile⁵⁰. 12^b/5

*almaz semā 'a ta 'ne-yi zühhādı ehl-i dil
el-mer'ü lā yezāl 'aduvv^{un} limā cehil*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 242. s. § 2266.

24. Eli altun kesmek. 13^b/3

*tēg-ı gāmzeyle çalar dāğın dil-i üftādenün
elleri altun keser şimdi kuyumcı-zādenün*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 237. s. § 2226. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 87^b. s. § 1937.

⁴⁸ 'AliŞîr-i Nevâî, Hekîm Şâh, *Mecâlisü 'n-Nefâis I Herâtî Çevirisi Mülhakâtı ve [Herâtî Tezkiresi]*, [Naci Tokmak] 231. s. Şerefe 'd-dîn-i Yezdî'ye hitaben yazılmıştır. ŞU'ÛRÎ HASAN EFENDİ: *Lisânu 'l-'Acem Ferheng-i Şu'ûrî*: 1, 149^b. s. *āvāz-ı dohul şenīden ez dūr hoş est*. İbn Nübâte, *Serhu 'l-'uyûn fî şerhi Risâleti İbn Zeydün* [Tercüme: Kara Halîl-zâde Mehmed Sa'îd], 383. s. "Edebiyât", *Âfak*, No. 1, 30. s.

Mîrzâ Uluğ Beg, Mevlânâ'yı Yezd'in teft şehrinde Semerkand'a çağırıldığı zaman Mevlânâ'nın gönderdiği şu mektup çok ünlüdür:

Şeref! Sakın Teft'ten dışarı çıkma, Çünkü davulun sesi uzaktan hoş gelir.

Bu beytin iki anlamı vardır:

Biri; Mevlânâ'nın şöhreti ondan daha üstündür.

Öbürü; Mîrzâ'nın şöhreti ondan daha iyidir.

Mîrzâ bu beyti ikinci anlamıyla yorumlayıp Mevlânâ'dan incinmiş ve Mevlânâ'yı yok saymıştır. Ancak gün gelip oğlu Mîrzâ Abdüllatif babasına isyan edip ordusu ile saldırdığında, savaş sonra, Mîrzâ Uluğ Beg kaçarak, tanınmamak için saltanat elbisesini çıkarmış ve tesadüfe bak ki köyün birinde bir eşek damına saklanmış. Hava çok soğuk olduğundan üşümek için bir eşek palanını üstüne almış. Bir kendisine, bir de üstündeki eşek palanına bakınca Mevlânâ Şerefeddîn' hatırlamış, Mevlânâ'nın bir velî olduğuna ve başına gelen bu belânın da Mevlânâ Şerefeddîn'i yok saymasından başına geldiğini anlamış.

⁴⁹ 'Alî Emîrî, *Dīvân*, 517, 130, 1.

⁵⁰ Kişi bilmediğinin düşmanıdır.

25. Esip savurmak. 9^b/5

*gülrâr-ı dehr içinde nesîm-i şabâ gibi
halkuñ esüp şavurdığı bād-ı havâ imiş*

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 186. s. § 1742. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 31^a. s. § 695. Ahmed Cevdet Pâşâ, *Belâgat-ı 'Osmâniyye*, 145. s.

26. ez in cânib. 9^b/3

*dükendi kışsa-i mecnûn ki hep bir bir tamâm oldu
ez-în cânib hikâyât-ı dil-i nâ-şâda geldük biz*

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 166. s. § 1545.

27. Feleğin meşrebi dönekdür. 92^a/3

*hemân kendin şanur miñnetde herkes i 'tikâdınca
felek dërler buña bir kimsenüñ dönmez murâdınca*

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 354. s. § 3374.

28. Foyası meydana çıkmak. 93^b/3

ki zîrâ foyadur revnağ vèren yâkût-ı hamrâya

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 346. s. § 3292. Yûsuf Kâmil Pâşâ, *Eser-i Kâmil Pâşâ*, 209. s.

29. Göğsünü taşlarla dövdü. 123^b/3

*hâk-i pâyuñ oldıgum gördi dedi kâfir rakîb
taş ile göğsin döğüp yâ leytenî küntü türâb*

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 18. s. § 159.

30. Gözüne koruk suyu. 123^a/1

meded öldüm deyenüñ gözine şıkmaz koruğ

Lâ-edrî AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 106^b. s. § 2359. KAM: *Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı*: 145. s.

31. Gün gibi aşikâr. 125^b/5

ke 'ş-şemsi fî vasañi 'n-nehâr

'Arabî

*bî-hode düşdüñ üstine çün şebnem ol gülüñ
zahmet havâya gitmesi günden 'ayân idi*

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 384. s. § 3677. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 238^a. s. § 5586. ZİYÂ PÂŞÂ: *Harâbât*: 2. C. 170. s.

*hür-şêdi ne hâcet edelüm nûr ile ta 'rîf
âşârı nümâyende-yi erbâb-ı nazardur*

Lâ-edrî Ahmed Vâsîf, *Mehâsinü 'l-Âsâr ve Hadâikü 'l-Ahbâr*, 73. s. RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 94. s. § 879. ZİYÂ PÂŞÂ: *Harâbât*: 2. c. 97. s. Yağlıkçı-zâde Ahmed Rif at, *lügat-ı Târîhiyye vü Coğrafiyye*, 5, 22. s. 'Abdü 'l-Kâdir-i Gîlânî. "Şa 'nat Târîhi Defterleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*: İstanbul 2007, 11. Cilt, 20. s.

32. Günü günden yeğ olsun. 126^a/3

*olsa ne- 'aceb mu 'tezilî rûy-ı siyâh
kim eylemeyüp hâlıkı her lahza penâh
her 'âcize havl-i kuvvet işbât eyler
lâ havle ve lâ kuvvete illâ bi 'llâh (127^a)*

Lâ-edrî ZİYÂ PÂŞÂ: *Harâbât*: 2. C. 58. s.

*hâzır mı idi bilmem o bed-ahter âh
yèrden-mi zuhûr eyledi yoksa nâgâh
cânum güle dërken yanuma habn geldi
lâ havle ve lâ kuvvete illâ bi 'llâh (127^a)*

Lâ-edrî ZİYÂ PÂŞÂ: *Harâbât*: 2. C. 58. s.

*hem-cins olup dēyü rakībe ol māh
ben miḥnet-i ğayretle helāk oldum āh
şeytānla melek ya 'nī bir olmuş şimdi
lā ḥavle ve lā kuvvete illā bi 'llāh (127^b)*

Lā-edrī ZİYĀ PĀŞĀ: *Ḥarābāt*: 2. C. 58. s.

33. Hamama gider kurnaya düğüne gider zurnaya âşık olur. 49^b/1
*terennümât ile ḥalvet-nişîn olup olma
düğünde zurnaya ḥammâmda kurnaya mâ 'il*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 251. s. § 2357.

34. Hangi gün var akşam olmaduk. 100^a/1
*ḥaṭ gelüp ḥur-şēd-i ruḥsârî siyeh-fâm olmadın
hâle-yi âĝoşa çek ol mâhî akşâm olmadın*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 277. s. § 2610, 2904.

35. Helal-zade pazar yapar haram-zade bazar bozar. 49^a/3
*ḥelâl-zāde şikest êdügün dürüst eyler
ḥumârını yine kendüsi def' eder mey-i nāb*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 22. s. § 196.

36. Herkesin çektiği dili belasıdır. 145^a/1
*nef'î diliyle uğradı ḥaḳḳuñ belāsına
gökden nazīre indi siḥām-ı kazāsına*

Lā-edrī Na'īmā, *Tārīḥ*, 3, 41.

37. Kanaat tükenmez hazinedir. 99^b/2
*iksīr-i feyzdür ḳoma elden kanā 'ati
evḳātünj êtme şarf reh-i kīmyā 'abes*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 42. s. § 387.

38. Kıl kadar farkı olmamak. 104^a/2
*ser-i mü fark yokdur beynimizde zülf-i dilberle
siyeh-baḥtuz perēşān-rozgāruz ḥāne ber-doşuz*

Lā-edrī AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 149^a. s. § 3392. ZİYĀ PĀŞĀ: *Ḥarābāt*: 2. C. 103. s. Ahmed Ḥamdî-yi Şirvānî, *Belāgat-ı Lisān-i 'Osmānî*, 80. s. Ahmed Cevdet Pāşā, *Belāgat-ı 'Osmāniyye*, 133. s. Seyyid Nigārî, *Dīvān*, (2003) 92^b, 282, 1. 'Alî Nazīmā: *Lisān-i 'Osmānî*, 246. s. Mu'allim Nācî: *Lügat-i Nācî*, 192^b. s. perēşān; TAHİR'ÜL-MEVLEVİ: *Edebiyat Lügatı*: 170^b.

39. Mat olmak. 129^a/4
*fîl olsañ-da megesle çün ḥisābda bes berābersünj
gönül ferzāne ol açmazdan māt olmadan kişî var*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 126. s. § 1184.

40. Naziri aynada görünmek. 134^b/1
*elünje āyīne al gül yüzünje sen de baḳın
lâkin ol şart ile kim başa rakīb olma şaḳın*

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 310. s. § 2937.

41. Öğru ol harami ol doğruluğu elden bırakma. 23^a/2
*istikāmet ehl-i ḥıfz-ı ḥaḳdadur êrmez ziyān
anuñ içün servi incitmez begüm bād-ı ḥazān*

'Azîz Maḥmūd-ı Hüdāyî, *Dīvān-ı İlāhiyāt*, 279, 133⁵¹

42. Olur ama neden sonra. 22^a/1
gelür zāhid 'ibādet-ḥāneye mey-ḥānedan şonra

⁵¹ RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 287. s. § 2711.

koyar mestâne başın secdeye ammâ neden sonra

Fehîm-i Qadîm, *Dîvân*, 634, CCLIII, 1

43. Ölüm bir devedür ki herkesün kapısına çöker. 24^b/2
şerbet-i mergi şunar saña tabîb-i gerdün
fenn-i hikmetde olursañ-da eger Eflâtûn

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 284. s. § 2680.

44. Pusula sevgilinin evini titreyerek arar.
küy-i cânânı arar ditreyerek kıble-nümâ

Sâmî-yi Arpaemîni-zâde, *Dîvân*, 399, 4⁵²

45. Sadık dost akrabadan yeğdir. 74^b/1
ne mümkündür vefâ gelsün cehânıñ bî-vefâsından
muhibb-i şadığı yeğdür kişünñ akrabâsından

Lâ-edrî İbrâhîm Hakkî-yi Erzurumî, *Ma 'rifet-nâme*, 548. RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Zînetü 'l-Mecâlis*: 62. s. || 157. s. § 789.

46. sebeke men belağake. 67^b/1
[=Sana küfrü taşıyan asıl sana küfredendir.]
bende-yi nâ-çîzden hazret-i sultânuma
nakl-i kelâm eylemiş bir mütekebbir köpek

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 237. s. § 2222.

ben ki anı demedüm farz edelüm ki dedüm
böylece meşhûrdur sebeke men belağake

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 237. s. § 2223.

47. Silivri kelbine benzer haris-i mal-ı fakir. 69^b/4

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 146. s. § 1362. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 195^b. s. § 4595.

48. Sorma hâlini. 78^a/2
şordukça yâr nâmî kuluñ⁵³ dër imiş rakîb
mehcür olalı hasta yatur sorma hâlini

Lâ-edrî Ahmed Vefîk Pâşâ, *Lehce-yi 'Osmânî*, 1, 497^a. s. soruğ. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 197^b. s. § 4625.

49. Söyleyenler kendisin bilmez bilenler söylemez.
söyleyenler kendüsün bilmez bilenler söylemez

Şeyhü 'l-İslâm Yahyâ, *Dîvân*, 159, 135, 5⁵⁴

50. Sözü tükenmez yüzü utanmaz kulağı işitmez. 70^b/3
bu dehr-i pür-ta 'abda nâ'il-i câh olmağa lâbüd
utanmaz yüz dükenmez söz eşitmez bir kulağ ister

Lâ-edrî RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 100. s. § 935.

51. Şekeri suya düşmek. 72^a/3
dem-i vuşlatda dedüm ağızuma vër la 'l-i lebün
dedi şabr eyle hele şuya mı düşdi şekerün

⁵² Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, 5, 92. s.
'Abdî: İsmâ'îl Belîğ: *Nuḥbetü 'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti 'l-Eş 'âr*: 332, 2409.

Hızırğazade: ZİYÂ PÂŞÂ: *Harâbât*: 2. C. 59. s.

Lâ-edrî: RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş 'âr*: 5. s. § 28.

⁵³ Ahmed Vefîk Pâşâ, *Lehce-yi 'Osmânî*, : işbu kavlin.

⁵⁴ Nev'î-zâde 'Atâî, *Hadâîku 'l-Hakâik fî Tekmiletü 'ş-Şakâik*, 602 (2, 1533, 368^a). s. RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Zînetü 'l-Mecâlis*: 50. s. || 112. s. § 495.

Lā-edrī AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 204^a. s. § 4768.

52. Şeytana çarığı ters giydirmek. 73^a/1
rozgârı étđi ser-gerdân haffâf-zâdemüz
mest iken yan çizmede şeytâna çarık geydirür

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş'âr*: 157. s. § 1464. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 204^b, 223^b, s. § 4780, 5260. Hasan Nüzhet [ö. 1890], *Leţâif-i eşnâf*, 34. s. 'Alî Nazîmâ, *Muhtıra-yi Belâgat*: 1308 [1890], 19. s. PAKALIN, *Osmanlı-Türk Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*: 3. C. 24. Fasikül 1956, 604^b. s.

53. Tanburanın orta teli. 82^b/1
tünğirdamaz 'uşşâka pes-i perdeden ammâ
ol müy-miyân tanburanuñ orta telidür

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş'âr*: 97. s. § 910.

54. Taş yürekli. 80^b/3
dem olur yaralanur sîne-yi sengîn kalem
gün olur qaralanur şafha-i sîmîn varağ

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş'âr*: 213. s. § 1994.

55. Tel kırmak. 40^a/2
bozuktur beynimüz bir tel mi kırduğ muṭribâ bilmem
niğâh-ı tēzin eyler ol but-ı tanbûri gördüñ mi

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş'âr*: 378. s. § 3617.

56. Tevekkülünin gemisi batmaz. 40^a/3
şal keştî-yi umuruñı baħr-i tevekküle
aç bād-bân-ı himmeti yan gel-de seyre bağ⁵⁵

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş'âr*: 208. s. § 1950. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 80^a. s. § 1761, 211^b. s. § 4940.

57. Yüzü ak olsun. 154^b/1
gördi sevdâ-zededür kâkül-i 'anber-bâruñ
bende çekdi yüzi ağ olsun anı destâruñ

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş'âr*: 235. s. § 2208.

58. Zulm ile abad olanın akıbeti berbad olur. 85^b/2
şerre mâ'il olanuñ 'âkıbeti hayr olmaz
kendi bulmazsa da bir gün gelür evlâdı bulur

Lā-edrī RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Nevâdirü 'l-Âsâr fî Mütâla 'ati 'l-Eş'âr*: 143. s. § 1333. AHMED BÂDÎ, *Armağan*, 113^b. s. § 2482. ZİYÂ PÂŞÂ: *Harâbât*: 2. C. 97. s.

Kaynaklar

'Abdü 'l-bâkî Sa'dî Efendi, *Tercüme-yi Heşt Bihişt*: Hazırlayanlar: KARATAŞ: Mehmet - Selim KAYA - Yaşar BAŞ: *Heşt Bihişt I*: Ankara 2018, 419 s. Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları - No: 4.

Ahmed Bâdî [1839-1910]: *Armağan*: Hazırlayanlar: BEYZADEOĞLU, Süreyya Ali - Müberra GÜRGENDERELİ - Fatih GÜNAY: *Edirneli Ahmed Bâdî Efendi, Armağan, (Dīvân Şiirinde Atasözleri ve Deyimler)*: Harvard 2004, XLVIII+[1]+332+[8] s. Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Kaynakları 63. Türkçe Kaynaklar LIII.

Ahmed Cevdet Pâşâ, *Belâgat-ı 'Osmâniyye*, İstanbul 1326 [=1910], 183+1 s. Araks Matbaası.

⁵⁵ Râmiz, *Âdâb-ı Zürefâ*, 36. s.

- Ahmed Hamedî-yi Şîrvânî, *Belâgat-ı Lisân-i 'Osmânî*: İstanbul 1293 [=1876], 128 s. Matba'a-yı 'Âmire.
- Ahmed Vâsîf, *Mehâsinü 'l-Âsâr ve Hadâikü 'l-Ahbâr*: Hazırlayan: SAĞLAM, Nevzat: *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr Ve Hakâiku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, İstanbul 2014, CCXXI+588 s. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı Doktora Tezi.
- Ahmed Vefîk Pâşâ [ö. 1891], *Lehce-yi 'Osmânî*, İstanbul 1306 [1889], 1. Cüz 7 + 1 + 856 s. 2. Cüz 857-1455 s. Maḥmūd Beg Matba'ası.
- Ahmed Vefîk Pâşâ [ö. 1891], *Müntahabât-ı Durûb-ı Emsâl ve Atalar Sözü*, 303 s.
- Âlî, AKSOYAK, İsmail Hakkı: *Gelibolulu Âlî ve Dîvânlarının tenkitli metni*: Ankara 1999, 75+1551. s. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Tezi.
- 'Alî Emîrî, *Dîvân*: Hazırlayan: YAZAR, Sadık - Mustafa Uğurlu ARSLAN: *Ali Emîrî Dîvânı*, İstanbul 2020, 1328 s. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 172 Tarih ve Toplum Bilimleri Serisi: 40.
- 'Alî Nazîmâ, *Muḥṭıra-yi Belâgat*: 1308 [1890], 36 s. Kaşbar Matba'ası.
- 'Alî Nazîmâ: *Lisân-i 'Osmânî*: İstanbul 1328 [=1912], Mürettibîn-i 'Osmânî Matba'ası: Komandit Şirketi.
- 'AliŞîr-i Nevâî, Hekîm Şâh, *Mecâlisü 'n-Nefâis I-II Herâtî Çevirisi Mülhakâtı ve [Herâtî ve Hekîmşâh Tezkiresi]*: Hazırlayan: TOKMAK, Naci: Ankara 2017, 324 s. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1217.
- 'Azîz Maḥmūd-ı Hüdâyî, *Dîvân-ı İlâhiyât*: Hazırlayan: TATCI, Mustafa - YILDIZ, Musa: *Dîvân-ı İlâhiyât Tıpkıbasım ve Çeviriyazı*, İstanbul Mayıs 2005, [4]+534 s. Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayın No: 17.
- Bâkî [1526-1600], *Dîvân*: Hazırlayan: KÜÇÜK, Sabahattin, Ankara Temmuz 2011, XVI+472+[2] s. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 601.
- “Edebiyât”, *Âfak*, No. 1, 30. s.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri: *Mârifetnâme*, Sâdeleştirme: Cafer DURMUŞ - Kerim KARA, 1. c. İstanbul 1432/2011, 624 s. Erkam Yayınları: 414. [1703-1780]
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri: *Mârifetnâme*, Sâdeleştirme: Cafer DURMUŞ - Kerim KARA, 2. c. İstanbul 1432/2011, 648 s. Erkam Yayınları: 415. [1703-1780]
- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri: *Mârifetnâme*, Sâdeleştirme: Cafer DURMUŞ - Kerim KARA, 3. c. İstanbul 1432/2011, 600 s. Erkam Yayınları: 416. [1703-1780]
- Fehîm-i Kadîm: *Dîvân*: ÜZGÖR, Tahir: *Fehîm-i Kadîm Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*: Ankara 1991, VI+738 s. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı: 44.
- GIBB, Elias John Wilkinson [1857-1901], *A History of Ottoman Poetry*, 5, London 1907, E. J. Brill.
- Hafız Hızır İlyas, *Tarih-i Enderun*: Günümüz Diline Çeviren ve Anlatan: KAYRA, Cahit: *Letaif-i Enderun Tarih-i Enderun 1812-1830*, İstanbul 1987, 387 s. Güneş Yayınları Tarih Dizisi: 1.
- Hasan Nüzhet [ö. 1890], *Leṭâif-i eşnâf*, İstanbul, 55+8. s.
- Hıfzî, *Manzûme-yi Durûb-ı Emsâl*, İstanbul 1262 [=1846], 25 s. Tab'hâne-yi 'Âmire.
- İbn Nübâte, *Serḥu 'l-'uyûn fî şerḥi Risâleti İbn Zeydûn* [Tercüme: Kara Halîl-zâde Mehmed Sa'îd]: İstanbul 1257 [=1841], 3+470 s. Taḳvîm-hâne-yi 'Âmire Matba'ası.
- İsmâ'îl Belîğ [1668-1729]: *Nuhbetü 'l-Âsâr li-Zeyli Zübdeti 'l-Eş'âr*: [Yazılışı: İstanbul 1620-1726.] Hazırlayan: Abdülkerim ABDULKADİROĞLU, Ankara 1985, 246. s. 44^a/1764. Gazi Üniversitesi Yayın No: 62. Gazi Eğitim Fakültesi Yayın No: 8.

- ‘İzzî Süleymân, *Tārīh*: Hazırlayan: YILMAZER, Ziyâ: *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752)*, İstanbul 2019, LXXVIII+1282 s. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 119 Tarih ve Toplum Bilimleri Serisi: 18.
- KAM, Ömer Ferid [1864-1944]: *Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı*: İstanbul 1331-1332 [=1915-1916], Dâru ‘l-Fünûn Matba‘ası. Bk. ÇELTİK, Halil, *Dîvân Şiirinin Dünyasına Giriş (Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı)*: Ankara 2003, XXVII+362 s. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 3703. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 1307. Türk Edebiyatı.
- KINALI-ZÂDE Hasan Çelebi [1546-1604]: *Tezkiretü’ş-Şuarâ*: [Yazılışı: İstanbul 1586.] Eleştirmeli baskıya hazırlayan: İbrahim KUTLUK, *Kınalı-zâde Hasan Çelebi Tezkiretü’ş-Şuarâ*: I. C. Ankara 1978, [VI]+73+[VII]+576 s. Türk Tarih Kurumu Yayınları: XVIII. Dizi - Sa. 4¹.; II. C. Ankara 1981, [IV]+578-1094+[III] s. Türk Tarih Kurumu Yayınları: XVIII. Dizi - Sa. 4².
- Meâlî, *Durub-ı Emsal*, 770. s. HAKVERDİOĞLU, Metin: *Nevşehirli Damat İbrahim Pâşâ için Yazılan Lâle Devri Kasideleri*, İstanbul 2000, 856 s. Sage Yayıncılık/Şiir Dizisi. HAKVERDİOĞLU, Metin: “Orijinal Bir Durûb-ı Emsâl-i Osmânî Örneği Meâlî’nin Atasözleri Kasidesi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2009/yaz, S. 4, 198-208 ss.
- Mu‘allim Nâcî: *Lügat-i Nâcî*: İstanbul 1317 [=1899], 3+1426 s. Asır Matbaa ve Kütüphanesi.
- Na‘imâ Muşafâ [1655-1716]: *Tārīh-i Na‘imâ Ravzatu ‘l-Husayn fî Hülâşati Aḥbârî ‘l-Ḥâfîkayn*: [İstanbul] [1280] [=1863], Matba‘a-yı ‘Âmire, Cild-i şâliş 10+435 s.
- NEV‘İZÂDE ‘Atâ [1583-1635], *Hadâiku ‘l-Hakâik fî Tekmileti ‘ş-Şakâik*, İstanbul 1268 [=1851], Matba‘a-yı ‘Âmire. Hazırlayan: DONUK, Suat: *Hadâiku ‘l-Hakâik fî Tekmileti ‘ş-Şakâik Nev‘izade Atayi’nin Şaka’ik Zeyli*, İstanbul 2017, 1. Cilt (1071 s.) 2. Cilt ([5]+1072-2157 s.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 85 Tarih Ve Toplum Bilimleri Serisi: 10.
- Râmiz, *Âdâb-ı Zürefâ*: Hazırlayan: ERDEM, Sadık: Ankara 1994, XLVII+401 s. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını - Sayı: 79 Şuarâ Tezkireleri Dizisi- Sayı: 1.
- RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet [ö. 1831]: *Nevâdiru ‘l-Âsâr fî Mütâla‘ati ‘l-Eş‘âr (Seçme Beyitler)*: Hazırlayan: ABDULKADİROĞLU, Abdülkerim - Mehmet SARI, Ankara 1998, XIV+[2]+416 s. Anıl Matbaa ve Ciltevi Manzum Eserler Serisi: 4.
- RECÂİZÂDE Ahmed Cevdet: *Zinetü ‘l-Mecâlis*: İstanbul 1258 [=1842], 30-71 s. Takvîm-hâne-yi ‘Âmire: Hazırlayan: ATALAY, Mehmet, Berceste Mısralar *Zinetü ‘l-Mecâlis*: İstanbul Ekim 2017, 294+71 s. Büyüyenay Yayınları: 210 Edebiyat: 66.
- Sâmî: *Dîvân*: KUTLAR, Fatma Sabiha: *Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî Dîvân*, Ankara 2004, 633 s.
- [SOLOK], Cevdet Kudret [1907-1992]: *Karagöz III. Cilt*: Ankara 1970 (Nisan), 600 s. Bilgi Yayınları 55 Folklor Dizisi 1.
- Sünbül-zâde Vehbî [1718-1809]: *Dîvân*: Hazırlayan: YENİKALE, Ahmet: *Sünbül-zâde Vehbî Dîvân*: Kahramanmaraş 2011, 576 s. Ukde Kitaplığı: 92. Maraş Kültür ve Edebiyat Serisi: 24.
- Şeyhü ‘l-İslâm Yahyâ [1553-1644], *Dîvân*, Hasan KAVRUK, *Seyhülislâm Yahyâ Divânı* Tenkitli Metin, Ankara 2001, xli+[ii] 509 s. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 3557. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 1255. *Dîvânlar Dizisi*: 13.
- Şinâsî, *Durub-ı Emsâl-i ‘Osmâniye*, İstanbul 1302 [=1885], 510 s. Matba‘a-yı Ebû ‘z-Ziyâ.
- ŞU‘URÎ HASAN EFENDİ: *Lisânu ‘l-Acem Ferheng-i Şu‘urî* 1. Cilt [âb] [buhmâ]: Hazırlayan: Ozan YILMAZ, İstanbul 2019, 970 s. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 126. *Edebiyat ve Sanat Serisi*: 29. *Sözlük Dizisi*: 3.
- TAHİRÜ ‘L-MEVLEVİ: *Edebiyat Lûgatı*: İstanbul 1994, 184 s. Enderun Yayınları: 3.

Teke-zāde Sa'īd, *Ḍurūb-ı Emşāl-i Türkiyye yaḥod Atalar Sözü*, İstanbul 1311 [=1893], 384. s. Kaşbar Matba'ası.

Vālī [ö. 1738], *Dīvān*: Hazırlayan: KONCU, Hanife, İstanbul 1998, 629 s. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Tezi.

Vehbī-yi Seyyid, *Dīvān*: Hazırlayan: DİKMEN, Hamit: Seyyid Vehbi ve *Dīvānının Karşılaştırmalı Metni*: Ankara 1991, CXV+789 s. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Yağlıkçı-zāde Aḥmed Rif'at, *Lügat-ı Tārīhiyye vü Coğrafiyye*: İstanbul 1300 [=1882], 288 s. Maḥmūd Beg Matba'ası.

Yûsuf Kâmil Pāşā, *Eser-i Kâmil Pāşā*: İstanbul 1308 [=1891], 320 s. Kaşbar Matba'ası.

ZİYĀ PĀŞĀ: *Ḥarābāt*: 2, İstanbul 1292 [=1875], II+506 s. Matba'a-yı 'Āmire.

Ispartalı M. İzzet Ündeğer'in Atasözleri Derlemesi

Mehmet Akkuş* - Cihat Ekiz **

Derleyici: M. İzzet Ündeğer

M. İzzet Ündeğer, Ispartalı Kocabıyıkğillerden Hafız Ahmed Bey'in oğludur. Bu derlemesi dışında bugün bilinen bir eseri bulunmamaktadır. Bu eserin derleme tarihi ile eserinde kendini soyadı kullanarak tanıtmamasından Soyadı Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 1935 yılında sağ olduğu düşünülmektedir.

Derlemenin Başlığı ve Hacmi

Ündeğer'in derlemesi iki kitaptan oluşmaktadır. Her iki kitap ayrı derleme niteliği taşımaktadır. Birinci kitap, Söz Tabirleri: Türkçe İstiâre, Mecâz, Kinâyeler ile Telmîhler (Îmâ ve İşaret Ta'rîz ve Sitem); ikinci kitap ise Türk Kamusundan Söz Temsilleri başlığını taşımaktadır. Birinci kitap 1126 yaprak ve 12.757 madde başından, ikinci kitap 1688 yaprak ve 19.463 madde başından oluşmaktadır. Ündeğer'in atasözleri derlemesinin toplam hacmi 2814 yaprak ve 32.220 madde başıdır.

Derlemenin El Yazma Nüshası

Derlemenin el yazma nüshası Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunmaktadır. Kütüphane kataloğundaki bilgiler şöyledir:

1.Kitap:

Yer Numarası: Y/0780-1

Dil Kodu: Osmanlı Türkçesi

Yazar: M. İzzet Öndeniz⁵⁶

Çoğaltan/Kopyalayan: Müellif hattı.

Telif Bilgisi: [y.y.]:[yayl.y.], 1930

Fiziksel Niteleme: Sırtı meşin vinilex cilt. Şirazeli , çizgili defter kağıdı. 200x140 mm.. 170x120 mm. (muhtelif). 1559 yaprak. 19 satır. 2 sütun. Kurşun kalem. Rik'a.

2.Kitap:

Yer Numarası: Y/0780-2

Dil Kodu: Osmanlı Türkçesi

Yazar: M. İzzet Öndeniz

Çoğaltan/Kopyalayan: Müellif hattı.

Fiziksel Niteleme: Sırtı meşin vinilex cilt. Şirazeli , çizgili defter kağıdı. 200x140 mm. 170x100 mm.(muhtelif). 985 yaprak. 19 (muhtelif) satır. 2 sütun. Kurşun kalem. Rik'a.

Derleme Tarihi

Söz Tabirleri: Türkçe İstiâre, Mecâz, Kinâyeler ile Telmîhler (Îmâ ve İşaret Ta'rîz ve Sitem) başlıklı birinci kitabın başında "Tebyîze Mübâderet: 1 Haziran 1930" biçiminde bir not bulunmaktadır.⁵⁷ Buna göre Ündeğer, derlemesini temize geçmeye bu tarihte başlamıştır. Eserinin müsveddelerine ilişkin bilgi vermemektedir. Derleyicinin kendi adını soyadıyla birlikte yazması, temize geçme işleminin 2 Temmuz 1934 tarihinden sonra tamamlandığını; derlemenin Arap kökenli Türk alfabesiyle yazılması ise derleme işleminin 1 Kasım 1928 yılındaki Harf Devriminden önce başladığını düşündürmektedir. Dolayısıyla bu eserin en az altı yıllık bir yazıya geçirme çalışmasının sonucunda ortaya çıktığı düşünülebilir.

Derlemenin Başı

Ündeğer'in derlemesinde bir mukaddime bulunmamaktadır. Yalnız her iki kitabın atasözlerinden önceki baş kısımlarında bazı notlar bulunmaktadır. Bu notlar birkaç alıntıdan ibarettir. Her iki kitabın başında yer alan alıntılar, kitabın başlığına uygun konulardadır.

* Prof. Dr. Mehmet Akkuş, makkus2@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5374-2898.

** Arş. Gör. Cihat Ekiz, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ekizc@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0642-2530.

⁵⁶ Katalog bilgilerinde yazarın soyadı Öndeniz şeklinde kaydedilmiştir. Bu kelime için tarafımızdan önerilen okuma Ündeğer'dir.

⁵⁷ Katalog bilgileri arasında 1930, eserin telif tarihi olarak kaydedilmiştir.

Birinci kitabın başındaki notlar şunlardır:

Saîd Bey

Arapça isteyen urbâna gitsin

Acemce isteyen İrân'a gitsin

Frengiler Frengistân'a gitsin

Ki biz Türküz bize Türkî gerektir

*Bilâ mücib Arapça söylemektir*⁵⁸(Mahmud Celaledin 1881:709-10)

Vehbî

İstiârât u kinâyât u hakîkatle mecâz

Dâimâ olmadadır câri-i mecrâ-yı sühan(Yenikale 2017:273)

Arabî: el-mecâz kahtaratu'l-hakîkati⁵⁹

İkinci kitabın başındaki notlar şunlardır:

Namık Kemâl, Emîr Nevrûz

Zâhirde gönül eğlendirmekten başka bir işe yaramaz gibi görünen edebiyâtın, erbâb-ı tedkik nazarında aksâm-ı fûnûnun en nâfi ve en mu'teberlerinden olmasına bir büyük sebep de mürebbî-i rûh ve müzekkî-i efkâr olan emsâlin, ahlâkın tezyîninde gösterdiği kudrettir. (Mehmed Nâmık Kemâl 1884:4)

Mu'allim Nâcî:

Her kavmin hulâsa-i efkâr ve tecâribi durûb-ı emsâlidir. Dilimizin meselleri bir yere toplanırsa koca bir ahlâk kitâbı olur.

Derlemenin Düzeni

Ündeğer'in derlemesi Arap kökenli Türk alfabesiyle yazılmış, Latin kökenli Türk alfabesine göre dizilmiştir. Derleyici, müsveddelerini Arap kökenli Türk alfabesiyle tuttuğu için tebyiz işlemi de bu şekilde gerçekleştirmiş, tebyiz işlemine başladığı dönemde Latin kökenli Türk alfabesi kullanıldığından sözleri dizmekte bu alfabeyle kullanmış olmalıdır.

Türkçe Dışındaki Dillerden Sözcükler

Derlemede Türkçe dışında Arapça ve Farsça başta olmak üzere başka dillerden sözcükler de bulunmaktadır. Türkçe dışındaki dillerden alınan sözcükler, ayrı birer madde değildir. Bu sözcükler, Türkçe madde başlarının alt maddeleri biçiminde konumlandırılmıştır. Sözcüklerin yeri, kullanım yerine göre belirlenmiştir. Bu durum, Ündeğer'in derlemesine kültürler arası karşılaştırmalı çalışmalar için bir zemin oluşturması açısından da değer katmaktadır. Söz gelimi Türkçe "Çobana yağ kaygısı, keçiye can korkusu" maddesinin altında Arapça "el-Cemelü fi-şey'in ve'l-cemmâlü fi-şey'in"⁶⁰ sözcüğü yer almaktadır. Türkçe "Acemi nalbant gâvur eşeğinde öğrenir" maddesinin altında ise Arapça "Fî-re'si'l-yetimi yete'allemü'l-haccâm"⁶¹ sözcüğü bulunmaktadır. Aynı durum karşısında iki ulusun dile getirdiği iki söz, iki ulus arasındaki kültürel farklılıklar konusunda da fikir vermektedir.

Ündeğer, verdiği Arapça ve Farsça sözlerden çok az sayıda bir kısmının çevirisini de vermiştir. Söz gelimi Türkçe "Beş parmak bir değildir" sözünün altında bulunan "Leyse'l-kavâdimu ke'l-havâfi" sözcüğü derleyici tarafından "Kuş kanadının uzun tüyleriyle kısıları bir değil" biçiminde tercüme edilmiştir.

Türkçe madde başlarının altında, anlam olarak Türkçe söze yakın ayet ve hadisler de bulunmaktadır. Söz gelimi "Çalışmakla adam âlim olur" maddesinin altında "İnsan için ancak çalıştığının karşılığı vardır" mealindeki Necm Suresi 39. ayetinin metni, "Cennet kapısını cömert açar" maddesinin altında ise "Cennet cömertlerin yurdu" anlamında bir hadis rivayetinin metni yer almaktadır. Derleyici, bu metinlerin çevirilerine yer vermemiştir.

Türk Lehçelerinden Sözcükler

Ündeğer, derlemesine başka dillerin yanında Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçelerinden örnekleri de eklemiştir. Bu sözcükler de madde başı değildir. Bu durum derlemeye Türk dili coğrafyasındaki kültürel karşılaştırmalar için zemin oluşturabilecek bir konum kazandırmaktadır. Söz gelimi "Tavşan dağa

⁵⁸ Hazine-i Evrak dergisinin 13 Mayıs 1881 yılında yayımlanan 47. sayısında Mahmud Celaledin tarafından kaleme alınan Ecille-i Üdebadan İki Zat Beyninde Muhavere-i Edebiyye başlıklı makalede bu şiirin son mısraı, Saîd Bey'in muhaveredeki cevabını teşkil eden diğer şiirinde yer almaktadır.

⁵⁹ Tercüme: Mecaz hakikatın köprüsüdür.

⁶⁰ Tercüme: Deve bir şey peşindedir, devci başka şey peşinde.

⁶¹ Tercüme: Hacamatçı, yetim başında öğrenir.

küsmüş dağın haberi olmamış” sözünün altında “Âzerî: Ayı meşeden küsüp meşenin haberi yok” sözü, “Büyük başın büyük ağrısı olur” sözünün altında ise “Çağatay: Ülgen başın ülgen bolur gavgası” sözü bulunmaktadır.

Tanıklar

Derlemede yer alan maddelerin büyük bir kısmı için edebi eserlerden tanıklara da yer verilmiştir. Tanıklar, Türk edebiyatının çeşitli dönemlerinde kaleme alınan manzum ve mensur eserlerden alınmıştır. Ündeğer, eski eserlerden tanıklara yer verdiği gibi kendi döneminde yazılmış farklı türlerdeki edebi eserlerden tanıklara da yer vermiştir. Kimi maddelerde birden çok tanık bulunmaktadır. Bu yönüyle derleme, Türk atasözleri çalışmalarında tanık gösterme usullerine dair bir örnek oluşturmaktadır. Ayrıca çeşitli dönemlerden alınan tanıklar, atasözlerinin Türk edebi eserlerinde hangi biçimlerde kullanıldığını örneklendirmesi açısından da önemlidir. Söz gelimi “Beylere inanma, suya dayanma” sözü için aşağıda verilen tanıklardan Ulvî’nin beyti sözün birinci yargıyı, Hâtem’in beyti ise ikinci yargıyı tanıklamaktadır.

Ulvî:

*uşşâka güzellerden hiç bûse atâ olmaz
dillerde meseldir bu beylerde vefâ olmaz* (Çetin 1993:323)

Hâtem:

*baña sâkî humârı der-pey olmaz neşve gör yohsa
seniñ mey dediğiñ âb-ı revâna i ‘timâd olmaz* (Hâtem, 26a)

“Sırtından kazandı” sözüne “Temin-i emfaat elde etti” açıklamasını yapıktan sonra Ziya Paşa’nın Zafer-nâme Şerhi’nden mensur bir cümle ile tanıklanmıştır:

sırtından kazandı: Temin-i menfaat elde etti.

Ziyâ Paşa, Zafer-nâme Şerhi:

sâye-i lutf u âtîfetlerinde hazineden ve memûriyyetler sırtından nice milyon kazanmış

Açıklamalar

Derlemede yer alana atasözleri ve deyimlerin bir kısmının anlamları veya kullanıldıkları durumlara ilişkin açıklamalar yapılmıştır:

abayı yaktı: Taaşuktan kinaye.

açığa vurdu: İfşa etti.

adam kurşundan olsa eriyecek: Çok sıcaktan kinaye.

çenesi düşük: Geveze.

“ne oldum” budalası: Muvaffakiyetinden şımarık, öğünücü.

Sözün anlamına ve kullanımına dair açıklamaların dışında sözdeki bir kelimenin anlamını açıklayan notlar da bulunmaktadır. Derlemede bu notlar metnin altına ya da sayfanın yanındaki boşluklara dipnot biçiminde yazılmıştır:

aba vakti aba, yaba vakti yaba alan aldanır.

yaba: Harman savurmağa mahsus ucu çatallı kürek.

Anlatılar

Sözlerin anlamlarının ve kullanım yerlerinin anlaşılması için açıklamaların yanında sözlerle ilgili bir takım anlatılar da bulunmaktadır. Bu anlatıları sözün ortaya çıkışına dair anlatılar, sözde geçen bir özel adı açıklayan anlatılar, içinde sözün geçtiği anlatılar olmak üzere üç sınıfta değerlendirmek mümkündür. Bu anlatılar metinde diğer dillerden ve Türk lehçelerinden sözler ile tanıklar gibi maddenin altında değil, sayfa altı ya da sayfa kenarında, dipnot şeklinde konumlandırılmıştır. Örnekler:

suyuna tirit: Faydasız, yalan.

Nasreddîn hoca bir gün pınarda birçok ördek görüp tutmak isterse de muvaffak olamaz, pınarın başına oturup ekmeğini suya batırarak yemeye başlar. Birisi “Hoca Efendi, ne yiyorsun?” demesiyle “Ördek suyuna tirit.” demiş ve bu tabir ondan yâdigâr kalmış.

gâvur kuşusun niye puta sıçarsın, Müslüman kuşusun niye şarap içersin?

Kilisenin birine nasılsa bir kuş girmiş; mütemâdiyen puta konup pisler ve susadıkça inip fiçdaki şaraptan içermiş. Her gün putu temizlemekten bîzâr kalan papaz bir gün kuşu yakalayıp bu sözü sarf etmesiyle mesel olmuş.

adı Musa, boyu kısa, sakalı köse olandan kendini sakın.

Saray-ı Humayun kapıcıbaşlarından iken Musâhibe Şekerpâre Hatun’u tezvîc ederek 1050 (1640-41) tarihinde Tersane Emîni ve ba’delhû Siyahîler Ağası, 1055’de (1645-46) Yeniçeri Ağası ve vezir oldu.

1059'da (1649-50) te'diben imâte edilmiştir. Kendisi zâlim ve gaddâr olmakla beraber şu evsafa bulunduğundan menşe-i mesel olmuştur.

gittim Hoy'a kondum toya.

Hoy: Tebriz'in 110 kilometre garb-ı şimâlisinde ve Türkiye hududundan 28 kilometrelik mesafede bir kasaba.

Sözlerin Ayrı Biçimleri

Zaman içinde atasözlerinin ayrı biçimleri ortaya çıkabilmektedir. Değişik nedenlerden kaynaklanabilen bu ayrı biçimler, Ündeğer'in derlemesinde iki yöntemle kaydedilmiştir. Bunlardan birincisi, ayrı biçimi ayrı bir madde olarak yazmadır. Bunlar genellikle sözün yalnız söz diziminin başkalaştığı durumlardır. Söz gelimi derlemede "Ayağını yorganına göre uzat", "Kişi ayağını yorganına göre uzatmalı" ve "Yorganına göre ayağını uzat" sözleri üç ayrı madde olarak kaydedilmiştir.

Bir sözün ayrı biçimleri karşısındaki ikinci tutum ise değişkenleri yay veya köşeli ayraçla işaretlenmiştir:

çobanın gönlü olunca tekeden süt (yağ) çıkarır.

çok arpa atı (eşeği) çatlatır.

ehl-i keyfe keyf verir kahvenin telvelisi (kaynaması); eşeği yoldan çıkarır sıpanın cilvelisi (oynaması).

Bu yazım tercihi, atasözlerindeki değişkenlerin eş değerlikleri ile ilgili bir araştırmanın da zeminini teşkil etmektedir. Ayrı biçimlere ek olarak söze eklenmiş ya da sözden çıkarılmış kelime ve kelime grupları da bu yolla işaretlenmiştir:

kötü (hiçbir vakit) iyi olmaz.

kürek kemiği oğla (miras) kalır.

Atasözü Gücünde İfadeler

Ündeğer, derlemesinde atasözü olmamakla birlikte söyleyeni belli atasözü gücünde ifadeleri madde başı olarak kaydetmiş; bu sözlerin kaynaklarını da sözün yanına eklemiştir:

Allah Gafûrun Rahîm'dir. (Sûre-i Mücâdele, âyet 12)

bedbaht ona derler ki elinde cühelânın / kahrolmak için kesb-i kemâl ü hüner eyler. (Şinâsî)

göze göz, dişe diş. (Sûre-i Mâide, Ayet 45)

hercai güzel sevmeyem, tevbeler olsun (Mısra)

kimsenin lutfuna olma talip, bedeli cevher-i hürriyettir (Nâmık Kemâl)

merd-i meydan-ı rızanın kârı eyvallahtır. (Rızâ)

Sonuç

Ispartalı M. İzzet Ündeğer'in derlemesi, içerdiği hacimli söz varlığıyla dikkat çeken bir atasözleri derlemesidir. Ündeğer'in iki kitap şeklinde tertip ettiği atasözleri derlemesinin el yazma nüshası Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunmaktadır. Derlemede ortaya çıkan malzemenin temize geçme işlemi 1930 yılında başlamıştır. Bu işlemin 1935 yılından sonra tamamlandığı düşünülmektedir.

Derlemeyi oluşturan her iki kitapta sözler Arap kökenli Türk alfabesiyle yazılmış ve Latin kökenli Türk alfabesiyle dizilmiştir. İki kitapta toplam 32.220 Türkçe madde bulunmaktadır. Türkçe sözler madde başıdır. Arapça ve Farsça başta olmak üzere diğer diller ile Azeri ve Çağatay başta olmak üzere diğer Türk lehçelerinden sözler maddelerle ilişkilendirilmiş, alt madde olarak konumlandırılmıştır. Bu şekilde derleme, farklı coğrafyalar ve kültürler üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar için hazır bir malzeme ve zemin teşkil etmektedir. Atasözlerine ilişkin edebi eserlerden tespit edilen tanıklarının da maddelerin altında kaydedilmesi, Türk edebiyatın çeşitli devrelerinde atasözlerinin edebi eserlerde kullanılma yollarıyla ilgili örnekleri ortaya koymaktadır. Yunus Emre'den Mehmet Âkif'e Türk edebiyatının her döneminden alınan manzum ve mensur tanıklarla derleme, aynı zamanda edebi eserlerden bir derleme görünümü sergilemektedir.

Ündeğer, derlemesinde kaydettiği sözlerin bir kısmının açıklamalarına yer vermiş, kullanım alanlarını belirtmiştir. Ayrıca sözün metninde geçen ağızlara ait veya anlaşılmasının güç olduğu düşünülen kelime ve kelime grupları da derleyici tarafından açıklanmıştır. Eserdeki atasözlerinden bir kısmının da ortaya çıkışına dair anlatılara yer verilmiştir. Bunlar, Nasreddin Hoca fıkraları ile Türk ve Müslüman

meşhurların tarih boyunca yaşadıklarıyla ilgili nakillerdir. Bu tarafıyla da derleme, bir latifeler derleme görünümü arz etmektedir.

Kaynaklar

- Çetin, İ.(1993). “Derzi-zâde Ulvî Hayatı Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni”. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Hâtem. *Dîvân-ı Hâtem*. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar. no: 02349.
- Mahmud Celaleddin. 1881. “Ecille-i Üdebadan İki Zat Beyninde Muhavere-i Edebiyye”. *Hazine-i Evrak*, 709-11.
- Mehmed Nâmık Kemâl. 1884. *Tercüme-i Hâl-i Emîr Nevruz*. İstanbul: Matbaa-i Ebû’z-Ziyâ.
- Ündeğer, M. İ. *Söz Tabirleri: Türkçe İstiâre, Mecâz, Kinâyeler ile Telmîhler (İmâ ve İşaret Ta’rîz ve Sitem)*. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi. no: Y/0780-1.
- Ündeğer, M. İ. *Türk Kamusundan Söz Temsilleri*. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi. no: Y/0780-2.
- Yenikale, A. (2017). *Sünbülzâde Vehbî Divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

YAPI, ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN TÜRK ATASÖZLERİ

Osman Baki YEY'in *Atasözleri ve Deyimler Dilekler, İlençler, Temsilî Fıkralar... İstişhat ve İstidlalleri ile Adlı Eserinin Mehazlarının Tetkiki*

Kadir Uzun* - Mustafa Tızlak**

Giriş

Mehaz sözü, “Bir eser yazılırken başvuru kaynağı” (TDK, 2023, II, s. 2332^b), “1. Bir şeyin alındığı çıkarıldığı yer, kaynak, memba. 2. Bir eser yazılırken başvuru kaynağı, yararlanılan kaynaklardan her biri (şahıs, kitap, makâle vb.)” (Ayverdi, 2011, II, s. 788b) anlamıyla tanımlanmaktadır. *Mehaz*, atasözleri ve deyimler ile ilgili hazırlanmış eserlerde ehemmiyet arz etmektedir. Çünkü bu eserlerin mehzalarının bilinmesi, okuyucuya başvuru kaynağı tahkiki okunma imkânı sağlamaktadır. Atasözleri ve deyimler sözlüğü olarak hazırlanmış eserlerde derleyicinin kaynak belirtmesi de okuyucunun işini kolaylaştırmanın yanında bu alanla ilgili birincil ve ikincil kaynakları tespit etmesinde yardımcı olmaktadır. Ayrıca mehzalar sayesinde ilgili sözün kullanım sıklığı, varyantı ve kullanım yerlerini takip etmek mümkün olmaktadır.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Etüt 84'te 4 cilt olarak kayıtlı olan, Osman Baki YEY tarafından derlenen *Atasözleri ve Deyimler Dilekler, İlençler, Temsilî Fıkralar... İstişhat ve İstidlalleri ile* (ADDİ) adlı eser 24.174 sözden oluşmaktadır. Eserin giriş kısmı Arap harfleriyle rik'a yazısıyla yazılmış, sözlerin yazıldığı kısımlar numaralandırılarak, Latin harfleriyle el yazısıyla alfabetik şekilde kaleme alınmıştır. Eser Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN tarafından çalışılmıştır ama henüz yayımlanmamıştır.

ADDİ'nin derleyicisi Osman Baki YEY, 1906 yılında İstanbul'da doğmuş, ilkokulu bitirdikten sonra hayata atılmış, 1929-1930 yılları arasında askerliğini Jandarma olarak tamamlamıştır. 1938 yılında Şirket-i Hayriyye'ye girmiş, İstanbul Erkek Lisesinin sınavını kazanarak 1944 yılında ortaokul diploması almıştır. 1945 yılında Şirketin görevine son verilince görevine Devlet Deniz Yollarında görevine devam etmiştir. 1963 yılında sağlık sorunları sebebiyle emekli olmuş, 1969 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Önder, 1974, s. 6897).

Ali Rıza ÖNDER'in aktardığı bilgilere göre; Osman Baki YEY, emekli olduğu sırada bir gün Türk Dil Kurumuna gelerek Genel Yazman Ömer Asım AKSOY'a Halk bilimi çalışmalarına ilişkin bir dosya getirmiştir. Bu dosyanın Kurum yayınları arasında bastırılmasını, bunun yapılmazsa arşiv için satın alınmasını istemiştir. Ömer Asım AKSOY, ikinci isteği kabul ederek getirilen incelemeyi uzmanlara incelettirerek satın alacağını bildirmiştir. Daha sonra Kurum tarafından satın alınan bu dosya, Kurum Kütüphanesinde Etütler Listesininin 109 numarasına kaydedilmiştir. Çalışma *Atasözleri ve Deyimler Dilekler, İlençler, Temsilî Fıkralar, İstişhat ve İstidlalleri ile* (Toplayan ve Tertip eden: Denizcilik Bankası Başmemurluğundan emekli: Bakî Yey) başlığıyla. Konu ayrımı yapılmaksızın derlenen bütün maddeler karma olarak alfabe sırasına konmuştur. Söz sayısı 24.581, eserin tamamı 2208 sayfa tutmaktadır. Sarı kâğıtlara el yazısı ile yazılmıştır (Önder, 1974, s. 6897).

ADDİ, Giriş kısmı ve sözlerin yazıldığı bölüm olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. YEY, eserini oluştururken 18 eseri mehzalar olarak aldığı belirtmektedir.⁶² Aynı zamanda mehzalarını oluşturan 18 eserin hangi nüshasından yararlandığını, eserin mahiyeti ve kaç söz ihtiva ettiğini de açıklamaktadır. ADDİ'nin mehzalarına bakıldığında atasözleri ve deyimlere yönelik olanların yanı sıra sözlükler, halk bilgisi mecmuası, tıp ve tarım ile ilgili atasözlerini içeren yayınlardan oluştuğu görülmektedir. ADDİ hazırlanırken Osman Baki YEY'in mehzalar olarak aldığı eserler ve onlardan ne ölçüde istifade ettiği hakkında bilgiler yine kendisi tarafından eserin giriş kısmında verilmektedir. Arap harfleriyle rik'a yazısıyla verilen bu bilgiler ve ADDİ'nin mehzaları şu şekildedir:

* Yüksek Kurum Uzmanı, Türk Dil Kurumu, k.uzun@tdk.gov.tr, ORCID: 0009-0006-6105-4792.

** Yüksek Kurum Uzmanı, Türk Dil Kurumu, m.tizlak@tdk.gov.tr, ORCID: 0000-0003-0656-2453.

⁶² Osman Baki YEY, 18 eser arasında yer alan *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'nin* ikinci ve üçüncü baskısından ayrı ayrı yararlandığını ifade etmektedir. Dolayısıyla ADDİ oluşturulurken 17 farklı eserin mehzalar alındığını söylemek daha doğru olacaktır.

1. *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*

Osman Baki YEY, *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye* için şu bilgileri vermektedir: “Ebû ’z-Ziyâ Bey tarafından tertîb edilmiştir. Şinâsî Bey’in *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*’si esâs tutularak bir o kadar daha atasözü, deyimler ve manzûmeler ilâvesiyle (4.004) adedine yükseltilmiştir. İstanbul’da 1302 [=1885] târihinde Ebû ’z-Ziyâ matba’asında basılmıştır.” (s. 1).

Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye’nin (DEO) “temsîl-i sâlis”inin (üçüncü neşir) ön kapağında 4.004 adet emsâli hâvîdir bilgisi verilmektedir. Arap harflerine göre dizilmiş ve numaralandırılmış eserde bazı atasözü ve deyimlerin şevahidine de yer verilmiştir. Bu eserdeki 2.869 madde, ADDİ’ye alınmıştır. DEO’dan alınan sözler, ADDİ’de (Şi) kısaltması ile hangi numarada olduğu da belirtilerek gösterilmiştir. DEO’daki şevahitlerin bir kısmının ADDİ’ye de alındığı görülmektedir.

2. *Atalar Sözü*

Osman Baki YEY bu eser için şu bilgileri aktarmaktadır:

Veled İZBUDAK Beğ’in Fâtih Kütüphanesinde bulunduğu *Teshîl* isimli el yazması bir tıp kitâbının sonuna ilâve olunmuş (698) adet atasözü ve deyim ihtivâ eder. Bunları tanılatmak için birçok ayrı atasözleri ve manzûmeler de ekleterek aslıyla birlikte 1936 senesinde İstanbul’da Devlet Basımevi’nde basılmıştır. (s. 1).

Veled Çelebi tarafından hazırlanmış *Atalar Sözü* adlı eser Türk Dil Kurumunun 30. yayını olarak İstanbul’da basılmıştır. Eserde 698 maddede atasözü ve deyimler birden başlayarak numaralandırılarak verilmektedir. Bu eserden 624 söz, ADDİ’ye alınmıştır. Söz konusu eserden ADDİ’ye alınanlar (T. h) kısaltması ile gösterilmiş, alınan sözün *Atalar Sözü*’nün kaç numaralı sözü olduğu da yanında numara verilerek belirtilmiştir.

3. *Kitâb-ı Dede Korkud*

Osman Baki YEY, bu eserin yararlandığı nüshası ile ilgili şu bilgileri açıklamaktadır: “Kilisli Muallim Rif’at Beğ tarafından istinsâh edilen masâl ve hikâye külliyyatı, 1332 [=1916] senesinde İstanbul’da Matba’a-yı Âmire’de basılmıştır.” (s. 2).

Bu eserden 45 söz ADDİ’ye dâhil edilmiştir. Eserden alınan sözler (D. Korkud) kısaltmasıyla gösterilmiştir.

4. *Atalar Sözü*

Osman Baki YEY tarafından bu eser için şu bilgi verilmektedir: “Millet Kütüphanesinde Ali Emîrî defterinin basılmamış atalar sözü külliyyatı.” (s. 2).

Ali Emîrî’nin atalar sözü külliyyatı ile ilgili hazırlanmış doktora tezi incelendiğinde Ali Emîrî’nin [1857-1924] defterindeki 2.440 maddede atasözü mahiyetinde ifadenin olduğu görülmektedir. Bu maddelerden 641 tanesi ADDİ’ye alınmıştır. ADDİ’de Ali Emîrî’nin defterinden alınan sözler (A. E.) kısaltmasıyla verilmiştir.

5. *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yâhud Atalar Sözü*

Osman Baki YEY bu eser için şu bilgiyi vermektedir: “Teke-zâde Mehmed Sâid Beğ [1870-1913] tarafından yazılmış Kasbar Matba’asında 1311 [=1893] Hicri yılında basılmış (5.742) tane atasözü ve deyim ile birkaç tane de tanıklık makâmında atasözünü hâvî manzûmeden teşekkül eden eseri.” (s. 3). (T. S.) kısaltmasıyla gösterilen bu eserin 232 maddesi ADDİ’ye alınmıştır.

6. *Müntahabât-ı Durûb-ı Emsâl ve Atalar Sözü*

Osman Baki YEY tarafından bu eser hakkında “Ahmet Vefik Paşa tarafından yazılmış, (7.500)’ten fazla atasözü ve deyim havidir. Fakat nerede ve ne zaman basıldığına dair hiçbir malumat yoktur.” (s. 3) bilgisi verilmektedir.

ADDİ’de (A. V. P.) kısaltmasıyla 6.468 madde yer almaktadır.

7. *Halk Bilgisi Mecmuası*

Osman Baki YEY tarafından bu eser hakkında “Ragıp Hulusi Bey’in Altay Türklerinin Atasözleri makalesinde (50) kadar atasözü intişar etmiştir. Ankara’da 1928 senesi.” (s. 4) bilgisi verilmektedir.

ADDİ’de (H. B. M.) kısaltmasıyla 47 madde bulunmaktadır.

8. *Konya Vilâyeti Halkiyyât ve Harsiyyâtı*

Bu eser hakkında Osman Baki YEY tarafından “Saadettin Nüzhet ve Ferit Beyler tarafından yazılan bu eserde (2.057) atasözü (81) emsali fikra, (279) tabir, (65) tekerleme (69) kinaye, (85) dilek, (112) adet de ilenç vardır. 1926 senesinde Konya’da Vilayet Matbaasında basılmıştır.” (s. 4) bilgisi verilmektedir. ADDİ’de eserden özellikle şiir kısımlarından yararlanılmış, bu eserdeki 19 şiir ADDİ’ye alınmıştır. Bu eser ile ilgili bir kısaltma ADDİ’de kullanılmamıştır.

9. *Lehçe-yi Osmânî*

Osman Baki YEY, *Lehçe-yi Osmânî* için şu bilgileri vermektedir:

“Ahmed Vefik Paşa tarafından yazılmış birinci yarısı Türkçe kelimeler, ikinci yarısı Osmanlıca (da kullanılan Farsça ve Arapça) kelimeler. Türkçe olan kelimelere istidlâl makâmında gâyet mebzûl binden fazla atasözü ve deyim kullanmış olduğu lugât kitabıdır. 1306 [=1889] senesinde Mahmûd Beğ Matba’asında basılmıştır.” (s. 5).

(L. O.) kısaltmasıyla gösterilen bu eserden 410 söz, ADDİ’ye alınmıştır.

10. *Lugat-i Çağatayî ve Türki-yi Osmânî*

Osman Baki YEY, bu eseri şu şekilde ifade etmektedir: “Şeyh Süleymân Efendi-yi Buhârî tarafından yazılmış lugât kitabıdır. İçinde bir hayli Çağatayca beyitler ve atasözü vardır. 1298 [=1882] senesinde Mihrân Matba’asında basılmıştır.” (s. 5).

(L. Çağatay) kısaltmasıyla gösterilen bu eserden 27 söz, ADDİ’ye alınmıştır.

11. *El yazması Tıp Kitâbı*

El yazması Tıp Kitâbı ile ilgili bir kısaltma ADDİ’de kullanılmamıştır. Osman Baki YEY’in bu eserden ne kadar istifade ettiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak eser hakkında şu bilgileri vermektedir: “*el-mahabbetü: el-aşlu külli şey’in fi ’l-’âlem* isimli ve âharlı kâğıt üzerine el ile yazılmış târihine fakat deri cildinin pek eskimiş olduğundan herhâlde asır görmüş olduğu âşikâr olan bir tıp kitabının sonuna (484) adet atasözü. Bu kitâb nâçizde mevcûddur.” (s. 6).

12. *Türk Lûgati*

Osman Baki YEY, bu eser için şunları ifade etmektedir: “Hüseyin Kâzım Kadri Beğ’in [1870-1934] 1927, 1928, 1943, 1945 yıllarında basılan ve içinde binlerce atasözü bulunan 4 cildlik eseri.” (s. 6).

(Türk L.) kısaltmasıyla gösterilen bu eserden 293 söz, ADDİ’ye alınmıştır.

13. *Atalar Sözü*

Osman Baki YEY, bu eser için şunları ifade etmektedir: “Eski sefâret imâmlarından Hâşim Velî Efendi tarafından (55) sahife içinde toplanmış (760) kadar atasözü ve deyimle sonuna da birkaç adet bilmece ilâve edilmiştir. 1926 senesinde İstanbul’da Mahmûd Beğ Matba’asında basılmıştır.” (s. 7).

Hâşim Velî Efendi’nin söz konusu eseri ile ilgili bir kısaltma ADDİ’de kullanılmamıştır. Dolayısıyla eserden kaç alıntı yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir.

14. *Modern Kuru Ziraat Esaslarının Türk Atasözleriyle İzah ve Karşılaştırılması*

Osman Baki YEY, bu eser için şunları ifade etmektedir: “Yüksek Zirâ’at Enstitüsü Asistanı Osmân Tosun Beğ’in direktörüyle birlikte yazdıkları eser, içerisinde zirâ’ata ait (155) atasözünü ihtivâ eder. Ankara 1939 Ulusal Matbaası.” (s. 7).

Bu eser ile ilgili bir kısaltma ADDİ’de kullanılmamıştır. Ancak esere bakıldığında “İklim” başlığı altında 93 söz, “Toprak, Nadas, Gübre” başlığında 84 söz, “Ekim” başlığında 47 söz, “Büyüme, Hasılat, Harman” başlığında 18 söz, “Sulama” başlığında 6 söz olmak üzere toplam 248 söz eserde geçmektedir.

15. *Dîvânü Lugâti’t-Türk Tercümesi*

Osman Baki YEY, bu eserin Besim Atalay tarafından hazırlanan neşirden yararlanmıştır. Bu neşir için şunları ifade etmektedir: “Besim Atalay Bey’in dilimize çevirdiği üç cildlik eser, içerisinde manzûm ve mensûr (250)’ye yakın atasözü vardır. [1939, 1940,] 1941 senesinde Ankara’da Alaattin Kırıl Basımında basılmıştır.” (s. 8).

ADDİ’de (D. L. T.) kısaltmasıyla gösterilmiş bu neşirden 182 söz alınmıştır.

16. Atalar Sözlere

Osman Baki YEY, bu eser için şunları ifade etmektedir: “Öğretmen Osman Nuri PEREMECİ tarafından yazılmış 301 sahife (7.604) atasözü ve deymi hâvidir. Edirne Halkevi Yayınlarından olarak İstanbul’da 1943 senesinde Resimli Ay Matba’asında basılmıştır.” (s. 8).

Söz konusu eser ile ilgili bir kısaltma ADDİ’de kullanılmamıştır.

17. Atalar Sözü

Osman Baki YEY, bu eser için şunları ifade etmektedir: “Abdulahad Nürî Beğ tarafından Kâşgarî Mahmûd’un *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’ünden aldığı (250) kadar atasözünü ba’zî açıklamalarla meydana getirdiği ve 1334 [=1918] tarihine İstanbul’da Yeni Osmânî Matba’asında bastırıldığı eser.” (s. 9).

Abdulahad Nuri tarafından kaleme alınan bu eser ile ilgili bir kısaltma ADDİ’de kullanılmamıştır.

18. Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye

Osman Baki YEY, bu eser için şunları ifade etmektedir: “Şinâsî Beğ tarafından ikinci def’a tertîb edilmiş (2.400) atasözü ve deyim ile istidlâl makâmında manzumeyi içine alır. 1287 [=1870] Hicri târihinde İstanbul’da *Tasvîr-i Efkâr* gazetesi matba’asında basılmıştır.”

Osman Baki YEY, her ne kadar burada *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*’nin ikinci baskısını zikretse eserin üçüncü baskısı olan *Temsîl-i Sâlis*’ten yararlanmışır.

Osman Baki YEY, ADDİ’nin hazırlanma yöntemi ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

“Bu eser şu şekilde meydana geldi.

Genç yaştan beri atasözlerine karşı içimden gelen bir hürmet ve sevgi duyardım. Duyduğum her hangi bir atasözünü ufak kâğıtlar üzerine yazar bir kenârda muhâfazaya çalışırdım. Zamânlar böyle geçtikçe bunların büyük bir yekûn tuttuğunu görüp bir araya toplamak ve intizâm dâhilinde sıralamak için bir büyük deftere alfabetik tarzda yazdım. Fakat zamânla bu defter her geçen gün birkaç tane ilâve edildiğinden bir müddet sonra doldu. Bunun yerine bu def’a üç defter alıp atasözlerini yine alfabetik usûle göre bu yeni defterlere naklettim. Böylelikle seneler birbirini ta’kîb ettikçe bu defterler de dolmağa başladı. Ve bu sıralarda eskiden yazılmış her hâlde atasözü kitaplarımız olacağı zehâbına sâhib olarak aramağa başladım. Evvelâ merhûm ve muhterem Şinâsî Beğ’in *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*’sinin baskısını buldum. Sonra sırayla Ahmet Vefik Paşa Hazretlerinin nerede ve ne zamân basıldığı yazılı olmayan eserini ve bilâhare de Ebû ’z-Ziyâ Bey’in *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye - Temsîl-i Sâlis* isimli eserlerini tedârik ettim. Böylece en büyük ve en önemli kaynakları edinmiş oldum. Bunda mevcûd atasözleriyle bunları harbeharf kelimebekelime mukâyese edip karşılaştırıp yanlışlarını tashîh ve bende olmayanları ilâveyle bu kere altı büyük deftere yine alfabetik şeklide naklettim ve bu arada Teke-zâde Mehmed Sâid Beğ’in *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yâhud Atasözleri* isimli eserini de edindim. Bundan sonra Abdulahad Nürî Beğ’in *Atalar Sözü*’nü, Veled İZBUDAK Beğ’in *Atalar Sözü*’nü Saadetin Nüzhet ve Ferit Beğlerin müşterek yazdıkları *Konya Vilâyeti Hakîyyât ve Harsiyyâtı*, sahâflar çarşısından Kitâbçı İsmâ’il Efendi’den aldığım el yazması bir tıp kitâbının sonuna eklenmiş (484) atasözü, eski sefâret imâmlarından Hâşim Veli Efendi’nin *Atalar Sözü* ve zamânımıza kadar intişâr etmiş küçüklü büyüklü bulduğum bütün atasözü veya atasözüne ait eserleri aldım ve tedkik ettim. Bende mevcûd olmayanlarını aldım. Bâyezîd Kütübhânesi Me’mûrlarından rahmetli Rif’at İZGİ’nin delâletiyle Fâtih Millet Kütübhânesi Ali Emîrî kısmında yine Ali Emîrî Bey’in el yazması *Atalar Sözü*’nü edindim. Bu sûretle çalışarak (24.581) adet atasözü, deyim, dilek, ilenç, temsîlî fıkra ve kinâyeler külliyyâtı meydana geldi. Merhûm ve muhterem Şinâsî Beğ’in eserinde yaptığı gibi atasözlerini yine atalarımız nerelerde ve nasıl kullandıklarını göstermek için (4.000) adet manzûm ve mensûr istidlâller, alâkalı atasözlerinin altına ilâve edildi. Bu şekilde nâçiz eserimiz Allâh’ın yardımıyla meydana gelmiş oldu. Kusûrlarımızın bu uzun çalışma ve araştırma gayretimize bağışlanacağını ümid eder saygılarımızla eserimizi sunarız.” (s. 1-3).

Sonuç

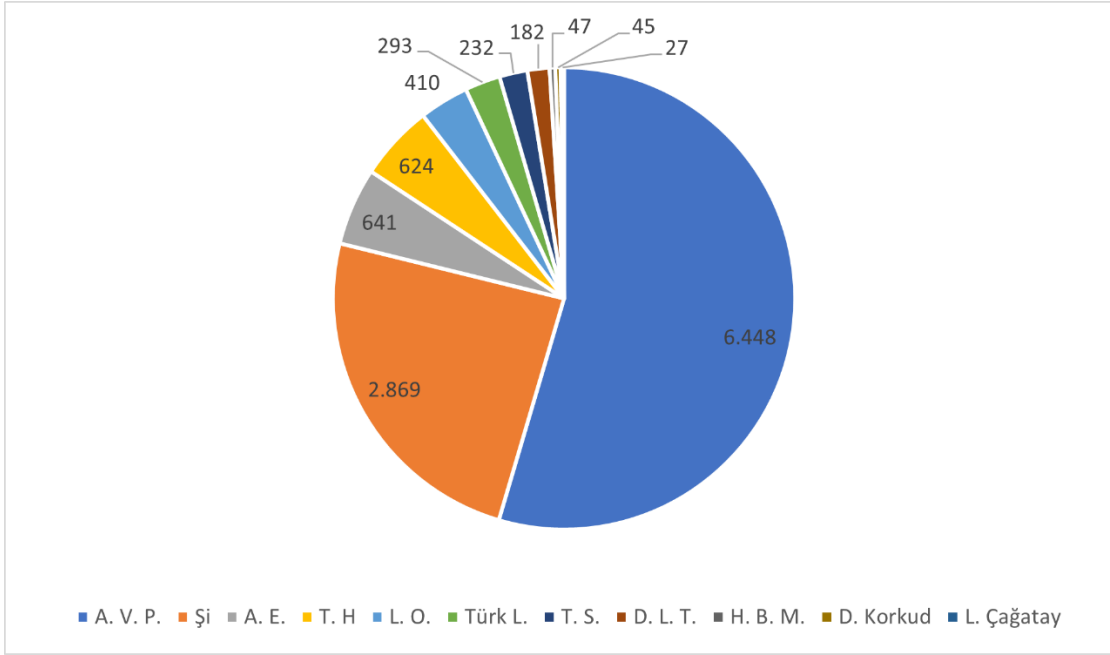
Bu çalışmada, Osman Baki YEY tarafından hazırlanan ADDİ mehzaları bakımından incelenmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Eserde 18 farklı eser mehzaz olarak alınmış ama 11 tanesi kısaltma belirtilerek metinde gösterilmiştir. Osman Baki YEY’in eserini oluştururken mehzalarına ilişkin sayısal bilgiler şu şekildedir: Ahmet Vefik Paşa, *Müntahabât-ı Durûb-ı Emsâl ve Atalar Sözü* (6.448) söz; Şinâsî ve Ebu ’z-Ziyâ, *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye* (2.869) söz; Ali Emîrî Efendi, *Atalar Sözü* (641) söz; Veled İZBUDAK, *Atalar Sözü* (624)

söz; Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-yi Osmâni* (410) söz; Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lûgatı* (293) söz; Teke-zâde Mehmed Sâid, *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yâhud Atalar Sözü* (232) söz; Besim ATALAY, *Dîvânü Lugâti't-Türk Tercümesi* (182) söz; *Halk Bilgisi Mecmuası* 47 söz; *Kitâb-ı Dedem Korkud* (45) söz; Şeyh Süleyman Efendî-yi Bûhârî, *Lugat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmânî* (27) söz ADDİ'ye alınmıştır. Bu eserler, EK 1'de sıralama ile gösterilmiştir.

Osman Baki YEY'in yararlandığını ifade ettiği; ama kısaltma ile göstermediği öbür kaynaklar ile ilgili kesin bir rakam olmadığı için bu kaynaklar EK 1'e alınmamıştır. Ahmet Vefik Paşa'nın *Müntahabât-ı Durûb-ı Emsâl ve Atalar Sözü* ile Şinasi ve Ebu 'z-Ziyâ'nın *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye* eserleri ADDİ'nin en önemli me hazlarını oluşturmaktadır.

Ek 1: ADDİ'nin Mehazları

Kaynaklar

- Abdulahad Nuri, (1334) [=1918], *Atalar Sözü*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası.
- Ahmed Vefik Paşa, 1306 [=1889], *Lehçe-yi Osmâni*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Ahmed Vefik Paşa, *Müntahabât-ı Durûb-ı Emsâl ve Atalar Sözü*.
- Ali Emîrî, *Durûb-ı Emsâl*, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Edebiyat No.: 282, 283, 284.
- Ayverdi, İ. (2005), *Kubbealtı Lugatı / Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- [Ergun], S. N., [Uğur]. M. F., (1926), *Konya Vilâyeti Halkiyyât ve Harsiyyâtı*, Konya: Vilâyet Matbaası.
- Hâşim Velî Efendi, (1926), *Atalar Sözü*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Hüseyin Kâzım Kadri, (1945), *Türk Lûgatı*, (4 Cilt), Ankara: Cumhuriyet Matbaası.
- İzbudak, V. Ç. (1936), *Atalar Sözü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, [Tercüme: Atalay, B.] (1941), Ankara: Alaattin Kırıl Basımevi.
- Kilisli Mu'allim Rif'at, 1332 [=1916], *Kitâb-ı Dede Korkud alâ Lisân-ı Tâife-yi Oğuzân*, İstanbul: Matbaa-yı Amire.
- Küçük, İ. (2014), *Ali Emîrî Efendi'nin Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'si [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek.
- Önder, A. R. (1974). Osman Baki YEY (1906-1969). *Türk Folklor Araştırmaları*, 298, s. 6987-6988.
- Peremeci, O. N. (1943), *Atalar Sözleri*, İstanbul: Edirne Halkevi.

- Radlof, «Altay Türklerinin Ata Sözlere», [Tercüme: [Özdem] R. H.], 1928, *Halk Bilgisi Mecmuası*, Ankara.
- Şeyh Süleymân Efendî-yi Buhârî, (1298) [=1882], *Lugat-i Çağatayî ve Türki-yi Osmânî*, İstanbul.
- Şinâsi, Ebu'z-Ziya Tefvik, 1302 [=1885], *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-yı Ebuzziya.
- Teke-zâde Mehmed Sâ'id, 1311 [=1893], *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye yâhud Atalar Sözü*, İstanbul.
- Tosun, O. (1939), *Modern Kuru Ziraat Esaslarının Türk Atasözleriyle İzah ve Karşılaştırılması*, Ankara: Ulusal Matbaası.
- TDK, *Türkçe Sözlük* (12. Baskı), (2023), (2 Cilt), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yey, O. B. *Atasözleri ve Deyimler Dilekler, İlençler, Temsilî Fıkralar... İstîşat ve İstidlalleri ile*. (4 Cilt), Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Etüt 84.

2. BÖLÜM

TÜRKÇENİN TARİHÎ METİNLERİNDE, EDEBİYATIMIZDA VE TÜRK DÜNYASINDA ATASÖZLERİ

Eski Uygur Türkçesi Atasözleri Üzerine Bir İnceleme

Uğur Uzunkaya*

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Knüppel tarafından 2013 yılında yayımlanan *Alttürkische Handschriften Teil 17: Heilkundliche, volksreligiöse und Ritualtexte* [= *Eski Türkçe Yazmalar 17: Sağlık, Halk İnanışı ve Merasim Metinleri*] ve Özertural tarafından 2021 yılında yayımlanan *Alttürkische Handschriften Teil 4: Varia Buddhica: Buddhistische Gedichte und kleinere Sūtra-Texte* [= *Eski Türkçe Yazmalar 4: Muhtelif Budist Metinler: Budist Şiirler ve Küçük Sūtra Metinleri*] adlı kataloglarda *Sprichwörter* “atasözü” başlığında tasnif edilen yayımlanmış ve yayımlanmamış Eski Uygurca metin parçalarının filolojik açıdan incelenmesidir. Çalışmanın kapsamını söz konusu kataloglarda değinilen ve bugün Berlin Turfan Koleksiyonu’nda korunan aşağıdaki fragmanlar oluşturmaktadır:

Sıra	Fragman	Katalog Bilgisi	Neşir Bilgisi
01	U 560 (T II Y 19): 1	Knüppel, 2013, s. 49, No. 28 (1)	Arat, 1936, s. 53, No. 42
02	U 560 (T II Y 19): 2	Knüppel, 2013, s. 50, No. 28 (2)	Arat, 1936, s. 53, No. 42
03	U 560 (T II Y 19): 6	Knüppel, 2013, s. 51-52, No. 28 (6)	Arat, 1936, s. 53-54, No. 42
04	U 560 (T II Y 19): 7	Knüppel, 2013, s. 52-53, No. 28 (7)	Arat, 1936, s. 53-54, No. 42
05	U 560 (T II Y 19): 8	Knüppel, 2013, s. 53, No. 28 (8)	Arat, 1936, s. 79, No. 42
06	Ch/U 6500 (T I α 1005)	Özertural, 2021, s. 181, No. 210	-
07	Ch/U 6804 (T II S 522)	Özertural, 2021, s. 181-182, No. 211	Atf: Zieme, 1990, s. 402
08	Ch/U 6935 b (Glas: T II 744)	Özertural, 2021, s. 182, No. 212	Zieme, 1990, s. 405-406
09	Ch/U 7248 (o. F.)	Özertural, 2021, s. 182-183, No. 213	Atf: Zieme, 1990, s. 402-403

Çalışmanın son kısmını oluşturan neşir bölümünde metot olarak *Uigurisches Wörterbuch*’daki [= *Uygurca Sözlük*] çeviri yazısı ve harf çevirisi ilkeleri esas alınmıştır (krş. Röhrborn, 1977-1998, s. 9-10 ve s. 13-14; Röhrborn, 2010, s. XXXIII-XXXV). Bu çalışmanın özgün değerini matuf kaynaklarda atasözü başlığıyla tasnif edilen fragmanlardaki kimi sorunların aydınlatılmasını sağlamak ve söz konusu fragmanlarda yayımlanmayan kısımları belirlemek oluşturmaktadır. Bununla birlikte daha evvel yayımlanmamış metin parçalarına ve bunların öne çıkan meselelerine odaklanmak da çalışmanın özgün değerini güçlendirmektedir.

Eski Türk Atasözleri Üzerine Alan Yazını Değerlendirmesi

Eski Uygurca atasözleri söz konusu olduğunda anılması gereken eserlerden ilki Arat tarafından 1936 yılında yayımlanan *Türkische Turfan-Texte VII* [= *Türkçe Turfan Metinleri VII*] adlı çalışmadır. Esasen bu eserin 42. kısmında T II Y 19 yani bugünkü U 560 arşiv numaralı fragmanın farklı sayfalarında geçen sekiz atasözüne ve bunların Almancaya tercümesine yer verilir. Arat, çalışmasının metin kısmından ayrı olarak açıklamalar kısmında da “çevirmeye cesaret edemediği”ni söylediği beş atasözüne daha yer verir (Arat, 1936, s. 79, not 42₈).

Arat, 1965 tarihli *Eski Türk Şiiri* adlı çalışmasınının 34. bölümünde atasözlerine değinir. Burada 14 Eski Türkçe atasözü kaydeden Arat, kimi atasözlerini aktarmasındaki şüphelerine de yer verir. Buradaki atasözlerinin 13 tanesi zaten *Türkische Turfan-Texte VII*’de neşredilen atasözleri iken 14 numaralı atasözü yeni eklenmiştir (Arat, 1965, s. 272-275).

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, uguruzunkaya@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4534-9305.

A. von Gabain, 1965 tarihli “Die alttürkische Literatur” [= “Eski Türkçe Edebiyat”] adlı yazısında “Mündlich überlieferte Literatur” [= “Sözlü Edebiyat”] başlığında atasözlerini kehanet kitapları, şarkılar, ağıtlar, destanlar, anlatılarla birlikte ayrı bir başlık altında bağımsız bir tür olarak değerlendirir. Gabain’e göre, “atasözleri, kehanetler, masallar ve destanlar gibi bazı edebiyat türleri, prensip olarak yalnızca sözlü olarak aktarılır ve bu nedenle maalesef bilgimiz dışındadır. Ancak ara sıra buna nispeten geç bir tarihte rastlanır. El yazmalarında bir fikir bazen genel bir ifade olarak sunulur, dolayısıyla belki de bir atasözü olabilir.” (1965, s. 213).

Sertkaya, 1983 tarihli *Şükrü Elçin Armağanı*’nda yayımladığı “Eski Türk Atasözleri Üzerine” isimli yazısında (A) Köktürk harfli metinlerle (B) Uygur harfli metinlerdeki atasözleri ve deyimlere değinir. Bu iki döneme dair atasözleri ve deyimleri de “(a) bir metnin içerisinde kullanılanlar” ve “(b) birkaçı bir arada olmak üzere bir liste halinde tespit edilenler” başlıklarında değerlendirir. Bu noktada Sertkaya, (Bb) başlığında Arat tarafından neşredilen atasözlerine ve Paris, Bibliothèque nationale, Pelliot, Chinois, Touen-Houang’da kayıtlı iki fragmandaki atasözlerine ve çevirilerine yer verir (Sertkaya, 1983, s. 281-284).

Doerfer, 1988 tarihinde düzenlenen *Uluslararası Türk Dili Kongresi*’nde sunduğu “Zur Typologie türkischer und mongolischer Sprichwörter” [= “Türkçe ve Moğolca Atasözlerinin Tipolojisine Dair”] adlı bildirisine esasen 13. yüzyıl öncesinde Türk edebiyatında ses yinelemenin mevcut olup olmadığı meselesinin kolayca karar verilemez bir durum olduğunu çünkü yazılı kaynakların sıklıkla tarihlendirilemediğini belirterek başlar. Bu noktada dikey (vertikal) ve yatay (horizontal) ses yinelemeyi birbirinden ayırmak gerektiğini belirtir. Öte yandan, “dörtlülük ses yineleme” diye de adlandırılan dikey ses yinelemenin 13-14. yüzyıllardan kalan eserlerde bulunduğunu belirtir. Doerfer, şiirlerin genel yapıları analiz edildiğinde gerçek bir içgörü elde edilebildiğini ancak o zaman türlerin tanımlanabileceğini belirtir. Bunlar, Doerfer’in Sistem X, Y ve Z olarak adlandırmak istediği sistemdir. Doerfer’e göre (1996, s. 124), Türk ve Moğol atasözleri ise bambaşka bir yapı göstermektedir. Doerfer, burada aşağıdaki türleri sunar: (1) Şiirleri hatırlatan herhangi bir özel biçimi olmayan bir ve iki parçalı atasözleri, tabiri caizse saf düzyazı, ör. *abanın kadri yağmurda bilinir*. (2) Kafiyeyle iki parçalı, ör. *aç bırakma hırsız edersin, çok söyleme arsız edersin*. (3) Kafiyeyle birleştirilmiş dikey ses yineleme, ör. *acındırırsan arsız olur, acıktırırsan hırsız olur*. (4) Sadece yatay ses yineleme, ör. *açık ağız aç kalmaz*. (5) Sadece dikey ses yineleme, ör. *aç esner, âşık gerinir*. 6. tür olan yatay ses yineleme + kafiye çok nadirdir. Doerfer, çalışmasında temelde Türkiye Türkçesine odaklansa da atasözlerine sistematik bir yaklaşım getirir.

Zieme, 1990 tarihli “Notizen zum alttürkischen Sprichwortschatz” [= “Eski Türkçe Atasözleri Üzerine Notlar”] adlı yazısında o tarihe kadar yayımlanmamış ve doğrudan atasözü listesi olarak değerlendirilebilecek fragmanlardaki atasözlerine değinir ve bunlardan bütünlüklü olarak korunanların çevirileri ile filolojik açıklamalarına yer verir. Söz konusu yazı aynı başlıkla ve birçok tapaj hatasıyla *TDAY-Belleten* 1991’de (Zieme, 1991b) de yayımlanmıştır.

Zieme’nin 1991 tarihli *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang* [= *Turfan ve Dunhuang Uygurlarının Aliterasyon Metinleri*] isimli çalışmasının *Sprichwörter* “atasözü” kısmında Arat tarafından neşredilen atasözlerine ve bununla birlikte atasözü niteliği taşıyan diğer metinlerde geçen ifadelerle yer verildiği görülmektedir.

Eski Uygurcada Atasözü Derlemesi Üzerine

Arat’a göre, Eski Uygurca atasözleri kâtip tarafından sadece sayfanın geri kalan kısmını doldurmak için yazılmıştır (krş. Arat, 1936, s. 78, not 42). Ancak Eski Uygurca atasözlerinden evvel belli başlı giriş ifadelerine yer verilmesi bu görüşün yeniden gözden geçirilmesine sebep olmaktadır: *ymä türk savında bar* (U 560 [T II Y 19]: 6, satır 01; U 560 [T II Y 19]: 7, satır 01) “Yine Türk atasözünde var.”; *ymä savda bar* (U 560 [T II Y 19]: 8, satır 01) “Yine atasözde var.”; *bo sav çın ol* (U 560 [T II Y 19]: 8) “Bu atasözü doğrudur.”; *türk savında ymä teginür* (Ch/U 6804 [T II S 522], satır 5) “Türk atasözünde de geçer.”; *yänä türk savında ymä bar* (Ch/U 6804 [T II S 522], satır 7) “Yine Türk atasözünde de var.” ve *kaltı sökilär sözintä* (Ch/U 6804 [T II S 522], satır 9) “Şöyle ki eskilerin sözünde.”. Burada anılanların

bir kısmı şimdiye kadar Zieme'nin (1990), Arat'ın (1936 ve 1965) ve Sertkaya'nın (1983) çalışmalarında da bahsi geçen ifadelerdendir. Ancak Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan Ch/U 6500 arşiv numaralı fragmanın arka yüzünde geçen şu ifade son derece dikkat çekicidir: *bilgä savda bar* (Ch/U 6500 [T I α 1005], satır 4) “Bilge atasözünde var.” Bu satırda şimdiye kadarki ifadelerden farklı olarak eğer bağlam sorunsuzsa *bilgä* ifadesi kullanılmış ancak üstü çizilmiştir.

Her ne kadar Arat'ın “sadece sayfanın geri kalan kısmını doldurmak için” atasözlerine yer verildiği fikri tamamen ikna edici gelmese de giriş ifadelerinin bulunması atasözlerinin sistematik olarak tertip edildiği fikrini doğrulamaktadır. Nitekim her durumda atasözü fragmanlarının metnin genelinde kullanılan yazıdan ve kalemde farklı olması Arat'ı bir bakıma haklı çıkarsa da farklı içerikteki metinlerin sonunda yer alan atasözlerinin fevaid kaydı niteliğini haiz olduğu görüşü belirmektedir.

Eski Uygurcada Atasözleri İhtiva Eden Fragmanlar

U 560 (T II Y 19): 1

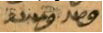
Fragmanın Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi

(01)	buyanlıg kişi burhanlar birlä tüz pwy'nlyq kyşy pwrq'nl'r pyrl' twyz
(02)	ärür buyansız kişi bok bakır birlä 'rwr pwy'nsyz kyşy pwq p'qyr pyrl'
(03)	tüz ärür ärdämlig kişi ärd(i)ni birlä twyz 'rwr 'rt'mlyk kyşy 'rdny pyrl'
(04)	[tüz ol] ärdämsiz kişi ätük içindeki [ulyak birlä tüz ol] //// // 'rt'msyz kyşy 'twk 'yçynd'ky // // // // // // //
(05)	kimniñ tamarı yogun bolsar kanagı yeñil kymnyk t'm'ry ywqwn pwls'r q'n'qy yynkyl
(06)	buyanlıg kişi burhanlar birlä tüz ol [buyansız kişi bok bakır birlä tüz ol] pwy'nlyq kyşy pwrq'nl'r pyrl' twyz 'wl // // // // // // // // //

Fragmanın Dil İçi Çevirisi

(01) Sevap sahibi insan Buddha'lar ile denktir. (02) İyilik yapmayan insan bakır kırıntısıyla (03) denktir. Faziletli kişi mücevher ile (04) [denktir]. Faziletsiz kişi çizme içindeki [mantar tabana denktir]. (05) Kimin damarı kalın olsa, onun kan vermesi kolay olur. (06) Sevap sahibi insan Buddha'lar ile denktir. [İyilik yapmayan insan bakır kırıntısıyla denktir].

Açıklamalar

(01-03) buyanlıg kişi burhanlar birlä tüz ärür buyansız kişi bok bakır birlä tüz ärür: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “İyilik yapan insan burkanlarla birdir, iyilik yapmayan insan boş bakır ile birdir.” (Arat, 1965, s. 275). Arat, *TT VII*'nin notlarında *bok bakır* sözünün soru işaretli biçimde *boş bakır* şeklinde de okunabileceğine değinir (Arat, 1936, s. 79, not 42). Daha sonra *ETS*'de söz konusu ifadeyi *buk bakır* şeklinde okur (Arat, 1965, s. 274). *Berliner Turfantexte III*'de geçen *pun (bakır)* ifadesinden ve ünlü ile ünsüz aliterasyonundan ötürü Sertkaya (1983, s. 285-286) bu ifadeyi *bun bakır* şeklinde okur. Zieme (1991a, s. 343) yine söz konusu ifadeyi *bok bakır* okur. Atasözündeki ilgili kısım orijinal metinde şu şekildedir: Dolayısıyla metin bağlamında söz konusu ifadeyi *bok bakır* okumak

kaçınılmazdır. *bok bakır* ifadesi için Wilkens (2021, s. 186a) “Kupferschlacke || bakır cürufu, bakır kırıntısı, çer çöpü” anlamını verir.

(03-04) ârdâmlig kişi ârd(i)ni birlä [tüz ol] ârdämsiz kişi ätük içindäki [ulyak birlä түз ol]: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Faziletli insan cevherle birdir, faziletsiz insan çizme içindeki taban astarı ile birdir.” (Arat, 1965, s. 275). Bu atasözünde *ârdâmlig* ve *ârdämsiz* sözcüklerinin yazımında *Dentalkonfusion* yani diş seslerinin karışıklığı durumu söz konusudur. Bunun son dönem EUyg. metinlerde görülen bir özellik olduğunu belirtmek gereklidir. Söz konusu sözcükler Zieme (1991a, s. 343) tarafından *ârtâmlig* ve *ârdämsiz* biçimlerinde transkribe etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada önerildiği gibi düzeltilmelidir.

(05) kimniñ tamarı yogun bolsar kanagı yeñil: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Kimin damarı kalın ise, onun kan aldırması kolay olur.” (Arat, 1965, s. 275).

(06) buyanlıg kişi burhanlar birlä түз ol [buyansız kişi bok bakır birlä түз ol]: Esasen buradaki atasözü U 560 (T II Y 19): 2’de geçen atasözü ile eksik olsa da aynıdır. Fakat U 560 (T II Y 19): 2’deki atasözünde *ärür* kopulası mevcutken burada *ol* kopulası mevcuttur.

U 560 (T II Y 19): 2

Fragmanın Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi

(01)	ârdâmlig kişi ârd(i)ni birlä түз ol 'rt'mlyk kyşy 'rdny pyrl' twyz 'wl
(02)	ârdämsiz kişi ätük içintäki ulyak 'rd'msyz kyşy 'twk 'yeynt'ky 'wly'q
(03)	birlä түз ol buyanlıg kişi burhanlar pyrl' twyz 'wl pwy'nlyq kyşy pwrq'nl'r
(04)	tüz ol buyansız kişi bok bakır birlä [tüz ol] twyz 'wl pwy'nsyz kyşy pwq p'qyr pyrl' //// ///
(05)	tört yüz tokuz on altı twyrt ywz twqwz 'wn ''lty
(06)	[b(a)]dr(a)k(a)lp(i)ke bodis(a)t(a)v kutıña kulutı /drklpky pwdystv qwtynk' qwlwty

Fragmanın Dil İçi Çevirisi

(01) Faziletli kişi mücevher ile denktir. **(02)** Faziletsiz kişi çizme içindeki mantar tabanıyla **(03)** denktir. Sevap sahibi insan Buddha’lar ile denktir. **(04)** İyilik yapmayan insan bakır kırıntısıyla [denktir]. **(05)** dört yüz doksan altı **(06)** Bhadrakalpika Bodhisattva kutsallığına kölesi ...

Açıklamalar

(01-03) ârdâmlig kişi ârd(i)ni birlä түз ol ârdämsiz kişi ätük içintäki ulyak birlä түз ol: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Faziletli insan cevherle birdir, faziletsiz insan çizme içindeki taban astarı ile birdir.” (Arat, 1965, s. 275).

(03-04) buyanlıg kişi burhanlar түз ol buyansız kişi bok bakır birlä [tüz ol]: Bu tamamlama için krş. 03. satır.

(05-06) dört yüz tokuz on altı [b(a)]dr(a)k(a)lp(i)ke bodis(a)t(a)v kutıa kulutı: U 560 (T II Y 19): 2 nolu fragmanın son iki satırını oluşturan bu kısım ne Arat ne de sonraki araştırmacılarca okunmuştur. Söz konusu ifade hasarlı olsa da bugün The State Hermitage Museum'da BФ 4192 (Y 48) arşiv numarasıyla kayıtlı EUyg. metinlerden *Üdrät'in tövbesindeki* şu kısımlar aracılığıyla tamamlanabilmektedir: *t(ä)ñri yerintäki maitre bodis(a)t(a)vta ulatı dört yüz tokuz on altı örki b(a)drak(a)lpike bodis(a)t(a)vlar ösgintä kamıg (oku: kamag) beş aẓun tnl(i)g oqlanı.* Burada geçen ifadeyi “⁽⁰⁵⁾ dört yüz doksan altı ⁽⁰⁶⁾ Bhadrakalpika Bodhisattva kutsallığına kölesi ...” şeklinde aktarabiliriz.

U 560 (T II Y 19): 6

Fragmanın Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi

(01)	ymä türk savında bar är ym' twyrk s'vynd' p'r 'r
(02)	kutı bälîñ suv kutı täriñ qwtı p'lynk swv qwtı t'rynk
(03)	bäğimsinmäyük bäğ bolsar bältir p'kymynm'ywk p'k pwls'r p'ltyr
(04)	sayu bärgä salur atık(i)msı[nmayuk atıg bulsar art sayu mayakayur] s'yw p'rk' s'lwr ''tyqmsy//////// // // // // // // // // //

Fragmanın Dil İçi Çevirisi

(01) Yine Türk atasözünde var. Adamın (02) kıymeti korkuda, suyun değeri derinliğinde (anlaşılır). (03) Bey olmayacak kişi bey olsa, (04) her yol ağzında değnek salar; şöhretli olma[yacak kişi şöhret sahibi olursa her geçite pisler].

Açıklamalar

(01) **ymä türk savında bar:** Bu ifadeyi Arat şöyle çevirir: “Bir de türk ata-sözlerinde şunlar vardır” (Arat, 1965, s. 275).

(01-02) **är kutı bälîñ suv kutı täriñ:** Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Yiğidin değeri korku zamanında, suyun değeri derinliğinde” (Arat, 1965, s. 275).

(03-04) **bäğimsinmäyük bäğ bolsar bältir sayu bärgä salur atık(i)msı[nmayuk atıg bulsar art sayu mayakayur]:** Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Bey olmayacak kimse bey olursa, her yol kavşağında sopa koyar; şöhrete lâyıık olmayan kimse şöhret bulursa, her dağın sırtına işaret diker.” (Arat, 1965, s. 275). Buradaki tamamlama U 560 (T II Y 19): 7'de de geçen aynı atasözüne dayanmaktadır. Öte yandan bu atasözünde geçen *atık(i)msı[n]-* ifadesinin hem Arat (1936, s. 54) hem de Sertkaya (1983, s. 282) tarafından *atakımsın-* şeklinde okunduğunu belirtmekte fayda vardır. Fakat sözcüğü düzelterek (U 560 (T II Y 19): 7, satır 4) *atık(i)msı[n]-* şeklinde okumak yerinde olacaktır. EUyg. *atık(i)msın-* “kendini ünlü olarak göstermek” (Wilkens, 2021, s. 81a) anlamındadır. Yine *mayaka-* her ne kadar Arat tarafından “işaret dikmek” (1965, s. 275) olarak izah edilmiş olsa da “dışkılamak” anlamındadır (Wilkens, 2021, s. 471b).

U 560 (T II Y 19): 7

Fragmanın Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi

(01)	ymä türk savında bar är kutı ym' twyrk s'vynd' p'r 'r qwtı
------	---

(02)	bäliñ suv kutı täriñ bągimsinmäyök p'lynk swv qwty t'rynk p'kymynm'ywk
(03)	bäg bolsar bältir sayu bärgä salur p'k pwls'r p'ltyr s'yw p'rk' s'lwr
(04)	atık(ı)msınmayuk atıg bulsar art sayu 'tyqmsynm'ywq 'tyq pwls'r 'rt s'yw
(05)	mayakayur bars yıl säkizinç [ay] beş y(e)g(i)rmi m'y'q'ywr p'rs yyl s'kyz ynç /// pyş ykrmy
(06)	bo bitig kälürti pw pytyk k'lwrty

Fragmanın Dil İçi Çevirisi

(01) Yine Türk atasözünde var. Adamın kıymeti (02) korkuda, suyun değeri derinliğinde (anlaşılır). Bey olmayacak (03) kişi bey olsa, her yol ağzında değnek salar; (04) şöhretli olmayacak kişi şöhret sahibi olursa her geçite (05) pisler. Kaplan yılı(nın) sekizinci (ay) on beş (06) bu kitap getirdi

Açıklama

(05-06) bars yıl säkizinç [ay] beş y(e)g(i)rmi bo bitig kälürti: U 560 (T II Y 19): 7 nolu fragman esasen 6 satırdan oluşur. Fakat Arat yalnızca atasözlerine odaklanmış ve 5. ve 6. satırın çeviri yazısına yer vermemiştir. Söz konusu kısım bir tarihlendirme değildir. Şu biçimde aktarılabilir: “kaplan yılı(nın) sekizinci (ay) on beş”. Öte taraftan bir sonraki satır “Bu kitap getirdi.” şeklinde aktarılabilir. Bu hâliyle ifade kolofon kaydı gibi görünmektedir.

U 560 (T II Y 19): 8

Fragmanın Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi

(01)	ymä savda bar är karı bolsar kärçin ym' s'vd' p'r' r'q'ry pwl s'r k'rçyn
(02)	bolur koyncılar (oku: kunçuyar) karı bolsar irçin pwlwr qwynçyl'r q'ry pwls'r 'yrçyn
(03)	bolur kız karı bolsar kıçın körgü ud karı pwlwr qyz q'ry pwls'r qyçyn kwyrkw 'wdq'ry
(04)	bolsar murançın (oku: murançığ) bolur it karı bolsar pwls'r mwr'nçyn pwlwr 'ytq'ry pwls'r
(05)	yatıp ürür tävä karı bolsar bungal y'typ 'wyrwr t'v' q'ry pwls'r pwnq'l
(06)	bolur bo sav çin ol ymä pwlwr pw s'vçyn 'wl ym'
(07)	ymä savda bar koço tagınt[a] kaplan

	ym' s'vd' p'r qwçw t'qynt/ q'pl'n
(08)	yok kudıg (<i>oku</i> : kudug) suvında bolık (<i>oku</i> : balık) suvtuta (<i>oku</i> : suvınta) balık ywq qwdyq swvynd' pwlyq swvtwt' p'lyq
(09)	yok tagta uz yok say yazıta bäl ywq t'q t' wz ywq s'y y'syt' p'l
(10)	yok män bo sav ywq m'n pw s'v /... ///

Fragmanın Dil İçi Çevirisi

(01) Yine atasözünde var. Erkek ihtiyarlarsa, dişi (02) olur. Cariyeler ihtiyarlarsa, erkek (03) olur. Kız ihtiyarlarsa, arkadan görmeli. Sığır ihtiyarlarsa, (04) arsız olur. Köpek ihtiyarlarsa, (05) yatıp havlar. Deve ihtiyarlarsa, bunak (06) olur. Bu söz doğrudur. Yine (07) yine atasözünde var. Hoço dağında kaplan (08) yok, kuyu suyunda balık (09) yok. Dağda düzlük olmaz, çölde tepe (10) olmaz. Ben bu atasözü ...

Açıklamalar

(01-02) är karı bolsar kârçin bolur: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Erkek ihtiyarlarsa, *kerçin* olur.” (Arat, 1965, s. 275). Burada geçen atasözü *TT VII*'de yalnızca notlarda anılmış metne ilave edilmemiştir. Arat, *kârçin* sözünün yapısına ve anlamına değinmemiştir. Ancak *ETS*'de *kerçin* sözcüğünü (erkek için) “huysuz, kavgacı” (?) olarak anlamlandırmıştır (Arat, 1965, s. 423, not 34₉₋₁₃). Wilkens ise (2021, s. 358a) sözcüğün manasının bilinmediğini belirtmiştir. Ancak atasözü yeniden gözden geçirildiğinde söz konusu sözcüğün Moğ. *keregçin* “female antilope || dişi geyik” (Lessing, 1960, s. 456a) sözü ile bir ilgisinin olup olmayacağı düşüncesi belirlemiştir. Dolayısıyla bu çeviri şu şekilde düzenlenebilir: “Erkek ihtiyarlarsa, dişi olur.”

(02-03) koyncılar (oku: kunçuylar) karı bolsar irçin bolur: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Câriyeler ihtiyarlarsa, *irçin* olur.” (Arat, 1965, s. 275). Arat, *TT VII*'de *kunçuylar* sözünü “koyncılar” (Arat, 1936, s. 79) şeklinde okumuştur. Diğer taraftan Arat bu sözcüğü *ETS*'de (Arat, 1965, s. 274) de *koyncılar* şeklinde okumuş ancak “câriyeler” (Arat, 1965, s. 274) olarak anlamlandırmıştır. Sertkaya (1983, s. 282) sözcüğü *kunçuylar* şeklinde düzelterek okumuştur. Orijinal metin de *koyncılar* şeklinde bir okumayı gerekli kılmaktadır. Fakat ilgili kısmın düzelterek okunması yerinde olacaktır. Bir diğer yandan metinde geçen *irçin* sözü yine *TT VII*'de Arat tarafından anlamlandırılmamıştır. Ancak Arat *ETS*'de *irçin* sözcüğünü “utangaç, erkek düşkünü” (?) olarak anlamlandırmıştır (Arat, 1965, s. 423, not 34₉₋₁₃). Ancak atasözü yeniden gözden geçirildiğinde söz konusu sözcüğün Moğ. *eregçin* “male (of animals and birds) || (kuş ve hayvanların) erkeği” (Lessing, 1960, s. 321b) sözü ile bir ilgisinin olup olmayacağı düşüncesi belirlemiştir. Dolayısıyla bu çeviri şu şekilde düzenlenebilir: “Cariyeler ihtiyarlarsa, erkek olur.”

(03) kız karı bolsar kıçin körgü: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Kız ihtiyarlarsa, *kıçin körgü*” (Arat, 1965, s. 275). Bu atasözünün çevirisine *TT VII*'de yer verilmez. Ancak *ETS*'de yukarıdaki çeviri yapılır. Metinde geçen *kıçin körgü* için Arat, *ETS*'nin notlar kısmında *kıçin kör-* “arkası ile bakmak (?)” anlamını verir (Arat, 1965, s. 423, not 34₉₋₁₃). Sertkaya (1983, s. 282) Arat'tan farklı olarak herhangi bir düzeltme ve açıklama yapmaz. Wilkens (2021, s. 368b) ise *kıçin* sözüne “arkadan (?)” anlamını verir. Dolayısıyla söz konusu atasözünün aktarması “Kız ihtiyarlarsa, arkadan görmeli.” biçiminde yapılabilir.

(03-04) ud karı bolsar murañın (oku: murañçg) bolur: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Sığır ihtiyarlarsa, *murañın* olur.” (Arat, 1965, s. 275). EUyg. bu atasözünün çevirisine *TT VII*'de yer verilmez. *ETS*'de de yukarıdaki gibi *murañın* şeklinde anlam verilmeden bir çeviri yapılır. Sertkaya (1983, s. 282) söz konusu sözcüğe Arat'tan farklı olarak herhangi bir düzeltme ve açıklama yapmaz.

Arat, *ETS*'nin açıklamalar kısmında *murançın* kelimesini *Cod. Cum.*da geçen *murançlık* “iffetsizlik” ile karşılaştırılmasını ister (Arat, 1965, s. 423, not 34₉₋₁₃). Wilkens (2021, s. 482a) ise *murançın* sözcüğünü *murançig* sözüne gönderir ve “lasterhaft, obszön || ahlaksız, müstehcen” olarak anlamlandırır. Dolayısıyla söz konusu atasözünün aktarması “Sığır ihtiyarlarsa, arsız/utanmaz olur.” biçiminde yapılabilir.

(04-05) it karı bolsar yatıp ürür: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “İt ihtiyarlarsa, yatıp havlar.” (Arat, 1965, s. 275).

(05-06) tãvã karı bolsar bungal bolur: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Deve ihtiyarlarsa, *bunkal* olur.” (Arat, 1965, s. 275). EUyg. bu atasözünün çevirisine *TT VII*'de yer verilmez. *ETS*'de de yukarıdaki gibi *bunkal* sözcüğüne çevirisi yapılmadan yer verilir. Sertkaya (1983, s. 283) söz konusu sözcüğe Arat'tan farklı olarak herhangi bir düzeltme ve açıklama yapmaz. Arat, *ETS*'nin açıklamalar kısmında *bunkal* kelimesini *munkul* “şaşkın, aklını kaybetmiş”, *munduz* “budala, alık”, *kal* “deli” ve *kal* “yaşlı adam” sözcükleriyle karşılaştırır (Arat, 1965, s. 423, not 34₉₋₁₃). Wilkens (2021, s. 200a) sözcüğü “schwachsinnig || zayıf akıllı, bunamış” olarak anlamlandırır. Dolayısıyla söz konusu atasözünün aktarması “Deve ihtiyarlarsa, bunak/aptal olur.” biçiminde yapılabilir.

(06) bo sav çın ol: Bu ifade *TT VII*'de Arat tarafından metne alınmamıştır. “Bu söz doğrudur.” şeklinde aktarılabilir.

(09-10) tagta uz yok say yazıta bäl yok: Bu atasözünü Arat şöyle çevirir: “Dağda düzlük olmaz, düzlük yerde bel olmaz.” (Arat, 1965, s. 275). Bu atasözünde üzerinde durulması gereken iki ifade vardır: EUyg. *say yası* “çöl ovası” (Wilkens, 2021, s. 592a) anlamındadır. Ancak şimdiye kadar Arat ve Zieme'de de *yası* şeklinde okunan bu sözcüğün *Sibilantenkonfusion* sebebiyle *yazı* olarak düzeltilmesi gerekmektedir. EUyg. *bäl* ise “dağ tepesi” (Wilkens, 2021, s. 157b) anlamındadır. Dolayısıyla söz konusu atasözü “Dağda düzlük olmaz, çöl ovasında/çölde dağ tepesi/tepe olmaz.” şeklinde aktarılabilir.

(10) män bo sav: Bu ifadeye daha evvelki yayımlarda değinilmemiştir.

Ch/U 6500 (T I α 1005)

Fragmanın Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi

ön

(01)	biz ymä anuk biz sizök ... pyz ym' ''nwq syz wk ...
(02)	könjülünjün (<i>oku</i> : könjülünjüz) ... kwnkwlwnkwn /// ...

arka

(01) /... ..l
(02)	ud siki saña 'wd syky s'nk' //l ...//...
(03)	bädümiş tuyunuda (?) ulgadmiş ym[ä] ... p'dwmyş twywnwd' (?) 'wlq'dmyş ym/ ...

(04)	bilgä ⁶³ savda bar bilgä kişikä ... pylk' s'v d' p'r pylk' kyşyk' ...
(05)	yügrök atka bir kamçı berg[äy] ... ywkrwk 't q' pyr q'mçy pyrk// ...

Fragmanın Dil İçi Çevirisi

[ön] (01) Biz de hazır biz ... (02) gönlünüz ... [arka] (01) (02) sığır siki sana ... (03) büyümüş *tuyunuda* (?) büyümüş yine ... (04) bilge atasözünde var. Bilge kişiye ... (05) yarış atına bir kamçı verec[ek] ...

Açıklamalar

[arka] (03) *tuyunuda* (?): Sözcüğün okunuşu kesin değildir, ifade *tuyun-* fiiliyle ilgili olmalıdır.

[arka] (03) *ulgadmış*: EUyg. *ulgad-* sözcüğünde <>'nin çengeli yazılmamıştır.

Ch/U 6804 (T II S 522) arka

Fragmanın Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi

(01) /// / ly/... ..
(02)	kiriş yıglarça ketä barırça ketä turmaz ... kyryş yyql'r ç' kyt' p'ryr ç' kyd' twrm'z ...
(03)	kişi körklüg t(ä)ñrisi , ugrap sançışur ... kyşy kwyrklwk tkry sy , 'wqr'p s'ñçyşwr /// ...
(04)	larnıñ uçun ooti öçülür yöläşi ... l'r nynk 'wçwn 'wwt y 'wyçwlrw ywl'şy ...
(05)	türk savınta ymä täginür , yalğuz ärsär ymä ... twyrk s'vynt' ym' t'kynwr , y'lnkwz 'rs'r ym' ...
(06)	tıdıntur , ikintisiz bolsar ymä , birniñ kut ... tydyntwr , 'ykyntysyz pwls'r ym' , pyr nynk qwt ...
(07)	yänä türk savınta ymä , bar ilkilig ... y'n twyrk s'vynt' ym' , p'r 'ylkylyk ...
(08)	yetişür , ayaglıg agıp , atanta (?) bul... yytyşwr , 'y'q lyq 'qyp , 't'n t' pwl...
(09)	kaltı sökilär sözintä q' lty swyky l'r swyz ynt'
(10)	ymä kut kälir]

⁶³ Kelimenin üstü karalanmıştır.

		ym' qwt k'ly/
(11)	 <i>körk[lüg]</i> d.../ ny/ kwyrk///

Fragmanın Dil İçi Çevirisi

(01) (02) ok kırıti ağlar gibi uzaklaşır gibi gidemez. ... (03) insan görünümlü Tanrı birbirini delmeye niyetlenerek ... (04) -ların kıvılcım ateşi söndürölür gibi ... (05) Türk atasözünde yine geçer. Yalnız ise yine ... (06) sakındır. Benzersiz olsa yine, birinin değeri ... (07) Yine Türk atasözünde yine var. Başlangıçlı ... (08) yetişir. Saygın kişi yükselip iğdiş edilmiş deve de (?) elde edip ... (09) Şöyle ki eskiler sözünde ... (10) yine kutsallık geli[r]. ... (11) ... görünüm[lü] ...

Açıklama

(08) **atan+ta (?)**: Bu okuma ve anlamlandırma kesin değildir.

Ch/U 6935 b (Glas: T II 744)

Fragmanın Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi

(01) /
(02)	... [kuvänyük] bilig tutsara ... /// pylyk twts' r'
(03)	köligädämä köç yäk bar ärmis[ş] kwlyk' d' m' kwyc' y' k p' r ' rmyş
(04)	bayın biläg (<i>oku: bilig</i>) elitsärä (<i>oku: eltsärä</i>) p' yyn pyl' k ' ylyts' r'
(05)	b[atıg]dam[a] v(a)htı yäk bar p///d' m/ vqty y' k p' r
(06)	ärmiş batıgdakı v(a)htı källsärä ' rmyş p' tyqd' qy vqty k' l s' r'
(07) <i>basutı källmäz köligädäki</i> q p ' swty k' lm' z kwlyk' d' ky
(08)	üd k(ä)lsärä öndäki özlüg ' wyd kls' r' ' wynk d' ky ' wyz lwk
(09)	<i>özka</i> tusulmaz ,, batıgdakı ' wyz k' twswlm' z ,, p' tyqd' qy
(10)	v(a)htı k(ä)lsärä bagdakı bar(ı)m vqty kls' r' p' qd' qy p' rm
(11) tusulmaz ,,

	p... .. twswlm'z ,, 'lp'//ty
(12) özlüg//k 'wyz lwk 'nk/...

Fragmanın Dil İçi Çevirisi

(01) (02) ... (Kişi) [gurur]lanırsa (03) gölge saati şeytanı var imiş. (04) (Kişi) zenginliğini bilgiye yönlendirirse, (05) çöküş zamanı şeytanı var (06) imiş. Çöküş zamanı geldiğinde (07) yardımını gelmez. Gölge (08) saati geldiğinde çöldeki canlılara (09) fayda sağlamaz. Çöküş (10) zamanı geldiğinde bahçedeki mala (11) ... fayda sağlamaz. (12) canlı

Açıklama

(02) [küvänyük]: Bu tamamlama için krş. Zieme, 1990, s. 405.

Ch/U 7248 (o. F.)

Fragmanın Çeviri Yazısı ve Harf Çevirisi

(01)//tyk//... ..
(02)wn t' 'y/qwlvq tw///... ..
(03) aña tayanmış k(ä)rgäk ,, 'nk' t'y'nmyş krk'k ,,
(04) äñilki bir aźunta 'nk'ylyky pyr 'ž wn t' /m//l...
(05) törösin bulit// twyrwsyn //y//wmyş pwlyt /...
(06) tonka tayanmış k(ä)rgäk twn q' t'y'nmyş krk'k
(07)	... anta adrok buyançı (?) bolmış'nt' 'drwq pwy'nçy pwlmyş /// ...
(08) bıçmatuk ton <i>bolur</i>//y/ ... pyçm'twq twn pwlwr
(09)// /// //... ///
(10)//wk twy/... ..

Fragmanın Dil İçi Çevirisi

(01) (02) (03) ... ona dayanmalı. (04) ... evvela bir varoluş şeklinde ... (05) ... yasasını ... bulut ... (06) ... elbiseye dayanmalı. ... (07) ... orada başka hayırsever (?) olmuş ... (08) ... biçilmedik elbise olur ... (09) (10)

Açıklama

(07) **buyançı (?)**: Sözcüğün okuması metin hasarı sebebiyle kesin değildir.

Sonuç

Eski Uygur Türkçesi döneminde yazılmış muhtelif metinlerde geçen genelleyici fikir niteliği taşıyan ifadeler bir kenara bırakıldığında diğer din dışı metinler içerisinde atasözleri de müstakil bir tür oluşturmaktadır. Günümüze ulaşan atasözü ihtiva eden Eski Uygurca vesikaların sayısı çok fazla ve her defasında bütünlüklü olmasa da yayımlanmamış metinlerin neşri ve yayımlanmış metinlerdeki soruların ise çözümlenmesi Türk dili araştırmalarına önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu amaçla hazırlanan çalışmada yayımlanmış ve yayımlanmamış dokuz Eski Uygurca fragmanın filolojik incelemesi ele alınmıştır. Çalışmanın bulguları cihetinden şunlar sıralanabilir:

(1) *Türkische Turfan-Texte VII*'de Arat yalnızca atasözlerine odaklanmış ve yayımladığı U 560 arşiv numaralı fragmandaki bütün satırları neşretmemiştir. Bu çalışmada her bir fragman dokümanal neşir yoluyla neşredilerek söz konusu eksiklik giderilmiştir. Böylece metin dışı kayıt olarak görülebilecek kimi satırların yayımlanmasıyla fragmanların bütünlüklü neşirlerine yer verilmiştir.

(2) Bugüne değin neşredilen atasözü ihtiva eden fragmanlarda geçen bazı sözcüklerin tek veri olmasından ötürü çözümlenemediğini söylemek mümkündür. Ancak bu fragmanlardaki diş ve sızıcı seslerin karışıklığı hadisesi sebebiyle bunların son dönem Uygurcasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple anlamı belirlenememiş sözcüklerde Moğolcaya müracaat etmek isabetli olacaktır.

(3) Çalışmada ele alınan U 560 numaralı fragman hariç diğer fragmanlar metin hasarları sebebiyle parçalı metin içermektedir. Bu da söz konusu fragmanlarda geçen atasözlerinin bütünlüklü olarak tespitini zorlaştırmaktadır. Ancak yine de Türkçenin tarihi dönemlerinde belgelenmiş diğer atasözleri ile mukayeseli okunması hasarlı kısımların onarılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Kısaltmalar

... ..	Metindeki hasarlı kısımlara işaret eder.
...2	ikileme
bk.	bakınız
ETŞ	Eski Türk Şiiri, bk. Arat, 1965.
EUyg.	Eski Uygurca
krş.	karşılaştırmız
Moğ.	Moğolca
No.	numara
o. F.	ohne Fundsigle [= Fragmanın bulunduğu yeri gösterir işaret mevcut değil]
s.	sayfa
TT VII	<i>Türkische Turfan-Texte VII</i> , bk. Arat, 1936.

Kaynaklar

- Arat, R. R. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII*. Berlin.
- Arat, R. R. (1965). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1996). Zur Typologie türkischer und mongolischer Sprichwörter. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylül 1988-3 Ekim 1988)* (s. 123-127) içinde. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. von (1965). Die alttürkische Literatur. P. N. Boratav (Ed.), *Philologiae Turcicae Fundamenta* (s. 211-243) içinde. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Knüppel, M. (2013). *Alttürkische Handschriften Teil 17. Heilkundliche, volksreligiöse und Ritualtexte*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English dictionary*. Berkeley: University of California Press.

- Özertural, Z. (2021). *Alttürkische Handschriften Teil 4. Varia Buddhica: Buddhistische Gedichte und kleinere Sūtra-Texte*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien 1-6*. Stuttgart: Steiner.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. I. Verben. Vol. 1: ab- - äzüglä-*. Stuttgart: Steiner.
- Sertkaya, O. F. (1983). Eski Türk atasözleri üzerine. U. Günay, A. Güzel ve D. Yıldırım (Ed.), Şükrü Elçin Armağanı (s. 275-291) içinde. Ankara.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın el sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen.
- Zieme, P. (1990). Notizen zum alttürkischen Sprichwortschatz. B. Brendemoen (Ed.), *Altaica Osloensia. Proceedings from the 32nd meeting of the PIAC, Oslo, June 12-18, 1989* (s. 401-409) Oslo.
- Zieme, P. (1991a). *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang: Studien zur alttürkischen Dichtung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zieme, P. (1991b). Notizen zum alttürkischen Sprichwortschatz. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 39, 47-54.

Xuanzang Biyografisinde Atasözü Niteliği Taşıyan Sözler*

Hacer Tokyürek**

Giriş

Atasözleri, toplumların tarih boyunca biriktirdiği tecrübelerin, değerlerin ve ahlaki öğretilerin kısa ve özlü ifadelerle aktarılmasını sağlayan kültürel miraslardır. Bu sözler, bir yandan halkın dünya görüşünü, inanç sistemlerini ve toplumsal pratiklerini yansıtırken, diğer yandan dilsel bir zenginlik kaynağı olarak edebiyat ve kültür çalışmalarına önemli katkılar sunar. Türk atasözleri de bu bağlamda, köklü bir kültürel geçmişin ve halk bilincinin izlerini taşımakta, aynı zamanda farklı kültürlerden etkilenecek bu kültürlerin izlerini barındırmaktadır. Başka bir deyişle, bir milletin atasözleri incelendiğinde o milletin kolektif bilincine ve toplumsal hafızasına dair izler bulunması oldukça olasıdır.

Atasözlerinin kökenlerini ve kültürel bağlamlarını anlamak adına, tarihî metinler bu bağlamda büyük önem taşımaktadır. Örneğin, 10. yüzyılda Şiņko Şeli Tutuņ tarafından Eski Uygur Türkçesine çevrilen Xuanzang Biyografisi, ünlü Çinli seyyah Xuanzang'ın 7. yüzyılda Çin'den Hindistan'a yaptığı seyahati konu alan on kitaplık bir eserdir. Bu biyografi, yalnızca Xuanzang'ın seyahatlerini değil, aynı zamanda dönemin dil, kültür ve inanç dünyasını da gözler önüne sermektedir. Eserde yer alan atasözleri, Çin ve Orta Asya toplumlarının bilgelik anlayışını ve dünya görüşünü yansıtarak, sözlü kültürün yazıya aktarılmış birer temsilcisi olarak dikkat çekmektedir.

Atasözlerinin bilimsel olarak incelenmesi, toplumların tarihî, sosyal ve kültürel yapılarını anlamanın yanı sıra, onların dilsel zenginliklerini ve farklı kültürlerle olan etkileşimlerini analiz etmek için de güçlü bir araçtır. Bu nedenle, atasözleri çalışmaları, tarih, dilbilim, antropoloji ve dinler tarihi gibi farklı disiplinlerin kesişiminde önemli bir araştırma alanı olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, atasözlerinin içerisinde bir milletin dinî, sosyal, siyasi yaşamına dair izler bulmak mümkündür. Atasözlerinin dinî metinlerle ilişkisi, onların yalnızca toplumsal birikimleri değil, aynı zamanda dönemlerinin dinî atmosferini de yansıttığını göstermektedir. Örneğin, Mani dinine ait metinlerde yer alan aşağıdaki atasözü niteliğindeki ifadeler, hem doğanın döngüsünü hem de insan davranışlarındaki çelişkileri güçlü bir metafor ve paradoks yoluyla ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, aşağıdaki ifadeler dikkat çekicidir:

ManI.7.2-3: *ot kim ıgaçdan ünüp yana ıgaçag örteyür* “Ateş, ağaçtan çıkar yine ağacı yakar.” (Tokyürek 2010: 255-256)

ManI.8.4-9: *kuzı buzagu etözi tegşilip arslan oğlu böri oğlu bolup tugsar ol üdün yana kentü sürüg uduğ kayanug alkanur yok kılur* “Kuzunun, buzağının vücudu değişip aslan, kurt olarak doğsa o zaman yine kendi sürüsünü sığırını yok eder.” (Tokyürek 2010: 255-256)

ManI.8.10-13: *urduñ bazgan kıskaç kim kentü uluğ temirin etilmiş ol yana kamağ temirig kentü yañçar* “Örs, çekic, kerpeten, kendi demirle yapılmış (olduğu hâlde) onların hepsi yine demiri ezer.” (Tokyürek 2010: 255-256)

ManI.8.14-17: *tonnuñ biti kim kişiniñ terisinte önüp yana kişiniñ kanın kentü sorar kişi anı körser yana yarsıyur* “Elbisenin biti insanın derisinden çıkıp yine (insanın) kanını emer, insan onu görse yine tiksindir.” (Tokyürek 2010: 255-256)

Bu ifadeler, canlıların kendi varlıklarına veya kaynaklarına zarar verme eğilimlerini vurgulamakta ve ihanet ile nankörlük gibi insan ilişkilerinde sıkça karşılaşılan kavramlara gönderme yapmaktadır. Böylece, atasözlerinin içerdiği metaforlar yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal çatışmaları da yansıtmaktadır.

Bu çalışma, *Xuanzang Biyografisi*'nde yer alan atasözü niteliğindeki ifadelerin incelenmesini amaçlamaktadır.

* ArGePark araştırma binasında gerekli altyapı ve laboratuvar imkânlarını sağlayan Erciyes Üniversitesi Araştırma Dekanlığına teşekkür ederim.

** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, htokyurek@hotmail.com, hacertokyurek@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0008-1213.

İnceleme

1. **T2053.50.0246c05:** 譬如伐樹。但斷其根枝條自殄 *piru fa shu. dan duan qi gen zhitiao zi tian* “Bu, ağacı kesmeye benzer; köklerini kestiğinizde, dalları ve yaprakları kendiliğinden yok olur.”

HT5.313-315: *inçe kaltı söğüt kesser aşnuça yiltızın kesgülük ol ötrü büri butıkı özin yokadur* “Bir ağacı keseceğiniz zaman önce köklerini kesmeniz gerekir. Sonra tomurcuklar ve dallar kendiliğinden yok olur/ölür.”

Çince	Uygurca
譬如 <i>piru</i> ‘an example; a metaphor, simile’ ⁶⁴	<i>inçe kaltı</i> ‘yani, tıpkı bunun gibi, sanki, örneğin’ (Wilkins 2021: 306)
伐 <i>fa</i> ‘to cut down, chastise; a go-between; to make a display’ (SH 200b)	<i>kes-ser</i> ‘kesmek, keserek ikiye ayırmak, kesip koparmak, bölmek, (parça parça) kesmek, yarmak’ (Wilkins 2021: 359)
樹 <i>shu</i> ‘ <i>yrkşa</i> , a tree; to stand, erect, establish’ (SH 448)	<i>sөгüt</i> ‘ağaç, söğüt ağacı’ (Wilkins 2021: 622)
但 <i>dan</i> ‘only’ (SH 223)	
	<i>aşnuça</i> ‘önce, evvela, ilk olarak, önceden, eskiden; başta, başlangıçta; -dan önce’ (Wilkins 2021: 77)
斷 <i>duan</i> ‘ <i>uccheda</i> ; to cut off, end, get rid of, cause to cease; decide, decidedly’ (SH 464)	<i>kes-gülük ol</i> ‘kesmek, keserek ikiye ayırmak, kesip koparmak, bölmek, (parça parça) kesmek, yarmak’ (Wilkins 2021: 359)
	<i>ötrü</i> ‘sonra, o zaman, bunun üzerine’ (Wilkins 2021: 544)
其 <i>qi</i> ‘that, that thing; his, her, its, their, one’s, our, my, Skt. <i>tad, ayam, tatra</i> ’ ⁶⁵	
根 <i>gen</i> ‘ <i>mūla</i> , a root, basis, origin; but when meaning an organ of sense’ (SH 327)	<i>yiltız</i> ‘kök, köken, asıl’ (Wilkins 2021: 899)
枝 <i>zhi</i> ‘a branch’ (SH 263)	<i>butık</i> ‘dal, dallanıp budaklanma, budak’ (Wilkins 2021: 207)
條 <i>tiao</i> ‘a length (of anything); a law, order’ (SH 320), ‘twig, small branch, Skt. <i>śākhā, khaṇḍa, śreṇī</i> ’ ⁶⁶	<i>bür</i> ‘tomurcuk, demet, çiçek salkımı’ (Wilkins 2021: 212)
自 <i>zi</i> ‘ <i>sva, svayam</i> ; the self, one’s own, personal’ (SH 218)	<i>öz+in</i> ‘kendi, kendisi, şahsen, hayat, yaşam’ (Wilkins 2021: 546)
殄 <i>qian</i> ‘to exhaust, use up, finish; to end, terminate; to exterminate, wipe out, weed out’ ⁶⁷	<i>yokad-ur</i> ‘mahvolmak, yok olmak, azalmak, kaybolmak, çözülmek, geçip gitmek, ortadan kalkmak’ (Wilkins 2021: 910)

Yukarıdaki Çince metin ile Eski Uygurca metin birebir karşılaştırıldığında Uygurca metin hemen hemen Çince metnin tercümesi şeklindedir. Burada sadece Çince 但 *dan* ve 其 *qi* ile Eski Uygurca *aşnuça* ve *ötrü* kelimeleri denkleştirilememiştir. Bunun yanında Uygurca metinde geçen *bür* kelimesi için Dietz vd. “*bür* ist ohne chin. Äquivalent. *Butık* entspricht dem chin. 枝 *zhi* (G. 1875) „Zweig“ (2015: 279)” açıklamasını yaparlar. Oysa *bür* kelimesinin Çince karşılığı metinde geçen 條 *tiao*’dur ve *vu* kelime ‘a branch; a twig; a shoot; a strip; anything long and slender’ (G. 11095) anlamındadır. Eski Uygurca *bür* kelimesi de bugün Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında yaygın kullanılan *pür* kelimesidir. Kelime ‘yaprak, ince uzun yaprak, yenilebilir yaprak’ gibi anlamlarda kullanılır⁶⁸. Dolayısıyla Çince 條 *tiao* kelimesinin Uygurca karşılığı *bür*’dür.

Çince ve Eski Uygurca ifadeler atasözü olmamasıyla birlikte atasözü niteliği taşıyan özlü bir sözdür. Çünkü Burada ağaç, bir fikir, duygu, yapı ya da toplumu temsil eder. Kökler ise onun temelini oluşturan değerler, inançlar ya da dayanaklardır. Eğer bir şeyi tamamen yok etmek istiyorsanız, sadece yüzeydeki

⁶⁴ DDB: 譬如 | for example [Erişim tarihi: 10.11.2024]

⁶⁵ DDB: 其 | therein [Erişim tarihi: 10.11.2024]

⁶⁶ DDB: 條 | reason [Erişim tarihi: 10.11.2024]

⁶⁷ DDB: 殄 | to negate [Erişim tarihi: 10.11.2024]

⁶⁸ <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 13.11.2024]

görünen parçaları değil, onun köklerini, yani temel dayanaklarını ortadan kaldırmanız gerekir. Bu, bir olayın ya da durumun özüne inip onu çözmeden sorunun tam olarak giderilemeyeceğini ifade eder. Ayrıca bu ifade, bir değişim ya da yok etme sürecinin doğasını anlatır. Tomurcuklar ya da yapraklar ve dallar, bir varlığın dışarıya yansıyan yüzü, gözle görülen sonuçlarıdır. Ancak bu sonuçları doğuran şey, görünmez olan köklerdir.

2. **T2053.50.0247a27-29:** 日光既出則螢燭奪明。天雷震音而鎚鑿絕響。 *riguang jichu ze ying zhu duo ming. tian leizhen yin er chui zao jue xiang* “Güneş ışığı doğduğunda, ateşböceği ve mum ışığı parlaklıklarını yitirir. Gök gürültüsü patladığında, çekiç ve keskinden çıkan küçük sesler tamamen duyulmaz olur.”
HT5.529-533: *kün t(e)ŋri tugsar k[a]d[yot] kurt y(a)rukın kunsukur [t(e)ŋri] kükrep tigi kügi bolsar [baz]gan tok[ı]mış ün yaŋkus[ı üz]ülür* “Güneş doğsa ateş böceğinin parlaklığı kaybolur. Gök gürleyip gürültüsü₂ olsa çekiçle vurma sesinin yankısı kesilir/yok olur.”

Çince	Uygurca
日光 <i>ri guang</i> ‘Sürya-prabhāsana, Sunlight’ (SH 155)	<i>kün t(e)ŋri</i> ‘güneş, güneş tanrısı’ (Wilkens 2021: 440)
既出 <i>ji chu</i> ‘Already departed; already left’ ⁶⁹	<i>tug-</i> ‘doğmak, görünmek, gözükme, vuku bulmak, (Güneş, Ay) doğmak, yükselmek’ (Wilkens 2021: 752)
則 <i>ze</i> ‘pattern, rule; then, therefore’ (SH 297)	<i>-sar</i> ‘-diğında’
螢 <i>ying</i> ‘a firefly, often used in Buddhist texts as a metaphor for a weak, insignificant light as compared to the great light of Buddhist awakening’ ⁷⁰	<i>k[a]d[yot] kurt</i> ‘ateş böceği’ (Wilkens 2021: 318)
燭 <i>zhu</i> ‘a candle’ (G. 2579)	
奪 <i>duo</i> ‘snatch, carry off, take by force; decide’ (SH 422)	<i>kunsuk-ur</i> ‘çaldırılmak’ (Wilkens 2021: 424), (bir şeyin) çalınmasına izin vermek (Clouston 1972: 701)
明 <i>ming</i> ‘ <i>vidyā</i> , knowledge. <i>ming</i> means bright, clear, enlightenment’ (SH 262)	<i>y(a)ruk+ın</i> ‘aydın, parlak, ışıklı’ (Wilkens 2021: 871)

天雷 <i>tian lei</i> ‘heaven; the sky; a day a <i>deva</i> , or divine being, deity’ (SH143a), 雷 <i>garjita</i> , thunder, thundering’ (SH 418)	<i>t(e)ŋri kükre-p</i> ‘gök, gökyüzü’ (Wilkens 2021: 695); ‘gök gürlemek’ (Wilkens 2021: 438)
震音 <i>zhen yin</i> ‘震 to shake, thunder, tremble, awe, quicken’ (SH 445); ‘to shake, to agitate; to shock; to startle; to terrify; to quicken’ (G. 642), ‘音 sound, note, that which is heard’ (SH 318)	<i>tigi küg+i</i> ‘gürültü ₂ olsa’ (Wilkens 2021: 716), <i>bol-sar</i> ‘ol-sa’ (Wilkens 2021: 187)
而 <i>er</i> “nevertheless; yet; oath; drumstick; like; the word as” (G. 3345)	
鎚 <i>chui</i> ‘a hammer; a mallet; to pound’ (G. 2805); ‘mallet, club; to hammer, beat, strike (with a hammer); a plumb, sinker’ ⁷¹	<i>bazgan</i> ‘çekiç, demirci çekici’ (Wilkens 2021: 153)
鑿 <i>zao</i> ‘to chisel out; hence, to force a meaning out of a text; to make a hole; a hole; to bore into; to mark’ (G. 11752), ‘to drill, to bore; cut through, make an opening; dig’ ⁷²	
	<i>tokı-mış</i> ‘dövmek, vurmak, çakmak, kırmak’ (Wilkens 2021: 726)
絕 <i>jue</i> ‘to cut off, sunder, terminate, end; decidedly, superlatively’ (SH 385)	<i>üzül-ür</i> ‘kesilmek, kırılmak, koparılmak’ (Wilkens 2021: 834)
響 <i>xiang</i> ‘ <i>pratiśrut</i> . Echo, resonance’ (SH 487)	<i>ün yaŋkusı</i> ‘ses yankısı’ (Wilkens 2021: 825)

⁶⁹ DDB: 既出 | already gone out [Erişim tarihi: 13.11.2024]

⁷⁰ DDB: 螢 | a firefly [Erişim tarihi: 13.11.2024]

⁷¹ DDB: 鎚 | a hammer [Erişim tarihi: 13.11.2024]

⁷² DDB: 鑿 | to drill [Erişim tarihi: 13.11.2024]

Buradaki ifadelerin atasözü olduğu daha net olarak belirtilebilir. Çünkü metinde HT5.528-529. *m(ā)n šīla-aditi āšīdt[im]* *m(ā)n* ‘Ich, Šilāditya, habe gehört’ yani ‘Ben Šilāditya şunu duydum’ (Dietz vd. 2015: 83) ifadesi geçer. Bu da sözün söyleyeni belli olmayan ama halka mal olmuş bir ifade olduğunu düşündürebilir. Bunun yanında burada aynı anlamda farklı iki atasözü bulunmaktadır. Her ikisi de birbirini tamamlamaktadır. İlk bölümde Çince 燭 *zhu* ‘mum’ kelimesinin Uygurca karşılığı bulunmamaktadır. Dietz vd. Çince 燭 *zhu* kelimesinin metindeki durumuyla ilgili ayrıntılı açıklama yapmıştır (2015: 292).

İkinci bölümde ise Dietz vd. *tigi küg+i* ifadesi için sadece 音 *yin* ‘ton’ (G. 13209) kelimesinin kullanıldığını ifade ederler (2015: 292). Metinde bulunan 震 *zhen* yukarıda da belirtildiği üzere hem ‘gök gürültüsü’nü hem de ‘gök gürültüsünün patlak verdiği’ni belirtir. Böylece Eski Uygurca *tigi kügi bolsar* ifadesinin Çincesi 震音 *zhen yin* olduğu düşünülebilir. Bunun yanında Çince metinde bulunan 而 *er* “nevertheless; yet; oath; drumstick; like; the word as” (G. 3345) kelimesinin karşılığı Eski Uygurca metinde bulunmaz. Yine 鑿 *zao* kelimesi için yukarıdaki anlamların yanında ‘meişel’ yani ‘keski’ anlamı da verilir (Dietz vd. 2015: 292). Dolayısıyla Çince 而鑿 *er chui zao* ‘Ve böylece çekiç ve keskiyle’ anlamını verir. Eski Uygurca *tokı-muş* kelimesinin Çince karşılığı bulunmamaktadır.

Burada daha önce de belirtildiği üzere aynı anlama gelen iki farklı atasözü vardır. Bunlardan ilki “Güneş ışığı doğduğunda, ateşböceği ve mum ışığı parlaklıklarını yitirir.” şeklindedir. Buna göre, güneşin ihtişamı, ateşböceği gibi zarif ama güçsüz varlıkların etkisini yok eder. Burada güneş, hakikatin, gücünün veya mutlak otoritenin bir simgesi olarak görülürken, ateşböceği ve mum ışığı, zarafeti, geçiciliği ve zayıflığı temsil eder. Bu, bireyin toplumsal düzen içindeki görünmezliğine veya güçlü figürlerin yanında silikleşen değerlerine dair bir alegori olabilir. Bunun yanında güneşin doğuşu, hakikatin veya mutlak olanın kaçınılmazlığını temsil eder. Gerçek ortaya çıktığında, küçük ve aldatici ışıklar anlamını yitirir. Bu, kişinin büyük hakikatler karşısında kendi küçük çabalarının geçici ve sınırlı olduğunu fark etmesini simgeler. İkinci atasözü ise “Gök gürültüsü patladığında, çekiç ve keskidenden çıkan küçük sesler tamamen duyulmaz olur.” Bu ifade, büyük olayların ve güçlü figürlerin, daha küçük ve hassas sesleri bastıracağına işaret eder. Gök gürültüsü, doğanın ezici gücünün bir simgesidir; çekiç ve keskidenden çıkan küçük sesler ise insan emeğinin, ince çabaların ve gündelik mücadelenin sembolü olabilir. Fakat bu sesler, daha büyük bir güç veya otoritenin yanında duyulmaz hâle gelir, silinir. Burada, “büyük olanın küçük olanı ezmesi” teması işlenir. Bunun yanında gök gürültüsü, doğa olaylarının, zamanın ya da kaderin ezici gücünü temsil eder. Çekiç ve keskidenden çıkan sesler, bireysel çabaların sesini; gök gürültüsü ise bu çabaları bastıran daha büyük bir kuvveti ifade eder.

3. T2053.50.0255c22: 日月之下螢燭何功 *ri yue zhi xia ying jue he gong* “Güneş ve ayın altında, ateş böceklerinin ne gibi bir değeri olabilir?”

HT6.1294-1296: *kün ay teŋri ösginte kadyot kurtnuŋ takı ne işi küdüki erür* “Güneş ve ayın karşısında ateş böceğinin de ne işi olur.”

Çince	Uygurca
日 <i>ri</i> ‘sürya; the sun’ (SH 155)	<i>kün</i> ‘güneş’ (Wilkens 2021: 440)
月 <i>yue</i> ‘candra, the moon’ (SH 156)	<i>ay</i> ‘ay’ (Wilkens 2021: 84)
	<i>teŋri</i> ‘tanrı’ (Wilkens 2021: 695)
之 <i>zhi</i> ‘of’ ⁷³	+ <i>nuŋ</i> ‘ilgi hâli eki’
下 <i>xia</i> ‘hīna, adhara. Below, lower, inferior, low; to descend, let down, put down’ (SH 54)	<i>ösginte</i> ‘önünde karşısında, nazaran’ (Wilkens 2021: 542)
螢 <i>ying</i> ‘a firefly, often used in Buddhist texts as a metaphor for a weak, insignificant light as compared to the great light of Buddhist awakening’ ⁷⁴	<i>kadyot kurt+nuŋ</i> ‘ateş böceği’ (Wilkens 2021: 319)
燭 <i>jue</i> ‘a torch, to light a fire’ (G. 2221)	
	<i>takı</i> ‘ayrıca, fazla, herhangi bir zamanda, bunun üzerine; ve, dahi’ (Wilkens 2021: 664)
何 <i>he</i> ‘What? How?’ (SH 223)	<i>ne</i> ‘ne, hangi’ (Wilkens 2021: 488)
功 <i>gong</i> ‘Merit, meritorious; achievement’ (SH 167)	<i>iş küdük+i</i> ‘iş ₂ , davranış ₂ ’ (Wilkens 2021: 313)
	<i>er-ür</i> ‘olmak, var olmak, bulunmak, mevcut olmak’ (Wilkens 2021: 111)

⁷³ DDB: 之 | of (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 15.11.2024]

⁷⁴ DDB: 螢 | a firefly [Erişim tarihi: 15.11.2024]

Yukarıda da belirtildiği üzere 爝 *jue* ‘a torch’ kelimesi Uygurca metinde bulunmaz. Ölmez, bu Çince ifade için Uygurca *yula* kelimesinin beklendiğini belirtir (1994: 133). Bunun yanında Eski Uygurca *kün ay teñri* ifadesinin Çince denkliği 日月 *ri yue* ‘güneş (ve) ay’ şeklindedir. Bilindiği üzere *kün ay* ifadelerinden sonra kullanılan *teñri* sözü doldurma ifadedir ve terim yapma yöntemleri arasında sayılabilir (Semet 2018: 23-25; Tokyürek 2017: 79-89). Ayrıca Uygurca metindeki *taki* sözü de Çince metinde yer almaz. Bu atasözünde geçen *kadyot* kelimesinin kullanımı, Çetin tarafından Uygur toplumunun ateşböceği ile ya hiç karşılaşmadığı ya da bu canlıyı tanımlayacak yerel bir sözcük geliştirmedeği şeklinde yorumlanmaktadır (2014: 91-92).

Bu ifade, büyük veya güçlü olanların yanında küçük, önemsiz olanların etkisiz kalacağını anlatır. “Güneş ve Ay gibi büyük ve parlak ışıkların altında, ateşböceği ışığının ne önemi veya faydası olabilir?” anlamındaki atasözü hükümdar ile başdanışman arasındaki bir diyalogda geçmektedir. Halkın ya da alt kademedeki kişilerin hükümdar ya da Tripitaka ustası karşısında önemsiz kaldıklarını ifade eder. Atasözü genel anlamda değerlendirildiğinde Çince metinden Uygurca metne doğrudan çevrilmiştir, sadece bazı ifadelerde farklılık bulunmaktadır. Bu ifade, genellikle geçici veya önemsiz şeyleri sembolize etmek için kullanılır. Burada da küçük önemsiz varlıklar karşısında güneş ve ay ışığının azameti ifade edilir. Bu metnin devamında bu atasözü hakkında hükümdar HT6.1297. *bo sav montag ermez* “bu söz (aslında) böyle değildir” (Ölmez 1994: 107) diyerek farklı bir atasözü niteliğinde cümleler kurar. Buna göre;

4. T2053.50.0255c22-23. 夫珍裘非一狐之腋，大厦必衆材共成。 *fu zhen qiu fei yi hu zhi ye, dasha bi zhong cai gong cheng* “Değerli bir kürk, tek bir tilkinin koltuk altından çıkmaz; büyük bir yapı, birçok malzemenin birleşmesiyle meydana gelir.”
HT6.1298-1301. *kaltı adınçig körkle tilkü üçük bir tilkü terisi ermez adınçig ulug ordolar üküş ıgaçlar kuvragıntın tēmin büter* “Mükemmel güzel (bir) tilki kürkü bir tilki derisinden oluşmaz, mükemmel bir saray pek çok ağaç topluluğundan ancak meydana gelir.”

Çince	Uygurca
夫 <i>fu</i> ‘a man; a sage, officer, hero; a husband, mate; a fellow; a particle’ (SH 243), ‘an initial particle: now, now as regards to this; therefore, moreover, however’ ⁷⁵	<i>kaltı</i> ‘yani, demek ki, şu şekilde, bu şekilde’ (Wilkens 2021: 324)
珍 <i>zhen</i> ‘precious; rare’ (SH 308), ‘precious; fare; beautiful, as gems. Delicate; delicious, as flavours; to prize’ (G. 599)	<i>adınçig körkle</i> ‘seçkin ve güzel’ (Wilkens 2021: 10)
裘 <i>qiu</i> ‘fur, garments’ (G. 2325), 狐裘 <i>hu qiu</i> ‘fox furs’ (G. 2325)	<i>tilkü üçük</i> ‘kürk, tilki kürkü’ (Wilkens 2021: 719)
非 <i>fei</i> ‘not: un-: without, apart from; wrong’ (SH 294)	<i>ermez</i> ‘olmama, olumsuz, hakiki olmayan’ (Wilkens 2021: 118)
一 <i>yi</i> ‘eka. one, unity, monad, once, the same’ (SH 1)	<i>bir</i> ‘bir, tek’ (Wilkens 2021: 176)
狐 <i>hu</i> ‘a fox; seems to be used also for a jackal’ (SH 274)	<i>tilkü</i> ‘tilki’ (Wilkens 2021: 719)
之 <i>zhi</i> ‘of’	
腋 <i>ye</i> ‘the armpits; the part under the forelegs of animals’ (G. 12973)	
	<i>teri+si</i> ‘deri, meşin’ (Wilkens 2021: 701)
大 <i>da</i> ‘great; elder’ (G. 10470)	<i>ulug</i> ‘büyük, ulu’ (Wilkens 2021: 791)
厦 <i>sha</i> ‘a great house; a mansion; a room’ (G. 4228)	<i>ordo</i> ‘saray, tanrısal ev, konak’ (Wilkens 2021: 513)
必 <i>bi</i> ‘certainly, necessary, must’ (SH 188)	<i>tēmin</i> ‘hemen, derhâl, sadece, ilk önce, ancak’ (Wilkens 2021: 707)
衆 <i>zhong</i> ‘all, the many; a company of at least three’ (SH 390)	<i>üküş</i> ‘çok, bir sürü, pek çok’ (Wilkens 2021: 821)

⁷⁵ DDB: 夫 | man [Erişim tarihi: 15.11.2024]

材 <i>cai</i> ‘stuff; materia’ (G. 11497), ‘timber; raw materials; stuff; quality; present at birth; function, ability, talent’ ⁷⁶	<i>ıgaç+lar</i> ‘ağaçlar’ (Wilkens 2021: 287)
共 <i>gong</i> ‘all altogether, both, same, in common’ (SH 202)	<i>kuvrag+ıntın</i> ‘cemaat, topluluk’ (Wilkens 2021: 433)
成 <i>cheng</i> ‘complete, finish, perfect, become’ (SH 237)	<i>büt-er</i> ‘bitmek, tamamlanmak’ (Wilkens 2021: 213)

Çetin, söz konusu atasözünün yalnızca ilk kısmını çalışmasında ele almış ve Çince metni “değerli bir tilki deriden ibaret değildir” şeklinde çevirmiştir (2014: 92). Ancak, metnin devamında, ilk bölümle aynı anlamı taşıyan başka bir cümle daha bulunmaktadır. Atasözünün ilk kısmında geçen Çince 裘 *qiu* ‘fur, garments’ ifadesi, Eski Uygurca metinde *tilkü üçük* ‘kürk, tilki kürkü’ olarak karşılanmıştır. Burada Çince ifadede yalnızca “kürk, hayvan kürkü” anlamı bulunmasına karşın, Uygurca metinde özel olarak *tilkü üçük* ‘tilki kürkü’ ifadesinin yer alması, Uygurlar için “kürk” denildiğinde tilki kürkünün akla geldiği şeklinde yorumlanabilir. Bu durum, aynı zamanda Çince metinde geçen 狐 *hu* ‘tilki’ kelimesinin etkisiyle de açıklanabilir. Yine Çince 腋 *ye* ‘the armpits; the part under the forelegs of animals’ anlamında olup bu kelimenin Eski Uygurca metinde bu kelimenin karşılığı yoktur, onun yerine *teri+si* ‘deri+si’ kelimesi bulunur. Burada Çince ile Uygurca iki kelime birbirini tam olarak karşılamamakla birlikte denkliği sayılabilir. Metnin ikinci bölümünde ise Çince ile Uygurca metin birebir denktir.

İlk cümle, bireysel unsurların tek başına yeterli olmadığını, ancak bir araya geldiklerinde ideal bir bütün oluşturabileceklerini ifade etmektedir. İkinci cümlede ise bir sarayın yalnızca malzemelerden ibaret olmadığı, bu malzemelerin düzenli ve ahenkli bir şekilde bir araya getirilmesiyle estetik ve işlevsel bir yapıya dönüştüğü vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, bireysel unsurların toplamının, belirli bir düzen ve uyum içinde bir araya geldiğinde daha büyük ve anlamlı bir bütünü oluşturabileceği düşüncesi aktarılmaktadır. Bir bireyin ya da bir yapının gerçek değeri, yalnızca tek bir parçaya değil, farklı unsurların birleşimindeki uyuma ve bu uyumun ortaya çıkardığı bütüne dayanır.

5. T2053.50.0268c06-7. 強弩在殼。鼯鼠不足動其機。鴻鍾匿音。織筵無以發其響。不謂日臨月照。 *qiang nu zai gou. wu shu buzu dong qi ji. hong zhong ni yin. xian ting wu yi fa qi xiang. bu wei ri linyue zhao* “Güçlü bir yay kurulduğunda/ok atmaya hazır olduğunda uçan sincap (okun) mekanizmasını çalıştıramaz. Büyük çan (zil) sustuğunda ince bir dal bu büyük çanın sesini çıkaramaz.”

HT9.414-421: *katıg luikuñ ya kurugınta erser kiçigk(i)ye sıçgan neñ tepretgeli umaz anıñ hanın ulug bedük çuñ (düz. çan) ünsüzün erdükde suitek(i)ye ot neñ ünñürgeli umaz anıñ ünin* “Güçlü bir yay kurulduğunda/mekanizması hazır hâle geldiğinde küçücük sıçan asla (o yayın) tetiğini/mekanizmasını kımıldatamaz; büyük bir çan sustuğunda küçük bir dal ot asla onun sesini çıkaramaz.”

Çince	Uygurca
強 <i>qiang</i> ‘strong, forceful, violent; to force; to strengthen’ (SH 371)	<i>katıg</i> ‘sert, katı, sağlam’ (Wilkens 2021: 344)
弩 <i>nu</i> ‘crossbow, bow’ (SH 257), 弩 ‘a crossbow’, 弩弓 ‘a crossbow’ (G. 8392)	<i>luikuñ ya</i> ‘Tatar yayı’ (Wilkens 2021: 456)
在殼 <i>zai gou</i> ‘在 at, in, on, present’ (SH 206), ‘殼 to draw a bow to the full; to shoot; full enough’ (G. 6167)	<i>kurug+ınta</i> ‘gerilim, germe’ (Wilkens 2021: 426)
	<i>erser</i> ‘ise, gelince’ (Wilkens 2021: 111)
鼯鼠 <i>wu shu</i> ‘鼯 flying squirrels and flying foxes’ (G. 12712), ‘鼠 a generic name for a variety of small mammals, such as the rat, mouse, skunk, squirrel, mole, marmot, jerboa’ (G. 10072)	<i>kiçigk(i)ye sıçgan</i> ‘çok küçük, küçücük, ufacak’ (Wilkens 2021: 379), ‘fare, sıçan’ (Wilkens 2021: 605)
	<i>neñ</i> ‘hiç, asla, hiçbir şekilde, hiçbir surette’ (Wilkens 2021: 489)

⁷⁶ CJKV-English Dictionary [Erişim tarihi: 15.11.2024]

不足 <i>bu zu</i> ‘Not enough; insufficient, Skt. <i>atrpta, atrpti, atrptitā, asamtuṣṭa</i> ⁷⁷	- <i>geli umaz</i> ‘yetersiz, mümkün değil’
動 <i>dong</i> ‘move, stir, motion, mutable; movement arises from the nature of wind which is the cause of motion’ (SH 343)	<i>tepret-</i> ‘hareket ettirmek, titremek, sarsılmak’ (Wilkens 2021: 700)
其 <i>qi</i> ‘that, that thing. His, her, its, their, one’s, our, my’ ⁷⁸	<i>anın</i> ‘onun’ (Wilkens 2021: 50)
機 <i>ji</i> ‘the spring, or motive principle, machine, contrivance, artifice, occasion, opportunity; basis, root or germ; natural bent, fundamental quality’ (SH 448), ‘the moving power, as of the universe, or a machine cunning’ (G. 787)	<i>han</i> ‘(bir silahın) tetiği’ (Wilkens 2021: 277)

鴻鍾 <i>hong zhong</i> ‘鴻a wild swan; a wild goose. Vast; profound; used in reference to Taoist ideas and things’ (G. 5269), ‘鍾a cup; a goblet, to cherish; to love’ (G. 2891)	<i>ulug bedük çuñ (çañ)</i> ‘büyük ₂ ’ (Wilkens 2021: 793), ‘çan, çan çalma’ (Wilkens 2021: 240)
匿音 <i>ni yin</i> ‘匿 to hide; to abscond’ (G. 8217), ‘音sound, note, that which is heard’ (SH 318)	<i>ünsüzün er-dükde</i> ‘ayrıca belirtmeden, sessizce’ (Wilkens 2021: 826), ‘olmak, var olmak, bulunmak, mevcut olmak’ (Wilkens 2021: 111)
纖莖 <i>xian ting</i> ‘纖 small; fine; delicate; thin’ (G. 4476), ‘莖the stalk of grasses and plants’ (G. 11292)	<i>süitek(i)ye ot</i> ‘küçük bir sap’ (Wilkens 2021: 636), ‘ot’ (Wilkens 2021: 516)
	<i>neñ</i> ‘hiç, asla, hiçbir şekilde, hiçbir surette’ (Wilkens 2021: 489)
無以 <i>wu yi</i> ‘no means of..., no way to...’ ⁷⁹	- <i>geli umaz</i> ‘yetersiz, mümkün değil’
發 <i>fa</i> ‘to shoot forth, send, issue; start, initiate; expound; prosper’ (SH 384)	<i>üntür-</i> ‘öne çıkarmak, belirtmek; yukarı çıkarmak, yükseltmek’ (Wilkens 2021: 826)
其 <i>qi</i> ‘that, that thing. His, her, its, their, one’s, our, my, Skt. <i>tad, ayam, tatra</i> ⁸⁰	<i>anın</i> ‘onun’ (Wilkens 2021: 50)
響 <i>xiang</i> ‘ <i>pratiṣrut</i> . Echo, resonance’ (SH 487), 響 ‘Noise; discordant sound’ (G. 4263)	<i>ün+in</i> ‘ses, seda, ton, nağme, gürültü’ (Wilkens 2021: 824)

Yukarıda gösterilen metinde de yine anlamları aynı iki farklı atasözü bulunmaktadır. İlk metinde yer alan *luikuñ ya* ‘Tatar yayı’ ifadesi Wilkens sözlüğünde hem *luikuñ* hem de *lukuñ ya* ‘Tatar yayı’ (Wilkens 2021: 456) şeklindedir. Her iki metinde de Çince metnin Eski Uygurcaya çevirisi söz konusudur. Sadece iki metinde de *neñ* ‘hiç, asla, hiçbir şekilde, hiçbir surette’ kelimesi kullanılmaz.

Atasözlerinin anlamsal yapıları incelendiğinde şunları söylemek mümkündür: Birincisi “Güçlü bir yay kurulduğunda/mekanizması hazır hâle geldiğinde küçükçük sıçan asla (o yayın) tetiğini/mekanizmasını kımıldatamaz” şeklindedir. Buna göre, sıçan gibi minik ve zayıf bir varlık, güçlü yay ve onun tetik mekanizmasını hareket ettiremeyecek kadar yetersizdir. Bu ifade, güçsüz ve önemsiz olan bir şeyin, büyük ve güçlü bir yapıyı harekete geçiremeyeceğini anlatan bir metaforudur. Aynı zamanda, bazı durumlarda küçük bir etmenin büyük bir gücü etkileyemeyeceğini, büyük ve güçlü bir yapının ise sadece uygun bir güçle harekete geçebileceğini ifade eder. Bu tür ifadeler, genellikle güç, etki ve yetenek arasındaki ilişkileri anlamlandırmak için kullanılır. İkinci atasözü ise “Büyük bir çan sustuğunda küçük bir dal ot asla onun sesini çıkaramaz.” şeklindedir ve bu da yukarıdaki ile aynı anlamı ifade eder. Burada da küçük bir dal ya da ot, güçsüz ve etkisiz bir şeyi simgeler. Bu ifade, zayıf ve önemsiz bir şeyin, güçlü ve etkili bir şeyi burada büyük bir çanı harekete geçiremeyeceğini anlatır.

Sonuç

Eski Uygurca Xuanzang Biyografisi’nde beş farklı atasözü tespit edilmiş ve bu atasözleri Çince denklileri ile karşılaştırılmıştır. Eski Uygurca metinlerde yer alan bu atasözü niteliğindeki ifadeler,

⁷⁷ <http://www.buddhism-dict.net/cgi-bin/xpr-ddb.pl?q=%E4%B8%8D%E8%B6%B3> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

⁷⁸ <http://www.buddhism-dict.net/cgi-bin/xpr-ddb.pl?q=%E5%85%B6> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

⁷⁹ <http://www.buddhism-dict.net/cgi-bin/xpr-ddb.pl?q=%E7%84%A1%E4%BB%A5> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

⁸⁰ [DDB: 其 | therein](#) [Erişim tarihi: 16.11.2024]

dönemin dilsel ve kültürel birikimini yansıtmının ötesinde, bu sözlerin diğer kültürel kaynaklarla olan etkileşimlerini de ortaya koymaktadır. Özellikle Xuanzang Biyografisi'nde yer alan atasözü niteliğindeki ifadelerin Çince denklikleriyle karşılaştırılması, bu sözlerin Eski Uygurcaya kültürel etkileşim ve çeviri yoluyla geçtiğini göstermektedir. Çeviri sürecinde mütercim, yalnızca kaynağı sadık bir şekilde aktarmakla kalmamış, aynı zamanda kendi kültürel bağlamını da dile yansıtarak ifadeleri yeniden şekillendirmiştir. Bu durum, söz konusu atasözlerinin Uygur kültürüne ait yeni bir anlam katmanı kazanmasını sağlamıştır. Ancak, bu sürecin yalnızca bir çeviriden ibaret olmadığı, derin bir kültürel alışveriş ve karşılıklı etkileşimle şekillendiği açıktır. Metinlerin karşılaştırmalı analizi, Eski Uygur ve Çin kültürleri arasındaki bu etkileşimin hem dilsel hem de kavramsal düzeyde ne denli derin olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kısaltmalar

- G Giles, Herbert A. (1912).
 HT5 *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V*
 HT6 *Hsüen-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*
 HT9 *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX*
 SH Soothill, W. E., Hodous, L. (1937)

Kaynakça

- Aydemir, H. (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Trankript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Otto Harrassowitz. (HT9)
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Coq, A. Von Le (1912). *Türkische Manichaica aus Chotsho I*: APAW 1911 Anhang, Berlin.
- Çetin, E. (2014). “Çinceden Çevrilen Uygurca Metinlerde Söz Öbekleri.” *Prof. Dr. Mehmet Özmen Adına Sözdizimi Çalıştayı Bildirileri*, Adana, 14 Mart 2014, 88-100.
- Dietz, S. – M. Ölmez, K. Röhrborn (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V, Nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Trankript von Annemarie v. Gabain*. Harrassowitz Verlag. (HT5)
- Giles, H. A. (1912). *A Chinese-English Dictionary*. Second Edition, Revised & Enlarged, Shanghai, China and London. (G)
- Ölmez, M. (1994). *Hsüen-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, Ankara. (HT6)
- Semet, A.(2018). “Eski Uygurcada Terim Yapma Tekniği Üzerine Gözlemler”, *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Çalıştayı Bildirileri*, 4-6 Haziran 2011, s. 19-31.
- Soothill, W. E. - Hodous, L. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit–Pali Index*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, London. (SH)
- Tokyürek, H. (2010). “Eski Uygur Türkçesinde Benzetme Unsurları.” *II. Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu (05-06 Mart 2009)*, Kayseri, 247-258.
- Tokyürek, H. (2017). “Budist Uygur metinlerinde “teñri” sözü.” *Dil Araştırmaları*, 11(21), 79-89.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, erschienen im Universitätsverlag Göttingen.

İnternet Kaynakçası

- DDB: 譬如 | for example [Erişim tarihi: 10.11.2024]
- DDB: 其 | therein [Erişim tarihi: 10.11.2024]
- DDB: 條 | reason [Erişim tarihi: 10.11.2024]
- DDB: 殄 | to negate [Erişim tarihi: 10.11.2024]
- DDB: 既出 | already gone out [Erişim tarihi: 13.11.2024]
- DDB: 螢 | a firefly [Erişim tarihi: 13.11.2024]
- DDB: 鎚 | a hammer [Erişim tarihi: 13.11.2024]
- DDB: 鑿 | to drill [Erişim tarihi: 13.11.2024]

DDB: 之 | of (buddhism-dict.net) [Erişim tarihi: 15.11.2024]

DDB: 螢 | a firefly [Erişim tarihi: 15.11.2024]

DDB: 夫 | man [Erişim tarihi: 15.11.2024]

CJKV-English Dictionary [Erişim tarihi: 15.11.2024]

<http://www.buddhism-dict.net/cgi-bin/xpr-ddb.pl?q=%E4%B8%8D%E8%B6%B3> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

<http://www.buddhism-dict.net/cgi-bin/xpr-ddb.pl?q=%E5%85%B6> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

<http://www.buddhism-dict.net/cgi-bin/xpr-ddb.pl?q=%E7%84%A1%E4%BB%A5> [Erişim tarihi: 16.11.2024]

DDB: 其 | therein [Erişim tarihi: 16.11.2024]

<https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 13.11.2024]

Ali Şir Nevâyî'nin Münşe'ât'ına Deyim ve Atasözleri Penceresinden Bakış

Ayşehan Deniz Abik*

Giriş

Ali Şir Nevâyî'nin Türkçe *Münşe'ât*'ı Topkapı, Süleymaniye, Paris, Londra, Petersburg külliyyat nüshalarında yer alan yaklaşık 19-20 varaklık bir metindir (T782b-T802b). *Münşe'ât* Türkiye kitaplıklarında müstakil olarak bulunmaz. Rusya ve Özbekistan'da özellikle geç dönem istinsahları olan nüshalarının varlığı haber verilir. Paris'te *Hazâyinü'l-ma'ânî* divanında *Münşe'ât*'tan bazı mektuplar bulunmaktadır (Abik 1993).

Münşe'ât'taki mektupların bir kısmı gelenekteki gibi inşa örnekleridir, bir kısmı gerçek mektuplar niteliğindedir. Nevâyî Farsçanın süslü, münşiyane mektupları yanında, Türkçenin mektuplarının süssüz olduğunu bunun için gönlünden Türk dilinin mektuplarının da Farsça süslü ifadeyle mektuplar gibi olması dileğinin geçtiğini söyler. Bu amaçla Türk dilinin mektuplarını da bu şekilde yazmak istediğini belirtir. Kısa bir zamanda Türkçe mektupları topladığını kaydeder. Dört mevsimi tasvir eden münşiyane dört bölümü, Farsçanın süslü ifade yolları gibi Türkçenin de süslü ifadeler kullanabilecek zenginlikte olduğunu gösterecek inceliktedir. Kutadgu Bilig'deki bahar tasvirini hatırlatacak özellikler de gösterir.

Süslü üslubun, işlenmiş edebi dilin örnekleri olan mektuplar yanında, bir kısım mektuplar Nevâyî'nin değişik konulardaki düşüncelerini ortaya koyan metinlerdir. Nevâyî, zaman zaman devlet işleri hakkında görüşlerini açıklar, zaman zaman da üstü kapalı veya açık olarak Sultan Baykara'ya tavsiyelerde bulunur ve oğlu Bediüzzaman'a öğütler verir.

Sultan Hüseyin'e, oğlu Bediüzzaman Mirza'ya, diğer mirzalara ve ümeradan birtakım kişilere yazılan mektuplar, içerikleri bakımından tarihi bilgilerle karşılaştırıldıklarında, dönemin tarihine, kültür tarihine katkı sağlayabilecek bilgiler içerirler. Örneğin Nevâyî'nin resmi yazışmalarda, Türkçe hat (yazı) 'Uygur yazısı'nın kullanılmaması neshtalık hat (Arap yazısı'nın kullanılmasına ilişkin düşüncesi Türk yazı geleneği açısından önemlidir.

Atasözleri, deyişler, sloganlar, aforizmalar, özlü sözler, vecizeler, aykırı atasözleri gibi sözleri inceleyen bilim dalı paremiyoloji alanı olarak bilinmektedir. Sözler arasındaki sınırları çizmenin ölçütleri tam olarak belirlenebilir mi? Atasözü bilimi (paremiyoloji) alanındaki çalışmalarda, atasözlerini tanımlamanın kolay olmadığı tartışıldığı görülür (Uzun 1990; Hamarat Yardımcı 2023: 884 vd.; Tan 2020). Atasözlerinin eğitim amacıyla kullanılması Doğu'da ve Batı'da değişik şekillerde karşımıza çıkar. Atasözleri kitapları ve sözlükleri dışında eğitici olarak atasözlerinin dramatik kullanımının örnekleri Batı'da olduğu gibi bizde de görülmüştür (Aktulum 2023; Oy 1991). Flemenk atasözlerini 16. yüzyılda tablosuna işleyen Bruegel de derlemesini resimde yaptığı gibi ironik bir maksat da gütmüş olmalıdır⁸¹(Gönüllü 2017: 1755; Oktav, 2024: 54). Panoramik resimde tasvir edilen durumların çoğu günümüzde de ortak kullanımda olan yüzü aşkın atasözü ifadelerini tasvir etmektedir (Gönüllü 2017:1755). Nevâyî'nin atasözü niteliği taşıyan sözlerinin çoğunu *Mahbûbu'l-Kulûb*'da görürüz. Bu eserdeki sözlerin bir kısmı atasözü bir kısmı bilgece sözler olarak değerlendirilebilecek özelliktedir. Eserin ikinci bölümde tövbe, zühd, tevekkül, kanaat, sabır, tevazu, teveccüh, rıza ve aşk gibi dini, tasavvufi ve ahlaki konular üzerinde durulmuş, aşk konusu üç başlık altında incelenmiştir. Bu bölümdeki her babın sonunda konuyla ilgili birer atasözü ya da deyim niteliği taşıyan beyit, kıta, rubai ya da nazım adı altında kısa şiirler verilmiştir (Ölmez 1993: 147). Çağataycanın son dönem isimleri içerisinde geçen Gülhani'nin 400 darb-ı meseli eserine aldığı, bunlar içinden Nevâyî'den de sözlerin

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, denabik@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8757-5939.

⁸¹ "Bruegel'in Flemenk Atasözleri veya Hollanda Atasözleri tablosu, günümüz Flamanca, Hollandaca, Fransızca ve İngilizcesinde kullanılan yüzlerce atasözünü, sözü yansıtır (Gönüllü, 2017: 1755). Bir köyün genel bir görünümünün verildiği bu resimde, birçok figür üzerinden birçok olay anlatılır. Yüzlerce deyimden yararlanarak bir köy ortamının resmedilmesi, dilin ve sözün kültürün resim ve görsel kültürle ilişkisi sokularak çağlar boyunca korunan söz ve düşüncelerin insan algısında resmedilmesini sağlamıştır" (Oktav, 2024: 54).

bulduğunu Toker bildirir (Toker 2007: 66). Bu yayında Nevâyî'den bir söz bulunmaktadır. Toker, Türkistan coğrafyasında atasözleri, darb-ı meseller üzerine yapılmış biricik çalışmanın Gülhani'nin Darbü'l-Mesel adlı eseri olduğunu söylemektedir.

Münşe 'at' ta atasözleri var mı? Mesel sözüyle ifade edilmiş herhangi bir söz yok. Bunun dışında tanıdığımız Anadolu Türkçesi veya tarihi Türk yazı dillerinde gördüğümüz herhangi bir söz de yok. Ancak bazı sözleri bilge sözü gibi veciz söz gibi düşünmek mümkün olabilir. Hadisler yine bu mahiyette görülebilir. Hakim Süleyman (Ata)'dan ve Edib Ahmed'den sözleri de Nevâyî'nin metninde görürüz:

'Älemde hergiz dostluk kişi düşmensiz bolmaydur ve aĥbâblık âdemi adâsız tapılmay durur (T786b/14)⁸².

Dostlar tili düşmenler kaçıda kıska bolmağay ve aĥbâb başı a'dâ ileyide kıuyı tüşmegey (786b/15).

Firâķ şâmıda vişâl řubĥıdın nevmîdlerğa nesîm-i seher peyki müjdesin cân-fezâraķ ĥaberi mümkün êrnes. Ve iştiyâķ maķâmıda cemâl mihridin közi tîre bendelerğa vaşl kıuyaşı şulü'idın özge nême yaruğluk bêrnes (T792a/ 12-13).

Ĥadîs-i kıudsidür kim ... ya'ni her kişi Têñri bile bolğay Têñri ol kişiğe bolur (T792a/ 18).

Peğamber şallahu 'aleyhi vesellem buyuruptur kim Têñri ta'âlâ rızası ata rızasığa vâbestedür. Têñri ta'âlâ ġazabı hem ata ġazabığa vâbestedür (792b 1-2).

Ĥakîm Süleymân sözidür kim ata kıâdir kıayyüm ana râzık-ı maķşüm (T792b/ 6).

Edib Aĥmed rahmetu'llahi depdür kim
Atadın ĥatâ kilse körme ĥatâ
şavâb bil ĥatâ kılsa ata
Atanın ĥatâsını bilgil şavâb
Sêni yüz belâdın kıutarğay ĥudâ (T792b7).

Ferzend kerek zâ'ifliğda atasığa ĥıdmet maĥallin taptım dep cân-sipârlık kılsa (T793a/ 6-7).

Bu kıulniğ canı köygende özgelerniğ êteği köymes (T793a/14). "Birinin canı yandığında başkalarının eteği yanmaz."

'Älemde hergiz dostluk kişi düşmensiz bolmaydur ve aĥbâblık âdemi a'dâsız tapılmay durur. (T786b/ 14)

Dostlar tili düşmenler kaçıda kıska bolmağay ve aĥbâb başı a'dâ ileyide kıuyı tüşmegey. (T786b/ 15)

Kufl açarda gedâ ve şâhib-i tâc
Têng bolurlar kilidge muĥtâc (T786a /15-16)

Kök rivâkı tîredür ĥurřid-i raĥřân bolmasa (T787b /21)

Ĥuyařdın zerre-perverlikdın özge iş kêlmegüsi durur bu kıuyaşdın rüşenraķdur (T789a/ 1)

Ĥullardın taķsir ve selâtindin ġah 'afv ġâĥ ĥitâb vâķi' bolakilgendür
İnsân nisyanđın ĥâlî êrnes (T785b/ 23)

Devrân bezmide kim bir murâd câmî içti kim sonra yüz nâ-murâdlığ ĥunâbı sômürmedi (T797b /23)

Birev ki yarıdın ayru bolur kıatîl-i firâķ
Arada ĥ'âĥ yakın tut yolını ĥ'âĥ yıraķ (T787a/1)

⁸² Tanıklar Topkapı nüshasının varak numaraları ile verilmiştir. T kısaltması Topkapı Külliyyet nüshasının varak numaralarıdır.

Lā-cerem biçârelergâ du‘â bile kıni‘ bolmağdın özge çare yoktur ve derdmendlergâ hayâl bile özini tutmağdın özge devâyî yoktur (T797b11-12)

‘Ömr çemeniniğ güli hârsız açılmaydur ve hayât encüminiğ mili humârsız tapılmaydur (T801b12)

Deyim teriminin kapsamını çizmenin bu alandaki çalışmalar izlendiğinde pek çok güçlük barındırdığı malumdur. 2004’te yayımlanan bir makalemde bu zorluklara değinmişim. Birleşik fiil, deyim çizgisinin ayırt edilmesi zorluğu her zaman söz konusu. Kaldı ki bir sanatçının metnine nüfuz ettiğimizi düşündüğünüzde, sanatçının yaratımı ile kullanılagelen arasındaki farkı bulabilmenin güçlükleri ortaya çıkıyor. Nevâyî’nin örnek aldığı edebi dilin Farsça olduğu ve dolayısıyla Nevâyî’nin dilinde Farsça söyleyişlerle denklikler olabileceği de gözden uzak tutulamayacaktır. Deyimlerde denklikler çoktur.

Münşe ‘ât’ta deyim olabileceğini değerlendirebileceğimiz birçok yapı var:

âbhoriş üzü- “ümit kesilmek” âbhoriş “Far. Nasip, kısmet” (T784/ 22)

‘adünin tofrağın kökke savur- (T786a/ 3)

avuç aç- (T785a/ 8)

başı kökke yet- (T794b/26)

başı(n) eşikdeki kıllar atı ayağığa oyna-ğay (791b/ 26-27)

baş çek- (T785a / 9)

başımın felekden ötkerdiñiz... tenimni tofrağdın köterdiñiz (T789a/ 11)

...mertebede baş(ım) kuyaşdın öt-ti “gurur duymak, onurlanmak” (T795b/8)

cândın êlig yuyul- “hayattan ümit kesilmek” (784a/10, T784b/ 20)

cân ağzığa yet- “korkmak” (T784b/ 20) Tokmak 2001’de “canı ağzına gelmek” ‘can be leb residen’ (Tokmak 2001, 54).

çarh tokkuz tiñizdin aş- (T784b/2)

Sözü, ‘dokuz deniz’i anlamlandırmak kolay değil. Pala, yedi deniz ifadesin verir: “Eskiler yedi deniz olduğuna inanırlar. Yedi derya. Bahr-i muhit’Atlas okyanusu’, bahr-ı sin’Hint okyanusu’, Bahr-i Lut, Bahr-i Rum ‘Akdeniz’ Bahr-i nitaş ‘Karadeniz’, Bahr-i Hazer, Bahr-i Kulzüm ‘Kızıl Deniz, Şap Denizi’ bunlardan Büyük Okyanus ile Kızıl deniz yerine Aral ve Taberiye göllerini sayanlar olmaktadır” (Pala, ADŞS, 126)

ğuşşa yut- (T786a/ 1)

+dın kadem al- (T785a/ 9)

kadem koy- (T785a/10)

kadem urul- (T785b/ 2)

kalem sürül- (T786b/ 12)

kara kıl- (T787b/ 23) “yakmak” (niyüçün kara kılmason milkni ahım)
kaza kalem ; (T786b/1) kaza kilki (T785a/ 24)

könül bahrı (T84b/3)

könül sal- “gönül koymak” (T786a/ 3)

ķulluķ iħrāmın baēla- (T789b/ 2, 790b/15) ķulluķ iħrām(ın) baēla-ēumdur

ķiři kara “halk???” (T789b/ 21)

köz tut- “beklemek, ummak” (T793a/2).

(anm) nē uçı peydā nē kıraēı (T785a/16) “ucu bucaēı belli olmamak”

ölümge könül koyul- (T784b/ 20)

öpüp bir barmaēım kaş üzre koydum anı hod öptüm ü baē üze koydum (T786b/16)

öpüp anı köz ü ķaşımgā koydum (T790a/15)

öpüp közümge koyup canım içre yēr bērdim (T790b/ 11)

pāy-būsluķ (T790b)

perhiz uşat- “perhiz bozmak, perhizi bırakmak” (T789b/ 6-7)

raķam tartıl- (T786b/ 11)

tofraēđın köteril- (T787b/ 1-2)

yēti iklim yek ķalem bol-sun (T790b/13)

yēr öp- (y. öpdı vü kayıttı kılıp arz u niyaz) (T788a/ 15, T788b/2) āstān-būsluē, (T789b/ 2) āstān-būsluē iştıyāķı

yüz koy- “dönmek, yönelmek” ...maraızı sıhhatķa yüz koyuπτur (T789b/ 9)

yüz koyul- (T785b/ 2)

yüz körgüz- “görünmek, ortaya çıkmak” (T788a/8, T796b/9, 26, T784a/24)

Farklı türlerdeki onlarca eseriyle Nevâyî bizim için büyük bir çalışma alanı. Nevâyî'nin söz varlığının büyük bir Türk coğrafyasını içerdiğini unutmduğumuzda, tarihi ve modern karşılaştırmalı çalışmalar atasözleri ve deyimler bakımından önemli ipuçları sunacak niteliktedir. Çāēatayca alanında meselleri, vecizeleri, iktibasları toplayan eserleri aramız da bu çalışmalara yön verecek yollar açacaktır.

Kaynakça

Abik, Ayşehan Deniz (1993), *Ali Şir Nevai'nin Risaleleri Tarih-i Hükema ve Enbiya, Tarih-i Mülük-i Acem, Münşeat, Metin, Gramatikal İndeks-Sözlük*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Abik, Ayşehan Deniz (2004), “Nevâyî'nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.13, S.1, 211-222.

Aktulum, Kubilay (2023), “Dramatik Atasözü”, *Millî Folklor*, Yıl 35, Cilt 18, Sayı 13, 27-36.

Gönüllü, Açelya Betül (2017), “Resimsel ‘Anlatı Sanatı’ Yapıları Üzerine”, *idil*, 2017, Cilt 6, Sayı 34, 1746-1765.

Hamarat Yardımcı, Zehra (2023), “Ermeni Harfli Türkçe Atasözleri ve Deyimler İhtiva Eden Üç Kitap”, *Türkiyat Mecmuası*, C.33, S.2, 881-911.

Hojieva, Oynisa (2024) “Ali Şir Nevai'nin Eserlerinde Türk Halkları Atasözlerinin Yansıması”, *Ali Şir Nevai ve 21. Yüzyıl*, Taşkent-Bursa 581-585.

- Oktav, Cenker (2024), “Pieter Bruegel’in Resimlerinde Mekan Ve Zaman Anlatımı Üzerine Çözümleme”, Akademik Sanat, 21, 47-61.
- Oy, Aydın (1991), “Atasözü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4. 44-46. Pala, İskender (tarihsiz), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara.
- Ölmez Zuhâl (1993), “Ali Şir Nevâyî’nin Mahbûbu’l-Kulûb’u”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 3, 147-157.
- Tan, Nail (2020), “Türkiye’de Genel Atasözü Ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 257-296.
- Toker, Mustafa (2006) “Gülhanî; Darbû’l-Mesel Adlı Eseri ve Eserde Geçen Türkçe Atasözleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.20, 59-79.
- Tokmak, Naci (2001), *Telaffuzlu Türkçe- Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul.
- Uzun, N.Engin (1990), “Atasözlerinin Kısaldığı ya da Dilbilimsel Eksilti Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 141- 150.

ESIN AL

Atasözlerinin Divan Şiirinde Kullanımına Dair

H. Dilek Batislam*

Sözde darbü'l-mesel îrâdına söz yok ammâ
Söz odur âleme senden kala bir darb-ı mesel
(Nâbî D. Müfred 35/ C II-1255)

Giriş

Toplumun kültürel birikiminin, duygu ve düşünce dünyasının geçirdiği aşamaların bilinmesinde âdet ve gelenekler kadar atasözleri de önemlidir. Atasözlerinin bir kısmı dilden dile aktararak günümüze kadar ulaştırılmış, bir kısmı da edebî eserlerin sayfaları arasında kalıp unutulmuştur. Kimi atasözleri kuşaktan kuşağa aktarılırken az da olsa değiştirilmiş ve yeni söyleyiş şekilleri ortaya çıkmıştır. Atasözleriyle ilgili bu değişimleri ve tarihsel süreç içindeki gelişimi izlemekte yazılı edebî eserler önemli kaynaklardır. O nedenle edebî eserlerin bu açıdan da değerlendirilmeleri gerekmektedir. Divan şiiri atasözleri için önemli bir kaynak olabilecek nitelikler taşımaktadır. Konuyla ilgili olarak, değişik şairlerin şiirlerindeki atasözü kullanımının özelliklerini belirlemek amacıyla bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada ise atasözlerine dair genel bilgiler verilmiş, bu tür sözlerin önemi ve edebî metinlerdeki yerine değinilmiştir. Atasözlerinin divan şiirindeki kullanım özellikleriyle ilgili araştırmalar genel olarak değerlendirilip farklı yüzyıllardan divan şairlerinin şiirlerinden seçilmiş beyit örnekleri sıralanmıştır. Çalışmalar ve örnekler yardımıyla divan şiirinde atasözlerinin nasıl kullanıldığı gösterilmeye gayret edilmiştir.

Sözlüklerde atasözü ve eş anlamlıları çeşitli şekillerde tanımlanmış örnekler verilmiştir. Bu tanımlardan birkaçı şöyledir: “Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel.” Örnek: “Ayağını yorganına göre uzat. Atsan atılmaz satsan satılmaz.” (Türkçe Sözlük, 2009, s. 140). Atasözünü aynı anlamda kullanılan, “Darbimesel: Ar. Darb + mesel esk. Atasözü, atalar sözü.” (Türkçe Sözlük, 2009, s. 474) demektir. Darbimesel, eskiden söylenen ve bir hikmeti içeren söz anlamındadır. “Atalar sözü”dür. Eski Türkçedeki karşılığı “sav”dır. Arapça “mesel” atalar sözü “darbü'l-mesel” söylemektir. Ancak bu tabir doğrudan doğruya “mesel” anlamıyla alınmıştır. Arapça çoğulu “durûb-ı emsâl” de kullanılmış, Şinasi bu isimde bir kitap yazmıştır (Pakalın, 1971, s. 393). Atasözü yerine geçen “darb-ı mesel”, darbimesel, (darbü'l-mesel), atalar sözü, halk ağzında yeri geldikçe kullanılan, bir hikmeti bildiren, ders alınacak ve kimin söylediği belli olmayan sözdür (Pala, 1989, s. 54, 121). “Darb-ı mesel: Atalardan kalan meşhur sözleri mahall-i münâsibde îrâd eylemek.” (Mehmed Salâhî, 2019, C. 2, s. 108) şeklinde de açıklanmıştır. Divan şairleri şiirlerinde darbimesellerden yararlanırlar. Darbimesellere daha çok mesnevi biçiminde yazılmış küçük hikâyelerde, münazara, hevesnâme, şehrengiz türü eserlerde rastlanır (Levend, 1984, s. 431-441). Divan şairleri şiirlerinde yeri geldikçe darbimesellerin tamamını ya da bir kısmını alıntılı olarak kullanmışlardır. Hatta telmih yoluyla da darbimesellerden yararlanılan örneklerle karşılaşılır (Pala, 1989, s. 54).

Bütün milletlerin atalarından kalmış, yol, yöntem gösteren, öğüt veren sözleri vardır. “Kanatlı söz, nasihat, cevherli söz, ibret verici söz, altın söz, dilin gülzârı, halk hikmeti, ruhun tabibi, aklın gözü” vb. şekilde isimlendirilen, sözlü kültür ve edebiyatın en kısa ve sabit metne sahip türüne Türkiye Türkçesinde “atasözü” adı verilir. Türk dünyasında atasözü karşılığı farklı kelimeler bulunmaktadır. Yaygın olmakla birlikte, atasözlerinin yer ve zaman bakımından ilk ortaya çıkışları kesinlikten uzaktır. Her atasözü, toplumsal yaşantı içindeki bireyin uyması beklenen genel bir kural ya da düstur niteliğindedir. Atasözleri, milletlerin karakterlerini, hayat karşısındaki tavır ve zihniyetlerini ifade eden aynı zamanda şekillendiren özlü sözlerdir. Sağduyulu bir düşünce ve keskin zekâ ürünü olan atasözleri

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, batislam@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9809-5711.

Türk dünyasının her coğrafyasında vardır. Atasözleri geleneksel bağlamında veya yerinde kullanıldığında düşüncenin değerini artırır ve her ne sebeple ortaya çıkmış olursa olsun karışıklığı çözer. İleri sürülen görüşlerin doğruluğunu kanıtlar. Herhangi bir fikri ya da hükmü onaylamak ya da eleştirmek için muhakeme edilmeksizin doğruluğu, geçerliliği sosyal ve kültürel değerlerce onaylanmış en uygun araç atasözleridir (Çobanoğlu, 2001, C. 1, s. 250-257).

Sözlü geleneğin ürünü olan atasözleri yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa aktarılacak bugüne ulaşmıştır. Ataların söylediği, geçmişten gelen, geniş tecrübe ve gözlemlerin ürünü olan, kısa ve özlü sözlerdir. Kalıplaşmış sabit bir yapıya sahiptirler (Aksoy, 1984, s. 19-49). Atasözleri konuşma sırasında ve yazıda düşünceleri kısa ve özlü bir biçimde anlatmak, ataların deneyimlerinden yararlanmak gereğini belirtmek, çarpıcı uyarılarda bulunmak, etkileyici ve sanatlı bir anlatım sağlamak, bir olayın doğruluğunu, yanlışlığını ya da bir yargıyı kanıtlamak amacıyla kullanılırlar (Çotuksöken, 1979, s. 19)⁸³.

Türkler arasında edebî, eserlerde atasözlerine yer verme geleneğinin eski bir geçmişi vardır. Atasözlerinin ilk örnekleri Göktürk Yazıtları'nda (VIII. yy.) görülür. XI ve XII. yüzyılın önemli eserlerinden Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig'i ile Edip Ahmet Yügneki'nin Atabetü'l-Hakayık isimli eserleri atasözleriyle zenginleştirilmiştir. Türkçe atasözlerini derleyen ilk eser Kaşgarlı Mahmut'un Araplara Türkçe öğretmek amacıyla hazırladığı Divanu Lügati't-Türk'tür (XI. yy.) (Türkay, 1983, s. 39-42). Sonraki yüzyıllarda, eğitim amacıyla çeşitli eserlerde kullanılabilmesini sağlamak için atasözleri el yazmaları biçiminde derlenmiştir. Kütüphanelerde değerli atasözleri el yazmaları bulunmaktadır (Oy, 1977, C. 1, s. 217).

Atasözlerinin ilk kullanılmaya başladıkları zamandan bugüne aynı kalmadığı, sosyal yapıya, değer yargılarına, zamana, görgüye, dilin gelişimine, medeniyete, giyim kuşama bağlı olarak zaman içinde çeşitli sebeplerle değiştiği bilinmektedir (Oy, 1977, C. 1, s. 215). Her yerde kullanılan, bilinen yaygın atasözleri olduğu gibi sadece bir bölgede, belirli bir coğrafyada yaşayan yerel atasözleri bulunmaktadır. Atasözlerinin zamanla kullanımdan düşen ve unutulmaları vardır (Oy, 1991, C. IV, s. 44)⁸⁴. Ayrıca kaynaklarda tasavvuf kültüründen gelen deyim ve atasözlerinden de söz edilir.⁸⁵

Halk şairleri ve divan şairleri şiirlerinde atasözlerinden yararlanmışlardır (Eyüboğlu, 1975). Halk şiirinde, "nasihat destanı" ya da "atasözü destanı" gibi isimler verilen eserlerde atasözleri, hece ölçüsüne uydurularak, genellikle özgün biçimleri bozulmadan kullanılmıştır. Bu türün en başarılı örneklerinden biri Levni'nin "Atalarsözü Destanı" adıyla bilinen şiiridir (Arısoy, 1985, s. 212-213).

Divan Şiirinde Atasözü Kullanımı Konulu Çalışmalar

Divan şiirinde şairler, pend-nâmelerde dinî ve ahlâkî konulu mesnevilerde, divanlarda kendi zevk ve anlayışları doğrultusunda atasözlerine yer vermişlerdir.

Divan şairlerinin atasözü ve deyimleri nasıl kullandığını göstermek amacıyla hazırlanmış çeşitli yayınlar bulunmaktadır. Bunların bazıları atasözü ve deyimleri genel olarak ele almaktadır. Bu tür çalışmaların ilk örnekleri; "Türk Edebiyatında Manzum Atasözleri ve Deyimler" (Levend, 1962, s. 137-146), "Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimlerinden Divan Şiirinde Yer Alan 20 Atasözü ve Deyim" (Beyzadeoğlu, 2002, s. 350-358) başlıklı makalelerdir. Kitap olarak, "Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler" (Tanyeri 1999), "Armağan (Divan Şiirinde Atasözleri ve Deyimler), Edirneli Ahmed Badi

⁸³ Atasözleri özellikleri ve kullanım şekilleriyle ilgili geniş bilgi için ayrıca bk. Oy, A. (1977). Atasözü. *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi* (TDEA). [C. 1, s.214-219]. İstanbul: Dergâh Yay; Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü* [4. Basım, C. I-II]. Ankara: TDK. Yay., s. 19-36; Oy, A. (1991). Atasözü. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi (DİA)* [C. IV, s. 44-46]. İstanbul: TDV Yay., s. 44-46.

⁸⁴ Bölge ağızlarında kullanılan atasözleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Aksoy, Ö. A. vd. (1996). *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler* [2. Baskı, C. I-II]. Ankara: TDK Yay. Yerel atasözleri ve deyimlere örnek olmak üzere bk. Sertkaya, O. F. (1968). Çukurova'da derlenmiş mahallî atasözleri ve deyimler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI, 101-131.

⁸⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Gölpınarlı, A. (1977). *Tasavvuftan dilimize geçen deyimler ve atasözleri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Yay.

Efendi” (Beyzadeoğlu vd. 2004) vardır. “Atasözlerinin, Deyimlerin Dîvân Şiirimize Yansıması ve Bilinmeyen Bir Osmanlı Yâdigârı: Armağan” başlıklı bir atasözü yazmasını tanıtan Beyzadeoğlu, 1999, s. 30-33) yazı ile daha yakın dönemde hazırlanan ve kısmen atasözü ve deyimlerle bağlantısı olan “Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde: Osmanlı Şiirinden Kelimeler, Kavramlar, Deyimler” (Zülfe, 2011) ve “Osmanlı Şiiri Üzerine Notlar” (Zülfe, 2022) adlı kitaplar dikkate alınması gereken kaynaklardır. Sıralanan yayınlarda atasözü, deyim, tabir vb. unsurlar yapı bakımından birbirlerine yakın olduklarından birlikte değerlendirilmişlerdir.

Genel yayınlardan başka asıl üzerinde durulması gereken bir ya da birden çok divan şairinin divanında kullandığı atasözü, deyim ya da hem atasözü hem de deyimleri tespit etmeye yönelik çalışmalardır. Bu çalışmaların bir bölümü makale ve tez niteliklidir. Divan tahlili ya da divan incelemesi çalışmalarının bazılarında da atasözü, deyim kullanımına dair bilgilere rastlanmaktadır. Söz konusu çalışmalardan yola çıkarak divan şiirinde atasözleri ve deyimlerin kullanımını ve divanların bu tür söz varlıkları bakımından önemini ortaya koyan kapsamlı bir makale yayınlanmıştır (Kaya, 2011, s. 11-54). Bu makale yayınlandıktan sonra divan şairlerinin şiirlerinde kullandığı atasözü, deyim vb. sözleri değerlendiren yeni yayınlar yapılmıştır.

Divan şiirinde atasözü, deyim kullanımı konulu çalışmalara bakılırsa; tezkirelerde belirtildiği üzere, Anadolu sahasında şiirlerinde atasözlerine ilk yer veren şair, Sâfi mahlasıyla şiirler yazan, Yıldırım Bayezid’in veziri Kasım Paşa’dır. Farklı bir üslup kullanarak şiirlerinde halk deyişleri, atasözleri ve mesel söyleme geleneğini başlatan Sâfi’nin Divanı’nda geçen atasözleri, deyimler divan yayınında (Sevgi ve Sevindik, 2016, s. 64-76), meseller ise bir makaleyle tespit edilmiştir. Makalede meselin ne olduğu ve mesel söyleme geleneğinin başlangıcı çeşitli kaynaklardan yola çıkılarak anlatılmıştır (Ay, 2024, s. 118-130). Ahmed-i Dâî’nin kullandığı atasözü ve deyimleri ele alan (Bağrıaçık, 2009, s. 60-75) makale dışında, XV. yüzyılda Sâfi’den sonra atasözü, deyim kullanmadaki ustalığıyla dikkat çeken ve şiirlerindeki bu tür özelliklerin araştırmalara en çok konu olduğu şair Necâfi Bey’dir (Akman, 2009, s. 68-76; İnce, 2009, s. 132-148; Mengi, 1986, s. 47-57; Yılar, 2009, s. 460-465). Ahmedî, Mihri Hâtun ve Şeyhî divanlarıyla (Öztürk, 2024, s. 837-853) Âhî’deki atasözlerinin kullanımını hakkındaki (Sungur, 1994, s. 45-48) çalışmaların yanı sıra Avnî mahlasıyla şiirler yazan Fatih’in şiirlerinde atasözleri, deyimler ve halk tabirlerini (Ersoylu, 1983, s. 173-183) ele alan bir çalışma görülür. XVI. yüzyılda Zâtî (Ak ve Akkaya, 1988, s. 41-49; Çeneli, 1973, s. 41-49), Âşık Çelebi (Kılıç, 1996, s. 24-30), Figânî (Karahana, 1981, s. 165-174), Bâkî (Kaya, 2020, s. 403-417), Hayâlî, Güvâhî, Nev’î ve Taşlıcalı Yahya şiirlerinde atasözlerini ve deyimleri sıkça kullanan şairler olarak bilindiğinden araştırmacılar bu şairlere yönelmiştir. XVI. yüzyıl divan şairlerinden Güvâhî’nin Pend-nâmesi içinde bulunan atasözleri ve deyimler bakımından önemlidir. Güvâhî, Pend-nâmesini Attar’ın Pend-nâmesini örnek alarak yazmış fakat eserinde çok sayıda atasözü ve deyim yer vermiştir (Hengirmen, 1983, s. 24-82). “Güvâhî’den Günümüze Atasözleri ve Deyimler” başlıklı bir araştırma yapılmıştır (Erenoğlu, 2007, s. 1150-1167). Nev’î’nin şiirlerinde hem dönemin çeşitli özelliklerini yansıtan mahallî öğelerin yer aldığı hem de atasözleri ve deyimlerin kullanıldığı anlaşılır (Arslan, 2019, s. 253-277; Sefercioğlu, 1990, s. 10-21). Aynı durum Hayâlî için de geçerlidir (Kurnaz, 1987, s. 37-53). Orijinal konulu mesnevileriyle tanınan hamse sahibi Taşlıcalı Yahya eserlerindeki mahallî renklerle şiirlerinde yer yer sade bir dil kullanması, atasözleri ve deyimlere yer vermesiyle dikkati çeker (Kurnaz, 1984, s. 195-207). Bahsedilen şairlere dair çalışmalar dışında son dönemlerde atasözü ve deyim kullanımıyla öne çıkan başka divan şairleri ve şiirlerinde bu kalıp sözleri nasıl kullandıklarının incelendiği daha fazla araştırma yapılmıştır. Bu tür araştırmalara; Nedîm (Batislam, 1997, s. 107-125), Azmî-zâde Hâletî (Kaya, 1999, s. 149-168), Muvakkitzade Mehmed Pertev (Ulucan, 2005, s. 49-80), Sabit (Karacan, 1991, s. 107-132; Kaplan, 2009, s. 599-635), Derzizâde Ulvî (Özmen, 2016, s. 418-435), Süheylî (Öztürk, 2018, s. 460-499), Sehî Bey (Çetin, 2020, s. 113-164) divanlarında ve Hâkim’in şiirlerinde (Poyraz ve Tergip, 2010, s. 188-202) atasözlerinin, deyimlerin tespit edildiği makaleler örnek verilebilir. Farklı bir çalışmada Nedîm Divanı esas alınarak Türk ve Leh atasözleri karşılaştırılmıştır (Stanek ve Karadavut, 2021, s. 801-818). Nev’î-zâde Atâyî’nin Sohbetü’l-Ebkârî’ndeki atasözleri ve deyimlerin belirlendiği makalede mesnevi metni değerlendirilmiştir (Yelten, 1989, s. 171-191). Ayrıca divan şiirindeki atasözlerinin olumlu ve olumsuz duygular bağlamından incelendiği iki makale bulunmaktadır (Peran, 2018, s. 33-53; Peran, 2019, s. 81-98).

Atasözü ve deyimlerin kullanım özelliklerinin yer aldığı yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış; “Pervâne Beğ Mecmuasının İlk Yüz Varağında (1a-100b) Halk Kültürü ile İlgili Unsurlar (Atasözleri-Deyimler-Halk İnanışları)” (Uyaniker, 2006), “XVIII. Yüzyıl Şairlerinden Sünbülzâde Vehbi (Lutfiyye), Bosnalı Sabit, Enderunlu Vâsıf ve Nedim’in Divan ve Mesnevilerinde Atasözleri ve Deyimler” (Sevinç, 2007), “XV. Yüzyılın İlk Yarısında Telif Edilen Divanlarda Atasözleri ve Deyimler” (Gülüm, 2013), “XIV. Yüzyıl Anadolu Sahası Şairlerinden Kadı Burhaneddin, Ahmedî ve Hoca Dehhânî’de Atasözleri ve Deyimler” (Kartal 2020), “Tâcî-zâde Ca’fer Çelebi Divanı’nda Atasözleri ve Deyimler” (Bursal, 2024) çalışmalarının yanı sıra “XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Halk Kültürü Unsurları” (Aşçı, 2020, s. 205-209) ve “Gevherî Divanı’nda Divan Şiiri Unsurları” (Köroğlu, 2024, s. 177-181) adlı doktora tezlerinde yer verilen atasözü kullanımının incelendiği bölümler sayılabilir. Farklı bir içeriğe sahip olmakla birlikte, Tahsin Ömer’in hazırladığı “Darb-ı Mesellerimiz Hakkında Tahlilî Tedkikat” adlı eski basım (Şehzadebaşı Evkaf Matbaası, 1337-13340, 16 sayfa) atasözleri risalesini değerlendiren yazı bulunmaktadır. Risalenin başında, “Darb-ı Mesellerimizin Te’sîrât-ı Ahlâkiyyesi” başlıklı girişten sonra, atasözleri “Fena Darb-ı Mesellerimiz” ve “İyi Darb-ı Mesellerimiz” olmak üzere iki ana başlıkta toplanmıştır. Ana başlıklar kendi içinde alt başlıklara ayrılmıştır. Alt başlıkların ardından seçilmiş örnek atasözleri verilmiştir. Bu eseri değerlendiren makaleye yönelik eleştirileri ve düşünceleri içeren başka bir yazı daha vardır (Abdulkadiroğlu, 1997, s. 94-113). “Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Kötüleme İfadeleri” bir diğer yayında ele alınmıştır (Tergip, 2014, s. 275-294).

Kısaca bahsedilen, divan şairlerinin kullandığı atasözü ve deyimleri genellikle birlikte ele alan çalışmaların birkaçı dışındakilerin büyük ölçüde tespit ağırlıklı oldukları söylenebilir. Hatta konuyla ilgili çalışmalara bakıldığında bir kısmında aynı şairin şiirlerinin birden çok yayında incelendiği dikkati çeker. Bu bağlamda yapılan çalışmaların tam anlamıyla birbirini tamamlayıcı nitelikte oldukları söylenemez. Çünkü üzerinde durulan şairler ve eserler farklı dönemlere aittir ve kronolojik bir bütünlük yoktur.

Divan Şiirinde Atasözlerinin Kullanım Özellikleri

Divan şairlerinin atasözlerini kullanma nedenleri, kullanma yöntemleri yapılan çalışmalara ve araştırmalara göre benzer ya da farklı olabilmektedir. Dikkat edilmesi gereken atasözü ve deyim kullanımının Türkî-i Basît ya da mahallîleşme gibi tartışmaya açık bir akımın, üslubun göstergesi olup olmadığıdır. Çünkü araştırmaların bir kısmında, atasözü ve deyim kullanımının belirli yüzyıllarda ve belirli şairlerde yoğunlaşmasının üslup ya da akımların etkisiyle ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Araştırmacılar arasında bazı divan şairlerinin atasözü ve deyimleri kullanmalarını mahallîleşmeyle ilişkilendirenler (Batislam, 1997) olduğu gibi, bu durumun herhangi bir akımla bağlantılı olmadığını söyleyenler de vardır (Tanyıldız, 2007). Nedim’in şiirlerinde atasözlerini, deyimleri, İstanbul Türkçesini ve karşılıklı konuşma dilini kendinden önceki şairlerden daha başarılı ve güzel bir biçimde kullanması mahallîleşmeyle ilgili düşünülmüştür (Batislam, 1997, s. 109). Diğer görüşe göre, şiirde atasözü ve deyimleri kullanmak herhangi bir akıma bağlılığı göstermez. Mecaz ve mesel unsurlarının edebi eserlerde yer alması doğal bir durumdur. Akım iddialarında örnek kabul edilen şairlerden Necâtî’de sık rastlanan atasözü deyim kullanma şaire ait bir üslup özelliği sayılmalıdır. Şiirde atasözü ve deyimlere yer vermenin zamanla gelenekselleşmiş olduğu düşünülürse bu durumu belirli bir akıma bağlılıkla izah etmek mümkün değildir (Tanyıldız, 2007, s. 103). Her iki görüşün ortaya çıkan yeni yayınlardan, tartışmalardan ve örneklerden sonra gözden geçirilmesi gerekmektedir. Örnekler her ne kadar belirli dönem ve şairlere yoğunlaşmış görünse de divan şairlerinin büyük bir bölümünün şiirlerinde atasözlerine, deyimlere az ya da çok yer verdiği anlaşılmaktadır. Deyim kullanımı atasözleriyle kıyaslandığında daha yaygındır. Şairlerin bu hazır söz kalıplarını kullanmalarının temel nedeni divan şiirinin az sözle çok şey anlatma yönünü destekleyici olması, edebî sanatlarla yer verilmesi, anlam güzelliği, zenginliği ve söyleyişin etkisini arttırmalarıdır. Ayrıca atasözlerinde halkın yüzyıllar boyu geçirdiği tecrübeler, bu tecrübeler sonucu ortaya çıkan gelenek ve inançlar yansıtılmaktadır.

Atasözlerinin kullanım şekillerine gelince; atasözleri şiir dili ve aruz veznine uydurma kaygısı nedeniyle beyitlerde zaman zaman söz dizimi değiştirilerek, kelime sayısı azaltılıp çoğaltılarak kullanılmaktadır. Bir kısım atasözleri kalıplaşmış şekliyle beyitlerde yer alırken bazı atasözlerinde Arapça ve Farsça kelimelere yer verilmiştir. Bazen de atasözlerinin anlamına işaret edilmiştir. Olduğu gibi alınan atasözlerinin yanı sıra atasözünden kısmen yararlanıldığı ya da anlamının hatırlatıldığı da olmuştur. Atasözlerinin kullanımına dair üzerinde durulması gereken özelliklerden biri de “îrsâl-i mesel”dir.

Bedi' ilminde anlama güzellik katan edebî sanatlardan sayılan “irsâl-i mesel”; şiirde veya nesirde bir fikri, bir görüşü kanıtlamak, açıklamak, söze kuvvet ve güzellik katmak amacıyla söz arasında atasöz, vecize, hikmetli söz söylemek, deliller ve misaller getirmektir. Diğer adı “irâd-ı mesel”dir (Durmuş, 2000, s. 450)⁸⁶. Bu sanat söz arasında bir ibareyi kullanmak açısından iktibasa, kullanılan sözle asıl anlatımdaki benzerlik dolayısıyla teşbihe ve anlatımla örnek gösterilen öğelerin denklığı nedeniyle leff ü neşre benzer. İrsâl-i meselde asıl düşünce birinci, düşüncenin pekiştirilmesi için örnek verilen söz (mesel) ikinci taraftır. Kullanılan sözün özelliği, herkes tarafından kabul edilen bir gerçeği tam anlamıyla ifade etmesidir. Dolayısıyla atasöz, vecize, kelâm-ı kibar veya çeşitli dillerden alınmış sözlerden yararlanılabilir. Daha çok beyit nazım birimiyle yazılan şiirlerde ve beytin ikinci mısrasında kullanılan irsâl-i meselde ilk mısradan ortaya konulan fikir ikincisinde ya daha kuvvetli bir gerçekle ya da bir atasözle pekiştirilir. Atasözünün vezne uydurulup mısraya yerleştirilmesi için değişiklikler yapılabilir. İbarenin atasöz olduğu “meşhurdur, meseldir, zîra, elbette, nitekim” gibi kelimelerle işaret edilebilir. İrsâl-i mesel güzel yapıldığı ve zekice kullanıldığı zaman sözün gücünü artırır. İki fikir arasındaki benzerlik ne derece güçlü olursa örnek gösterme o kadar başarılı sayılır. Şair, herkesçe bilinen bir gerçeği örnek verirse buna “irâd - ı mesel” denir⁸⁷. İrsâl-i mesel belagat açısından daha değerli olup mısra-ı berceste gibi kolayca hafızada kalır. Bu türde söylenmiş pek çok örnek halkın diline geçmiş ve giderek söyleyeni unutulup atasözleri arasına karışmıştır. Vezne uygun atasözlerinin bir kısmı ilk mısraları unutulmuş irsâl-i mesel örnekleridir. Söyleyenleri bulunabilecek bazı mısralar halk arasında atasöz gibi kullanılmaktadır. Özellikle hikemî söyleyişi tercih eden divan şairleri irsâl-i meseli irâd-ı meselden üstün tutmuşlardır. Örnekleri divanlarda ve mesnevilerde çokça bulunabilen irâd-ı mesel ve irsâl-i mesel kullanımı XV. yüzyılda yaygınlaşmıştır. Taliû, Sadrî, Emrullah Emrî, Riyâzî, Nâbî, Râgıp Paşa, Sürûrî, Seyyid Osman, Enderunlu Fâzıl ve Keçecizâde İzzet Molla bu sanattan yararlanan şairlerdendir. İrâd-ı mesel beyitlerinin bulunduğu çeşitli eserler vardır. Bu eserlerin ortak özelliği, Türk atasözlerinden birçoğuna irâd-ı mesel hâlinde beyitlerde yer vermiş olmalarıdır (Pala, 2000, s. 451-452). Tezkire yazarlarının, “mesel-gûy, mesel-bürûz, mesel-âmîz, tarîka-i mesel, irâd-ı mesel” vb. ifadelerle tanımladıkları ve mesel söyleme geleneğini başarılı kullandıkları için övdükleri şairler arasında; Ahmed Paşa, Necâtî Bey, Güvâhî, Figânî, Zâtî, Hayâlî, Taşlıcalı Yahyâ, Nev'î, Bâkî, Azmî-zâde Hâletî, Nev'î-zâde Atâyî, Nef'î, Nâbî, Sabit, Nazîm, Nedîm, Münîf, Koca Râgıp Paşa, Şeyh Gâlip, Sünbülzâde Vehbî, Enderunlu Fâzıl ve Enderunlu Vâsîf bulunmaktadır (Karahana, 1980, s. 166; Kaya, 2011, s. 15; Oy, 1991, C. IV, s. 45). Bahsi geçen şairlerden Nâbî, çağdaşı Sabit'in atasözünü kullanmakta başarılı olduğunu ve bu konuda asrında kimsenin ona yetişemeyeceğini;

Darbü'l-mesel irâdına bu asırda Nâbî

Kimse olamaz Sabit efendiye resîde (Nâbî D. G 704/7- C. II, 987) beytiyle ifade eder.

Divan şairleri atasözlerini kullanırken irsâl-i meselden yararlanmışlardır. İrsâl-i meselde iyi oldukları söylenen ve tezkirelerde adı anılan şairlerin birkaçı dışında büyük bölümü atasöz, deyim kullanmaları ve mesel söylemeleri nedeniyle çeşitli araştırmalara konu olmuşlardır.

Atasözlerinin Kullanıldığı Örnek Beyitler⁸⁸

Aşağıda farklı divan şairlerinin şiirlerinden seçilmiş ve atasözüne yer verilmiş beyit örnekleri atasözleri bağlamında alfabetik olarak sıralanmıştır.

“Ateş olmayan yerden duman çıkmaz.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 145)⁸⁹

Her gice yüregüm gögi karardur âh-ıla

⁸⁶ “İrsâl-i mesel”in tarihçesi ve Arap edebiyatındaki gelişimi, özellikleri ve türleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Durmuş, İ. (2000). İrsâl-i Mesel. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 22, s. 450-451]. İstanbul: TDV. Yay.

⁸⁷ “İrâd-ı mesel” hakkında ayrıca bk. Saraç, M. A. Y. (2007). *Klasik edebiyat bilgisi belâgat* [6. Baskı]. İstanbul: 3F Yay., s.277-279.

⁸⁸ İçinde atasözünü bulunan beyitler atasözleri dikkate alınarak alfabetik olarak sıralanmakla birlikte, kullanım biçimleri ve kelime seçimi bakımından farklı özelliklere sahiptirler. Seçilen beyitlerin atasözlerinin nitelik ve nicelik açısından çeşitliliğini gösteren örnekler olmasına dikkat edilmiştir.

⁸⁹ Atasözlerinin özgün şeklinin Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'ndeki yeri gösterilmiş ve bu sözlük esas alınmıştır.

Her n'irede ki od ola lâ-bü'd duhânu var (Ahmedî D. G 161/5-313)⁹⁰

Ahmedî, “Her gece yüreğim göğü ahla karartır. Her nerede ki ateş ola şüphesiz dumanı var.” beytinde ateşle dumanın bir arada olduğunu söylerken “Ateş olmayan yerden duman çıkmaz.” atasözünü hatırlatır.

“Az olsun uz (öz) olsun.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 154)

Yeter ey hâme yeter gayrı du‘â demleridir

Ki çok oldukça güher kıymeti noksâna gelir (Nedim D. K 16/43-66)

“Yeter ey kalem! Yeter artık dua zamanlarıdır ki çok oldukça mücevherin kıymeti azalır.” beytinin ikinci dizesinde çok olan şeyin değerinin azalacağı söylenerek, “önemli olan yapılan işin ya da elde edilenin, nesnenin azlığı çokluğu değil iyi ve güzel olmasıdır” anlamındaki “Az olsun öz olsun.” atasözü hatırlatılmaktadır.

“Az söyle çok dinle.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 154)

Sözü az söyle ağır söyle Nedîmâ ki sühan

Zer gibi sayılı gevher gibi sencide gerek (Nedim D. G 57/6-304)

“Ey Nedim! Sözü az ve ağır söyle ki söz altın gibi sayılı mücevher gibi ölçülü, tartılı gerek.” beytinde şair, sözün az söylenmesini, altın gibi sayılı, değerli taşlar gibi ölçülü olması gerektiğini, az konuşup çok dinlemenin yararlı olduğunu “Az söyle çok dinle.” atasözünü hatırlatarak belirtmiştir.

“Az tamah çok ziyan (zarar) getirir.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 154)

Tapuñdan cân cüdâ düşse ne tañ bir bûse ucından

Kişi bilmezlik ile *az tama* ‘dan çok ziyân eyler (Sâfi D. G 62/5-154)

“Can bir öpücük yüzünden (senin) katından ayrı düşse ne şaşılacak şey! Kişi bilmezlikle az tamahtan çok ziyan eyler.” beytinde “Az tamah çok ziyan getirir.” atasözü küçük bir farkla yer almıştır.

“Beş parmak bir değil (olmaz).” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 165)

Şi‘rimün beş beyti Yahyâ ma‘nide yeksândur

Söylenür illerde gerçi *düz degül engüşt-i penç* (Taşlıcalı Yahya D G 41/5-306)

“Yahya! Anlamda şiirimizin beş beyti birdir. Gerçi memleketlerde söylenir, beş parmak düz değil.” beytinde şair, “Beş parmak bir değil.” atasözünü “Beş parmak düz değil.” biçimiyle vermiştir.

“Bulut bilmeze yükür.” (Eyüboğlu, 1973, C. 1, s. 50)

Gönlüme zülfü gamı güç gelir öğrenmemeğin

Bu meseldir ki *bulut bilmeze yükür* derler (Necâtî D. G 111/5-200)

“Gönlüme zülfünün gamını öğrenmemek güç gelir. Bu meseldir ki bulut bilmeze yükür derler.” beytinde de “Bulut bilmeze yükür.” atasözü kullanılmıştır.

“Dikensiz gül olmaz, (Gül dikensiz olmaz).” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 205)

Görmedüm bir hûb kim yanında olmaya rakîb

Bu cihân bâğında hiç gül olmaz imiş hârsuz (Mihri Hatun D. G 63/5-248)

“Yanında rakibin olmadığı bir güzel görmedim ki. Bu dünya bağında hiç dikensiz gül olmazmış.” beytinin ikinci dizesinde “Dikensiz gül olmaz.” atasözü bulunmaktadır.

“El elden üstündür (ta arşa kadar) (arşa çıkıncaya, varıncaya kadar).” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 219)

Serv-i kaddindir çenârı eyleyen gülşende pest

Bu mesel meşhûrdur kim *dest ber bâlâ-yı dest* (Hayâlî D. G 30/1-99)

“Gül bahçesinde çınarı aşağı eyleyen boyunun servisidir. Bu mesel meşhurdur ki el elden üstündür.” beytinde Türkçedeki “El elden üstündür.” atasözü Farsça kelimelerle verilmiştir.

“Eşeğe altın palan vurulsa (vursalar) eşek yine eşektir.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 229)

⁹⁰ Örnek beyitlerden sonra verilen şiir, beyit ve sayfa numaraları divanların kaynakçadaki baskılarına ve e-kitap yayınlarına aittir.

Rakîb-i har giyer hârâ velîkin

Eşek dibâ çul ile âdem olmaz (Cem Sultan D. G CXVIII/3-109)

“Eşek rakip ipek giyer ancak eşek ipek kıyafet giymekle adam olmaz.” beytinde “Eşeğe altın palan vurulsa eşek yine eşektir.” atasözü yer alır. Bu atasözleriyle dış görünüş ya da kıyafet değiştirmekle için, özün değişmeyeceği vurgulanmıştır.

“**Geceler gebedir.**” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 239)

İbn-i vakt istemez *el-leyletü hublâ* lafzın

Anma hâl ehline müstakbel ü mâzî elemün (Arpaeminîzâde Sâmî D. G 72/4-336)

“Hâl ehline gelecek ve geçmiş(in) kederini hatırlatma. Zamanın oğlu “gece gebedir” sözünü (duymayı) istemez.” beytinde Arapça “el-leyletü hublâ”, Türkçedeki karşılığı “Geceler gebedir.” olan atasözüne yer verilmiştir.

“**Görünen köy kılavuz istemez.**” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 245)

Buyur delâlet-i ‘ışk ile kûy-ı cânâna

Egerçi kim *görünen köye istemezse delil* (Sabit D. K 3/66-169)

“Eğer ki görünen köye kılavuz istemezse, aşkın yol göstericiliğiyle sevgilinin köyüne buyur.” beytinde âşığa tavsiyede bulunulur. “Görünen köy kılavuz istemez.” atasözünden yararlanılarak âşığın aşkın yol göstermesiyle sevgilinin köyüne gidebileceği söylenir.

“**Göze yasak olmaz.**” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 246)

Gel hele bir kerrecik seyr it *göze olmaz yasağ*

Oldu Sa‘dabâd şimdi sevdiğim dağ üstü bağ (Nedim D. Şarkı 21/I-247)

“Gel hele bir kerrecik seyret, göze yasak olmaz. Sevdiğim şimdi Sa‘dabâd dağ üstü bağ oldu.” dizeleriyle Sadabâd’ın güzelliğini anlattığı şarkısında şair, “Göze yasak olmaz.” atasözünü kullanmıştır.

“**Gülü seven dikenine katlanır.**” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 247)

Yârı diyen gerek ki vefâyı cefâ saya

Ol kişi kim güli seve sabr ide hârına (Ahmedî D. G 602/5-553)

“Sevgiliyi söyleyene cefayı vefa saymak gerek (ki) o kişi ki güli seve dikenine sabrede.” beytinde “Gülü seven dikenine katlanır.” atasözü vardır.

“**İbadet de gizli, kabahat de.**” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 266)

Zahm-ı şemşîr ile tenhâda rakibi öldür

Eskiden *darb-ı meseldür ki ‘ibâdet mahfi* (Sabit D G 322/3-515)

“Rakibi tenhada kılıç yarasıyla öldür. Eskiden atasözüdür ki ibadet gizli (olur)” beytinde rakibin gizlice kılıçla öldürülmesi tavsiye edilir. Kötü bir kimse olan rakibin öldürülmesi ibadet gibi görülür. Beyitte “İbadet gizli.” atasözü söylenmeden önce “darb-ı meseldür” kalıbı kullanılmıştır. Devamındaki beyitte atasözünün ikinci kısmı “Kabahat gizli.” gelir.

Yâri halvet bulıcak derd-i dilün ‘arz eyle

Âşığa mes’ele ma‘lûm *kabâhat mahfi* (Sabit D. G 322/4-515)

“Sevgiliyi yalnız bulduğunda gönül derdini arz eyle. Âşığa mesele malum, kabahat gizli.” beytinde farklı bir kullanımla atasözünün devamı getirilmiş birbirini izleyen iki beyitte söz tamamlanmıştır.

“**İki karpuz bir koltuğa sığmaz.**” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 268)

İki karpuz be-yek âgûş nekünced hergîz

Ya kitâbet ya mürekkebciliğe ol hursend (Hevâyî D. G 19/2-10)

“İki karpuz asla bir kucağa sığmaz; ya yazmaya ya (da) mürekkepciliğe razı ol.” beytinde şair, “İki karpuz bir koltuğa sığmaz.” atasözünün bir kısmını Farsça kelimelerle ifade eder.

“**İti (köpeği) öldürene sürütürler.**” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 275)

Sâfi kim öldürürse rakîbi gidersün ol

Zîrâ mesel durur kim iti öldüren sürür (Sâfi D. G 66/7-157)

“Sâfi! Rakibi kim öldürürse o ortadan kaldırsın. Zira meseldir ki iti öldüren sürür.” beytinde rakip köpeğe benzetilmiş ve onu öldürenin ortadan kaldırmasının gerektiği “İti öldürene sürütürler.” atasözünüyle verilmiştir.

Bu meseldir sürütürler köpeği öldürene

Şimdiden pâ-yı rakîb-i sege bir ip takalım (İzzet Molla D. G 379/6-558)

“Bu meseldir ki köpeği öldürene sürütürler. Şimdiden köpek rakibin ayağına bir ip takalım.” beytinde “İti öldürene sürütürler.” atasözünüyle âşğın bir an önce rakipten kurtulma isteği anlatılmıştır. Atasözü, bir önceki örnekten ve genel kullanımdan farklı olarak beytin birinci dizesindedir.

“İyilik (et) yap denize at, balık bilmezse Halik bilir.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 277)

Gel gözüm yaşına bak bir bûse vir

Çün meseldür eylik eyle suya at (Cem Sultan D. G XXIII/3-56)

“Gel gözümün yaşına bakıp bir buse ver. Çünkü meseldir iyilik yap suya at.” beytinde, “İyilik yap denize at, balık bilmezse Halik bilir.” atasözü kısaltılarak kullanılmıştır. Aynı atasözü aşağıdaki örnekte de benzer şekilde yer almıştır.

Ayaguñ toprağına su gibi akdı gönüm

Ele al murg-ı dili *eyligi eyle suya sal* (Taşlıcalı Yahya D. K 18/31-80)

“Gönüm ayağının toprağına su gibi aktı. Gönül kuşunu ele al, iyilik eyle suya sal.”

“Kara (kötü) haber tez duyulur.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 282)

Güm itse şevket-i hüsnü şükûh-ı nev-hatlar

Siyeh haberde beli iştiâr olur peydâ (Nedim D. G 4/4-275)

“Yeni hatların yüceliğiyle güzelliğinin büyüğünü kaybetse de evet kara haberde meşhurluk ortaya çıkar.” beytinin ikinci dizesinde “Kara haber tez duyulur.” atasözünün değişik bir kelime kadrosuyla verildiği, anlam bakımından beyitte verilen atasözünüyle kullanılan atasözü arasında fark bulunmadığı görülür.

“Kazaya rıza gerek.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 289)

Baş eğmede ancak işimiz *tig-ı kazâya*

Teslim-i rızâ gerek yâremize merhemimizdir (Nedim D. G 38/2-293)

“İşimiz ancak hüküm kılıcına baş eğmede, gerçeği kabul etmek yaramıza gerek merhemimizdir.” beytinde “olup biteni değiştirmeye insanın gücü yetmez, insan kazaya boyun eğmelidir” anlamına gelen “Kazaya rıza gerek.” atasözü beyit bütünlüğü içerisinde verilmiştir.

“Meyveli ağacı taşlarlar.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 318)

Saray-ı şehriyârî bir acep bâğ-ı meserrettir

Kurulmuştur esâs-ı ‘izz ü câh-ı iftiâr üzre

O bâğın her dırahtı meyve-dâr-ı ‘izz ü devlettir

Atarlar taş elbette dıraht-ı meyve-dâr üzre (Nedim D. Kıt’a 82-198)

Nedim, sarayın taşlanması nedeniyle yazdığı bu kıtada “Meyveli ağacı taşlarlar.” atasözünüyle olayı daha güzel ve etkili bir biçimde anlatmıştır. Taşlanan saray, içindeki meyve yücelik ve devlet olan ağaçların bulunduğu bir bağa benzetilmiştir. Anlamda değişiklik olmamasına karşın atasözü farklı bir sözdizimiyle Farsça kelimelerle kullanılmıştır.

“Su uyur düşman uyumaz.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 352)

Dime kimse öpemez uyur-iken tudagumu

Çün meseldür ki cihân uyur-iken cân uyumaz (Cem Sultan D. G CXXXIII/3-117)

“Uyurken dudağımı kimse öpemez deme. Çünkü meseldir ki dünya uyurken can uyumaz.” beytinde yer verilen “Cihân uyurken cân uyumaz.” sözü, “Su uyur düşman uyumaz.” atasözünü çağrıştırır ve bu atasözünüyle benzer bir anlamdadır.

“Yanlış hesap Bağdat’tan döner.” (Aksoy, 1984, C. 1, s. 376)

Şâm-ı zülfün Mısr-ı hüsnünden çevirdiye yüzün

Asma ol miskini kim yanlış döner *Bağdâd’dan* (Ahmed Paşa D. G 240/4-234)

“Saçının karalığı güzelliğinin ülkesinden yüzünü çevirdiyse o miskini asma ki yanlış Bağdat’tan döner.” beytinde şair “Yanlış hesap Bağdat’tan döner.” atasözünden yararlanmıştır. Beyitte şam hem akşam, karanlık hem de Şam şehri, Mısır kelimesi de hem Mısır ülkesi hem de ülke, miskin miskten yapılmış, misk gibi anlamının yanı sıra zavallı, âciz anlamlarıyla tevriyeli kullanılmıştır.

Atasözleriyle ilgili verilen bu örnekler genel olarak değerlendirildiğinde, divan şairlerinin atasözlerinde söz dizimi bakımından çeşitli değişiklikler yaptıkları, Arapça, Farsça kelimeleri Türkçelerinin yerine kullanmanın yanı sıra tamamen Arapça ve Farsça kelimelerin bulunduğu örneklere de yer verdikleri görülür. Bu durumun nedeni aruz vezninin daha kolay kullanılmasını sağlamak ve divan şiiri geleneğinin etkisi olabileceği gibi Arapça, Farsça kimi atasözleriyle Türkçedeki atasözleri arasındaki benzerlik de olabilir (Olgun, 1989, s. 153-172). Şairler atasözlerine şiir dilinde kalıplaşmış biçimleriyle sözcük sayısını arttırıp azaltarak ya da sözcüklerin sırasını değiştirerek kullanmışlardır. Atasözleri ve deyimler kalıplaşmış, değişmeyen ifade biçimleri olarak bilinirler. Bu sözlerde bulunan kelimelerin yerleri ya da kelimeler benzer ve eş anlamlılarıyla değiştirilemez. Konuyla ilgili kaynaklarda şiir dilinde, atasözlerinin ve deyimlerin kalıp anlatım biçimleri olarak bilinmelerine rağmen vezin gereği değiştirilebilecekleri söylenmektedir (Aksoy, 1984, s. 19-49; Oy, 1977, C. 1, s. 216). Bununla birlikte, değişimin tek nedeninin vezin olduğu düşünülmemelidir. Başlangıçta söyleyeni belli olan, halk arasında dilden dile dolaşırken değişime uğradığı kabul edilen atasözleri zamanla halkın ortak malı olur. Ortaya çıkışı çok eskilere dayanan atasözlerinden bazıları küçük farklarla bugüne ulaşırken bazıları da geçen zaman içinde unutulmuşlardır. Günümüzde de atasözlerinin kimileri yaygın olarak bilinirken kimileri ise sadece belirli bölgelerde bilinmektedir. Atasözlerinin kullanımında görülen bu küçük farklılıklar bazen yazı dilinde de kendini göstermektedir.

Atasözü Benzeri Sözlere Örnekler

Atasözlerini ele alan çalışmaların bazılarında atasözü ve deyim örneklerinden başka “hikmetli söz, vecize” ya da “güzel söz” vb. şekilde adlandırılan, atasözü olduğundan emin olunamayan, atasözüne benzer sözler ayrı başlık altında toplanmıştır. Aşağıda böyle sözlere örnek olabilecek birkaç beyit verilmiştir:

“Âşığa ya sabır ya sefer (gerek).”

Kıldım belâ-yı ‘aşk ile ben mübtelâ sefer

Meşhûrdur ki ‘âşıkı ya sabır u ya sefer (Ahmed Paşa G 73/1-154)

“Ben tutkun (âşık) aşk belasıyla sefer kıldım. Meşhurdur ki âşığa ya sabır ya sefer (gerek).”

N’ola gitse kendüden hayretle cân-ı nâ-sabûr

Ya seferdür ya tahammül çünkü ‘aşkın çaresi (Nedim D. G 163/6-359)

“Sabırsız can şaşkınlıkla kendinden geçerse ne olur? Çünkü aşkın çaresi ya tahammül ya seferdir.” beyitlerinin ikinci dizesinde verilen söz, “Âşığa ya sabır ya sefer (gerek).” biçimiyle çeşitli yörelerde kullanılan atasözlerinin derlenmesiyle meydana getirilmiş bir kaynakta atasözü olarak yer almaktadır (Soysal, 1971, s. 52).

“İnsan gelir gider, insanlık kalır.”

Ömr-i bekâ diler isen ihsân yolun gözet

Çün kalır âdemîlik u âdem gelir gider (Şeyhî D G 52/5-148)

“Ebedî ömür diler sen bağışlama yolunda ol. Çünkü insan gelir gider, insanlık kalır.” beytinde, insanın ancak iyilik, cömertlik ve bağış yolunu izlemekle ebedî hayata kavuşacağı, insanın gelip geçici insanlığın kalıcı olduğu “Çün kalır âdemîlik u âdem gelir gider.” sözüyle özlü ve güçlü bir şekilde dile getirilmiştir.

“Saf altın ayarını taş üzerinde (mihenk taşında) gösterir.”

Düşmen ne denlü saht ise şâd ol ki ey Nedîm

Seng üzre gösterir zer-i kâmil ‘ıyârını (Nedim D. G 164/8-360)

“Ey Nedim! Düşman ne kadar güçlü olursa o kadar sevin. Çünkü hâlis altın ayarını taş üzerinde gösterir.” beytinde altının saflığını, değerini taş üzerinde göstereceği “Seng üzre gösterir zer-i kâmil ‘ıyârını.” sözüyle anlatılmış ve “ırsâl-i mesel” yapılmıştır.

Örneklerdeki özlü sözlerin de atasözleri gibi genellikle beyitlerin ikinci dizelerinde yer aldığını ve ilk dizede verilen düşüncüyü açıklamak ya da beyit bütünlüğü içerisinde verilmek istenen düşüncenin daha güzel ve etkili bir biçimde söylenmesini sağlamak amacıyla kullanıldıkları dikkati çeker. Burada asıl önemli olan şairlerin kullandıkları bu tür değişik sözler aracılığıyla belirli düşünceleri, inançları ve davranış biçimlerini ortaya koyarak yaşadıkları dönemin duyu ve düşünce dünyasını az da olsa yansıtılabilmeleridir. Ayrıca atasözleri ve deyimlerle birlikte vecize ya da hikmetli sözlere yer vermekle şairlerin şiirlerine dil ve anlatım yönünden canlılık ve renk kattıkları da söylenebilir.

Sonuç

Sonuç olarak; atasözleri her ne kadar sözlü kültür ürünü olarak kabul edilseler de divan edebiyatında özellikle divanlar başta olmak üzere farklı nitelik ve içerikteki edebî eserlerde yaygın olarak kullanılmışlardır. Divan şiirinin beyit bütünlüğü içinde az sözle çok şey ifade etme çabasına uygun özelliklere sahip atasözleri, mecaz ve aliterasyon başta olmak üzere cinas, intak, kinaye, teşbih ve tezat gibi söz sanatları içermeleri nedeniyle şiir dilinde sık yer almışlardır. Şiirlerde bazen aynı anlama gelen atasözlerinin farklı kullanımlarının bulunduğu ve zaman zaman kullanılan sözlere hepsi atasözü olmasa da “ırsâl-i mesel” sanatı sebebiyle “meseldir, meşhûr meseldir, eski meseldir” vb. ibarelerle yer verildiği görülmektedir.

Divan şiiri, atasözlerinin tarihsel süreç içindeki gelişim ve değişiminin izlenebileceği önemli yazılı kaynaklardan biridir. Bu nedenle divan şairlerinin atasözlerini ve yapısal benzerlikleri sebebiyle genellikle araştırmalarda birlikte verilen deyimleri nasıl kullandıklarına yönelik yayınlar topluca değerlendirilmelidir. Çeşitli yayınlarda bulunan atasözü ve deyimler bir araya getirilerek, yeniden bir dizin oluşturularak divan şairlerinin kullandığı atasözü ve deyimleri örnekleriyle tespit eden daha önce kısmen yapılmış çalışmalar geliştirilmelidir. Atasözlerinin farklı kullanım şekilleri bu tür çalışmalarla ortaya konularak atasözlerinin tarihsel süreç içinde geçirdiği değişim, geçmişten günümüze ulaşan ya da ulaşamayan, değişen ve değişmeyen atasözleri belirlenmelidir. Atasözleri ve deyimler konusunda divan şairlerinin şiirlerinden alınmış örnekleri veren makalelerdeki atasözü ve deyimler bir araya getirilip divan şiirinin atasözü ve deyim bakımından söz varlığının tespiti yapılmalı, çalışmalarda üzerinde durulmamış divanlar da incelenmelidir. Yapılacak kapsamlı araştırmalarla atasözlerinin kullanım sıklıkları ve kullanım özellikleri belirlenerek bu durumun nedenleri ortaya konulabilir. Sözlü kültür ürünü olarak bilinen atasözü ve deyimlerin yazılı metinlere girişi ve süreç içinde geçirdiği değişimler anlaşılabilir. Atasözü ve deyim kullanımının edebî metinlere kattığı değer görülebilir.

Atasözleri ve deyimler mevcut çalışmalarda kullanılan biçimleri bakımından değerlendirildiğinde; atasözlerinin genellikle beyitlerin ikinci dizelerinde ya da tamamında yer aldığı birinci dizede daha az bulunduğu dikkati çeker. Şairler atasözlerini şiir dilinde kullanırken bazı değişiklikler yapmışlardır. Atasözlerinin bir kısmını kalıplaşmış biçimleriyle, bir kısmının kelime sayılarını azaltıp çoğaltarak, bir kısmını da kelime sırasını değiştirerek şiirlerine yerleştirmişlerdir. Yapılacak yeni çalışmalar bu kullanım özelliklerinin nicelik ve niteliğini aydınlatacaktır.

Kısacası, divan şairleri kullandıkları atasözleri aracılığıyla yaşadıkları döneme dair fikir verip o dönem halkının kültürü, davranış biçimi ve inançlarıyla ilgili bazı ipuçlarına ulaşılmasını sağlarlar. Atasözleri ve deyimlerin anlatım özelliklerinden yararlanarak şiirlerine canlılık ve anlam zenginliği getirirler. Divan şiirinde atasözü kullanımının kapsamlı olarak ele alınması atasözlerinin geçmişten bu güne nasıl ulaştığının, öneminin ve değerinin gösterilmesi bakımından gereklidir.

Kaynaklar

Abdulkerim, A. (1997). Atasözlerimizle ilgili bir yazı üzerine düşünceler. *Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Yazıları* [İçinde: s. 94-113]. Ankara.

Âhî Divanı (inceleme- metin). (1994). [haz.: Necati Sungur]. Ankara: KB. Yay.

Ahmed Paşa Divanı. (1992a). [haz.: Ali Nihat Tarlan]. Ankara: Akçağ Yay.

Ahmedî Divanı [2024]. [haz.: Yaşar Akdoğan]. Kültür Bakanlığı e-kitap Yay. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedi-divani.html> (ET:08.09.2024)

- Ak, C. ve Akkaya, M. (1988). Balıkesirli Zâtî'nin şiirlerinde geçen atasözü ve halk deyimleri. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 41-49.
- Akman, E. (2009). Necâti Beğ Divanı'nda deyimler ve tebbeti ters okutmak. *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu* [15-17 Nisan 2009, Ölümünün 500. Yılında Necâti Beğ Anısına, s. 68-76] *Bildiri Kitabı*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü* [4. Basım, C. I-II]. Ankara: TDK. Yay.
- Aksoy, Ö. A. vd. (1996). *Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler* [2. Baskı, C. I-II]. Ankara: TDK Yay.
- Arısoy, M. S. (1985). *Türk halk şiiri antolojisi* [1. Bas.]. Ankara: Bilgi Yay.
- Arpaemîni-zâde Mustafâ Sâmî Divan*. (2017). [haz.: Fatma Sabiha Kutlar Oğuz]. Ankara, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56084,arpaeminizade-mustafa-sami-divanipdf.pdf?0> (E.T: 08.09.2024)
- Arslan, S. D. (2019). Nev'î Divanı'nda atasözleri, deyimler ve bunların kullanımı üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(2), 253-277.
- Aşçı, G. (2020). *XVIII. yüzyıl divan şiirinde halk kültürü unsurları* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Adana.
- Ay, O. (2024). Mesel söyleme geleneği ve Sâfi Divanı'nda geçen meseller. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*. 10(20), 117-130.
- Bağrıaçık, M. Z. (2009). Yerel malzemeyi önemseyen bir şair: Ahmed-i Dâi (Divanında kullandığı atasözleri ve deyimler). *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(5), 60-75.
- Batıslam, H. D. (1997). Nedim'in şiirlerindeki atasözleri ve deyimler. *Türkoloji Araştırmaları 1997, Fuat Özdemir Anısına* [s. 107-125], Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Beyzadeoğlu, S. (1999). Atasözlerinin, Deyimlerin Dîvân Şiirimize Yansıması ve Bilinmeyen Bir Osmanlı Yâdigârı: Armağan. *Türk Edebiyatı*, 310, 30-33.
- Beyzadeoğlu, S. (2002). Osmanlı Dönemi Atasözleri ve Deyimlerinden Divan Şiirinde Yer Alan 20 Atasözü ve Deyim" *Türk Kültürü*, 470, 350-358.
- Bosnalı Alaeddin Sabit Divan*. (1991). [haz.: Turgut Karacan]. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yay.
- Bursal, K. (2024). *Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi Divanı'nda atasözleri ve deyimler* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi]. Mersin.
- Çakır, Z. V. (1998). *Hevâyî (Abdurrahman, Kubûrî-zâde) Divanı'nın tenkidli metni ve incelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Edirne.
- Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*. (1989). [haz.: İ. Halil Ersoylu]. Ankara: TDK. Yay.
- Cezerî Kasım Paşa Sâfi Divanı*. (2016). (haz.: Hakan Sevindik ve Ahmet Sevgi]. Konya: Palet Yayınları.
- Çeneli, İ. (1973). Zâtî Divanı'nda atasözleri ve deyimler. *Türk Kültürü*, 123, 153-158.
- Çetin, K. (2020). Sehî Bey Divanı'nda deyimler ve atasözleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 67, 113-164.
- Çobanoğlu, Ö. (2001). Atasözü. *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü* [C. I, s. 250-257]. Ankara: AKM. Yay.
- Çotuksöken, Y. (1979). *Atasözlerimiz*. İstanbul: Alaz Yayınları.
- Dinçer Arslan, S. (2019). Nev'î Divanı'nda atasözleri, deyimler ve bunların kullanımı üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(2), 253-277.
- Durmuş, İ. (2000). İrsâl-i Mesel. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 22, s. 450-451]. İstanbul: TDV. Yay.
- Edirneli Ahmed Bâdî Efendi. (2004). *Armağan (Divan şiirinde atasözleri ve deyimler)*. [haz.: Süreyya Ali Beyzadeoğlu, Müberra Gürgendereli ve Fatih Günay]. Cambridge: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yay.

- Erenoğlu, D. (2007). Güvâhî'den günümüze atasözleri ve deyimler. *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2(4), 1150-1167.
- Ersoylu, H. (1983). Fatih'in şiir dilindeki atasözü ve deyimler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 24, 173-183.
- Eyüboğlu, E. K. (1973, 1975). *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar şiirde ve halk dilinde atasözleri ve deyimler I-II*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- Gölpınarlı, A. (1977). *Tasavvuftan dilimize geçen deyimler ve atasözleri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Yay.
- Gülüm, E. (2013). *XV. yüzyılın ilk yarısında telif edilen divanlarda atasözleri ve deyimler* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. İstanbul.
- Güvâhî, Pend-nâme*. (1983). [haz.: Mehmet Hengirmen]. Ankara: KTB. Yay.
- Hayâlî Divanı*. (1992). [haz.: Ali Nihat Tarlan]. Ankara: Akçağ Yay.
- Hazâna Sürgün Bahâr, Keçecizâde İzzet Molla ve Divan-ı Bahâr-ı Efkâr*. (2005). (haz.: Ömür Ceylan ve Ozan Yılmaz). İstanbul: Kitap Sarayı.
- İnce, Ö. (2009). Necâtî'nin şiir dilinde işlemeyi başardığı Türkî-i Basit'in başaramadığı dil malzemesi: Deyimler ve atasözleri [I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, 15-17 Nisan 2009, Ölümünün 500. Yılında Necâtî Beğ Anısına, s. 132-148]. *Bildiri Kitabı*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay.
- Kaplan, Y. (2009). Sabit'in şiirlerinde atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleri. *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(4), 599-635.
- Karahan, A. (1981). Trabzonlu Figânî'de atasözleri ve deyimler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 23, 165-174.
- Kartal, Y. (2020). *14. yüzyıl anadolu sahası şairlerinden Kadı Burhaneddin, Ahmedî ve Hoca Dehhânî'de atasözleri ve deyimler* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi]. Mersin.
- Kaya, B. A. (1999). Azmî-zâde Hâletî Divanı'nda atasözleri ve deyimler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 118, 149-168.
- Kaya, B. A. (2011). Atasözleri ve deyimlerin divan şiirinde kullanımı ile divanların bu söz varlıklarımız bakımından önemi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6, 11-54.
- Kaya, B. (2020). Bâkî Divanı'nda atasözü ve deyimler. *Asia Minor Studies*, 8(1), 403-417.
- Kılıç, F. (1996). Âşık Çelebi Divanında atasözü ve deyimler. *bilig-1/Bahar*, 24-30.
- Köroğlu, A. H. (2024). *Gevherî Divanı'nda divan şiiri unsurları* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Adana.
- Kurnaz, C. (1983). Taşlıcalı Yahyâ Beğ Divanı'nda Atasözleri ve Deyimler. *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hâtırasına Armağan*, 1979-1983, Y. XVII-XXI/1-2, 195-207.
- Kurnaz, C. (1987). *Hayâlî Bey Divanı tahlili*. Ankara: KTB. Yay.
- Levend, A. S. (1962). Türk Edebiyatında Manzum atasözleri ve deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 9, 137-146.
- Levend, A. S. (1984). Darbimeseller. *Divan edebiyatı, kelimeler ve remizler, mazmunlar ve mefhumlar* [4. Baskı, s. 429-450]. İstanbul: Enderun Kitap Evi.
- Mehmed Salâhî. (2019). *Kâmûs-ı Osmânî*, [haz.: Ali Birinci, C I-II]. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayını.
- Mengi, M. (1986). Necâtî'nin şiirlerinde atasözlerinin kullanımı. *Erdem Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II (4), 47-56.
- Mihri Hâtun Divanı*. (2007). [haz.: Mehmet Arslan]. Ankara: Amasya Valiliği Yayını.

- Muhibbî Divanı*. (2016). [haz.: Kemal Yavuz ve Orhan Yavuz]. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı e-kitap Yayını. http://ekitap.yek.gov.tr/Uploads/ProductsFiles/_69.%20MUHiBBi%20DiVANI%202.%20CiL T.pdf (ET: 08.09.2024)
- Nâbî Divanı*. (1997). [haz.: Ali Fuat Bilkan]. [C. I-II]. İstanbul: MEB. Bas.
- Necâtî Beg Divanı*. (1992). [haz.: Ali Nihat Tarlan]. Ankara: Akçağ Yay.
- Nedîm Divanı*. (1997). [haz.: Muhsin Macit]. Ankara: Akçağ Yay.
- Olgun, İ. (1989). Farsça ve Türkçe Atasözleri ve Deyimler Üzerine. *TDAY Belleten* 1972 [2. Bas., s. 153-172]. Ankara: TTK. Bas.
- Oy, A. (1977). Atasözü. *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi* (TDEA). [C. 1, s.214-219]. İstanbul: Dergâh Yay.
- Oy, A. (1991). Atasözü. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi (DİA)* [C. IV, s. 44-46]. İstanbul: TDV. Yay.
- Özlük, I. P. (2024), Ahmedî, Mihrî Hâtun ve Şeyhî Divanlarında atasözlerinin kullanımı. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8(2), 837-853.
- Özmen, V. (2016). Derzizâde Ulvî Divanı'nda atasözleri ve deyimlerin kullanımı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(31), 418-435.
- Öztürk, Z. (2018). Süheylî Divanı'nda Atasözleri ve Deyimler. *Asos Journal, The Journal of Academic Social Science, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(66), 460-499.
- Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* [C. 1-3]. İstanbul: MEB. Yayınları.
- Pala, İ. (1989). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Pala, İ. (2000). İrsâl-i Mesel-Türk Edebiyatı. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 22, s. 451-452]. İstanbul: TDV. Yay.
- Peran, Y.Y. (2018). Divan Şiirinde Yer Alan Atasözlerinin Olumlu Duygular Bağlamında Değerlendirilmesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Eylül - Ekim 2018, 120, 33-53.
- Peran, Y.Y. (2019). Divan Şiirinde Yer Alan Atasözlerinin Olumsuz Duygular Bağlamında Değerlendirilmesi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 122, 81-98.
- Poyraz, Y. ve Tergip, A. (2010). 18. yüzyıl divan şairlerinden Hâkim'in şiirlerinde atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı*, 3(15), 188-202.
- Saraç, M. A. Y. (2007). *Klâsik edebiyat bilgisi belâgat* [6. Baskı]. İstanbul: 3F Yay.
- Sefercioğlu, M. N. (1990). *Nev'î Divanı'nın tahlîli*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Sertkaya, O. F. (1968). Çukurova'da derlenmiş mahallî atasözleri ve deyimler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI, 101-131.
- Sevinç, D. K. (2007). *18. yüzyıl şairlerinden Sümbülzade Vehbi (Lutfiyye), Bosnalı Sabit, Enderunlu Vâsîf ve Nedim'in divan ve mesnevilerinde atasözleri ve deyimler* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi]. Edirne.
- Stanek, K. ve Karadavut, N. (2021). Nedim Divanı örnekleminde Türk ve Leh atasözlerinin karşılaştırılması. *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*, 31(2), 801-818.
- Şeyhî Divanı*. (1990). [haz.: Mustafa İsen ve Cemal Kurnaz]. Ankara: Akçağ Yay.
- Tanyeri, M. A. (1999). *Örnekleriyle divan şiirinde deyimler*. Ankara: Akçağ Yay.
- Tanyıldız, A. (2007). Klasik dönem Türk şiirinde atasözü ve deyim kullanımı bir akımın göstergesi midir?. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 6, 93-105.
- Taşlıcalı Yahya Divanı*. (2023). [haz.: Mehmed Çavuşoğlu]. Kültür Bakanlığı e-kitap Yayını. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118586.taslicali-yahya-bey-divanipdf.pdf?0> (ET:08.09.2024)

- Tergip, A. (2014). Türk atasözleri ve deyimlerinde kötüleme ifadeleri. *folklor/edebiyat*, 20(80), 275-294.
- Türk Atasözleri*. (1971). [Derleyen: Ragıp Soysal]. Ankara: Aynur Matbaası.
- Türkay, K. (1983). Kaşgarlı'dan günümüze gelen atasözleri. *TDAY Belleten* [1980-1981, 39-42]. Ankara: TDK. Yay. TTK. Bas.
- Türkçe sözlük*. (2009). [haz.: Komisyon, 10. Baskıdan Yapılan Tıpkıbasım]. Ankara: TDK. Yay.
- Ulucan, M. (2005). Muvakkitzade Mehmed Pertev'in Divanı'nda atasözleri ve deyimlerin kullanımı. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 49-80.
- Uyaniker, N. (2006). *Pervâne Beğ mecmuasının ilk yüz varağında (1a-100b) halk kültürü ile ilgili unsurlar (atasözleri-deyimler-halk inanışları)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. İstanbul.
- Yelten, M. (1989). Nev'i-zâde Atâyî'nin Sohbetü'l-Ebkârı ve içindeki atasözleri ile deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1985*, 171-191.
- Yılar, Ö. (2009). Necâtî Bey'in gazellerinde atasözleri. *I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu* [15-17 Nisan 2009, Ölümünün 500. Yılında Necâtî Beğ Anısına, s. 460-465] *Bildiri Kitabı*. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay.
- Zülfe, Ö. (2011). *Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde: Osmanlı Şiirinden Kelimeler, Kavramlar, Deyimler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Zülfe, Ö. (2022). *Osmanlı şiiri üzerine notlar*, İstanbul: Yeditepe Akademi.

Şehrengizlerde Güzeli Atasözleriyle Sevmek

Bilge Karga Göllü*

Giriş

Atasözleri halk bilgeliği ve töresinin temelini oluşturur. Uzun süren deneme ve gözlemler sonucunda elde edilmiş ve nesilden nesle geçerek halka mal olmuş “öğüt” veya “gerçek”lerdir (Tuğlacı, 1971, C. I, s. 162). Bütün milletlerin bu şekilde yol gösterici, keskin zekâ ve anlayışın ürünü olan genel kural ya da düstur niteliğinde sözleri vardır. Toplumun karakterini, hayata karşı duruşunu gösteren, onu şekillendiren özlü sözlerin (Çobanoğlu, 2001, C. I, s. 250) yazıya geçirilmiş en eski örneklerine Orhon Abideleri’nde rastlanır⁹¹ (Oy, 1991, C. 4, s. 44).

Meramı isabetli şekilde ortaya koyan kısa ama etkili ifadelere, Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde “kanatlı söz, nasihat, cevherli söz, ibret verici söz, altın söz, dilin gülzârı, halk hikmeti, ruhun tâbibi, aklın gözü vb.” manalarında isimler verilirken Türkiye Türkçesi’nde “atasözü” denilir. Türk dünyasında kelime “xohoono, takmak, ülgercomak, üleger domaktar çeçen söster, takpak, söspek, tabma, makal, nakıl” olarak adlandırılır. Atalar hüznini, aytımı (Başkurtlar), atalar süzünü ve aytımı (Tatarlar), atalar sözünü (Türkmenler), samahı (Çuvaşlar) da tercih eden kesimler bulunur. Balkan ve Gagavuz Türkleri, Türkiye, Suriye, Irak, Gürcistan ve Azerbaycan Türkleri atalar sözü, eskiler sözü veya atasözü der (Çobanoğlu, 2001, C. I, s. 250). Derleme sözlüğünde ise deme/dimece, deyişet, deyesek, deyişleme, oranlama, sınağa, tekerleme, teselleme, atacoru, metel olmak üzere on ifade atasözüne karşılık gelir (Yastı, 2016, s. 216-218).

Kelimenin eski Türkçesi “sav”, Arapçası “mesel”dir. Dilimize doğrudan “mesel” anlamında geçen sözcük asırlarca bu bağlamda kullanılmıştır (Pakalın, 1971, C. I, s. 393). Peygamberlerin, bilge kişilerin, büyük şairlerin sözleri ile İncil ve Tevrat’taki kıssalar da “mesel” ismiyle anılmıştır (Canım, 2001, C. IV, s. 356). “Mesel” kaynaklarda: “emsâl, misâl, bir kâ’ide-i ‘umûmiyyeye numûne olmak üzere îrâd olunan söz; ma’nâ-yı zâhirîsi kâd olunmayıp zımnî ve kinâyeten dîger bir şey’e delâlet etmek üzere îrâd olunan söz; âdâb ve ahlâk ve nasâyîhe müte’alîk küçük hikâye” (Şemseddin Sami, 1989, s. 1288-1289); “şîbh, mânend; dâstân, kıssa-i meşhûre (masal) bundan muharrefdür; îzâh-ı matlab için ityân olunan hikâye, kıssa” (Muallim Naci, 1987, s. 714); “örnek, benzer, nümûne; dokunaklı ve mânâlî söz; terbiye ve ahlâka faydalı, yararlı olan hikâye” (Devellioğlu, 2008, s. 625); “bir kurala örnek olarak söylenen ve görünen anlamı dışında mecâzî bir anlam taşıyan öğretici nitelikli cümleler” (Canım, C. IV, 2005, s. 356) şeklinde geçer. “Darb-ı mesel” ise “atalar sözü, ata sözleri” (Devellioğlu, 2008, s. 166) demek olup mesele benzer söz söylemek (Pakalın, 1971, C. I, s. 393) manasındadır. Bu sözcük “darb-ı mesel” ile birlikte Osmanlı Türkçesi’nde zamanla atasözünün karşılığı hâline gelir (XV. yüzyıldan itibaren, “örnek” ve “örnek verme” ilişkisiyle). Bu nedenle elyazması ve matbu birçok kitapta “durûb-ı emsâl” adına rastlanır (Oy, 1991, C. 4, s. 44).

Atasözlerinde işlenen konular değerler üzerine yoğunlaşır. Edinilmesi beklenen vasıflara işaret edilirken (bağışlama, dayanışma, edepli olma, güzel ahlak, konukseverlik, sabırlılık, sosyal işbirliği vb.) kişinin uzak durması gereken özelliklere (bencillik, cahillik, cimrilik, eleştiriye tahammülsüzlük, gayretsizlik, gevezelik, gevşeklik, hainlik, kalleşlik, laubalilik, nankörlük, öfke, suçu yüklenmeme, utanmazlık, yalancılık vb.) de dikkat çekilir. Evrene (iklim, takvim vb.), insana (anne, baba, çocuklar, çeşitli kesimlerden kişiler vb.), tabiata (doğa, bitki, hayvan vb.) ve eşyaya ait unsurlara yer verilir. Büyük kısmı kişiyi sabır, temkin, gerçekle yüzleşme, vicdan rahatlığı gibi duygulara sevk eder. Konu çeşitliliği ve anlam zenginliği ile atasözleri “-muhakeme edilmeksizin- meşruiyeti, sosyal ve kültürel değerlerce onaylanmış, en uygun araç” olduğundan ileri sürülen düşüncenin değerini artırır, doğruluğunu güçlü şekilde destekler. Doğruluğun ispatlanması, atasözünün verdiği örnekten elde edilen akli sonuçlarla

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bilgekarga2011@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6786-3842.

⁹¹ Geniş bilgi için bk.: Caferoğlu, A. (1930). Orhon Abidelerinde atasözü. *Halk Bilgisi Haberleri*, 1(3), 43-46.

benzer olayın karşılaştırılması aracılığıyla olur. İlişki genellikle iki unsur arasında eşitleme ve sebebiyet fiili ile gerçekleşir. Tartışma konusu sabitlenerek sözün ikna ediciliği artar. Kısa ve ikili yapısı sosyal ve kültürel problemlerin çözümünde işlevsel bir rol üstlenir. Genelde tek cümle hâlinde olan bu sözlerde düşünceyi az kelime ve sağlam ölçütlerle iletmek en önemli kurallardan biridir. Gereksiz kelimelere atasözlerinde rastlanmaz. Edat ve bağlaç türünden sözcükler nadir görülürken bazen fiillere ihtiyaç duyulmaz (aba vakti yaba, yaba vakti aba; el el ile vb.). Kültürel değişimlere bağlı olarak yerleşen yabancı asıllı kelimeler de halkın diliyle kaynaşmıştır. Bu yüzden var olan kelimelerin yerine eş anlamlılarının konulması mümkün değildir (“Teşbihte hata olmaz” yerine “Benzetmede yanlışlık olmaz” denilemeyeceği gibi). Ayrıca Türkiye Türkçesi’nde en az üç olmak üzere 13 ve daha fazla heceli atasözleriyle karşılaşmak mümkündür. Tamamen sözlü kültür ürünü olmalarının etkisiyle kimi sözler en eski durak şekli kabul edilen dörtlü tempoda söylenir. Bütün bu özelliklerinin yanı sıra ahenk, akis, aliterasyon, cinas, intak, kinaye, mecaz, mübalağa, seci, tenasüp, teşbih, tevriye, tezat gibi edebî sanatların kullanımı atasözlerine nükteli söyleyiş ve ikna edicilik bakımından önemli katkılar sağlar (Çobanoğlu, C. I, 2001, s. 250-254). Sözlü kültür ortamında meydana gelen özlü sözlerde ölçü, ikili yapı, dengeli ifade, kafiye, aliterasyon, kısalık, benzetme, devrik cümle vb. şiir sanatıyla uyumlu bütün özellikler bulunur. Bu vasıflar sözlü kültür ortamında meydana gelen özlü sözlerin hafızada kolayca tutulabilmesini sağlar (Yurtbaşı, 2012, s. IX).

Büyük kısmı hâlâ kullanımda olan Türk atasözleri ilk defa *Dîvânu Lüğâti 't-Türk'*te, ardından *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü 'l-hakâyık'*ta görülür. *Dede Korkut Kitabı* ise özlü sözlere geniş bir yer ayırarak onları bugünlere taşır. Türk edebiyatının başlangıcından şimdiki evresine kadar gerek manzum gerekse mensur eserler atasözlerinin anlam zenginliği ve derinliğinden yararlanır (Oy, 1991, s. 45). Atasözlerinin öz ve dengeli yapısı, etkili söyleyiş, ikna edicilik gibi özellikleri az sözle çok şey ifade etmeyi düstur edinmiş divan şairlerini de cezbetmiş olmalıdır. Onlar darbımeselleri (atasözlerini) kimi zaman doğrudan bazen de biraz değiştirerek kullanırlar. Eserlerinde halkın dilinde var olan ve herkesçe sürekli tekrar edilen Türkçe atasözleri ile Arapça ve Farsça atasözlerine rastlanır (Levend, 2015, s. 433-436). Kaynaklar şiirde atasözlerinden bolca yararlanan ilk şairin Sâfi⁹² mahlaslı Cezerî Kasım Paşa olduğunu yazar (Erünsal, 2001, C. 24, s. 546). Şiirde Edirneli Hıfzı, Güvâhî, Nâbî, Râgıb Paşa, Sâbit; nesirde Mercimek Ahmed (*Kâbusnâme* tercümesi) ile Molla Lutfî (*Harnâme*) aklı gelen diğer şair ve yazarlardır (Oy, 1991, s. 45).

Divan edebiyatı geleneği atasözleri kullanımı bağlamında şimdiye kadar çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Bu kapsamdaki araştırmaların büyük kısmı divanlardaki atasözleri ile deyimlerin tespitine yöneliktir. Divanlar dışında herhangi bir kaynağı esas alan, nazım ve nesir metni örnekleri üzerinde duran ve tek başına atasözlerini konu edinen sayıca daha az araştırma vardır (Ankaralı 2013; Arı 2017; Arslan 2019; Aslan 2002; Ateş 2018; Ay 2024; Batislam 1997; Bayramoğlu 1996; Beğenmez 2013; Beyzadeoğlu 2002; Bursal 2024; Cengiz 2019, Coşkun 1997; Çeneli 1973; Çeribaş 2019, Çetin 2020; Devrim Kalaycı 2007; Efe 2020; Eraslan 2020; Erenoğlu 2007; Ersoylu 1983; Eyüpoğlu 1975; Gülüm 2013; İpek 1992; İpek 2012; Kaplan 2009; Karahan 1980; Kartal 2020; Kavruk 2000; Kaya 1999; Kaya 2011; Kaya 2020; Kılıç 1996; Korkmaz 2007; Kurnaz 1997; Öge 2001; Ölmez 2008; Öztürk 2015; Öztürk 2018; Poyraz ve Tergip 2010; Savran 2005; Sobirov 2020; Şentürk 2011; Tan ve Atasoy 2018; Uyanıker 2006; Ulaş 2023; Ulucan 2005; Üçer 1997; Üstüner 1991; Yakar 1999; Yavuz 2016; Yazar 2007). Yapı (Karademir 2006) bakımından da değerlendirilen atasözlerine tahlil çalışmalarında ve divan edebiyatının hemen her alanında gerçekleştirilen pek çok araştırmanın alt başlıklarında rastlanır.⁹³ Bütün bu incelemeler Türk kültürüne önemli katkılar sağlar.

Levend, özellikle mesnevi biçiminde kaleme alınmış küçük hikâyeler, münazaralar, heves-nâme ve şehrengizlerde atasözlerinin sıklıkla kullanıldığını belirtir (2015, 435-436). Genellikle şehrengizler şairlerin divanlarında yer aldığından divanları atasözleri yönünden inceleyen araştırmalara ya da divan incelemelerine bakıldığında yer yer bu sözlerden bahsedildiği görülür (Ak ve Akkaya 1989; Aydemir

⁹² Geniş bilgi için bk.: Ay, O. (2024). Mesel söyleme geleneği ve Sâfi Divânı'nda geçen meseller. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 10(20), 118-130.

⁹³ Divan edebiyatı geleneğinde şitâiyeler ile ilgili çalışmada bir bölümün atasözlerine ayrıldığıyla ilgili bk.: Yıldız Akagündüz, M. (2009). *Klasik Türk edebiyatında şitâ'iyeler* [Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Kırıkkale.

2000⁹⁴; Çeneli 1973; Keklik 2014; Mengi 2020; Savran 2005; Ulaş 2023; Yakar 1999). Şehrengizler hakkındaki çalışmaların bazılarında ise atasözlerine muhtasar şekilde yer verilirken (Altınova 2018; Çelik 2018; Karaca 2018; Karaca 2019; Tuğcu 2007) metinleri söz varlığı bakımından değerlendiren⁹⁵ ve aynı edebî tür kapsamında birçok metne atasözleri açısından yaklaşan herhangi bir çalışmaya rastlanmaz.⁹⁶

Bu çalışmada şehrengiz olarak bilinen ve çoğu kaynağın şehrengiz kapsamında değerlendirdiği⁹⁷ ulaşılabilen Türkçe manzum metinlerde atasözü kullanımının çeşitli yönlerini görmek amaçlanmıştır. Literatürdeki 68 şehrengizde atasözleri tespit edilerek fişlenmiş, sözlerin geçtiği beyitler günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Bulgular konu, biçim, kullanım sıklığı bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırmaya şu eserler dâhil edilmiştir: **Âbkır** (Za’fi/13 bent), **Antakya** (Sıyâmî/89 beyit), **Aydın** (Râsih/96 beyit), **Bağdat** (Esîrî/198 beyit), **Belgrad** (?/36 beyit; Hayretî/13 bent), **Bitlis** (Müştak Baba/10 beyit); **Budin** (İntizâmî/178 beyit, ?/148 beyit), **Bursa** (Abdullah Nâzik/1. metin 5 bent, 2 ve 3. gazel 6 beyit; Behiştî/113 beyit; Belîğ/270 beyit; Hısâlî/223 beyit; Lâmiî Çelebi/638 beyit; Mânî/162 beyit), **Edincik** (Ravzî/1. metin 106 bent; 2. metin 5 bent), **Edirne** (Edirneli Örfî Mahmud Ağa/16 beyit; Kerîmî/202 beyit; Mesîhî/178 beyit; Neşâtî/144 beyit; Taşlıcalı Yahya/215 beyit; Zâtî/167 beyit), **eksik bir şehir şehrengizi** (Za’fi/4 bent), **Eyüp** (Lebîbî/60 beyit), **Gelibolu** (Gelibolulu Mustafa Âlî/86 beyit; Vechî/46 beyit), **Halep** (Seyrî/117 beyit), **İstanbul** (?/106 beyit; Azîzî/224 beyit; Derterdâr-zâde Ahmed Cemâlî/459 beyit; Fakîrî/305 beyit; Nüvîsî/166 beyit; Taşlıcalı Dukakin-zâde Yahyâ Bey/367 beyit), **İstanbul ve Vize** (Kâtib Davud/682 beyit), **İstip** (Maksadî/122 beyit; Za’fi/83 beyit), **Karaferye** (Adlî/203 beyit), **Kaşa** (Künûzî/157 beyit), **Kütahya** (Abdî/228 beyit; Ârif/52 beyit), **Lefkoşa** (?/15 beyit), **Manisa** (Câmi’î/12 bent; Derzi-zâde Ulvî/503 beyit; Ulvî/276 beyit), **Mostar** (Hacı Dervîş/297 beyit), **Moton** (Dürri/39 beyit; Za’fi/110 beyit), **Revan** (Kâmî/137 beyit), Rize (Cefâyî/120 beyit), **Rodos** (Sânî/171 beyit), **Saray** (Hâdî/484 beyit), **Sinop** (Beyânî/230 beyit), **Siroz** (Ahmed Cemâlî/179 beyit; Aşık/105 beyit), **Taşköprü** (Nâzükî/49 beyit), **Üsküp** (Hâlî/101 beyit; Üsküplü İshak Çelebi/Şehrengiz I, 117 beyit, Şehrengiz II, 105 beyit), **Yenice** (Hayretî/1. metin 76 beyit, 2. metin-birinciye ek- 96 beyit; Maksadî/Şehrengiz I-65 beyit, Şehrengiz II-188 beyit; Usûlî/273 beyit; Za’fi/114 beyit), **Yenişehir** (Bursalı Rahmî/279 beyit; Vahîd Mahtûmî/524 beyit; Yenişehirli Avnî/57 beyit).

Şehrengiz Metinlerinde Geçen Atasözleri

“Şehir karıştıran” manasındaki “şehrengiz”in Fars edebiyatındaki karşılığı “şehr-âşûb” olup çoğunlukla mesnevi nazım şekliyle kaleme alınır. Bu tür metinlerde şehir ve meslek erbabının anlatımı amaçlanır. Kahramanlar genellikle erkektir (Mermer ve Koç Keskin, 2005, s. 94). Merkezinde şehrin güzelleri olduğundan “medh-i hûbân, vâf-ı hûbân, nigâr-nâme” de denilen şehrengizlerde kahramanlar fiziki ve kişilik (âşığa yaptıkları eziyet vb.) özellikleri ile idealize edilir. Meslek, ad, lakaplarla ilgili kelime oyunları şiire mizahi bir tat verir. Şehir, mekân, gece gibi tasvirlerin de görüldüğü metinlerin en dikkat çekici yönü mekân betimlemeleridir.⁹⁸ Şiirdeki kişilerin gerçek hayattan olması, toplum hayatına ve meslek gruplarına dair bilgi vermesi şehrengizlere ayrı bir değer katar (Aça vd., 2011, s. 439-444).

Atasözlerini deyimlerden ayıran özellik⁹⁹ tek başına bir cümle yapısı göstermeleri ve hüküm taşımalarıdır. Vecizelerin atasözlerinden farkı ise bilinen kişilerce söylenmeleridir (Oy, 1991, s. 44). Ancak bazı şair, devlet ve fikir adamlarının “Şecaat arz ederken merd-i kıbtî sirkatin söyler” (Koca

⁹⁴ Atasözü örnekleri şehrengiz dışındaki şiirlerden seçilmiştir: Aydemir, Y. (2000). *Behiştî Dîvânı*. Ankara: MEB Yay., s. 41-47.

⁹⁵ bk.: Evecen, D. (2021). Şehirli şöhretliler divanı: Şehrengizler [Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Kocaeli; Veral, T. (2020). *Şehrengizlerde söz varlığı* [Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Antalya.

⁹⁶ Şehrengiz konusundaki bibliyografya denemeleri ve sonrasında şehrengiz metinlerini ele alan araştırmalarda konu hakkında herhangi bir incelemeye ulaşılamamıştır. Şehrengiz bibliyografyası için bk.: Tıgılı, F. (2007). Klâsik Türk edebiyatında şehrengiz çalışmaları hakkında bibliyografya denemesi. *Turkish Studies* 2(4), 763-770.

⁹⁷ Adlî Çelebi’nin Mostar, Ahmed Nuri Baba’nın Ankara, Cem’î’nin Podgorica ve İşkodra, Dürri’nin Gümülçine ve Moton, Kâtib Davud’un İstanbul ve Vize, Künûzî’nin Kaşa, Maksadî’nin Yenice, Nâzik Abdullah’ın Bursa, Rıfkî’nin İstanbul şehrengizleri şu çalışmada “Şehrengiz Olmayan Fakat Şehrengiz Olarak Yayınlanan Metinler” başlığında ele alınmıştır: Tıgılı, F. (2020). *Türk edebiyatında şehrengizler* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.

⁹⁸ Geniş bilgi için bk.: Yurtsever, M. M. (1987). Lâmiî Çelebi’nin “Bursa Şehrengiz”inde mekân tasvirleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 243-252.

⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk.: Yüceol Özzen, M. (2001). Türkçe deyimler üzerine birkaç söz. *Türk Dili*, 600, 869-879.

Ragıp Paşa), “Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi” (Kanûnî Sultan Süleyman) anonim olmayan sözleri halka mal olup atasözü niteliği kazanmıştır (Çobanoğlu, 2001, C. I, s. 256).

Aşağıda 67 şehrengiz metninde kısa, öz, anonim ve klişe olma; soyut düşünceyi somutlaştırmada reddedilemez gerçeklik; teşbihin çok yönlü olması (Ay, 2024, s. 120); mısradaki fikri destekleme ve muhatabı ikna etme amacı taşıma (Saraç, 2000, s. 275), dengeli ifade vb. niteliklere dikkat edilerek tespit edilen atasözleri alfabetik olarak ve beyitteki şekli korunarak verilmiştir. Bu noktada devrik veya iki mısraya dağılmış atasözleri düzenli hâle getirilmiştir.¹⁰⁰ Benzer anlamda olup farklı söyleyişteki atasözleri bir alt başlıkta toplanmıştır. Beyitte birden fazla atasözü varsa farklı başlıklarda açıklanıp diğer mısra için bulunduğu alt başlığa gönderme yapılmıştır. Birden fazla şehrengizi olan şairlerden yapılan alıntılarda şehrengizin hangi şehre ait olduğu yazılmıştır. Şehrengizlerde geçen ve karşılıklarına kaynaklarda rastlanan atasözleri şunlardır:

1. Âdeme kendi cânı yâr olmaz¹⁰¹: Can insanda kalıcı değildir. Bu nedenle kişiye dost olmaz. İnsan öleceğini düşünüp işlerini ona göre düzenlemelidir¹⁰² (“Ölüm dirim bizim için”, “Ölüme çare bulunmaz”/Aksoy, 2015, C. I, s. 407).

Gelicek merg pâyidâr olmaz

Âdeme kendi cânı yâr olmaz (Vahîd Mahtûmî, b. 54)

(İnsan canı dost olmaz, ölüm gelince [can gider] sonsuza kadar kalmaz.)

Can insan bedeninde misafirdir; asloğan ise ruhtur. Şairler buna dayanarak canı genellikle beden içinde hapsolmuş kuşa benzetirler. Vakti geldiğinde can uçup gidecektir.¹⁰³

2. Alan bir kıldan alır: Kimileri denilmek isteneni ayrıntıya gerek duymadan diğer insanlara göre daha çabuk kavrar (“Alan bir kıldan alır”/Kaya, 1999, s. 151-152).

¹⁰⁰ Bu çalışmadaki metin alıntıları şu kaynaklardan yapılmıştır: Abdulkadiroğlu, A. (1988). Şehrengizler üzerine düşünceler ve Belîğ’in Bursa şehrengizi. [içinde *Kültürümüzden Esintiler*, s. 228-284]. Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi; Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Mustafa Âli divânı*, e-kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208602/gelibolulu-mustafa-ali-divani.html> Erişim: 31.08.2024/15:25; Aydemir, Y. (2001). Hâdî’nin saray şehrengizi. *İlmî Araştırmalar* 12, 31-56; Aydemir, Y. (2021). Sâni ve Rodos şehrengizi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 26, 83-109; Çakıcı, B. (2008). Za’fi’nin Vardar Yenicesi şehrengizi. *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları, TUBA/JTS* 32/1, 169-193; Çakıcı, B. (2010). The shahrangiz of Shtip by Za’fi. *International Journal of Central Asian Studies*, 14, 95-107; Çavuşoğlu, M. (2023). *Taşlıcalı Yahyâ Bey Divânı*. Taşlıcalı Yahyâ Bey Divânı (ktb.gov.tr) 31.08.2024/13:20; Çelik, B. (2018). Derzi-zâde Ulvî ve Manisa şehrengizi. *Türk Kültürü ve İncelemeleri Dergisi*, 39, 223-290; Çetinkaya, Ü. (2014). Bir kadın şehrengizi: Azîzî’nin İstanbul şehrengizi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(1), 229-268; Demirel, Ş. (2017). *Mânî Divân ve Şehr-engiz-i Bursa*, e-kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194359/divan-i-mani-ve-sehr-engiz-i-bursa.html> Erişim: 27.08.2024/10:36; Ebem, S. (2015). Seyrî ve Halep şehrengizi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 20-21; Efe, Z. (2019). Müellifleri meçhul iki Şehrengiz: Üsküp ve Budin şehrengizleri. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 271-314; Efe, Z. (2022). Adli ve Karaferye şehrengizi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(2), 569-603; Erdoğan, M. (2012). Bursalı Rahmî ve Yenişehir şehrengizi. *Erdem*, 63, 89-125; Eren, A. (2012). *Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî’nin Metâlî’-i Cemâlî ve Şehr-engiz-i İstanbul Adli Eserleri (İnceleme-Metin)* [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Konya; Göre, Z. (2015). Kerîmî’nin Edirne şehrengizi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 2(3), 17-41; Göre, Z. (2015). Za’fi-i Gülşenî’nin Moton şehrengizi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 2(4), 41-57; Gülhan, A. (2012). Şehrengiz Türü ve Ravzî’nin Edincik şehrengizleri. *Turkish Studies*, 7(2), 515-545; İsen, M. (2020). *Usûlî Divânı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları; Kahraman, B. (1995). *Vahîd Mahtûmî hayatı, eserleri, edebî kişiliği ve eserlerinin tenkidli metni* [C. I]. [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Konya; Kaplan, Y. (2016). Lebibî ve Eyüp şehrengizi. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 56, 1063-1076; Kaplan, Y. (2018). Abdî ve Kütahya şehrengizi. *Littera Turca*, 4(3), 783-824; Karaca, D. (2018). Zâtî’nin Edirne şehrengizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(55), 114-136; Karasoy, Y. ve Yavuz, O. (2006). Nüvisî ve “Şehrengiz-i İstanbul”u. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-20; Kaya, H. (2015). Kâtib Davud’un İstanbul ve Vize şehrengizi. *Turkish Studies*, 10(12), 631-686; Keklik, M. (2014). *Üsküplü İshak Çelebi Divânı [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]* [Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Bişkek.; Kesik, B. (2010). Yeni bir nüshadan hareketle Hacı Derviş’in Mostar şehrengizi. *Turkish Studies*, 5(3), 368-399; Öztürk, M. (2014). Maksadî’nin Yenice ve İştîp (İştîb) şehrengizleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(25), 51-80; Tıgılı, F. (2020). *Türk edebiyatında şehrengizler* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul (Âşık, Behiştî, Cefâyî, Hâlî, Hisâlî, İntizâmî, Râsih, Ulvî’ye ait şehrengizlerle Za’fi’nin eksik bir şehrengizi için bu kaynak esas alınmıştır); Turan, L. (2011). *Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî’nin Siroz Şehrengizi*. *Osmanlı Araştırmaları*, XXXVII, s. 49-76; Yazar, İ. (2009). Dürri’nin Moton şehrengizi. *Erdem*, 55, 175-190; Yurtsever, M. M. (1984). *Lâmî Çelebi, Şehrengiz-i Bursa (inceleme-metin)* [Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]. Bursa.

¹⁰¹ Atasözü olduğu düşünülüp numaralandırılan bu sözlerin yazımında metinlerin alıntılındığı kaynaklar esas alınmıştır.

¹⁰² Bu alt başlıktaki atasözlerinin manaları kaynaklardan yararlanılarak yazılmıştır.

¹⁰³ Yunus Emre’nin şiiirlerinde kuş-kafes-hapis metaforu için bk.: Yalçınkaya, F. (2021). Yunus Emre’de can/ruh kavramı. *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, 23, 113-130.

Kelâmum medh-i hûb-ı bî-bedeldür

Alan bir kıldan alur bu meseldür (Sânî, b. 81)

(Sözüm paha biçilmez güzel [bir] övgü[dür]; “Alan bir kıldan alır” bu atasözüdür.)

Şair, kavrama yeteneği yüksek olanların bu güzel vasfını “Alan bir kıldan alır” sözüyle ifade eder. Kendi söylediklerini, ne demek istediğini o kişilerin rahatlıkla anlayabileceğini belirtir. Bu atasözüne *Azmizâde Hâletü Dîvânî*’nda sevgilinin ince beli ilişkisiyle yer verilmiştir (Kaya, 1999, s. 151-152).

3. Ârif köpek bî-edeb erden yegdür: Edepli olmayan insan yerine bilgili, görmüş geçirmiş bir köpek/düşman daha iyidir (“Cahilin dostluğundan, âlimin düşmanlığı yeğdir”/Aksoy, 2015, C. I, s. 210). Kerem gelmez cihânda bî-edebden

Dimiş 'ârif köpek yegdür ol erden (Kâtib Davud, b. 551)

(Dünyada edepsizden cömertlik gelmez; arif köpek o kişiden daha iyidir, demiş[ler].)

Edepsiz kişilerle arif bir hayvan bu beyitte karşılaştırılır. Şair arif hayvanı cahil insandan üstün tutar. Köpekle düşmanın, erle de dostun kastedildiği söylenebilir.

4. Âşıkun kârı seferdür: Âşığın işi vuslat yolculuğudur. Bu yolda çekilen çile onun işidir (“Aşığa ya sabır, ya sefer”/Eyüboğlu, 1973, s. 20).

Elinden sabrın alsa 'ışk-ı dilber

Seferdür 'âşıkun kârı demişler (Derzi-zâde Ulvî/Ulvî b. 85, b. 39)

(Sevgilinin aşkı elinden sabrını alsa [da] âşığın işi seferdir.)

Âşık sevgiliye tutulduğu andan itibaren yolculuğa çıkmıştır. Bu yolda çekilen çile, yaşanan sıkıntılar sabrını zorlasa da bu âşık olmanın şartıdır ve âşığın görevidir.¹⁰⁴

5. Âteş emîre te'sîr eylemez: Ateşi çıkaran ateşin yarattığı etkinin farkına varmaz. Kişinin bizzat kendisinden kaynaklanan özellik başkalarına yansır/zarar verirken kendisine herhangi bir etkisi dokunmaz (“Kılıç kınını kesmez”/Aksoy, 2015, C. I, s. 359).

Zarar virmez ruh-ı al ol münîre

Ki te'sîr eylemez âteş emîre (Behiştî, b. 91)

(Ateş nasıl kumandana zarar vermiyorsa al yanak da etrafını nurlandıran sevgiliye zarar vermez.)

Sevgilinin yanakları kırmızılığıyla divan şiirinde laleye, güle, ateşe benzetilir. Yukarıdaki dizelerde sevgili ateş saçan yanaklarıyla ortalığı aydınlatmakta/yakmaktadır. Beyitte kumandana benzetilen sevgiliyi kendine has bir özellik olan ateş yakmazken etrafındaki âşıkları yakıp kavurur. “Âteş emîre te'sîr eylemez” ifadesi sert ve aşırı davranışlı kişinin yakınlarına zararı dokunmaz anlamındaki “Kılıç kınını kesmez” (Aksoy, 2015, C.I, s. 359) atasözünü hatırlatır.

6. Belâsız bal bitmez: Dert çekilmeden mutluluğa kavuşulmaz (“Belâ gelmeyince bal yenmez”/Ulziibayar, 2020, s. 43; “Belâsız bal yenmez”/Ekinci, 2015, s. 177).

Ne kılsa bana 'ışkında mahaldür

Belâsız bal bitmez bu meseldür (?, b. 83)¹⁰⁵

(Aşkında bana ne yapsa yeridir; “Belâsız bal yenmez” bu atasözüdür.)

Sevgiliye kavuşma yolunda âşık birçok eziyet çeker, onun için canını ortaya koyar. Âşık, sıkıntılı yolculuğun sonunda sevgiliye kavuşacağından bütün dertlere katlanır. İnsanlar da hedefleri için çaba sarf ederse başarılı ve mutlu olurlar. Azîzî'nin *İstanbul Şehrengizi*'nde bu söz “Ki bal olmaz cihân içre belâsuz” şeklinde geçer (Azîzî, b. 200).

7. Bir dost bir post yeter: Kişiyi kendisi ve yol göstericisi/Allah yeter (“Bir dost bir post”/ Güleç, 2003, s. 201-202).

N'ola geysen anuñ'çün egnüme post

Yeter çün 'âşika bir dost bir post (Azîzî, b. 83)

(Onun için üzerime post giysen ne olur? Çünkü âşığa “Bir dost bir post yeter”.)

¹⁰⁴ bk.: Kurnaz, C. (2010). *Vuslat yolculuğu*. *Turkish Studies*, 5(3), 447-461.

¹⁰⁵ Bu beyit, şairi bilinmeyen bir İstanbul şehrengizinde geçmektedir. bk.: Tıǧlı, F. (2020). *Türk edebiyatında şehrengizler* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul, s. 392.

“Post” bedeni, dost ise Allah veya mürşid-i kâmilî temsil eder. Bu bağlamda âşığa kendisi ve Allah’ı/mürşidi yeterlidir. Dünya için düşünülürse post kâinat, dost ise içindeki vücûd-ı mutlakdır (Güleç, 2003, s. 201-202).

8. Boş torba ile at tutulmaz: Çıkar gösterilmezse bir kimse o yere bağlanamaz; özveride bulunmadan istenilen şey elde edilemez (“Boş torba ile at tutulmaz”/Aksoy, C. 1, 2015, s. 205).

Dil-i divâne andan özge bulmaz

Velî boş torba ile at tutulmaz (Âşık,¹⁰⁶ b. 40)

(Deli gönül ondan başka[sını] bulmaz; fakat “Boş torba ile at tutulmaz”.)

Divan şiirinde sevgili vefasızdır. Âşıktan ilgisi karşılığında bir bedel ister. Bu genellikle âşığın canı olur. Yukarıda geçen atasözüne Güvâhî’nin *Pendnâme*’sinde (Erenoğlu, 2007, s. 1155) ve Cemâlî’nin dizelerinde (Levend, 2015, s. 441) de rastlanmaktadır.

9. Delüye kalem olmaz: Akli yerinde olmayan biri ne yaparsa yapsın, ne söylerse söylesin ona günah yazılmaz (“Deliye kalem olmaz”/Eyüboğlu, 1973, s. 66; “Dîvâne-râ kalem nîst”¹⁰⁷)

Delüye çün kalem olmaz görmüş

Devâtını o meh zencîre urmuş (Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî, İstanbul, b. 274)

(O ay yüzlü sevgili divitini zincire vurmuş; çünkü görmüş [ki] “Deliye kalem olmaz.”)

Sevgilinin saçının halkasında tutsak kalan âşık hareket edemeyecek, yazmak istese de yazamayacaktır. Şair bu hayalden yola çıkarak eski bir adet olan delilerin zincire vurulması olayına gönderme yapar (Karaca, 2020, s. 28). Şair delilere günah yazılmama durumunu güzel bir nedene bağlar ve onların zincire vurulduğu için yazı yazamadığını/günah işleyemediğini dile getirilir.

10. Dümeni rûzgârına göre tut: Bir işte şartlara göre yol alınmalı, iş koşullara uygun yönetilmeli. Şartları değiştirmek imkânı yoksa ona ayak uydurmak gerekir (“Rûzgârına göre yelken”/Eyüboğlu, 1973, s. 199).

Kasdun âgûş ise ol sîm-teni

Rûzgârına göre tut dümeni (Belîğ, b. 185)

(Amacın o gümüş tenli sevgiliyi kucaklamaksa dümeni rûzgâra göre tut.)

“Dümen” “Hava ve deniz taşıtlarında, taşıta istenilen yönü vermeye ve belirli bir doğrultuda götürmeye yarayan hareketli parça; yönetim, idare” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 734) manasındadır. Denizde yelken rûzgârın yönüne göre ayarlanır. İtici güç rûzgârdır. Gündelik hayatta da koşullara göre işi yönetmek önemlidir. Sevgili için nasıl davranılması gerekiyorsa öyle bir tutum sergilenmelidir.

11. Eski yâr u eski hammâm: Hiçbir şeyin değişmediğini, eski durumda kaldığını gösteren bir söz (“Eski hamam, eski tas”/Eyüboğlu, 1973, s. 94).

Eyülükler çıkarmış eskisi nâm

Meseldür eski yâr u eski hammâm (Mânî, b. 53)

(Eski adıyla iyilikler ortaya çıkarmış; atasözüdür “Eski yâr eski hamam”.)

Mânî, iki kaplıcanın güzelliğini anlatırken buranın eskisi gibi olduğunu, bir şeyin değişmediğini “Eski yâr eski hammâm” sözüyle vurgular.

12. Eylügi eyle suya sal yitmez: Karşılık beklemeden iyilik yaparsan o kaybolmaz; çünkü Allah her şeyi görür (“İyilik et denize at, balık bilmezse Halik bilir”/Aksoy, 2015, C. I, s. 336).

Hüsn-i zann ile râygân gitmez

Eylügi eyle suya sal yitmez (İntizâmî, b. 7)

(İyi kanaatla [bir mal] bedava verdiğinde [bu] zarar değildir; iyiliği et, suya at kaybolmaz.)

Kadir kıymet bileceği düşünülerek karşı tarafa bir malın parasız verilmesi iyilik yapana bir şey kaybettirmez. Çünkü iyiliği mutlaka Allah görür.

¹⁰⁶ Âşık’ın Siroz Şehrengizi şu çalışmada yazarı belli olmayan bir şehrengiz olarak ele alınmıştır: Karaca, D. (2019). Şairi Bilinmeyen Bir Siroz Şehrengizi. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies*, 16, 428-444.

¹⁰⁷ Bankır, M. M. (2022). Divan şiirinde kullanılan üç kelimeye (kalem, kıl ve kâl) hermeneutik yaklaşım. *Temaşa Felsefe Dergisi*, 17, 216-242.

13. Görmeyen yarın unudur: Kişi çevresindekilerle sürekli iletişim hâindedir. Uzaktaki arkadaşlarıyla ise o kadar sık görüşmez ve onları yavaş yavaş unudur (“Gözden irak olan gönülden de irak olur”/Aksoy, 2015, C. I, s. 293).

Firâka döymeyen yârin unudur

Bugün çün görmeyen yarın unudur (Usûlî, b. 61)

(Ayrılığa dayanmayan sevgilisini unudur; çünkü bugün görmeyen yarın unudur.)

Şair gözden uzak olanın unutulmaya mahkûm olduğunu dile getirir. Bu noktada ayrılığa dayanmak önemlidir. Âşık ayrılığa tahammül etmelidir. Aksi halde uzaklık sevgiliyi unutturacaktır.

14. Güzellik kimseye kalmaz: Güzellik gelip geçicidir (“Güzellik kimseye kalmaz”/Kaya, 1999, s. 156).

Güzellik kimseye kalmaz hemîşe

İdin her dem vefâ işini pîşe (Kâtib Davud, b. 525)

(Güzellik kimsede kalıcı değildir; daima vefalı olmayı huy edin.)

Divan şiiri geleneğinde sevgili vefasızdır. Şair sevgiliye vefalı olmayı öğütlemektedir. Çünkü dünyada kalıcı olan ancak iyiliklerdir. Güzellik ise gelip geçicidir.

15. Hakîrün armağanı hakîr olur: Varlıksız kişinin hediyesi küçük bir şey olur (“Çoban armağanı çam sakızı-Çam sakızı çoban armağanı”/Aksoy, 2015, C. I, s. 220).

Cihân içre bilür her kişi anı

Hakîr olur hakîrün armağanı (Usûlî, b. 206)

(Dünya içinde herkes onu bilir; zavallının armağanı zavallı olur.)

Şair “Hakîr olur hakîrün armağanı” sözünün herkes tarafından bilindiğini söyler. Bu sözle kendi acizliğine dikkat çekerek şiirin de ona yakışacak şekilde sevgiliye küçük bir hediye olduğunu dile getirir ve şehrengizin dua bölümüne geçer.

16. Hammâma her giren terler: İçinde bulunulan durum masrafı, özveriyi, sıkıntıya katlanmayı gerektiriyorsa yapılmalıdır (“Hamama giren terler”/Aksoy, 2015, C. I, s. 301).

Bûse virmek gerek giren dilber

Çünkü hammâma her giren derler (Vahîd Mahtûmî, b. 447)

([Hamama] giren sevgili[yi] öpmek gerek; çünkü “Hamama giren terler”.)

Şehrengizde hamamla ilgili benzetmelerin olduğu kısımda şair hamamdaki güzelin öpülmesinin âdetten olduğunu, bu mekâna gelenin öpülmeye razı olması gerektiğini dile getirir. Hamama gelen güzelin ayağı, beyaz teni hamamın çeşitli yerlerine (havuz, şadırvan vb.) degeceğinden şairler bu durumu öpülmekle bağlantılı hayal ederler. Fuzûlî sevgilinin hamama ayak basmasıyla havuzun sevgilinin ayağını öpme şerefine nail olacağından bahsederken, Zâtî hamamda güzel sevgiliyi kolayca öpebilmek için yüzünü ona döşeme yapmak ister (Kaplan, 2010, s. 135, 141).

17. Her kişiye şehri Bağdâd görünür: Herkese kendi memleketi Bağdat gibi güzel gelir. Başka bir şehir onun yerini asla tutamaz (“Herkese sırası Bağdat görünür/Özdemir, 2020, s. 233).

Sılam idi benüm bu cây-âbâd

Görünür her kişiye şehri Bağdâd (Abdî, b. 66)

(Bu bayındır yer benim doğup büyüdüğüm yerdi. Herkese kendi şehri Bağdat görünür.)

İslam dünyasının en büyük şehri olup artan ticarete paralel olarak refah seviyesi yüksek olan Bağdat tarih boyunca ilim, kültür ve medeniyetin merkezi olmuştur (Özaydın 1991). Ancak insan memleketini böyle güzel bir şehir olan Bağdat’a bile değişmez.

18. Hûb sevseñ kimesne ‘ayb itmez: Güzeli sevmek ayıp değildir veya birini güzel bir şekilde sevmek ayıplanmaz (“Güzele bakmak sevaptır”/Aksoy, 2015, C. I, s. 297; “Güzeli herkes sever/Yurtbaşı, 2012, s. 275).

Hûb sevseñ kimesne ‘ayb itmez

Ne güzeldür diyâr-ı İdincik (Ravzî, Şehrengiz III, b. 8)

(Edincik diyarı ne güzeldir! Güzel sevmeyi kimse ayıplanmaz.)

Şair Edincik şehrine hayran kalmış, bunu “ne güzeldir Edincik diyarı” ifadesiyle belirtmiştir. Ardından da “Güzel sevmeyi kimse ayıplanmaz” diyerek yaptığının ayıp olmadığını bir atasözüyle

delillendirmiştir. Bu cümle “Güzele bakmak sevaptır” atasözünü hatırlatır. Güzellikleri Allah yarattığından güzele bakmak sevap görülür (Aksoy, 2015, C. I, s. 297). Ayrıca güzellik insana mutluluk verdiği için herkes tarafından hoş karşılanır. Bunu ifade eden “Güzeli herkes sever” (Yurtbaşı, 2012, s. 275) atasözü de kaynaklarda görülmektedir.

19. İki mihrâb bir câmi’de olmaz: Bir yere egemen olan iki kişi düşünülemez. Bu durumda ya kavga ederler ya da birbirlerini öldürürler (“İki arslan bir posta sığmaz”/Aksoy, 2015, C. I, s. 320).

Neden ikidir ol ebrû-yı mümtâz

İki mihrâb bir câmi’de olmaz (Mânî, b. 90)

(O ikisi [de] üstün/seçkin kaç neden iki tanedir; iki mihrap bir camide olmaz.)

Sevgilinin bedenindeki her unsur gibi kaşları da değerlidir. Ancak iki üstün varlığın bir arada olmaması gerekir. Şair de “İki mihrâb bir câmi’de olmaz” sözüyle bu durumu daha güçlü şekilde dile getirir. Taşlıcalı Dukakinzâde Yahyâ Bey ise *İstanbul Şehrengizi*’nde sevgilinin kaşları için aynı manada “Bir ay başında iki gurre olmaz” der (Taşlıcalı Dukakinzâde Yahyâ Bey, b. 135).

20. İtdüğün nefsünedür; zararı kimse kimseye idemez: Bir kimse bazen tedbirsizliği nedeniyle başını öyle bir derde sokar ki bu kötülüğü ona kendisinden başka kimse yapamaz (Kişinin kendine ettiğini kimse [âlem bir yere gelse] edemez/Aksoy, 2015, C. I, s. 365).

Kimseye kimse idemez zararı

İtdüğün nefsünedür it hazeri (İntizâmî, b. 8)

(Kimse kimseye zarar veremez; ettiğin kendinedir, bundan sakın.)

En büyük kötülüğün kişinin kendisinden geleceğini söyleyen şair, bu konuda dikkat edilmesi gerektiğini dile getirir.

21. Kadr-i zeri zerger olan a’lâ bilür: Bir kimsenin/şeyin değerini ancak bu konuda uzmanlığı olan bilir (“Altının kıymetini sarraf bilir”/Aksoy, 2015, C. I, s. 143).

Kadr-i zerini zerger olan a’lâ bilür ey dil

Kimyâyı sanur bilmiyen âdem görücek gül (Dürri, b. 24)

(Ey gönül! Altının kıymetini sarraf olan çok iyi bilir; bilmeyen insan kimya ilmini gül sanır/ kimyayı gül okur.)

Dürri, bir şeyin değerini o konuda uzman kişilerin bilebileceğini çeşitli benzetmelerle anlatır. Kimya ilmini bilmeyen insanın kimyayı onunla hiç alakası olmayan bir şey sanacağını söyler. Şair, 23. beyitte bu atasözünün anlamını taşıyan “Âlemde kadr-i gazâtı hemân âlim bilür” ile “Hızır olmayan âdem âb-ı hayâtı ne bilür” sözlerine yer verir. Bu sözler aynı fikri savunan; ancak farklı söyleyişlere sahip sözlerdir. Mânî *Bursa Şehrengizi*’nde sevgiliyi sarrafa, kendini altına benzetir ve âşığın kıymetini ancak sevgilinin bileceğini söyleyerek “Bilür zer kadrini zîrâ ki zerger” (Mânî, b. 130) der. Vahîd Mahtûmî, sevgiliyi kendisi gibi babasının sevemeyeceğini, elmasın değerini demircinin bilemeyeceğini şu sözle dile getirir: “Kadr-i elmâsı bilmez âhenger” (Vahîd Mahtûmî, b. 375).

22. Kar üstünde gezer izin belürtmez: İşleri kimsenin haberi olmadan yapma durumu (“Karda yürü/gez izini belli etme”/Eyüboğlu, 1973, s. 149).

Yürür her rûz [u] şeb ârâm itmez

Kar üstünde gezer izin belürtmez (Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî, İstanbul, b. 73)

(Gece gündüz yürür, dinlenmez; kar üstünde gezer izini belli etmez.)

Şairin İstanbul’un güzelliğini anlattığı kısımda onu kanatlı bir kuşa benzettiği görülür. Ardından gelen beyitlerden biri olan yukarıdaki mısralarda ise İstanbul, ayağı yere değmeyen bir güzel gibidir. Karda gezip izinin belli olmamasıyla da bütün gece herkes uykudayken onun uyumadığına işaret edilir. Dizede atasözü olarak değerlendirdiğimiz sözü İ. Kemal Eyüboğlu atasözleri arasında zikrederken (1973, s. 149) Ömer Asım Aksoy ifadeyi deyim kabul eder (Aksoy, 1988, C. 2, s. 911).

23. Kara balçıkla suvansa güvâre naks-ı tâm-ı şehde çâre var mı?: Herkesin bildiği bir gerçek yalan yanlış sözlerle örtbas edilemez (“Güneş balçıkla sıvanmaz”/Aksoy, 2015, C. I, s. 296).

Ya naks-ı tâm-ı şehde var mı çâre

Kara balçıkla suvansa güvâre (Hâdî, b. 155)

(Güneş balçıkla sıvansa şahın güzelliğinden bir şey eksiltmeye çare mi var?)

Sevgili güzelliğiyle herkese hükmettiğinden padişah olarak hayal edilir. Güzelliği herkes tarafından bilinir ve bunu kimse değiştiremez. Güneş nasıl ki balçıkla sıvansa parlaklığından bir şey kaybetmez, sevgilinin de ne yapılırsa yapılsın güzelliği eksilmez. Sevgilinin yüzü divan şiirinde aydınlığı ve beyazlığıyla güneşe benzetilir. Beyitte de siyah saçların arasından parlamasıyla yüz güneşe benzetilmiştir. Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî ise *İstanbul Şehrengizi*'nde çömlekçilik yapan bir güzelden bahseder ve işinin güneşi balçıkla kaplamak olduğunu söyler (Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî, İstanbul, b. 292).

24. Kişi çok söyledükçe çok yanılır: Çok konuşan sözlerini denetlemeden, iyi düşünmeden konuşacağı için yanlış şeyler dile getirebilir (“Çok konuşan çok yanılır”/Aksoy, 2015, C. I, s. 223).

Meseldür Hayretî meşhûr anılır

Kişi çok söyledükçe çok yanılır (Hayretî, Yenice, b. 72)

(Hayretî! Meşhur anılır [bu] atasözüdür; “Kişi çok söyledikçe çok yanılır”)

Hayretî şehrengizin sonlarına doğru geleneğe uygun olarak sözlerini tamamlarken fazla söze gerek olmadığını, ataların da dediği gibi çok sözün hataya neden olacağını belirtir (İlk mısradaki atasözü için bk.: “Meşhûr anılır”).

25. Kişinin sanduğu başına ugrar: Hissedilen veya sıklıkla akla getirilen hadiseler insanın başına gelir. Başkasının yaşadığı kötü durumla alay etmemek gerekir. Gün olur öyle bir olay kendi başına da gelir (“Gülme komşuna, gelir başına”/Aksoy, 2015, C. I, s. 295).

Dimen ‘âşıkların bağrını tograr

Kişinin sanduğu başına ugrar (Nüvîsî, b. 156)

(Âşıkların bağrını doğrar deme; kişinin düşündüğü başına gelir.)

Sevgili, attığı bakışlarla âşığın göğsünü nişan tahtasına çevirir, delik deşik eder. Şair bu durumu gören kişinin alay etmemesi gerektiğini, aksi halde hadisenin onun başına da gelebileceğini “Kişinin sanduğu başına ugrar” sözüyle ifade eder. Şair, tecrübelerle sınanmış bir söz söyleyerek anlatılmak isteneni daha etkili hâle getirir.

26. Konuk umduğunu yemez: Misafir, ev sahibinin onu birçok ikramla ağırlamasını bekleyebilir. Ev sahibi misafire ancak evinde olanı sunabilir (“Misafir umduğunu değil bulduğunu yer”/Aksoy, 2015, C. I, s. 392).

Anun vaslı bana gerçi mahaldür

Konuk umduğunu yemez meseldür (Azîzî, b. 197)

(“Misafir umduğunu değil bulduğunu yer” bu atasözüdür; [o nedenle] sevgiliye kavuşulması benim için uygundur.”)

Müzeyyin kızı Mihmân isimli güzelin anlatıldığı kısımda sevgilinin misafir gittiği yerleri aydınlattığı dile getirilir. Ardından da yukarıdaki dizelere yer verilir. Âşık, sevgilinin kendi gönlüne de misafir gelmesini bekler. Sevgili konuk olduğunda ev sahibi olarak âşık ona birçok ikram yapmak ister; ancak gücü ona yakışacak bir sofraya kurmak için yeterli değildir. Sevgiliye ne ikram edilirse edilsin yetersiz kalacaktır. Bu noktada sevgilinin yüceliği ve âşığın âcizliği tezatından yararlanır. Şair misafirin umduğunu değil bulduğunu yiyeceğini belirterek beytini tamamlar.

27. Kuşu kuş ile avlarlar: Elde edilmek istenen kimse daha önce elde edilmiş kişi vasıtasıyla tuzağa düşürülür (“Kuşu kuşla avlarlar”/Aksoy, 2015, C. I, s. 380).

Gönül murgın şikâr itse mahaldür

Kuşu kuş ile avlarlar meseldür (Taşlıcalı Dukakinzâde Yahyâ Bey, b. 132)

(Gönül kuşunu avlasa yeridir; “Kuşu kuş ile avlarlar” [bu] atasözüdür.)

Avcı kuşla avlanma Osmanlı'nın kuruluş yıllarından beri görülen bir avlanma tekniğidir. Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa 1359'da havadaki kaza doğan atıp avlanırken atının devrilmesiyle vefat etmiştir (Aydın, 2013, s. 29). Sevgili yırtıcı kuşa benzer. Kıvrım kıvrım saçları da şekil bakımından kuş tuzakları gibidir. Âşığın gönlü ise bu tuzağa düşen kuştur. Divan şiirinde sevgili doğan, şahin gibi avcı kuşlara benzetilir. Gönül kuşu sevgilinin saçında haps olunca kuş ile avlanma (yırtıcı kuş olan sevgilinin aldatici güzelliğine kapılarak) hadisesi ortaya çıkar. Burada akla sevgilinin tuzağına daha önce düşen rakipler de gelir. Tuzağa âşıktan önce düşenler kuş gibi hayal edilerek âşığı kendine çeker.

28. Kuzu koyundan ayrılmaz: Arkadaşlarından ayrılıp tek başına hareket etmek isteyen kişiler desteksiz kalır (“Sürüden ayrılamı kurt kapar”/Aksoy, 2015, C. I, s. 435).

Didüm bize kuzu tut geç oyundan

Didi ayrılmaz kuzu koyundan (? , b. 137)¹⁰⁸

(Bizi kuzu say oyundan geç dedim; kuzu koyundan/anne çocuğundan ayrılmaz dedi.)

“Kuzu” argoda “Deneyimsiz, toy kimse” demektir (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1551). Beyitte âşık, sevgilinin türlü oyunlarından kurtulabilmek için onun kadar tecrübeli olmadığını ve ona göre davranmasını ister. Ancak sevgili “Kuzu koyundan ayrılmaz” diyerek kuzunun o olmadan zarar göreceğini ima eder ve bunu kabul etmez. Kuzunun koyun yavrusu olduğu düşünüldüğünde ise beyitte anne ile çocuk arasındaki sıkı bağdan faydalanılarak sevgili ve âşığın birbirinden ayrılamayacağı sezdirilir.

29. Libâsıyla kimse zîbâ olmaz: Kişi görünüşe göre anlaşılmaz, giyilen elbise kötü birini iyi insana çevirmez (“Eşeğe altın semer vursalar yine eşektir”/Aksoy, 2015, C. I, s. 272).

Libâsıyla olamaz kimse zibâ

Agarmaz zengi giyse hazz u dibâ (Hâdî, b. 153)

(Elbisesiyle kimse güzel olmaz, zenci gümüş renkli kumaş giyse beyazlamaz.)

Kılık kıyafet insanların değerini artırmaz, değiştirmez. Şair bu atasözünün anlam dünyasından diğer beyitlerde de yararlanır, konuyu farklı benzetmelerle işler (Hâdî, b. 152, 154, 157, 158, 161, 162).

30. Nemrûd Halîl’e dost olmaz: Kötü insanlar iyilerin dostu olmaz, eski bir düşman değişip kişiye dost olmaz, düşmanlık dostluğa çevrilemez (“Eski düşman olmaz -olsa da dürüst olmaz- İt derisinden post olmaz”/Aksoy, C. I, 2015, s. 271).

‘Aceb mi ol hasûdî itse merdûd

Halîle dost olmaz çünkü Nemrûd (Ulvî/ Derzi-zâde Ulvî¹⁰⁹, b. 213, b. 431)

(O kıskanç kişiyi reddetse şaşılır mı? Nemrûd Halîl’e/Hz. İbrâhim’e dost olmaz.)

Hiz. İbrahim’i ateşe atan, insanları Allah’a isyana teşvik eden Nemrûd (Pala, 2006, C. 32, s. 555-556) divan şiirinde özellikle Hz. İbrahim ilişkisiyle geçer. “Halîl” de halis, sadık dost manasında (Devellioğlu, 2008, s. 318) Hz. İbrâhim’e verilen bir isimdir. Şair bu hadiselerle telmih yaparak insana kötülüğü dokunan birinden dost edinilemeyeceğini Nemrûd ilişkisiyle anlatmak ister.

31. Ogl cândandurur: İnsanın oğlu canından bir parçadır (“Balın âlâsı oğulun tazesinden”/Aksoy, 2015, C. I, s. 178).

Babası sevse ol yârî mahaldur

Oglî cândandurur dirler meseldür (Mânî, b. 153)

(Babası o sevgiliyi sevse yeridir; oğul candandır derler, atasözüdür.)

Atasözlerimiz arasında oğlan baba ilişkisini, erkek çocuğun değerli görüldüğünü gösteren şu sözlere rastlanır: “Oğlan atadan öğrenir sofrâ açmayı, kız anadan öğrenir biçki biçmeyi”, “Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün”, “Oğlanınki oğul balı, kızınki bahçe gülü”, “Oğlan olsun deli olsun, ekmeğ olsun kuru olsun” (Aksoy, 2015, C. I, s. 398-399). Şair, atasözüne dayanarak oğulun candan bir parça olduğunu ve bu nedenle sevgilinin babası tarafından sevilmesini doğal karşılar. Burada sevgilinin erkek olduğu daha açıktır.

32. Resm-i hançer togrî olmaz: Görünüşte doğruluk yoksa ondan iyi bir davranış beklenmez (“Eğri bakandan doğru iş beklenmez”/Eyüboğlu, 1973, s. 84).

N’ola ‘uşşâka eğri baksa dilber

Bilürsün togrî olmaz resm-i hançer (Kerîmî, b. 179)

(Sevgili âşıklara eğri baksa ne olur; bilirsün hançerin görüntüsü doğru olmaz.)

Sevgilinin kirpikleri divan şiirinde ok, kılıç, mızrak, hançer vb. unsurlarla ilişkilendirilir. Sevgili âşıklara yan bakışıyla eziyet eder ve onları birbirine düşürür. Kötülükler barındıran bu bakışlar biçim ve amaç yönüyle düzgün değildir. Bakışın eğri olması bakış okunun yaya benzeyen kaş ile hedefe

¹⁰⁸ Bu beyit müellifi bilinmeyen bir Budin şehrengizinden alınmıştır. bk.: Efe, Z. (2019). Müellifleri meçhul iki Şehrengiz: Üsküp ve Budin şehrengizleri. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 271-314.

¹⁰⁹ “‘Aceb midür hasûdî etse merdûd/Halîle döst olmaz çünkü Nemrûd” bk.: Çelik, B. (2018). Derzi-zâde Ulvî ve Manisa şehrengizi. *Türk Kültürü ve İncelemeleri Dergisi*, 39, 281.

ulaştırılmasından kaynaklanmaktadır. Hançer de gerçekte doğru bir şekle sahip değildir. Âşığa zarar verme bağlamında bakışlar hançere benzetilerek sevgiliden güzel bir davranış beklenmeyeceği ima edilir. Beyitte söylenen söz “Eğri otur doğru konuş” (Aksoy, 2015, C. I, s. 257-258) atasözüyle zıt bir manadadır. Çünkü sevgili eğri bakıp doğru bir iş yapmamıştır. Beyitin arka planında bu sözün de anlam dünyasından faydalanıldığı söylenebilir.

33. Ser virilür sır virilmez: Gerekirse can verilir; ama sır kimseye söylenmez (“Ser ver, sır verme”/Eyüboğlu, 1973, s. 206).

Bu bezme lâf ile şâhum varılmaz

Dimişler ser virilür sır virilmez (Usûlî, b. 31)

(Şahım! Bu meclise laf ile varılmaz; “Ser verilir, sır verilmez” demişler.)

Şair meclise girmenin şartları olduğunu, bu sırrın kimseye verilemeyeceğini atasözünden yararlanarak etkileyici şekilde söyler.

34. Sovik demür döğülmez]: Gerçekleşmesi imkânsız olan durumlarda sarf edilen çaba boşunadır (“Soğuk demir döğme”/Eyüboğlu, 1973, s. 209).

Kim ister k’ide gönlinde anun câ

Sovik demür döger zâyid hemânâ (Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî, İstanbul, b. 316)

(Onun gönlünde kim yer etmek ister; [yaptığı] soğuk demir dövmek gibidir.)

Şair Hudâ-verdî adında cebecilere bağlı bir güzelden bahsettiği kısımda onun sürekli (mesleği gereği) soğuk demir dövdüğünü, bu nedenle onun gönlünde yer edinmeyi kimsenin istemeyeceğini belirtir. Cebeci silah yapımı, korunması, teminatından sorumlu ocağın adıdır.¹¹⁰ Şair sevgilinin mesleğini atasözüyle ilişkilendirerek kullanır ve aslında ona gönül vermenin boş bir iş olduğunu, karşılık bulmanın zorluğunu vurgular. “Soğuk demir” bir yandan da sevgilinin soğukluğunu, vefasızlığını çağırıştırır.

35. Suhandan sÛsen-veş âzâd olmayan[ın] ömrü gül gibi berbâd olur: İnsanın başına ne gelirse dilinden gelir (“Bülbülün çektiği dili belasıdır”, “Dilim seni dilim dilim dileyim, başına geleni senden bileyim”, “Dilim seni, dilim seni; dilim dilim dilem seni”; “Dilin cirmi küçük cürmü büyük”, “Dilin kemiği yok”/Aksoy, 2015, C. I, s. 209, 242-243; “İnsana ne gelirse dilinden gelir”/Eren, 2020, s. 197).

Suhandan olmiyan sÛsen-veş âzâd

Olur gül gibi son dem ‘ömri ber-bâd (Lâmi’î Çelebi, b. 640)

(SÛsen/zambak gibi çok konuşmaktan kurtulmayanın ömrünün sonu gül gibi berbat olur.)

SÛsen yüksek boylu, genelde mor veya beyaz renkli bir bitkidir (Baytop, 1997, s. 252). Şekli ve uzun yaprakları nedeniyle divan şairleri bu çiçeği sivri ve kesici nesnelere ilişkilendirmişler, şekil yönüyle dile de benzetmişlerdir (Kutlar ve Öztekin, 2006, s. 621). Bu beyitte çok konuşan kişiler sÛsen/zambakla ilişkilendirilmiş, az söz söyleme öğütlenmiştir. Beyitte anlatılanlar dil ile ilgili söylenen atasözlerinin edebî sanatlarla daha farklı ifade edilmiş hâli gibidir. Eğer kişi kendi diline hâkim olmazsa sonu gül yaprakları gibi perişanlık olur. Gül bütün güzelliğine rağmen zamanı geldiğinde nasıl solup gidiyor, yaprakları rüzgârda savrulup dökülüyorsa insan da hayatının sonunda diline hâkim olamamanın cezasını çeker.

36. Utananun oğlu kızı olmaz: Bir şey elde etmek isteyen tembel bir şekilde oturmamalı, onun için çalışmalıdır. Evlenmeye üşenen veya evlenmekten utanan kişi çoluk çocuk sahibi olamaz (“Utananın oğlu, kızı olmamış”, “Üşenenin/utananın/erinenin oğlu, kızı olmamış”/Aksoy, 2015, C. I, s. 454, 456).

Utanamayıp kulu olsam n’ola anun

Ki olmaz oğlu kızı utananun (Azîzî, b. 185)

(Utanamayıp onun kulu olsam ne olur? Utananın oğlu kızı olmaz.)

Sevgiliden utanamayıp onun kulu kölesi olmalıdır; çünkü ataların dediği gibi “Utananın oğlu kızı olmaz”. Kişi hedefine ulaşmak için elinden geleni yapmalıdır. Sevgiliye kavuşmak için her türlü eziyet çekilmelidir.

37. Yile aldanma, suya tayanma: İnsan yapacağı işte sadece kendisine güvenmelidir (“Ağaca dayanma kurur (çürür), adama (insana) dayanma ölür”, “Akarsuya inanma, eloğluna dayanma”/Aksoy, 2015, s.

¹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk.: Kılıçarslan, Y. (1993). Cebeci. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 7, s. 182-183]. İstanbul: TDV Yay.

118, s. 126).

Bu hüsnün çağına hergiz sevinme

Yile aldanma vü suya tayanma (Kâtib Davud, b. 524)

(Bu güzelliğin çağına asla sevinme; zamana aldanma, suya dayanma.)

Güzelliğin gelip geçiciliğini anlatan beyitte zamana aldanılmaması gerektiği, su nasıl akıp gidiyorsa hayatın da o şekilde hızla geçeceği söylenmektedir. Kişinin başka şeylerle değil, kendiyile var olması ve gelip geçici heveslere tutunmaması önerilir.

38. Yirün kulağı var: Bir konu, iki kişi arasında gizli bir şekilde konuşulsa da duyulur (Aksoy, 2015, C. I, s. 474).

İşidüp cümle olurlar haber-dâr

‘Aceb olmaz ki yirün kulağı var (Taşlıcalı Dukakinzâde Yahyâ Bey, b. 261-262)

(Herkes işitip haberdar olur; “Yerin kulağı var” buna şaşılmaz.)

Sevgilinin rakip ile beraber olmasından bahsedilen mısralarda sevgili ne yaparsa yapsın herkesin bundan haberdar olacağı söylenir. Çünkü hiçbir şey gizli kalmaz.

Şehrengiz Metinlerindeki Atasözü Olduğu Düşünülen veya Atasözü Olarak Kabul Edilebilecek Sözcükler

Atasözü olmamakla birlikte atasözü değerinde olan, onun gibi ifade edilen hikmetli düşünceler irsâl-i mesel/îrâd-ı mesel¹¹¹ sanatına dâhil edilmiştir (Saraç, 2000, s. 275). Metinlerde geçen “meseldür”, “bu meseldür”, “dirler” vb. kelimeler söylenen ifadenin atasözü olduğuna kısmen işaret etmektedir. Ancak çoğu beyitte buna benzer herhangi bir kelime geçmeden atasözünün diğer niteliklerini taşıyan sözlerle karşılaşıldığı gibi bazı çalışmalarda “meseldür” sözcüğüne rastlansa bile beyitlerin vecizeler içinde sıralandığı görülür.¹¹² Bütün bunlar göz önüne alındığında anonim olup olmama konusu belirsizliğini korumaktadır. Şehrengizlerde geçen ve benzerine herhangi bir kaynaktan rastlanmayan, atasözü olduğu hakkında bir bilgi edinilemeyen aşağıdaki sözler atasözü olmanın birçok özelliğini yansıtmaktadır. Bu sözler beyitten yola çıkılarak kısaca açıklanmış, atasözü kabul edilebilecek ifadelerin geçtiği beyitler günümüz Türkçesine çevrilerek yorumlanmıştır.

1. Âhû-yı tâtârî ite avlanmaz, her zâgun şikârı hümâ olmaz: Her varlık kendi doğasına uygun davranışlar sergiler.

İte avlanmaz âhû-yı Tâtârî

Hümâ olur mı her zâgun şikârı (Usûlî, b. 38)

(Tatar ahusu köpeğe avlanmaz; her karganın avı hüma kuşu olmaz.)

Ahu, divan şiirinde sıklıkla Hitâ, Çin, tatar, zülf gibi kelimelerle birlikte geçer. Ahu, avlanan bir hayvandır, Mecnun’un çölde ahularla dostluk kurması telmihen kullanılır. Sevgili, güzel gözleri ve misk kokan saçları bağlamında ahuya benzetilir (Pala, 2020, s. 14). Beyitte ahu sevgili, it ise rakiptir. Sevgilinin rakiple olmasını istemeyen âşık itin ahuyu avlayamayacağını söyler. Bu durumu da “Her zâgun şikârı hümâ olmaz” diyerek destekler. Devlet kuşu manasındaki hüma avcı bir kuştur. Zararsız hayvanları incitmezken yırtıcı kuşları avlar. Rivayete göre bu kuşun dirisi ele geçmez, ancak ölüsü bulunur (Onay, 2009, s. 241). Şair “Her karganın avı hüma olur mu?” diye sorarak hüma kuşu ile kargayı karşı karşıya getirir. Nasıl ki karganın avı hüma kuşu olamazsa ahu da it/köpek/rakip tarafından yakalanmaz. Bu söz tarafların birbirine denk olması gerektiğine dikkat çeker.

2. Âkıl olanun kârı ma’kûl olur: Akıllı kişinin yaptığı iş de akla ve mantığa uygun olur.

Olur âkıl olanun kârı ma’kûl

¹¹¹ İrsâl-i mesel ve îrâd-ı mesel arasındaki farklar için bk.: Pala, İ. (2000). İrsâl-i mesel (Türk Edebiyatı). *İslâm Ansiklopedisi* [C. 22, s. 451-452]. İstanbul: TDV Yay.

¹¹² Levend, İzzet Molla’ya ait şu mısrayı “meseldir” denilmesine rağmen vecizeler içinde değerlendirmiştir: “Meseldir gülşen-i âlemde bir gülle bahâr olmaz“ bk.: Levend, A. S. (2015). *Divan edebiyatı kelimeler ve remizler mazmunlar ve mefhumlar*. İstanbul: Dergâh Yay. Bu ifade “Bir çiçekle yaz olmaz (gelmez)” şeklinde atasözü olarak şu kaynaktan geçer: bk.: Aksoy, Ö. A. (2015). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. [C. I]. İstanbul: İnkılâp Yayınları, s. 193.

Kerîme nitekim el-'özü makbûl¹¹³ (Kerîmî, b. 200)

(Akıllı olanın işi mantıklı olur; Kerîmî'nin [de] özüne kabul edin.)

Kerîmî'ye ait *Edirne Şehrengizi*'nin dua bölümünden alınan bu mısralarda gelenekte olduğu gibi şair hataları olduysa okuyucudan af dilemekte, özrünün kabul edilmesini istemektedir. Çünkü akıllı olanın işi akla ve mantığa uyar. Şair ise bir âşık olduğundan onun yaptıklarının akla mantığa uygun olması beklenemez.

3. Âlemde bâkî kalan eserdür: Ölümlü dünyada ebedî olan yalnızca kişinin bıraktığı eserdir veya insanlar üzerinde bıraktığı izlenimdir.

Du'â-i hayra bâ'is olırsardur

Kalan 'âlemde bâkî bir eserdür (Hacı Dervîş, b. 32)

(Dünyada ebedî olan bir eserdir, [bu] hayır duaya neden olacaktır.)

Yukarıda söylenenler hem “Söz uçar yazı kalır”¹¹⁴ ifadesini hem de Bâkî'nin meşhur beytini hatırlatır.¹¹⁵ İnsanlardan geriye yalnızca kaleme aldığı eserler ve yaptığı iyilikler kalacaktır.

4. Âlemde hiçbir iş kendüden olmaz: Her şeyin bir nedeni vardır.

Bir iş 'âlemde hiç kendüden olmaz

Olur diyen kişi kendüni bilmez (Adlî, b. 10)

(Bir iş dünyada hiç kendinden olmaz; olur diyen kişi kendini bilmez.)

Her hadisenin bir nedeni vardır, kendiliğinden gerçekleşmez. Bunun aksini söyleyenler kendini bilmeyenlerdir.

5. 'Alî yanında Kanber gerekdür: Bir büyüğün yanında yardımcısı gereklidir. Köle/kul/yardımcı bağlı olduğu kişinin büyüklüğünü gösterir.

Beni yanından ırmasın o dil-ber

Gerekdür çün 'Alî yanında Kanber (Adlî, b. 146)

(O sevgili beni yanından ayırmasın; çünkü Ali'nin yanında Kanber gereklidir.)

“Sadık köle” anlamındaki “Kamber” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1287) Hz. Ali'nin siyahi, sadık bir kölesidir. Haccâc-ı Zâlim tarafından şehit edildiği bilinir. Hz. Ali'ye bağlılığı ile meşhur olmuştur (Pala, 2020, s. 256). Şair kendini Kanber'e, sevgiliyi Hz. Ali'ye benzetir. Kanber nasıl Ali'den ayrılmıyorsa sevgili de âşığı hep yanında tutmalıdır. Âşık sevgili için sadık bir köledir. “Her toplantıda veya her işin içinde bulunmak merakında olanlar için yarı sitem, yarı şaka olarak söylenen bir söz” olan “Kambersiz düğün olmaz” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1287) da bir ortamda mutlaka olması gereken kişiye işaret eder.

6. Altın bakır eyle[n]mez: Değerli bir kişi kendini başkalarıyla kıyaslayarak kıymetini düşürmemelidir.

Kimsenüñ simîne olup nâzır

Altun adını eylemez bakır (Hısâlî, b. 212)

(Kimsenin gümüşüne/gümüşe benzer yanlarına bakıp altın [olan] ismini bakır etmez.)

Başkalarına özenmek, onlar gibi olmaya çalışmak kişiyi kendine has özelliklerden uzaklaştırma çabasıdır. Hâlbuki herkes farklı niteliklere sahiptir. Şair başkalarının sahip olduklarına özenerek hareket etmenin insana zarar vereceğini, bundan sakınılırsa iyi adın korunacağını söyler.

7. Altunun a'lâsı mülâyim olur: Altının değeri yumuşaklığından anlaşılır. İnsanın da yumuşak tabiatlı oluşu onun kıymetini artırır.

İnen serd olmasun o şâh-ı zâlim

Olur altunun a'lâsı mülâyim (Mânî, b. 125)

(O zalim şah fazla sert olmasın; altının en iyisi yumuşak olur.)

¹¹³ Arapça ibarelerin çevirisinde destek olan Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde “Arapça ve Türkçe Atasözlerinin Benzerlikleri Üzerine Bir İnceleme” başlıklı bir bitirme tezi hazırlamış Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencisi Ahmed EL İSA EL ASKER'e teşekkür ederim.

¹¹⁴ Bu söz Kutadgu Bilig'de geçmektedir. bk.: Kocasavaş, Y. (2006). Kutadgu Bilig'de eğitim-öğretim anlayışı. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 53-66.

¹¹⁵ “Âvâzeyi bu 'âleme Dâvûd gibi sal/Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş” (Bâkî, G. 218/b. 3). bk.: Küçük, S. (1994). *Bâkî Divânı tenkitli basım*. Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., s. 234.

Altın sarı, parlak ve kolayca işlenebilecek yumuşaklıkta bir madendir (Sahillioğlu, 1989, s. 532). Altında yumuşaklık aranan bir özelliktir. Şair altının en iyisinin esnek bir yapıda olduğunu söyleyerek insanların da sert bir tabiata sahip olmayarak değer kazanabileceğine dikkat çeker.

8. ‘Avâm içre ‘ışk râzı anılmaz: İnsanlar içinde aşk sırrı açılmaz, aşktan bahsedilmez.

Olur cân içre 'ışkun söz ü sâzı

'Avâm içre anılmaz 'ışk râzı (Usûlî, b. 28)

(Aşkın sözü ve nameleri can içindedir; halk arasında aşk sırrından bahsedilmez.)

Aşk sırrı kişinin kendisinde saklı olmalı, kimseyle paylaşılmamalıdır. Âşığın inlemeyle dolu sinesini saz olarak hayal eden şairler vardır (Kesik, 2018, s. 24). Usûlî de âşığın gönlünü inleme yönüyle saza benzetir. Tasavvufta sırrın ifşa edilmemesi çok önemlidir. Müridin vuslat yolculuğunda başarısızlığa neden olur. Ayrıca divan şiirinde sevgilinin dudağı da bir sır olarak düşünülür. Çözülemez ve anlaşılabilir (Pala, 2020, s. 375).

9. Basîretsiz olanlar kaşı, ehl-i nazar nakkâşî gözler: İleri görüşlü olmayan, yerinde ve doğru düşünemeyen insan hiçbir şeyin farkına varamaz. Sadece gözünün üstündeki kaşını görür.

Basîretsüz olanlar kaşı gözler

Velî ehl-i nazar nakkâşî gözler (Üsküplü İshak Çelebi, Şehrengiz I, b. 12)

(Doğru ve yerinde düşünemeyen, göremeyen kişi ancak kaşını görür; nazar ehli, ileri görüşlü kimse dünyayı süsleyen ustayı/Allah'ı görür.)

Divan şiirinde nakkaş denilince akla gelen ilk kişi Mânî'dir. Sevgili de âşığın gönlünde yaralar açması nedeniyle nakkaşa ve Mânî'ye benzetilir. Ayrıca nakkâş-ı ezel ve nakkâş-ı sun' gibi ifadelerle "Nakkâş" sözcüğü Allah'ın sıfatlarından biri olarak görülür (Pala, 2020, s. 348). Şair, gerçek anlamda göremeyen kişilerin gözünün üstündeki kaşı bile fark edemediklerini söylerken bir yandan da görüş kudreti açık olan kişilerin nakşı değil nakkaşı dahi görebileceğini ifade etmek istemiştir.

10. Bostân her yerde eşek başıyladur: Önemsiz bir iş vesilesiyle de olsa güzel yerlerde oraya yakışmayan kimseler olabilir.

Rakîb-i harla gezse tan mı her ân

Eşek başıyladur her yirde bostân (Derzî-zâde Ulvî/ Ulvî, b. 391¹¹⁶, b. 189)

([O sevgili] eşek gibi olan rakip ile gezse [buna] şaşılır mı? Sebze bahçesi her yerde eşekbaşıyla birlikte.)

"Bostân" sebze ve meyve bahçesi (Devellioğlu, 2008, s. 112) anlamındadır. Eşek ise çiftlik hayvanı olarak hâlâ yük taşıma, tarlada iş yapma vb. işlerde kullanılır. Bütün işi eşek yapar. Bu nedenle "eşekbaşı" önemsiz işlerin başında olan kişiler için kullanılmaktadır. Önemsiz işlerde bile baş olmak, buyruk altında olmaktan iyidir manasında "Baş ol da eşek başı (soğan başı) ol" (Aksoy, 2015, C. I, s. 182) atasözü yaygındır. Beyitte rakip eşekbaşına, sevgili ise bostana benzetilmiştir. Bostandaki eşekbaşının durumu neyse, rakibin sevgili yanındaki hâli de aynıdır. Eşekbaşının bostandaki rolü gereksiz ve önemsizdir; ama bir vesileyle güzel bir bahçede bulunabilmektedir. Bu nedenle rakibin sevgiliyle gezmesine şaşılmamalıdır.

11. Bulutlu gündün şimşek ayrılmaz: Bazı durum veya hadiselerin gerçekleşebilmesi, varlık gösterebilmesi için birbirine ihtiyacı vardır.

Yüzi saçdan n'ola olmazsa münfek

Bulutlu gündün ayrılmaz çü şimşek (Behiştî, b. 46)

(Yüzü saçtan ayrılmazsa ne olur? Bulutlu gündün de şimşek eksik olmaz.)

Sevgilinin yüzü parlaklık ilgisiyle şimşeğe, saçları siyah rengi nedeniyle buluta benzetilmiştir. Yağmurun meydana gelebilmesi için iki unsurun da var olması gereklidir. Yüzün güzelliğini siyah saçlar tamamlarken bulut da şimşekle tetiklenerek yağmuru oluşturmaktadır. Divan şiirinde âşığın feryat ve figanı gökyüzüne yükselerek yıldırıma neden olur ve yıldızları bile tutuşturur (Yeşilbağ, 2021, s. 825). Bu açıdan bakıldığında bulutlu gün sevgilinin anıldığı, onunla birlikte olunan veya siyah saçlarının akla

¹¹⁶ Çalışmaya Ulvî'ye ait Manisa şehrengizinin farklı araştırmacılarca ele alınmış, beyit sayıları değişik iki şehrengiz metni (birinde 276 beyit, diğerinde 503 beyit) de dâhil edilmiştir: Çelik, B. (2018). Derzî-zâde Ulvî ve Manisa şehrengizi. *Türk Kültürü ve İncelemeleri Dergisi*, 39, 223-290 ("bostân: büstân" şeklindedir); Tıghl, F. (2020). *Türk edebiyatında şehrengizler* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul, s. 438-469.

geldiği an olarak düşünülebilir. Bu vakitlerde âşığın ah etmemesi mümkün değildir. Şair bahsedilen durumu “Bulutlu gündün şimşek ayrılmaz” sözüyle destekler. İnsan sesini yükseltmeden istediğine kavuşamaz anlamında “Gök gürlemeden yağmur yağmaz”, bir gürültü kopmadan önce belirtleri görülür manasında “Şimşek çakmadan yağmur yağmaz” (Aksoy, 2015, C. I, s. 289, 438) atasözleri şairin sözüne benzerlik gösterse de verdikleri mesaj farklıdır.

12. Câhil hüneri ‘ayb görür: Cahil insan, beceri isteyen bir iş gördüğünde anlamadığı için onu ayıplar. Kişi görür mi ‘aybı olsa fâzıl
Hüneri ‘ayb görür olsa câhil (Adlî, b. 87)
(Kişi erdemli olsa ayıbı görür mü? Cahil hüneri ayıp kabul eder.)
Erdemli kişiler kusurlu bir durum anında onu örtmeye çalışırken cahil olanlar ustaca yapılmış işleri ayıplarlar.

13. Cevv-i serde murg-ı ‘ukûl-ı çâlâk uçamaz, cây-ı serde sâyih-i fehm ü iz’ân gezemez: Akıl ve anlayış sürekli değişen yapıda olamaz.
Cevv-i serde uçamaz murg-ı ‘ukûl-ı çâlâk
Cây-ı serde gezemez sâyih-i fehm ü iz’ân (Râsih, b. 12)
(Baş boşluğunda oynak akılların kuşu uçamaz; başın olduğu yerde anlayış yolcusu gezemez.)
Yukarıdaki beytin her iki mısrasının birbirine delil oluşturmak amacıyla veya mecazi bir anlam ilişkisiyle söylenmediği görülür. Ancak kaynaklarda bu tür tecrübeyle sınanmış öğüt verici söylemler de atasözü değerinde görülerek atasözleri arasına dâhil edilmiştir.¹¹⁷ Beytin bütününe yayılan sözle sürekli gelip giden, değişkenlik gösteren bir akla sahip olmamak gerektiği öğütlenmiştir.

14. Cihân içre ayıpsız ancak Allâh: Allah bütün kusurlardan, her türlü eksiklikten uzaktır.
Meseldür söylenür dillerde her gâh
Cihân içre ‘ayıpsız ancak Allâh (Adlî, b. 88)
(Dillerde her zaman söylenen atasözüdür: “Dünya içinde ayıpsız ancak Allah”)
Allah’ın bütün kusurlardan münezzeh olduğunu “Kuddûs” ismi ifade eder. Kuddûs “tertemiz, pak, kusurdan arınmış” (Topaloğlu, 2002, C. 26, s. 314) demektir. Kusurlar, ayıplar insanlar içindir. Bu nedenle insan hata yapabilir ve kusurlar normal karşılanmalıdır.

15. Dehre lâf-ı kahramânî gerekmez: Dünyaya yiğitlik yapılmaz, kafa tutulmaz, büyük sözler söylenmez.
Cihânun mevt iken sâhib-kırânı
Gerekmez dehre lâf-ı kahramânî (Lâmi’î Çelebi, b. 474)
(Dünyanın hükümdarı ölümken dünya için kahramanca sözler söylemek boştur.)
Atasözü Allah’ın yüceliği ve gücü karşısında insan acizliğini ortaya koyar. Ölümlü dünyada insanın yapacak hiçbir şeyi yoktur. Bu nedenle aciz insanın büyük sözler söylemesi boş bir çabadır. Lâmi’î Çelebi “kahraman” ile bir kelime oyunu yapmış gibidir. *Şehnâme*’de İran’ın Pişdâdiyân sülalesinden Tahmurs’un oğlu olarak anlatılan tarihî-efsanevi bir kişinin de adı Kahraman’dır. Bu kişi rivayete göre küçük bir çocukken devler tarafından kaçırılmış ve onlarla büyümüştür. Bir gün suda aksini görüp dev olmadığını anlamıştır (Zavotçu, 2013, s. 407-408). Ölüm de insanlara dev olmadığını vakti geldiğinde gösterir.

16. Dest-i dihkâna düşen bâze döner: Değerli bir şey kıymetinin anlaşılmadığı yerde olmamalıdır. Aksi halde bulunduğu yerin şartlarına ayak uydurmak zorunda kalır.
Şimdi i’câz ise de nazm eger
Dest-i dihkâna düşen bâze döner (Belîğ, b. 71)
(Şiir şimdi mucize ise de köy ağasının eline düşen şahine döner.)
Şiir, değerinin bilinmediği ve anlaşılmadığı yerde olursa anlamından uzaklaşır. Şair bu durumu köy ağasının/çiftçinin eline düşenin şahine dönmesine benzetir.

¹¹⁷ “Adamın ahmağı malını över” (s. 116), “Borçlu ölmez, benzi sararır” (s. 202), “Çocuğa iş, ardına düş” (s. 220) vb. atasözleri için bk.: Aksoy, Ö. A. (2015). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. [C. I]. İstanbul: İnkılâp Yayınları, s. 116, 202, 220.

17. Edvâr seyrinde muhâlif gösterir: Görünüşte zıt olan unsurlar aslında birbirine sıkı sıkıya bağlı olabilir, biri olmazsa diğeri eksik kalacak kadar bütünün tamamlayıcı parçalarını oluşturabilir.

İrildi noktadan çü pây-ı pergâr

Muhâlif gösterür seyrinde edvâr (Lâmi'î Çelebi, b. 475)

(Dönme hareketinde zıtlık görünür [ama] pergelin ayağı noktadan (birbirine) erişti.)

Pergel, “yay veya çember çizmekte ve ölçmekte kullanılan araç”tır (Türkçe Sözlük, 1998, C. 2, s. 1791). Pergel divan şiirinde çoğunlukla felekle bağlantılı kullanılır. Nokta söz konusu olduğunda ise tasavvuftaki birliğe işaret edilerek çokluğun aslı anlamında hayaller kurulur. Dünya kâinatın merkezidir; ancak âşık için hareket noktası sevgilinin bulunduğu yerdir. Âşık, bir ayağı sevgilinin bulunduğu yerde olmak üzere (sabit-kadem) pergel gibi bu yerin çevresinde yay çizer. Pergelin noktada sabit olma dışındaki hareketleri (çizdiği çember, dolaşma) hayalîdir, gerçekte var olan sadece noktadır (Durmaz, 2013). Aynı noktadan başlayan hareket yine orada birleşir, pergelin iki ayağı sonunda bir araya gelir. Dolaşma esnasında hem noktadan uzaklaşma hem de tekrar aynı yere gelme bir zıtlık oluşturur. Karşıt hareket ve davranışlar yine birbirine döner ve birleşerek bütünü meydana getirir. Bu durumu şair “Edvâr seyrinde muhâlif gösterir” atasözünüyle açıklar.

18. el-memûru ma'zûr: Memurlar vazifelerini yerine getirir, kurallara uyarak yaptıkları işlerde eğer hata yaparlarsa o hata onların değil, başkalarınındır.

Velî sözdür cihân içinde meşhûr

Dimişlerdür ki el-me'mûru ma'zûr (Usûlî, b. 200)

(Fakat dünya içinde meşhur bir sözdür; “el-me'mûru ma'zûr” demişlerdir.)

Şairler sözlerini tamamlarken hataları için okuyucudan af dilerler. Usûlî de Arapça hadisler arasında geçen “el-memûru ma'zûr”¹¹⁸ sözünün anlam dünyasından faydalanarak şiirin kuralı neyse ona göre davrandığını etkileyici şekilde ifade etmiştir. Sözün cihan içinde meşhur oluşu, dilden dile dolaşması hadislerin anonimleşme ve atasözü hâline gelme sürecindeki durumlarına dair yeni araştırma konularını doğurur.

19. Erenler 'avratla yoldaş olamaz: Kadınla arkadaş olunmaz.

Er ol kim olasın bizümle hâldeş

Erenler olamaz 'avratla yoldaş (Usûlî, b. 45)

(Erkek ol ki bizimle haldeş/dost olasın; erenler kadınla arkadaş olamaz.)

Evliya zümresinden, zamanında Anadolu'da yaşamış Abdâllar, Babâiler, Hayderîler gibi sayısız tarikat mensupları kendi aralarında birbirlerine “erenler” derlerdi. Özellikle “erenler” ifadesine Bektâşîler arasında rastlanır (Onay, 2009, s. 174). Şair bu kişilerin kadınla yoldaş olamayacağını; ancak erkeklerin erenlerle dost olabileceğini belirtir. Dönemin kadına bakışını gösteren mısralarda kadınla dost olunamayacağı vurgulanır.

20. Eyü ad baş u cândan yeg: İnsanın ölümünden sonra iyi bir adla anılması her şeyden önemlidir.

N'ola ismiyle olsa gönlümüz şâd

Meseldür baş u cândan yeg eyü ad (Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî, İstanbul, b. 155)

(İsmiyle gönlümüz mutlu olsa ne olur? “İyi isim baş ve candan daha değerlidir”.)

Âşık, sevgili için canını ortaya koyar. Ölüm âşık için sevgiliye kavuşmadır. Sevgilinin ismi anıldığında âşığın yaşadığı mutluluk, sevgili uğruna verdiği candan daha önemlidir.

21. Fazilet fazîhat yan[larındadır]/yan [yanadır]: Güzel şeyler kötü şeylerle yan yanadır, iç içedir.

Fazilet yanlarındadır fazîhat

Söğülmek yeg işitmekden nasîhat (Hayretî, Yenice, b. 34)

(Erdemli olmakla rezillik yan yanadır. Nasihat işitmekten küfür duymak daha iyidir.)

Nasihât içinde karşı tarafın bir hatasını, eksikliğini barındırır. Nasihat eden kişi bunun bilinciyle hareket ederek uygun bir dille karşısındakine yol gösterir. Hayretî bu durumu bir beyitte iki özlü söz kullanarak ifade eder (ikinci mısradaki atasözü için bk.: “Nasîhat işitmekden söğülmek yeg[dür]”

¹¹⁸ bk.: Wahba az-Zuhailî, Usul-al-fikh al-İslami, s. 243.
https://books.google.com.tr/books/about/Usul_Al_Fiqh_Al_Islami.html?id=7L7srQEACAAJ&redir_esc=y
Erişim Tarih/Saati: 19.09.2024/17:00

22. Gerdûn ekser dûna mâyildir: Felek kötülüğe eğilimli olduğundan insanlar da alçaklık yapabilir. Aynı zamanda insanlar bu tarzda kişilerle birlikte olmaya yatkındır.

Yeg olsa yanlarında tan mı ger dîn

Çün ekser dûna mâyildir bu gerdûn (Hayretî, Yenice, b. 36)

(Eğer alçağı yanlarına yakıştırırlarsa buna şaşılır mı; çünkü genellikle dünya alçağa/alçaklığa mayildir.) “Gerdûn” “dönücü, dönen, devreden; felek, dünya, sema” (Devellioğlu, 2008, s. 286) anlamındadır. Felek sürekli döndüğünden divan şiirinde döneke biri olarak, insanların başına kötülük getiren bir unsur şeklinde görülmüştür. Bu nedenle felek kötülüğe meyillidir. Dünyanın dönüş istikameti göz önünde bulundurularak şairler dünyanın aksi yönde dönüşünü çeşitli sanatlarla ifade ederler ve feleği dönekeyle anarlar, sözünde durmayan biri olarak hayal ederler (Özmen, 2020, s. 235). “Gerdûn” kelimesi “ger” ve “dîn” sözcüklerinin birleşiminden oluştuğu için zaten dünya hayatının içinde alçaklık vardır. İnsanlar da felek gibi kötülüğe yatkın olup kötü insanlarla bir aradadır. Hz. Yûsuf’un başına gelenlere sebep olan kardeşleridir. Hârut ve Mârut da Kur’ân’da adı geçen iki melektir ve nefislerine yenik düşmeleriyle bilinirler (Zavotçu, 2013, s. 322-326). Hz. Adem ve Havvâ’nın cennetten kovulmasıyla başlayan dünya hayatı aslında başlangıçtan beri hata yapmaya, nefse yenik düşmeye elverişlidir. Şair sevgilinin yanında kötü insanlar olduğuna bu nedenle şaşırmaz.

23. Gül bahçesinde karga olmaz: Her varlık kendine uygun mekânda, ait olduğu yerde barınır; ortam ile orada olan kişi/nesne uyumlu, birbirine yakışır olmalıdır.

Yüzün üstünde zülfeynün görünmezse 'aceb olmaz

Cinânun gülsitânında meleklerdür ki zâg olmaz (Kâtib Davud, b. 343)

(Yüzünün üzerinde saçların görünmezse buna şaşılmaz; [çünkü] dünyanın gül bahçesinde melekler vardır, karga olmaz.)

Divan şiirinde siyah rengi nedeniyle sevgilinin saçları kargaya benzetilir.¹¹⁹ Eskiden meyve sebze yetiştirilen yerlere diğer kuşların girmemesi için karga ölüsü veya kanadı asma âdeti vardı. Böylelikle bahçeye başka kuşlar giremezdi. Şairler de güzel bir bahçeyi andıran sevgilinin yanağı/yüzü ile kargaya benzeyen saçları arasında ilişki kurmuşlar, yüzün iki tarafından sarkan saçları bahçeyi koruyan kargaya benzetmişlerdir. Beyitte ise yüzün etrafında saç görünmez. Gül bahçesinde karga değil bülbül bulunması fikriyle güzellik için uzun saçlara ihtiyaç olmadığı “Gül bahçesinde karga olmaz” sözüyle ima edilir. Aynı zamanda karga ölüsü veya kanadı meyve, sebze yetişen bahçelere asıldığından gül bahçesinde ona gerek yoktur. Mekân olarak güzellikleri içinde barındıran bu bahçeye karga yakışmaz. Divan şiirinde¹²⁰ geçen “Karga, gül bahçesinde gezmekle bülbül olmaz” ifadesini akla getiren (Demirkazık, 2011, s. 151, 155) atasözünde şairin yüz etrafında saçın görünmemesini doğal karşılması güzelin erkek oluşuyla ilgili olabilir.

24. Harîdârı bulnan kuru otluk bülbülü olmayan gülden yegdürür: Kişi/nesne ne kadar güzel olursa olsun talibi/alıcısı yoksa bunun değeri yoktur.

Haridârı bulnan kuru otluk

O gülden yegdürür kim bülbülü yok (Hâdî, b. 164)

(Müşterisi olan kuru otluk bülbülü olmayan gülden iyidir.)

Bir mal müşterisi ile değer kazanır. Şair susuz kalmış bir otluğu gül gibi değerli bir bitkiyle kıyaslar. Bütün güzelliğine rağmen gülün etrafında ona âşık bülbül olmazsa gülün değeri olmaz. Müşterisi olan kuru otluk bile bundan daha değerlidir. Hâdî, *Saray Şehrengizi*’nin başka beyitlerinde aynı fikri taşıyan “Metâ’a kıymet olmaz müşterisiz”, “Belî âşık dahî dil-bersiz olmaz” ifadelerine yer verir (Hâdî, b. 165, 171). Hacı Dervîş de *Mostar Şehrengizi*’nde “Harîdâr olmasa bulur mı kıymet”, “Güher bî-kıymet olur müşterisiz” gibi farklı söyleyişlerle atasözünü dile getirir (Hacı Dervîş, b. 42, 43).

25. Helvâ ta’âmun âhirinde gelür: Saygın kişiler bir ortama/davete en geç dâhil olurlar.

Anıldıysa kelâmun âhirinde

Gelür helvâ ta’âmun âhirinde (Lebîbî, b. 50)

¹¹⁹ Divan şiirinde karga için bk.: Demirkazık, H. İ. (2011). Divan şiirinde karga. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 24, 131-178.

¹²⁰ Divan şiirinde karga için bk.: Güler, Z. (2022). *Divan şiirinde kuş sembolizmi*. İstanbul: ÖDY Yay., s. 86-97.

([Onun ismi] sözün sonunda anıldıysa [ne olur?] Helva yemeğin sonunda gelir.)

Tatlı, yemeğin sonunda yenilir. Bu nedenle güzellerin adının sözün sonunda anılması doğrudur. Tatlının sonda gelmesiyle ilgili şehrengizlerde “Dimişlerdür ki ‘halvâ-râ be-âhir” (Hâdî, b. 446), “Yemek soñundadır pâlûde-i ter” (Za’fi-i Gülşenî, b. 101), “Ki ya’nî mî-horend helvâdur âhir” (Nüvîsî, b. 160), “Ta’âmuñ hûb olur sonunda tatlu” (Zâtî, b. 154), “Yimek soñında yinür çünki tatlu” (Adlî, b. 195) ifadelerine yer verilir. Sâni ise yemekten sonra taze meyve yenmesinin güzel olduğunu, sevgilinin de sonda anılmasının aynı tadı verdiğini şöyle ifade eder:

N’ola âhirde yâd olsa o dil-ber

Yemekden sonra hoşdur mîve-i ter (Sânî, b. 132)

Nasıl ki tatlı yemeğin sonunda sofraya geliyorsa büyükler de davete en son teşrif ederler: “Âhirinde gelür sipâhun şâh” (Vahîd Mahtûmî, b. 380), “Budur ‘âdet gelür en sonra sultân” (Abdî, b. 220), “Ki âhirde gelür bezme ekâbir” (Esîrî, b. 189)¹²¹, “Ki dâ’im ‘asker ardınca yürür şâh” (Gelibolulu Mustafa ‘Âlî, b. 81), “Yürürler kulları ardınca şâhlar” (Mânî, b. 155). Önemli olaylar da işin sonunda gerçekleşir: “Olur çün cümleden sonra kıyâmet” (Derzi-zâde Ulvî, b. 465), “Olur zîrâ ki son demde kıyâmet” (Taşlıcalı Yahyâ, b. 194). Sevgilinin adına sözün sonunda yer verilmesi incinin denizin dibinde olup değerinin büyüklüğüyle ifade edilmiştir: “Deniz dibinde olur çünki gevher” (Mesîhî, b. 171), “Olur deryâ dibinde dür mekânî” (Za’fi, İştîp, b. 71), Olur deryâların ka’rında lü’lü (Za’fi, Vardar, b. 77). Aynı fikir üzerine kurulmuş bu sözler şairlerin dilinde farklı benzetmelerle yer bulmuştur.

26. Her suyun bir eşmesi var: Her şeyin bir kaynağı/nedeni, bağlı olduğu varlık/nesne bulunur.

Egerçi her suyun bir eşmesi var

Velâkin bunların ser-çeşmesi var (Za’fi, İştîp, b. 29)

(Her ne kadar her suyun bir kaynağı olsa da bunların çeşme başısı/baş piri var.)

“Eşme” “kaynak, pınar” (Türkçe Sözlük, 2011, s. 826) anlamındadır. “Ser-çeşme”¹²² ise “çeşme başı, pınar, su başı; yardımcı askerlerin maaş ve sâire gibi işlerine bakan kimse [Tanzîmat’tan önce]; pîr [şeyh]; baş” (Devellioğlu, 2008, s. 940) manasındadır. Her suyun bir kaynağı vardır; ama bu güzellerin piri/şeyhi vardır diyen şair, mısradaki güzellerin dergâhla bağlantısına dikkat çeker ve güzelliğin nedensiz olmadığını öne çıkarır.

27. İnce ibrişim al gerektir: İbrişimin ince ve kırmızı olanı makbuldür.

Olupdur kanlı yaşumla müjem al

Gerekdür ince ibrişim şehâ al (Seyrî, b. 68-69)

(Ey padişah! İnce ibrişimin al olması gerektir; kanlı gözyaşımın kirpiğim al olur.)

İbrişim, “kalınca bükülmüş ipek iplik” (Türkçe Sözlük, 1998, s. 1033) anlamındadır. Beyitte ise ince al bir ibrişimden bahsedilir. Aşığın gözyaşları ip gibi akar, aşk derdiyle ciğerden geldiği için kanlıdır. Şair gözyaşlarını al ve ince bir ipek ipliğe benzetir. Acı hadiseyi “İnce ibrişim al gerektir” sözüyle pekiştirerek bir anlamda normalleştirir. Buradan ince ve kırmızı renkli ipeğin değerli olduğu anlaşılmaktadır.¹²³ Osmanlı döneminde daha çok kırmızı renkli ipek kumaşlara rağbet edilmiştir.

Yukarıdaki beytin öncesinde yer alan ve buraya alınmayan dizelerden uğruna gözyaşı dökülen sevgilinin ismi ve bazı özellikleri öğrenilir. Bu kişinin adı Muhammed ve bedeni “vâlâ”dır (yüce). Vâlâ, “vala” şekliyle ağızlarda “ince, renkli, ipekli, değerli kumaş” (Derleme Sözlüğü, 1979, C. XI, s. 4089) olarak geçer. Divan şairleri de gökyüzünün kızılığını anlatırken “vâlâ” kelimesinin bu çağrışımdan dünyasından yararlanır (Demir, 2015, s. 65). Ayrıca Muhammed adı, bedeninin ipekli ve değerli kumaşla ilişkilendirilmesi, ardından gelen dizelerde al renkli ibrişimden bahsedilmesi arka planda Hz. Muhammed’in düşündürüldüğüne, bedeninin gül gibi hayal edildiğine işaret eder.

28. İnsanü ‘abidü’l-ihsân: İnsan ihsanın, lutfun kuludur (“İnsanü ‘abidü’l-ihsân”/Ceyhan, 2011, s. 147-148; Jaffer, 2018, s. 263; Hazai, 2019, s. 528).

Ya’nî kîseyle virür bahşîşi merdi kul ider

¹²¹ Aydemir, Y. (1999). Esîrî’nin Bağdat şehrengizleri. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı, 446-475.

¹²² İmamet geleneğinin devamı olan ser-çeşme için bk.: Saltık, V. (2014). Alevilikte başpirlilik (serçeşme) geleneği. *Forschungszeitschrift über das Alevitentum und das Bektaschitentum*, 10, 237-293.

¹²³ Rtveldze’nin Özbekistan sanatını araştırma amaçlı Kampirtepe’de yapılan kazıda bir kadın heykelinin üzerinde kırmızı ipek bir kumaşın kalıntısı tespit edilmiştir. İncelemenin ardından bu parça kumaşın dokumasında çok ince ipliğin kullanıldığı ortaya çıkmıştır. bk. İmer, Z. (2005). Miladi Dönem Öncesi Orta Asya’da İpek. *bilig*, 32, 24.

Ki meseldür dinür insanü ‘abidü’l-ihsân (Râsîh, b. 40)

(Yani bahşîşi keseyle verir, mert insanı kul eder; atasözüdür ki “insanü ‘abidü’l-ihsân” denir.)

Beyitte bahsedilen “İnsanü ‘abidü’l-ihsân” ifadesi bazı eserlerde Hz. Ali’nin sözleri arasında geçmektedir (Ceyhan, 2011, s. 147-148; Jaffer, 2018, s. 263;) kimi çalışmalarda da atasözleri arasında zikredilmiştir (Hazai, 2019, s. 528). Beyitte bu sözün “meseldür dinür” ifadeleriyle atasözü oluşunun desteklendiği görülür. Şair bahşîşin insanları kullaştırdığından bahseder ve bu düşünceyi tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde açıklar.

29. Kılıcdan tîz olur âh-ı seher-hîz: Bir kimsenin veya âşığın ahı kılıçtan keskindir.

Begüm olma inen kılıç gibi tîz

Kılıcdan tîz olur âh-ı seher-hîz (Üsküplü İshak Çelebi, Şehrengiz I, b. 78)

(Beğim! Kılıç gibi fazla keskin olma; seher vaktinde esen ah kılıçtan keskin olur.)

Âşıklar geceleri feryat eder, ahları göklere yükselir. Âşığın gözüne seher vaktine kadar uyku girmez. Seher vakti edilen duaların kabul edildiği inancı vardır.¹²⁴ Bu nedenle eğer seherde beddua edilirse kılıçtan daha keskin olup Allah’a kolayca ulaşır.

30. Kuyı kazan boyınca kazma gerek: Bir işte uygun alet ve yöntemlerin kullanılması işi kolaylaştırır.

Kuyı kazan boyunca kazma gerek

Tâ halâs ide kendü özünü tek (İntizâmî, b. 9)

(Kuyu kazanın kendini kurtarabilmek için kuyuyu boyunca kazması gerekir.)

Beyitte kişinin kendisini kuyudan kurtarabilmesi için kuyu kazan kişinin/kendisinin boyu kadar kazma kullanması gerektiği belirtilir. İçinde bulunulan durumdan kurtulabilmek ona uygun şekilde davranılması, sıkıntının niteliği ve niceliğine uygun çözümler bulunmasıyla mümkündür. “Ayağını yorganına göre uzat” (Aksoy, 2015, C. I, s. 166) atasözünde de para sıkıntısından kurtulma yorganın ayak uzunluğunda örtülmesiyle olur. İki atasözü arasında anlam yönünden bir ilişki bulunmasa da derdin çözümünde ölçülü olmak manasında bir yakınlık söz konusudur.

31. Mahabbet iki cânibden olmayınca olmaz: Sevgi karşılıklı olursa güzeldir.

Mahabbet bir derûn içre bulunmaz

İki cânibden olmayınca olmaz (Hacı Dervîş, b. 49)

(Sevgi bir kişinin içinde bulunmaz; iki taraftan olmayınca sevgi ortaya çıkmaz.)

Şair sevginin karşılıklı olması gerektiğine dikkat çeker. Divan şiirinde her ne kadar bütün acıyı âşık çekse de sevgilinin öfkesi, gazabı bir karşılık olarak kabul edilir. O nedenle âşık sevgiliden gelen kötülüklerin devamını ister. Bursalı Rahmî de *Yenişehir Şehrengizi*’nde âşık ve sevgilinin birbirine ezel meclisinde bağlandığını belirterek “İki başdan olur dirler mahabbet” ifadesini kullanır (Bursalı Rahmî, b. 65).

32. Ma’nîde deryâ katreden bilinür: Nasıl ki büyük bir alandan elde edilen zerre o yere ait bilgileri taşırsa bir hareket de kişinin karakteri hakkında bilgi verebilir.

Bilinür katreden ma’nîde deryâ

Görinür zerreden şems-i hüveydâ (Maksadî, Yenice Şehrengizi II, b. 127)

(Manada damladan derya bilinir; zerreden apaçık [olan] güneş görünür.)

Şair küçük bir parçanın onun bütünü hakkında bilgi taşıdığına işaret eder. Mecazen insanların da davranışlarının kişilikleri hakkında ipuçları taşıdığı beyitten anlaşılabilir. Maksadî 128. beyitte mektupların bazı sözlerinde ayrıntıların bulunabileceğini söyleyerek yukarıdaki dizelerde desteklenen fikri farklı şekilde ifade eder.

33. Merdânelik sözi doğru dimekdür: Yalan söylememek, dürüst olmak mertliktir.

Sözi merdânelik doğru dimekdür

Eyü gördüğün eyü söylemekdür (Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî, Siroz, b. 82)

(Mertlik sözü doğru söylemektir; iyi gördüğünü iyi söylemektir.)

¹²⁴ Kur’ân/Âl-i İmran 3/16, 17: “(Bu nimetler) –Ey Rabbimiz! İman ettik; bizim günahlarımızı bağışla, bizi ateş azabından koru!- diyen; Sabreden, dürüst olan, huzurda boyun büken, hayra harcayan ve seher vaktinde Allah’tan bağış dileyenler (içindir). bk.: *Kur’ân-ı Kerîm ve açıklamalı meâlî*. (1993). [haz.: Ali Özek, Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrıncı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Saderettin Gümüş]. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 51.

Mert sözcüğü “yiğit; sözünün eri, güvenilir kimse” anlamındadır (Türkçe Sözlük, 1998, C. 2, s. 1541). Merdâne ise “ere, erkeğe yakışacak yolda, mertçe, erkekçe” (Devellioğlu, 2008, s. 619) manasındadır. Şair iyiye iyi, güzele güzel demenin mertlik olduğunu; insanların da gerçekte olan neyse onu söylemesi gerektiğini vurgular.

34. Meşhûr anılır: İnsanlar arasında şöhreti olan kişilerin adı sıklıkla anılır, konuşmaya mevzu edilir. Meseldür Hayretî meşhûr anılır

Kişi çok söyledükçe çok yanılır (Hayretî, Yenice, b. 72)

(Hayretî! Meşhur anılır [bu] atasözüdür; “Kişi çok söyledikçe çok yanılır”)

Hayretî burada kendine işaret ederek meşhur kişilerin dilden dile dolaştığını belirtir. Fazla söz hata getireceğinden sözü uzatmaya gerek yoktur (İkinci mısradan yer alan atasözü için bk.: “Kişi çok söyledükçe çok yanılır”).

35. Meydân yügrügündür: İnsanlar arasında ancak cesur ve güçlü olan her şeyi göze alıp kendini ortaya atar. Güçlülüklerle savaşmak için yiğitlik gerekir.

Kamudan esb-i tab'un çünkü öndür

Gir ortaya ki meydân yügrügündür (Usûlî, b. 176)

(Yaradılış atın herkesten önde olduğu için ortaya çık, “Meydan yiğitindir”)

“Meydan” kaynaklarda “alan, saha; yarışma, eğlence veya karşılaşma yeri; bulunan yer ve çevresi, ortalık; fırsat, imkân veya vakit; ayin yapılan yer” (Türkçe Sözlük, 1998, C. 2, s. 1551-1552) olarak geçer. “Yügrüg” ise “Güçlü, çevik, çalışkan, eline ayağına çabuk; iyi yürüyen, koşan (at için)” (Derleme Sözlüğü, 1979, C. XI, s. 4325-4326) anlamında ağızlarında kullanılır. “Meydan yügrügündür” sözüyle şair kendi üstünlük ve yiğitliğini vurgular. Kaynaklarda kelimenin at ile bağlantılı kullanımında “Yürük at yemini kendi artırır” (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1977, C. I, s. 216) atasözüyle karşılaşılır.

36. Nasihat işitmekden söğülmek yeg[dür]¹²⁵: Kişiye nasihat edilmesi yerine ona küfretmek daha iyidir. Görülen bir eksiklik, hata vb. nedenle ona yol göstermeye çalışmak küfretmenin daha uygun sözlerle ifade edilmesi gibidir.

Fazilet yanlarındadır fazîhat

Sөгülmek yeg işitmekden nasihat (Hayretî, Yenice, b. 34)

(Erdemli olmakla rezillik yan yanadır. Nasihat işitmekten küfür duymak daha iyidir.)

Erdemlilik ile rezil olma arasında ince bir çizgi olduğuna; aslında bu iki özelliğin birlikte bulunduğu dikkat çeken şair nasihat verilen kişinin durumunu gözler önüne serer.

37. Pâdişâ dervîş olandan âr ider: Dervîş mizaçlı olma, alçak gönüllülük büyük kişilere baş eğdirir.

Kadrî dirler bir saçı kadr ü cemâlidür berât

Görmedi bir kimse anun gibi bir nâdîde zât

Nat'-ı hüsninde beni ferzânelikle itdi mât

Gadr ider kadrümce itmez ben gedâya iltifât

Bu meseldür 'âr ider dervîş olandan padişâ (Za'fi, bent III)¹²⁶

(Kadrî derler bir saçı değerli ve güzelliği belgelidir, insanlar onun gibi nadir bir kişi görmedi, güzellik örtüsünde beni bilgelikle mat etti, “Padişah dervîş olandan utanır” bu atasözüdür.)

Alçak gönüllü, fukaralığı kabul eden, bütün eziyetlere katlanan yapısıyla âşık bir dervîş gibidir. Dervîş olmanın şartı âşık olmaktır. Dervîş, aşk meclisinde çerağı tutuşturan pirdir. Bu aşk kişiye sultanlığı bıraktıracak kadar güçlüdür (Erol, 2009, s. 359). Divan şiirinde sevgili padişaha benzetilirken âşık onun kölesi olarak hayal edilir. Burada sevgili âşığı güzelliğiyle yenik düşürmüştür. Padişah bile dervîşten çekinirken sevgili utanmamıştır.

38. Padişeh kulu olmayan âdem hiçbir sâ'at âlem edemez: İtaat mutluluk getirir.

Pâdişeh kulu olmayan âdem

¹²⁵ Bu söz “Kalabalık arasında öğüt vermek, azarlamaktır (rezil etmektir)” şeklindeki Hz. Ali'nin bir sözüne benzemektedir. bk.: Ceyhan, Â. (2011). *Reşîdüddin Vatvat Hazret-i Ali'nin yüz sözü Gül-i Sad-Berg* [çev.: Hocazâde Abdülaziz Efendi]. İstanbul: Buhara Yayınları, s. 159.

¹²⁶ Za'fi'nin eksik bir şehir şehrengize aittir. bk.: Tıgılı, F. (2020). *Türk edebiyatında şehrengizler* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul, s. 480.

Hîç bir sâ‘at idemez ‘âlem (İntizâmî, b. 28)

(Padişahın kulu olmayan insan hiçbir zaman eğlenemez.)

Padişaha bağlılık refah içinde yaşamakla bağlantılı düşünülmüştür. İtaat etmek insana rahatlık getirmektedir. Aynı zamanda bu özellik padişahın çevresinde bulunmayı sağlar ve kişi bazı avantajlar elde edebilir. Bu söz “Bendesine bende olan ‘âlemün sultânıdır” şeklinde daha da abartılarak Ravzî’nin *Edincik Şehrengizi*’nde de geçer. Ravzî’ye göre sevgilinin kölesinin kölesi olan âlemin sultanı olur (Ravzî, bent 91).

39. Piyâzı şeker sözden yeg alurlar: İnsanlar övülmeyi tatlı sözden daha çok severler.

İderler nâzî ger itsen niyâzî

Şeker sözden yeg alurlar piyâzî (Hayretî, Yenice, b. 33)

(Yalvarsan naz ederler; övülmeyi, tatlı sözden daha çok beğenirler.)

Piyaz “Haşlanmış kuru fasulyenin üzerine ince doğranmış, tuzla ovulmuş soğan ve maydanoz katıldıktan sonra zeytinyağı, sirke dökülerek yapılan fasulye salatası; kebab, ızgara köfte, balık gibi susuz yemeklerin yanına katılan, ince doğranmış ve tuzla öldürülmüş maydanozlu soğan; *argo* Bir çıkar sağlamak düşüncesiyle söylenen övücü söz (Türkçe Sözlük, 1998, C. 2, s. 1809-1810). Hayretî, birini övmeyi tatlı sözden üstün tutar ve bu durumu piyazın şekere tercih edilmesine benzetir. İnsanlar kendilerinin abartılarak övülmesini daha çok severler. Bu nedenle güzele yalvarmayı bırakıp onu övmeye başlamalıdır.

40. Ricâlün sa‘yi cibâli kat’ ider: Devlet adamlarının, büyüklerin çalışmasıyla dağlar aşılır; zorluklarla başa çıkılabilir.

Diyem lutf ile erbâb-ı kemâlün

Cibâli kat’ ider sa‘yi ricâlün (Abdî, b. 117)

(Senin olgunluğunu iyilik ile söyleyeyim; devlet adamlarının çalışması dağları aşar.)

Abdî güzellerin methine başlamadan kendisinde şehrengiz yazma liyakatının olmadığını belirttikten sonra bu dizelere yer verir. Çalışmakla her zorluğun üstesinden gelinebileceği anlamındaki “Cibâli kat’ ider sa‘yi ricâlün” sözüyle güzelin medhindeki güç durum da ifade edilmiş olur. Bu söz Yunus Emre’nin şiirlerinde geçen “Dağ ne kadar yüce olsa yol üstünden aşar” (Eyüboğlu, 1973, s. 61) atasözünü hatırlatır.

41. Sân¹²⁷ yenilür mi, içilür mi, kesilür mi?: Kişinin herhangi bir konudaki şöhreti daimidir, bu ortadan tamamen kaldırılamaz.

N’iydüğün bilmemiş işitmemiş anlar ebedî

Yenilür mi içilür mi kesilür mi ol sân (Râsih, b. 95)

(Ne olduğunu onlar ebediyen işitmemişler; o ün yenilir mi, içilir mi, kesilir mi?)

Beyitin hemen altına “darb-ı mesel” yazılmıştır (Tıgılı, 2020, s. 422). Bir insan hangi özelliğiyle meşhursa o ebediyen herkesçe bilinir. Tanınan nitelik değiştirilmeye çalışılsa da bunda başarılı olunamaz, yine bir şekilde duyulur. Atasözü biçimce ele alındığında “yenilür mi içilür mi kesilür mi” şeklindeki art arda gelen sorular bilmecelelerin yapısını andırmaktadır.¹²⁸

42. Sen iste vermek Allâhun: Allah kerimdir, kulların duasına karşılık veren ancak Allah’tır.

Dilâ vaslı dile ola müyesser

Sen iste vermek Allâhun dimişler (Taşlıcalı Dukakinzâde Yahyâ Bey, b. 162)

(Ey gönül! “Sen iste vermek Allah’ın” demişler. Kavuşmayı iste [ki] kolaylıkla olsun.)

Kur’ân-ı Kerîm’in (Mü’min 40/60) “Rabbiniz buyurmuştur ki: Dua edin bana, cevap vereyim size ...” (Öztürk, 1994, s. 432) ayetinde Allah’tan istenildiği takdirde karşılık bulunacağı dile getirilir. Beyitte de sevgiliye kavuşmak isteyen âşığın arzusunu Allah’a bildirmesi ve Allah’ın duaları kabul edici oluşu söz konusudur. İkinci mısradaki “Sen iste vermek Allâhun” sözü *Kur’ân*’daki ifadenin halk söyleyişine bürünmüş hâli gibidir. Cümlede “dimişler” kelimesinin kullanımı ifadenin halk arasındaki yaygınlığını

¹²⁷ Metindeki şekli korunmuştur; ancak kelime Türkçe olduğundan “san” yazılması daha uygun görünmektedir.

¹²⁸ Geniş bilgi için bk.: Bazancir, R. (2022). Türk halk bilmecelelerinin özellikleri ve İlhan Başgöz’ün bilmecelelere dair biçimsel ve yapısal analizleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9 (4), 1331-1361.

gösterir. Ayrıca Hz. Ali'nin sözlerinde olduğu gibi (bk.: “İnsanü ‘abidü'l-ihsân”) *Kur'an* kaynaklı cümlelerin de kalıp sözlere dönüşmüş olabileceğini düşündürür.

43. Söz güherdür: Ağızdan çıkan her söz cevher gibi değerlidir. Bu nedenle konuşan birinin sözünü kesmek güzel bir hareket değildir.

Sözümüz sıma lutf it söz güherdür

Gönül yap kim gönül yapmak hünerdür (Azîzî, b. 60)

(Sözümüzü bozma, kesme iyilik et söz cevherdir; gönül yap ki gönül yapmak marifettir.)

Şair, sözün bir cevher kadar değerli olduğunu, bu yüzden de sevgilinin söz söylemesine engel olmaması gerektiğini belirtir. Azîzî, bu sözle sevgiliye yapılan iltifatların değerini de ona hatırlatmış olur. Usûlî *Yenice Şehrengizi*'nde iki yerde “Ki söz gevherdür olmaz sımag anı” (Usûlî, b. 201), “Yitürme gevher-i bî-'aybdur söz” (Usûlî, b. 202) diyerek benzer ifadelerle yer verir. Adlî de *Karaferye Şehrengizi*'nde sözün kesilmemesi gerektiğini “Sıma sözi ki cânı var dimişler” (Adlî, b. 84) mısrayla dile getirerek sözün canı olduğunu söyler.

44. Su kazanın başında kaynar: Bir hadiseden en yakınında olan etkilenir.

Beyâz-ı cismînün şermendî mermer

Kazanun çünki başında su kaynar (Cefâyî, b. 81)

(Beyaz teninin utananı mermer[dir]; çünkü su kazanın başında kaynar.)

Mermer çeşitli renklerde olmakla birlikte en çok beyazlığıyla anılır ve sıklıkla sevgilinin bedeni ile ilişkilendirilir (Aydın, 2023). Burada sevgili bir hamamda hayal edilir. Çıplak bedeniyle mermerden bir göbek taşına uzanmış şekilde veya bu hâliyle kurnanın hemen yanında düşünülür. Onun bu beyazlığını sadece mermer görür ve ondan utanır. Sevgilinin tenini yalnızca mermerin görmesi ve bundan utanması bedeninin mermerden daha güzel olduğunu gösterir. Hamamlarda musluğun altında bulunan suyun biriktiği yer mermer ya da taştan yapılırdı. Bu tekneye kurna adı verilirdi. Divan şiirinde kurna çeşitli hayallerle şiire konu olmuştur (Kaplan, 2010, s. 143). İkinci mısırda suyun ve kazanın geçmesi sevgilinin beyaz tenine şahit olanın kurna da olabileceğini düşündürür. Kazan, yemek pişirmek, su kaynatmak için kullanılan büyük ve derin kaptır. Ateşe konulduğunda kaynama olayı en üstünde gerçekleşir. Şair bu durumu “Su kazanın başında kaynar” diyerek sanatlı şekilde anlatır ve sevgilinin güzelliğinin ancak ona en yakın olan tarafından görülüp anlaşılabilceğini belirtir.

45. Sükker mükerrer olsa lezîz olur: Şekerin sürekliliği nasıl tadı fazlalaştırırsa gerçekte güzel bir hadisenin tekrardan ifade edilmesi onun tatlılığını, güzelliğini artırır.

Anun çün medhini itdüm mükerrer

Lezîz olur mükerrer olsa sükker (Zâtî, b. 153)

(Şeker sürekli olsa lezzet ortaya çıkar; onun için övgünü tekrar ettim.)

“Lezzet” kaynaklarda “hoşlanma, zevk alma” manasındaki “lezâz/lezâze” mastarından türemiştir. Genellikle ruhi ve fizyolojik ihtiyaçların, arzuların karşılanmasıyla hissedilen zevki ve bir tür mutluluğu ifade eder (Kutluer, 2003, C. 27, s. 170). Zâtî, süreklilik ve tekrarın zevk almada etkisi olduğunu dile getirir. Burada övgü bir şekere benzetilerek medhin tekrarının lezzeti artıracığı vurgulanır.

46. Şâhin âşiyânı taşlıkta olur: Her varlık kendi ait olduğu yerde bulunur.

Revâdur kabada olsa mekânı

Olur taşlıkda şâhin âşiyânı (Taşlıcalı Yahyâ, b. 133)

(Mekânının kaba/sert bir yerde olması uygundur; [çünkü] şahin yuvası taşlıkta olur.)

Divan şiirinde şahin avcı rolüyle öne çıkar. Boynunda çan olup gözlerinin keskin oluşu ve pençeleriyle sevgilinin gözü, kaşı, saçı arasında benzerlik kurulur. Âşığın gönlü de yavru bir şahin olarak görülür. Şahin avını kimseye vermez ve elinden kurtulmak mümkün değildir (Akkaya, 2018, s. 1016). Taşlıcalı Yahyâ 132. beyitte hisar içinde bir güzelden bahseder. Ona göre sevgilinin taşlarla örülü bir mekânda olmasına şaşılmalıdır; çünkü şahinler de taşlıklarda yuva kurar. Orman ve çalılıklarda yaşayan, yırtıcı bir kuş olan şahinler (Türkçe Sözlük, 1998, C. 2, s. 2066) yuvalarını ağaç köklerine ya da dağ zirvelerine yapar (Ceylan, 2007, s. 224). Beyitte de hisarların yükseğe yapılmasıyla bağlantılı olarak sevgili taşlıktaki şahine benzetilir. Diğer taraftan “Şâhin âşiyânı taşlıkta olur” sözüyle her insan veya varlığın kendine uygun ortamda bulunabileceği vurgulanır.

47. Şerî'at meclisinde 'ûd¹²⁹ olmaz: Her ortamın kendine göre kuralları vardır. Bazı yerlerde sesi çok güzel olmasına rağmen uda bile yer verilmez.

Enînümden dirîgâ sûd olmaz

Şerî'at meclisinde 'ûd olmaz (Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî, İstanbul, b. 369)

(Yazık! İnememden fayda yoktur; şeriat meclisinde ud olmaz.)

Zahit divan edebiyatında katı şeriat kurallarının ve her türlü toplumsal baskıların savunucusu olup kaba sofuyu temsil eder. Rint ise zahidin karşısındadır. İrfana, gönül bilgisine değer verir. Ahiret çıkarı olmayan, hayattan zevk alan bir gönül eridir (Mengi, 2014, s. 283-284). Ud sazı ise Türk din musikisinde önemli bir yere sahiptir. İnsanı derinden etkileyen yanıyla Farâbî ve İbn-i Sînâ'ya göre en mükemmel müzik aletidir. Ankaravî ud sazının icrasını Allah'a dua olarak kabul eder. Ancak Mevlevihanelerdeki ayinler dışında tarikatların yaptığı zikir merasimlerinde uda yer verilmemiş, tekkelerin bazı meclislerinde ud kullanımına izin verilmiştir (Koç, 2015, s. 127-128). Şair kendi inlemesini ud sesine benzetir; ama o mecliste udun yeri yoktur. Burada karşılık bulamamak, feryadın sevgiliye ulaşmamasından söz edilebilir. Âşığın rint bir tavra sahip olduğu da gözlenir.

48. Şeytân âdem olmaz: Kötü biri ne yapılırsa yapılsın adam olmaz.

Hîç şeytân iy Behiştî âdem olmak ola mı

La'net olsun kanda var-ise hasûdun cânına (Behiştî, b. 113)

(Ey Behiştî, hiç şeytan insan olur mu? Nerede hasetlik, kıskanç kişi varsa canına lanet olsun.)

Şair kıskanç insanları şeytana benzetir ve şeytanın bir insan olmasına şaşırarak: "Hiç şeytan [bir] insan olabilir mi?" diye sorar. "Şeytân âdem olmaz" sözünden kıskançlığıyla şeytanı andıran kişinin bu huydan vazgeçemeyeceği ve adam olamayacağı anlaşılır.

49. Takdîm itmek nigârı arturmaz: Güzellik anlatılarak veya abartılarak artacak bir özellik değildir.

Çü takdîm itmek arturmaz nigârı

Ne noksân vire te'hîr i'tibârî (Behiştî, b. 97)

(Gerçekte öyle olmayan bir şeyi başka bir zamana bırakmak ne eksiklik yaratır? Güzelliği anlatmak/sunmak onu arturmaz.)

Gerçekte öyle olmadığı halde öyleymiş gibi anlatmak o kişinin/nesnenin değerinde bir değişikliğe yol açmaz. Şair güzelliğin abartılarak anlatılmasının niteliği artırmayacağına, güzelliğin evrensel olduğuna dikkati çeker.

50. Tâze olanun kulpına yapışma: Taze bir nesneye/varlığa/canlıya dokunulmaz.

Sözi çölmek düzerken budur anun

Yapışman kulpına tâze olanun (Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî, İstanbul, b. 291)

(Çömlük yaparken onun sözü: "Taze olanın kulpuna yapışma"dır.)

Çömlük, katı ve sıvı yiyeceklerin pişirildiği, korunduğu topraktan yapılmış kaplardır. Anadolu topraklarında binlerce yıllık geçmişi vardır. Anadolu'da çömlükçiliğe dair çeşitli gelenek ve inanışlar da bulunur (Öney 2020).Yapımında kil kullanıldığından pişirim öncesi dokunulması çömlüğe zarar verir. Beyitte yeni yapılmış, pişirilmemiş çömlüğe dokunulamayacağı belirtilmektedir. Aynı şekilde insanlar yeni bitmiş bir bitkiye, henüz doğmuş bebeğe de temas etmekten çekinir. Şair bu sözü gerçek ve mecazi anlamda kullanarak güzelin tazeliğini öne çıkarır.

51. Vaf-ı veledin şâd olmıyana dırâz itme: Çocuğunun vasıflarını mutlu olmayan biriyle paylaşma.

Hâce Hasanun hâtırı vardır gele ey bâd

Vaf-ı veledin itme dırâz olmıyana şâd (Dürri, b. 31)

(Ey rüzgâr! Hoca Hasan'ın hatırı vardır; mutlu olmayana oğlunun vasıflarını söyleme.)

Metinde bahsedilen, Hoca Hasan'ın kendisine zerre kadar benzemeyen oğludur. Şair Hoca Hasan'ın hatırı olduğunu ve oğlundan söz edilmemesini istemektedir. Kişi zaten bu durumdan rahatsızdır, bunu başkasından duyması onu daha da üzecektir. Şair öğüt verirken muhatap olarak kendine rüzgârı seçer ve ona seslenir. Rüzgârın sevgiliden haber uçurma (Aka, 2015, s. 36) rolünden yararlanarak mutsuz birine oğlunun özelliklerinin anlatılmaması öğütlenir.

¹²⁹ Metin alıntıları belirtilen kaynaklardan doğrudan yapılmıştır. Çalışmalarda "ud" kelimesinin hatalı okunmuş olabileceği göz ardı edilmemelidir.

52. Vefâ taşdan kayadan gelmez: Cansız varlıklardan nasıl ki vefa umulmazsa, duyguları olmayan kişilerden de vefa beklenmez.

Ne denlü mihr umam ol pür-cefâdan

Gelür mi hiç vefâ taşdan kayadan (Kerîmî, b. 151)

(O kötülüklerle dolu sevgiliden ne kadar merhamet umayım? Hiç vefa taştan kayadan gelir mi?)

Divan edebiyatı geleneğinde sevgili merhamet, vefa gibi duygulara sahip değildir. Aşığa sadece acı çektirir. Şair burada sevgiliyi duyguları olmaması yönüyle taş benzeter. Vefasız sevgili gibi duygusuz insanlardan da vefa beklenmemesi gerektiği söylenir.

53. Zâlimlerün medhi hatâdur: Zulm edenleri övmek yanlışır.

Velikin her birisi pür-cefâdur

Beli zâlimlerün medhi hatâdur (Hâdî, b. 130)

(Her birisi sıkıntılarla/eziyetle doludur; ama evet zalimlerin övülmesi yanlışır.)

Divan şiirinde sevgili âşığa türlü acılar çektiren zalim biridir. Buna rağmen zalimler sevilir. Âşık sevgiliyi övmekten kendini alamaz.

Ele alınan metinlerde toplam 91 farklı atasözü 136 yerde geçer. En fazla atasözüne yer veren şair Usûlî'dir (10). Usûlî'yi Defterdarzâde Ahmed Cemâlî (7), Hâdî (7), Adlî (6), Hayretî (6), Mânî (6), Azîzî (5) izler. Atasözüne en az yer veren şairler ise ? (Budin/1), ? (İstanbul/1), Ahmed Cemâlî (Siroz/1), Âşık (Siroz/1), Bursalı Rahmî (1), Cefâyî (1), Esîrî (1), Gelibolulu Mustafa 'Âlî (1), Hısâlî (1), Lebîbî (1), Maksadî (Şehrengiz II/1), Mesîhî (1), Seyrî (1), Za'fi'dir (eksik bir şehrengiz/1, Moton/1, Yenice/1). Çalışmaya dâhil edilen 67 şehrengiz metninin 22'sinde herhangi bir atasözüne rastlanmaz: Âbkır (Za'fi/13 bent), Antakya (Sıyâmî/89 beyit), Belgrad (?/36 beyit; Hayretî/13 bent), Bitlis (Müştak Baba/10 beyit), Bursa (Abdullah Nâzik/1. metin 5 bent, 2 ve 3. gazel 6 beyit), Edirne (Edirneli Örfî Mahmud Ağa/16 beyit, Neşâtî/144 beyit), Gelibolu (Vechî/46 beyit), İstanbul (Fakîrî/305 beyit), İştîp (Maksadî/122 beyit), Kaşa (Künûzî/157 beyit), Kütahya (Ârif/52 beyit), Lefkoşa (?/15 beyit), Manisa (Câmi'î/12 bent), Revan (Kâmî/137 beyit), Sinop (Beyânî/230 beyit), Taşköprü (Nâzûkî/49 beyit), Üsküp (Hâlî/101 beyit; Üsküplü İshak Çelebi/Şehrengiz II, 105 beyit), Yenice (Maksadî/Şehrengiz I-65 beyit), Yenişehir (Yenişehirli Avnî/57 beyit)¹³⁰.

Sözlerin beyit içindeki konumlandırılışına bakıldığında 67'si ikinci mısradâ, 16'sı birinci mısradâ, 6'sı ise tüm beyite yayılmış şekilde bulunur. İki beyitin her mısrasında birbirinden farklı atasözleri vardır. 12 beyitte "mesel, meseldür", 4 beyitte "demişler/dimişler" ifadesi geçer. Bir beyitin altında "darb-ı mesel" yazılıdır. Çoğu söze atasözleriyle ilgili bilgi veren kaynaklarda rastlanmaz. Karşılığı bulunanların az bir kısmı birkaç kelime eksik, sözcükleri yer değiştirilmiş veya farklı kelimeler eklenmiş

¹³⁰ Şu kaynaklardan inceleme yapılmıştır: Çavuşoğlu, M. ve Tanyeri, M. A. (2023). *Hayretî (Mehmed Şah) Dîvân*. Hayretî Dîvânı (ktb.gov.tr) Erişim: 31.08.2024/13:44; Efe, Z. (2019). Kâmî ve Revan şehrengizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(66), 108-123; Gök, T. (2015). Beyânî'nin Sinop şehrengizi. *Turkish Studies*, 10(8), 1107-1136; Gök, T. (2016). Fakîrî'nin İstanbul şehrengizi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 14(21), 233-282; Gülhan, A. (2017). Abdullah Nâzik'in Bursa şehrengizleri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(33), 339-357; Kaplan, M. (2024). *Neşâtî Dîvânı*. e-kitap Erişim Tarihi/Saati: 23.09.2024/00:17 https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67330,nesatidivanipdf.pdf?0&_tag1=006964F7A491139BEB893C13F024BA71C07840A2&crefer=733E130B48CF1B3631971E2C67B9A89B1F07A9E8A09F75612330C9B8C2E0F7C9; Kaplan, Y. (2019). Künûzî ve Kaşa şehrengizi. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 8(19), 178-202; Keklik, M. (2014). Üsküplü İshak Çelebi Divan [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin] [Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Bişkek; Kızıltaş, M. (2020). Muhteva olarak şehrengiz niteliği taşıyan üç manzume "Der-Vasf-ı Yenişehir-i Fenâr" (Yenişehirli Avnî), "Şehr-i Edirne'nün Evsâfidür" (Edirneli Örfî Mahmud Ağa), "Şehr-i Bitlis Redifli Şiir" (Müştak Baba). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 413-442; Öztürk, M. (2014). Maksadî'nin Yenice ve İştîp (İştîb) şehrengizleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(25), 51-80; Şahin, E. S. (2018). Ârif'in Kütahya şehrengizi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 22(1), 184-212; Tığlı, F. (2008). Klâsik Türk edebiyatında şehrengizler ve Câmi'î'nin Manisa şehrengizi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 39, 229-248; Tığlı, F. (2020). *Türk edebiyatında şehrengizler* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul (?/Belgrad, Hâlî, ?/Lefkoşa, Nâzûkî, Sıyâmî, Vechî, Za'fi/Âbkır).

olarak (Hammâma her giren terler/ Hamama giren terler; Hûb sevseñ kimesne ‘ayb itmez/ Güzeli herkes sever; İki mihrâb bir câmi’ de olmaz/ İki arslan bir posta sığmaz; Kadr-i zeri zerger olan a’lâ bilür/ Altının kıymetini sarraf bilir; Kar üstünde gezer izin belürtmez/ Karda yürü/gez izini belli etme; Kişi çok söyledükçe çok yanılır/Çok konuşan çok yanılır; Konuk umduğunu yemez/Misafir umduğunu değil bulduğunu yer; Utananun oğlu kızı olmaz/Utananın oğlu, kızı olmamış vb.); geneli mevcut atasözünün/fikrin daha sanatlı söylenmiş hâliyle (Âdeme kendi cânı yâr olmaz/Ölüm dirim bizim için; Ârif köpek bî-edeb erden yegdür/Cahilin dostluğundan, âlimin düşmanlığı yeğdir; Âteş emîre te’sîr eylemez/ Kılıç kınını kesmez; Hakîrün armağanı hakîr olur/ Çoban armağanı çam sakızı-Çam sakızı çoban armağanı; Kara balçıkla suvansa güvâre naks-ı tâm-ı şehde çâre var mı/Güneş balçıkla sıvanmaz; Kuzı koyundan ayrılmaz/Sürüden ayrılanı kurt kapar vb.) dizelerde yer bulur. Tespit edilen atasözleri veya atasözü niteliği taşıyan ifadeler arasında kaynaklarda hadis olduğu belirtilen iki Arapça söz göze çarpar (*el-memûru ma’zûr*, *İnsanü ‘abidü’l-ıhsân*).

Şehrengizlerde Allah, akıl, çaba, denklik, ihtiyaç/sıkı bağ, insan davranışları, kıymet, söz söyleme mevzularına sık rastlanır. Şehrengizlerde geçen diğer atasözleri ise şu konulardadır: Av, ayrılık, basiretli olma, beddua, cahiliyet, değişmezlik, dostluk, dünya hayatı, evlat (oğul), görünüş/giyim, güzellik, hakikat, iyilik, kadın, kötülük, kulluk/kölelik, memleket sevgisi, misafirlik, nasihat, ölüm, sevgi, şartlara uygunluk, şeytan, şöhret, varlıkların doğasına uygunluk, yakınlık, yiğitlik, zarar.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmayla kaynaklardaki şehrengizlerde atasözlerinin yoğun kullanıldığı görüşünün farklı değerlendirilebileceği ortaya konulmuştur. Ulaşılabilen şehrengiz metni sayısının (67) tespit edilen atasözü sayısına (91) oranı alındığında (22 şehrengizde herhangi bir veri yoktur) metin başına ortalama bir/iki atasözü düşer. Bu da şehrengizlerin atasözü varlığı yönüyle zengin eserler değil, malzeme barındıran ve kültürel miras anlamında yadsınamayacak kaynaklar olduğunu gösterir. Şehrengizlerde insan davranışlarına yön vermeyi hedefleyen atasözlerinin sıklıkla geçtiği dikkati çeker. Şehri ve o şehrin sakinlerini anlatan şehrengizlerde atasözlerinin genelini güzelin/şehrin çeşitli özelliklerine yönelik söylenmiş ifadeler olduğu göze çarpar.

Divan şiiri atasözlerinin beyit içindeki yeri bağlamında değerlendirildiğinde bu ifadeler genellikle ikinci mısradaki kullanılır. Şehrengizlerdeki atasözlerinin de %73’ü ikinci mısradaki yer almaktadır. Buradan hareketle divan şiirinde olduğu gibi şehrengizlerde de yaygın kullanım şeklinin sürdürüldüğü söylenebilir. Beyitlerin az bir kısmında yer alan “dimişler, mesel, meseldür vb.” kullanımlar ise karşılığı kaynaklarda geçen sözlerin atasözü olma durumunu desteklese de bu ifadelerin yer almadığı ve kaynaklarda rastlanmayan kısımların anonimleşip anonimleşmediği bir sorun olarak hâlâ tartışmaya açıktır. Ayrıca şehrengizlerde Arapça kimi sözlerin halk arasında meşhur olduğunun belirtilmesi, kaynaklarda hem hadis hem atasözü kaydıyla yer alması hadis ve *Kur’an* kaynaklı sözlerin atasözleri üzerindeki etkisini gösterir.

Divan edebiyatında kelâm-ı kibar, vecîze gibi adlandırmaların darb-ı meselle bağlantısı henüz sağlam bir zemine oturmamıştır. Araştırmada kullanım sıklığı, anonimleşme, denklik, gerçeği muhakeme edilmeksizin yansıtma gibi hususlar dikkate alınarak atasözleri/atasözü niteliğinde olan ifadeler tespit edilse de yapılacak çalışmalarla sözlerin mahiyeti daha açık hâle gelecektir. Ulaşılabilen şehrengiz metinlerinin bütünü esas alınarak yapılan bu çalışmayla divan edebiyatının çeşitli türlerinde atasözü odaklı incelemeler yapılmasının gereği anlaşılmıştır.

Kaynaklar

- Abdulkadiroğlu, A.(1988). Şehrengizler üzerine düşünceler ve Belîğ’in Bursa şehrengizi. [içinde *Kültürümüzden Esintiler*, s. 228-284]. Ankara: Anıl Matbaa ve Ciltevi.
- Aça, M., Gökalp, H. ve Kocakaplan, İ. (2011). *Başlangıçtan günümüze Türk edebiyatında tür ve şekil bilgisi*. İstanbul: Kesit Yay.

- Ak, C. ve Akkaya, M. (1989). Balıkesirli Zati'nin şiirlerinde geçen atasözü ve halk deyimleri. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakülteleri Dergisi*, IV(2), 53-60.
- Aka, B. (2015). *Divan şiirinde rüzgâr* [Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Adana.
- Akkaya, M. (2018). Divan ve halk şiirlerinde kuş motifi üzerine karşılaştırmalı bir araştırma. *Route Educational and Social Science Journal*, 5(10), 1014-1023.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. [C. 2]. İstanbul: İnkılâp Yay.
- Aksoy, Ö. A. (2015). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. [C. I]. İstanbul: İnkılâp Yay.
- Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî divânı*, e-kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208602/gelibolulu-mustafa-ali-divani.html> Erişim: 31.08.2024/15:25.
- Altınova, M. (2018). Şehrengize farklı bir bakış: Azîzî ve Lebîbî'ye ait şehrengizlerin mukayeseli incelemesi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(4), 222-228.
- Ankaralı, U. K. (2013). *Şeyhülislâm Yahyâ Divanı'nda Türkçe deyimler ve atasözleri* [Yüksek Lisans Tezi, Girne Amerikan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Girne.
- Arı, M. (2017). *Nâbî'nin Hayriyye adlı eserindeki deyim ve atasözlerinin Türkçe ders kitaplarında yer alma durumlarının incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. Burdur.
- Arslan, S. D. (2019). Nev'î Divanı'nda atasözleri, deyimler ve bunların kullanımı üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(2), 253-277.
- Aslan, M. (2002). Nâzım Divanı'nda atasözleri ve deyimler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, (139), 53-66.
- Ateş, B. (2018). Necati Bey Divanı'ndaki atasözleri ve deyimlerin Türkçe ders kitaplarında yer alma durumlarının incelenmesi. [Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. Burdur.
- Ay, O. (2024). Mesel söyleme geleneği ve Sâfi Divânı'nda geçen meseller. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 10(20), 118-130.
- Aydemir, Y. (1999). Esîrî'nin Bağdat şehrengizi. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı, 446-475.
- Aydemir, Y. (2000). *Behiştî Divânı*. Ankara: MEB Yay.
- Aydemir, Y. (2001). Hâdî'nin saray şehrengizi. *İlmî Araştırmalar* 12, 31-56.
- Aydemir, Y. (2021). Sâni ve Rodos şehrengizi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 26, 83-109.
- Aydın, F. (2023). Dalgaları arasında şiir taşıyan taş: Divan şiirinde mermer. *ANASAY*, 7(26), 1-11.
- Aydın, Y. A. (2013/1). Osmanlı dönemi ve öncesinde avcı kuşlardan Sungur üzerine bazı notlar. *Tarih Dergisi*, 57, 25-44.
- Bankır, M. M. (2022). Divan şiirinde kullanılan üç kelimeye (kalem, kıl ve kâl) hermeneutik yaklaşım. *Temaşa Felsefe Dergisi*, 17, 216-242.
- Batıslam, H. D. (1997). Nedim'in Şiirlerindeki Atasözleri ve Deyimler. *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Fuat Özdemir Anısı, 107- 123.
- Bayramoğlu, Y. O. (1996). *Ahmed Paşa Divânı'nda atasözleri ve deyimler* [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- Baytop, T. (1997). *Türkçe bitki adları sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bazancir, R. (2022). Türk halk bilmecelerinin özellikleri ve İlhan Başgöz'ün bilmecelere dair biçimsel ve yapısal analizleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9 (4), 1331-1361.
- Beğenmez, N. M. (2013). *Atasözlerinde Günlük Hayat* [Yüksek Lisans Tezi, Afyonkocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Afyon.
- Beyzadeoğlu, S. (2002). Nazım ve nesir örneklili Osmanlı dönemi atasözleri ve deyimleri. *Türkler Ansiklopedisi* [C. XI, s. 622-634]. Ankara.
- Bursal, K. (2024). *Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi Divân'ında atasözleri ve deyimler* [Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Mersin.
- Caferoğlu, A. (1930). Orhon Abidelerinde atasözü. *Halk Bilgisi Haberleri*, 1(3), 43-46.

- Canım, R. (2005). *Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü*. [C. IV]. Ankara: AKM Yay.
- Cengiz, F. (2019). Garâmî Divanı'nda deyimler ve atasözleri [Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Manisa.
- Ceyhan, Â. (2011). *Reşîdüddin Vatvat Hazret-i Ali'nin yüz sözü Gül-i Sad-Berg* [çev.: Hocazâde Abdülaziz Efendi]. İstanbul: Buhara Yay.
- Ceylan, Ö. (2007). *Kuşlar Dîvânı: Osmanlı şiir kuşları*. İstanbul: Kapı Yay.
- Coşkun, A. O. (1997). Kafzâde Fâizî Divanındaki atasözleri ve deyimlere dair. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (10), 69-80.
- Çakıcı, B. (2008). Za'fî'nin Vardar Yenicesi şehr-engîzi. *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları, TUBA/JTS* 32/I, 169-193.
- Çakıcı, B. (2010). The shahrangiz of Shtip by Za'fî. *International Journal of Central Asian Studies*, 14, 95-107.
- Çavuşoğlu, M. (1969). Taşlıcalı Dukakin-zâde Yahya Bey'in İstanbul şehr-engîzi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 17, 73-108.
- Çavuşoğlu, M. (1975-1976). Hayretî'nin Yenice şehr-engîzi. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, 81-100.
- Çavuşoğlu, M. (2023). *Taşlıcalı Yahyâ Bey Dîvân*. Taşlıcalı Yahyâ Bey Dîvânı (ktb.gov.tr) 31.08.2024/13:20.
- Çavuşoğlu, M. ve Tanyeri, M. A. (2023). *Hayretî (Mehmed Şah) Dîvân*. Hayretî Dîvânı (ktb.gov.tr) Erişim: 31.08.2024/13:44.
- Çelik, B. (2018). Derzi-zâde Ulvî ve Manisa şehrengizi. *Türk Kültürü ve İncelemeleri Dergisi*, 39, 223-290.
- Çeneli, İ. (1973). Zâtî Dîvânı'nda atasözleri ve deyimler. *Türk Kültürü*, 123, 153-158.
- Çeribaş, H. (2019). *Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrin mesnevisindeki atasözü ve deyimler* [Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Kütahya.
- Çetin, K. (2020). Sehi Bey Dîvânı'nda deyimler ve atasözleri. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (67), 113-164.
- Çetinkaya, Ü. (2014). Bir kadın şehrengizi: Azîzî'nin İstanbul şehrengizi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(1), 229-268.
- Çobanoğlu, Ö. (2001). *Türk dünyası ortak edebiyatı Türk dünyası edebiyat kavramları ve terimleri ansiklopedik sözlüğü*. [C. I]. Ankara: AKM Yay.
- Demir, R. (2015). Divan şiirinde kırmızı renk. *Türkiyat Mecmuası*, 25, 57-91.
- Demirel, Ş. (2017). *Mânî Dîvân ve Şehr-engîz-i Bursa*, e-kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194359/divan-i-mani-ve-sehr-engiz-i-bursa.html> Erişim: 27.08.2024/10:36.
- Demirkazık, H. İ. (2011). Divan şiirinde karga. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 24, 131-178.
- Derleme sözlüğü [C. XI] (1979). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Devrim Kalaycı, S. (2007). *18. yüzyıl Şairlerinden Sünbülzâde Vehbî (Lutfiyye), Bosnalı Sâbit, Enderunlu Vâsıf ve Nedim'in Dîvân ve mesnevilerinde atasözleri ve deyimler* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Edirne.
- Durmaz, G. (2013). Pergelin bir ayağı şair, diğer ayağı hayal dünyası: Divan şiirinde pergel. *Turkish Studies*, 8(9), 2013, s. 1251-1270.
- Ebem, S. (2015). Seyrî ve Halep şehrengizi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 20-21.
- Efe, Z. (2019). Kâmî ve Revan şehrengizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(66), 108-123.
- Efe, Z. (2019). Müellifleri meçhul iki Şehrengiz: Üsküp ve Budin şehrengizleri. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 271-314.
- Efe, Z. (2020). Şeyhülislâm Kemâl Paşazâde (İbni Kemâl) Dîvânı'nda atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleri. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 25, 277-309.
- Efe, Z. (2022). Adlî ve Karaferye şehrengizi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(2), 569-603.

- Ekinci, R. (2015). Fehîm-i Kadîm'e mâl edilen bir atasözleri Kitapçığı: Durûb-ı Emsâl-i Türkî. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(1), 163-185.
- Eraslan, E. (2020). Mukayeseli Türkçe ve Fransızca Durûb-ı Emsâl'deki Türk atasözleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60(2), 539-559
- Erdoğan, M. (2012). Bursalı Rahmî ve Yenişehir şehrengizi. *Erdem*, 63, 89-125.
- Eren, A. (2012). *Defterdâr-zâde Ahmed Cemâli'nin Metâli'-i Cemâli ve Şehr-engîz-i İstanbul Adlı Eserleri (İnceleme-Metin)* [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Konya.
- Eren, M. (2020). Atabetü'l-Hakâyık'ta geçen atasözleri üzerine işlevsel kurama göre bir değerlendirme. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 5, 192-203.
- Erenoğlu, D. (2007). Güvâhî'den günümüze atasözleri ve deyimler. *Turkish Studies*, 2(4), 1150-1167.
- Erol, T. (2009). Klasik Türk şiirinde derviş tipi. U.Ü. *Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(17), 349-374.
- Ersoylu, H. (1983). Fatih'in şiir dilindeki atasözü ve deyimler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 24, 173-183.
- Erünsal, İ. E. (2001). Kasım Paşa, Cezerî. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 24, s. 545-546]. İstanbul: TDV Yay.
- Evecen, D. (2021). Şehirli şöhretliler divanı: Şehrengizler [Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Kocaeli.
- Eyüboğlu, E. K. (1973). *On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler-Atasözleri*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- Gök, T. (2015). Beyânî'nin Sinop şehrengizi. *Turkish Studies*, 10(8), 1107-1136.
- Gök, T. (2016). Fakîrî'nin İstanbul şehrengizi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 14(21), 233-282.
- Göre, Z. (2015). Kerîmî'nin Edirne şehrengizi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 2(3), 17-41.
- Göre, Z. (2015). Za'fî-i Gülşenî'nin Moton şehrengizi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, 2(4), 41-57.
- Güleç, İ. (2003). Atalar sözü boş söylemez. *Us Düşün ve Ötesi*, 8, 201-208.
- Güler, Z. (2022). *Divan şiirinde kuş sembolizmi*. İstanbul: ÖDY Yay.
- Gülhan, A. (2012). Şehrengiz Türü ve Ravzî'nin Edincik şehrengizleri. *Turkish Studies*, 7(2), 515-545.
- Gülhan, A. (2017). Abdullah Nâzik'in Bursa şehrengizleri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(33), 339-357.
- Gülüm, E. (2013). *XV. yüzyılın ilk yarısında telif edilen dîvânlarda atasözleri ve deyimler* [Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- Hazai, G. (2019). Latin harfleriyle yazılmış bir atasözü derlemesi [çev.: Beytullah Bekar]. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies*, 14, 522-535.
- <https://www.gazetevatan.com/yasam/sahin-kusunun-ozellikleri-nelerdir-1304187>
- Erişim Tarihi/Saati: 17.09.2024/17:30.
- İmer, Z. (2005). Miladi Dönem Öncesi Orta Asya'da İpek. *bilig*, 32, 24.
- İpek, A. (1992). İhyâ (Seyyid Yahyâ) Divanı'nda Deyimler ve Atasözleri. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakülteleri Dergisi*, 7(2), 73-80.
- İpek, A. (2012). Tahsin Ömer'in "Darb-ı mesellerimiz hakkında "Tahlili Tedkikat" adlı atasözleri seçkisi. *Turkish Studies*, 7(3), 1527-1539.
- İsen, M. (2020). *Usûlî Dîvânı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Jaffer, T. R. (2018). *Ghurar Al-Hikam Wa Durar Al-Kalim*. Ansariyan Publications.
- Kahraman, B. (1995). *Vahîd Mahtûmî hayatı, eserleri, edebî kişiliği ve eserlerinin tenkidli metni* [C. I]. [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Konya.
- Kaplan, M. (2024). *Neşâtî Dîvânı*. e-kitap Erişim Tarihi/Saati: 23.09.2024/00:17 https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/67330,nesatidivanipdf.pdf?0&_tag1=006964F7A491139BEB893C13F024BA71C07840A2&crefer=733E130B48CF1B3631971E2C67B9A89B1F07A9E8A09F75612330C9B8C2E0F7C9

- Kaplan, Y. (2009). Sâbit'in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri. *Turkish Studies*, 4(4), 599-635.
- Kaplan, Y. (2010). Türk hamam kültürünün divan şiirine yansımaları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 44, 131-155.
- Kaplan, Y. (2016). Lebîbî ve Eyüp şehrengizi. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 56, 1063-1076.
- Kaplan, Y. (2018). Abdî ve Kütahya şehrengizi. *Littera Turca*, 4(3), 783-824.
- Kaplan, Y. (2019). Künûzî ve Kaşa şehrengizi. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 8(19), 178-202.
- Karaca, D. (2018). Zâtî'nin Edirne şehrengizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(55), 114-136.
- Karaca, D. (2019). Şairi Bilinmeyen Bir Siroz Şehrengizi. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies*, 16, 428-444.
- Karaca, D. (2020). İstanbul şehrengizlerinde sosyal hayat manzaraları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(75), 18-44.
- Karademir, M. (2006). Atasözlerinde manzum yapı meselesi. *Osmanlı Araştırmaları*, XXVII, Prof.Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan-III, 109-132.
- Karahan, A. (1980). Trabzonlu Figânî'de Atasözleri ve Deyimler. *Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri* [içinde s. 43-53]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Karasoy, Y. ve Yavuz, O. (2006). Nüvîsî ve "Şehrengîz-i İstanbul"u. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-20.
- Kartal, Y. (2020). *14. yüzyıl anadolu sahası şairlerinden Kadı Burhaneddin, Ahmedî ve Hoca Dehhânî'de atasözleri ve deyimler* [Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Mersin.
- Kavruk, H. (2000). Cemâlî'de atasözleri ve deyimler. *I. Kütahyalı Şairler Sempozyumu* [4-5 Haziran 1998, s. 370]. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi.
- Kaya, B. (2020). Bâkî Divanı'nda atasözü ve deyimler. *Asia Minor Studies*, 8(1), 403-417.
- Kaya, B. A. (1999). Azmî-zâde Hâletî Dîvânı'nda atasözleri ve deyimler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118, 149-168.
- Kaya, B. A. (2011). Atasözleri ve deyimlerin divan şiirinde kullanımı ile dîvânların bu söz varlıklarımız bakımından önemi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6, 11-54.
- Kaya, H. (2015). Kâtib Davud'un İstanbul ve Vize şehrengizi. *Turkish Studies*, 10(12), 631-686.
- Keklik, M. (2014). *Üsküplü İshak Çelebi Divan [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]* [Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Bişkek.
- Kesik, B. (2010). Yeni bir nüshadan hareketle Hacı Derviş'in Mostar şehrengizi. *Turkish Studies*, 5(3), 368-399.
- Kesik, B. (2018). "Sâz" sözcüğünün farklı bir kullanımına dair. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi TEBDİZ Özel Sayısı*, 2(4), 22-30.
- Kılıç, F. (1996). Âşık Çelebi Divanı'nda atasözü ve deyimler. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 24-30.
- Kılıçarslan, Y. (1993). Cebeci. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 7, s. 182-183]. İstanbul: TDV Yay.
- Kızıldaş, M. (2020). Muhteva olarak şehrengiz niteliği taşıyan üç manzume "Der-Vasf-ı Yenişehir-i Fenâr" (Yenişehirli Avnî), "Şehr-i Edirne'nün Evsâfidur" (Edirneli Örfî Mahmud Ağa), "Şehr-i Bitlis Redifli Şiir" (Müştak Baba). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 413-442.
- Kocasavaş, Y. (2006). Kutadgu Bilig'de eğitim-öğretim anlayışı. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 53-66.
- Koç, F. (2015). Türk din mûsikisinde ud sazının yeri ve önemi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38, 123-140.

- Korkmaz, H. (2007). *Divanü Lügati't-Türk'teki atasözlerinin anlambilimsel açıdan incelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Samsun.
- Kur'an-ı Kerim ve açıklamalı meâli*. (1993). [haz.: Ali Özek, Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrııcı, İbrahim Kâfi Dönmez ve Saderettin Gümüş]. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kurnaz, C. (1997). Yahyâ Bey Divanı'nda atasözleri ve deyimler [içinde: *Divan Edebiyatı Yazıları*]. Ankara: Akçağ Yay.
- Kurnaz, C. (2010). *Vuslat yolculuğu*. *Turkish Studies*, 5(3), 447-461.
- Kutlar, F. S. ve Öztekin, Ö. (2006). Divan Şiirinde Çiçeklere Dair. *1. Uluslararası Gölbaşı Göller-Andezit ve Sevgi Çiçeği Festivali* (17-19 Haziran 2005, Ankara, s. 601-627) [Ed. Ayşe Boşgelmez] Ankara.
- Kutluer, İ. (2003). *Lezzet. İslâm Ansiklopedisi* [C. 27, s. 170-172]. Ankara: TDV Yay.
- Küçük, S. (1994). *Bâkî Dîvânı tenkitli basım*. Ankara: Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.
- Levend, A. S. (2015). *Divan edebiyatı kelimeler ve remizler mazmunlar ve mefhumlar*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Mengi, M. (2014). *Divan şiiri yazıları*. Ankara: Akçağ Yay.
- Mengi, M. (2020). *Mesihî Dîvânı*, ekitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/74203,mesihi-divanipdf.pdf?0> Erişim Tarihi/Saati: 23.09.2024/12:08.
- Mermer, A. ve Koç Keskin, N. (2005). *Eski Türk edebiyatı terimleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Muallim Naci. (1987). *Lugat-ı Naci*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Onay, A. T. (2009). *Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı* [haz. Cemal Kurnaz]. İstanbul: H Yay.
- Oy, A. (1991). Atasözü. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 4, s. 44-46]. İstanbul: TDV Yay.
- Öge, S. (2001). *15. yüzyıl şâirlerinden Mesihî, Cem Sultan, Ahmed Paşa, Necâtî Beg, Üsküplü İshak Çelebi ve Şeyhî'nin Dîvânlarında atasözleri ve deyimler* [Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Edirne.
- Ölmez, M. (2008). *Divanü Lügati't-Türk'teki atasözleri üzerine*. *Türk Dili*, 683, 533-535.
- Öney, D. (2020). Anadolu çömlekçiliğinde gelenek ve inanışlar. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 26(45), 620-629.
- Özaydın, A. (1991). Bağdat/kültür ve medeniyet. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 4, s. 437-441]. İstanbul: TDV Yay.
- Özdemir, C. (2020). Âşık edebiyatında “Atalar Sözü Destanı” söyleme geleneği. *Kesit Akademi Dergisi*, 6(25), 225-245.
- Özmen, V. (2020). Derzizâde Ulvî Divânı'nda felek kavramı. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 13(80), 231-243.
- Öztürk, A. G. (2015). *Divanü Lügati't-Türk'te yer alan atasözlerinin yabancılara Türkçe öğretiminde kültür aktarımına katkısı üzerine bir değerlendirme* [Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü]. Ankara.
- Öztürk, M. (2014). Maksadî'nin Yenice ve İştîp (İştîb) şehrengizleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(25), 51-80.
- Öztürk, Y. N. (1994). *Kur'an-ı Kerim meali (Türkçe çeviri)*. İstanbul: Hürriyet.
- Öztürk, Z. (2018). Süheylî Divanı'nda atasözleri ve deyimler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 66, 460-499.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı tarih deyimleri sözlüğü I*. İstanbul: MEB Yay.
- Pala, İ. (2000). İrsâl-i mesel (Türk Edebiyatı). *İslâm Ansiklopedisi* [C. 22, s. 451-452]. İstanbul: TDV Yay.
- Pala, İ. (2006). Nemrud. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 32, s. 555-556]. İstanbul: TDV Yay.
- Pala, İ. (2020). *Ansiklopedik divân şiiri sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yay.
- Poyraz, Y. ve Tergip, A. (2010). 18. yüzyıl dîvân şâirlerinden Hâkim'in şiirlerinde atasözleri, deyimler ve halk söyleyişleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15, 188-202.

- Sahillioğlu, H. (1989). Altın. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 2, s. 532-536]. İstanbul: TDV Yay.
- Saltık, V. (2014). Alevilikte başpirlilik (serçeşme) geleneği. *Forschungszeitschrift über das Alevitentum und das Bektaschitentum*, 10, 237-293.
- Saraç, M. Y. (2000). *Klâsik edebiyat bilgisi belâgat*. İstanbul: Gökkuşbu Yay.
- Savran, Ö. (2005). Neşâtî Divanı'nda görülen atasözleri ve deyimler. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 26, 211-220.
- Sobirov, G. (2020). Divânu Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerinin Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki durumu [*Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Enstitüsü*]. Samsun.
- Şahin, E. S. (2018). Ârif'in Kütahya şehrengizi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 22(1), 184-212.
- Şemseddin Sami (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Şentürk, H. İ. (2011). *Mevlâna'nın Mesnevi'sinde atasözleri* [Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Erzurum.
- Tan, A. ve Atasoy, H. (2018). Seyf-i Sarâyî'nin Gülistan Tercümesi'nde geçen atasözleri. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 285-317.
- Tığlı, F. (2007). Klâsik Türk edebiyatında şehrengiz çalışmaları hakkında bibliyografya denemesi. *Turkish Studies* 2(4), 763-770.
- Tığlı, F. (2008). Klâsik Türk edebiyatında şehrengizler ve Câmî'î'nin Manisa şehrengizi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 39, 229-248.
- Tığlı, F. (2020). *Türk edebiyatında şehrengizler* [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- Topaloğlu, B. (2002). Kuddûs. *İslâm Ansiklopedisi* [C. 26, s. 314-315]. Ankara: TDV Yay.
- Tuğcu, E. (2007). *Şehrengizler ve Âyîne-i Hübân-ı Bursa: Bursa şehrengizlerinde güzeller* [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi]. Ankara.
- Tuğlacı, P. (1971). *Okyanus ansiklopedik sözlük*. [C. I]. İstanbul: Pars Yay.
- Turan, L. (2011). Defterdâr-zâde Ahmed Cemâlî'nin Siroz Şehrengizi. *Osmanlı Araştırmaları*, XXXVII, s. 49-76.
- Türkçe sözlük*. (1998). [C. I]. Ankara: TDK Yay.
- Türkçe sözlük*. (2011). Ankara: TDK Yay.
- Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi*. (1977). Atasözü [C. I, s. 214-218].
- Ulaş, E. (2023). *16. yy. şairlerinden Zati, Muhibbi, Baki, Fuzuli, Taşlıcalı Yahya, Nev'i, Cinani, Hayali, Hayreti'nin divanlarında atasözleri ve deyimler* [Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Denizli.
- Ulucan, M. (2005). Muvakkitzâde Mehmed Pertev'in Divanında atasözleri ve deyimlerin kullanımı. *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 49-80.
- Ulziibayar, S. (2020). Moğolca atasözleriyle Türkiye Türkçesi atasözlerinin karşılaştırılması [Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Bursa.
- Uyaniker, N. (2006). Pervâne Beğ Mecmuasının ilk yüz varlığında (1a-100b) halk kültürü ile ilgili unsurlar (atasözleri-deyimler-halk inanışları) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü]. İstanbul.
- Üçer, M. (1997). Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki atasözleri ve deyimler üzerine. *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* [4-7 Eylül 1989, s. 269-296]. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Üstüner, A. (1991). Kutadgu Bilig'de atasözleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 391-428.
- Wahba az-Zuhailî, Usul-al-fikh al-İslami, s. 243.
[https://books.google.com.tr/books/about/Usul_Al_Fiqh_Al_Islami.html?id=7L7srQEACAAJ](https://books.google.com.tr/books/about/Usul_Al_Fiqh_Al_Islami.html?id=7L7srQEACAAJ&redir_esc=y)
 &redir_esc=y_Erişim Tarih/Saati:19.09.2024/17:00

- Veral, T. (2020). *Şehrengizlerde söz varlığı* [Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Antalya.
- Yakar, H. İ. (1999). Üsküplü İshak Çelebi Divanı'nda atasözleri ve deyimler. *Edebiyat ve Toplum Sempozyumu* [Gaziantep, s. 20-60].
- Yalçınkaya, F. (2021). Yûnus Emre'de can/ruh kavramı. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 23, 113-130.
- Yastı, M. (2016). Derleme Sözlüğü'nde geçen atasözü, bilmece, hikâye ve masal türlerinin adlandırılma şekilleri ve kökenleri üzerine bir değerlendirme. *SUTAD*, 39, 213-227.
- Yavuz, S. (2016). Saîd Paşa Dîvânı'nda yer alan atasözleri ve deyimler üzerine. *D.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15, 106-114.
- Yazar, İ. (2009). Dürri'nin Moton şehrengizi. *Erdem*, 55, 175-190.
- Yazar, S. (2007). 'XIV-XV ve XVI. Yüzyıl Dîvânlarında Arapça Meseller'. Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri [Ankara, 10-15 Eylül 2007]. [Ed. Zeki Dilek vd., Türkiye: ICANAS, s. 1777-1802].
- Yeşilbağ, S. (2021). Klasik Türk şiirinde yağmurla ilgili tasavvurlar. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 807-853.
- Yıldız Akagündüz, M. (2009). *Klasik Türk edebiyatında şitâ'iyeler* [Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Kırıkkale.
- Yurtbaşı, M. (2012). *Sınıflandırılmış atasözleri sözlüğü*. İstanbul: Excellence Publishing.
- Yurtsever, M. M. (1984). *Lâmiî Çelebi, Şehrengîz-i Bursa (inceleme-metin)* [Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]. Bursa.
- Yurtsever, M. M. (1987). Lâmi'î Çelebi'nin "Bursa Şehrengîz"inde mekân tasvirleri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 243-252.
- Yüceol Özezen, M. (2001). Türkçe deyimler üzerine birkaç söz. *Türk Dili*, 600, 869-879.
- Zavotçu, G. (2013). *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü (Kişiler-Hayvanlar-Bitkiler-Tabiat Güçleri Kişileştirilmiş Varlık ve Kavramlar)*. İstanbul: Kesit Yay.

Ziya Paşa'nın Şiirlerinde Atasözlerinin Kullanım Şekilleri

Gökhan Akınbingöl*

Giriş

Tanzimat dönemi edebiyatçılarından biri olan Ziya Paşa, şiirlerinde birçok atasözü kullanmış ve bu kullanımlar şairin sanatını önemli ölçüde etkilemiştir. Ziya Paşa, atasözlerini hikemî ve hiciv tarzı şiirlerinde kullanmıştır. Ziya Paşa'nın üslubu, halkın anlayabileceği bir derinlikte ve estetik açıdan şairaneliği barındıran bir anlatım tarzıdır. Onun, atasözlerini kullanmasının nedeni, şiirinde veciz bir anlam yaratarak hikemî ve felsefi bakış açısını ortaya koyma isteğidir. Bunun yanında atasözleri şairin kendi poetik düşüncesini şekillendirmiş, şiir diline önemli bir katkı sağlamıştır.

Atasözleri, bir toplumun tarihsel ve kültürel birikiminin dil aracılığıyla nesilden nesile aktarılan önemli unsurlarındandır. Bu sözler, halkın gözlemlerini, tecrübelerini ve değer yargılarını yansıtarak toplumun ortak yaşam tecrübesinin özlü bir şekilde dile getirilmesini sağlar. Atasözleri, aynı zamanda bir öğüt verme ya da bir durumu kısa ve öz bir şekilde anlatma amacı güder. (Albayrak, 2009: s. 3). Bu nedenle, atasözleri sadece dilin bir parçası değil, aynı zamanda toplumun düşünsel ve kültürel yapısının da önemli bir göstergesidir.

Her bir atasözü, bazen çok eski bir geçmişe sahip olsa bile hâlâ geçerliliğini ve anlamını koruyarak bugünkü toplumda da kullanılmaya devam eder. Bu durum, atasözlerinin zamanla evrim geçirse de evrensel değerlerin ve deneyimlerin ifade bulduğu kalıcı dil biçimleri olduğunu gösterir. Atasözü “ataların uzun denemelere, gözlemlere dayanan yargılarını, genel kural, bilgece düşünme ya da öğüt veren ve kalıplaşmış bir biçimi olan kamuca benimsenmiş kısa, özlü sözler” (Püsküllüoğlu, 1995: s. 7) olarak gündelik hayatın bir parçasıdır.

Atasözleri, halkın gözlemleri ve deneyimlerinin özlü bir biçimde dile getirilmiş hâlidir. Bu sözler, zaman içinde toplumların ortak aklını ve değerlerini yansıtarak, toplumsal yaşamda önemli bir rol üstlenir. Her bir atasözü, yalnızca bir öğüt ya da yargı değil, aynı zamanda bir kültürel mirasın taşıyıcısıdır. Yüzyıllar boyunca aktarılan bu sözler, halkın yaşadığı zorluklar, sevinçler ve çözüm arayışlarının birer yansımasıdır.

Atasözlerinin gücü, onların kısa ve öz olmalarından gelir. İnsanlar, yaşadıkları olayları, derin anlamlar yükleyerek bir veya birkaç cümleye sıkıştırır. Bu özlü sözler, aynı zamanda bir yaşam felsefesi barındırır ve toplumsal bilinçle birleşerek bireylere rehberlik eder. İyi bir atasözü, zamanın ve mekânın ötesinde geçerliliğini korur ve her dönemin insanına hitap eder. Bir atasözünün anlamı, bazen sadece bireysel deneyimler ile sınırlı kalmaz, aynı zamanda bir toplumun kültürel değerlerini, ahlaki normlarını ve dünya görüşünü de yansıtır. Toplumun ortak paydasında şekillenen bu öğütler, sadece dil aracılığıyla değil, aynı zamanda davranış biçimlerini etkileyerek de varlıklarını sürdürürler. İnsanlar, atasözlerine başvurarak öğrenirken bir yandan da başkalarına yaşamın doğrularını öğretirler. Atasözleri, halkın kültürünü, yaşam biçimini ve değerlerini aktarırken, geleceğe yönelik önemli bir miras bırakır. Bu sözler, dilde ve toplumda varlıklarını sürdürerek, her nesil için birer rehber, birer bilgelik kaynağı olmaya devam ederler.

Atasözleri zamanla evrilebilir, farklı kültürel bağlamlara göre anlam kazanabilir veya anlam değiştirilebilir. Bir toplumun değerleri değiştikçe, bu atasözlerinin de zaman içinde yenilenen ve dönüşen bir biçimde karşımıza çıkması mümkündür. Ancak, bir atasözünün özündeki temel mesaj genellikle sabit kalır. Bu öz, halkın içsel değerlerinin ve sosyal yapısının bir yansıması olarak toplumsal belleğe kazandırılır. Aynı zamanda, bu sözler, toplumsal belleği somutlaştıran ve hikemî düzeyde, yani derin anlamlar taşıyan dilsel formlar olarak kabul edilir. Metinde yer alan kaynaklar, atasözlerinin

* Öğr. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi Türk Dili Bölümü, gakinbingol33@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4174-7509.

toplumların ortak şuurunu nasıl oluşturduğuna, akıl, irade ve sezginin insani birikimleriyle nasıl şekillendiğine dikkat çekmektedir.

Atasözlerinin edebî metinlerde yer almasında etkili olan temel özelliklerden biri, bu sözlerin taşıdığı hikmeti ve içerdiği ritmik unsurlardır. Türk atasözlerinin çoğunda, anlam derinliğiyle birlikte, ölçü, uyak ve ses yinelenmesi gibi dilsel öğeler bulunur. (Aksan, 1999: s. 147, 151). Bu öğeler, atasözlerini güçlü, etkileyici ve hatırlanması kolay bir hâle getirir. Ayrıca, bu özellikler, atasözlerinin şiir türünde daha sık kullanılmasının biçimsel bir nedeni olarak öne çıkmaktadır. Burada vurgulanan nokta, atasözlerinin ritmik yapısının ve estetik biçimlerinin, onları sadece anlamlı kılmakla kalmayıp, aynı zamanda edebî metinlerde yer alacak şekilde çekici hâle getirmesidir. Bu yönüyle atasözleri, anlam derinliği ve biçimsel özellikleriyle edebî eserlerde önemli bir yer tutar.

Atasözlerinin edebiyatın önemli bir unsuru olarak, özellikle şiir türünde, sıklıkla tercih edilmesinin sebeplerini şu başlıklarda özetleyebiliriz:

- 1. Ritimli Ton ve Şiirsel Yapı:** Atasözleri, içerdiği hikmetin yanı sıra, genellikle ritmik bir yapıya sahiptir. Bu yapı, atasözlerini hafızada tutmayı kolaylaştırır ve anlatımın şiirsel olmasını sağlar. Ses tekrarları, ölçü ve uyak gibi unsurlar da atasözlerinin dikkat çekici olmasını ve kolay hatırlanmasını sağlar. Bu nedenle, özellikle şiirlerde atasözleri sıkça kullanılır. “Az kaz, uz kaz, boyunca kaz.” atasözünde ritmik bir ahenk vardır.
- 2. Toplumsal Belleğin Taşınması:** Atasözleri, bir milletin düşüncü biçimini, değerlerini, korkularını, zevklerini ve toplumsal ilişkilerini yansıtan dilsel formlardır. Bu sözler, toplumun ortak şuurunu oluşturur ve nesiller arasında aktarılır. Yüzyılların birikimini, kısa ve öz bir biçimde dile getiren atasözleri, toplumsal belleği güçlendirir ve kuşaklar arasında bir köprü işlevi görür. “Alna yazılan başa gelir.” atasözü kişi kaderi ne ise onu görür anlamıyla bir milletin hayata bakış açısını gösterir.
- 3. Bilgelik ve Öğüt:** Atasözlerinin içerdiği en belirgin özellik, bilgelik ve yaşam deneyimlerinden süzülen öğütler olmasıdır. Bu sözler, topluma yönelik genel kurallar veya akıl dolu düşünceler sunar. Yapısal olarak ise kalıplaşmış ifadeler haline gelirler, bu da onların geniş bir kitleye hitap etmesini ve uzun süre kullanılmasını sağlar. “Ayağını yorganına göre uzat.” atasözü bilgelik ve öğüdün yer aldığı bir atasözüdür.

Sanatçılar, atasözlerini kullanarak bir olguyu ya da tecrübeyi somutlaştırabilir, metnin anlamını pekiştirebilir ve söylemin etkisini artırabilir. Ancak bu kullanım biçimi, sanatkârın anlatım tarzına göre çok farklı sonuçlar doğurabilir. Eğer sanatkâr atasözlerini şairane bir biçimde, özgün bir şekilde kullanabilirse bu söyleyiş eserin içeriğini zenginleştirir ve okuyucuyu derinleştirir. Fakat atasözlerinin sıradan, tekdüze bir biçimde kullanılması da mümkündür ki bu durumda metin, daha basit ve basmakalıp bir yapıya bürünebilir. Atasözlerinin metinlerdeki kullanımını, sanatçının bağlama uygun bir şekilde söylemi şekillendirme becerisiyle doğrudan ilişkilidir. Bu beceri, sanatçının eserinin edebî gücünü ve özgünlüğünü belirleyen önemli bir unsurdur.

Türk şiir geleneğinde, özellikle halk şiirinde ve divan şiirinde atasözleri ve deyimler önemli bir yer tutar. Atasözleri, genellikle bir olay ya da düşünceyi kısa ve öz bir şekilde ifade eden, halk arasında yaygın olan öğüt verici ifadeler oldukları için, şiirlerde anlamı derinleştirmek, eserin ritmini güçlendirmek ve halkın ortak dilini yansıtmak amacıyla kullanılır. Özellikle halk edebiyatında, atasözleri ve deyimler, şiirlerin bir parçası olarak, şairin anlatmak istediği mesajı pekiştirebilir. Aynı zamanda, bir şiir içerisinde kullanılan atasözleri, o şiire halkın yaşam felsefesini ve değerlerini de yansıtarak, evrensel bir anlam taşımaya yardımcı olabilir. Divan şiirinde ise atasözleri bazen bir hikmet ya da nasihat olarak yer bulur ve şiirin anlamını derinleştirir. Bu tür kullanımlar, şiirin daha çok anlam katmanına sahip olmasını sağlar.

Atasözü, şiirde alıntı şeklinde değil de biçimsel veya anlamsal olarak değiştirilerek kullanıldığında, bu değişikliklerin şiirin anlamına katkıda bulunması beklenir. Ancak, bu değişiklikler, atasözünün "kapalı anlatım" oluşturmasına neden olmaz, çünkü atasözleri halk arasında yaygın ve bilinen dil birimleri

olduğu için, değiştirilen hâliyle bile okuyucu tarafından anlaşılır. Bu durum, atasözlerinin ortak halk söz varlığına ait olmasından ve şairlerin bu sözleri tasarrufla kullanmalarından kaynaklanır. Bu sebeple, şairlerin atasözlerini değiştirmeleri, onlardan alıntı yapmaları, gizli alıntı (aşırma) olarak görülmez çünkü bu tür söylemler, dilde yaygın ve halkın bildiği unsurlar hâline gelmiştir.

"Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce veya öğüt olarak düsturlaştırıp ve kalıplaşmış şekilleri bulunan öz sözler"i (Aksoy, 1988: s. 140) olarak tanımlanan atasözleri genellikle içerik bakımından bilgelik taşıyan, halkın uzun yıllar süren gözlemlerinden ve deneyimlerinden süzülün öğütlerdir. Bu özelliğiyle atasözleri, bireylerin ve toplumların doğru yaşam biçimlerini, değerleri ve normları öğrenmesine yardımcı olur. Yapısal olarak ise atasözleri, kısa ve özlü kalıplaşmış ifadelerle dile getirilir. Bu kalıplaşmış yapı, atasözlerinin hafızada kolayca yer etmesini sağlar ve genellikle bir olay ya da durumla ilgili evrensel bir gerçeği veya öğretiyi içerir. Örneğin "Az kazanan çok kazanır" atasözü, tasarruflu olmanın ve küçük ama düzenli kazançların daha kalıcı olduğunu ifade eder. Bu tür kalıplaşmış ifadeler, her durumda ve zaman diliminde geçerli olabilecek evrensel bir öğüt verir.

Atasözlerinin edebî bağlamdaki kullanımı, metinlerarasılık kavramı üzerinden incelenmektedir. "İki ya da daha çok metin arasında bir alışveriş, bir tür konuşma ya da söyleşim biçimi" olarak tanımlanan metinlerarasılık, yazınsal metinler yanında türler ve söylemler arasındaki alışverişleri de göstermektedir (Aktulum, 2000, s. 11, 17- 19). Metinlerarasılık, bir eserin başka metinlerle ya da türlerle kurduğu ilişkiler, bu ilişkilerin dilsel ve kültürel bir etkileşim alanı oluşturması olarak tanımlanır. Özellikle atasözlerinin kullanımı, bir tür metinlerarasılığı yansıtarak, yazınsal metinlerin dilsel çeşitliliğine katkı sağlar. Metinlerarasılık, sadece yazılı metinler arasındaki etkileşimi değil, aynı zamanda sözlü kültür unsurlarını da içerebilir. Bu bağlamda atasözleri, anonim ve geleneksel bir bilgi olarak edebî eserlerde çeşitli niyetlerle kullanılabilir.

Edebiyatta hikmet kavramı, bir milletin ortak dehasının yarattığı düşünce sistemine ve ait olduğu toplumun dünya görüşüne işaret etmektedir. (Mengi, 1987: s. 9). Hikmet, Arapçadaki anlamlarıyla sağgörülülük, feraset, bilgelik, felsefe, vecize ve asli sebep gibi kavramları içerir. "Hikemî" kelimesi ise hikmet ve felsefe ile ilgili düşünce ve sözleri ifade eder. (Devellioğlu, 2010: s. 423). Özellikle Divan şiirindeki hikemî vadi ise felsefi düşüncenin ön plana çıktığı bir edebî çıkış olarak tanımlanır. Bu üslup, eşyalara ve olaylara ibretle bakmayı, yaradılış sırlarını keşfetmeyi ve insanlıkla ilgili problemleri sorgulamayı amaçlar. (Bilkan, 2006: s. 280). Divan şiirinde hikemî üslup, hem felsefi hem de ahlaki bir anlam taşır ve şiirin estetik yönüyle birleşerek, okuyucusuna derinlemesine düşünme fırsatı sunar. Bu üslup, sadece duygu ve hayal gücünü değil, aynı zamanda akıl ve hikmeti de devreye sokar. Bu bağlamda, hikmet ve edebiyat arasındaki ilişki, yalnızca bir düşünce aktarımının ötesinde, insanın ruhsal ve entelektüel gelişimini de sağlayan bir yolculuktur.

Ziya Paşa, Tanzimat dönemi şiirinin önde gelen sanatkarlarından biri olarak özellikle hikemî ve hiciv tarzındaki eserleriyle dikkat çeker. Tanzimat dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma hareketlerinin hız kazandığı ve toplumsal değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu bağlamda Ziya Paşa, dönemin bürokratik yapısını, toplumsal adaletsizlikleri ve yöneticilerin yanlış politikalarını sıkça eleştiren bir sanatçıdır. Ziya Paşa hem dönemin sorunlarına duyarlı bir düşünür hem de toplumsal eleştirisini edebiyat aracılığıyla yapan bir sanatkar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ziya Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl ortalarında önemli bir kültürel kişidir, edebî hayatında hem de devlet hizmetlerinde çeşitli deneyimler edinmiştir. 1855-1862 yılları arasında Mabeyn Kâtibi olarak görev yapmış, ardından Zaptiye Nezareti müsteşarlığı gibi önemli görevlerde bulunmuş ve zamanla saraydan uzaklaştırılmıştır. (Bilgegil, 1979: s. 32). Bu süre zarfında mutasarrıflık, müfettişlik ve valilik gibi görevler üstlenmiş; ayrıca gazetecilik yapmıştır. Bu çeşitlilik, Ziya Paşa'ya halkla yakın temas kurma fırsatı sağlamış, halkın yaşamını gözlemlemesine ve onların sorunlarına duyarlı olmasına imkân tanımıştır.

Şair, özellikle idarecilerin yolsuzlukları ve adaletsizliklerini ele almış ve bu konulara dair eserlerinde haksızlıkla karşılaştığını hissettiği durumları işlemiştir. Onun şiirlerinde ve nesirlerinde, yöneticilerin

yanlış uygulamaları, halkın uğradığı mağduriyetler ve genel olarak toplumsal çürümüşlük üzerine yoğunlaşan konular işlenmiştir. Bu noktada Ziya Paşa'nın devlet adamlığı yönünün etkisi büyüktür. Mabeyn Kâtibi olarak görev yaptığı dönemde, Sadrazam Âli Paşa ile yaşadığı büyük düşmanlık, onun edebî çalışmalarına da yansımıştır. Âli Paşa'nın Ziya Paşa'ya karşı uyguladığı haksızlıklar, şairin eserlerinde öfke, nefret, intikam gibi duyguların yoğun bir şekilde yer almasına yol açmıştır. (Apaydın, 2001: s. 55-57, 77-78, 104). Ziya Paşa'nın eserleri, sadece edebî anlamda değil, aynı zamanda toplumsal eleştirinin ve bireysel hak arayışının ifadesi olarak da önemli bir yer tutar. Onun hicivsel dilindeki derinlik, dönemin toplumsal yapısına yönelik keskin bir eleştiri sunar ve Ziya Paşa'yı Tanzimat dönemi edebiyatının en önemli sanatçılarından biri hâline getirir. Kısacası Âli Paşa onu bir hiciv şairi yapmıştır (Çetin, 2016: s. 88).

Şairin "Arz-ı Hâl" (1867), "Rüyâ" (1869) ve "Zafernâme" (1868-1870) gibi önemli eserlerinde, dönemin idarecilerini ve onların yanlışlarını eleştiren, aynı zamanda felsefî bir sorgulama içeren bir dil kullanılmıştır. Özellikle "Terkib-i Bent" (1870) adlı eseri, Ziya Paşa'nın hiciv ve eleştiri anlayışını en yoğun şekilde yansıttığı şiirlerinden biridir. Burada düşmanlık ve öfke gibi duygular, hem bireysel hem de toplumsal anlamda sorgulanır. Bu duygular, Ziya Paşa'nın üslubunu belirleyerek onun hikemî ve hiciv dilini şekillendirmiştir. Bu da onun metinlerine hem edebî bir derinlik hem de toplumsal bir boyut kazandırır.

Ziya Paşa'nın eserlerinde bu gözlemlerinin etkisi açıktır. Şiirlerinde halkın konuşma diline yer vermesi, halkla kurduğu teması yansıtır. Bunun en belirgin örneklerinden biri, Hürriyet gazetesinin 11. sayısında 7 Eylül 1868 tarihinde yayımlanan "Şiir ve İnşâ" adlı yazısında görülebilir. Bu yazısında, (1868, s. 7), tabii olan şiirimizin ve inşamızın hâlâ taşra halkı ile İstanbul ahalisinin arasında durduğunu, bizim şiirimizin şairlerin ölçüsüz olması sebebiyle beğenmediği avam şarkıları ile deyiş, üçleme ve kayabaşı olarak tabir olunan nazımlar olduğunu belirtmiştir.

Ziya Paşa'nın 1874'te yayımlamaya başladığı *Harabat* adlı antolojisi ise onun edebî anlayışını başka bir açıdan göstermektedir. Bu eserde eski edebiyatın seçme şiirlerini bir araya getiren Ziya Paşa, aslında klasik edebiyat zevkine ve estetiğine olan bağlılığını ortaya koymuştur. Ancak Ziya Paşa'nın nesirlerinde dilin daha sade ve anlaşılır olması, onun halkla olan yakın bağını ve iletişimini güçlendiren önemli bir unsurdur. "Şiir ve İnşâ" yazısında da belirttiği gibi, "beliğ ve tumturaklı" ifadelerden uzaklaşarak daha doğal ve akıcı bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Bu, onun özellikle halkın arifane ve hikemî üslubuyla buluşan bir anlatım biçimi geliştirdiğini gösterir. Ziya Paşa'nın edebî hayatı, devlet hizmetlerinde edindiği deneyimlerin ve halkla kurduğu ilişkinin bir yansımasıdır. Şiir ve nesirlerinde halkın diline duyduğu saygı ve edebî kültürüne olan bağlılığı arasında bir denge kurmuş, bunu da dönemin önemli kültürel figürlerinden biri olarak kendine özgü bir şekilde ifade etmiştir.

Ziya Paşa "Mukaddime-i Harabat" adlı eserinde Nâbî'ye atıfta bulunarak, onun üslubunu ve özellikle "irsal-i mesel" biçimini nasıl benzersiz bir şekilde ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. Ziya Paşa, Nâbî'yi şeker gibi ibarelerle tanımlayarak onun şiirindeki tatlılık ve estetik yönünü överken, aynı zamanda şairin hikemî üslubunun önemli bir temsilcisi olduğunu belirtmiştir. Tanpınar ise (2012: s. 311), Nâbî'nin şiirini, özellikle felsefî bir huzursuzlukla şekillenen bir yenilik olarak görse de, dil ve hayal unsurlarındaki geleneksel özellikleri ve estetik öğeleriyle eski edebiyatın devamı olarak kabul etmektedir. Bu da Nâbî'nin, dönemin sosyal ve siyasi meselelerini klasik edebiyatın dil ve formuyla işleyerek bir bağ kurduğunu, aynı zamanda halk kültürünün önemli öğelerinden olan atasözlerine de yer vererek estetik bir dil oluşturduğunu göstermektedir.

Ziya Paşa, atasözlerini yani halkın bilgelik mirasını eserlerinde kullanmış, bunları halkın değerleriyle bağdaştırarak anlamlı bir şekilde işlemiştir. Ziya Paşa ile atasözleri arasındaki ilişkiyi anlamak için bazı önemli noktaları şöyle sıralayabiliriz:

- 1. Halkın Düşünce Dünyasına Saygı:** Ziya Paşa, halk edebiyatını ve halkın dilini önemli bir kültürel değer olarak kabul etmiştir. Atasözleri, halkın tecrübelerini, geleneksel bilgeliğini ve dünya görüşünü yansıtan önemli unsurlardır. Ziya Paşa, bu unsurları eserlerinde kullanarak halkın diline ve düşünce dünyasına saygı gösterir.

- 2. Didaktik Anlam:** Atasözleri, bir anlamda öğüt verme, insanları doğru yola yönlendirme işlevi gördüğü için Ziya Paşa'nın didaktik anlatımıyla uyum içindedir. Bu tür öğütler, onun edebî dünyasında sıkça yer bulur.
- 3. Dil ve Anlam Derinliği:** Ziya Paşa'nın şiirlerinde anlam derinliği ön plandadır. Atasözleri de kısa ama özlü bir şekilde derin anlamlar taşıyan, halkın ortak bilgisini yansıtan ifadelerdir. Ziya Paşa, atasözlerini kullanarak anlatımını zenginleştirmiştir.
- 4. Toplumsal Eleştiriler:** Ziya Paşa, sosyal ve toplumsal eleştirilerini de atasözleri üzerinden yapabilen bir şairdir. Atasözleri, halkın doğru bildiği yanlışlar ve toplumsal sorunlar hakkında dersler verme amacı taşır. Ziya Paşa, bu unsurları kullanarak toplumsal olaylara dair güçlü mesajlar verebilmiştir.
- 5. Halk Edebiyatı ve Divan Edebiyatı Arasında Köprü:** Ziya Paşa, Tanzimat dönemi edebiyatını modernleştirirken halk edebiyatı unsurlarını da göz ardı etmemiştir. Atasözleri, hem halk edebiyatının hem de divan edebiyatının önemli bir parçasıdır. Ziya Paşa, bu iki gelenek arasındaki köprüyü kurarak halk kültürüne olan ilgisini eserlerinde gösterebilmiştir.

Ziya Paşa'nın eserlerinde atasözleri, dilsel ve düşünsel anlamda önemli bir yere sahiptir. Onun bu bilgelik kaynağını eserlerine yansıtması, halk kültürüne ve değerlerine duyduğu saygıyı ve bu değerleri edebiyat aracılığıyla topluma aktarma isteğini ortaya koymaktadır.

Ziya Paşa'nın Şiirlerinde Atasözlerinin Kullanım Şekilleri

1. Edebî Sanat Olarak Kullanım:

Ziya Paşa, atasözlerini yalnızca halkın dilini yansıtmak için değil, aynı zamanda şiirine edebî bir derinlik katmak amacıyla kullanır. Atasözleri, metinlerine anlam katmanları ekler ve bir yandan halkın tecrübe ve bilgeliğini temsil ederken diğer yandan bireysel anlamlar çıkarılmasına olanak sağlar. Örneğin "Âsaf'ın mikdârını bilmez Süleymân olmayan / Bilmez insân kadrini âlemde insân olmayan" beyitinde Hz. Süleyman'a telmih yapılmıştır.

2. Toplumsal Eleştiri ve Hiciv:

Ziya Paşa, Tanzimat dönemi edebiyatının toplumsal eleştirisini yaptığı şiirlerinde atasözlerine yer verir. Atasözleri, halkın gündelik yaşamından alıntılar olarak, toplumsal düzeni ve insan davranışlarını sorgulamak için bir araç olarak kullanılır. Ziya Paşa, bu atasözlerini zaman zaman bir hiciv tarzıyla veya eleştirel bir bakış açısıyla dile getirir. "Mukaddem su getirmek desti kırmak bir idi ammâ / Aceptir mazhar-ı rüchân olur desti kıran şimdi" mısralarında "Suyu getiren de bir testiye kıran da bir." atasözüne gönderme yapılarak toplumsal eleştiri ve hiciv yapılmıştır.

3. Mesaj Verme Aracı Olarak Kullanım:

Atasözleri, genellikle bir hikmet veya öğüt içerir, Ziya Paşa da şiirlerinde bu öğütleri veya dersleri vermek amacıyla atasözlerini kullanır. Toplumun doğru yaşam biçimini ve insan ilişkilerindeki temel değerleri anlatmak için atasözlerinden yararlanır. Bu, sanatçının şiirlerinde halkla daha yakın bir dil kurmasına ve halkın değerlerini savunmasına olanak tanır. "Her derdin olur çâresi her inleyen ölmez / Her mihnete bir âhir olur her gama pâyân" beyitinin ilk mısrasında yer alan "Her derdin bir devâsı vardır." atasözünün mesaj verme amacıyla kullanıldığı görülür.

4. Dilin Zenginleştirilmesi:

Ziya Paşa, atasözlerini şiirlerinde dilin zenginleştirilmesi için kullanır. Bu sözler, halk arasında yaygın olan ve kolayca anlaşılabilir ifadeler olduğundan, şairin şiirine anlam derinliği katar ve halkın diline yakın olmasını sağlar. Bu yönüyle Ziya Paşa, klasik edebiyatla halk edebiyatı arasında bir köprü kurar.

5. Halk Edebiyatı ve Klasik Türk Edebiyatına Referanslar:

Ziya Paşa, şiirlerinde zaman zaman klasik Türk edebiyatı ve halk edebiyatından beslenir. Atasözleri, hem bu iki edebî geleneğin hem de halk kültürünün bir araya geldiği bir unsur olarak kullanılır. Ziya Paşa, atasözlerini kullanarak halk ve üst okur kitlesine hitap eden bir dil oluşturur.

Ziya Paşa'nın şiirlerinde atasözlerinin genellikle değiştirilerek yer aldığı görülür. Bu durum, onun şiir anlayışının özünü oluşturduğu düşünülen "sehl-i mümteni" ilkesine dayalıdır. Sehl-i mümteni, dışarıdan bakıldığında sade, kolay gibi görünen, ancak derin anlamlar barındıran ve ifade etmesi zor olan bir anlatım biçimini ifade eder. Ziya Paşa, atasözlerini bu anlayışla yeniden şekillendirerek, anlamlarını derinleştirir ve şiirinin etkileyiciliğini artırır. Örneğin "Çok naz âşık usandırır.", atasözü Ziya Paşa'nın şiirinde benzer bir anlamla, fakat daha fazla anlam yüklenerek şekilde tekrar edilir: *Âşıkları inandırır / Yalan va'de ile kandırır / Bu hûy seni utandırır / Çok nâz âşık usandırır.* (Ziya Paşa, 1924: s.234) . Burada, atasözünün sadeliği ve doğallığı korunmuş olsa da Ziya Paşa onu daha derin, düşündürücü ve didaktik bir hâle getirmiştir. Bu, onun şiir anlayışının bir yansımasıdır. Şiirlerinde atasözlerinin biçimsel veya anlamsal olarak değiştirilmesi, yalnızca bir dilsel yenilik değil, aynı zamanda anlatımın gücünü ve özünü artırma çabasıdır.

Ziya Paşa, bu şekilde atasözlerini ele alarak anlam zenginliği yaratmış, şiirlerinde kullanılan dilin kolayca söylenmiş gibi görünen ama benzerinin söylenmesi çok zor olan (Mengi, 2009: s. 320) özlü bir ifadeye dönüşmesini sağlamıştır. Onun şiirindeki derinlik, basitlik ve etkililik arayışı, sehl-i mümteni anlayışına uygun olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, Ziya Paşa'nın şiirlerinde atasözlerinin değiştirilmesi, sadece dilsel bir tercih değil, aynı zamanda anlamın derinleşmesi ve şiirsel ifadenin inceliklerle şekillendirilmesinin bir aracıdır.

Ziya Paşa'nın atasözlerini kullandığı beyitlerde özellikle hikemî ve hicivli bir üslup kullandığı görülmektedir. Bu beyitlerin, geleneksel atasözlerinin dışında daha derin bir anlam içerdiği ve şairin toplumsal eleştirilerini veya kişisel hüsrانlarını dile getirdiği anlaşılmaktadır. Atasözlerinin şiirlerde nasıl bir dönüşüme uğrayarak katmanlı anlamlar taşıdığı, semantik ve söylem düzeyinde nasıl bir zenginlik sunduğu ayrıntılı bir şekilde örneklerle açıklanacaktır.

Örnekler üzerinden gidildiğinde:

1. "Ev yıkanın evi olmaz." atasözü, Ziya Paşa tarafından şu şekilde bir dönüşümle kullanılmıştır: *Zâlim yine bir zâlîme giriftâr olur âhir / Elbette olur ev yıkanın hânesi vîrân.* (Ziya Paşa, 1924: s. 141). Burada, atasözüne yönelik yapılan dönüşüm, zalimlerin sonunda yine bir zalime esir olacağına dair bir öğretinin sunulmasıdır. Ziya Paşa, atasözünün özünü alıp zalimlerin sonunun felakete biteceğini ifade ederken, kendi edebî dilinde "ev yıkanın hânesinin viran olacağı"na dair ikinci mısra ile bu yargısını temellendirir. Bu, atasözünün birincil anlamını genişleterek, kişisel veya toplumsal bir eleştiriye dönüştürür.
2. "İnsan olmayan insan kadrini bilmez." atasözü de Ziya Paşa'nın şiirinde şu şekilde işlenir: *"Âsaf'ın mikdârını bilmez Süleymân olmayan / Bilmez insân kadrini âlemde insân olmayan."* (Ziya Paşa, 1924: s. 207). Burada şair, insanın gerçek değerini anlayabilmesi için "insan" olmanın gerekçelerini sorgular. Şair, Hz. Süleyman'ın Âsaf'ı doğru takdir edebildiğini ifade ederken, toplumda gerçek insan olmanın, insanlık değerini kavrayabilmenin bir gereklilik olduğunu vurgular. Buradaki dönüşüm, yalnızca bir atasözünün anlamını yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda toplumun yönetici sınıfına yönelik eleştirel bir bakış da içerir.

Bu tür örneklerde, Ziya Paşa atasözlerini sadece mecaz anlamlarla değil, aynı zamanda toplumsal eleştiriler ve bireysel çıkarımlar sunan bir dille kullanmıştır. Atasözlerinin yerini ve biçimsel dönüşümünü, bir tür "hikemî" tavrıyla sunarak, okuyucuyu sadece öğüt almakla bırakmaz, aynı zamanda toplumsal ve siyasal eleştirisini dile getirir. Şairin burada kişisel ve toplumsal düzeydeki hüsrانlarını, ahlaki bir çerçeveye aktararak hiciv tarzında bir üslup kullanması dikkat çekicidir.

Ziya Paşa'nın atasözlerine yaptığı bu tür işaretli ve katmanlı kullanımlar, klasik edebiyatın sınırlarını aşarak, toplumsal eleştirinin ve bireysel ifadenin bir arada yer aldığı bir söylem inşa eder. Böylece hem bireysel hem de toplumsal düzeyde anlam kazanan şiirler ortaya çıkar. Ziya Paşa, hem divan şiirinin

geleneklerini hem de dönemin toplumsal ve bireysel eleştirilerini içeren eserlerinde atasözlerini sıkça kullanmıştır. Bu kullanımı, atasözlerinin vecizliğinden faydalanmak aynı zamanda kendi savlarını daha etkili bir şekilde ifade etmek amacıyla. Ziya Paşa, atasözlerinin özlü anlamlarından yararlanarak onları dönemin diline ve toplum yapısına uygun şekilde yeniden şekillendirerek şiirlerinde kullanmıştır.

"Allah'tan korkmaktan korkulur." atasözü Ziya Paşa tarafından, Kim ki korkmaz Hakk'tan andan korkar erbâb-ı ukûl / Her ne isterse yapar Hakk'tan hirâsân olmayan şeklinde yenilikçi bir biçimde ele alınmıştır. Buradaki dönüşüm, atasözünün anlamını korurken, yeni bir dilsel yapı eklenerek daha derin bir hikemî ifade kazanmıştır. "Erbâb-ı ukûl" ifadesi, atasözündeki doğrudan "akıl sahipleri" yerine kullanılan bir terimle, akıl ve mantık anlayışına göndermede bulunulmuştur. Ayrıca, "Hakk'tan hirâsân olmayan" kısmı da, doğru ve dürüst olan bir kişinin her türlü eylemi gerçekleştirebileceğini belirten bir açıklamadır. Ziya Paşa, bu beyitte atasözünün anlamını derinleştirirken, aynı zamanda toplumsal ve bireysel değerleri sorgulayan bir bakış açısı da sunmaktadır.

"Hacı sandığımızın haçı koltuğunda çıktı." atasözünü şair, Ümmîd-i vefâ eyleme her şahs-ı dağalde / Çok hâcıların çıkıdı haçı zîr-i bağalde (Ziya Paşa, 1924: s. 140) beyitiyle yeniden düzenleyerek kullanmaktadır. Burada atasözünün anlamını korurken, dilsel bir dönüşümle bir şairane ifade ortaya koymuştur. "Her şahs-ı dağalde ümmîd-i vefâ eyleme" ifadesiyle, Ziya Paşa, hileci kişiden vefa umma anlamını vermektedir. Aynı şekilde "çok hâcıların zîr-i bağalde haçı çıktı" ifadesi, ilk bakışta dindar görünen birinin aslında farklı bir amacı güttüğünü anlatan bir anıştırmadır. Bu şekilde atasözü, şairin toplumsal eleştirisini dile getirmek için şekil değiştirerek kullanılmıştır.

Her iki örnek de Ziya Paşa'nın atasözlerinden sadece doğrudan alıntılar yapmakla kalmadığını, aynı zamanda onları şiirsel bir biçimde dönüştürerek, toplumsal eleştirilerini ve bireysel felsefesini daha etkili bir şekilde dile getirdiğini gösterir. Bu tarz kullanımlar, Ziya Paşa'nın şiirlerinde hem halk kültürüne hem de klasik Türk şiirinin dil ve anlam birikimine saygı duyduğunu, ancak bunları kendi sanat anlayışıyla harmanlayarak özgün bir dil ortaya koyduğunu gösterir.

Ziya Paşa, atasözünün geleneksel anlamını, özellikle adalet ve haksızlık konularındaki toplumsal eleştirisini aktarırken, bazı dilsel yöntemlerle metni dönüştürmüştür. Atasözü, "Suyu getiren de bir testiye kıran da bir." şeklinde halk arasında bilinen bir atasözüdür ve genellikle emek ile sonuç arasındaki dengenin bozulduğunu ne yazık ki her iki eylemin de aynı önemde olduğunu vurgular. Ancak Ziya Paşa, bu atasözünü alıp, "Mukaddem su getirmek desti kırmak bir idi ammâ / Aceptir mazhar-ı rüchân olur desti kıran şimdi" şeklinde bir indirgemeye ve dönüşüme tabi tutarak toplumsal eleştirisini dile getirmiştir. İndirgeme ya da biçem dönüşümü, dilde kullanılan bir terim olup, genellikle metinlerin veya dilsel yapıların daha sade, basit ya da anlaşılır hale getirilmesi anlamına gelir. Bu terim, dil biliminde farklı anlamlar taşıyabilir:

Söylemin değiştirilmesi: Ziya Paşa, geleneksel anlamı değiştirerek "su getirenin" değerinin şimdi daha az olduğunu ve "testiye kıranın" daha üstün bir konuma geldiğini ifade eder. Bu, bir tür söylem değişikliği olarak kabul edilebilir. "Mukaddem" kelimesi, önceden doğru olanın zamanla nasıl tersine döndüğünü gösteren bir işlev taşır.

Cümle yönünden dönüşüm: Dilin cümle içindeki öğelerinin yer değiştirmesi, yapılarının değiştirilmesi ve anlamın korunmasıyla ilgilidir. "Mukaddem" kelimesinin kullanımıyla, toplumsal değerlerin zamanla nasıl değiştiğini ve hangi eylemlerin daha değerli hâle geldiğini ele alır. Eskiden su getirmek ile testi kırmanın aynı şey olduğu düşünülürken, artık testi kırmanın daha değerli olduğu bir düzene işaret eder.

Bu dönüşümler, adaletin ve haklının nasıl zamanla ters yüz olduğu, özellikle de "ama" bağlacının vurgulanmasıyla ortaya konur. Bu, toplumda emeğin karşılığını bulmayan, haksız bir düzene yönelik bir eleştiridir. Bu tür bir dilsel değişim, Ziya Paşa'nın toplumsal eleştirisini ve bireysel hakların göz ardı edilmesini dile getiren önemli bir sanat biçimidir.

Bir diğer örnek, "Kişi ettiğini bulur." atasözüdür. Bu atasözü, Ziya Paşa tarafından Nîk ü bed herkes bulur âlemde elbet ettiğin / Kendi bulmazsa cezâ mîrâs olur evlâdına (Ziya Paşa, 1924, s. 208). şeklinde bir biçimsel dönüşüme uğramıştır. Burada "kişi" yerine "herkes" kullanılmış, atasözündeki özne genişletilmiş ve yeni örgelerle zenginleştirilmiştir. Ayrıca, atasözündeki anlam genişlemesi, öyküsel

dönüşüm yoluyla "eğer" bağlacının gizli bir şekilde ifade edilmesiyle yapılmıştır. İlk mısradaki belirtilen yargının gerçekleşmemesi durumunda ne olacağına dair bir koşul eklenerek zıt bir olasılık da dile getirilmiştir.

Ziya Paşa, atasözlerini sadece doğrudan alıntı yaparak değil, aynı zamanda dilsel ve anlamsal dönüşümlerle de şiirine uyumlu hâle getirmiştir. Bu dönüşümler, atasözlerinin anlamını genişletmek veya değiştirmek amacıyla kullanılmıştır. Öncelikle, "Davacın kadı olursa yardımcın Allah olsun." atasözünün Ziya Paşa'nın şiirine nasıl dönüştüğüne bakılabilir. Atasözündeki anlamı daha ayrıntılı bir biçimde ele alarak, Kadı ola da'vacı ve muhızır dahi şâhit / Ol mahkemenin hükmüne derler mi adâlet (Ziya Paşa, 1924: s. 139) şeklinde bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Burada "kadı", "davacı" ve "muhızır şâhit" kavramlarıyla oluşturulan yargının adaletle ilişkisi sorgulanmış ve bu sorgulama beyitte bir anlam değişikliği ile vurgulanmıştır. Ayrıca, atasözünde "iş Allah'a kalır" ifadesi yerine, Ziya Paşa şiirinde anlamsal bir değişiklik yaparak, bir sonuç bağlantısı (yargı) ortaya koymuştur.

Ziya Paşa, atasözlerinin anlamını, hem dilsel hem de anlamsal düzeyde dönüştürerek, geleneksel deyimlerin şiirsel bir biçimde yeniden biçimlenmesini sağlar. Bu tür dönüşümler, şiirlerin derinliğini ve anlamını artırarak, okura yeni perspektifler sunar. Ziya Paşa, atasözlerini şiirlerine dahil ederken onları sadece birer bilgelik ögesi olarak kullanmakla kalmaz, aynı zamanda atasözlerinin anlamını şekillendirerek şiirinde özgün bir biçimde sunar. Şiirindeki atasözü anırtırmaları, doğrudan bir aktarım değil, bir değişim ve dönüşüm içerir. Bu durumda, Ziya Paşa'nın Düşmanların çerâğı demem rûşen olmasın / Hakk'tan bulur eden kötülük benden olmasın dizeleriyle, atasözündeki anlamı hem biçimsel hem de içeriksel olarak dönüştürdüğünü görürüz. Atasözündeki "Kötülük eden kötülük bulur." ifadesi Ziya Paşa tarafından şu şekilde değiştirilmiştir: "Hakk'tan bulur eden kötülük benden olmasın." (Ziya Paşa, 1924: s. 205). Burada şair, kelime seçiminde dikkatli bir tercihte bulunarak "kötülük" yerine "Hakk" kelimesini kullanmış, bu şekilde dinî ve ahlaki bir boyut katmıştır. Bu tercih, doğrudan kötü bir eylemin sonuçlarını değil, Allah'ın takdiri doğrultusunda bir "hukuk" ve "adalet" anlayışını öne çıkarır. Şairin burada amacı, kötülüğü işleyenlerin sonuçlarını Allah'ın adaletiyle bulacaklarını vurgulamaktır.

Ziya Paşa'nın şiirlerinde atasözlerini kullanma biçimi, onun edebî yetkinliğini ve anlam derinliğini ortaya koyan önemli bir özelliktir. Şair, atasözlerini birebir kullanmak yerine, onları şiirsel bir üslupla dönüştürerek anlamı güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu tür bir kullanım, atasözlerinin derinliğini daha belirgin hale getirirken, aynı zamanda şairin özgün yorumunu da okuyucuya gösterir.

Ziya Paşa'nın "Her derdin bir devâsı vardır." atasözünü şu şekilde kullanması, hem atasözünün anlamını pekiştirir hem de yeni bir boyut kazandırır: Her derdin olur çâresi her inleyen ölmez / Her mihnete bir âhir olur her gama pâyân (Ziya Paşa, 1924: s. 141) atasözündeki "devâ" kelimesi "çâre" olarak değiştirilmiş, "vardır" yerine "olur" kullanılmış ve "bir" kelimesi çıkarılmıştır. Bu değişiklikler, şairin anlamı daha güçlü ve acııcı bir şekilde ifade etmesini sağlar. Şair, atasözünü kullanarak, insanın karşılaştığı zorluklara karşı bir teselli mesajı verir. İlk mısradaki atasözü, bir sorunun mutlaka bir çözümü olduğu fikrini sunar, ikinci mısra ise bu fikri detaylandırarak, her sıkıntının bir sonu olduğunu ve her acının zamanla geçeceğini ifade eder. Bu şekilde atasözü ve şairin eklediği ifadeler birbirini pekiştirir ve anlam daha da derinleşir. Ziya Paşa'nın bu üslubu, onun edebî zekâsını ve atasözlerini şiirsel bir araç olarak nasıl ustaca kullandığını gösterir.

Sanatçının atasözlerini kullandığı beyitlerdeki anlatım biçimi, onun şiir anlayışını derinlemesine yansıtan önemli bir özelliktir. Şair, atasözlerini sadece alıntıyla kalmaz, bu özlü sözleri yerinde ve anlamlı bir şekilde kullanarak şiirlerinde daha derin bir anlam yaratır. Atasözleri ile şahsi yargılar arasında kurduğu ilişki, beyitteki anlamın zenginleşmesini sağlar. Bu ilişkiyi genellikle dilin ince işçiliğiyle, edatlar, bağlaçlar ve belirteçler aracılığıyla kurar.

Ziya Paşa, atasözlerinin anlamını değiştirmeden, ancak biçimsel ve anlamsal düzeyde onlara yeni bir boyut kazandırarak kullanır. Bu sayede, atasözüne dayalı bir anlatımda benzetme, açıklama, uyarma, karşılaştırma gibi işlevler devreye girer. Bu işlevler, şairin vermek istediği mesajı daha açık ve etkili bir şekilde iletmesine olanak tanır. Ayrıca, Ziya Paşa bu kullanımı "alıntı" yapmaktan çok, "anırtırma" şeklinde tercih eder. Bu da onun özlü ve derin anlamlı ifadeler yaratma çabasını gösterir. Şairin

kullandığı atasözleri, aynı zamanda bir halk bilgeliğini temsil eder ve bu yönüyle Ziya Paşa'nın yönetimle arasındaki mesafeyi yansıtır. Bürokrasiye karşı duyduğu eleştiriler, halkın ortak yargıları ve değer yargılarıyla şekillenir. Atasözleri bu halk bilgeliğini şiire taşır, böylece Ziya Paşa, halkın sesini edebiyatın içinde duyurmuş olur. Bu durum, onun sistem ve kişi odaklı şikâyetlerini ve toplumsal eleştirilerini bir nevi halk diliyle ifade etme biçimi olarak da okunabilir.

Sanatçının şiirlerinde atasözlerinin bu şekilde kullanımı, onun "sehl-i mümteni" dediğimiz, zor olanı kolayca ifade etme çabasına da hizmet eder. Bu sade ve akıcı üslup, onun şiirinin derinliğini ve ulaşılabilirliğini artırır. Atasözlerinin hikemî ve hiciv odaklı bir şekilde şiirlerine yansması, şairin toplumla kurduğu ilişkiyi pekiştirir ve onun şiirlerinde daha geniş bir anlam katmanının ortaya çıkmasına olanak tanır.

Sonuç

Ziya Paşa, şiirlerinde atasözlerinden sıkça faydalanarak halkın temel söz varlığını estetik bir biçimde kullanmıştır. Bu, onun şiirlerinde anlam derinliği oluşturmak ve halkın günlük dilinden aldığı öğelerle şiirsel anlatımını güçlendirmek amacıyla başvurduğu önemli bir kullanım şeklidir. İrsal-i mesel sanatı, atasözlerini şiirinde kullanarak bir düşüncüyü daha açık ve anlaşılır hâle getirme yöntemi olarak Ziya Paşa'nın eserlerinde önemli bir yer tutar.

Tanzimat dönemi şairlerinden Ziya Paşa, halkın anlayabileceği bir dilde fakat estetik ve derin bir şekilde mesajını iletmek istemiştir. Atasözleri, bilinen bir gerçeği veya düşüncüyü daha açık bir şekilde ifade etmenin, aynı zamanda şiirsel bir güç katmanının aracı olmuştur. Şiirlerde, atasözlerinin sadece bir anlatım aracı olarak değil, aynı zamanda estetik bir öge olarak kullanılması, onun şiirlerine hikemî bir hava katmıştır. Şair, bir anlamı daha evrensel ve derin bir biçimde aktarabilmek için atasözlerinin imkânlarından yararlanarak şiirlerde düşünsel temeller oluşturmuş ve her dönemde geçerliliğini koruyacak evrensel manalar üretmiştir. Bu bağlamda Ziya Paşa, atasözlerinden aldığı gücü, şiirlerinde didaktik ve estetik bir biçimde birleştirmiştir.

Ziya Paşa'nın şiirlerinde atasözleri, belirli işlevlerle kullanılmıştır. Bunlar toplumsal eleştiri, öğretici ve ahlaki mesaj verme, dilin ve sözün gücünü artırma, duygusal etki yaratma gibi işlevlerdir. Böylece hem halka daha yakın bir dil kullanmış hem de şiirlerinin düşünce düzeyini zenginleştirilmiştir.

Ziya Paşa, Türk edebiyatının önemli isimlerinden biri olarak, şiirlerinde bireysel ve toplumsal eleştirilerini derin bir şekilde işlemeyi başarmıştır. Ziya Paşa, atasözlerini sadece birer mecaz veya anlam yüklemesi olarak kullanmakla kalmaz, aynı zamanda bu kullanımları estetik bir amaçla, yani şairane bir üslup ve biçimle harmanlayarak, derin anlamlar çıkarılmasına olanak sağlar.

Ziya Paşa'nın şiirleri, kolayca anlaşılabilen ama derin anlamlar taşıyan bir üslupla yazılmıştır. Bu tarz, dilin akıcı ve doğal olmasını sağlar ve bir zekâ ve estetik anlayış içerir. Bu bağlamda, atasözlerinin şiirlerinde sıkça yer alması, halk kültüründen beslenen bir ifade biçimi oluşturmasına ve kişisel ve toplumsal eleştirilerin aktarılmasına olanak sağlar. Atasözlerinin bu şekilde kullanılması, şairin dildeki zenginlikleri estetik bir biçimde sunma çabası olarak da değerlendirilebilir.

Bununla birlikte, Ziya Paşa atasözlerinin anlamını derinleştirirken, bu atasözlerinin söz dizimsel yapılarını da değiştirmiştir. Yani atasözlerinin geleneksel biçimleriyle oynayarak, onlara yeni bir bakış açısı getirir. Bu, onun özgün şiir dilini oluşturma çabasıdır ve bu dil, bir yandan halk kültürünün izlerini taşıırken diğer yandan özgün bir estetik anlayışla şekillenir.

Ziya Paşa'nın şiirlerinde atasözleri, sadece bir halk bilgeliği olarak değil, aynı zamanda bir eleştiri ve hikmet kaynağı olarak işlev görür. Bu, onun hem edebiyatçı kimliğini hem de toplumsal bir düşünür olarak rolünü ortaya koyar. Ziya Paşa'nın halkın dilinden yararlanarak, atasözlerini şiirlerine dâhil etmesi, onun şiirlerinin hem halkla hem de edebî çevrelerle güçlü bir bağ kurmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca, atasözlerinin alt anlam katmanlarıyla şiirlerinin zenginleşmesi, şairin estetik ve felsefi bir kaygı güderek bu sözleri şiirinde nasıl derinleştirdiğini gösterir.

Ziya Paşa, atasözlerini şiirinde sadece birer dil malzemesi olarak kullanmakla kalmamış, onları dönüştürerek şiirsel bir estetik yaratmıştır. Bu kullanımda, atasözlerinin genellikle çok katmanlı anlamlar taşıması önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar atasözleri halkın kolektif bilincinde köklü bir yere sahip olsa da Ziya Paşa bu sözleri alıp şairane bir biçimde yeniden şekillendirerek, onları daha derin, felsefi ve çok anlamlı bir hâle getirmiştir. Bu kullanımda, atasözlerinin genellikle çok katmanlı anlamlar taşıması önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar atasözleri halkın kolektif bilincinde köklü bir yere sahip olsa da, Ziya Paşa bu sözleri alıp şairane bir biçimde yeniden şekillendirerek, onları daha derin, felsefi ve çok anlamlı bir hale getirmiştir.

Sonuç olarak Ziya Paşa'nın şiirlerinde atasözleri genellikle birden fazla anlam taşıyan, çok boyutlu ifadelerle yer bulur. Bu da onun şiirinin sadece halkın sözcüklerinden değil, aynı zamanda şairane bir yaratım sürecinden geçtiğini gösterir. Bu yaklaşım, şairin atasözlerine birer "gizli anlam" yükleyerek, şiirlerinin derinliğini artırdığı ve estetik açıdan zenginleştirdiği anlamına gelir.

Kaynakça

- Aksan, D. (1999). *Türkçenin Gücü*. İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri Sözlüğü*. (4. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınları.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Apaydın, M. (2001). *Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bilgegil, M. K. (1979). *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Bilkan, A. F. (2006). "Orta Klasik Dönem (1600-1700) Şiir", *Türk Edebiyatı Tarihi C.II*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çetin, N. (2016). *Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatı*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2010). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Mengi, M. (1987). *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Mengi, M. (2009). *Sehl-i Mümteni*. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde (C. 36, ss. 320- 321). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Püsküllüoğlu, A. (1995). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Tanpınar, A. H. (2012). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (A. Uçman, Yay. Haz.).
- Ziya Paşa (1868). *Şiir ve İnşâ*. Hürriyet, 11, 4-7.
- Ziya Paşa (1874/1291). *Harâbât*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Ziya Paşa (1924/1342) . *Külliyât-ı Ziya Paşa* (S. Nazif, Haz.). İstanbul: Yeni Matbaası.

Çukurova Türkülerinde Atasözü Kullanımı

Ayhan Karakaş*

Giriş

Her milletin kendi inanç, gelenek, estetik, sosyo-ekonomik anlayış ve değerlendirmelerine göre değişen; ancak hepsinde de insan saygınlığını korumayı amaçlayan halk kültürü vardır. Halk kültürü, hangi coğrafyada olursa olsun insanoğlunun geçmişiyile geleceğini birbirine bağlar. Halk kültürü ürünlerimiz, Türk toplum hayatının ifadesi, duygu ve düşünce beraberliğinin göstergesidir. Türk halk kültürünün önemli bir bölümünü oluşturan anonim Türk halk edebiyatı ürünleri halkın duygu ve düşüncelerini ifade edebildiği zengin bir kültürel değerdir. Anonim halk edebiyatı ürünleri sözlü gelenekte yaşatılan bütün ürünlerle beslenir. Bu ürünlerin özünde bağlı bulunduğu kültüre ait örnek değerler ve anlayışlar yer alır. Yüzyıllarca kuşaktan kuşağa aktarılan bu değerler zenginleşerek varlığını devam ettirir. Sözlü gelenekte yaşatılan zengin anonim ürünlerimizden biri de atasözlerimizdir.

Atasözleri, geçmişteki ataların birikimlerinden beslenen ve yıllar süren gözlem ve deneyimlerinden türetilen öğütleri içeren kısa, öz ve anonimdir. Bu sözler, genellikle doğrudan anlamlarıyla değil, mecaz bir biçimde halk arasında, nesilden nesile aktarılır ve halk kültürünün bir parçası haline gelir. Zaman kalıplaşarak halkın ortak belleğinde yer edinir ve halk tarafından benimsenir (Oy, 1991, s. 44).

Atasözleri, başlangıçtan günümüze kadar gelen bir kültürel mirastır ve zaman içinde çeşitli değişimlere uğramıştır. İlk ortaya çıkışlarından itibaren, toplumsal yapının, bireylerin değer yargılarının, coğrafi ve kültürel özelliklerin, dilin evriminin, dini inançların ve törelerin etkisiyle atasözleri farklı biçimlerde şekillenmiştir. Bu değişim, sadece atasözlerinin anlamını değil, aynı zamanda kullanım biçimlerini de etkilemiştir. Örneğin, bazı atasözleri zamanla unutulmuş veya kullanım dışı kalmıştır. Türk atasözlerinin sayısı hakkında ise henüz kesin bir bilgiye ulaşılmamıştır. Bunun nedeni, hem yazılı kaynaklardan yapılan çalışmaların yetersizliği hem de halk arasında yapılan derlemelerin henüz tamamlanamamış olmasıdır. Bu bağlamda, atasözlerinin sayısının tespiti konusunda daha fazla araştırma yapılması gerektiği belirtilmektedir (Albayrak, 2004, s. 42-43).

Atasözleri, bir toplumun değer yargılarını ve dünya görüşünü yansıtan özlü ifadeler olarak işlev görür. Bu sözler, nesiller boyu aktarılan yaşam deneyimlerinin özüdür ve her biri, belirli bir toplumun düşünsel ve kültürel birikimini taşır. Atasözlerinin temel işlevlerinden biri, toplumsal normları ve yaşamın çeşitli yönlerine dair dersler vermek ve insanları doğru, güzel ve iyiye yönlendirmektir. Bu bakımdan, atasözleri yalnızca geçmişin kültürel mirasını değil, aynı zamanda o toplumun gelecekteki değerlerini de belirleyen önemli bir öğedir. Atasözlerinin söz konusu olduğu toplumda, her bireyin ortak kabul edilen ahlaki değerler etrafında şekillenen bir dünyada yaşaması teşvik edilir. Bu özlü sözler, mantıklı ve toplumsal açıdan geçerli olmaları nedeniyle kuşaktan kuşağa aktarılmıştır ve hala halk arasında sıkça kullanılmaktadır (Çotuksöken, 1979, s. 7).

Çotuksöken, atasözlerinin toplumsal yaşamla olan ilişkisini inceleyerek, bunların bir ulusun kültürüne, değerler sistemine ve günlük yaşamına dair derin ipuçları sunduğunu belirtmektedir. Atasözlerinin, sosyal yapıyı şekillendiren ve toplumun ortak düşünsel yapısına hizmet eden özlü sözler olduğuna dikkat çekmektedir. Bu özlü sözler, hem geçmişin hem de geleceğin sosyal yapısını düzenlerken, aynı zamanda bireylerin düşünce ve davranışlarını şekillendirir. Özellikle, toplumdaki ahlaki değerlerin korunmasına yönelik atasözleri, bireylerin doğru davranışlar sergileyerek toplum düzenini sürdürmelerine yardımcı olur (Çotuksöken, 1979, s. 9). Atasözleri yalnızca halkın geçmişten getirdiği bilgi ve tecrübelerini aktarmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal yaşamın düzenlenmesinde de rol oynar.

Atasözleri, bir toplumun törelerinin ve örfi hukukunun yazılı olmayan biçimidir. Aynı zamanda, bir düşüncenin veya yargının doğruluğunu kabul etmek ya da eleştirmek için toplumun kültürel değerlerine ve sosyal normlarına uygun olarak, sorgulanmadan kabul edilen bir araç işlevi görür. Bu nedenle,

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, akarakas@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0109-5219.

atasözleri toplumda genellikle sorgusuzca kabul edilen, halk arasında geniş bir onay bulmuş öğütler ve kural biçiminde kullanılır (Çobanoğlu, 2003, s. 155).

Atasözleri, anonim halk edebiyatı ürünleri arasında yer alsada da, mani, türkü veya masal gibi bağımsız bir edebi tür olarak değerlendirilmez. Bunun nedeni, atasözlerinin genellikle birer söyleyiş biçimi olarak kullanılması ve tek başlarına bir edebi eser oluşturacak nitelikte olmamalarıdır. Atasözleri, günlük dilde, konuşmalarda veya didaktik şiirlerde sıkça yer alır ve genellikle kısa, özlü ve akılda kalıcı bir şekilde ifade edilir. Bu özelliklerinden ötürü, atasözleri bazen bir araya getirilip ayrı bir tür olarak incelenmeye değer görülür. Ayrıca, atasözlerinin bir kısmının söyleniş hikâyeleri bulunmakta olup, bu hikâyelerin bir kısmı zaman içinde kaybolmuş ve günümüze ulaşamamıştır. Atasözlerinin bir başka özelliği ise genellikle ölçülü ve kafiyeli olmalarıdır; bu sayede hafızada daha kolay kalır. Atasözlerinde, aliterasyon gibi ses tekrarları, cinas, kinaye, intak, teşbih, tezat gibi söz sanatları da sıkça yer alır. Özellikle mecaz kullanımı, atasözlerinin anlam derinliğini artırarak onların toplumsal yaşamda nasıl köklü bir yere sahip olduklarını gösterir. Bu nedenle atasözleri, yalnızca toplumsal normları yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda halkın düşünsel birikimini de temsil eder (Oy, 1991, s. 44).

Anonim halk edebiyatının önemli türlerinden biri de türkülerdir. Türküler, anonim halk edebiyatı ürünleri içerisinde halkın duygu ve düşüncelerini ifade aracı olarak, en başta gelir. Çünkü türkülerin, toplumda büyük yankılar uyandıran önemli olaylardan tutun da kişilerin başından geçen en küçük olayların ifadesine kadar çok geniş bir ifade genişliği vardır. İnsanlar başlarından geçen olayları ya da duygulanmalarını hemen oracıkta türkülerle ifade ederler. Başlangıçta her türkünün bir söyleyeni vardır; fakat sözlü kültürdeki aktarım sırasında ilk söyleyiciler unutulur ve türküler zamanla anonimleşir.

“Türküler genellikle bir olay, bir arzu ve bir heyecan üzerine doğarlar. Türküler, başlangıçta sahibi belli ürünlerdir. Ancak zamanla, türkünün asıl sahipleri unutulur ve sonraki nesiller tarafından halkın dilinde dolaşa dolaşa farklı coğrafyalara yayılır. Türküler böylelikle anonimleşirler. Önceleri mahalli hüviyet gösteren türküler, zamanla milli hüviyete bürünürler. Türkülerin anonimleşmesinde, daha ziyade göçler, kervanlar, askeri sevkler, gurbete iş için gidişler, gezgin halk şairlerinin faaliyetleri, yakın zamanda basın ve yayın organları rol oynar” (Kaya, 2007, s. 742).

Çukurova yöresinde, insanların başlarından geçen olaylara, şahit olunan durumlara ve yaşanan duygulara tercüman olan tüm nazım parçalarının hepsine birden türkü denir. Ağıt da türküdür, ninni de türküdür. Çukurova yöresinde belli bir gelenek içerisinde söylenen türkülerin ortaya çıkmasına, söylenmesine zemin hazırlayan bir olay, durum ya da duygu mutlaka vardır. Türkünün söylenme nedeni olan bu kısım, türkünün hikâyesi olarak adlandırılır. Bu bölüm türkünün konusuna, anlatanın tutumuna ve hatırlanabilme gibi ölçütlere bağlı olarak uzayıp kısalabilir. Hikâyeli türkülerde asıl olan kısım nazım yani türkü olduğu için, açıklama niteliğindeki nesir bölümünün aktarımı zaman zaman ihmal edilmiş ve unutulabilmiştir. Nesir şeklinde olan bu bölüm birkaç cümle olabileceği gibi, tam bir hikâye (bir olayı, bir durumu; yer, kişi ve zaman belirterek anlatan kısa öykü) karakteri de gösterebilir. Bazı hikâyeli türküler toplumda sevilir ve ilgi görürse, her aktarımda yeni katmalarla büyük bir halk hikâyesi olabilir. Dolayısıyla birçok halk hikâyesinin temelini bazı hikâyeli türküler oluşturmuştur.

Her türkü bir olayın ya da duygulanmanın sonucunda ortaya çıkar. İşte bu durum bir anlamda türkünün söylenme nedenidir. Türkünün hikâyesi olarak adlandırılabilen bu unsur bazı türkülerde zamanla unutulmuş, bazılarında değişerek varlığını sürdürmüş, bazılarında ise olduğu gibi günümüze kadar ulaşmıştır. Türkü söyleme geleneğinin çeşitli ortamlarda, günümüzde dahi devam ettiği yörelerden biri Çukurova'dır. Bu gelenek içerisinde hikâyeli türküler de önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle âşıklar hem yeni türküler ortaya koymakta, hem de daha eskiden söylenmiş türkülerini sözlü kültürde yaşatmaya devam etmektedirler.

Çukurova Türkülerinde Atasözleri

Çukurova kültürünün önemli bir ayağını teşkil eden türküler yörede çoğunlukla âşıklar tarafından yakılır ve icra edilir. Âşıkların yaktığı türküler dışında sözlü kültür aktarımı yoluyla tarihsel süreç içerisinde anonimleşen türküler, yörede önemli bir geleneği oluşturan ağıtçı kadınların söyledikleri manzum parçalar ile bunlar dışında kalan ve türkü söylemeye meraklı olan kişilerin ortaya koydukları türküler yörede türkü söyleme geleneğini oluşturmaktadırlar. Yörede türkü kavramı geniş bir anlamda hemen hemen tüm manzum parçaları karşılamak için kullanıldığından ağıtlar da bu çalışmaya dahil edilmiştir.

Yörede gelenek içerisinde yakılan türkülerde düşünceleri kısa ve özlü biçimde anlatmak, uyarılarda bulunmak, etkileyici bir anlatım sağlamak için bir anlatım kalıbı olarak atasözlerine yer verilir. Sözlü geleneğin çok yaygın olduğu kırsal alanda atasözleri önem kazanarak zengin bir kullanım alanı bulur. Türkülerde atasözleri kullanılırken büyük ölçüde biçimine bağlı kalınır, bazen de kelimelerin yerleri kafiye zorlamasıyla değiştirilebilir. Her atasözünün bölgelere göre kalıplaşmış özel biçimleri vardır. Atasözlerinde söylendiği toplumun sosyal değerleri, hayata bakış açısı görülür. Âşıklar da toplumun sözcüsü olarak bu işlevi yerine getirirler. Yörede sözlü kültürde yaşayan hikâyeli türkülerin içerisinde yer yer atasözlerine de rastlanmaktadır. Bu atasözleri kimi zaman nesir bölümünde, kimi zaman ise manzum bölümde yer almaktadır. Mensur bölümde yer alan atasözlerinden bazıları günümüz Atasözleri ve Deyimler sözlüklerinde yer alamamaktadır. Bunlar ya yerel kullanımda olan ya da henüz atasözü niteliği kazanamamış özlü sözlerdir.

...yağmuru yel azdırır, insanı el azdırır... (Rüzgâr nasıl yağmuru artırır, insanı yoldan çıkararak da çevresidir).

...içki şişede durduğu gibi durmaz... (İçki şişede durduğu gibi durgun olmaz, insan içince istemediği şeyleri yapabilir.).

...İçki kediyi aslan eder... (İçki insana yalandan cesaret verir).

Hikâyeli türkülerin mensur bölümünde yer alan atasözleri genellikle konuşma içerisinde anlatımı güçlendirmek için kullanılan sözlerdir. Bunlardan bazıları atasözü sözlüklerinde geçen kullanımından farklı olarak kullanılabilir. Örneğin:

...amca arkamı tıpkılayarak, “oğlum ağaç dalı ile güzel olur, bu değişler de hikâyesi ile güzel olur” dedi... (Ulu ağacın gürültüsü dal ile mutlu evin yakışığı döl ile: Bir ağacın dal budak salarak gürleşmesi gibi bir ailenin mutluluğu da yetiştirdiği çocuklarla pekişir, gürleşir.) ifadesinde geçen “ağaç dalı ile güzel olur” atasözü tek bir yargıdan oluşurken bu atasözünün tam şekli “ulu ağacın gürültüsü dal ile, mutlu evin yakışığı döl ile” biçimindedir.

...Anasın görüp de kızın almalı. (Anasına bak, kızını al, kenarına (kıyısına, tarağına) bak, bezini al: Bir kızın karakterini öğrenmek isteyenler, anasının durumunu göz önüne alırlarsa aldanmamış olurlar).

Genel kullanımda eksilteli cümle iken metinde tam cümle halinde kullanılan atasözlerine de rastlamaktayız:

...bir söz var bilir misin, “At beslenirken, kızı istenirken verecekmışin” derler... (At beslenirken kız istenirken: At bakımlı olduğunda satılmalı, kız da güzelliği geçmeden evlendirilmelidir).

...Aşk bu aşkın gözü kör ya, gözleri bir şeyi görmez... (Âşığın gözü kördür: Kendisini aşka kaptıran kimse, sevgilisinin kusurlarını görmediği gibi çevresinde olup bitenlerle de ilgilenmez).

...(Ateş düştüğü yeri yakar: Bir acıyı onu çekenden başkası tam anlayamaz veya aynı ölçüde üzülemez).

...bir korku düşer, aklına gelen başına gelir...(Akla gelmeyen başa gelir: İnsan ummadığı, düşünmediği şeylerle karşılaşabilir).

... ama bir deyiş var, “Domuz derisi post olmaz, düşmandan hiç dost olmaz”, işte düşman düşmanlığını yapmış...(Domuz derisi post olmaz eski düşman dost olmaz: Birçok nedenin birbirini izlemesiyle sürüp gelmiş olan eski düşmanlık, dostluğa dönüştürülemez).

...Otobüsle giderken yol parasını Hamit Bey’e verdirmezler, kaz gelecek yerden

tavuk esirgenmez misali...(Kaz gelen yerden tavuk esirgenmez: Büyük çıkarlar beklenen durumlarda küçük fedakârlıklar yapılmalıdır).

Atasözleri bir toplumun ortak kullandığı kalıplaşmış sözlerdir. Bu nedenle atasözlerindeki sözcükler ya da sözcüklerin sırası değiştirilmez. Ancak bu kalıplaşmanın istisnalarından biri yerel söyleyiş özellikleridir. Atasözleri farklı bölgelerde değişik şekillerde söylenebilmektedir. Bazı atasözlerinde, hem sözcüklerin sırası hem de sözcükler değişebilmektedir. Ancak, bu değişiklik kişiden kişiye değil bölgeden bölgeyedir. Bu durum, atasözlerinin tarihsel süreç içinde ve farklı bölgelerde değişikliğe uğrayabildiğini gösterir.

...Acaba kız da beni sevdi mi diye kıza bir türkü yakar. Kızım sana söylüyorum, sen işit dercesine, el altından, dilaltından bakalım ne söyler... (Kızım sana söylüyorum (dedim) gelinim sen anla (işit): 1) doğrudan doğruya kendisine söylenemeyen düşünce ve uyarıların, o kimsenin çok yakınına

söylendiğinde kullanılan bir söz; 2) herhangi birine dolaylı olarak söylenecek uyarı söz konusu olduğunda kullanılan bir söz).

Kozanoğlu Kozanoğlu

Âşık Ali'm torunlardan

Kara günler gelir geçer

Korkma artık yarınlardan

(*Kara gün kararıp kalmaz: İnsanın sıkıntılı zamanı sürüp gitmez, arkasından iyi günler de gelir*).

Kozanoğlu Kozanoğlu

Sarı altın pas tutar mı

Yiğit ölür şanı kalır

Avşar ona yas tutar mı

(*At ölür meydan kalır, yiğit ölür şanı kalır: Yaşarken iyi işler yapmalı, iyi bir ad bırakılmaya çalışılmalıdır*).

Atasözleri şiirsel söyleyişte de kimi zaman şiirin söylenişine duyguların sunulmasına, kafiye ve redife göre küçük değişikliklere uğrayabilmektedir.

Kozanoğlu Kozanoğlu

Sarı altın pas tutar mı

Yiğit ölür şanı kalır

Avşar ona yas tutar mı

(*Altın pas tutmaz: Şerefli, temiz insana hiç kimse leke süremez*).

Çağır Karac'oğlan çağır

Taş düştüğü yerde ağır

Güzel sevme günah değil

Dört kitapta yerin gördüm

(*Taş düştüğü yerde ağırdır: Kişinin değerini en iyi bilenler, kendi çevresinde bulunanlardır*).

Öğle vakti oldu sela verildi

Kara haber bucak bucak duyuldu

Dediler ki Himmet Ali vuruldu

(*Kara haber tez duyulur: Ölüm gibi kötü haber çabuk yayılır*).

Kara koyun kara koyun

Ciğerinen olmaz oyun

Meler m'ola benim gibi

Kuzusun kaptıran koyun

(*Kurtla koyun, kılıçla oyun olmaz: Saldırgan ile güçsüzün yan yana bulunduğu yerde tehlike vardır*).

Düşman hiç yasta olur mu

İt derisi post olur mu

Demedim mi imam ağam

Gâvur sana dost olur mu

(*İt derisinden post olmaz: Aşağılık kimse veya şey, yüce ve temiz bir amaca hizmet edemez*).

Dinlen sözlerimi Mansurlu köyü

Tavşan dağa küsse dağ ne bilir

Bu küskünlük niye bir ömür boyu

Hep dağılsak gitsek aha ne bilir

(*Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış*: Önemsiz kişi, önemli kişiye küsse önemli kişinin umurunda bile olmaz).

At tepişir eşek kalır arada

Neler olup bitmiş bakın burada

Kapımızda köle olan kula da

Bağları tapular ağa ne bilir

(*Atlar tepişir, arada eşekler ezilir*: Büyüklerin çatışmasından küçükler zarar görür).

Ömrünü yoluna koyduğun canan

Kaçtı gitti dara düştüğün zaman

Ateş olmayınca tüter mi duman

Hallerinden anlayacak yok senin

(*Ateş olmayan yerden duman çıkmaz*: Küçük de olsa birtakım belirtilerin önemli olaylara işaret olduğunu anlatan bir söz).

Aşksız gönül şerha şerha yarılr

Bulanık sel akar akar durulur

Denize düşen yılan olsa sarılır

Çaresizin derdi sal sevdasından

(*Denize düşen yılanı sarılır*: Güç bir duruma düşenlerin bundan kurtulmak için her türlü çareye başvurmaları olağandır).

Aşka hile katma, götürmez hile

Sevmez isen sazı dokunma tele

Köz varken rağbet olur mu küle

Arama kabukta arama beni

(*Köz varken küle rağbet olmaz*: Değerli ve önemli bir şey varken daha önemsiz ve değersizine kıymet verilmez).

Meyveli ağacın dalı eğilir

Dalımda meyvesin eğdin sevdiğim

Sen ustasın bense bir ham demir

Aşkının örsünde döğdün sevdiğim

(*Meyveli ağacın dalı eğilir*: Bilgili, hünerli ve başarılı insanların bu durumu kendini belli eder).

Bin güzellik varsa bini de geçer

Rüzgâr eken fırtına biçer

Meyvenin olgunu, dalını bükür

Arama kabukta arama beni

(*Rüzgâr eken fırtına biçer*: Herkesin zarar görmesine yol açacak işler yapan kimse, çok sert tepkilerle karşılaşır ve sonunda en büyük zarara kendisi uğrar).

Analar, babalar, eş ve yavrular

Yoksa şehitlerin ruhları sızlar

Sular uyur ama yatmaz düşmanlar

Yine görev bize, iş bize düştü

(*Su uyur, düşman uyumaz*: Düşmana karşı her zaman uyanık davranmak gerekir).

Sonuç

Çukurova türkülerinde atasözleri, halkın sosyal, ekonomik, kültürel ve ahlaki yapısını yansıtarak hem bir rehber hem de estetik bir unsur olarak işlev görür. Bu sözler, halkın geçmiş deneyimlerini geleceğe aktaran bir köprü işlevi görürken, aynı zamanda güncel yaşamın değişen koşullarına uyum sağlamaya devam eder. Yörede icra edilen türkülerin içerisinde yer alan atasözleri, halkın düşünce yapısını, kolektif hafızasını ve ortak değerlerini en güçlü biçimde ifade eden araçlardan biri olarak, sözlü kültürün sürekliliğini sağlamaktadır. Bu durum, atasözlerinin yalnızca bir anlatım olmadığını, aynı zamanda halkın yaşam biçiminin dinamik bir yansıması olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Çukurova türkülerindeki atasözleri, bölgenin kültürel zenginliğini ve halkın hem türkü yakma hem de hikâye anlatma becerisini gözler önüne sererek, geçmişten geleceğe uzanan bir kültürel süreklilik sağlamaktadır. Atasözlerinin Çukurova bölgesine özgü söyleniş biçimlerine uyarlanması, onların halk arasında daha kolay benimsenmesini sağlar.

Atasözleri, sözlü kültürün taşıyıcısı olarak türkülerde işlev görür. Özellikle hikâyeli türkülerde, atasözleri hikâyenin ahlaki dersini ve duygusal derinliğini güçlendiren bir araç olarak kullanılır. Bu, Çukurova'da türkülerle birlikte atasözlerinin de nesiller boyunca yaşatıldığını gösterir. Bu çalışmada incelenen yaklaşık 800 adet türküde 30 kadar atasözü tespit edilmiştir. Bu da atasözlerinin örneklem olarak alınan bu türkülerdeki kullanım oranının yaklaşık %4'e denk geldiğini göstermektedir.

Çukurova türkülerinde atasözlerinin kullanımı, Türk halk kültürünün zenginliğini ve sürekliliğini ortaya koyma konusunda önemli bir unsurdur. Atasözleri, bölgenin sosyo-kültürel yapısını yansıtarak halkın hayat tecrübelerini, ahlaki değerlerini ve toplumsal normlarını aktarmanın güçlü bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çukurova türkülerindeki atasözleri, hem halkın ortak hafızasında yer etmiş geleneksel değerleri canlı tutmakta hem de tarihsel süreç içerisinde meydana gelen kültürel değişim ve gelişim ile modern toplumsal yapıya uyum sağlamaktadır.

Kaynaklar

- Albayrak, N. (2004). *Ansiklopedik halk edebiyatı terimleri sözlüğü*. İstanbul: L&M Yayınları.
- Artun, E. (2006). *Adana halk kültürü*. Adana: Altın Koza Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). "Atasözleri", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Cilt 3, Ankara: AKM Yayınları.
- Çotuksöken, Y. (1979). *Atasözlerimiz*. İstanbul: Alaz Yayınları.
- Karakaş, A. (2011). *Çukurova türkü söyleme geleneğinde hikâyeli türküler (Adana-Osmaniye)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karakaş, A. (2022). *Âşık Dursun Yeşiloğlu (hayatı-sanatı-şiiirleri)*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kaya, D. (2007). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Oy, A. (1991). *Atasözü*. TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 4, İstanbul: TDV Yayınları.

Salır Atasözlerinin Türk Atasözleri Arasındaki Yeri

Mehmet Ölmez*

Türk Atasözleri

Salır Atasözlerini Ortak Türk Diline ait öteki atasözlerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Atasözleri, coğrafya, tarih ve içinde bulunulan kültür çevresine göre değişiklik gösterir. Türk atasözleri de böyledir. Atasözlerimizle ilgili ilk kayıtlar en eski Türk yazıtlarına kadar uzanmaktadır. O halde Türkçe olarak kaydedilmiş atasözlerinin tarihi yaklaşık olarak 1300 yıl geriye gider. Yazıtlardan bugüne Türk atasözleri hakkında genel bir değerlendirmeye “Tuva Atasözlerinden Seçmeler” başlıklı yazımın girişinde yer vermişim (Ölmez, 2009, 51-88). Söz konusu çalışmamda Tunyukuk yazıtından yer verilen en eski atasözümüzden birisine tekrar değinelim:

Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz; yuyka kalın bolsar topulgalı alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgüllük alp ermiş

“(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş; ince olanı kırmak kolay; yufka kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş” (TI G 6-7).

yazıtlarda bu ve benzeri az sayıda atasözümüz geçmektedir. Salır atasözlerine de ilk kez yine aynı yazıda yer vermişim (Ölmez 2009, 86-87):

Dama dama göl volur.
“Damlaya damlaya göl olur.”
一滴一滴的水能聚成湖泊。

Ülkemizde, Türk atasözleri, Türkiye Türkçesine ait atasözlerine ait çalışmalar yoğun olarak 19 ve 20. yüzyıllara aittir. Hâlâ da bu çalışmalar kapanmamış olup konuya ait eski kaynaklar ele alınarak yeni yayınlar yapılmaktadır.

Salır Atasözleri

Öncelikle Salırlar kimdir, bunu hatırlayalım. Salırlar bugün Çin’de Çinghay (Qinghai “gök deniz”) bölgesinde yaşayan, 100 000’in üzerinde nüfusu olan Müslüman bir Türk halkıdır. Dilleri tehlike altındaki Türk dillerinin ilk sıralarında yer alır. Konuya ve konuyla ilgili kaynaklara kısaca iki yazımda yer vermişim (Ölmez 2012).

Salır atasözlerine de Salırca ile ilgili çalışmaların hemen hemen çoğunda yer verilir. Ancak ilk derli toplu, müstakil çalışma 27 bölüm olarak 2009 yılında yayımlanır. Aynı çalışma biraz daha değiştirilerek 2012 yılında 31 bölüm olarak yayımlanır. 张进锋Zhang Jinfeng’in çalışmasında 900’ün üzerinde atasözüne yer verilir. Çalışma deneme olarak iki ayrı başlıkla az sayıda yayımlansa da 2012’deki çalışma *Salır Ata Sözler* (撒拉尔谚语) olarak yayımlanır. İlk versiyonu *Salır İbret Sözler* olarak adlandırılmıştır. Türkçe çevirisi hazırlanan çalışmanın Salırca çalışmalarına katkısı olması amacıyla bir de sözlüğü hazırlanmış olup en kısa sürede yayımlanacaktır. Salırca ve Salır atasözlerine yer verilen çalışmalara da yine söz konusu çalışmada ayrıntılı olarak değinilecektir. Burada kısaca her bölümden birer örnek ile Salır atasözlerini göstermekle yetinelim.

Salır Atasözlerinden Seçmeler

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Bölümü, olmez.mehmet@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6422-954X.

1. Bölüm

第一章

Ekin çıınaşı nizekte

Bala çıınaşı küçükte

庄稼长势在嫩

孩子长势在童

Ekinlerin büyümesi fidan iken belli olur,
İnsanların nasıl olacağı çocukluğundan belli olur.

2. Bölüm

第二章

Qanat hatmağan beyik uçma

Aqıl almağan yırakqa çıkma

翅膀未硬别高飞

智谋不足莫出远

Kanadı gelişmeyen (kuş) yükseklerle uçmasın,
Akıllı balığ olmayan (insan) uzaklara gitmesin.

3. Bölüm

第三章

Quru dalda yemiş durmaz

Çöygen yerde ekin çıkmaz

枯树不结果

歇地不长苗

Kuru ağaç meyve vermez,
Kuru topraktan fidan yetişmez.

4. Bölüm

第四章

Yol düz volmasa man basar

Kişi düz volmasa man ökrer

路不平众人踩

人不端大家责

Yol düz olmazsa insanlar basar,
Kişi dürüst olmazsa insanlar eleştirir.

5. Bölüm

第五章

Damak yaş ulu küçükte yoktur

Qonuk yol yırak yakında yoktur

食不在老小

客不分远近

Yemek yemenin yaşlısı küçüğü yok,
Misafirin uzağı yakını yok.

6. Bölüm
第六章

Qarpız satqucu qarpızı acıdır demez
Duz satqucu duzu tamdır demez
卖瓜的不说瓜苦
卖盐的不说盐淡
Karpuz satan, karpuzum ekşi demez;
Tuz satan, tuzum tatlı demez!

7. Bölüm
第七章

Qulakqa doldurğan boknu
Mören suvla arıltırmaz
赛进耳朵的粪便
黄河水也洗不净
Kulakta oluşan kiri
Büyük nehirler bile temizleyemez.

8. Bölüm
第八章

Dağ ilenmez, suv ilener
Öy ilenmez, kişi ilener
山不转水转
家不转人转
Dağ dönmez su döner,
Ev dönmez insan döner.

9. Bölüm
第九章

Görgeñi cıñdır
Añlağanı yalğandır
眼见为实
耳听为虚
Gözle görünen gerçektir,
Kulakla duyulan yalandır.

10. Bölüm
第十章

İt dalasa em var
Kişi dalasa em yoktur
狗咬伤有药治
人言伤无药医
Köpek ısırırsa ilacı var,
İnsan kırılırsa ilacı yoktur.

11. Bölüm
第十一章

Bar kişi açışqan helidir
Yok kişi açışqan oğuldur

富人疼爱钱财

穷人疼爱儿子

Zengin insan malını mülkünü,
Fakir insansa oğlunu çok sever.

12. Bölüm
第十二章

Oğruğan qaşurnu as volmaz
Oğruğan eşekni min volmaz

偷的铃铛挂不得

偷的毛驴骑不得

Birinden çalınan zili asamazsın,
Birinden çalınan eşeğe binemezsin.

13. Bölüm
第十三章

Güzde atam zorağı boşamaz
Qışta anam kalası boşamas

秋天爸爸的帽子不闲

冬天妈妈的篮子不闲

Sonbaharda babanın şapkası boş olmaz,
Kışın annenin sepeti boş olmaz.

14. Bölüm
第十四章

İyniñ yükñü iy kutur
İyniñ qemni kişi yiyer

自己的担子自己挑

自己的难心别人愁

Kendinin yükünü kendin taşırsın ama
Kendi kalbindeki sıkıntıyı başkası taşır.

15. Bölüm
第十五章

Yanşaşbur küleşbür
Yürekte düğler aslanbur

说着哩、笑着哩、

心里的疙瘩吊着哩

Konuşuyor, gülüyor
Ama yüreğinde yarası duruyor.

16. Bölüm
第十六章

Hemme berket yürek düzden
Hemme belya ağız boştan
凡福生于善心
凡祸出于口松
Her bereket iyi kalplilikten,
Her bela çene düşüklüğünden gelir.

17. Bölüm
第十七章

Tutalğanı sapdır
Tutalmağanı ağızdır
能抓把柄
抓不了嘴巴
Bir şeyin sapından tutabilirsin ancak
Ağızından tutamazsın.

18. Bölüm
第十八章

Bilğücü bir ağız
Bilmeğücü on ağız
明者一句
笨者十句
Akıllıya bir söz,
Aptala on söz (eder).

19. Bölüm
第十九章

Yürek görmese göz görmez
Gönlü qoymasa iş pişmez
心眼不见肉眼不见
不放心思事情不成
Yürek görmezse göz görmez,
Gönül koymazsa iş bitmez.

20. Bölüm
第二十章

Dünyağa qem köp yürek dunuktur
Ahırğa qem köp yürek yaruktur
为现世忧愁心暗眼浑
为后世忧愁心明眼亮
Bu dünya için kaygılanırsan kalp gözün karanlık olur,
Ahiret için kaygılanırsan kalp gözün aydınlık olur.

21. Bölüm
第二十一章

At hasgın yükürgü keler

At çüp yemegü keler

只要马儿跑得快

还要马儿不吃草

Atın hızlı koşmasını ister,

Atın ot yemesini istemez.

22. Bölüm

第二十二章

Qovda at volğan bar emezdir

Öyde kişi volğan yok emezdir

门前有马不算富

家里有人不算穷

Evin önünde at varsa zengin değilsin,

Evin içinde insan varsa fakir değilsin.

23. Bölüm

第二十三章

Urukqarışı yırak yaqşı

Hamsayı dam beyik yaqşı

亲戚远了好

邻居墙高好

Akrabanın uzak olanı iyi,

Komşunun duvarının yüksek olması iyi!

24. Bölüm

第二十四章

Ziñ suvdan baluk çıkmaz

Qarağaçtan yemiş durmaz

井水中不出鱼

榆树上不结果

Kuyu suyunda balık yaşamaz,

Karağaçta meyve olmaz.

25. Bölüm

第二十五章

Altun dağ gömüş dağ

Yetmeğen iyniñ yok mışmak

金山好、银山好

不如自家穷窝窝

Altın dağ iyi, gümüş dağ iyi,

İkisi de kendi yoksul evinin yerini tutamaz.

26 Bölüm
第二十六章

Yalatqan qoynu ite damaz
Ölgen kişini yıǵla qutıltırmaz
丢羊找不回
死人哭不活
Kayıp olunan koyun aransa da bulunmaz,
Ölen insan için ağlansa da dirilmez.

27. Bölüm
第二十七章

Çıkbarǵan kişini tusma
Girgelgen kişini yitme
出去的人别拦
进来的人别挡
Çıkan kişiyi engelleme,
Giren kişiyi itme.

28. Bölüm
第二十八章

Aǵzıda tatlı balka
Yürekte qara kуска
嘴里甜赛过蜜
心里黑赛过墨
Aǵzı baldan tatlı,
Yüreǵi mürekkepten kara!

29. Bölüm
第二十九章

Husak doyse göz doymez
肚子会饱眼不饱
Karın doyar göz doymaz.

30. Bölüm
第三十章

Bir zanzı aştı maña neçük etse volǵar volǵar
Bir husak aştı seniñ yogosu ira ira
只吃一碗饭 对我好说！好说！
吃一肚子饭 你的都对！都对！
Bir tabak yemekte bana güzel güzel diyor,
Bir karın dolusu yemekte bana doğru doğru diyor!

31. Bölüm
第三十一章

Ulu beğniñ volmasa da volur

Atananıñ emese de idir

当官的不是也是

父母的不对也对

Memurun dediği doğru olmasa da doğrudur,

Anne babanın dediği doğru olmasa da doğrudur.

Kaynaklar

Lin Lianyun, *Sala-Han, Han-Sala cihui. Zhonguo ShaoshuMinzu Yuyan Xilie Cidian Congshu*. Chengdu 1992.

Ölmez 2009: “Tuva Atasözlerinden Seçmeler”, *Sibirische Studien / Sibiryä İncelemeleri*, 4.1., 2009: 51-128

Ölmez 2012: “Oğuzların En Doğudaki Kolu: Salırlar ve Dilleri”, *Türk Dili*, cilt / vol.: CII, sayı / Nr. : 732, Aralık 2012: 38-43.

Ölmez 2019: “Salırlar. Çin’de müslüman bir Türk topluluğu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2, 2019: 454-455. [<https://islamansiklopedisi.org.tr/salirlar>]

张进峰/锋Zhang Jinfeng, (2009) 2012: *Salır Ata Sözler (撒拉尔谚语)*, Xining.

3. BÖLÜM

ANADOLU AĞIZLARINDA TÜRK ATASÖZLERİ

Derleme Sözlüğü'ndeki Atasözü Nitelikli Tanıklar ve Bu Tanıklardan Atasözü Sözlüklerine Katkılar

Kazım Çıracı *

Giriş

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü

Türkiye Türkçesi ağzılarının en önemli sözlük kaynağı olarak *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* yerini korumaktadır. Yaygın adlandırma ile *Derleme Sözlüğü* olarak bilinen bu sözlük, 26 Eylül 1932 – 5 Ekim 1932 tarihleri arasında düzenlenen 1. Türk Dili Kurultayı'nın kararları sonucu 1932 – 1960 yıllarında halk ağzından iki büyük derlemenin verimi sonucunda ortaya konulmuştur. Sözlüğün verisi yüzlerce derlemecinin katılımı ile toplanan 600.000 civarındaki derleme fişine dayanır. Başlangıçta 11 cilt olan sözlüğe, Türk Dil Kurumuna daha sonra gelen fişlerin değerlendirilmesiyle daha önce yayımlanmış ciltlerde bulunmayan sözcüklerle, bulunup da anlam ve derleme yerleri değişik olan sözcüklerin alındığı bir ek cildin eklenmesiyle *Derleme Sözlüğü* toplam 12 cilde ulaşmıştır (Demir, 1999: 67-68), 2009'da birleştirilmiş tıpkıbasım ile 6 cilt olarak yayımlanmıştır. Sözlükte, 1932 yılına kadar yazı dilimize girmemiş ve 1932-1960 yılları arasında, yurdumuzun türlü bölgelerinde halk ağzından derlenmiş olan Türkçe veya Türkçeleşmiş sözlerin olduğu ön sözünde belirtilir. Sözlüğün genel ağıdaki veri tabanında madde başı sayısının 124.692 olduğu görülür; bu çalışmanın başlıca ögesini oluşturan tanıklı madde başlarının sayısının ise 10.122 olduğu bilgisine ulaşılır (<https://www.shakalin.net/derleme-sozlugu-vt/> ; [derleme.shakalin.net/soz_list.php](https://www.shakalin.net/soz_list.php)).

Problem

Derleme Sözlüğü'nü A maddesi özelinde tanıklama ve tanık cümleler açısından değerlendiren bir çalışmaya göre sözlüğün A maddesinde 1.111 adet tanıklı madde başı bulunur (Torun Öğretmen, 2024: 1285-1287). Torun Öğretmen'in, A maddesindeki tanıkları derleme yeri, tür özellikleri, söyleyiş biçimi, söz dizimi ve kalıp sözler açısından olmak üzere beş açıdan ele aldığı çalışmasında, *Derleme Sözlüğü*'ndeki kimi tanıklı maddelerde atasözü, deyim, kargış, alkış, yemin gibi kalıp anlatım ve sözler ile *türkü*, *mani* gibi halk deyişlerinin de tanık cümle olarak kullanılmış olduğu; A maddesinde 19 tanığın atasözü olduğu görülür. *Derleme Sözlüğü*'nün halk ağzına dayalı özgün bir "ağız sözlüğü" olmasından ötürü sözlükte atasözü sözlüklerine girmemiş atasözlerinin olabileceği ve tüm tanıklı madde başlarında bu sayının artacağı temel varsayımı ile bu çalışma oluşturuldu. Bu bağlamda çalışmanın problemleri şöyle sıralanabilir:

• *Derleme Sözlüğü*'nün tanıklı madde başlarındaki nicel atasözü verileri nedir?

• *Derleme Sözlüğü*'nün tanıklı madde başlarındaki atasözleri, atasözü sözlüklerinde var mıdır?

Yok ise; bu atasözleri atasözü sözlüklerine katkı olabilir mi? Benzer biçimde var ise; bu atasözleri atasözü sözlüklerine deyişke / varyant olarak katkı olabilir mi?

• *Derleme Sözlüğü*'nün tanıklı madde başlarındaki atasözleri, tanık olduğu madde başının derleme yer(ler)i bakımından nasıl bir görünüm sergiler?

• *Derleme Sözlüğü*'ndeki gibi derleme yerlerinin belirli olduğu *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* adlı sözlükteki atasözleriyle *Derleme Sözlüğü*'nde belirlenen atasözleri arasında derleme yeri bakımından koşutluklar var mıdır? Yok ise her iki kaynak için de katkı, ekleme, düzenleme ve benzeri incelemelerin derleme yerlerindeki niceliğe / çeşitliliğe etkileri olabilir?

Yöntem, Evren, Örneklem ve Veri

Çalışma eş zamanlı nicel bir araştırmadır. Çalışmanın bulguları içerik analizi araştırma yöntemiyle oluşturuldu. Değerlendirme ve sonuçta içerik analizinin yanı sıra betimleme yöntemi de kullanıldı.

* Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, kciraci@student.cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3014-2926.

Çalışmanın evreni, *Derleme Sözlüğü*'ndeki tanıklı madde başlarındaki atasözü nitelikli tanıklardır; örnekleme ise bu atasözlerinin katkıda bulunmak üzere karşılaştırıldığı aşağıda verilen atasözü sözlükleridir:

1. *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* (BAAD)
2. Ömer Asım Aksoy - *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (ÖAA)
3. *Türk Atasözleri Sözlüğü* (TÜAS)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan, özellikle yeni Türk yazısından günümüze onlarca atasözü sözlüğü yayımlanmıştır (bk. Akalın vd., 2022: 70-75). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* adlı sözlük, *Derleme Sözlüğü* gibi halk ağzından derlenmiştir ve her iki sözlükte de madde başlarının derleme yerleri belirlidir. Bu atasözü sözlüğünün çalışma örnekleminde yer almasının nedeni, *Derleme Sözlüğü* ile ortak özelliklerinin olmasıdır. Ömer Asım Aksoy'un *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* adlı eserine dair Akalın, 1971'e kadar atasözlerinin liste hâlinde verildiği derlemelerden sonra atasözlerinin değişiklikleriyle, açıklamalarıyla, kullanım alanlarıyla, az bilinen sözcüklerinin anlamlarının verilmesiyle, göndermelerle, karşılaştırmalarla sözlük hâlinde yayımlanmasında çığır açıcı olduğunu (Akalın vd., 2022: 72); Tan, Türkiye genelinde yaygın olduğu düşünülen 2.110 atasözünün ilk defa (1971'de) anlamları verilerek bir sözlükte toplanmış olduğunu (Tan, 2020: 277) söyler. Aksoy'un, yedinci baskısında (1993) 2667 atasözü bulunan eserinin çalışma örnekleminde yer almasının nedeni, bu çığır açıcı, ilk, öncü yönlerinin olması ve atasözleri ile ilgili çalışmalarda alan yazınında başvurulan başlıca eserlerden olmasıdır. *Türk Atasözleri Sözlüğü* (TÜAS) adlı sözlük, Türk Dil Kurumunun genel ağ sayfasında 2009'dan beri çevrim içi yayımlanan *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nün 2022'de genişletilmiş ve kitap olarak basılmış hâlidir. Akalın, çevrim içi sözlükte 2.396 atasözünün olduğunu, TÜAS'ta da abece sırasına göre değişiklikleriyle birlikte verilmiş 5.970 atasözünün yer aldığını söyler (Akalın vd., 2022: 95). Atasözlerinin açıklamalarıyla birlikte yer aldığı bu sözlüğün sonunda dizin de vardır. Sözlüğün, TDK tarafından çevrim içi yayımlanmasından ötürü yaygın kullanımı, kitap olarak da genişletilmiş baskısının olması ve baskısındaki dizin aracılığıyla karşılaştırılması / aranması istenen atasözünün sözlükte daha kolay bulunabilmesi gibi nitelikleri, çalışma örnekleminde yer almasında etkili olmuştur.

Derleme Sözlüğü'ndeki tanıklı madde başlarını ve bu tanıklı madde başlarındaki atasözü nitelikli tanıkları belirleme, çalışmanın ilk aşamasını oluşturmuştur. *Derleme Sözlüğü*'nde atasözüne benzeyen, ancak alelade, günlük yaşamda gelişigüzel söylenmiş pek çok tanık sözler de vardır. Bu nitelikteki sözler, yaklaşık olarak, atasözü olarak belirlenen sözler kadar vardır. Örnek olarak şunlar sıralanabilir: *Yemeğe yağı kısa, tuzu basa koy.* (DS: s. 536); *Basmaca* ("sıkışmış") *ekmek içini çekmez.* (DS: s. 544); *Turşu küpünün yanına abdestsiz varma, emir olur* ("bozulur"). (DS: s. 1736); *Iğilda* ("yavaş akıntılı suda") *üzmek kolaydır.* (DS: s. 2457); *Mazak* (küçük) *dekelerin iyi dölü çıkmaz.* (DS: s. 3144); *Ötdürgeçsiz* (çalgısız) *düğün olmaz.* (DS: s. 3359); *Kadın dediğin silli sitirli* (kapalı, düzenli ve temiz) *olur.* (DS: s. 3637); *Her şeyin kutu* (ortası) *eyi olur.* (DS: s. 4576) ... vd. Böyle ve benzeri sözler çalışmaya atasözü olarak alınmadı.

Bir sözün atasözü sayılıp sayılmayacağına ilişkin ölçütlerin neler olduğu ve benzeri bir tartışma bu çalışmanın konusu değildir. Bununla birlikte, *Türkçe Sözlük*'teki "atasözü" kavramının tanımına ve Ömer Asım Aksoy'un atasözü tanımlarına (Aksoy, 1952: 161; Aksoy, 1993a: 37) uygun olduğu düşünülen sözlerin atasözü olarak belirlenmesine olabildiğince özen gösterilmeye çalışıldı. *Derleme Sözlüğü*'ndeki 10.122 tanıklı madde başından 172 adedi atasözü nitelikli olarak belirlendi. Sonrasında, belirlenen atasözleri, çalışma örnekleminde yer alan atasözü sözlüklerinde tarandı, ilgili atasözünün benzer veya eşdeğer biçimi belirlendiği sözlük ve sayfa numaralarıyla işbu ilgili atasözü ile benzer veya eşdeğer olarak eşleştirildi. Atasözü sözlüklerinde benzeri veya eşdeğeri belirlenemeyen 115 atasözü BAAD, ÖAA ve TÜAS'ta bulunmayan atasözleri başlığıyla atasözü sözlüklerine doğrudan doğruya katkı olarak sıralandı. Atasözü sözlüklerinde benzer biçimleri bulunan 47 atasözü BAAD, ÖAA ve TÜAS'ta benzer biçimde bulunan atasözleri başlığıyla değişke / varyant katkı olarak sıralandı. Atasözü sözlüklerinde eşdeğer biçimleri bulunan 10 atasözü ise BAAD, ÖAA veya TÜAS'ta eşdeğer biçimde bulunan atasözleri başlığıyla eşdeğer biçimin belirlenmediği ilgili atasözü sözlüğüne katkı olmak üzere çalışmaya dâhil edildi.

Bulgular**BAAD, ÖAA ve TÜAS'ta Bulunmayan Atasözleri**

- 1.) **açınmak** Açılmak, görünmek: *Eli görür açınır, beni görür kaçınır.* (*Bor -Niğde, *Zara -Sivas, Bekilli, *Çal -Denizli)
- 2.) **ağır (I)** 3. Kıymetli eşya, para: *Evde ağırın, dağda davarın olsun.* (*Zara -Sivas)
- 3.) **aksaya 1.** Beyaz gömlek: *Aksaya giyer ilikli, sandığı altın kilitli.* (*Sivrihisar -Eskişehir, Körüstan, Elbeyli *İznik -Bursa, Ulaş *Tarsus -İçel)
- 4.) **akyel 5.** Kuzeyden esen, dondurucu, soğuk yel: *Akyel esti esti, dananın, eşeğin kökünü kesti.* (*Çal ve köyleri -Denizli)
- 5.) **alıklamak** Geri kalmak: *Döğmediği kapı, alıklamadığı iş yok.* (Sivas)
- 6.) **anlanmak (II)** Çatlamak: *Anlı testi ile suya gidilmez.* (*Fethiye köyleri -Muğla)
- 7.) **aran (II) 1.** Ova, kuytu, sıcak yer, kışlak: *Yaz arandan, güz yayladan göç olur.* (Ayrancı, Köpeli, -Amasya, Taşburun, *İğdir, Toreshev *Ardahan, *Göle, Kızılçakçak, *Arpaçay, -Kırklareli, -Ağrı)
- 8.) **ataşlık 4.** Sigara ve nargile yakmak için ateş konulan küçük, pirinçten araç: *Ataşlık varken kibrit çakılmaz.* (*Gürün -Sivas)
- 9.) **bağlamak (I)** Alay etmek, takılmak, eğlenmek: *Bağlananı kimse sevmez.* (Akpınar -Ordu)
- 10.) **bağrı kalkmak 4.** Adam olmak, olgunlaşmak: *Bağrı kalkmadan bağırsağı kalktı.* (Kütahya, Çankırı)
- 11.) **balalı 2.** Yavrusu olan hayvan: *Balalı karga bal yemez.* (*Erciş -Van)
- 12.) **baş akca** Sermaye: *Kâr kudurdu, baş akcağı götürdü.* (*Göle, *Posof -Kars)
- 13.) **baş dermek (I) 4.** Gelinin başını süslemek: *Kendi başını deremeyen, gelin başı dermeye kalkar.* (*Eşme köyleri -Uşak, Bozan -Eskişehir, -Çorum)
- 14.) **baş hakıncı, baş kakıncı** Başa kakma vesilesi: *Baş kakıncı yapacak olduktan sonra hiç iyilik itme.* (*Bor -Niğde)
- 15.) **başı satma daşına değmek** Acı bir tecrübe geçirmek: *Başı satma daşına değmedikçe uslanmaz.* (*Bor -Niğde)
- 16.) **baş yapmak (I)** Çıban haline getirmek (mecazen), mübalâğa etmek: *Gırağı (kırağı)yı gış yapar, sivilciyi baş yapar.* (*Bor -Niğde)
- 17.) **battava** Bedava, parasız: *Battava arakı (rakıyı) mulla da içer.* (Kerkük)
- 18.) **bediyat** Âdet: *Bediyat eden ölmüş de, bediyat ölmemiş.* (Yarıkkaya *Yalvaç -Isparta, *Fethiye köyleri -Muğla)
- 19.) **bir gıballı** Aynı durumda, görünüşte. *İnsan bir gıballı kalmaz.* (Taşoluk *Göksun -Maraş)
- 20.) **buğansalık** Zarurette işe yarayan, az bulunan: *Buğansalıkta düvenselik olur.* (Minnetler -Burdur)
- 21.) **ceğet (II)** Yiğit: *İr ceğet kılar gıyrat.* (Çanakkale)
- 22.) **cıdık (II)** Kavgacı: *Tıktıkı ile alış veriş, cıdık ile iş görme.* (Burdur ve ilçeleri, Çavuş *İnegöl -Bursa)
- 23.) **cıncık gırığı** Hayal kırıklığına uğratan gerçek: *Pek gurdalama altından cıncık gırığı çıkar.* (*Bor -Niğde)
- 24.) **çiğir (I)** Yakın akraba: *Çiğirim olsun bir gün yaramazsa işime bir gün yarar.* (Şule -Gümüşhane, Bağlıca *Ardanuç -Artvin, -Kars, -Erzincan ve köyleri, *Erciş -Van, *Gürün -Sivas, *Boğazlayan -Yozgat)

- 25.) **cunda (I)** Kuvvet: *Eşeğin cundası kadar yük sarmalı.* (Düğrek -Muğla)
- 26.) **çapa (IV)** Tüysüz: *Çapa adam hayırsızdır.* (-Rize köyleri.)
- 27.) **çara (II)** Yağsız ince (et hk.): *Etin çarasını fakir yer.* (Bolu, *İskilip -Çorum, Etimesgut -Ankara)
- 28.) **çarpan (IV)** Engebeli toprak: *İnsanı çarpanda soyarlar.* (Yaylaköyü *Karaburun, Özbek -İzmir)
- 29.) **çavık** Koku: *İyi köpek avı çavığından sezer.* (Balkandak *Beyşehir -Konya)
- 30.) **çekinği** Kararsızlık: *İşinde çekinği gesterme.* (Yenipazar -Aydın)
- 31.) **çelikleşmek** Sağlamlaşmak: *Çalışan gol (kol) çelikleşir.* (*Bor -Niğde)
- 32.) **çelpik (I)** Paçavra: *Ha okumayan ha çelpik ne fark var.* (Balkande *Beyşehir -Konya)
- 33.) **çemente (II)** Çoluk çocuk: *Çemente basınca fakirlik başlar.* (Kars)
- 34.) **çiçek (IV)** Ufukta görülen küçük köpüklü dalgacıklar: *Çiçek görülmeden kış gelmez.* (Samsun)
- 35.) **çolçar** Eğri büğrü bacaklı, yıkıla yıkıla yürüten (kimse): *Çolçarlığına bakmaz yarış eder.* (Kayseri ve köyleri, Konya ve köyleri)
- 36.) **daşlı köy** Mezar, mezarlık: *Hepimizin gideceği yir daşlı köydür.* (*Zile -Tokat, *Bor -Niğde)
- 37.) **daya döşe** Oturmaya, yaslanmaya yarayan minder ve yastık gibi şeyler: *Çıplak ev neye yarar daya döşe olmayınca.* (*Bozan -Eskişehir)
- 39.) **demsiz** Kararsız, hesapsız: *Demsiz harcanan para çabuk tükenir.* (Bağlılı *Eğridir -Isparta)
- 39.) **deyiş (I) 2.** Beste, makam: *Her âşığın kendine göre bir deyişi vardır.* (Muğla ve çevresi)
- 40.) **dirilik (III)** İyi geçinme: *Diriliksiz adamı kimse sevmez.* (*İncesu -Kayseri)
- 41.) **dönen gün** Geçmiş gün: *Dönen günler geri gelmez.* (Samsun)
- 42.) **dutumsuz** Tutunmayan, rağbetsiz: *Dutumsuz mal, dükkân bekçiliği yapar.* (*Bor -Niğde)
- 43.) **dutup durmak 1.** Devam etmek, sürekli olmak: *Mal didiğin dutup durmaz.* (*Bor -Niğde)
- 44.) **dutup durmak 2.** Sürekli olarak bir kimseyi korumak: *Ana baba insanı dutup durmaz.* (*Bor -Niğde)
- 45.) **düşüt (II)** Ürün: *Tarlanın doğusundaki düşüt iyidir.* (*Bayındır -İzmir)
- 46.) **eldirti** Yabancı, ecnebi: *Eldirtinin iyisinden, bizim kötümüz yeğdir.* (*Ünye -Ordu, Denizli, Beşikdüzü *Vakfikebir -Trabzon)
- 47.) **eyeşmek 3.** Birbirine engel olmak: *Bir kütük büeşir, iki kütük eyeşir, üç kütük tutuşur.* (Karaca *Marmaris -Muğla)
- 48.) **gatila** Ensedeki hafif çukurluk: *Gatilası derin olan zayıf olur.* (Rize)
- 49.) **gebro** Kalın: *Gebro dudaklı insan çirkin olur.* (Salcı *Şavşat -Artvin)
- 50.) **giyvat gırmak** Dedikodu yapmak: *Giyvat gıranın yeri cehennemdir.* (Bayburt, *Sarıkamış -Kars)
- 51.) **göndem (II)** Tarz, yöntem, usul: *Her işin gündemini bilmek lâzım.* (Lefkoşa -Kıbrıs)
- 52.) **halat (IV)** Tahıl: *Halatsız ev kanatsız kuşa benzer.* (Balkande *Beyşehir -Konya)
- 53.) **hırlamak** Çalışmak: *Hırlayan kazanır.* (Rumeli göçmenleri -Bursa)
- 54.) **ilgar (II)** Verilen söz: *Kişi oldur ki ilgarrınnan dönmiye.* (*İğdir ve köyleri, Şubara *Çıldır -Kars)
- 55.) **kambak (IV)** Semiz, şişman: *Açlık arıklık, dokluk kambaklık getirir.* (*Ünye -Ordu)
- 56.) **karevel** Karşılık: *Yaptığın fedakârlığa karşı karevel isteme.* (Reyhan -Bursa)
- 57.) **kıcık (III)** Soysuzlaşmış, yozlaşmış: *Arı olmayan dölden kıcık yavru olur.* (Sofular *Eğridir -Isparta, Irgıllı *Çivril -Denizli, Viranköy -Kütahya, Güzelsu *Akseki -Antalya)
- 58.) **kılan (V)** Yapılarda kullanılan, kısa ve kırıktan daha ince ardıç dalı: *Elin gözündeki çöpü görür de, kendi gözündeki kilanı görmez.* (*Bor -Niğde)

Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* adlı eserinde, bu atasözünün benzerinin 15. yüzyıla ait bir atasözü kitabında (*Atalar Sözü*) “**Kendi gözündeki hezeni görmez, biregü gözündeki çöpü görür.**” benzer biçimiyle yer almış olduğunu söyler, ancak Aksoy bu benzer biçimi kitaptaki *atalar sözü* sayılmayacak sözlerden sayar (Aksoy, 1993: 57).

- 59.) **kılınmak (I) 3.** Yapılan işe dikkat etmek: **Herkes yapacağı işin iyi olmasına kılınmalı.** (Cevizli *Şavşat -Artvin)
- 60.) **kımdımak** Az olan bir şeyi idare ederek harcamak: **Kımdımakla karın doymaz.** (Afşar köyleri *Pınarbaşı -Kayseri)
- 61.) **kırf (I) 3.** Tahılın biçilmesinden sonra tarlada kalan artıkları toplama işlemi: **Aptallar arpa kırfına gittiler, davul zurna bulmak çetinleşti.** (*Nizip -Gaziantep)
- 62.) **kırkır (IV) Tav, zaman:** Hamurun kırkırı geçmiş. **Sözü kırkırında söylemeli.** (Erzincan)
- 63.) **kırnak (I) 2.** Güzel, titiz, çevik: **İnsanın kırnağı, hayvanın rehvanı sevilir.** (Seyhan *Yenişehir -Bursa)
- 64.) **kırtıl (VI) 2.** Kira, vergi: **Kırtıl kırk olanın işi bok olur.** (Yahyalı *Develi -Kayseri)
- 65.) **kıvrak (I) 3.** Dayanaksız, direşmez: **Kıvraklar sözünde durmazlar.** (Diyarbakır *Siverek -Urfa, *Nizip -Gaziantep)
- 66.) **kifir** Küfür: **Erkeyh kifir ellemez.** (İrişli, Bayburt, *Sarıkamış -Kars)
- 67.) **kotarmak (IV)** Konuşmak, söylemek: **Adam oldu da laf kotarıyor.** (Diyarbakır)
- 68.) **koyma** Yapma, uydurma, iğreti: **Koyma pınarda su durmaz.** (*İzmit -Kocaeli)
- 69.) **kuyruk (III)** Üzüm zamanı doğan bir yıldız: **Doğdu kuyruk, kalmadı koruk.** (Maraş, Kayarak *Saimbeyli -Adana)
- 70.) **kümeltili** Toplu, çok, yığılı: **Mal kümeltili olunca para kazanılır.** (Eğrigöz *Emet -Kütahya)
- 71.) **kün 1.** Birkaç yıl yerinde kalarak iyice yanmış ve kül gibi olmuş hayvan gübresi: **Tarlasını künlüyen yokluk görmez.** (Saray -Çankırı, *Sungurlu, Karahacip -Çorum, Ağaeli *Kalecik, Beyoba -Ankara, Erkilet -Kayseri)
- 72.) **kündiye** Gündeye, gündelik: **Kündiye elbise ile misafir yanına çıkılmaz.** (Balkur *Devrek -Zonguldak, Ayvalı *Taşköprü -Kastamonu, *İskilip -Çorum, Sarıkavak *Merzifon -Amasya)
- 73.) **künkürlük** Düşünce, fikir: **Efendinin, künkürlüğü doğrudur.** (*Şarköy -Tekirdağ)
- 74.) **mazamaz (I)** Vefasız: **Güzel kızlar mazamazdır.** (Doğanbeyli *Saimbeyli -Adana)
- 75.) **mırtıllamak** Söylenmek: **Mırtıllıya mırtıllıya iş göreceğine hiç yapma.** (İrişli, Bayburt *Sarıkamış, *Selim -Kars)
- 76.) **mızranmak** Kışkanmak, çekememek: **Tembel insanlar çalışkanlara mızranır.** (Kirpa *Safranbolu -Zonguldak)
- 77.) **nifiri** Karanlık: **Nifiri gecede yola çıkmak iyi değildir.** (Sofular *Eğridir -Isparta, Bereketli *Tavas -Denizli)
- 78.) **nuzla (IV)** Yaradılış: **Herkesin nuzlası başkadır.** (*Söğüt -Bilecik, *Zile -Tokat)
- 79.) **oñmak 2.** Adam olmak (mecaz): **Onmak için usanmadan çalışmak lâzımdır.** (Afyon)
- 80.) **osmak (I) 1.** Karşılaştırmak: **Herkesi kendine osma, aldanırsın.** (Kavacık *Nallıhan -Ankara)
- 81.) **pehle (I)** Güreş: **Ayı ile pehle kurulmaz.** (*Ahlat -Bitlis)
- 82.) **petizlemek** Birisini paylayarak, baskı yaparak özgürlüğünü kısıtlamak: **Çocuk petizlenirse aptal olur.** (Kızılhisar *Acıpayam -Denizli)
- 83.) **pırpır 1.** Titiz (kimse): **Pırpır insanın herşeyi düzgün olur.** (Rize)
- 84.) **pusat (I)** Asker: **Türk pusatları erkekçe savaş yaparlar.** (*Gerede -Bolu)
- 85.) **pürüpürü** Çam fidanı: **Bugünkü pürüpürü yarınki ağaçtır.** (*Çal -Denizli)

- 86.) **sak (III)** Sessiz, sakin (insan için kullanılmaz): *Sak deniz, sak gece.* (İzmir)
- 87.) **sapanlamak (II)** Saban demiri hayvan ayağına batmak: *Öküzü sapanlayan çiftçi aç kalır.* (*Çarşamba -Samsun)
- 88.) **silli sitirli** Kapalı, düzenli ve temiz: *Kadın dediğin silli sitirli olur.* (*Antakya -Hatay, Gaziantep)
- 89.) **sunepa** Onun bunun kapısında amaçsız dolaşan, avarelik eden: *Sunepa köpek koyun beklemez.* (Çavdarlı *Şavşat -Artvin)
- 90.) **şuul** Uğraş: *Şuulsuz insan kötülük düşünür.* (Yassıören *Senirkent -Isparta)
- 91.) **tehenni** İvmeden, ağır, yavaş: *İşini tehenni ile görürsen kazanırsın.* (*Antakya -Hatay)
- 92.) **tivriz** Çok uzak yer: *Arkadaşım tivrize gitse gene bulurum.* (Alâaddin *Acıpayam -Denizli)
- 93.) **topçukal** Kıza dünür giden kimse: *Açıkgöz topçukal sözü toptan keser.* (Galata, Bayır *Gelibolu -Çanakkale)
- 94.) **uğrunu kesmek** Yolda birinin önünden geçmek: *Erkeğin uğru kesilmez.* (Heris *Artova -Tokat)
- 95.) **uğurlayın** Gizlice: *Uykudaki adamı uğurlayın öldürmek yiğitlik değildir.* (Çankırı)
- 96.) **ulaçlı** Katırcı, yük hayvanı kiracısı: *Gölüğü güçlü ulaçlıya Bağdat komşu kapısıdır.* (Ayran *Bahçe -Adana)
- 97.) **uraz** Baht, şans: *Uraz olmayınca üvez olmaz.* (Edirne)
- 98.) **ülü (I) 5.** Pay, kısmet: *Ülüsünü göğden bekleyenin ölüsünü toprak yer.* (Bahçeli *Bor -Niğde, *Manavgat -Antalya)
- 99.) **ürü (I) 1.** Kırdada, hayvanların yattığı yer: *Ürüsünü sevmeyen koyun sürsüz kalır.* (Yukarı Seyit *Çal -Denizli, Bolu)
- 100.) **yalamaç (I)** Kendi işini bırakıp küçük çıkarlar uğruna el işiyle uğraşan: *Yalamaç adam kırdada pirinç ararken, evdeki bulguru yitirir.* (Çöplü *Çivril -Denizli, Akköy *Ezine -Çanakkale)
- 101.) **yarılmak (III)** Üzölmek, yüreği oynamak: *Öyle bir adam ol ki, dostlar sevine, düşmanlar yarıla.* (Erzincan)
- 102.) **yaşıkara** Karayazılı: *Babası olmayan çocuk yaşıkaraştır.* (Tokat -Eskişehir, Çoraklı *Şavşat -Artvin, Köseli -Gaziantep, Höketçe *Saimbeyli -Adana)
- 103.) **yeldirmek (I) 1.** Koşturmak: *Yeldir tazıyı görsün yazıyı.* (Eymir *Bozdoğan -Aydın, Tepeköy *Torbalı *Yeşilova -Burdur, Darıveren *Acıpayam, *Çal, Çöplü *Çivril -Denizli, *Kuyucak -Aydın, -Manisa ve çevresi, Eskişehir, *Fethiye -Muğla)
- 104.) **yérinden yarınmak** Yerinden oynamak, ayrılmak: *Yerinden yarınmışına yitmiş iki bela.* (*Bor -Niğde)
- 105.) **yosmak (I) 2.** Yeğlemek: *Künk, demir boruya yosulmaz.* (*Alaşehir -Manisa)
- 106.) **yoz (IV) 3.** Rahat, başıboş, özgür: *Yoz büyüyen adam kocamaz.* (*Yusufeli -Artvin, *Bor -Niğde, *Silifke -İçel)
- 107.) **abazan** Parasız, kazançsız, işsiz: *Abazanın birine kim giz véri?* (Dereçine *Sultandağı -Afyon)
- 108.) **atacoru** Atasözü: *Atacoru boş yere denmez.* (Ekinözü *Elbistan -Maraş)
- 109.) **isteş** Dost: *Önüne geleni isteş sanma.* (Kızıllıhamza *Ortaköy -Çorum)
- 110.) **kıdış** Koyun ve keçi kellelerinin kulaklarını çiğken yiyen kimse: *Kıdışa kelle üttüren kulaklarını bulamaz.* (Çorum)
- 111.) **kut** Orta büyüklükte, sağlam (nesne için): *Her şeyin kutu eyi olur.* (Çorum)
- 112.) **mud mud demek** Söylenmemesi gereken sözü söyler gibi yapmak, gevelemek: *Mud mud deyeceen, armut de gurtul.* (Uluşiran *Şiran -Gümüşhane)
- 113.) **nisiye** Parası sonradan ödenmek üzere, veresiye: *Nisiye, girmez kişiye.* (*İğdır -Kars)

114.) payınsınmak Hiçe sayılmaya boyun eğmek: *Oğlu babasını payınsımış; babası da oğluna karşı payınsınmış.* (Çorum)

115.) sayetmek Çalışmak: *Sayet, iste; Allah adamı aj bırakmaz.* (Uluşiran *Şiran -Gümüşhane)

BAAD, ÖAA ve TÜAS'ta Benzer Biçimde Bulunan Atasözleri

Her Üç Sözlükte (BAAD, ÖAA ve TÜAS) Benzer Biçimde Bulunan Atasözleri

1.) DS: ağsamak 4. Basmak, dayanmak, yerleşmek: *Ot kökünün üstüne ağsar.* (*Bor -Niğde)

→ BAAD: *Ot kökünden ağsar.* (*Bor Niğde) (s. 187)

→ BAAD: *Ot kökünden biter.* (Bitlis, *Yerköy -Yozgat, Van, Gaziantep, *Avdan Çamlıdere -Ankara, *Kağızman -Kars) (s. 188)

→ BAAD: *Ot köküne, buğday sapına çeker.* (Yaka *Dazkırı - Afyonkarahisar) (s. 188)

→ BAAD: *Ot kökünün üstünde göğedir.* (*Mudurnu -Bolu) (s. 188)

→ BAAD: *Ot kökü(-nü) üstüne(-de) aksar (büyür).* (Niğde, *Bor -Niğde) (s. 188)

→ ÖAA: *Ot kökü üstünde biter:* Çocuk, ailesinin genel durumuna; eğitim gören, eğiticinin tutumuna uygun olarak yetişir (Aksoy, 1993a: 403).

→ ÖAA: *Isırgan, ocağında biter:* Saldırgan kişi, saldırgan ortamda yetişir (Aksoy, 1993a: 319).

→ TÜAS: *Ot, kökü zerinde biter:* İnsanoğlu ailede, çevresinde gördüğü eğitim, edindiği bilgi ve alışkanlıklar doğrultusunda büyür ve yetişir (s. 405).

→ TÜAS: *Isırgan ocağında biter:* Bir toplumda yaramaz ve kötü kişiler kötü ortamlarda yetişir (s. 302).

2.) DS: ahça 1. Akça, para: *Ahça sayış öğretir, elbise giyiş öğretir.* (İncesu *Dinar -Afyon Karahisar, Çayağzı *Şavşat -Artvin, *Karaisalı -Adana)

→ BAAD: *Akçe dil öğretir, don dokuz gösterir.* (Yukarı Bozkuyu *Kadirli -Adana) (s. 33)

→ ÖAA: *Akça akıl öğretir, don yürüyüş:* Bol olanaklar, insanların iyi işlere girişmesini kolaylaştırır, yol yordam öğrenmesine yardım eder: Parası çok olan kişi, başkalarının aklından geçirmedeği güzel işler yapar. Kılıksız olduğu için eskiden topluluk içinde kısıla büzüle yürüyen kimse de giyimli kuşamlı olduğu zaman dikkati çekecek kadar güzel yürür (Aksoy, 1993a: 127).

→ TÜAS: *Akçe akıl öğretir, don yürüyüş:* İmkânların fazlalığı insanların iyi işler yapmasını kolaylaştırır (s. 121).

3.) DS: al bağlamak 2. Sevinmek, murada ermek: *Oğlan doğuran al bağlar.* (Cumalıkızık -Bursa, -Çorum, -Sivas, *Silifke -İçel)

→ BAAD: *Oğlan doğuran ok gibi kız doğuran bok gibi.* (*Mudurnu -Bolu) (s. 185)

→ ÖAA: *Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün:* Doğacak çocuğun oğlan olması istenir. Kız olması istenmez. Onun için oğlan doğuran ana sevinir; kız doğuran ana üzülür (Aksoy, 1993a: 398).

→ TÜAS: *Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün:* Çoğu zaman doğacak çocuğun oğlan olması istenir, onun için oğlan doğuran kadın sevinir, kız doğuran kadın üzülür (s. 402).

4.) DS: ambel beter Daha fena, daha beter: *Ali fakıya yazdırdık, ambel beter azdırdık.* (Gaziantep)

→ BAAD: *Ali fakısı.* (Gaziantep) (s.245)

→ ÖAA: *Ali Fakı'ya yazdırdık, daha beter azdırdık:* Durumu düzeltsin diye başvurduğumuz (sözde) uzman, işi çıkmaza soktu (Aksoy, 1993b: 562). [BAAD ve Aksoy deyim olarak değerlendirmiştir. TÜAS'ta atasözü olarak yer alır.]

→ TÜAS: *Ali Fakı'ya yazdırdık, daha beter azdırdık:* İnsan bazen yaptığı işin düzenli yürümesi için hiçbir fedakârlıktan kaçınmaz. Ancak bazen bu durumda bile iş daha kötüye gidebilir (s. 128).

5.) DS: **bastırık (II) 2.** Bir kimseyi koruyan ve eğiten kişi, koruyucu: **Bastırksız kimseyi ya yel alır ya sel.** (Çiftelinar, Camilimanda *Tarsus -İçel)

→ BAAD: **Baskısız yongayı (yargayı) yel atar (alır, götürür).** (Gaziantep, Gürün* -Sivas, *Bünyan - Kayseri, *Taşova -Amasya, *Beyşehir -Konya) (s. 58)

→ BAAD: **Baskısız yongayı sel alır, kocasız karıyı el alır.** (*Silifle -İçel). (s. 58)

→ ÖAA: **Baskısız (çivisiz) tahtayı yel (el) alır, yel (el) almazsa sel (yel) alır. (Baskısız yongayı yel alır; sahipsiz tarlayı sel alır.):** Sıkı bir yönetim altında bulundurulmayan ya da korunmayan gençler kolayca kötü yollara sürüklenebilirler (Aksoy, 1993a: 180).

→ TÜAS: **Baskısız tahtayı yel alır, yel almazsa sel alır:** Kontrol altında bulundurulmayan veya gereği gibi korunmayan gençler kötü yollara sürüklenebilirler (s. 157).

→ TÜAS: **Baskısız yongayı yel alır; sahipsiz tarlayı sel alır:** Kontrol altında bulundurulmayan veya gereği gibi korunmayan gençler kötü yollara sürüklenebilirler (s. 157).

6.) DS: **bazar (III) 2.** Pazarlık: **İlk bazar ilk bazar, sonrası mada (mide) bozar.** (Samsun)

→ BAAD: **İlk pazar, pazardır.** (*İlgın -Konya) (s. 145)

→ BAAD: **Pazar ilk pazar.** (Gaziantep) (s. 194)

→ ÖAA: **Pazar, ilk pazardır:** Satılacak mala ilkin kaç paraya istekli çıkmışsa en yüksek fiyat odur. Satıcı buna razı olmazsa daha sonra hiçbir istekli bu fiyatı vermez.

→ TÜAS: **Pazar, ilk pazardır:** Satılacak mala ilk olarak kaç para değer biçildiyse satıcı buna razı olmalıdır (s. 420).

7.) DS: **cusun (I) 1.** Çeşit, biçim: **Mancusun mucusun insan olur cusun cusun.** (*İncesu, Hisarcık - Kayseri)

→ BAAD: **İnsan, cüsün cüsün; yer, damar damar.** (*Bor -Niğde) (s. 146)

→ ÖAA: **İnsan çeşit çeşit, yer damar damar:** Toprağın her kesimi ayrı ayrı nitelikler taşıdığı gibi, insanlar da küme küme ve tek tek birbirlerinden ayrı nitelikler taşırlar (Aksoy, 1993a: 325).

→ TÜAS: **İnsan çeşit çeşit, yer damar damar:** Toprağın her kesimi ayrı ayrı nitelikler taşıdığı gibi insanlar da birbirlerinden farklı özelliklere sahiptirler (s. 312).

8.) DS: **çıkıp çıkışmak** Ortaklıktan ayrılmak: **Öküz öldü, ortaklık ayrıldı, çıkıp çıktık.** (Niğde)

→ BAAD: **Eşek öldü, ortaklık ayrıldı.** (Van) (s. 115)

→ ÖAA: **Öküz öldü, ortaklık ayrıldı (bozuldu, bitti):** Aradaki yakınlığın dayanağı yok olduğundan yakınlık da kalmadı (Aksoy, 1993b: 993). [Aksoy deyim olarak değerlendirmiştir.]

→ TÜAS: **Öküz öldü, ortaklık bitti (veya bozuldu):** İki ortak arasındaki yakınlığı sağlayan sebep ortadan kalktığında bu ortaklık da sona erer (s. 409).

9.) DS: **çörekte çiğ** İşde çürüklük, gidişte kötülük: **Kimse çöreğimde çiğ var demez.** (*Bor -Niğde)

→ BAAD: **Kimse çöreğimde çiğim var demez.** (*Bor -Niğde) (s. 167)

→ ÖAA: **Ayranım (yoğurdum) ekşidir diyen olmaz.** bk. "Kimse ayranım ekşi demez." (Aksoy, 1993a: 169).

→ ÖAA: **Kimse ayranım (yoğurdum) ekşi demez (Yoğurdum, ayranım ekşidir diyen olmaz.):** Herkes satacağı malı över. Kendi tutumunu ve tuttuğu kimseleri savunur. Başkaları eleştirirler de bunlara toz kondurmaz (Aksoy, 1993a: 363).

→ ÖAA: **Yoğurdum (ayranım) ekşidir diyen olmaz:** bk. "Kimse ayranım ekşi demez." (Aksoy, 1993a: 477).

→ TÜAS: **Kimse ayranım (veya yoğurdum) ekşi (veya duru) demez:** Hiç kimse satacağı malına kötü demez. Kendi davranışını ve yanında kendisini destekleyen kişileri daima över. Başkaları eleştirir de onlara toz kondurmaz (s. 366).

10.) DS: **dañadan** Sabaha kadar: **Kimşenin çırası dañadan yanmaz.** (*Bor -Niğde)

→ BAAD: *Kimsenin çırası tana dek yanmaz.* (*Bor -Niğde) (s. 167)

→ ÖAA: *Kimsenin çırası tana kadar yanmaz:* Hiç kimsenin parlak yaşamı sürekli olmaz (Aksoy, 1993a: 365).

→ TÜAS: *Kimsenin çerağı (veya çırası) sabaha (veya tana) kadar yanmaz:* Her güzel günün bir sonu vardır. Hiçbir mutlu olay sonsuza kadar sürmez. Her güzel hayat bir gün sona erer (s. 367).

11.) DS: *gözüğü* Görünen: *Gözüğü dağın uzağı yakını olmaz.* (Büyükkabaca *Senirkent -Isparta)

→ BAAD: *Görünen dağın ardı (arkası, dibi) yakındır.* (Dort *Sultandağ -Afyonkarahisar, *Eğirdir -Isparta, Gülbayır *Niksar -Tokat, Samsun) (s. 127)

→ BAAD: *Görünen dağın dibi tez gelir.* (*Bulancak -Giresun) (s. 127)

→ ÖAA: *Görünen dağın (köyün) uzağı olmaz:* Bir durumun nasıl bir sonuca varacağı belli olduktan sonra bu sonuç çok geçmeden gerçekleşir (Aksoy, 1993a: 292).

→ TÜAS: *Görünen dağın (veya köyün) uzağı (veya ırağı) olmaz:* Nasıl sonuçlanacağı belli olan bir durum çok geçmeden gerçekleşir (s. 263).

12.) DS: *hozeyne* Nedensiz değil, boşuna değil: *Hozeyne at binenin kılıç kuşananın dememişler.* (Kozluca ve çevresi, Sala -Burdur)

→ BAAD: *At binene, kürk giyene.* (Bitlis) (s. 47)

→ ÖAA: *At binenin (iş bilenin), kılıç kuşananın:* 1) Her şey, onu gereği gibi kullanmasını, ondan yararlanmasını bilene yakışır; böyle kimselerin hakkıdır. 2) Kendisinden yararlanan şey kimin elinde ise onun sayılır; başkasının malı olsa da. krş. “Av avlayanın, kemer bağlayanın.” (Aksoy, 1993a: 160).

→ ÖAA: *Av avlayanın, kemer bağlayanın:* Bir şey, onu elde etmek yolunu bilenin, bir şeyden yararlanma, onu kullanmasını becerabilenin hakkıdır. krş. At binenin, kılıç kuşananın.” (Aksoy, 1993a: 165).

→ ÖAA: 1571. *İş bilenin, kılıç kuşananın.* bk. “At binenin...” (Aksoy, 1993a: 330).

→ TÜAS: *At binenin, kılıç kuşananın:* Her şey bilgi ve becerisiyle onu gereği gibi kullanana yakışır (s. 141).

13.) DS: *keş (I) 5.* Sevilmeyen yemek: *Kadın var aş keş yapar, kadın var keşi aş yapar.* (Niğde)

→ BAAD: *Eti çiğ eden de avrat, çiğeri et eden de.* (Gaziantep) (s. 116)

→ ÖAA: *Avrat var, arpa unundan aş yapar; avrat var, buğday unundan keş yapar:* İş bilen kadın, elverişsiz gereçle güzel şeyler meydana getirir. İş bilmeyen kadın ise en iyi gereci kullansa bile bir şey yapamaz (Aksoy, 1993a: 166).

→ TÜAS: *Avrat var, arpa unundan aş yapar; avrat var, buğday unundan keş yapar:* Becerikli ve hamarat kadın yetersiz malzemeyle bile iyi şeyler yapabilir. Beceriksiz ve iş bilmez kadın ise bütün malzemeler elinin altında olsa bile hiçbir şey ortaya koyamaz (s. 146).

14.) DS: *sur (I) Uğur*, alınyazısı: *Atta, avratta, yurtta sur var.* (Haydarlı *Dinar, *Emirdağ -Afyon, Uluğbey *Senirkent -Isparta, Vakıf *Tavas -Denizli, *Emet -Kütahya, Yozgat, Çanılı *Ayaş, *Keskin, Hasanoğlu -Ankara, *Bor -Niğde, *Ermenek -Konya)

→ BAAD: *Atta, avratta, yurtta uğur var.* (Van, *Merzifon -Amasya, Yavuz *Şavşat -Ardahan) (s. 49)

→ ÖAA: *Atta, avratta uğur vardır:* İnanişçe göre at ve kendisiyle evlenen kadın eve uğur getirir (Aksoy, 1993a: 164).

→ TÜAS: *Atta, avratta uğur vardır:* Satın alınan yeni bir at ve kendisiyle evlenen kadın eve uğur getirir (s. 144).

15.) DS: *şerşem* Zararlı: *Kesmeyen bıçak ele şerşem, iş bilmeyen kadın dile şerşem.* (Isparta)

→ BAAD: *Kör bıçak ele yavuz, kötü adam (avrat) dile yavuz.* (Gaziantep) (s. 172)

→ ÖAA: *Kesmez bıçak ele, iş bilmeyen avrat dile.* bk. “Kör bıçak ele...” (Aksoy, 1993a: 358).

→ ÖAA: *Kör (kesmez) bıçak ele (yavuz), iş bilmeyen avrat dile (yavuz)*: Kör bıçak işe yaramaz ama insanın elini keser. İş bilmeyen kadın da çok konuşmaktan başka bir şey yapmaz (Aksoy, 1993a: 373).

→ TÜAS: *Kör (kesmez) bıçak ele (yavuz), iş bilmeyen avrat dile (yavuz)*: Kör bıçak işe yaramaz ama insanın elini keser; iş bilmeyen kadın da çok konuşmaktan başka bir şey yapmaz (s. 374).

16.) DS: umaca Asma kütüğü: *Bağcının gözü umacada olur.* (Afyon, İstanbul)

→ BAAD: *Oduncu gözü yongada olur.* (*Silifke -İçel) (s. 185)

→ ÖAA: *Oduncunun gözü omçada, dilencinin gözü çömçede*: Herkes işine yarayan şeye göz diker; onu elde etmenin yolunu arar (Aksoy, 1993a: 398).

→ TÜAS: *Oduncunun gözü omçada*: Herkes kendi işine yarayacak olan şeye göz diker, onu elde etmenin yolunu arar (s. 401).

→ TÜAS: *Oduncunun gözü omçada, dilencinin gözü çömçede*: Herkes kendi işine yarayacak olan şeye göz diker, onu elde etmenin yolunu arar (s. 401).

17.) DS: var (I) Varlıklılık: *Var evi kerem evi yok evi verem evi.* (*Kandıra -Kocaeli, Samsun)

→ BAAD: *Var evi varlık evi, yok evi darlık evi.* (Bayat *Emirdağ -Afyonkarahisar) (s. 218)

→ ÖAA: *Var evi kerem evi, yok evi verem (elem) evi*: Varlıklılık ailenin durumu, konuk ağırlamaya, gereken yerlere yardım etmeye, armağanlar vermeye elverişlidir. Yoksul ailenin evinde, sıkıntı ve dertten başka bir şey bulunmaz (Aksoy, 1993a: 459).

→ TÜAS: *Var evi kerem evi, yok evi elem (veya verem) evi*: Zengin kişi çok rahatlıkla gereken yerlere yardım eder, evinde konuk ağırlar, etrafındakilere armağanlar verir. Yoksul kişi ise sürekli sıkıntı ve dertle baş başadır (s. 476).

18.) DS: zeber Deveye, kaldırılabileceğinden fazla konulan yük: *Deveyi zeber, insanı ar öldürür.* (*Çifteler -Eskişehir)

→ BAAD: *Deveyi yük değil zelber yıkar.* (Gaziantep) (s. 91)

→ ÖAA: *Deveyi yük değil zelber yıkar*: Önemli bir görev yapmakta olan kimseden ufak tefek birçok iş yapması da istenirse, önemli işin yapılması tehlikeye düşer (Aksoy, 1993a: 240).

→ TÜAS: *Deveyi yük değil zelber yıkar*: Çok değerli ve önemli bir görevi yerine getiren bir kişiden o anda çok daha basit şeyler de yapması istenirse değerli ve önemli işlere sıra gelmez (s. 214).

BAAD ve TÜAS'ta Benzer Biçimde Bulunan Atasözleri

1.) DS: ahır sekisi Kışın, sıcaklığından faydalanarak oturmak için ahırın bir yanına set hâlinde yapılan, yüksekçe ve sofa genişliğinde oda: *Oturduğu yer ahır sekisi, çağırdığı padişah türküsü.* (Yayla *Tefenni -Burdur, Bozan -Eskişehir, Domu *Alaca -Çorum, *Merzifon -Amasya, *Zile -Tokat, -Gümüşhane kasabaları, -Kars köyleri, Cinis *Aşkale -Erzurum, -Elâzığ, *Arapkir -Malatya, *Gemerek, *Şarkışla, *Zara, *Yıldızeli, -Sivas, -Yozgat köyleri, Çayırılı *Haymana, Kürtü *Şereflikoçhisar -Ankara, Kocabey -Kırşehir, *Pınarbaşı -Kayseri ve köyleri, -Nevşehir, Bahçeli, *Bor, -Niğde, Alkaran *Çumra, -Konya)

→ BAAD: *Oturduğu ahır sekisi çağırdığı İstanbul türküsü.* (Konya) (s. 188)

→ TÜAS: *Oturduğu ahır sekisi, çağırdığı İstanbul türküsü*: İnsan ne olduğunu, kimliğini, soyunu ve sosyal konumunu düşünmeden kendinden büyük işlere ve olaylara girişmemelidir. Varlıklı kimselerin yaşayışına özenmemelidir (s. 406).

ÖAA ve TÜAS'ta Benzer Biçimde Bulunan Atasözleri

1.) DS: ak geçi Tiftik keçisi: *Ak geçiyi gören içi dolu yağ sanır.* (*Bor -Niğde)

→ ÖAA: *Ak koyunu (ala keçiyi) gören, içi dolu yağ sanır*: Bir şeyin dıştan görünüşüne bakarak içinin de öyle olduğunu sananlar aldanırlar (Aksoy, 1993a: 132)

→ TÜAS: *Ala keçiyi gören içi dolu yağ sanır*: Bir şeyin dış görünüşüne bakarak içinin de öyle olduğunu sananlar yanırlar (s. 126).

2.) DS: **altın eşik, altın yapı** Zengin evi: *Altın eşigin, tahta eşişe ihtiyacı var.* (*Bor -Niğde)

→ ÖAA: *Altın eşik, gümüş eşişe muhtaç olur:* Zenginliğe de iş başında olmaya da güvenilmemelidir. Gün gelir, zengin yoksullaşır; eskiden yoksul iken zengin olan kişiye muhtaç duruma düşer. İş başında bulunan da böyle (Aksoy, 1993a: 143).

→ TÜAS: *Altın eşik gümüş eşişe muhtaç olur:* Yüksek değerde olan her şey önemsiz görünen nesnelere değer kazanır. İnsanoğlu da varlığına güvenmemelidir. Kişi ne kadar zengin olursa olsun yoksullaşır daha önceleri kendisinden aşağı gördüklerinin yardımına ihtiyaç duyabilir (s. 132).

3.) DS: **avcar (I) 2.** Tane: *Eşek hoşaftan ne anlar, suyunu içer avcarı kalır.* (İstanbul, Durlaz *Ereğli -Konya)

→ ÖAA: *Eşek hoşaftan ne anlar? :* Bilgisiz, görgüsüz kimse, ince, güzel şeylerin zevkine varamaz; değerini ölçemez (Aksoy, 1993a: 275).

→ TÜAS: *Eşek hoşaftan ne anlar (suyunu içer, tanesini bırakır):* Bilgisiz, görgüsüz kimse ince, güzel şeylerin zevkine varamaz, değerini ölçemez (s. 245).

4.) DS: **banlamak, bañlamak (I) 1.** Horoz ötmek: *Vakitsiz banlayan horozun başını kesmeli.* (-Kars, Van, Bitlis, *Varto -Muş, *Kilis -Gaziantep)

→ ÖAA: *Vakitsiz öten horozun başını keserler.* Her söz vaktinde ve yerinde söylenmelidir. Bir sözün, zamanı gelmeden söylenmesi, büyük zararlara yol açabilir. Bunun için, uygun olmayan zamanda aklına geleni söyleyen kişi cezalandırılır. Nasıl ki vakitsiz öten horoz, uğursuz sayılarak kesilir (Aksoy, 1993a: 459).

→ TÜAS: *Vakitsiz öten horozun başını keserler:* Her söz zamanı ve yeri geldiğinde söylenmelidir. Uygun olmayan zamanda aklına geleni söyleyen kişi önünde sonunda cezalandırılır veya zor bir duruma düşer (s. 475).

5.) DS: **bel kesmek** Dağ geçitlerinde yolcuların önüne geçip soygunculuk etmek: *Yol kes, bel kes., insafı elden bırakma.* (*Bor -Niğde)

→ ÖAA: *Dağda gez, belde gez insafı elden bırakma:* Eşkiya dahi olsun insafı ol (Aksoy, 1993a: 227).

→ TÜAS: *Dağda gez belde (veya bağda) gez; insafı elden bırakma:* İnsan kim olursa olsun insafı olmaktan vazgeçmemelidir (s. 202).

6.) DS: **dadını çiharmak** Zevkini tam duymak: *Her garı sakız çinner amma, Türkmen gızı dadını çiharrı.* (*Bor -Niğde)

→ ÖAA: *Herkes sakız çığner ama (çıtlatamaz), Kürt (Çingene) kıızı tadını çıkarır:* Bir işi herkes yapar ama, meraklısı başka bir iştahla, tadını çıkararak ve herkesin dikkatini çekerek yapar (Aksoy, 1993a: 311).

→ TÜAS: *Herkes sakız çığner ama Çingene kıızı tadını çıkarır:* Herkes işini severek yapmalıdır. Ancak severek yapılan iş insanı mutlu eder (s. 292).

7.) DS: **dalbazlamak 1.** Hiç bir şeyi beğenmemek, ince eleyip sık dokumak: *Çok dalbazlayan ya kele ya köre düşer.* (*Boyabat -Sinop); 8.) DS: **kındışlamak** Çok incelemek: *Çok kındışlayan ya kele düşer ya köre.* (Sinop)

→ ÖAA: *Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer:* Alacağı şeyi seçmekte titizlik gösteren kimse, çok kez istemediği, beğenmediği bir şeye düşer (Aksoy, 1993a: 230).

→ TÜAS: *Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer:* Evleneceği kişiyi seçmekte çok titizlik gösteren kimse, çoğu kez istemediği, beğenmediği bir kişiye düşer (s. 205).

9.) DS: **bandırgaç** Mürekkep kalem, kamış kalem: *Dandırgaç unutsa bandırgaç unutmaz.* (Balkande *Beyşehir -Konya)

→ ÖAA: *Âlim unutmuş, kalem unutmamış:* İnsan ne kadar bilgili olursa olsun, her şeyi aklında tutamaz, birçoklarını unuttur. Unutulmaması istenen şey, yazılmalıdır. Böylece yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa geçer. Herkes onu okur, birbirine anlatır.

→ TÜAS: *Âlim unutmuş, kalem unutmamış*: Bildiklerini yazıya geçirmeyen insan ne kadar bilgili olursa olsun gün gelir aklında tuttuklarını unutabilir. Yazıya geçirilen bilgi ise unutulmaz ve kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşatılır (s. 128).

10.) DS: darmış Gelin: *Kızım sana söylüyorum darmışım sen anla.* (Şabanözü *Polatlı -Ankara)

→ ÖAA: *Kızım sana söylüyorumu gelinim sen dinle (işit, anla)*: Düşüncelerimi, çok yakınım olan birisine söylüyorum. Ama maksadım bunları onun bilmesi değil, doğrudan doğruya kendisine söylemeyi uygun bulmadığım kimsenin bilmesidir. Çünkü sözlerimi ikisi birden dinlemektedir (Aksoy, 1993b: 933). [Aksoy deyim olarak değerlendirmiştir.]

→ TÜAS: *Kızım sana dedim (veya söylüyorum) gelinim sen anla (veya işit)*: Birisini hatasından veya eksikliğinden dolayı uyaracağımız zaman uyarıyı daha samimi olduklarımıza söyleriz. Böylece ortamdakilerin ima yollu söylenen sözden üstüne düşen payı almasını umarız (s. 365).

11.) DS: dırmak (II) Durgun akmak: *Suyun çağlayanından korkma dımıranından kork.* (Köşker - Kırşehir)

→ ÖAA: *Adamın yere bakanından, suyun sessiz (yavaş) akanından kork (Suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork)*: Düşünce ve duygularını açığa vurmeyen sessiz insan, yavaş yavaş akan suya benzer: Derin ve tehlikelidir (Aksoy, 1993a: 117).

→ TÜAS: *Adamın yere bakanından, suyun yavaş (veya sessiz) akanından kork*: Yavaş ve derinden akan suyun tehlikeli olması gibi niyetini açıkça ifade etmeyen, duygularını ve düşüncelerini dillendirmeyen insan da tehlikelidir (s. 114).

→ TÜAS: *Suyun duru (veya yavaş) akanından, insanın yere bakanından korkmalı (veya kork veya sakın)*: Duygu ve düşüncelerini açığa vurmeyen, sessiz insan yavaş akan derin su gibi tehlikelidir (s. 443).

→ TÜAS: *Suyun imil imil akanından, insanın yere bakanından sakın*: Duygu ve düşüncelerini açığa vurmeyen sessiz insan yavaş akan derin su gibi tehlikelidir (s. 443).

→ TÜAS: *Suyun sessizinden, insanın sözsüzünden korkmalı*: Duygu ve düşüncelerini açığa vurmeyen sessiz insan yavaş akan derin su gibi tehlikelidir (s. 443).

12.) DS: gökceklilik Güzellik: *Zorla gökceklilik olmaz.* (*Karaman -Konya)

→ ÖAA: *Zorla güzellik olmaz*: Kişiye, beğenmediği şey zorla beğendirilemez (Aksoy, 1993a: 485).

→ TÜAS: *Zorla güzellik olmaz*: 1) Bir şey bir kişiye zorla beğendirilemez. 2) Zor kullanılarak insana bir iş yaptırılmaz (s. 507).

13.) DS: ırbasa Boş inancı olanlarca hastalığı iyi ettiğine inanılan büyü, kocakarı ilacı: *İrbasaya inanma, ırbasasız kalma.* (*Eğridir ve köyleri, *Sütçüler ve köyleri -Isparta)

→ ÖAA: *Fala inanma, falsız kalma*: Fal inanılacak şey değildir. Ancak kişi oyalanmak, yalan da olsa geleceği üzerine bir şeyler dinlemek ister. Bunu da hoş görmek gerekir (Aksoy, 1993a: 280).

→ TÜAS: *Fala inanma, falsız kalma*: Kişinin oyalanmak, yalan da olsa geleceği üzerine bir şeyler dinlemek isteğini hoş karşılamak gerekir (s. 251).

14.) DS: kıstır (II) Pantolon: *İt ayağına kıstır giyince kendini bey sandı.* (Kayısubak *Emet -Kütahya, Dalyan, *Bodrum, Niğde)

→ ÖAA: *Aptal ata binerse bey oldum sanır, şalgam aşa girerse yağ oldum sanır*: Görgüsüz kişi layık olmadığı bir iş başına geçerse, gerçekten değeri varmış gibi bir kuruntu gösterir (Aksoy, 1993a: 149).

→ TÜAS: *Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aşa girince yağ oldum sanır*: Görmemiş bir kişi, rastlantı sonucunda hak etmediği konuma erişirse bu durum kendisinin hakkıymış gibi üstünlük taslar (s. 105).

15.) DS: kırç (I) 5. Ağaçların taze sürgünleri: *Deveye kırç lazım olursa boynunu uzatır.* (Bahçeli *Bor -Niğde)

→ ÖAA: *Deveye burç gerek olursa boynunu uzatır*: Kişi kendisine gerek olan şeyi elde etmek için yorgunluğa katlanmalıdır (Aksoy, 1993a: 239).

→ TÜAS: *Deveye burç gerek olursa boynunu uzatır*: İnsan ihtiyacı olan şeyleri elde etmek için yorulmayı, sıkıntı çekmeyi göze almalıdır (s. 213).

16.) DS: mayfalla Sözde neden: *Ölüm için baş ağrısı mayfalla olur.* (Nuh -Afyon)

→ ÖAA: *Ecel geldi cihane, baş ağrısı bahane.* (Bahanesiz ölüm olmaz): Kişi nasıl olsa ölür. Ama her ölüm bir nedene dayanır. Kimi ölümlerin nedeni olarak gösterilen şeyler ölüm sonucunu doğuracak şeyler olmaktan uzaktır. Bunlar bahanedir; asıl neden, kişinin yaşama süresinin sona ermiş olmasıdır (Aksoy, 1993a: 256).

→ TÜAS: *Ecel geldi cihane, baş ağrısı bahane*: Kişi önünde sonunda ölür ama her ölüm bir nedene dayanır. Bazı ölümlerin nedeni olarak gösterilen şeyler ölüm sonucunu doğuracak şeyler olmaktan uzaktır. Bunlar bahanedir, asıl neden kişinin yaşama süresinin sona ermiş olmasıdır (s. 227).

17.) DS: topak (II) Kabuk: *Kestane topağından çıkmış topağını beğenmemiş.* (*Ünye -Ordu)

→ ÖAA: *Kestane (koz) kabuğundan çıkmış (da) kabuğunu beğenmemiş*: Kendisini yetiştiren, koruyan, bu duruma getiren o. Şimdi onu beğenmiyor (Aksoy, 1993b: 925). [Aksoy deyim olarak değerlendirmiştir.]

→ TÜAS: *Kestane kabuğundan çıkmış da kabuğunu beğenmemiş*: Kimileri bir makam elde ettiğinde geçmişini varsa yaptığı hataları unutmak ister. Geçmişiyile ilgili bağlantılarını koparır (s. 360).

18.) DS: üreğen Ürüyen, havlayan (köpek için): *Üreğen köpek ısırılmaz.* (Bayat *Emirdağ -Afyon)

→ ÖAA: *Ürüyen köpek, ısırılmaz (kapmaz)*: Bağırıp çağırmakla başkalarını korkutmak isteyen kimseden, saldırı beklenmemelidir. Saldırıda bulunabilse gürültü, patırtıya başvuramaz (Aksoy, 1993a: 456).

→ TÜAS: *Ürüyen köpek ısırılmaz (veya kapmaz)*: Karşısındakini bağırıp çağırmakla korkutmaya çalışan kimse fiziksel bir saldırıda bulunmaz (s. 472).

19.) DS: yerilmek Küçümsenmek, gözden düşmek: *Yerilen yer tutar.* (Şabanözü *Polatlı -Ankara, Köşker -Kırşehir)

→ ÖAA: *Yerdiğin oğlan (küçük) yer tutar*: Bugün beğenmediğiniz, kendisinde yetenek bulmadığınız çocuğun, zamanla bilgisi, görgüsü artar; toplumda önemli bir yeri olur (Aksoy, 1993a: 474).

→ TÜAS: *Yerdiğin küçük (veya oğlan) yer tutar*: Bugün beğenmediğiniz, kendisinde yetenek bulmadığınız çocuğun zamanla bilgisi, görgüsü artar, toplumda önemli bir yeri olur (s. 493).

20.) DS: yeten (II) Süresi dolan, günü gelen (kimse): *Yatan ölmez yeten ölür.* (*Bayburt -Gümüşhane)

→ ÖAA: *Hasta yatan ölmez, eceli yeten ölür*: bk. “Yatan ölmez, eceli yeten ölür.” (Aksoy, 1993a: 303).

→ ÖAA: *Yatan (hasta yatan) ölmez, eceli yeten ölür*: Hasta yatan, eceli gelmemişse ölmez de, sapsağlam biri, eceli gelmişse gezip dolaşırken ölür (Aksoy, 1993a: 469).

→ TÜAS: *Yatan ölmez, eceli yeten ölür*: Hasta olan eceli gelmemişse ölmez. Sapsağlam kişi ise eceli gelmişse ölür. Bu yüzden hasta olan mı, iyi olan mı ölecek hiçbir zaman bilinmez. Kişinin alın yazısı önemlidir (s. 488).

21.) DS: yıl var Kimi yıl, olur ki: *Yıl var ayı besler, ay var yılı.* (*Bor -Niğde)

→ ÖAA: *Ay (gün) var yılı besler, yıl var ayı (günü) beslemez*: Öyle zaman olur ki bir aylık kazanç, insanı bir yıl geçindirir. Öyle zaman da olur ki bir yıllık kazanç, bir ay geçindirmeye yetmez (Aksoy, 1993a: 169).

→ ÖAA: *Gün var yılı besler, yıl var günü beslemez*: bk. “Ay var yılı besler...” (Aksoy, 1993a: 296).

→ TÜAS: *Ay var yılı besler, yıl var ayı beslemez*: Kazancın sürekliliği olmaz, bazen az bazen çok olabilir. İnsanın bazen bir aylık kazancı bir yıllık giderini karşılar, bazen de bir yıllık kazancı bir aylık giderine yetmez (s. 146).

Yalnızca BAAD’da Benzer Biçimde Bulunan Atasözleri

1.) DS: alımı aldırmaq Güzellik ve gençliğini kaybetmek: *Alımı aldırmaq, gülümü soldurdum.* (*Bor -Niğde)

→ BAAD: *Alımı aldım, morumu soldurdum.* (*Silifke -İçel) (s. 245)

2.) DS: **baymak (I)** Zengin olmak: *Cingan göçmeyince baymaz.* (Kastamonu, -Yozgat, Ankara, *Silifke, *Anamur -İçel)

→ BAAD: *Çingene göçünce baymaz.* (*Silifke -İçel) (s. 78)

3.) DS: **çem (I)** 3. Karamuk ve benzeri bodur ağaçların bulunduğu yer: *Çem çakalsız olmaz.* (*Kangal -Sivas, Kerkük)

→ BAAD: *Çam, çalısız olmaz.* (Kerkük -Irak) (s. 76)

4.) DS: **dem (III)** Neşe, gönül hoşluğu, keyf: *Gam da geçer dem de geçer.* (*İğdir -Kars, *Bor -Niğde)

→ BAAD: *“Dem” derler, bu da geçer; “gam” derler, bu da geçer.* (Isparta) (s. 88)

5.) DS: **düşünelü** Akıllıca, düşünerek: *Düşünelü iş yapan pişman olmaz.* (Samsun)

→ BAAD: *Düşüne düşüne iş görmeli.* (Çırakman -Samsun) (s. 100)

6.) DS: **müddeber** Önemli, değerli: *Herkesin çocuğu kendine müddeberdir.* (Ziyere -Amasya)

→ BAAD: *Herkesin balası özüne makul.* (*Polatlı -Ankara) (s. 135)

7.) DS: **örtük yüz** Yazgısı kötü, düşkün: *Örtük yüzün dostu da yarı da olmaz.* (Uluşiran *Şiran Gümüşhane)

→ BAAD: *Örtük yüzün dostu olmaz.* (Hacıılyas *Koyulhisar -Sivas) (s. 192)

BAAD, ÖAA veya TÜAS'ta Eşdeğer Biçimde Bulunan Atasözleri

1.) DS: **ağmak (I)** 10. Yükselmek, yukarı çıkmak: *Gönülsüz namaz, göklere ağmaz.* (İncesu, *Dinar -Afyon Karahisar, *Eşme çevresi -Uşak, Körküler *Yalvaç, *Gelendost köyleri, Yassıviran *Senirkent, Senir, Y. Bademli *Şarki Karaağaç, Sübüova, Yakaköy, -Isparta, Çandır, Karamanlı, *Tefenni, Örencik, Kayadibi *Yeşilova -Burdur, Kelekçi *Acıpayam ve köyleri, Ekse, Dedeköyü *Çal, Çıtak, Bulkaz *Çivril, *Buldan ve köyleri, *Sarayköy köyleri, Honaz -Denizli, Eğridere *Kuyucak, Sürez *Bozdoğan -Aydın, Tepeköy *Torbalı, İncecikler, Bölcek *Bergama -İzmir, Minnetler *İvrindi -Balıkesir, Yenice *Emet, -Kütahya, *Sivrihisar, Bozan -Eskişehir, -Bolu, *İnebolu köyleri -Kastamonu, *Çerkeş, -Çankırı, -Çorum, İnallı, *Ayancık -Sinop, *Bafra -Samsun, *Merzifon ve köyleri -Amasya, *Zile -Tokat, *Mesudiye köyleri, Danışman, *Fatsa, Uzunmusa -Ordu. -Trabzon, -Elâzığ, *Halfeti, -Urfa, *Gürün -Sivas, Küçükboynul -Yozgat, *Ayaş -Ankara, Sarılar *Avanos -Kırşehir, *Ulukışla, *Bor -Niğde, Amuva, Sarıvadi, *Ermenek, Engili *Akşehir, -Konya, *Kadirli, *Karaisalı -Adana, *Anamur, Tekeler, *Silifke, -İçel köyleri, Karadere *Gündoğmuş, *Akseki, Sidek *Kaş, Güzelsu *Elmalı, *Gazipaşa köyleri -Antalya, Gölcük -Muğla, -Edirne)

→ ÖAA: *Gönülsüz namaz göğe (göklere) ağmaz:* İçten gelen bir duygu ile kılınmayan namaz kabuz olunmaz. Bunun gibi, isteksiz yapılan işten hayır gelmez (Aksoy, 1993a: 291).

→ TÜAS: *Gönülsüz namaz göğe ağmaz:* İstemeden yapılan iş başarılı bir sonuca ulaşmaz (s. 262).

2.) DS: **ağsamak** 5. Eğilmek, meyil göstermek: *At görür ağsar, su görür susar.* (Samsun, *Zile ve çevresi -Tokat, *Bor -Niğde, *Elmalı -Antalya)

→ TÜAS: *At görür aksar, su görür susar:* Meraklı kimse öğrenmek istediği bilgiye ulaşabilmek için her yola başvurur, her kılığa girer (s. 142).

3.) DS: **anık (II)** Hazır, mevcut, var: *Hazıra anık, pişmişe konuk.* (*Silifke -İçel, Pendik, *Kartal -İstanbul, -Sinop ve çevresi)

→ BAAD: *Hazıra hanık, pişmişe konuk.* (Gaziantep, Çankırı) (s. 345)

4.) DS: **damınan** Dam dolusu: *Damınan gatk tükenir, damlayan tükenmez.* (*Bor -Niğde)

→ BAAD: *Damla katk tükenir, damla (-yan) katk tükenmez.* (*Bor -Niğde) (s. 84)

5.) DS: **daş** olmak Sertleşmek, metin olmak: *Daş ol da baş yar.* (*Bor -Niğde)

→ BAAD: *Taş ol da baş yar.* (Van, Çankırı, *Gemerek -Sivas, *Küre -Kastamonu) (s. 208)

→ TÜAS: *Taş ol da baş yar:* Bir işin ucundan tutup başarılı ol. Ben başka bir şey istemiyorum (s. 452).

6.) DS: **erinmek 1.** Çekinmek: *Çağrıldığı yerden erinme, çağrılmadığı yerde görünme.* (Bölceğaç *Manyas Balıkesir)

→ ÖAA: *Çağrılan (çağrıldığı) yere erinme, çağrılmayan (çağrılmadığı) yere görünme. (Çağrıldığı yere git, ar eyleme; çağrılmadığı yere gidip yerini dar eyleme):* Kişi, çağrıldığı yere gitmelidir. Bu, en azından bir nezaket gereğidir; ödev de olabilir. Çağrılmadığı yere gitmemelidir. Gitmek, yüzüzlük ve arsızlık olur. krş. “Davetsiz gelen döşeksiz oturur.” (Aksoy, 1993a: 215).

→ TÜAS: *Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yere görünme:* Toplum içerisindeki sosyal ilişkiler oldukça önemlidir. Bu sebeple yapılan davetlere çok önemli bir sebep yoksa nezaket gereği olarak gidilmelidir. Gitmekle kişi nazikliğini ve inceliğini göstermiş olur. Geleneğimize göre çağrılmadığı yere gitmek ise terbiyesizlik ve yüzüzlüktür. Bu nedenle çağrılmayan yere de gidilmemelidir (s. 191).

7.) DS: **kığışdamak (II)** Yerli yersiz konuşmak: *Soğan kabuğundan kaynana olsa kığıştar.* (*Bor - Niğde)

→ BAAD: *Soğan kabuğundan kaynana olsa kığıştar.* (*Bor -Niğde) (s. 201)

8.) DS: **küsküç 1.** Ağaç ya da demir sopa (havuç, çiğdem vb. çıkarmakta kullanılır): *Her zaman çiğdem çıkmaz bazan da küsküç kırılır.* (Çığırı *Dinar -Afyon, Tokat -Eskişehir, Urfa, Gaziantep, Maraş, *Keskin -Ankara, Kırşehir)

→ BAAD: *Her zaman çiğdem çıkmaz, bazan da küsküç kırılır.* (Gaziantep) (s. 137)

→ ÖAA: *Her zaman çiğdem çıkmaz; bazan da küsküç kırılır:* Girişilen işlerden her zaman olumlu sonuç alınmaz. Kimileyin olumsuz durumlar başarıya engel olur (Aksoy, 1993a: 313).

9.) DS: **ökmek (II)** Onmak: *İli yiye ökmüş, kendini yiye çökmüş.* (*Bor -Niğde)

→ BAAD: *Eli yiye lökmüş, kendini yiye çökmüş.* (*Bor -Niğde) (s. 109)

10.) DS: **ummadık** Yaptığı iş ve davranış kendisinden beklenmeyen (şey, kişi için): *Ummadık taş baş yarar.* (*Merzifon -Amasya, Hacılyas *Koyulhisar -Sivas, *Bor -Niğde)

→ ÖAA: *Ummadığın taş baş yarar:* Elinden bir iş gelmez sandığımız kişi, kendisinden umulmayan önemli işler yapabilir (Aksoy, 1993a: 313).

→ TÜAS: *Ummadığın taş baş yarar:* 1.) Küçük veya önemsiz şeyler de çoğu kez büyük etkiler yapabilir 2.) Elinden bir şey gelmez sanılan kişi kendisinden beklenilmeyen önemli işler yapabilir (s. 466).

Değerlendirme ve Sonuç

1) DS’de 172 adet atasözü nitelikli tanık belirlenmiştir. Bu tanıkların 115’i BAAD, ÖAA ve TÜAS’ta benzer veya eşdeğer olarak bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu atasözleri başta BAAD’a olmak üzere ÖAA, TÜAS ve benzeri atasözü sözlüklerine doğrudan doğruya katkı olarak eklenebilir.

2) DS’de belirlenen atasözü nitelikli tanıkların 47 adedinin benzer biçimlerde atasözü sözlüklerinde var olduğu belirlenmiştir:

→ 18 atasözünün BAAD, ÖAA ve TÜAS’ta olmak üzere her üç sözlükte de benzer biçiminin olduğu belirlenmiştir (bk. 2.2.1.). Bu atasözlerinin her üç sözlükte de benzer biçimlerinin bulunması, bir başka deyişle deyişlerinin / varyantlarının çalışma konusuna dâhil edilen tüm sözlüklerde yer edinebilmiş olması, bu atasözlerinin hem Türkiye Türkçesi ağızlarında hem Ölçünlü Türkiye Türkçesinde yaygın kullanıldığını gösterir.

→ 1 atasözünün BAAD ve TÜAS’ta benzer biçimde bulunduğu belirlenmiştir (bk. 2.2.2.). ÖAA dışında diğer atasözü sözlüklerinde benzer biçimleri bulunan bu bir atasözü için de, hem Türkiye Türkçesi ağızlarında hem Ölçünlü Türkiye Türkçesinde yaygın kullanılan atasözlerinden olabileceği söylenebilir.

→ 21 atasözünün ÖAA ve TÜAS’ta benzer biçimde bulunduğu belirlenmiştir (bk. 2.2.3.). Bu atasözlerinin BAAD’da benzer biçimlerinin bulunmaması, daha çok Ölçünlü Türkiye Türkçesinde yaygın kullanılan atasözleri oldukları sonucunu gösterir.

→ 7 atasözünün yalnızca BAAD’da benzer biçimde bulunduğu belirlenmiştir (bk. 2.2.4.). Bu atasözlerinin ÖAA ve TÜAS’ta benzer biçimlerinin bulunmaması, daha çok Türkiye Türkçesi ağzlarında yaygın kullanılan atasözleri oldukları sonucunu gösterir.

DS’deki, atasözü sözlüklerinde benzer biçimleri bulunan bu 47 atasözü, atasözü sözlüklerine değişke / varyant katkı olarak eklenebilir.

3) DS’de belirlenen atasözü nitelikli tanıkların 10 adedinin ise BAAD, ÖAA veya TÜAS’ta eşdeğer biçimde var olduğu belirlenmiştir (bk. 2.3.). Eşdeğer atasözleri bir veya birden çok atasözü sözlüğünde ortaklaşa bulunabilmektedir. Dolayısıyla bir veya iki atasözü sözlüğünde eşdeğer biçimde belirlenmeyen bir atasözü, belirlenmeyen ilgili atasözü sözlüğüne katkı olarak eklenebilir. Şu tablo ile gösterilebilir:

Tablo 1: Eşdeğer biçim içeren (+) ve içermeyen (×) atasözü sözlükleri.

DS	BAAD	ÖAA	TÜAS
1+	+	×	×
2+	×	+	+
3+	×	×	+
4+	+	×	×
5+	+	×	+
6+	×	+	+
7+	+	×	×
8+	+	+	×
9+	+	×	×
10+	×	+	+

4) DS’deki tanıklarda belirlenen atasözleri, bu sözlükteki madde başlarına tanık olduğu için derleme yeri olarak birden fazla yer ile karşılaşabilmektedir. Dolayısıyla tanıklarda belirlenen atasözlerinin nereden derlenmiş olduğuna ilişkin çıkarım yapmak güçleşmektedir. Buna karşın derleme yeri tek olan sözlerde tanık olan atasözlerinin nereden derlenmiş olduğu belirlenebilmektedir.

5) DS’deki atasözlerinde derleme yeri bakımından en çok “*Bor –Niğde” (42 atasözünde *Bor –Niğde, 4 atasözünde Niğde) öne çıkmaktadır. Buna göre, DS’ye en çok Niğde’den tanık olarak atasözü girmiş olduğu veya Niğde yöresinde atasözü kullanımının yaygın olduğu düşünülebilir.

6) DS’de belirlenen 172 atasözünden 31’i BAAD’da benzer veya eşdeğer olarak bulunur (26 benzer, 5 eşdeğer: bk. 2.2.1.; 2.2.2.; 2.2.4.; 2.3.). DS’deki gibi derleme yerlerinin belirli olduğu BAAD adlı sözlükteki atasözleriyle, benzer veya eşdeğer olduğu belirlenen atasözleri arasında derleme yeri bakımından tam bir koşutluk görülmez. Şöyle ki, BAAD’da benzeri veya eşdeğeri bulunan 31 atasözünden 13’ü derleme yeri bakımından koşutluk gösterirken 18’i koşut değildir. Bununla birlikte sınırlı bir oranda (%42) koşutluktan söz edilebilir. Bundan yola çıkarak, derleme yerlerinin belirli olduğu her iki kaynak için de katkı, ekleme, düzenleme ve benzeri incelemelerle derleme yerlerindeki niceliğin / çeşitliliğin artabileceği söylenebilir.

7) DS’deki tanıklarda belirlenen atasözlerinden dördü BAAD veya TÜAS’ta atasözü olarak yer almasına rağmen ÖAA’da deyim olarak değerlendirilmiştir (bk. 2.2.1. : 4 ve 8; 2.2.3. : 10 ve 17).

8) DS’de Türkiye dışında Türklerin yaşadığı yerleşim yerlerinden de derlenmiş üç atasözü belirlenmiştir (bk. 2.1. : 17 -Kerkük-, 51 Lefkoşa -Kıbrıs; 2.2.4. : 8 -Kerkük).

9) DS’de, Türkiye’den derlenmiş olmasına rağmen kimi diğer çağdaş Türk dillerinde kullanılan bir atasözü belirlenmiştir: *Balalı karga bal yemez.* (*Erciş -Van). BAAD, ÖAA ve TÜAS’ta bulunmayan atasözleri içerisinde yer alan (bk. 2.1. : 11) bu atasözü, Azerbaycan sahası atasözlerinde “*Balalı qarğaya pay düşmez.*” (Öztürk, 1993: 38) ve “*Balalı qarğa bal yeməz.*” / “*Balalı qarğaya yem yoxdu.*” (Atalar

Sözü, 2004: 49) biçimleriyle; Özbek Türkçesi atasözlerinde *Bâlâlik qarʻagâ dâñ tegmäs*. “Yavrusu olan kargaya yem kalmaz.” (Öz, 2000: 131) biçimiyle kaydedilmiştir. Atasözünün DS’deki kaydedildiği yerin de Azerbaycan coğrafyasına yakınlığı ve bu yerdeki nüfusun yoğunlukla Azerbaycan Türkleri olması, bu atasözünün DS’ye Azerbaycan Türkçesinden girmiş olabileğini düşündürür.

Kısaltmalar ve İşaretler

BAAD : *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*

bk. : Bakınız

DS : *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*

é : Kapalı e (DS I A-B, 2009: XVII)

krş. : Karşılaştırınız

ñ : Geniz n’si (DS I A-B, 2009: XVII)

ÖAA : Ömer Asım Aksoy - *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*

s. : Sayfa

TDK : Türk Dil Kurumu

TÜAS : *Türk Atasözleri Sözlüğü* (TDK)

vd. : ve diğerleri

Kaynaklar

Akalın, Ş. H. & Aksu, B. T. & Toparlı, R. (2022). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Aksoy, Ö. A. (1952). Atasözleri ve Deyimler Hakkında II. *Türk Dili. Cilt 2, Sayı 15*, s. 154-161.

Aksoy, Ö. A. (1993a). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 1 Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Aksoy, Ö. A. (1993b). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - 2 Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Atalar Sözü (2004). (Düzenleme ve ön söz: Cälal Bëydili -Məmmədov-). Bakı: Öndər Nəşriyyat.

BAAD: *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* (2016). (Yayına hazırlayan: Mustafa S. Kaçalın). Ankara: TDK Yayınları.

Demir, N. (1999). Ağız Sözlükçülüğü. *Kebikeç*, 7-8, s. 67-75.

DS: *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I - VI* (2009). Ankara: TDK Yayınları.

Öz, A. (2000). Hayvanlarla İlgili Özbek Atasözleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* (9), s. 114-159.

Öztürk, G. (1993). Azerbaycan Atasözleri ve Deyimleri (Metin - Tercüme - İndeks). Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul.

Tan, N. (2020). Türkiye’de Genel Atasözü ve Deyim Sözlüklerinde Anlam Verme Çalışmalarına Toplu Bir Bakış. *Türk Dünyası Dil Ve Edebiyat Dergisi* (50), s. 257-296.

Torun Öğretmen, Y. (2024). A Maddesi Özelinde Tanıklama ve Tanık Cümleler Açısından Derleme Sözlüğü. *Cumhuriyetimizin 100. Yılında 6. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (5-7 Ekim 2023)*. s. 1271-1288. Ankara: TDK Yayınları.

Genel Ağ Kaynakları

Tahiroğlu, B. T. (2023). *Derleme Sözlüğü Veri Tabanı Yazılımı*. (<https://derleme.shakalin.net> adresinden 09/12/2024 tarihinde erişildi).

https://derleme.shakalin.net/soz_list.php (09/12/2024 tarihinde erişildi.)

<https://www.shakalin.net/derleme-sozlugu-vt/> (09/12/2024 tarihinde erişildi.)

<https://www.tdk.gov.tr/icerik/diger-icerikler/tumsozlukler/> (09/12/2024 tarihinde erişildi.)

Derleme Sözlüğü'nden Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler'e Katkılar

Ensar Alemdar*

Giriş

Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından neşredilmiş olan ve yazı diline girmemiş, çeşitli bölgelerde halk ağzından derlenmiş Türkçe ve Türkçeleşmiş sözlere ihtiva eden (TDK, 1963, s. V) *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*'nde, yalnızca madde başlarının tariflerinin verilmesiyle yetinilmemiş aynı zamanda ilgili madde başı için verilen mananın daha iyi anlaşılabilmesi için bazı maddelerde tanık cümlelere de yer verilmiştir. Bu tanık cümleler içerisinde atasözleri de bulunmaktadır. Bahse konu ifadelerin bazılarının atasözü olduğu, farklı kaynaklardaki benzer biçimleri ile karşılaştırılarak tespit edilebilmektedir. Bununla birlikte; söz konusu ifadelerin hangi bağlamda ne için kullanıldığı açıklanmadığı için bunların bazılarının manasının tespit edilebilmesi, ancak ilgili ifadenin kullanıldığı bölge halkından teyit edilmesi ile mümkündür. Dolayısıyla, bu ifadelerden bazılarının tek bir durum için o anda kullanılmış bir ifade mi yoksa farklı durumlarda tekrar tekrar kullanılan, bölge halkı arasında yaygınlık kazanmış kalıplaşmış bir söz yani atasözü mü olduğunun tespit edilebilmesi de yine aynı yolla mümkündür. Bu bağlamda, bu çalışmada, *Derleme Sözlüğü*'nün tanık cümleleri üzerinde yapılan tarama neticesinde, atasözü olup olmadığına kesin olarak kani olunamasa da atasözü olarak değerlendirilebilecek, özellikle tarım, hayvancılık, yiyecek ve araç gereçler ile ilgili tecrübe ve genel yargı ifade eden ibareler de dâhil olmak üzere, toplam 242 adet atasözü mahiyetinde söz tespit edilmiştir.

Atasözleri, Şinâsî [1826-1871] tarafından “lisanından sâdır olduğu bir milletin efkârına delalet ettiği” belirtilerek kısaca “hikmetü'l-avâm” olarak tarif edilmiştir (Şinâsî, 1302, s. 4). Bu hususiyetleri dikkate alındığında, atasözlerinin, asıl kaynağı olan halktan derlenmesinin mühim olduğu anlaşılmaktadır. Bu ihtiyaca matuf olarak Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden derlemeler yapılmış ve bunun bir neticesi olarak TDK tarafından “kullanılışları kimi bölgelere özgü olan atasözlerini ve deyimleri ihtiva eden” (TDK, 2004, s. 7) *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler (BAAD)* adlı eser neşredilmiştir. Bu yönüyle, *Derleme Sözlüğü*'nde tanık cümleler içerisinde yer alan atasözlerinin *BAAD*'deki atasözleri ile karşılaştırılması mühimdir. Bu bağlamda, bu çalışmada, *Derleme Sözlüğü*'nde tanık cümlelerde tespit edilen atasözü mahiyetindeki ifadeler *BAAD*'deki atasözleriyle karşılaştırılarak hususi olarak bölge ağzları atasözü hazinesine, umumi olarak da Türk atasözü hazinesine katkı sağlanması amaçlanmıştır.

BAAD, ilki 1969 yılında ve bunu tamamlayan ikincisi 1971 yılında neşredilmiş olan iki kitaptan müteşekkil iken 2016 yılında, bazı eklemeler ve düzeltmeler de yapılarak, ilgili iki kitap birleştirilerek neşredilmiştir. Bu sebeple, *Derleme Sözlüğü* ile *BAAD*'deki atasözleri karşılaştırılırken *BAAD*'nin, *Derleme Sözlüğü*'nden de eklemeler yapılmış olan, 2016 baskısı esas alınmıştır. Söz konusu karşılaştırma neticesinde *Derleme Sözlüğü*'nün tanık cümleleri içerisinde tespit edilen 242 adet atasözü mahiyetindeki ifadeden 72'sinin aynı veya benzer biçimleriyle *BAAD*'de de yer aldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, bahse konu ortak ifadelerden 6'sının atasözü mahiyetinde olduğu hâlde *BAAD*'nin deyimler kısmına kaydedilmiş olduğu da görülmüştür.

Çalışmamızda, *Derleme Sözlüğü*'nün tanık cümlelerinden tespit edilen atasözleri, Türkiye Türkçesinin edebî dildeki söz varlığını ihtiva eden *Türkçe Sözlük* de dâhil olmak üzere edebî dildeki atasözlerini muhtevî kaynaklarla da karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma neticesinde, *Derleme Sözlüğü*'nden tespit edilen bahse konu 242 adet sözün 65'inin aynı veya benzer biçimleriyle söz konusu kaynaklarda yer aldığı tespit edilmiştir. *Derleme Sözlüğü* ile *BAAD*'deki ortak atasözleri ile edebî dilde de aynı veya benzer biçimi kullanılan atasözlerinin 45'i ise aynı madde ile ilgilidir. Dolayısıyla, çalışmamızda, *Derleme Sözlüğü*'nün tanık cümlelerinde yer alan atasözü mahiyetindeki 242 adet sözün 92'sinin aynı veya benzer biçimleri çeşitli kaynaklardan tespit edilerek kaydedilmiştir. Ayrıca, aynı veya benzer biçimi gerek *BAAD*'de gerek öbür kaynaklarda tespit edilemeyen sözlerin mana itibarıyla benzerleri tespit edilmeye çalışılmış, ancak 118 söz ile ilgili herhangi bir tespit bulunulamamıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ensaralemdar@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-0682-5594.

Aşağıda, *Derleme Sözlüğü*'nün tanık cümleleri içerisinde tespit edilen atasözü mahiyetindeki 242 söz abece sırasıyla liste hâlinde verilmiştir. Bahse konu listede öncelikle ilgili sözün kaydedildiği madde başı, manası ve derlendiği bölge kaydedilmiş; daha sonra ise, varsa, sırasıyla *BAAD*'deki ve öbür kaynaklardaki aynı veya benzer biçimi, yoksa, aynı veya benzer manada olabilecek atasözleri gösterilmiş ve gerekli görülen yerlerde açıklamalar yapılmıştır.

***Derleme Sözlüğü*'nün Tanıklarındaki Atasözleri**

1. Acele eden küçeye varır.

küce (II) çıkmaz sokak: Acele etme küçeye varırsın (-Dy.) (TDK, 1975, s. 3023^b).

Acele etme, eteğin dolaşır (Albayrak, 2009, s. 86^a).

Acele giden ecele gider (Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 106).

2. Açık göz topçukal sözü toptan keser.

topçukal kıza dünür giden kimse (*Galata, Bayır *Gelibolu -Çkl.*) (TDK, 1978, s. 3963^b).

3. Açlık arıklık, dokluk kambaklık getirir.

kambak (IV) semiz, şişman (**Ünye -Or.*) (TDK, 1975, s. 2614^a).

4. Ahça sayış öğretir, elbise giyiş öğretir.

ahça, ahça akça, para (*İncesu *Dinar -Af.; Çayağzı *Şavşat -Ar.; *Karaisalı -Ada.*) (TDK, 1963, s. 127^b).

Akçe dil öğretir, don dokuz gösterir (*Yukarı Bozkuyu *Kadirli -Ada.*) (TDK, 2016, s. 33).

Akça akıl öğretir, don yürüyüş (Aksoy, 1993, s. 127).

Akçe sayış, kaftan yürüyüş öğretir (Millî Kütüphane Başkanlığı [MKB], 2001a, s. 15).

Akça (akçe) saymayı, urba sallanmayı öğretir (Albayrak, 2009, s. 120^b).

5. Ak geçiyi gören içi dolu yağ sanır.

ak geçi tiftik keçisi (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1963, s. 149^a).

Çil tavuğu gören, içi dolu yumurta sanar (*Gölbayır *Niksar -To.*) (TDK, 2016, s. 78).

Ak koyunu (ala keçiyi) gören içi dolu yağ sanır (Aksoy, 1993, s. 132).

Ak koyunu gören içi dolu yağ sanır (TDK, 2011, s. 58^b).

6. Akyel esti; dananın, eşeğin kökünü kesti.

akyel kuzeyden esen, dondurucu, soğuk yel (**Çal ve köyleri -Dz.*) (TDK, 1963, s. 165^b).

7. Alçak tir göle dayanmaz.

tir (I) göl çevresine yığılan toprak, set (*Rumeli göçmenleri *İnegöl -Brs.; -Ant.*) (TDK, 1978, s. 3936^b).

Alçak duvar olma, her gelen üzerinden geçer (Albayrak, 2009, s. 135^a).

8. Alıcıya derman olmaz.

alıcı (I) Azrail (*Eymir *Bozdoğan -Ay.; Yeniköy -Ba.; Yenice *Emet, -Kü.; Bozan, Tokat, -Es.; *Eğridir köyleri -İsp.; -Ks.; *Zara -Sv.; Çukurbağ *Ermenek, -Kn.; *Silifke -İç.*) (TDK, 1963, s. 215^b).

Azrâil'e behâne bulunmaz (Soykut, 1974, s. 91).

Ecele (ölüme) çare bulunmaz (Aksoy, 1993, s. 256).

9. Altın eşğin, tahta eşğe ihtiyacı var.

altın eşik, altın yapı zengin evi (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1963, s. 231^b).

Altın kapılı ağaç kapılıya muhtaç olur (Albayrak, 2009, s. 150^b).

Altın eşik gümüş eşğe muhtaç olur (TDK, 2011, s. 106^b).

10. Amarat kadın evinden belli olur.

amarat (I) çalışkan, işbilir, hamarat (*Sivrihisar -Es.; Taşköprü, Giremez *Araç, -Ks.; -Çr.; *Merzifon köyleri -Ama.; Düzköy *Keşap, Şehli -Gr.; *Nizip, -Gaz.; Yaraşlı *Haymana -Ank.; *Lüleburgaz köyleri -Krk.) (TDK, 1963, s. 237^a).

11. Arı olmayan dölden kıcık yavru olur.

kıcık (III) soysuzlaşmış, yozlaşmış (Sofular *Eğridir -Isp.; Irgıllı *Çivril -Dz.; Viranköy -Kü.; Güzelsu *Akseki -Ant.) (TDK, 1975, s. 2782^b).

12. Arkadaş ağzı düz gerek.

düz (VI) uygun (-Sm.; *Bor -Nğ.) (TDK, 1969, s. 1643^b).

Arkadaş gerek, düz gerek (-Vn.) (TDK, 2016, s. 43).

Yâren ağzı düz gerek (*Bor -Nğ.) (TDK, 2016, s. 221).

13. At binenin kılıç kuşananın.

hozeyne nedensiz değil, boşuna değil: Hozeyne **at binenin kılıç kuşananın** dememişler (Kozluca ve çevresi, Sala -Brd.) (TDK, 1974, s. 2425^b).

At binene, kürk giyene (-Bt.) (TDK, 2016, s. 47).

Aynı kelimeleri muhtevi farklı bir atasözü için bk.: Ata binen kılıcını kuşanır (-Dy.) (TDK, 2016, s. 46).

At binenin (iş bilenin), kılıç kuşananın (Aksoy, 1993, s. 160).

At binenin, silah kuşananındır (Soykut, 1974, s. 113).

At binenin kılıç kuşananın (TDK, 2011, s. 178^a).

14. Atacoru boş yere denmez.

atacoru atasözü (Ekinözü *Elbistan -Mr.) (TDK, 1982, s. 4427^b).

Atalar sözü hak sözdür (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 12/ek).

Atalar sözü, sözlerin özü (Oy, 1972, s. 260).

Atalar sözü muhakeme edilmez (Albayrak, 2009, s. 189^b).

15. Ataşlık varken kibrit çakılmaz.

ataşlık sigara ve nargile yakmak için ateş konulan küçük, pirinçten araç (*Gürün -Sv.) (TDK, 1963, s. 367^a).

16. Atı kürmeyh, dananın kıcını sıyırtaç bağla.

sıyırtaç bir çeşit ip bağlama biçimi (İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Krk.) (TDK, 1978, s. 3625^b).

17. Atla eşeğin koşuşmasından gatrır doğar.

koşuşmak hayvanlar çiftleşmek: Atla eşeğin koşuşmasından böyle gatrır doğar (*Bor -Nğ.) (TDK, 1975, s. 2935^a).

At ile eşek bir yere bağlansa ara yerde katır doğar (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 17/ek).

18. Atta, avratta, yurtta sur var.

sur (I) uğur, alinyazısı (Haydarlı *Dinar, *Emirdağ -Af.; Uluğbey *Senirkent -Isp.; Vakıf *Tavas -Dz.; *Emet -Kü.; -Yz.; Çanılı *Ayaş, *Keskin, Hasanoğlan -Ank.; *Bor -Nğ.; *Ermenek -Kn.) (TDK, 1978, s. 3698^a).

Atta, avratta, yurtta uğur var (-Vn.; *Merzifon -Ama.; Yavuz *Şavşat -Ar.) (TDK, 2016, s. 49).

Atla avratta uğur vardır (Albayrak, 2009, s. 195^a).

19. Avcı avcıyı şar başında tanır.

şar (IV) yar (Araplı *Sorgun -Yz.) (TDK, 1978, s. 3748^a).

20. Avgun olan yerde ekin olmaz.

avgun birkaç kere sürülüp kabartılmamış tıkız tarla (*Oğul -Ks.*) (TDK, 1963, s. 381^b).

Avgun olan yerde ekin olmaz (*Oğul -Ks.*) (TDK, 2016, s. 50).

Hozanda ekin olmaz (*-Rz.*) (TDK, 1974, s. 2425^a).

Tırlak toprakta ekin olmaz (*Büyük Yence -Bil.*) (TDK, 1978, s. 3922^b).

21. **Ayı ile pehle kurulmaz.**

pehle (I) güreş (**Ahlat -Bt.*) (TDK, 1977, s. 3420^a).

pehle kurmak birisini kendine yaşıt bilmek (*-Ur.*) (TDK, 1977, s. 3420^a).

Derleme Sözlüğü'nde "pehle kurmak" ayrı bir madde başı olarak yer alsa da ilgili ifade burada ondan farklı olarak 'güreşmek, mücadele etmek' manalarında olmalı.

Ayı ile güreşen ya hâl bilmeli ya sulh (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 157).

22. **Bağcının gözü umacada olur.**

umaca asma kütüğü (*-Af.; -İst.*) (TDK, 1979, s. 4035^b).

Üzümcünün gözü omcada olur (*Kelekçi *Acıpayam -Dz.; Yaka *Dazkırı -Af.; Gecek *Sivrihisar -Es.*) (TDK, 2016, s. 215).

Oduncunun gözü omçada (dilencinin gözü çömçede) (Aksoy, 1993, s. 398).

23. **Bakıcının bakısı, karpuzcunun çakısı...**

bakı (II) fal (*-İz.*) (TDK, 1965, s. 492^a).

24. **Bakımsız tayda tarçığ kalmaz.**

tarçığ güç (**Bayburt -Gm.*) (TDK, 1978, s. 3833^b).

25. **Balı yi suyu iç, ağzın yala dönsün; balemidi (palamudu) yi, suyu iç, ağzın bala dönsün.**

yala dönmek tadı kaçmak, yavanlaşmak (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1979, s. 4133^b).

Ye eti, iç suyu, ağzın bala dönsün; ye balı, iç suyu, ağzın yala dönsün (**Merzifon -Ama.*) (TDK, 2016, s. 223).

Ye balı içme suyu, ko yanarsa yansın; ye eti iç suyu, ko sönerse sönsün (Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 491).

26. **Balık övenek yerlerde eğleşir.**

övenek akarsuyun yavaş aktığı yer (*Çavdarhisar *Emet -Kü.*) (TDK, 1977, s. 3362^b).

Balık övenek yerde eğleşir (*Çavdarhisar *Emet -Kü.*) (TDK, 2016, s. 57).

27. **Basmaca ekmek içini çekmez.**

basmaca ezilip, sıkışmış şey (*Ersis *Yusufeli -Ar.*) (TDK, 1965, s. 544^a).

28. **Bastırksız kimseyi ya yel alır ya sel.**

bastırık (II) bir kimseyi koruyan ve eğiten kişi, koruyucu (*Çiftepınar, Camilimanda *Tarsus -İç.*) (TDK, 1965, s. 547^a).

Baskısız yongayı (yargayı) yel atar (alır, götürür) (*-Gaz.; *Gürün -Sv.; *Bünyan -Ky.; *Taşova -Ama.; *Beyşehir -Kn.*) (TDK, 2016, s. 58).

Bastırksız çalıyı yel alağan olur (*-Ada.*) (TDK, 2016, s. 58).

Sahipsiz tahtayı el (yel) alır, el almazsa yel (sel) alır (Soykut, 1974, s. 149).

Baskısız tahtayı yel alır, yel almazsa, sel alır (Soykut, 1974, s. 242; TDK, 2011, s. 261^a).

Baskısız (çivisiz) tahtayı yel (el) alır, yel (el) almazsa sel (yel) alır (Aksoy, 1993, s. 180).

29. **Battava arakı (rakıyı) mulla da içer.**

battava bedava, parasız (*Kerkük*) (TDK, 1965, s. 572^b).

Bedava sirke baldan tatlıdır (tatlı olur) (Aksoy, 1993, s. 184).

30. Bediyat eden ölmüş de bediyat ölmemiş.

bediyat âdet (TDK, 1965, s. 596^b).

Âdet insana tabiat olur (*-Gaz.*) (TDK, 2016, s. 29).

Âdet etme, âdeti terk etme (Albayrak, 2009, s. 104).

31. Bey seyfeti beyedir.

seyfet şölen, ağırlama (*Türkmen, Karapınar -Af.*) (TDK, 1978, s. 3595^a).

32. Bir helepten bir çift çorap yapılır.

helep (I) büyük iplik çilesi (*Havsu *Kelkit -Gm.; Ersis *Yusufeli -Ar.*) (TDK, 1974, s. 2331^b).

İki değet iplikten bir tek çorap örölür (**Fethiye ve köyleri -Mğ.*) (TDK, 1969, s. 1400^b).

33. Bir kütük büeşir, iki kütük eyesir, üç kütük tutuşur.

eyeşmek birbirine engel olmak (*Karaca *Marmaris -Mğ.*) (TDK, 1972a, s. 1821^a).

büeşmek hareketsiz durmak (*Karaca -Mğ.*) (TDK, 1972a, s. 812^b).

Tek odun yanmaz, karısından korkan adam olmaz (*-Hak.*) (TDK, 2016, s. 210).

34. Bir petekte bir puları kafi.

puları erkek arı (*-Kr.*) (TDK, 1977, s. 3484^b).

35. Bizim at ekelendi, tepmeden ne anlar!

ekelenmek (II) yaşlanmak (*-Çr.*) (TDK, 1972a: 1693^b).

36. Bugünkü pürüpürü yarınki ağaçtır.

pürüpürü çam fidanı (**Çal -Dz.*) (TDK, 1977, s. 3500^b).

37. Buğansalıkta düvenselik olur.

buğansalık zarurette işe yarayan, az bulunan (*Minnetler -Brd.*) (TDK, 1965, s. 779^b).

düvenselik döveni boyunduruğa bağlayan araç, döven oku (*Kızılköy *Dinar -Af.; Honaz -Dz.; *Alaşehir köyleri -Mn.; Çağış *Savaştepe -Ba.; Hacaköy *İnegöl -Brs.; Domaniç *Tavşanlı -Kü.; İğneciler *Mudurnu -Bo.; -Sn.; -Sm.*) boyunduruk ağacını, dövene bağlayan zincir (*Tozman *Söğüt -Bil; Söğütünü -Es.*) (TDK, 1969, s. 1641^b).

38. Cevt göz yol götürmez.

cevt (III) kötü, eğri (**Nazimiye -Tn.*) (TDK, 1968, s. 887^b).

39. Cıfın eti yengel olur.

cıfın hindi yavrusu (*-Ml.*) (TDK, 1968, s. 910^a).

yengel istekle yenilen, tadı güzel, mideyi yormayan (**Emirdağ -Af.; Akçaköy *Nizip -Gaz.; *Afşin -Mr.; *Gürün -Sv.; Afşar, Pazarören *Pınarbaşı -Ky.*) (TDK, 1979, s. 4245^a).

40. Ciğerim olsun bir gün yaramazsa işime bir gün yarar.

ciğer (I) yakın akraba (*Şule -Gm.; Bağlıca *Ardanuç -Ar.; -Kr.; -Ezc. ve köyleri; *Erciş -Vn.; *Gürün -Sv.; *Boğazlayan -Yz.*) (TDK, 1968, s. 962^b).

41. Cingan göçmeyince bayımaz.

bayımak (I) zengin olmak (*-Ks.; -Yz.; -Ank.; *Silifke, *Anamur -İç.*) (TDK, 1965, s. 579^b).

Çingene göçünce bayımaz (**Silifke -İç.*) (TDK, 2016, s. 78).

Derleme Sözlüğü'nde ve *BAAD*'de birbirinin zıttı olarak kaydedilen bu iki sözün, aynı bölgeden derlenmiş olmaları dolayısıyla, tek bir atasözünün yanlış imla ile kaydedilmiş biçimleri olduğu söylenebileceği gibi "Atın ahmağı rahvan, insanın ahmağı pehlivan olurmuş." (TDK, 2016, s. 48) ve "Atın iyisi rahvan, insanın iyisi pehlivan olur." (TDK, 2016, s. 48) maddelerinde olduğu gibi birbirinin zıttı olan iki farklı atasözü olduğu da söylenebilir.

42. **Cingillinin eti az olur.**

cingilli (I) sığırların arkasında gezip onların yiyeceğini toplayan, beyaz, siyah ve sarı renkli küçük bir kuş (*Sürez *Bozdoğan -Ay.*) (TDK, 1968, s. 979^b).

43. **Ciyakela has toprahta olur.**

ciyakela solucan (**Şavşat ve köyleri -Ar.*) (TDK, 1968, s. 990^b).

44. **Çağrıldığıın yerden erinme, çağrılmadığıın yerde görünme.**

erinmek çekinmek (*Bölceağaç *Manyas -Ba.*) (TDK, 1982, s. 4497^b).

Aranan yere erinme, aranmayan yere görünme (*Tatalit *Çıldır -Kr.*) (TDK, 2016, s. 42).

Çağrılan (çağrıldığıın) yere erinme, çağrılmayan (çağrılmadığıın) yere görünme (Aksoy, 1993, s. 215)

Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yere görünme (TDK, 2011, s. 481^a).

45. **Çakalın köpekten saparı yok.**

sapar ayrıntı, fark (*Moymul *Tavşanlı -Kü.*) (TDK, 1978, s. 3540^a).

46. **Çaleli toprak iyi bağ yetiştirir.**

çaleli kumsal toprak (**Sungurlu -Çr.*) (TDK, 1968, s. 1051^a).

47. **Çalışan gol (kol) çelikleşir.**

çelikleşmek sağlamlaşmak (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1968, s. 1124^a).

İşleyen demir pas tutmaz (paslanmaz, ışıldar) (Aksoy, 1993, s. 331).

48. **Çamurla oynayan çocuk hiçi olur.**

hiçi pis, kirli (*Hamidiye *Gündoğdu -Rz.*) (TDK, 1974, s. 2383^b).

49. **Çapa adam hayırsızdır.**

çapa (IV) tüysüz (*-Rz. köyleri.*) (TDK, 1968, s. 1072^b).

İtin uluyanı uğursuz olur (*Böğürtlen *Sivrihisar -Es.*) (TDK, 2016, s. 149).

50. **Çelbeşik havada şemsiye taşınır.**

çelbeşik karışık, bozuk (*-İst.; *Maçka -Tr.; *Refahiye -Ezc.; *Bünyan -Ky.; -Nğ.; Kışla *Elmalı -Ant.*) (TDK, 1968, s. 1117^b).

51. **Çeli küçük iken sevilir.**

çeli (II) keçi yavrusu (*Kazmasökü -Sn.*) (TDK, 1968, s. 1122^b).

52. **Çelpin eti tatlı olur.**

çelpin piliç (*-Ada.*) (TDK, 1968, s. 1126^a).

53. **Çem çakalsız olmaz.**

çem (I) karamuk ve benzeri bodur ağaçların bulunduğu yer (**Kangal -Sv.; Kerkük*) (TDK, 1968, s. 1127^b).

Meşe aslansız olmaz (*-Vn.*) (TDK, 2016, s. 180).

Meşe çakalsız olmaz (*Kocabey *Şavşat -Ar.*) (TDK, 2016, s. 180).

Ayısız orman olmaz (Soykut, 1974, s. 69).

Orman geyiksiz olmaz (Soykut, 1974, s. 69).

54. **Çemente basınca fakirlik başlar.**

çemente (II) çoluk çocuk (*-Kr.*) (TDK, 1968, s. 1129^a).

Çoluk çocuk sahibi oldukça gül de bulunur bülbül de (Albayrak, 2009, s. 314^b).

Bahse konu iki atasözü zıt anlamdadır.

55.Çıplak ev neye yarar daya döşe olmayınca.

daya döşe oturmaya, yaslanmaya yarayan minder ve yastık gibi şeyler (*Bozan -Es.*) (TDK, 1969, s. 1383^b).

56.Çiçek çabuk açar, çabuk söğünür.

söğünmek (III) solmak (*-Ank.*) (TDK, 1978, s. 3675^a).

57.Çiçek görülmeden kış gelmez.

çiçek (IV) ufukta görülen küçük köpüklü dalgacıklar (*-Sm.*) (TDK, 1968, s. 1203^b).

58.Çilepelik havalarda yağmur az yağar.

çilepelik çisentili (*Gerze *Devrek -Zn.*) (TDK, 1968, s. 1217^a).

59.Çocuğu sevindiren bir dığıl şekerdir.

dığıl (I) tane (*Ferenge *Erbaa -To.*) (TDK, 1969, s. 1452^b).

60.Çocuğun örgünü uzatırsan arsız olur.

örk (II) yetki (**Çal -Dz.*) (TDK, 1977, s. 3347^b).

Çocuğun örgünü uzatırsan arsız olur (**Çal -Dz.*) (TDK, 2016, s. 79).

Çocuğa yüz verme, kundakta kutsuz etme (Albayrak, 2009, s. 189^a).

61.Çok dalbazlayan ya kele ya köre düşer.

dalbazlamak hiç bir şeyi beğenmemek, ince eleyip sık dokumak (**Boyabat -Sn.*) (TDK, 1969, s. 1340^a).

Ağmansız güzel arayan yârsız kalır (*-Kn.*) (TDK, 2016, s. 32).

Ağmansız güzel arayan yârsız kalır (Soykut, 1974, s. 95).

Ayıpsız yâr (dost) arayan (isteyen) yârsız (dostsuz) kalır (Soykut, 1974, s. 95).

Çok kındışlayan ya kele düşer ya köre (*-Sn.*) (TDK, 1975, s. 2810^a).

62.Çok kındışlayan ya kele düşer ya köre.

kındışlamak çok incelemek (*-Sn.*) (TDK, 1975, s. 2810^a).

Ağmansız güzel arayan yârsız kalır (*-Kn.*) (TDK, 2016, s. 32).

Ağmansız güzel arayan yârsız kalır (Soykut, 1974, s. 95).

Ayıpsız yâr (dost) arayan (isteyen) yârsız (dostsuz) kalır (Soykut, 1974, s. 95).

Çok dalbazlayan ya kele ya köre düşer (**Boyabat -Sn.*) (TDK, 1969, s. 1340^a).

63.Çot üzüm hevenk olmaz.

çot (III) çok sık (**Ereğli -Kn.*) (TDK, 1968, s. 1274^b).

Çot üzüm hevenk olmaz (**Ereğli -Kn.*) (TDK, 2016, s. 81).

64.Çörek gelgin hamurdan yapılır.

gelgin mayalanmış hamur (*Darıveren *Acıpayam -Dz.*) (TDK, 1972b, s. 1977^a).

65.Dağda kütük çok, o da pelen ile sökülür.

pelen (I) bilgi, ustalık (*Dastarlı *Ayaş -Ank.*) (TDK, 1977, s. 3423^a).

66.Dallanan dala düşer.

dallanmak (II) yüksekte atmak Dallanma dala düşersin (**Yalvaç -Isp.*) (TDK, 1969, s. 1346^a).

O kadar yükseğe uçma; zira düşeceğin yer yine kara yerdir (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 430).

67.Damınan gatık tükenir, damlayan tükenmez.

damınan dam dolusu (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1969, s. 1352^a).

Damla katık tükenir, damla(-yan) katık tükenmez (**Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 84).

68.Dandırğaç unutsa bandırğaç unutmaz.

bandırğaç mürekkep kalemi, kamyş kalem (*Balkande *Beyşehir -Kn.*) (TDK, 1965, s. 518^a).

dandırğaç hokka (*Balkandak *Beyşehir -Kn.*) (TDK, 1969, s. 1357^b).

Âlim unutmmuş, kalem unutmamış (Oy, 1972, s. 253; TDK, 2011, s. 96^b).

69.Daruğ bekçisiz olmaz.

daruğ doruk (*Uluşiran *Şiran -Gm.*) (TDK, 1969, s. 1374^a).

70.Daş ol da baş yar.

daş olmak sertleşmek, metin olmak (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1969, s. 1377^a).

Taş ol da baş yar (-*Vn.*; -*Çkr.*; **Gemerek -Sv.*; **Küre -Ks.*) (TDK, 2016, s. 208).

Taş ol da baş yar (Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 452).

71.Demsiz harcanan para çabuk tükenir.

demsiz kararsız, hesapsız (*Bağullı *Eğridir -Isp.*) (TDK, 1969, s. 1419^b).

72.Deveye kirç lazım olursa boynunu uzatır.

kirç ağaçların taze sürgünleri (*Bahçeli *Bor -Nğ.*) (TDK, 1975, s. 2875^b).

Burç yiyecek deve boynunu uzatır (*Mansurlu *Feke -Ada.*) (TDK, 2016, s. 70).

Deveye ot lâzımsa boynunu uzatır (Oy, 1972, s. 275).

Deveye burç gerek olursa boynunu uzatır (Aksoy, 1993, s. 239).

73.Deveyi zeber, insanı ar öldürür.

zeber deveye, kaldırılabileceğinden fazla konulan yük (**Çifteler -Es.*) (TDK, 1979, s. 4354^b).

Derleme Sözlüğü'nde verilen tarifteki "deve" kelimesinin ilgili tanık cümleden dolayı tarife eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır; ancak aslı 'yük üzerindeki küçük yük' manasında Farsça "**ser-bâr**" (Steingass, 1892, s. 669^b) olan bu kelime yalnızca deve yükü ile ilgili değildir. Ayrıca *Derleme Sözlüğü*'nde farklı bir maddede ve *Türkçe Sözlük*'te kelimenin manası daha doğru olarak yer almaktadır: **zelber** yük, dert, sıkıntı (**Bünyan -Ky.*) (TDK, 1982, s. 4832^a). **zelber** büyük yük üzerine konulan küçük yük (TDK, 2011, s. 2228^b).

Deveyi yük değil zelber yıkar (-*Gaz.*) (TDK, 2016, s. 91).

Yiğidi ar, deveyi zelber yıkar (-*Gaz.*) (TDK, 2016, s. 226).

Deveyi yük değil zelber yıkar (Aksoy, 1993, s. 240).

74.Dığraklık uçan kuştur.

dığrak (III) genç (*Doğanbeyli *Saimbeyli -Ada.*) (TDK, 1969, s. 1453^b).

Gençlik uçar kuştur, ihtiyarlık naçar iştir (Albayrak, 2009, s. 471^b).

75.Dıhıs toprağa bel geçmez.

dıhıs üstüne basılmış sert toprak: Dıhıs toprağa bel hiç geçmez (**Mucur -Krş.*) (TDK, 1969, s. 1454^a).

76.Dönen günler geri gelmez.

dönen gün geçmiş gün (-*Sm.*) (TDK, 1969, s. 1584^b).

Dönen günler geri gelmez (-*Sm.*) (TDK, 2016, s. 96).

77.Dutumsuz mal, dükkân bekçiliği yapar.

dutumsuz tutunmayan, rağbetsiz (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1969, s. 1613^b).

78.Düdük gagaçtan yapılır.

gagaç (III) içi boş olan kamyş gibi bitkilerin gövdesi (**Şavşat -Ar.*) (TDK, 1972b, s. 1892^a).

79. Düşüneklü iş yapan pişman olmaz.

düşüneklü akıllıca, düşünerek (-*Sm.*) (TDK, 1969, s. 1640^a).

Düşüne düşünme görmeli iş (*Çırakman -Sm.*) (TDK, 2016, s. 100).

Düşüne düşünme görmeli işi sonra pişman olmamalı kişi (**Germencik -Ay.*) (TDK, 2016, s. 100).

Düşüne düşünme görmeli işi, sonra pişman olmamalı kişi (Aksoy, 1993, s. 254).

80. Efendinin künküllüğü doğrudur.

künküllük düşünce, fikir (**Şarköy -Tk.*) (TDK, 1975, s. 3039^a).

81. Ehēyin geldiği yerde neşe var demektir.

ehēy sevinç bildiren ünlem (-*Yz. ilçe ve köyleri; Tahanlı *Mersin -İç.*) (TDK, 1982, s. 4492^a).

82. Eğer örtüksüz yakışmaz.

örtük (I) eğerin üstüne konulan halı (**Şavşat köyleri -Ar.*) (TDK, 1977, s. 3351^a).

Eyer örtüksüz yakışmaz (**Şavşat köyleri -Ar.*) (TDK, 2016, s. 118).

83. Eldirtinin iyisinden bizim kötümüz yeğdir.

eldirti yabancı, ecnebi (**Ünye -Or.; Denizli, Beşikdüzü *Vakfikebir -Tr.*) (TDK, 1972a, s. 1708^b).

Bizim kötümüz elin iyisinden yeğdir (*Gündüzbey *Yeşilyurt -Ml.*) (TDK, 2016, s. 67).

Elin iyisi, birbirinin kötüsüyle değişilmez (*Ketendere *Akkuş -Or.*) (TDK, 2016, s. 108).

84. Elmanın kabuğu yoktur, armutun kuzusu.

kunzu yenen meyvenin çekirdekli kısmı, koçanı (-*Gm.*) (TDK, 1975, s. 3003^a).

Elmayı soy ye, eriği say ye; armudu sapçığı ile küpçüğü ile ye (*Şıhlar *Alanya -Ant.*) (TDK, 2016, s. 109).

Elmayı soy da ye, eriği say da ye; armudu sapçığı ile küpçüğü ile ye de ye (Albayrak, 2009, s. 415^a).

85. Esnek uyku getirir.

esnek (II) esneme (*Afşar, Pazarören *Pınarbaşı -Ky.*) (TDK, 1982, s. 4498^b).

Uyku uyku getirir, uyku et bitirir (-*Gaz.*) (TDK, 2016, s. 214).

Esnek, esnek getirir (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 208).

Esnek (esneme), esnemek getirir; uzun söz, uyku getirir (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 208).

Uyku uykunun mayasıdır (Aksoy, 1993, s. 454).

86. Eşeğin cundası kadar yük sarmalı.

cunda (I) kuvvet (*Düğrek -Mğ.*) (TDK, 1968, s. 1016^b).

87. Etin çarasını fakir yer.

çara (II) yağsız ince (et hk.) (-*Bo.; *İskilip -Çr.; Etimesgut -Ank.*) (TDK, 1968, s. 1080^a).

88. Etin ökçesi lezzetsizdir.

ökçe (III) bütün altındaki et parçası (-*Mğ.*) (TDK, 1977, s. 3325^a).

Etin ökçesi lezzetsizdir (-*Mğ.*) (TDK, 2016, s. 116)

89. Ezgülerin kemiği çürür adı kalır.

ezgü iyi (kimse) (*Ayvacı *Merzifon -Ama.*) (TDK, 1972a, s. 1829^b).

Ezgülerin kemiği çürür adı kalır (*Ayvacı *Merzifon -Ama.*) (TDK, 2016, s. 325). *BAAD*'de deyimler kısmına kaydedilmiş; ancak atasözü olmalı.

Yiğit ölür adı kalır, muhannesin neyi kalır? (Soykut, 1974, s. 247).

90. Gam da geçer dem de geçer.

dem (III) neşe, gönül hoşluğu, keyf (**İğdir -Kr.; *Bor -Nğ.*) (TDK, 1969, s. 1415^a).

“Dem” derler, bu da geçer; “gam” derler, bu da geçer (*-Isp.*) (TDK, 2016, s. 88).

91. Gamar tay az arpa yer.

gamar (II) küçük at (*Eldirek *Fethiye -Mğ.*) (TDK, 1972b, s. 1906^b).

92. Gayrakta buğday az olur.

gayrak (II) kırmızımtırak toprak (*Çandır *Sütçüler -Isp.*) (TDK, 1972b, s. 1949^a).

93. Gelişine varışım, tarhanana bulgur aşım.

varış (II) davranış (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1979, s. 4091^b).

Varışına gelişim, tarhana aşına bulgur aşım (Aksoy, 1993, s. 459).

Gelişine gidişim, tarhana aşına bulgur aşım (Albayrak, 2009, s. 470^a).

94. Gen araziye koca öküzü söktürürler.

gen (I) bir müddet sürülmeyerek boş kalmış ve ota kaplanmış tarla (*Çığrı, Sütlaç, *Dinar, Bayat, *Emirdağ -Af.; *Eşme ve çevresi -Uş.; Örkenez, Sücüllü, *Yalvaç, *Keçiborlu ve çevresi, Uluğbey, Yassıören *Senirkent -Isp.; Güney, Salda *Yeşilova, Başpınar *Tefenni -Brd.; Bulkaz, Homa *Çivril, Oğuz, Darıveren *Acıpayam, Ovacık *Tavas, Hacıfakı, Kızılhisar, *Sarayköy ve köyleri, Yukarıseyit *Çal -Dz.; Dallica, Kırcaklı *Nazilli, Eymir *Bozdoğan, *Karasu -Ay.; Pınarbaşı, *Kuşadası, *Ödemiş, *Urla, *Bergama -İz.; Avdan *Soma, Demirci, Selimşahlar, *Alaşehir, -Mn.; *Edremit, Yeniköy -Ba.; Bahçeli *Ezine -Çkl.; *Mustafa Kemal Paşa -Brs.; Dere *Simav -Kü.; *Bozan, Tokat -Es.; Oğul, Aşağı-kayı *Tosya, -Ks.; *Boyabat -Sm.; *Merzifon -Ama. ve köyleri; -Ml.; -Ky.; *Bor -Nğ.; *Aksaray, Gargara *Ermenek, İbrala *Karaman, *Hadım, *Ereğli, İsmil *Akşehir -Kn.; İncirlik, -Ada.; Çeltikçi *Anamur, *Mut ve köyleri, Civanyaylağı, *Mersin, Taşucu, *Tarsus -İç.; *Alanya, Seydişehir *Akseki, *Finike, Taşağıl -Ant.; Yerkesik, *Datça, Gerişburnu, *Ula, *Milas, *Fethiye -Mğ.) (TDK, 1972b, s. 1988^a).*

Gen araziye koca öküzü söktürürler (*Çığrı, Sütlaç *Dinar, Bayat *Emirdağ -Af.; *Eşme ve çevresi -Uş.; Örkenez, Sücüllü *Yalvaç, *Keçiborlu ve çevresi, Uluğbey, Yassıören *Senirkent -Isp.; Güney, Salda *Yeşilova, Başpınar *Tefenni -Brd.; Bulkaz, Homa *Çivril, Oğuz, Darıveren *Acıpayam, Ovacık *Tavas, Hacıfakı, Kızılhisar *Sarayköy ve köyleri, Yukarıseyit *Çal -Dz.; Dallica, Kırcaklı *Nazilli, Eymir *Bozdoğan, *Karasu -Ay.; Pınarbaşı *Kuşadası, *Ödemiş, *Urla, *Bergama -İz.; Avdan *Soma, Demirci, Selimşahlar, Alaşehir -Mn.; *Edremit, Yeniköy -Ba.; Bahçeli *Ezine -Çkl.; *Mustafa Kemal Paşa -Brs.; *Simav -Kü.; Bozan, Tokat -Es.; Oğul, Aşağıkayı *Tosya -Ks.; *Boyabat -Sm.; *Merzifon -Ama. ve köyleri; -Ml.; -Ky.; *Bor -Nğ.; *Aksaray, Gargara *Ermenek, İbrala *Karaman, *Hadım, Ereğli, İsmil *Akşehir -Kn.; İncirlik -Ada.; Çeltikçi *Anamur, *Mut ve köyleri, Civanyaylağı *Mersin, Taşucu *Tarsus -İç.; *Alanya, Seydişehir *Akseki, *Finike, Taşağıl -Ant.; Yerkesik *Datça, Gerişburnu *Ula, *Milas, *Fethiye -Mğ.) (TDK, 2016, s. 331). BAAD’de deyimler kısmına kaydedilmiş; ancak atasözü olmalı. BAAD’de benzer atasözleri için bk.: Evleği koca öküz katar (**Silifke -İç.*) (TDK, 2016, s. 118). Evleğin (hendeğin) derinini ihtiyar (yaşlı) öküz yapar (**Maçka -Tr.*) (TDK, 2016, s. 118).*

95. Geyvesiz çift sürülmez.

geyve saban okuna takılan çivi (*Darıveren *Acıpayam -Dz.*) (TDK, 1972b, s. 2018^a).

96. Gımdımakla karın doymaz.

gımdımak az olan bir şeyi idare ederek harcamak (*Afşar köyleri *Pınarbaşı -Ky.*) (TDK, 1972b, s. 2045^a).

Diş kurdamakta karın doymaz (**Bünyan -Ky.*) (TDK, 2016, s. 93).

Kimdımakla karın doymaz (*Afşar köyleri *Pınarbaşı -Ky.*) (TDK, 1975, s. 2802^b).

97. Gişinin malı başaltında gerek.

başaltı emin yer, en güvenilecek yer (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1965, s. 552^b).

98. **Gonşu gonşuya her vakit ehtaçtır.**

ehtaç gereksinli, muhtaç (*Uluşiran *Şiran -Gm.*) (TDK, 1972a, s. 1690^b).

Komşu komşunun külüne (tütününe) muhtaçtır (Aksoy, 1993, s. 280; TDK, 2011, s. 1469^a).

99. **Gölüğü güçlü ulaçlıya Bağdat komşu kapısıdır.**

ulaçlı katırcı, yük hayvanı kiracısı (*Ayran *Bahçe -Ada.*) (TDK, 1979, s. 4031^b).

Ehl-i yesâra Bağdat yolu dümdüz (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 483).

100. **Gömbeldeği almayan çoban davarı vermez.**

gömbeldeğ çobanlara verilen bahşiş (**Ereğli -Kn.*) (TDK, 1972b, s. 2147^b).

101. **Gönülsüz namaz, göklere ağmaz.**

ağmak yükselmek, yukarı çıkmak (*İncesu *Dinar -Af.; *Eşme çevresi -Uş.; Körküler *Yalvaç, *Gelendost köyleri, Yassıvıran *Senirkent, Senir, Y. Bademli *Şarki Karaağaç, Sübüova, Yakaköy, -Isp.; Çandır, Karamanlı, *Tefenni, Örencik, Kayadibi *Yeşilova -Brd.; Kelekçi *Acıpayam ve köyleri, Ekse, Dedeköyü *Çal, Çıtak, Bulkaz *Çivril, *Buldan ve köyleri, *Sarayköy köyleri, Honaz -Dz.; Eğridere *Kuyucak, Sürez *Bozdoğan -Ay.; Tepeköy *Torbalı, İncecikler, Bölcek *Bergama -İz.; Minnetler *İvrindi -Ba.; Yenice *Emet, -Kü.; *Sivrihisar, Bozan -Es.; -Bo.; *İnebolu köyleri -Ks.; *Çerkeş, -Çkr.;-Çr.; İnaltı, *Ayancık -Sn.; *Bafra -Sm.; *Merzifon ve köyleri -Ama.; *Zile -To.; *Mesudiye köyleri, Danişman, *Fatsa, Uzunmusa -Or.; -Tr.; -El.; *Halfeti, -Ur.; *Gürün -Sv.; Küçükboynul -Yz.; *Ayaş -Ank.; Sarılar *Avanos -Krş.; *Ulukışla, *Bor -Nğ.; Amuva, Sarıvadi, *Ermenek, Engili *Akşehir, -Kn.; *Kadirli, *Karaisalı -Ada.; *Anamur, Tekeler, *Silifke, -İç. köyleri; Karadere *Gündoğmuş, *Akseki, Sidek *Kaş, Güzelsu *Elmalı, *Gazipaşa köyleri -Ant.; Gölcük -Mğ.; -Ed.) (TDK, 1963, s. 103^b).*

Alaca namaz, Hakk'a yaramaz (-Sm.) (TDK, 2016, s. 35).

Gönülsüz namaz, göklere ağmaz (Oy, 1972, s. 285; TDK, 2011, s. 966^b).

102. **Gözüğen dağın uzağı yakını olmaz.**

gözüğen görünen (*Büyükkabaca *Senirkent -Isp.*) (TDK, 1972b, s. 2184^a).

Görünen dağın ardı (arkası, dibi) yakındır (*Dort *Sultandağı -Af.; *Eğridir -Isp.; Gülbayır *Niksar -To.; -Sm.*) (TDK, 2016, s. 127).

Görünen dağın dibi tez gelir (**Bulancağ -Gr.*) (TDK, 2016, s. 127).

Görünen dağın (köyün) uzağı olmaz (Aksoy, 1993, s. 292).

103. **Güçlük işe göre verilir.**

güçlük (I) ücret, bedel (*Kızılhisar *İncesu -Ky.; Karahasanlı *Avanos -Nş.*) (TDK, 1972b, s. 2211^a).

104. **Güzel değülüm ki sözümde geşgülün olsun.**

geşgülüm daha da kıymetli (*Uluşiran *Şiran -Gm.*) (TDK, 1972b, s. 2007^b).

105. **Hafif yağan yağmur toprağa iyi öğer.**

öymek (IV) içine geçmek (**Ayaş -Ank.*) (TDK, 1977, s. 3366^a).

ögmek (IV) emmek (toprağın su emmesi için) (*Yassıören *Senirkent -Isp.*) (TDK, 1977, s. 3316^a).

Hafif yağan yağmur toprağa iyi öğer (**Ayaş -Ank.*) (TDK, 2016, s. 341). *BAAD*'de deyimler kısmına kaydedilmiş; ancak atasözü olmalı.

106. **Halatsız ev kanatsız kuşa benzer.**

halat (IV) tahıl (*Balkande *Beyşehir -Kn.*) (TDK, 1974, s. 2257^b).

Anasız çocuk kanatsız kuş gibidir (**Karapınar -Kn.*) (TDK, 2016, s. 41).

107. **Hastalık birden gelir, öyün öyün gider.**

öyün öyün yavaş yavaş (-Gaz.) (TDK, 1977, s. 3367^a).

Hastalık birden gelir, öyün öyün gider (-Gaz.) (TDK, 2016, s. 344). *BAAD*'de deyimler kısmına kaydedilmiş; ancak atasözü olmalı.

Hastalık kantarla girer miskalle çıkar (Aksoy, 1993, s. 303).

108. Hepimizin gideceği yir daşlı köydür.

daşlı köy mezar, mezarlık (*Zile -To.; *Bor -Nğ.) (TDK, 1969, s. 1377^a).

109. Her âşığın kendine göre bir deyişi vardır.

deyiş beste, makam (-Mğ. ve çevresi) (TDK, 1969, s. 1447^a).

Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır (Aksoy, 1993, s. 313).

110. Her garı sakız çinner amma, Türkmen gızı dadını çıkarır.

dadını çıkarmak zevkini tam duymak (*Bor -Nğ.) (TDK, 1969, s. 1320^a).

Herkes sakız çiğner ama (çıtlatamaz), Kürt (Çingene) kızı tadını çıkarır (Aksoy, 1993, s. 311).

111. Herkesin arşınına göre bez vermezler.

azdolu coşkun, taşkın: Azdoluluk yapma, aklını başına topla, öyle herkesin arşınına göre bez vermezler (*Şabanözü* *Polatlı -Ank.) (TDK, 1963, s. 437^b).

Arşınına göre bez yırtılmaz (*İğdir* -Brs.) (TDK, 2016, s. 44).

Herkesin arşınına göre bez verilmez (Oy, 1972, s. 289).

Herkesin arşınına göre bez vermezler (TDK, 2011, s. 1086^a).

112. Her şeyin kutu eyi olur.

kut orta büyüklükte, sağlam (nesne için) (-Çr.) (TDK, 1982, s. 4574^b).

hayru 'l-umûri avsaṭuhâ = işlerin en hayırlısı orta yollu olanıdır (zayıf hadistir) (el-Aclûnî, 2019, s. 365).

İşlerin hayırlısı orta olanıdır (Üstün, 2021, s. 296).

113. Her tavuk kendi küllüğünde deşelenir.

deşelenmek tavuklar eşelenmek (TDK, 1969, s. 1437^b).

Her horoz, zibilliğinde yavuz (-Gaz.) (TDK, 2016, s. 135).

Her horoz kendi çöplüğünde (küllüğünde) öter (eşinir) (Aksoy, 1993, s. 308).

Her horoz kendi çöplüğünde öter (TDK, 2011, s. 1084^a).

114. Her zaman çiğdem çıkmaz, bazan da küsküç kırılır.

küsküç ağaç ya da demir sopa (havuç, çiğdem vb. çıkarmakta kullanılır) (*Çığrı* *Dinar -Af.; *Tokat* -Es.; -Ur.; -Gaz.; -Mr.; *Keskin -Ank.; -Krş.) (TDK, 1975, s. 3050^b).

Her zaman çiğdem çıkmaz, bazan da küsküç kırılır (-Gaz.) (TDK, 2016, s. 137).

Her zaman çiğdem çıkmaz, bazan da küsküç kırılır (Aksoy, 1993, s. 313).

115. Herkesin çocuğu kendine müddeberdir.

müddeber önemli, değerli (*Ziyere* -Ama.) (TDK, 1977, s. 3227^b).

116. Herkesin elinde bir sallama, ağaçta elma kalır mı?

sallama (II) uzun sopa (*Çarşamba -Sm.) (TDK, 1978, s. 2526^b).

117. Hırlayan kazanır.

hırlamak çalışmak (*Rumeli göçmenleri* -Brs.) (TDK, 1974, s. 2371^a).

Çalışan kazanır (Albayrak, 2009, s. 294^b).

118. Hışır toprak iyi sürülür.

hışır (IV) nemli toprak (**Turgutlu -Mn.*; *Deretürbeli *Alanya -Ant.*) (TDK, 1974, s. 2377^b).

Üğlek tarlanın sürülmesi kolaydır (**Vezirköprü -Sm.*) (TDK, 1979, s. 4059^b).

119. Hozanda ekin olmaz.

hozan kırlık yer (-*Rz.*) (TDK, 1974, s. 2425^a).

Avgun olan yerde ekin olmaz (*Oğul -Ks.*) (TDK, 2016, s. 50).

Avgun olan yerde ekin olmaz (*Oğul -Ks.*) (TDK, 1963, s. 381^b).

Tırlak toprakta ekin olmaz (*Büyük Yence -Bil.*) (TDK, 1978, s. 3922^b).

120. Höyüş odun yanmaz.

höyüş yaş: Höyüş odun yanar mı? (*Karapapaklar, Selim *Sarıkamuş -Kr.*) (TDK, 1974, s. 2440^b).

Yaş ot yanmaz, elçi öldürülmez (MKB, 2001b, s. 152).

121. İğilda yüzmek kolaydır.

ıgıl belli olmayacak kadar yavaş akıntılı su (*Kazmasökü -Sn.*) (TDK, 1974, s. 2456^a).

122. İrbasaya inanma, irbasasız kalma.

irbasa boş inancı olanlarca hastalığı iyi ettiğine inanılan büyü, kocakarı ilacı (**Eğirdir ve köyleri, *Sütçüler ve köyleri -Isp.*) (TDK, 1974, s. 2482^b).

Fala inanma, falsız kalma (**Eğirdir -Isp.*; *Kamarık *Kemah -Ezc.*) (TDK, 2016, s. 119).

Fala inanma, falsız kalma (Aksoy, 1993, s. 280).

123. İrgat senin işini elefirleyiverir.

elefirlemek işi tez, baştan savma yapmak (*Kozluca -Brd.*) (TDK, 1982, s. 4493^a).

İrgat da olsa sahibine göre iş görür (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 198).

Surha iş yarım olur (-*Kü.*; **Kemah -Ezc.*; **Ağın -El.*; **Hozat -Tn.*; -*Ml.*) (TDK, 1978, s. 3698^b).

124. İhtiyarlık tapsızlıktır.

tap (I) güç (-*Çr.*) (TDK, 1982, s. 4737^b).

Madde başı ile örnek uyuşmuyor, tanık cümleye göre madde başı “tapsız” olmalı. *Derleme Sözlüğü*’nün bu ek cildi dışında “tapsız” maddesi de mevcut: **tapsız** güçsüz (**Sungurlu -Çr.*; **Merzifon köyleri -Ama.*) (TDK, 1978, s. 3828^b).

İhtiyarlık maskaralıktır (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 181).

İhtiyarlık maskaralık (Albayrak, 2009, s. 543^a).

125. İki değēt iplikten bir tek çorap örülür.

değēt iplik çilesi (**Fethiye ve köyleri -Mğ.*) (TDK, 1969, s. 1400^b).

Bir helepten bir çift çorap yapılır (*Havsı *Kelkit -Gm.*; *Ersis *Yusufeli -Ar.*) (TDK, 1974, s. 2331^b).

126. İli yiyen ökmüş, kendini yiyen çökmüş.

ökmek (II) onmak (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1977, s. 3325^b).

İli yiyen ökmüş, kendi[si] yiyen çökmüş (**Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 353). *BAAD*’de deyimler kısmına kaydedilmiş; ancak atasözü olmalı. *BAAD*’de benzer atasözleri için bk.: Elden yiyen börkmüş, keseden yiyen çökmüş (-*Gaz.*) (TDK, 2016, s. 105). Eli yiyen lökmüş, kendini yiyen çökmüş (**Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 109). El yiyen köpmüş, ev yiyen çökmüş (**Gürün -Sv.*) (TDK, 2016, s. 110).

127. İlk bazar ilk bazar, sonrası mada (mide) bozar.

bazar (III) pazarlık (-*Sm.*) (TDK, 1965, s. 586^a).

Örtük pazar ara bozar (Aksoy, 1993, s. 410).

Utanma pazar, dostluğu (mideyi) bozar (Aksoy, 1993, s. 454).

Örtülü pazar, dostluğu bozar (Albayrak, 2009, s. 471^b).

128. **İnsanı çarpanda soyarlar.**

çarpan (IV) engebeli toprak (*Yaylaköyü *Karaburun, Özbek -İz.*) (TDK, 1968, s. 1083^a).

129. **İnsanın kırnağı, hayvanın rehvanı sevilir.**

kırnak güzel, titiz, çevik (*Seyhan *Yenişehir -Brs.*) (TDK, 1975, s. 2834^b).

Adamın ahmağı pehlivan, hayvanın ahmağı rahvan olur (*Gündüzbey *Yeşilyurt -Ml.*) (TDK, 2016, s. 28).

Atın ahmağı rahvan, insanın ahmağı pehlivan olurmuş (**Silifke -İç.*) (TDK, 2016, s. 48).

Atın iyisi rahvan, insanın iyisi pehlivan olur (*-Isp.*) (TDK, 2016, s. 48).

Atın rahvanı, insanın avanağı (*-Isp.*) (TDK, 2016, s. 48).

130. **İt ayağına kıstır giyince kendini bey sanır.**

kıstır (II) pantolon: İt ayağına kıstır giyince kendini bey sandı (*Kayısubak *Emet -Kü.; Dalyan, *Bodrum -Mğ.*) (TDK, 1975, s. 2844^b).

Arap (aptal) biner bey oldum sanır, lağlaz (çelem) aşa girer yağ oldum sanır (**Kilis -Gaz.; -Isp.*) (TDK, 2016, s. 42).

Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aşa girince yağ oldum sanır (Aksoy, 1993, s. 106).

131. **İt, itin veletesidir.**

velete kavgada, gürültü patırtıda, kötülük yapmada yoldaş (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1979, s. 4094^b).

Köpeğin gönlü köpekle (*-Dz.; *Şebinkarahisar -Gr.*) (TDK, 2016, s. 171).

İt, itin imrehorudur (Albayrak, 2009, s. 569^b).

132. **İtin ahmağı baklavadan pay umar.**

ummak istemek, dilemek (**Şebinkarahisar -Gr.; -Ezc.; -Mr.; *Suşehri, *Koyulhisar, Vazıldan *Divriği -Sv.; *Ermenek -Kn.*) (TDK, 1979, s. 4037^b).

Ayının ahmağı kayganadan pay umar (**Hanak köyleri -Kr.*) (TDK, 2016, s. 51).

İtin (köpeğin) ahmağı baklavadan pay umar (Aksoy, 1993, s. 333).

İtin ahmağı baklavadan pay umar (TDK, 2011, s. 1230^a).

133. **İyi köpek avı çavığından sezer.**

çavık koku (*Balkandak *Beyşehir -Kn.*) (TDK, 1968, s. 1094^b).

134. **Kabaramanın etlisi yükseğe konar.**

kabarama hindi (**Çarşamba -Sm.; *Ünye -Or.*) (TDK, 1975, s. 2581^b).

135. **Kadın var aş keş yapar, kadın var keşi aş yapar.**

keş sevilmeyen yemek (*-Nğ.*) (TDK, 1975, s. 2769^b).

Avrat vardır, arpadan (arpa unundan) aş eder (yapar); avrat vardır, bulguru (buğday unundan) keş eder (yapar) (*Anamas *Eğridir -Isp.; -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 50).

Kadının iyisi arpadan aş yapar, kötüsü buğdaydan termaş yapar (*Akbulut *İspir -Ezm.*) (TDK, 2016, s. 154).

Kadın var arpa ununu aş eder, kadın var buğday ununu keş eder (Aksoy, 1993, s. 340).

136. **Kadının yakışı takkayla gelir.**

takka (II) kadınların giydiği fes (*Alâaddin *Acıpayam -Dz.; *Yerköy -Yz.*) (TDK, 1978, s. 3809^b).

137. **Karpuzu kavunu işlemeyince turşu kurulmaz.**

işlemek (V) bir şeyi delmek (*-Çr.*) (TDK, 1974, s. 2511^a).

138. **Kayalık yerlerde hot çok olur.**

hot (III) biçimi yuvarlak olan (taş için) (*Yukarıkale *Koyulhisar -Sv.*) (TDK, 1974, s. 2418^a).

139. **Kaz haşırılarsa rahat yolunur.**

haşırılanmak suda az pişmek (**Antakya -Hat.*) (TDK, 1974, s. 2303^b).

140. **Keçinin pöçüğü kısadır.**

pöçük (I) kuyruk (*Dereköy *Emirdağ -Af.; -Çr.; Gökköy *Reşadiye -To.; -Gm.; Bağlıca *Ardanuç, Çayağzı *Şavşat -Ar.; -Kr.; -Ezm.; -Dy.; *Hozat -Tn.; Agun *Arapkir, *Besni -Ml.; *Kilis -Gaz.; -Mr.; Başlamış *Dört Yol -Hat.; Ağrakos *Suşehri -Sv.; Kuruhüyük *Boğazlıyan -Yz.; *Pınarbaşı ve çevresi -Ky.; *Bor -Nğ.; -Kn.; Oymaklı, Gâvurdağı *Cebelibereket -Ada.*) (TDK, 1977, s. 3477^b).

Koyunun götü bir gün açıksa, keçinininki her gün açık (*-Gaz.*) (TDK, 2016, s. 374). *BAAD*'de deyimler kısmına kaydedilmiş; ancak atasözü olmalı. Aynı atasözü için bk.: Aksoy, 1993, s. 370. Koyunun kuyruğu var, örter (*-Gaz.*) (TDK, 2016, s. 374). *BAAD*'de deyimler kısmına kaydedilmiş; ancak atasözü olmalı. Aynı atasözü için bk.: Aksoy, 1993, s. 370.

141. **Kesmeyen bıçak ele şerşem, iş bilmeyen kadın dile şerşem.**

şerşem zararlı (*-Isp.*) (TDK, 1978, s. 3763^b).

Kör bıçak ele yavuz, kötü adam (avrat) dile yavuz (*-Gaz.*) (TDK, 2016, s. 172).

Kör (kesmez) bıçak ele (yavuz), iş bilmeyen avrat dile (yavuz) (Aksoy, 1993, s. 373).

142. **Kıdışa kelle üttüren kulaklarını bulamaz.**

kıdış koyun ve keçi kellelerinin kulaklarını çiğken yiyen kimse (*-Çr.*) (TDK, 1982, s. 4551^a).

143. **Kımdımakla karın doymaz.**

kımdımak az olan bir şeyi idare ederek harcamak (*Afşar köyleri *Pınarbaşı -Ky.*) (TDK, 1975, s. 2802^b).

Diş kurdamakta karın doymaz (**Bünyan -Ky.*) (TDK, 2016, s. 93).

Gımdımakla karın doymaz (*Afşar köyleri *Pınarbaşı -Ky.*) (TDK, 1975, s. 2045^a).

144. **Kımsır adam yükünü kendi kaldırır.**

kımsır cimri, pinti (*Atlıhisar *Şuhut, *Sandıklı, *Dinar -Af.; Irgılı *Çivril, *Çal -Dz.; *Elmalı -Ant.*) (TDK, 1975, s. 2804^a).

145. **Kıncık kadının kızı kıncık olur.**

kıncık (I) düzenli ve temiz (*Pazar *Kızılcahamam -Ank.*) (TDK, 1975, s. 2807^a).

146. **Kırk dereyi bir belen keser.**

belen, beleñ derelerin birleşip aktığı büyük dere (*-Ks.*) (TDK, 1965, s. 612^b).

İki dereyi, bir tepe (belen) keser (*Kayacık, Çavdır *Gölhisar -Brd.; -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 143).

Kırk dereyi bir dere keser (*Gündüzbey *Yeşilyurt -Ml.; *Eğridir -Isp.*) (TDK, 2016, s. 164).

Kırk dereyi bir tepe keser (Albayrak, 2009, s. 631^a).

147. **Kırtabanın kavunu tatlı olur.**

kırdaban verimliliği orta olan toprak (*Peşrefli *Tire -İz.*) (TDK, 1975, s. 2820^a).

kırtaban az ürün veren, çok bitek olmayan toprak (**Urla -İz.; *Yerkesik -Mğ.*) (TDK, 1975, s. 2836^b).

148. **Kırtılı kırk olanın işi bok olur.**

kırtıl (VI) kira, vergi (*Yahyalı *Develi -Ky.*) (TDK, 1975, s. 2837^b).

149. **Kışın seyile, yazın yaylaya göçerler.**

seyil (I) kuytu, ılık yer (**Afşin -Mr.; *Bor -Nğ.; Çiftepınar -İç.*) (TDK, 1978, s. 3595^b).

Yaz arandan, güz yayladan göç olur (*Ayrancı, Köpeli, -Ama.; Taşburun, *İğdir, Toreshev *Ardahan, *Göle, Kızılçakçak, *Arpaçay, -Krk.; -Ağ.*) (TDK, 1963, s. 298^a).

150. **Kıvrırma bostan tatsız olur.**

kıvrırma (II) sapı bükülerek zamanından önce olgunlaşması sağlanan karpuz, kavun (*Yenice *Tarsus -İç.*) (TDK, 1975, s. 2850^b).

151. **Kızıl pelidin odunu köz döker.**

kızıl pelit kızıl meşe (*-Sm.*) (TDK, 1975, s. 2866^b).

Ardıcın közü, çingenin sözü (*Eldirek *Fethiye -Mğ.*) (TDK, 2016, s. 43).

Çamın közü, yalancının sözü olmaz (*Gündüzbey *Yeşilyurt -Ml.; *Ünye -Or.*) (TDK, 2016, s. 76).

Söğüdün közü, kadının sözü (**Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 202).

Ardıcın közü olmaz, yalancının sözü olmaz (Aksoy, 1993, s. 150).

152. **Kızma toprak iyi ekin verir.**

kızma (II) nadas edilmiş toprak (**Turgutlu -Mn.; Deretürbeli *Alanya -Ant.*) (TDK, 1975, s. 2868^b).

153. **Kimi dizin dizin sürünür, kimi yüzün yüzün.**

yüzün yüzün yüzü üstüne, yüzünü yere sürterek (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1979, s. 4339^b).

154. **Kimse çöreğimde çiğ var demez.**

çörekte çiğ işde çürüklük, gidişte kötülük (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1968, s. 1292^b).

Kimse çöreğimde çiğim var demez (**Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 167).

Kimse ayranım (yoğurdum) ekşi demez (Aksoy, 1993, s. 363).

Kimse, aşım tuzludur, demez (Albayrak, 2009, s. 643^b).

155. **Kimsenin çırası dañadan yanmaz.**

dañadan sabaha kadar (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1969, s. 1355^b).

Kimsenin çırası tana dek yanmaz (**Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 167).

Kimsenin çırası tana kadar yanmaz (Aksoy, 1993, s. 365).

Kimsenin çerağı (çırağı) subha dek (kadar) yanmaz (Albayrak, 2009, s. 644^a).

156. **Kirdelsiz döven zor gelir.**

kirdel döven sürümek için ip takılacak demir halka (**Fethiye -Mğ.*) (TDK, 1975, s. 2876^a).

157. **Kirişin gergini lâhatı kırar.**

lâhat (II) pamuk atmaya yarayan yaydaki girişin hareketini sağlayan, iki yandaki yuvarlak parçalar (*Tahanlı *Mersin -İç.*) (TDK, 1977, s. 3059^a).

158. **Kolansız kuşak kuşanılmaz.**

kolan kuşakların üstüne gerilen üç santimetre eninde kayış (*Alâeddin *Acıpayam -Dz.; Fili *Biga -Çkl.*) (TDK, 1975, s. 2907^b).

159. **Koltakta söylenen koltukta duyulur.**

koltak [koltuk (I)] küçük oda (*Yakakayı -Es.*) (TDK, 1975, s. 2911^b).

160. **Koyma pınarda su durmaz.**

koyma yapma, uydurma, iğreti (**İzmit -Kc.*) (TDK, 1975, s. 2942^b).

Delik kapta su durmaz (*Masıt *Çameli -Dz.*) (TDK, 2016, s. 87).

Koyma pınar göz olmaz (**Gürün -Sv.*) (TDK, 2016, s. 176).

161. **Koyunun tiffillısını kasap almaz.**

- tıffıllı** zayıf (*Alâaddin *Acıpayam -Dz.*) (TDK, 1978, s. 3908^a).
162. **Köprü yükselince yol dökleşir.**
dökleşmek (II) düzleşmek (**Bor, -Nğ.*) (TDK, 1969, s. 1578^a).
163. **Kör kız daima dabıldar.**
dabıldamak korkak adımlarla yürümek (*Kozluca *Keçiborlu -Isp.*) (TDK, 1969, s. 1315^b).
164. **Mak çizilmeden aşık oynanmaz.**
mak daire (*-Ks.*) (TDK, 1977, s. 3106^b).
165. **Mal kümeltili olunca para kazanılır.**
kümeltili toplu, çok, yığılı (*Eğrigöz *Emet -Kü.*) (TDK, 1975, s. 3034^b).
 Para para kazanır, yahşı yiğit bel teper (*-Gaz.*) (TDK, 2016, s. 193).
 Para parayı çeker (Aksoy, 1993, s. 413; TDK, 2011, s. 1883^b).
166. **Mancusun mucusun, insan olur cusun cusun.**
cusun (I) çeşit, biçim (**İncesu, Hisarcık -Ky.*) (TDK, 1968, s. 1020^a).
167. **Mazak dekelerin iyi dölü çıkmaz.**
mazak (I) küçük (*Sofular *Eğridir -Isp.*) (TDK, 1977, s. 3143^b).
 Alçak boylunun dölü çok olur (*Bayat *Emirdağ -Af.*) (TDK, 2016, s. 36).
168. **Meyve ağacın dılpiklerinde olur.**
dılpik ağaçların ince dallarının uçları (**Ağın -El.; *Arapkir -Ml.*) (TDK, 1969, s. 1458^b).
169. **Mud mud deyeceen, armut de gurtul.**
mud mud demek söylenmemesi gereken sözü söyler gibi yapmak, gevelemek (*Uluşiran *Şiran -Gm.*) (TDK, 1982, s. 4599^b).
 Şaşı şaşı demeden, kör de de kurtul (*-Nğ.*) (TDK, 2016, s. 205).
 Şaşı çakır demektense (diyeceğine) kör de kurtul (Soykut, 1974, s. 95).
170. **Muhanatın kapısı zordur.**
muhanat (I) el, yabancı (*Çamköy *Göhlisar -Brd.*) (TDK, 1977, s. 3216^b).
 Elin kapısı taşın katısı (*-Af.*) (TDK, 2016, s. 108).
 El kapısı çetin açılır (*-Tr.*) (TDK, 2016, s. 109).
 El kapısı hem geç hem güç açılır (*Gündüzbey *Yeşilyurt -Ml.; -Isp.*) (TDK, 2016, s. 109).
 El kapısı hem geç hem güç açılır (Oy, 1972, s. 279).
171. **Nisiye, girmez kişiye.**
nisiye parası sonradan ödenmek üzere, veresiye (**İğdir -Kr.*) (TDK, 1982, s. 4606^a).
 Veresiye verenin kesesi boş kalır (**Silifke -İç.*) (TDK, 2016, s. 217).
 Veresiye, ver suya (*-Tr.*) (TDK, 2016, s. 217).
 Verirsen veresiye, gidersin batasıya (Oy, 1972, s. 320).
 Verirsen veresiye, batarsın karasuya (Aksoy, 1993, s. 461).
 Veresiye, ver (vire) suya (Albayrak, 2009, s. 859^b).
172. **Oğlan doğuran al bağlar.**
al bağlamak sevinmek, murada ermek (*Cumalıkızık -Brs.; -Çr.; -Sv.; *Silifke -İç.*) (TDK, 1963, s. 207^a).
 Oğlan doğuran ok gibi, kız doğuran bok gibi (**Mudurnu -Bo.*) (TDK, 2016, s. 185).
 Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün (Aksoy, 1993, s. 398).

173. **Oğrular goyunu arddan sürme götürür.**

arddan sürme tümünü, hepsini (*İrişli, Bayburt -Kr.*) (TDK, 1963, s. 304^a).

174. **Oltansız çarık ayağı acıtır.**

oltan çarığın içine konulan bez ya da deri parçası: Oltansız çarık ayağını acıtır (*Çomaklı *Korkuteli -Ant.*) (TDK, 1977, s. 3278^a).

175. **Omsu çocuk kendini sevdendir.**

omsu sevimli (*Hadım *Çal -Dz.; *Milâs -Mğ.*) (TDK, 1977, s. 3280^a).

Omsu çocuk kendi[si]ni sevdendir (*Hadım *Çal -Dz.; *Milâs -Mğ.*) (TDK, 2016, s. 187).

176. **Ot kökünün üstüne ağsar.**

ağsamak basmak, dayanmak, yerleşmek (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1963, s. 112^b).

Ot kökünden ağsar (**Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 187).

Ot kökünden biter (*-Bt.; *Yerköy -Yz.; -Vn.; -Gaz.; Avdan *Çamlıdere -Ank.; *Kağızman -Kr.*) (TDK, 2016, s. 188).

Ot kökünün üstünde göğerir (**Mudurnu -Bo.*) (TDK, 2016, s. 188).

Ot kökü(-nün) üstüne(-de) aksar (büyür) (**Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 188).

Ot kökü üstünde biter (Aksoy, 1993, s. 403).

Ot kendi kökünün üstünde büyür (biter) (Albayrak, 2009, s. 738^b).

177. **Oylaklar çok rüzgâr almaz.**

oylak çukur yer (*Harşit *Torul -Gm.*) (TDK, 1977, s. 3301^a).

Oylaklar çok rüzgâr almaz (*Harşit *Torul -Gm.*) (TDK, 2016, s. 188).

178. **Oynak yerde ev yapılmaz.**

oynak yeraltı sularının etkisiyle kayan alan (*-Rz.*) (TDK, 1982, s. 4618^a).

179. **Öğünsüz yemek yenmez.**

öğün (V) vakit, zaman: Öğünsüz yemek yemeyin (**Dinar -Af.; Bağlılı *Eğridir -Isp.; -Brd.; Kadıköy, Yukarıseyit *Çal -Dz.; Eymir, Sürez *Bozdoğan, Dallica *Nazilli -Ay.; *Sivrihisar -Es.; *Akyazı çevresi -Sk.; *İskilip -Çr.; *Perşembe köyleri -Or.; -Tr. ve ilçeleri; -Rz.; Çayağzı *Şavşat -Ar.; -Ml.; Ağrakos *Suşehri -Sv.; *Haymana -Ank.; -Nğ.; Çomaklı *Korkuteli -Ant.*) (TDK, 1977, s. 3320^a).

Öğünsüz yemek yenmez (**Dinar -Af.; Bağlılı *Eğridir -Isp.; -Brd.; Kadıköy, Yukarıseyit *Çal -Dz.; Eymir, Sürez *Bozdoğan, Dallica *Nazilli -Ay.; *Sivrihisar -Es.; *Akyazı çevresi -Sk.; *İskilip -Çr.; *Perşembe köyleri -Or.; -Tr. ve ilçeleri; -Rz.; Çayağzı *Şavşat -Ar.; -Ml.; Ağrakos *Suşehri -Sv.; *Haymana -Ank.; -Nğ.; Çomaklı *Korkuteli -Ant.*) (TDK, 2016, s. 189).

Öğünü olmayanın doyumunu olmaz (Albayrak, 2009, s. 741^b).

180. **Öküzü sapanlayan çiftçi aç kalır.**

sapanlamak (II) saban demiri hayvan ayağına batmak (**Çarşamba -Sm.*) (TDK, 1978, s. 3540^a).

181. **Ölüm için baş ağrısı mayfalla olur.**

mayfalla sözde neden (TDK, 1977, s. 3140^a).

Bahanesiz ölüm olmaz (*-Af.; -Gaz.*) (TDK, 2016, s. 56).

Bahanesiz ölüm olmaz (Aksoy, 1993, s. 176).

Ecel geldi cihane, baş ağrısı bahane (Aksoy, 1993, s. 256).

Ölüm gelmiş bu cane, baş ağrısı bahane (Aksoy, 1993, s. 408).

Ecel geldi cihana, baş ağrısı bahane (TDK, 2011, s. 752^b).

182. **Ördülsüz av vurulmaz.**

ördül (I) nişan alma (*Hisarlık *Tire -İz.*) (TDK, 1977, s. 3344^a).

Ördülsüz av vurulmaz (*Hisarlık *Tire -İz.*) (TDK, 2016, s. 192).

183. **Örtük yüzün dostu da yarı da olmaz.**

örtük yüz yazgısı kötü, düşkün (*Uluşiran *Şiran -Gm.*) (TDK, 1982, s. 4627^b).

Örtük yüzün dostu olmaz (*Hacılyas *Koyulhisar -Sv.*) (TDK, 2016, s. 192).

184. **Ötdürgeçsiz düğün olmaz.**

ötdürgeç müzik aracı (*-Dz.*) (TDK, 1977, s. 3357^a).

Ötdürgeçsiz düğün olmaz (*-Dz.*) (TDK, 2016, s. 192).

185. **Pat çakı kesmez.**

pat (VI) kesiciliğini, keskinliğini kaybetmiş, körelmiş, küt (*Tokat -Es.; *Merzifon köyleri -Ama.; *Yerköy -Yz.; Türkşerefli, Kıbrıs -Ank.; *Bor, -Nğ.*) (TDK, 1977, s. 3406^b).

Pat çakı kesmez (*Tokat -Es.; *Merzifon köyleri -Ama.; *Yerköy -Yz.; Türkşerefli, Kıbrıs -Ank.; *Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 194).

186. **Patılmış ayva lezzetli olur.**

patmak yere vurup parçalamak (*Şaphane *Gediz -Kü.; *Ödemiş köyleri -İz.*) (TDK, 1977, s. 3412^b).

187. **Pınar başı akşam tehne olur.**

tehne (I) aralıklı, az sayıda, ıssız, تنها (*-Brd.; -Çr.; *Güdü -Ank.; *Fethiye -Mğ.*) (TDK, 1982, s. 4746^b).

188. **Pot yumurtadan civciv çıkmaz.**

pot (VI) bozuk (*Kocayatak *Serik -Ant.*) (TDK, 1977, s. 3473^a).

Cılk yumurtadan cücük çıkmaz (*Çökek *Ürgüp -Nş.*) (TDK, 2016, s. 74).

189. **Puş burkulu atı alma.**

puş burkusu kimi atların arka bacaklarında olan kıvrık tüylü yerler (*Emirler *Balâ -Ank.*) (TDK, 1977, s. 3491^b).

Alma alı, satma kırı, yağızın binde biri, ille doru ille doru (*-Ada.; -Gaz.; *Bala -Ank.; -Af.*) (TDK, 2016, s. 39).

Alma alı, sat yağızı, bin doruya, besle kırı (Aksoy, 1993, s. 141).

Alma alı, satma kırı; ille doru, ille doru; yağızın da binde biri (Albayrak, 2009, s. 148^b).

190. **Ramazan çiğnemi büyüktür.**

çiğnem bir parça, bir lokma (*Başpınar, Karamanlı *Tefenni, Kozluca, Çebiş -Brd.; *Tire, *Ödemiş ve köyleri -İz.; *Edremit -Ba.; *Mustafa Kemal Paşa -Brs.; -Kc.; *Bor -Nğ.*) (TDK, 1968, s. 1210^b).

191. **Sabanın derinliği kılıçla ayar edilir.**

kılıç saban okunu sabana bağlayan ağaç (*Pınarlıbelen *Bodrum -Mğ.*) (TDK, 1982, s. 4552^a).

192. **Sağ olana soğan ekmek balkatık.**

balkatık tatlı gelen, ağza tat veren katık (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1965, s. 507^b).

193. **Sazak ağacından odun olmaz.**

sazak (V) mersin ağacı (*Çandır *Sütçüler -Isp.; Kızıllı *Bucak -Brd.; *Finike, *Elmalı -Ant.*) (TDK, 1978, s. 3562^b).

Çerden çöpten odun olmaz (**Ereğli -Kn.*) (TDK, 2016, s. 77).

Gül dalından odun, beslemeden kadın olmaz (Aksoy, 1993, s. 294).

194. **Sazlanarak yürüyen, farkına varmadan yol alır.**

- sazlanmak** kendi kendine yavaş sesle şarkı söylemek (**Reşadiye -To.*; -*Ezm.*; -*Ezc.*) (TDK, 1978, s. 3563^a).
195. **Serçenin cığı olmaz.**
cığ (VII) sürü, katar (-*Ur.*; *Karacurun *Nizip, Barak -Gaz.*) (TDK, 1968, s. 899^a).
196. **Sert başlı hayvana gişendillik ile binilmez.**
gişendillik hayvanın ağzına gem gibi vurulan yular (-*Krş.*) (TDK, 1972b, s. 2085^b).
197. **Sıkdinili bağda bereketli üzüm olur.**
sıkдини sık taneli üzüm salkımı (**Demirci -Mn.*) (TDK, 1978, s. 3605^a).
198. **Siyah tırlık kir götürür.**
tırlık pamuk ipliğinden yapılan şalvar (*Kırımlı *Ceyhan -Ada.*) (TDK, 1978, s. 3923^a).
199. **Siyginin eti yenmez.**
siygin (II) koç katımı döneminde sidik ve tohum akıtan teke (**Ermenek -Kn.*; **Mut ve köyleri, Cıvanyaylağı -İç.*) (TDK, 1978, s. 3651^b).
200. **Soğan kabuğundan kaynana olsa kığıştar.**
kığışdamak (II) yerli yersiz konuşmak (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1975, s. 2790^b).
 Soğan kabuğundan kaynana olsa kığıştar (-*Nğ.*) (TDK, 2016, s. 201).
gığışdamak (II) egemenliği altına almak istemek: Sapan kabuğundan kaynana olsa yine gığışdar (-*Nğ.*) (TDK, 1972b, s. 2037^a). Bu maddede “soğan” kelimesi, sehven “sapan” şeklinde kaydedilmiş olmalı.
 İlgili madde başlarına verilen manalara göre burada tanık olarak kaydedilen iki farklı atasözü olduğu söylenebileceği gibi her iki kelime için de aynı bölgeden tanık olarak kaydedilmiş olmaları dolayısıyla söz konusu benzer ifadelerin tek bir atasözünün yanlış imla ve yanlış manalandırma ile kaydedildiği de söylenebilir.
201. **Soğla buğdayı başka, sulak buğdayı başka.**
sulak buğdayı özlü buğday, sulak yer buğdayı (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1978, s. 3691^a).
202. **Söz kırkırında söylenir.**
kırkır (IV) tav, zaman: Sözü kırkırında söylemeli (-*Ezc.*) (TDK, 1975, s. 2829^b).
 Söz vaktinde açılır (Albayrak, 2009, s. 798^b).
203. **Söz vedesine çeker.**
vede zaman (**İğdır -Kr.*) (TDK, 1982, s. 4803^a).
204. **Sunepa köpek koyun beklemez.**
sunepa onun bunun kapısında amaçsız dolaşan, avarelik eden (*Çavdarlı *Şavşat -Ar.*) (TDK, 1978, s. 3696^a).
 Salakane köpekten kurtçu çomar olmaz (**Suşehri -Sv.*) (TDK, 2016, s. 198).
 Salhane köpeğinden kurtçu enik doğmaz (*Memik *Sivrihisar -Es.*) (TDK, 2016, s. 198).
 Salahane köpekten kurtçu çomar olmaz (Albayrak, 2009, s. 773^a).
 Salhane kancığından kurtluk enik olmaz (Albayrak, 2009, s. 773^a).
205. **Surha iş yarım olur.**
surha angarya (-*Kü.*; **Kemah -Ezc.*; **Ağın -El.*; **Hozat -Tn.*; -*Ml.*) (TDK, 1978, s. 3698^b).
 Irgat da olsa sahibine göre iş görür (Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı, 1314-1336?, s. 198).
 Irgat senin işini elefirleyiverir (*Kozluca -Brd.*) (TDK, 1982, s. 4493^a).
206. **Su süzmesi rençberin kış kattığı.**

su süzme ayran süzmesi (-*Gaz.*) (TDK, 1978, s. 3701^a).

Yazın aşı kışa katık olur (Soykut, 1974, s. 133).

207. **Suyun çağlayanından korkma dımırından kork.**

dımırmak (II) durgun akmak (*Köşker -Krş.*) (TDK, 1969, s. 1460^b).

Akan sudan korkma, durgun sudan kork (*Şamani *Karakoçan -El.; *Mazgirt -Tn.*) (TDK, 2016, s. 33).

Suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork (sakın) (Aksoy, 1993, s. 434).
Harlamayan sudan korkulur (Albayrak, 2009, s. 503^a).

208. **Suyun tirleği yosun bağlamaz.**

tirlek yüksekten akan su (*Önsen -Mr.*) (TDK, 1978, s. 3939^b).

Akan su haram kaldırmaz (-*Bt.*) (TDK, 2016, s. 33).

Akar su pislik tutmaz (Oy, 1972, s. 251).

Akar su pislik (mundar) tutmaz (olmaz) (Soykut, 1974, s. 207).

Akan su yosun tutmaz (Aksoy, 1993, s. 458).

209. **Şemsiyesiz gezen ıbılık olur.**

ıbılık olmak çok ıslanmak (*Salarha -Rz.*) (TDK, 1974, s. 2454^a).

210. **Şevək donmasa bostancı onar.**

şevək (I) turp, havuç gibi sebzelerin yıkandığı havuz (**Beypazarı -Ank.*) (TDK, 1978, s. 3764^a).

211. **Şuulsuz insan kötülük düşünür.**

şuul uğraş (*Yassıören *Senirkent -Isp.*) (TDK, 1978, s. 3794^b).

212. **Tağı basılırsa hıyar acı olur.**

tağ (I) kabak, karpuz, salatalık gibi bitkilerin gövde ve dalları (**Erciş -Vn.; *Ahlat -Bt.*) (TDK, 1978, s. 3799^a).

213. **Tarlasını künlüyen yokluk görmez.**

kün birkaç yıl yerinde kalarak iyice yanmış ve kül gibi olmuş hayvan gübresi (*Saray -Çkr.; *Sungurlu, Karahacıp -Çr.; Ağaeli *Kalecik, Beyoba -Ank.; Erkilet -Ky.*) (TDK, 1975, s. 3036^a).

Madde başı ile örnek uyuşmuyor, tanık cümleye göre madde başı “künlemek” olmalı.

214. **Taş atıldığı evi örtler.**

örtlemek (VI) ulaşmak, geçmek (*Kümbet -Ada.*) (TDK, 1977, s. 3350^a).

Taş atıldığı evi örtler (*Kümbet -Ada.*) (TDK, 2016, s. 208).

215. **Tavlı ateşte pilav pişirilmez.**

tav (II) har, harlı (-*Sm.*) (TDK, 1978, s. 3845^a).

216. **Tazı tavşanı görünce tızığır.**

tızılmak koşmak, seğirtmek (*Bayat *Emirdağ -Af.; Belcegez *Şarkikaraağaç -Isp.; *Urla -İz.; *Alaşehir -Mn.; *Seyitgazi -Es.; -Ks.; -Ky. ve köyleri; Ovacık, Uluğaç -Nğ.; Damlapınar; *Beyşehir, *Akşehir, -Kn.; *Ulukışla, *Bor, -Nğ.; *Kozan -Ada.*) (TDK, 1978, s. 3928^a).

217. **Tekleyen tabancayı beline takma.**

teklemek (IV) tabanca bozulup tutukluk yapması (-*Tr.*) (TDK, 1978, s. 3866^a).

Çakmadık tabancayı belinde gezdirme (**Bala -Ank.*) (TDK, 2016, s. 75).

218. **Tıktığı ile alışveriş, cıdık ile iş görme.**

cıdık (II) kavgacı (-*Brd. ve ilçeleri; Çavuş *İnegöl -Brs.*) (TDK, 1968, s. 896^b).

tıktı (II) cimri (*İznic -Brs.; *Kandıra -Kc.) ikircimli, kararsız (*Ereğli -Kn.) hain (Kabaköz *Şile -İst.) (TDK, 1978, s. 3912^b).

219. **Tırlak toprakta ekin olmaz.**

tırlak (VI) ekime elverişsiz (toprak) (Büyük Yence -Bil.) (TDK, 1978, s. 3922^b).

Avgun olan yerde ekin olmaz (Oğul -Ks.) (TDK, 2016, s. 50).

Avgun olan yerde ekin olmaz (Oğul -Ks.) (TDK, 1963, s. 381^b).

Hozanda ekin olmaz (-Rz.) (TDK, 1974, s. 2425^a).

220. **Tokalaçsız yün eğrilmez.**

tokalaç (III) eğirilmeden önce bilezik biçimi verilmiş yün topağı (Alâaddin *Acıpayam -Dz.) (TDK, 1978, s. 3947^a).

221. **Uçça bas kunduranı, yerler incimesin.**

uçça yavaşı (*Mut ve köyleri -İç.) (TDK, 1979, s. 4021^a).

Uz bas kunduranı yer incinmesin (Âşık İrfânî [1844?-1884?]).

222. **Uğursağın sütü erken kesilir.**

uğursak (I) yavrusu ölen koyun ya da keçi (-Tr: ilçe ve köyleri) (TDK, 1979, s. 4030^b).

223. **Ummadık taş baş yarar.**

ummadık yaptığı iş ve davranış kendisinden beklenmeyen (şey, kişi için) (*Merzifon -Ama.; Hacılıyas *Koyulhisar -Sv.; *Bor -Nğ.) (TDK, 1979, s. 4037^a).

Ummadığın taş baş yarar (Oy, 1972, s. 318; TDK, 2011, s. 2416^a).

224. **Uraz olmayınca üvez olmaz.**

uraz baht, şans (-Ed.) (TDK, 1979, s. 4040^b).

225. **Üğlek tarlanın sürülmesi kolaydır.**

üğlek yumuşak, gevşek (*Vezirköprü -Sm.) (TDK, 1979, s. 4059^b).

Hışır toprak iyi sürülür (*Turgutlu -Mn.; Deretürbeli *Alanya -Ant.) (TDK, 1974, s. 2377^b).

226. **Ülüsünü göğden bekleyenin ölüsünü toprak yer.**

ülü pay, kısmet (Bahçeli *Bor -Nğ.; *Manavgat -Ant.) (TDK, 1979, s. 4064^a).

227. **Üreğen köpek ısırılmaz.**

üreğen ürüyen, havlayan (köpek için) (Bayat *Emirdağ -Af.) (TDK, 1979, s. 4068^a).

Çok havlayan köpek ısırılmaz (Oy, 1972, s. 273; TDK, 2011, s. 559^b).

Ürüyen it ısırılmaz (Oy, 1972, s. 319).

Ürüyen köpek ısırılmaz (kapmaz) (Aksoy, 1993, s. 456).

Ürüyen köpek ısırılmaz (TDK, 2011, s. 2450^a).

228. **Ürüsünü sevmeyen koyun sürsüz kalır.**

ürü (I) kırdada, hayvanların yattığı yer (Yukarı Seyit *Çal -Dz.; -Bo.) (TDK, 1979, s. 4070^b).

229. **Vakitsiz banlayan horozun başını kesmeli.**

banlamak, bañlamak (I) horoz ötmek (-Kr.; -Vn.; -Bt.; *Varto, -Mş.; *Kilis -Gaz.) (TDK, 1965, s. 521^b).

Erken öten horozun başını koparırlar (*Silifke -İç.) (TDK, 2016, s. 112).

Vakitsiz öten horozun başını keserler (Aksoy, 1993, s. 458).

230. **Var evi kerem evi, yok evi verem evi.**

var (I) varlıklı (*Kandıra -Kc.; -Sm.) (TDK, 1979, s. 4090^b).

Var evi varlık evi, yok evi darlık evi (*Bayat *Emirdağ -Af.*) (TDK, 2016, s. 217).

Var evi kerem evi, yok evi verem (elem) evi (Aksoy, 1993, s. 459).

231. **Yalamaç adam kırda pirinç ararken, evdeki bulguru yitirir.**

yalamaç (I) kendi işini bırakıp küçük çıkarlar uğruna el işiyle uğraşan (*Çöplü *Çivril -Dz.; Akköy *Ezine -Çkl.*) (TDK, 1979, s. 4137^b).

Çarşıdaki pirinç pilavını düşünen evdeki bulgur pilavını da kaybeder (*Bozaniç, Sarıcakaya -Es.*) (TDK, 2016, s. 76).

232. **Yalçık tarlada çift sürülmez.**

yalçık buzun, donun, sıcaktan erimesiyle oluşan çamur (*Çöplü *Çivril -Dz.*) (TDK, 1979, s. 4143^a).

233. **Yarımağız suyunan ekin suvarılamaz.**

yarımağız (II) bir arktan akan suyun yarısı (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1979, s. 4184^a).

234. **Yatan ölmez, yeten ölür.**

yeten (II) süresi dolan, günü gelen (kimse) (**Bayburt -Gm.*) (TDK, 1979, s. 4256^b).

Yatan ölmez, yeten ölür (*-Tr.*) (TDK, 2016, s. 222).

Hasta yatan ölmemiş, vadesi gelen ölmüş (*Karahüseyinli *Alaçam -Sm.*) (TDK, 2016, s. 133).

Yatan (hasta yatan) ölmez, eceli yeten ölür (Aksoy, 1993, s. 469).

235. **Yaz arandan, güz yayladan göç olur.**

aran (II) ova, kuytu, sıcak yer, kışlak (*Ayrancı, Köpeli, -Ama.; Taşburun, *İğdır, Toreshev *Ardahan, *Göle, Kızılçakçak, *Arpaçay, -Krk.; -Ağ.*) (TDK, 1963, s. 298^a).

Kışın seyile, yazın yaylaya göçerler (**Afşin -Mr.; *Bor -Nğ.; Çiftepınar -İç.*) (TDK, 1978, s. 3595^b).

236. **Yeldir tazıyı, görsün yazıyı.**

yeldirmek (I) koşturmak (*Eymir *Bozdoğan -Ay.; Tepeköy *Torbalı *Yeşilova -Brd.; Darıveren *Acıpayam, *Çal, Çöplü *Çivril -Dz.; *Kuyucak -Ay.; -Mn. ve çevresi; -Es.; *Fethiye -Mğ.*) (TDK, 1979, s. 4231^b).

Yeldir tazıyı, görsün yazıyı (*-Nğ.*) (TDK, 2016, s. 433). *BAAD*'de deyimler kısmına kaydedilmiş; ancak atasözü olmalı. *BAAD*'de benzer atasözleri için bk.: Yedir beni, öveyim seni (**Bor -Nğ.; *Silişke -İç.*) (TDK, 2016, s. 223). Yedir tazıyı, görsün yazıyı (*-Nğ.*) (TDK, 2016, s. 223).

237. **Yerilen yer tutar.**

yerilmek küçümsemek, gözden düşmek (*Şabanözü *Polatlı -Ank.; Köşker -Kırş.*) (TDK, 1979, s. 4251^b).

Yergüçler yer tutar (*-Sm.*) (TDK, 2016, s. 224). **yergüç** yoksul (TDK, 1979, s. 4251^a).

Yerdiğin oğlan (küçük) yer tutar (Aksoy, 1993, s. 474).

238. **Yıl var ayı besler, ay var yılı.**

yıl var kimi yıl, olur ki (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1979, s. 4272^b).

Atasözündeki “var” kelimesi sebebiyle ‘kimi’ manası ortaya çıkmıştır, “yıl var” şeklinde ayrı bir madde başı olmamalı.

Ay (gün) var yılı besler, yıl var ayı (günü) beslemez (Aksoy, 1993, s. 169).

Gün var yılı besler, yıl var günü beslemez (Aksoy, 1993, s. 296).

239. **Yirine düşmeyen gelin, durmaksızın yerinsin.**

yirine düşmek (II) kaygısız, üzüntüsüz, geçim derdinden uzak bir eve gelin gitmek (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1979, s. 4280^a).

Boyuna düşmeyen kaftan eskir sürünü sürünü, yerine düşmeyen gelin ağlar yerini yerini (**Bor -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 69).

Kız evladı yerine düşerse bir eğerli at, yerine düşmezse bir uyuz it (-Nğ.) (TDK, 2016, s. 166).

Yerine düşmeyen gelin yerine yerine, boyuna düşmeyen esvap sürüne sürüne eskir (Aksoy, 1993, s. 474).

240. Yol kes, bel kes; insafi elden bırakma.

bel kesmek dağ geçitlerinde yolcuların önüne geçip soygunculuk etmek (**Bor -Nğ.*) (TDK, 1965, s. 620^b).

Dağda gez, belde gez insafi elden bırakma (Aksoy, 1993, s. 227; TDK, 2011, s. 576^b).

241. Yoz büyüyen adam kocamaz.

yoz (IV) rahat, başıboş, özgür (**Yusufeli -Ar.*; **Bor -Nğ.*; **Silifke -İç.*) (TDK, 1979, s. 4302^b).

242. Zorla gökceklilik olmaz.

gökceklilik güzellik (**Karaman -Kn.*) (TDK, 1972b, s. 2135^b).

Zorla güzellik olmaz (Aksoy, 1993, s. 485; TDK, 2011, s. 2664^a).

Sonuç

Bu çalışmada, *Derleme Sözlüğü*'nün tanık cümleleri taranarak bunlar içerisinde 242 adet atasözü mahiyetinde ifade tespit edilmiştir. Söz konusu tanık cümlelerdeki ifadelerin hangi bağlamda ne için kullanıldığı açıklanmadığı için bu ifadelerden bazılarının manalarını tespit edebilmek ve dolayısıyla atasözü olup olmadığına kani olabilmek ancak ilgili sözlerin derlendiği bölgelerden teyit edilmesi ile mümkündür. Bu sebeple “atasözü mahiyetinde” şeklinde ifade ettiğimiz bu 242 adet ifade kaynakları açısından incelendiğinde; bahse konu sözlerden bir tanesinin sıhhat derecesi zayıf olan bir hadise dayandığı, bir diğeri ise 19. yüzyılda yaşamış bir halk ozanı olan Âşık İrfânî'nin türküsünde geçtiği belirlenmiştir.

Çalışmamızda öncelikle bahse konu 242 adet ifade, *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler (BAAD)*'deki atasözleri ile karşılaştırılmıştır. Söz konusu 242 adet ifadenin, 30'u aynı ve 42'si benzer olmak üzere, toplam 72'sinin *BAAD*'de de yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda, söz konusu ifadelerden 6'sının atasözü mahiyetinde olmakla birlikte *BAAD*'de deyimler kısmına kaydedilmiş olduğu da belirlenmiştir.

Derleme Sözlüğü'nün tanık cümlelerinden tespit edilen atasözü mahiyetindeki 242 adet söz *BAAD* ile karşılaştırıldıktan sonra edebî dildeki atasözlerini muhtevi kaynaklarla da karşılaştırılmış ve bahse konu sözlerden 65'inin söz konusu eserlerde aynı veya benzer biçimleriyle yer aldığı belirlenmiştir. *Derleme Sözlüğü* ile *BAAD*'de aynı veya benzer biçimi ile yer alan 72 adet atasözünün ve edebî dilde de aynı veya benzer biçimi kullanılan 65 adet atasözünün 45'i ise aynı madde ile ilgilidir. Yukarıda zikredilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, *Derleme Sözlüğü*'nün tanık cümleleri içerisinde tespit edilen atasözü mahiyetindeki 242 adet sözün 92'si çeşitli kaynaklarda aynı veya benzer biçimleriyle yer almaktadır. Çalışmamızda, aynı veya benzer biçimi *BAAD*'de veya edebî dildeki atasözlerini muhtevi kaynaklarda tespit edilemeyen sözlerin ise mana itibarıyla benzerleri tespit edilmeye çalışılmış, ancak 118 söz ile ilgili herhangi bir tespit bulunulamamıştır.

Derleme Sözlüğü ve *BAAD*'deki benzer maddelerin, kelime farklılıklarına sahip olan dolayısıyla bir atasözünün farklı biçimleri olarak birlikte veya ayrı ayrı kaydedilmesi gereken varyantlar olması ve *Derleme Sözlüğü*'nden tespit edilen atasözü mahiyetindeki 242 sözün yalnızca 30 tanesinin *BAAD*'de aynı şekilde yer alması dikkat çekicidir. Bu sebeple, her ne kadar kaynaklardan tespit edilemeyenlerin bazıları derlendikleri bölgelerden teyit edilmeye muhtaç olsa da, *Derleme Sözlüğü*'ndeki bu sözlerden *BAAD*'de yer almayan ve farklı kelimeleri ihtiva eden benzer biçimi ile yer alanlarının *BAAD*'de dâhil edilmesinin, hususi olarak bölge ağzlarına ait atasözü hazinesine umumi olarak da Türk atasözü hazinesine mühim bir katkı sağlayacağı söylenebilir.

Kaynaklar

- el-Aclûnî, İ. (2019). *Keşfü'l-Hafâ - Halk Arasındaki Rivayetlerin İlmî Değeri*. (çev. Mustafa Genç) (C. 1-4, C. 2). İstanbul: Beka Yayıncılık.
- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü - I Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları: 184.
- Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı. (1314-1336?). *Atalar Sözü Mecmuası*. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, I, Etüt/104-1; II, Etüt/104-2.
- Millî Kütüphane Başkanlığı. (2001a). *Türk Atasözleri ve Deyimleri I*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2174. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 485. Araştırma İnceleme Dizisi: 15.
- Millî Kütüphane Başkanlığı. (2001b). *Türk Atasözleri ve Deyimleri II*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2175. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 486. Araştırma İnceleme Dizisi: 15.
- Oy, A. (1972). *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 114.
- Soykut, İ. H. (1974). *Türk Atalar Sözü Hazinesi*. İstanbul: Ülker Yayınları.
- Steingass, F. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary - Including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature. - Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary - Revised, enlarged, and enterly reconstructed*. London.
- Şinâsî ve Ebû 'z-Ziyâ. (1302). *Durûb-i Emsâl-i 'Osmâniyye*. Koşantiniyye: Maṭba'a-yı Ebû 'z-Ziyâ.
- Tezcan Aksu, B., Akalın, Ş. H., Toparlı, R. (2022). *Türk Atasözleri Sözlüğü* (1. baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* (4. baskı). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 279, 331.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük* (11. baskı). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 549.
- Türk Dil Kurumu. (2016). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 279, 331.
- Türk Dil Kurumu. (1963). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I (A)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/1.
- Türk Dil Kurumu. (1965). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü II (B)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/2.
- Türk Dil Kurumu. (1968). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III (C-Ç)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/3.
- Türk Dil Kurumu. (1969). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IV (D)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/4.
- Türk Dil Kurumu. (1972a). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V (E-F)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/5.
- Türk Dil Kurumu. (1972b). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VI (G)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/6.
- Türk Dil Kurumu. (1974). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VII (H-İ)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/7.
- Türk Dil Kurumu. (1975). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü VIII (K)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/8.
- Türk Dil Kurumu. (1977). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü IX (L-R)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/9.

- Türk Dil Kurumu. (1978). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü X (S-T)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/10.
- Türk Dil Kurumu. (1979). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XI (U-Z)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/11.
- Türk Dil Kurumu. (1982). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XII (Ek-I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 211/12.
- Üstün, M. (2021). Yaygın Kullanılan Arap Mesellerinin Türkçedeki Karşılıkları. *Erzincan Üniversitesi*

Isparta Ağzından Atasözleri Sözlüğüne Katkılar

Faysal Okan Atasoy*

Giriş

Bu çalışma, Isparta ve civarında derlenmiş atasözlerinden *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler: (BAAD)* sözlüğüne katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmayla araştırmacıların dikkatine sunulan atasözleri, daha önce başka araştırmacılarca sunulmuş çalışmalardan ve şahsî derlemelerimden elde edilmiş listenin mevcut atasözleri sözlükleriyle karşılaştırılması ile tespit edilmiştir. Tespit edilen atasözlerinin bir kısmı sözlüğe hiç girmemiş olanlar, bir kısmı ise kelimeleri veya söylenişleri farklı olanlardır. Derlemelerin karşılaştırılması aşamasında gerek mevcut sözlüklerde gerekse öbür araştırmacıların yayınlarındakilerle tespit edilen atasözlerindeki yazım farklılıkları da karşılaştırma yapılmak ve araştırmacıların dikkatine sunulmak üzere *krş* kısaltması ile gösterilmiştir. Bunların bir kısmının dizgi hatası olabileceği hatırd tutulmalıdır. Atasözleri verilirken bölgenin ağız özelliklerini yansıtmak üzere nazal n /ŋ/ ve kapalı e /è/ sesleri ile /k/ ünsüzü yerine /g/; /p/ ünsüzü yerine /b/; /t/ ünsüzü yerine /d/ kullanılışları yazıda gösterilmiş; bunların ölçünlü Türkçedeki söylenişleri ile atasözlerinin anlamları aynı satırın devamında, atasözünde geçen ve ölçünlü dilde bulunmayan kelimelerin anlamları ise dipnotlarda verilmiştir.

Günümüzde teknolojinin hızlı gelişmesi, televizyon ve internet aracılığıyla ölçünlü dil olarak kabul edilen İstanbul Türkçesi yanında yerli yabancı filmlerin tuhaf Türkçesinin ve sosyal medyanın kendine özgü yepyeni Türkçesinin yurdun en ücra köşelerine ulaşmasını, kullanılmasını ve yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Bu da Türkçeyi birkaç yönden kötü etkilemektedir. Bu kötülüklerden biri Türkçenin söz varlığı üzerindedir. Her nesil, kullandığı araç gereçlerle dili zenginleştirip geliştirirken bunu bugün teknoloji daha da etkin bir şekilde ve bir o kadar da doğrulu-yanlışlı olarak hızlandırmaktadır. Teknoloji yanında yakın zamanda yaşadığımız salgın ve deprem gibi afetler de dilin söz varlığı ve bilhassa atasözleri hazinesine sahip büyüklerinin/bilgelerinin kaybolmasına sebep olmuştur. Bunun yanında uzun zamandır yaşanan köyden şehre göçlerin de gençlerin eski kuşaklarla, taşrayla/köyle dolayısıyla dilin bu kıymetli hazinesinin bekçileri ile irtibatının kopmasına sebep olmuştur. Bunlar da mahallî Türkçenin ifade zenginliğini yansıtan söz varlığı unsurlarının bilhassa da atasözleri ve deyimlerin/tabirlerin yeni nesillere aktarılamamasına ve kullanımdan düşmesine sebep olmuş ve daha da olmaya devam etmektedir. Bu dağara geniş bir şekilde hakim olan, Türkçenin varlık âlemini adlandırma çeşitliliğine ve yöntemine vâkıf olan ve kelimeleri, deyimleri, atasözlerini anlamına uygun şekilde, yerli yerinde, yetkinlikle kullanabilen ana dili konuşucularının aramızdan hızlıca ve kimi yerlerde topluca ayrılması, geçmişte yapılan derleme çalışmalarının kıymetini ve ehemmiyetini ortaya koymakta, bugünkü araştırmacılar için de ilham verici ve azmettirici bir saik olmaya devam etmektedir. Teknolojinin dile en büyük tesiri kuşaklar arası dil aktarmanın tabii seyrini sekteye uğratmasıdır. Bu durgunluğu yine onun imkânlarını kullanarak ortadan kaldırmak elbette mümkün olabilir. Dil ve kültür aktarımında kopukluk yaşanması, dilin henüz tespit edilmemiş verilerinin kayda alınmasını, bunların da günlük dile ve dolayısıyla yeni kuşaklara yine teknoloji eliyle aktarılmasını gerekli kılmaktadır.

Yöntem

Bu çalışmadaki atasözleri Isparta Uluborlu doğumlu Pakize SAYIN (1927-2023) (Kısaltması: PS), Isparta Atabey doğumlu Zübeyde ATASOY (1927-2017) (Kısaltması: ZA), İ. Hakkı ATASOY (1954-2023) (Kısaltması: İHA) ve Isparta doğumlu (1953) Fatma ATASOY (Kısaltması: FA) adlı kaynak kişilerden kayda geçirilmiş; aynı ilçeler ve şehir merkezinde yaşayan ve yaşları 60 üzeri olan yöre sâkinlerine okunarak her bir sözün yaygınlığı, kelime tercihi ve dizilimi ile söylenişi ve atasözünün anlamı teyit edilmiştir.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, faysalatasoy@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0348-3151.

Kaynak kişilerden elde edilen atasözleri bir liste hâlinde mevcut atasözleri yayınları ile karşılaştırılmış ve kaydı bulunmayanlar, kayıt farkı olanlar ve anlamlarında farklılıkları olanlar tespit edilerek elinizdeki çalışma ile araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Kaynak kişilerden derlenenler:

01. **Bedava eşek attan yüğrük (olur).** (İHA)
02. **Ël eli yardan atmış; çıkmış seyrine bakmış. ~ Ël eli yardan atar; çıkar seyrine bakar.** (FA)
03. **Emsiz kadın dile yüğrük, kesmez bıçak ele yüğrük.** (FA) > Atasözünün Aksu, Akalın, & Toparlı, 2022, s. 239’da iki ayrı kaydı vardır: 1. *Emsiz avrat dile gelir, kesmez bıçak ele gelir* ve 2. *Emsiz kadın dile yüğrük, kesmez bıçak ele yüğrük*. Bu atasözü için *emsiz* kelimesine aynı yerde “yeteneksiz” anlamı verilmiş ve atasözünün açıklamasında da “Kesmeyen bir bıçak nasıl işe yaramazsa iyi özellikleri olmayan, vasıfsız bir kadın da çok çabuk dile düşebilir.” anlamı verilmiştir. *DS*’de *emsiz* kelimesi için ‘beceriksiz’ anlamı kaydedilmiştir. *TS*’de *yüğrük* kelimesinin ‘hızlı koşan, çabuk, işlek’ anlamı, *dile gelmek* deyiminin *TS*’deki anlamı olan ‘dillenmek’ dikkate alındığında atasözünün anlamı “Beceriksiz kadın dilini hızlı işletir, çok konuşkan olur; kesmez bıçak da eli işletir (yine de kesmez, zor keser; böylece eli kolu yoracak kadar işletir).” olmalıdır.
04. **Enikli itle yal yiyen, ağzına burnuna/ ağzına yüzüne bulaştırır.** (İHA) > krş. Enik itle yal yiyenin eli yüzü pis olur ~ Enik it ile yal yeme, yüzüne gözüne bulaştırır. *Gürün, *Suşehri -Sivas (Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler, s. 111).
05. **Er canı isteyen kız “Allah canımı alsın.” dermiş, avrat canı isteyen oğlan “Çıkip gideceğim.” dermiş.** (FA)
06. **Eşeğe “Bugün nereye?” demişler “Onu üğendire bilir.” demiş.** (İHA) > Eşeğe sormuşlar “bugün ne kadar gidersen?”, “onu sopaya sor (~onu sopa bilir, ~ onu bizlengiç bilir)” demiş. “İşin başındaki insan ne yapılmasını istiyorsa çalışanlar onu yapar” (Aksu, Akalın, & Toparlı, 2022, s. 243).
07. **Ëven kedi günsüz doğurur.** (FA) > İven kedi günsüz enik doğurur. (Aksu, Akalın, & Toparlı, 2022, s. 328)
08. **Fakir zenginîğ malını hesap ederken bir kütük çıra yakmış.** (ZA) (~yakarmış) “Kendi üzerine vazife olmayan işlere burunlarını sokanlar yarar yerine zarar görürler” (Aksu, Akalın, & Toparlı, 2022, s. 328)
09. **Gönül masumdur umsunur.** (PS) (*Umsunmak* ‘Ummak, canı çekmek.’)
10. **Güzelin aşî günden pişer, çirkinin aşî gaynar daşar.** (FA) “Güzelin aşî günden pişer, çirkinin aşî kaynar taşar.” Güzelin aşî ateşî değil güneşî görse bile hemencecik pişip hazır oluverir; çirkinin aşî ise kaynar hattâ taşar ama bir türlü pişmek bilmez; hazır edilip sofraya getirilemez.”
11. **İnsan oğlu aklını tellala vermiş, beğenmiş yine kendi aklını almış.** (FA)
12. **İnsanı Ël azdırır, yağmuru yel azdırır.** > *İnsanı el, denizi yel azdırır*. (Aksu, Akalın, & Toparlı, 2022, s. 316).
13. **İt takkeyi ne’ylesin, tingilderke düşürü.** (FA ve İHA) > Köpek takkeyi (~ takyeyi) n’eylesin, tingilderken düşürür.
14. **Kaba yele kar mı dayanır? Adam bile dayanmaz.** (İHA)
15. **Kel kıza “Yıkandığ mı?” demişler “Tarandım, öründüm bile.” demiş. ~ Kele “Yıkandığ mı?” demişler, “Ohooh, tarandım bile!” demiş.** (FA ve ZA).
16. **Kışın yaba al, yazın zoba/soba al.** (FA) > *Kışın yaba al, yazın soba al*. (Silifke, -İçel); Isparta’da atasözünün anlamı “yaza kıştan, kışa yazdan hazırlık yap, fiyatı uygun olur” şeklinde verilmiştir; ancak bu atasözü Aksu, Akalın, & Toparlı, 2022, s. 363’te sıralaması değişerek **kışın soba, yazın yaba al** şeklinde verilmiş ve anlamı da “kış aylarında hava şartları dolayısıyla ekim, dikim yapılmaz. Evde zaman geçirilir. Toprağı işleme zamanı, ürün alma zamanı ise yazındır.” şeklinde verilmiştir. *BAAD*, 165’te yer alan benzer bir atasözü *Kışın urgan al, yazın yorgan al* (Yaka, *Dazkırı -Afyon) şeklindedir; buradaki sözde de urganın kışa ve yorganın yaza bağlanması sözlükteki değil Isparta’da verilen anlamı desteklemektedir; sözlükteki anlam gözden geçirilmelidir.

17. **Mirasa “Nereye gidiyorsun?” demişler “Esip yağmağa, sürüp savurmağa.” demiş.** (İHA) > Mirasa “nereye gidiyorsun” demişler “esip savurmaya” demiş. (Aksu, Akalın, & Toparlı, 2022, s. 392)
18. **Oturak, dili buturak.** Oturak, dili pıtırak. (PS) “Oturanın dili acıtıcı, incitici olur; çalışana sürekli laf söyler; kendisi gücü yetmediği için yapamaz, yapılanı da beğenmez.”
19. **Sabahın kızılığın akşamı kış eder; akşamın kızılığın sabahı güz eder.**¹³² (ZA) > Sabahın kızılığın akşamı kış eder, akşamın kızılığın sabahı güz eder “Sabahın saatlerinde gökyüzünde kızılık varsa akşam hava soğuk olur. Akşam saatlerinde gökyüzünde kızılık varsa sabah hava yumuşak olur. (Aksu, Akalın, & Toparlı, 2022, s. 425)
20. **Tutamaksız mal veren uğuna gider.** (İHA) (*Tutamak*¹³³ ‘rehin’)
21. **Yeğniyi yel alır, ağır yerinde kalır.** > Yeğniyi yel alır, ağır yerinde kalır. (Aksu, Akalın, & Toparlı, 2022, s. 491).
22. **Yönünce giden yanılmaz, yönsüz giden ayılmaz.**
23. **Yüğrük at kamçı istemez.** > Yüğrük ata kamçı olmaz “İşini ivedilik ve yeterlilikle yapan kişiyi sıkıştırmak gerekmez. (Aksu vd. 2022: 501).

Hikmet Turhan Dağlıoğlu’nun derlemelerinden bazı tespitler:

24. **Ölüyü örte korlar, deliğe düрте korlar.** (Dağlıoğlu 1934: 78) > Ölüyü örte komuşlar, deliğini düрте komuşlar. (~Gaz.) (*BAAD*, 192)
25. **Saçak altı kurudur, misafirin yoludur.** (Dağlıoğlu 1934: 78)
26. **Yelli günün kuytusı, yağmurlu günün yukusu/uykusu.** (Dağlıoğlu 1937: 109) > Rüzgârlı havanın kuytusı, yağmurlu havanın uykusu (Aksu vd. 2022: 424).

Sonuç

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere yörelerden yapılan derlemelerde sözlüklerimize girmemiş atasözleri veya sözlükte yer verilmiş olduğu hâlde yöreye göre kelime farklılığı veya anlam farklılığı bulunan deyişler çıkabilmektedir. Derlemelerle anlamı açık olmayan atasözlerinin yerinde ve bağlamında kullanıldığı derleme örnekleri ile sözlüklerde eksik veya yanlış kaydedilmiş anlamların tadili; anlaşılammış sözlerinin anlaşılır olması mümkün olabilecektir. Bazı eski dergilerde kalmış derleme çalışmalarında atasözü niteliğinde sözler bulunmaktadır; bu sözlerin de sözlüklerimizde yerini alması gerekmektedir. Atasözleri arasında derleme sözlüklerine girmemiş kelimeler veya sözlüğe girdiği hâlde başka anlamları da kayda geçirilecek kelimeler çıkabilmektedir. Derleme çalışmalarından görüleceği üzere Isparta ve havalisi Türk dilinin söz varlığına mühim katkılar sunmuş bir yöredir ve hâlen daha sunabilecek verimlilikte araştırmacılarını beklemektedir.

Kısaltmalar

BAAD Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler

DS Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü

TS XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü

¹³² *Tünle bulut örtense ewlük ırı keldürmişçe bolur; tañda bulut örtense ewke yağı kirmişçe bolur* “Akşam bulut kızarırsa kadın erkek doğurmuş gibi; sabah bulut kızarırsa eve düşman girmiş gibi.” Türkler, sabahleyin bulutun kızarmasını uğur saymazlar. *DLT* 66*2. Bk. Kaçalin2023, 777^b.

¹³³ *tutamak* (I) “Neden, sebep, ipucu; dayanak”. *DS*, 4000^b-4001^a.

Kaynaklar

- Aksu, B. T., Akalın, Ş. H., & Toparlı, R. (2022). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dağlıoğlu; H. T. (1934). “Ispartada Söylenilen Atasözleri” *Halk Bilgisi Haberleri* (40), 78-80.
- Dağlıoğlu; H. T. (1937). “Ispartada Kullanılan «Ata» Sözlere” *Halk Bilgisi Haberleri* (64), 109-112.
- Dağlıoğlu; H. T. (1939). “Ispartada Derlenmiş Ata Sözlere” *Halk Bilgisi Haberleri* (98), 42-43.
- Kaçalın, M. S. (2023). *Dîvânü Lugâti 't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü - Kaşgarlı Mahmud*. (M. Ölmez, Dü., & M. S. Kaçalın, Çev.) İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları.
- TDK. (1963-1977). *Tarama Sözlüğü (XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanımlarıyla)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (1963-1982). *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (Cilt XII). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2016). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*. (M. S. Kaçalın, Dü.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Giresun İli Ağzından *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*'e Katkılar

Yasin Yayla*

Giriş

Atasözleri, hikmetü'l-avâm olan cümel ve fikirattan ibarettir (Şinâsî ve Ebû 'z-Zîyâ, 1302, s. 4). Halkın gerçekleri bilme, anlama ve doğru karar verebilme kabiliyeti neticesinde oluşmuş sözlerdir. Bu sözlerin derlenmesi dil çalışmaları bakımından da mühim bir yere sahiptir. Söylenme zamanları belli olmayan bu sözler, ihtiva ettikleri kelimelerle, yaşayan Türkçenin söz varlığına gerek kelime kadrosu bakımından gerekse farklı manalar bakımından katkı sunabilir. Halk ağzından yapılan derlemeler sayesinde daha önce kayda geçmemiş veya farklı bir biçimde kayda geçmiş atasözlerine rastlamak mümkündür. Bu sebeple, bu minvalde yapılacak derleme çalışmaları mühimdir.

Bu çalışma da bu minvalde gerçekleştirilmiş bir çalışmadır. Çalışmada, Giresun ili Merkez ve Keşap ilçelerinden derlenen ve *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler (BAAD)* adlı eserde bulunmayan veya farklı biçimde bulunan bazı atasözleri ve deyimler örnek olarak sunulmuştur.

Giresun ağzı ile ilgili öncesinde yapılan bazı çalışmalar bulunmakla birlikte müstakilen atasözü ve deyimleri esas alan herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Bölge ağzı ile ilgili dil incelemesi, sözlük çalışması ve *Derleme Sözlüğü*'ne katkı mahiyetindeki çalışmalardan bazıları şunlardır: Demir, N. ve Aydoğdu, Ö. (2008). *Giresun ili ve yöresi ağzları (Tarih-Dil İncelemesi-Metinler-Sözlük)* (1. basım.). Giresun: Giresun Valiliği Yayınları; Tekin, F., Cantürk, S. (2014). Giresun ve Yöresi Ağzlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar. *Diyalektolog*, (9), 33-46; Bulut, S. (2017). Giresun İli ve Yöresi Ağzlarında Kadın. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 325-356; Tekin, F. ve Cantürk, S. (2018). *Giresun ve yöresi ağız sözlüğü* (1. basım.). Cağaloğlu, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi; Topal, E. (2020). Giresun-Eynesil Ağzından Ölçünlü Türkçede Bulunmayan Kelimeler, Deyimler, İkilemeler ve Atasözleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 28(2), 1008-1012. Bunlar dışında; atasözü ve deyimlere katkı sunabilecek, sadece Giresun değil Samsun, Ordu, Trabzon, Rize, Artvin, Bayburt ve Gümüşhane şehirlerini de esas alan “Karadeniz Kültür Envanteri Projesi” adıyla bir proje yapılmıştır.¹³⁴ Söz konusu proje, somut olmayan kültür mirası ile ilgili çalışmaları da muhtevel olup bu kapsamda bahse konu miras unsurlarının tespiti için halk ağzından sözlü edebiyata ait çeşitli malzemeler derlenmiştir. Bu derlemelerin içinde atasözleri ve deyimlere de yer verilmiştir. Bu projede, derlenen atasözleri ve deyimler *BAAD* ile veyahut başka bir atasözü ve deyim kaynağı ile karşılaştırılmamıştır. Yine de ihtiva ettiği atasözü ve deyim listeleri bakımından adı anılması gereken bir projedir.

Yukarıda zikredilen çalışmaların yanında Giresun ağzından derlenen atasözü hazinesine bir katkı olması hedefine matuf çalışmamızda sunulan atasözleri ve deyimlerin, Giresun ağzında bulunduğu şekli esas alınmış ve bu sözler, atasözü veya deyim şeklinde ayırmaksızın abece sırasına göre dizilmiştir. Şayet söz konusu sözün, *BAAD*'de veyahut başka bir atasözü ve deyim kaynağında farklı bir şekli tespit edilmişse maddenin altında ayrıca gösterilmiştir. Çalışmaya dâhil edilen atasözü veya deyim herhangi bir kaynakta tespit edilememişse veya Giresun ağzında öteki kaynaklardan farklı bir manada kullanılıyorsa karşısında manası verilmiş ve kullanılışı için örnek durum ifade edilmiştir. Sözün Giresun ağzındaki anlamı ile öteki atasözü kaynaklarındaki anlamı aynı ise Giresun ağzındaki şekli için ayrıca anlam verilmemiştir. Sunulan atasözleri ve deyimlerin altında gereken yerlerde çeşitli kelime izahlarına yer verilmiş, notlar yazılmıştır. Sunulan malzeme, *BAAD*'nin 2016 ve sonrasında yapılan baskılarındaki usul esas alınarak duyulduğu gibi değil edebî dile ve günümüz imla kurallarına uygun hâle getirilerek kaydedilmiştir.

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yasinyayla@klu.edu.tr, ORCID:0000-0001-5726-884X.

¹³⁴ Söz konusu proje hakkında daha geniş bilgi için bk. <https://karadeniz.gov.tr>

Giresun Ağzından Derlenen Atasözleri ve Deyimler

1. Açın amanı yok, vermeyenin imanı yok: Zor durumda bulunan kişi zorluktan kurtulmak için her şeyi yapar, ona yardım etmeyen kişi ise merhametsizdir (KK 3, KK 4).

Kullanıldığı duruma örnek: Emzikli çocuk süt istediğinde vermeyen anneler için kullanılır.

Açın amanı, tokun imanı olmaz (*Mahmutören -Or.; Yavuz *Şavşat -Ar.*) (Türk Dil Kurumu [TDK], 2016, s. 27).

Açın amanı olmaz, tokun imanı: Zorluk yaşamamış olan birisi zor durumda bulunan insanın hâinden anlamaz (Albayrak, 2009, s. 95).

Açın imanı olmaz: Yokluk ve açlık içerisindeki insan bütün tehlikeleri göz önüne alarak her türlü kötülüğü yapar (Tezcan Aksu, Akalın ve Toparlı, 2022, s. 110).

2. Adam artığı (KK 3, KK 4).

Adam küsuratı (*Miri *Fatsa -Or.*): Değersiz bayağı kimse (TDK, 2016, s. 235).

Giresun ağzında, *BAAD*'deki mana ile aynı manada kullanılan sözde, *küsurat* yerine *artık* kelimesinin kullanılması, halk tarafından yapılan dil içi çeviriye bir örnektir. *küsurat* kelimesinin sözlüklerdeki manası şu şekildedir: artan, geriye kalan parçalar (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005, s. 1856; *Türkçe Sözlük*, 2011, s. 1564^b). Sözlüklerin ‘artan parçalar’ diye karşılık verdiği *küsurat* kelimesine ‘artık’ şeklinde karşılık vermek yanlış olmayacaktır.

3. Ayı dağa küsmüş dağın haberi olmamış (KK 1, KK 2).

Tavşan dağa küsmüş de dağın haberi olmamış: “önemsiz kişi, önemli kişiye küsse önemli kişinin umurunda bile olmaz” anlamında kullanılan bir söz (Aksoy, 1993a, s. 444; Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 454).

4. Ayı palağını severken öldürür (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Ayı eniğini severken öldürür (*Bayat *Emirdağ -Af.*) (TDK, 2016, s. 51).

palak: (< *bala+k*) ayı yavrusu (TDK, 1977, s. 3382^b).

Ayı sevdiği yavrusunu hırpalar: Kişi daha iyi yetişmesi için beğendiğinin, sevdiğinin üstüne düşer, onu zorlar (Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 147).

5. Balık demiş ki: Beni yiyen doymasın, beni tutan onmasın (KK 1, KK 3, KK 4).

Balık demiş ki: “Etimi yiyen doymasın, avımı yapan gülmesin (onmasın)”: Canına kıyılan balığın böyle ilendiğine inanılır. Bu inanış, balık etiyle kolay kolay doyumlamamasından ve balık avcılarının hep geçim darlığı içinde bulunan kimseler olmasından ileri gelmektedir (Aksoy, 1993a, s. 178); Balık çok lezzetlidir etine doyum olmaz ama balık avcıları hep geçim darlığı içindedir (Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 156).

Tezcan Aksu vd. atasözündeki “doymama” durumunu ‘tatmin olmama’ olarak anlamışlardır. Bununla birlikte atasözünün Giresun ağzındaki manası Aksoy’un kaydettiği şekilde olup halk arasında balık etinin insanı doyurmadığına inanılır (KK 1, KK 2).

tutmak madde başının sözlüklerde ‘avlamak’ manası bulunmaktadır: (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005, s. 3246; *Türkçe Sözlük*, 2011, s. 2391^a). Sözlüklerin *tut-* fiilinin ‘avlamak’ manasına verdiği örnekler “balık tutmak” şeklindedir: *Dalyan işletiyorum, tuttuğumuz balığı tekrar denize döküyoruz.* - Refik Halit Karay (*Türkçe Sözlük*, 2011, s. 2391^a), *Komşusunun oğlu Mahmut’la balık tuttuk* (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005, s. 3246). Sözlüklerde “av yapmak” şeklinde bir tabir tespit edilememiştir. *Türkçe Ulusal Derlem*’de yapılan eş dizimlilik taraması neticesinde ise sadece sekiz yerde “av” ile “yapan” kelimelerinin birlikte kullanıldığı görülmüştür. Bu durumda Aksoy’da ve Tezcan Aksu vd.’de kaydedilden söz konusu maddede “av yapan” ifadesinin “etimi yiyen”e benzetilerek kullanıldığı söylenebilir.

6. Ben yanarım yavruma, yavrum yanar yavrusuna (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Ben ararım yavrumu, yavrum arar yavrusunu (**Arapgir -Ml.*) (TDK, 2016, s. 60).

Baba yanar oğula, oğul dayanır oğula (*Derekuşçulu *Görelle -Gr.*) (TDK, 2016, s. 55).

Baba yanar oğula, oğul da yanar oğula: Her insan kendi evladını düşünür (Albayrak, 2009, s. 215).

7. Camış çardağa çıkmaz, hanım çardaktan inmez: Yapılması gereken işi kimse üstlenmeyip herkes mesulü başkası olarak görürse iş yapılmaz (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Hanım çardaktan inmez, camış çardağa çıkmaz (“Ordu Halk Kültürü: Sözlü Edebiyat: Atasözleri”, t.y.).

8. Dağ başına ev yapma el alır; dere kenarına ev yapma sel alır: Emeklerinin ziyan olmasını istemiyorsan tedbirli ve temkinli davran (KK 1, KK 2).

Dağ başına ev yapma el alır (**Şebinkarahisar -Gr.*) (TDK, 2016, s. 83).

Dere kenarından yer alma sel alır (**Şebinkarahisar -Gr.*) (TDK, 2016, s. 89).

Dağ başına ev yapma, el alır (Albayrak, 2009, s. 318).

Gerek *BAAD*'de gerekse Albayrak'ta iki ayrı atasözü olarak kaydedilmiş bu söz Giresun ağzında tek bir atasözü olarak kullanılmaktadır. Nitekim Aksoy'daki şu atasözü de bunu destekler mahiyettedir:

Dağ başına harman yapma, savurursun yel için; sel önüne değirmen yapma, öğütürsün sel için: Yapacağın iyi bir işi, kimi etkenlerle ziyan olacak kadar, sonunu hesaplamadan yapma (Aksoy, 1993a, s. 226; Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 201).

9. Devrilen kazanın kıcı kara olur: Gücü dolayısıyla başkalarının kendisine hürmet ettiği kişi, güçten düşünce artık ona kimse hürmet etmez (KK 2, KK 3, KK 4; (“Giresun Halk Kültürü: Sözlü Edebiyat: Atasözleri”, t.y.))

10. Domuz demiş ki: “Fortikledim fortikleyeli bir duru su içmedim”: İnsan, çocuk sahibi olduktan sonra eski rahatını bulamaz (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Atasözünden anlaşılacağı üzere *fortikle-* (fortik+le-) ‘hayvan doğurmak’ manasına gelmektedir. Nitekim benzer şekilde “yavrula-” ‘(hayvan) doğurmak’ manasında günümüz Türkçesinin sözlüklerinde bulunmaktadır (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005, s. 3431; *Türkçe Sözlük*, 2011, s. 2553^a). *Derleme Sözlüğü*'nde ne *fortikle-* ne de bu fiilin kökü olan *fortik* kelimesi bulunmazken bu *fortik* ile aynı manaya gelen *hortik* kelimesi bulunmaktadır:

hortik: Eşek, katır, domuz, deve gibi hayvanların yavrusu: *Eşek hortik doğurmuş* (TDK, 1974, s. 2413^b).

fortik kelimesinin ise Giresun ağzında ‘domuz yavrusu’ manasında kullanıldığı Giresun ağzı ile ilgili çalışmalarda mevcuttur:

fortik: domuz yavrusu (Tekin ve Cantürk, 2018, s. 138).

Bu durumda bu atasözü esas alınarak *Derleme Sözlüğü*'ne hem ‘domuz yavrusu’ manasında *fortik* hem de ‘yavrulamak’ manasında *fortiklemek* diye iki ayrı madde başı eklenmelidir.

11. Gelin tereğe, kaynana mereğe: Kişi, kendisinden üstün birisinin ortaya çıkmasıyla eski ehemmiyetini yitirir (KK 3, KK 4).

“terek” kelimesi hem günümüz Türkçesinin sözlüklerinde hem *Tarama Sözlüğü*'nde hem de *Derleme Sözlüğü*'nde ‘raf’ manasıyla kayıtlıdır (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005, s. 3165; TDK, 1978, s. 3889^a, 2009; *Türkçe Sözlük*, 2011, s. 2329^b). Eski köy evlerinin mutfak kısımlarında mutfak eşyalarını koymak için bugünkü mutfak dolapları yerine raflar mevcut idi. Bundan teşmil ile günümüzde Giresun'da hâlâ mutfak tezgâhının ve dolaplarının olduğu kısma ve hatta mutfağa “terek” denmektedir (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4). Bu durumda, bu atasözündeki “terek” kelimesi ‘mutfak’ olarak anlaşılmalıdır. Atasözünde bulunduğu hâlde edebî Türkçede bulunmayan öteki kelime ise “merek” kelimesidir. Bu kelime *Derleme Sözlüğü*'nde Giresun ağzında ‘odunluk’ manasıyla kaydedilmiştir (TDK, 1977, s. 3167^b); hâlbuki bölgede ‘ot kurutulan ve konulan yer, otluk’ manasıyla da kullanılmaktadır (KK 3, KK 4). Nitekim *Derleme Sözlüğü*'nde ‘otluk’ kaydı bulunmasa da Rize ili ağızlarına dair yapılan derlemede ‘otluk’ manası da görülmektedir (Günay, 2003, s. 340).

12. Gördüğü töngel göğnümez: Var olan malını, yiyeceğini hemen bitirir, sonrası için ayırmaz (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

töngel: muşmula (TDK, 1978, s. 3982^a).

Öküzün töngeli göğnümez (**Ünye -Or.*) (TDK, 2016, s. 163).

Açın teknesinde döngel göğrümüz (*Çayköyü *Niksar -To.*) (TDK, 2016, s. 27).

13. Hızlı giden atın boku seyrek düşermiş: Aceleyle yapılan işten istenen netice elde edilmez (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Yüğrük atın boku seyrek düşer (*Beyceli *Fatsa -Or.*) (TDK, 2016, s. 193).

Berk kaçan atın boku seyrek düşer (*-Gaz.*): Olağanüstü hızla yapılan iş -gereken özen gösterilmeyeceğinden- olumlu sonuç vermez (Aksoy, 1993a, s. 185; Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 162).

Hızlı giden atın boku seyrek düşer: İşini geciktirmeden yapan insanlar, kolay kolay zararlı çıkmaz (Albayrak, 2009, s. 532).

Gerek bölgede yapılan derlemede konuşulan kaynak kişilerden gerekse Aksoy'un ve Tezcan Aksu vd.'lerin eserlerinden anlaşılacağı üzere söz konusu atasözü 'acele ile yapılan işten istenen neticenin elde edilemeyeceğini' ifade etmektedir. Atasözüne Albayrak'ın verdiği mana ise bunların tersine müspet bir durumu ifade etmektedir. Albayrak'ın kaynağını tespit etmek mümkün olmadığından "isabetsiz bir mana" olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Belki, 'vazifesini başarı ile yürüten kişi bunun mükâfatını görür' manasındaki "yüğrük (yavuz) at yemini artırır" (Aksoy, 1993a, s. 470) atasözünün manası sehven bu atasözünün karşılığına yazılmış olabilir.

yüğrük: (< *yüğü-ük*) hızlı giden (TDK, 2009, s. 4743).

berk: 4. süratli (TDK, 2009, s. 516).

kaçmak: koşmak, seğirtmek (TDK, 2009, s. 2157).

Öteki kaynaklarda "berk kaçan", "yüğrük" şeklinde bulunan ifadelerin Giresun ağzında "hızlı giden" şeklinde bulunması halk tarafından yapılmış dil içi çevirinin bir örneğidir.

14. İt teknesinde ekmek ufağı aranmaz: Paylaşmayı bilmeyen veya obur kişi başkasına bir şey bırakmaz (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Aç itin yalağında yal bulunmaz (*Salman *Akkuş -Or.*) (TDK, 2016, s. 27).

İt yatağında ekmek ufağı kalmaz: Kötülük yapmayı alışkanlık hâline getirmiş kimselerden en küçük bir iyilik yapmaları dahi beklenmez (Albayrak, 2009, s. 571).

ufak: (Ekmek için) Kırıntı: *Mümtaz ekmek ufaklarını pencerenin kenarına koydu* (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005, s. 3268); **ufak [ufantı]:** Kırıntı (TDK, 1979, s. 4024^b).

Görüleceği üzere kelimenin *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*'te (MBTS) '(ekmek için) kırıntı' manası bulunmaktadır ve verilen örnek cümlede de "ekmek ufakları" şeklinde bir ifade geçmektedir. Kelimenin bu manası *TDK Türkçe Sözlük*'te bulunmamaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde ise sadece 'kırıntı' manası bulunmaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde madde başında "ufantı" kelimesi de geçtiği için sözlüklerden "ufantı" kelimesine bakmak yerinde olacaktır:

ufantı: Ekmek ufağı, ekmek kırıntısı: *Tümden kaçıp gitmesinler karıncalar diye sofraya bezini hep kütüğün üstüne silkeledi, ekmek ufantıları onlara yem olsun diye* (*Türkçe Sözlük*, 2011); (Ekmek için) Ufalanmış kırıntı (Ayverdi ve Topaloğlu, 2005, s. 3268); ufalanan şeyin kırıntıları: *Kuru otluk ufantısı* (TDK, 2009, s. 3902); küçük odun parçaları; saman; ufalanmış (TDK, 1979, s. 4024^b).

Hem *MBTS*'de hem de *TDK Türkçe Sözlük*'te "ufantı" kelimesine 'ekmek kırıntısı' manası verilmiştir ve örnek olarak verilen cümlede de "ufantı" kelimesi "ekmek" kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. *Tarama Sözlüğü*'nde ve *Derleme Sözlüğü*'nde ise "ufantı" kelimesinin 'ekmek kırıntısı' manası bulunmamaktadır.

Görüleceği üzere "ufak" kelimesi de "ufantı" kelimesi de tek başına "ekmek kırıntısı" manasına gelmemektedir, "ekmek" kelimesi ile birlikte kullanılıncaya 'ekmek kırıntısı' manası ortaya çıkmaktadır. "ufak" kelimesinin manası tek başına sadece 'kırıntı'dır; nitekim *Tarama Sözlüğü*'nde "kuru otluk

ufantısı” şeklinde bir örnek de geçmektedir.

Bu bilgilerden hareketle şunlar söylenebilir: “ufak” kelimesinin tek başına ‘ekmek kırıntısı’ manası yoktur. “Ekmek” ile birlikte kullanılıncaya ‘ekmek kırıntısı’ manasına gelmektedir. ‘ekmek kırıntısı’ manasına geldiğini ifade eden sözlüklerdeki örneklerde “ekmek” ile birlikte kullanılarak ‘ekmek kırıntısı’ manası verilmiştir. “ekmek” olmadan kullanıldığında sadece ‘kırıntı’ manasına gelmektedir. Bu durumda “ufak” ‘kırıntı’ manasına gelmektedir, “ekmek” kelimesi ile bir arada kullanıldığı örneklerin sayısı çok olduğu için ‘ekmek ufağı’ şeklinde bir anlamı olduğu düşünülmüştür. “ekmek” ile eş dizimliliği göz önüne alınarak **ufak** madde başının altında **ekmek ufağı** diye bir alt madde başı açılabilir. Aynı hususlar “ufantı” kelimesi için de geçerlidir.

15. Kabağı yiyen gelin ile yatar (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Kabağı yiyen domuz, gitsin gelinin yanına (-Tr.) (TDK, 2016, s. 359).

Kabağı yiyen, gerdeğe girsin: Bir işin sorumlusu, o işin başında bulunan yöneticidir (Albayrak, 2009, s. 581).

16. Kadın vardır çakıl taştan aş eder, kadın vardır pişmiş aşı yaş eder (KK 1, KK 2,).

Avrat vardır, arpadan (arpa unundan) aş eder (yapar); avrat vardır, bulguru (buğday unundan) keş eder (yapar) (*Anamas *Eğridir -Isp.; -Nğ.*) (TDK, 2016, s. 50).

Kadın vardır, çerden çöpten [külü] aş eder; kadın vardır, pişmiş aşı [unu] taş eder (Albayrak, 2009, s. 584).

Kadın vardır arpa ununu aş eder; kadın var buğday ununu keş eder: Beceriksiz kadın, pahalı malzemeyi heder eder; becerikli kadın ucuz nesnelere güzel şeyler yapar (Aksoy, 1993a, s. 340; Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 335).

17. Kıran kazık gezmek: İkametine uğramaksızın sürekli gezip dolaşmak (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

“dere tepe” veya “dağ bayır” şeklindeki benzer yapılara bakıldığında “kıran” ve “kazık” kelimeleri arasında yakın anlamlılık veyahut zıt anlamlılık ilişkisi bulunmalıdır. Bu durumda bu iki kelimenin manalarını birlikte ele almak yerinde olacaktır.

kıran ‘kenar, uç, çevre’ (Nişanyan, 2018; Tietze ve Tezcan, 2016, s. 274); ‘tepe; bayır’ (TDK, 1975, s. 2815^b); **gıran** ‘tepe, tepelerin üstündeki düzlük’ (TDK, 1972, s. 2052^a).

kazık (< *kaz-ğuk*) ‘toprağa çakılan kazık’ (Clouston, 1972, s. 682). Kelimenin *Derleme Sözlüğü*’nde veya *Tarama Sözlüğü*’nde, atasözünde geçen “kazık” kelimesini “kıran” kelimesi ile yakın veya zıt anlamlı olarak irtibatını kurabilecek herhangi bir mana bulunmamaktadır. Bu durumda “kazık” kelimesinin kullanılış örneklerine bakmak gerekir:

kazık kadar: çocuk değil, kocaman adam (Aksoy, 1993b, s. 773).

Demirkazık Dağı: Niğde’de Aladağlar bölgesinde yer alan 3757 metre yüksekliğindeki dağdır. Uzun süre Aladağlar’ın en yüksek dağı olarak bilinmesine karşın yapılan araştırma ile en yüksek zirve Kızılkaya olarak tespit edilmiştir (“Demirkazık Dağı”, t.y.).

demirkazık: Kutup yıldızı. Eski Türkler’de kutup yıldızı mühimdi. Türkler kâinatın bir kubbe biçiminde olduğunu düşünüyorlardı; bu kubbe altın veya demirden bir kazık (kutup yıldızı) çevresinde düzenli bir hızla dönüyordu. Burçları taşıdığı kabul edilen ekliptik çarkı buna dik olarak yerleştirilmişti. Gökteki bu düzen yeryüzüne de yansıyor. Kutup yıldızının tam altında yeryüzünün yöneticisi olan hakanın oturduğu şehir bulunuyor, “ordug” adı verilen bu şehrin planı gök düzenini yansıtıyor. Merkezde kesişen iki ana yol vardır, gök, kutup yıldızının çevresinde döndüğü gibi toplumdaki işler de hükümdarın çevresinde dönmekteydi (Yavuz Unat, 2013, s. 534).

vatađ < Ar. ‘kazık’, *avtādu ’l-arđ* ‘dağlar’ (el-Fīrūzābādī, 1268, s. 702).

Kur’ân-ı Kerîm’deki şu ayet de “dağlar”ın kazığa benzetilmesine bir örnektir: Biz yeryüzünü bir döşek **dağları** da **kazıklar** yapmadık mı? (Kur’ân, 78. Nebe 6-7) (Karaman vd., 2007, s. 535).

Bu bilgilerden hareketle “kazık” kelimesinin gerek sabitliği gerekse yüksekliği ifade etmesi dolayısıyla

“dağ”a benzetildiği söylenebilir. Bu durumda “kıran” kelimesinin manalarından biri olan ‘tepe’ ile birlikte “kazık” kelimesi de ‘dağ’ manasında alındığında “kıran kazık gezmek” deyimini “dağ tepe gezmek” olarak anlaşılabilir.

18. Oğlan yedi oyuna, çoban yedi koyuna: Malım mülküm, yönetimim altında bulunan farklı kişiler tarafından ziyan edildi (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Alan aldı oyuna gitti, çoban aldı koyuna gitti (*Güney *İkizdere -Rz.*) (TDK, 2016, s. 243).

Oğlan aldı (yedi) oyuna gitti, çoban aldı (yedi) koyuna gitti: Verilen bir öğütten, yaşanan bir olaydan herkes aynı oranda değil, farklı şekillerde etkilenir (Albayrak, 2009, s. 729); Birinin yönetimi altında bulunan parayı, malı, bu yönetimin bireyleri rastgele harcayıp çarçur ettiler (Aksoy, 1993b, s. 830).

Oğlan yer oyuna gider, çoban yer koyuna gider: Ailenin yükünü anne ve babadan başka hiç kimse üstlenmek istemez. Erkek çocuk ihtiyaçlarını evde karşılar ancak gözü hep dışarıdadır (Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 402).

Söz konusu deyim gerek Giresun ağzından yapılan derlemede gerekse Aksoy’da “malın yönetimi altında bulunan kişiler tarafından ziyan edilmesi” şeklinde anlaşılmişken Albayrak’ta ve Tezcan Aksu vd.’de farklı manalarda değerlendirilmiştir.

19. Olacak oğlak bokundan belli olur (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Oltaç oğlak bokundan belli olur (*-Gaz.*) (TDK, 2016, s. 187).

Olgaç oğlak bokundan belli olur: Çocuğun gelişmişliği genel tutumundan, işin gelişmişliği vermekte olduğu üründen anlaşılır (Aksoy, 1993a, s. 400).

Olacak oğlan bokundan (veya duruşundan) belli: Bir kimsenin yeni başladığı işte usta olup olmayacağı ilk davranışlarından anlaşılır (Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 403).

Bu atasözü *oltaç* ve *olgaç* kelimelerinin manalarının halk tarafından yapılan dil içi çevirisine örneklik teşkil etmesi bakımından önemlidir. Nitekim *oltaç* kelimesine *BAAD*’nin sözlük kısmında da ‘olacak’ manası verilmiştir (TDK, 2016, s. 477).

20. Öküz öldü, kanı soğudu (KK 1, KK 2).

Öküz öldü, kağını sındı (*-Gaz., *Gür -Siv.*) (TDK, 2016, s. 333).

Öküz öldü, ortaklık bozuldu: İki ortak veya taraf arasındaki yakınlığın dayandığı sebep yok olduğunda bu yakınlık da çözümlür (Aksoy, 1993b, s. 837; Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 409).

Öküz öldü kanı sindi: Olup bitmiş bir şey üzerinde fazla durmaya değmez (?) (Albayrak, 2009, s. 744).

Bu sözün Giresun ağzındaki manası Aksoy’un verdiği mana ile örtüşmektedir.

21. Sofu soğan yemez, balsa kabuğunu da bırakmaz (KK 1, KK 2).

Sofu soğan yemez, bulunca sapını komaz: Hoşa gitmeyen işlere yönelmez gibi görünen öyle kişiler vardır ki bu işlere girişince en aşırı yolu tutarlar (Aksoy, 1993a, s. 429; Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 437).

Bu atasözü de “komak” fiilinin dil içi çevirisine örneklik teşkil etmektedir. ‘bırakmak’ manasındaki “komak” (TDK, 2009, s. 2619) fiiline halk tarafından tabii seyrinde ‘bırakmak’ olarak karşılık verilmiştir.

22. Sokma akıl başta durmaz (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Koyma pınar göz olmaz (**Gürün -Sv.*) (TDK, 2016, s. 176).

Sokma akıl yedi sekiz adım (yedi saat) gider (Aksoy, 1993a, s. 369; Albayrak, 2009, s. 793; Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 438); Koyma akıl akıl olmaz: Hep başkalarının verdiği akılla hareket eden kimse, bir yere kadar başarılı olur, daha sonra ne yapacağını bilemez (Aksoy, 1993a, s. 369; Albayrak, 2009, s. 658; Tezcan Aksu ve diğerleri, 2022, s. 371).

23. Sokma kuyruk sinek kovuşturamaz (KK 1, KK 2).

Sokma kuyruk, tutmaz (*Derekuşçulu *Görelle -Gr.*) (TDK, 2016, s. 202).

Bu atasözünün manası bir önceki atasözü ile aynıdır. Atasözlerinde geçen “sokma” kelimesinin manası herhangi bir kaynaktan gösterilmemiştir; fakat atasözünün farklı çeşitlerinde geçen “koyma” kelimesinin manası *Derleme Sözlüğü*’nde kayıtlıdır:

koyma: Yapma, uydurma, iğreti: *Koyma pınarda su durmaz* (TDK, 1975, s. 2942^b).

Atasözlerinin manasından da anlaşılacağı üzere “sokma” kelimesinin manası da “koyma” kelimesi ile aynıdır. Bu durumda bu atasözleri esas alınarak *Derleme Sözlüğü*’ne “sokma” kelimesi ‘iğreti’ manasıyla eklenmelidir.

24. Taze gelin tereğe geçti, terek yere geçti: Bir için acemisi, o işi yapmağa kalkıştığı zaman hatalar yapar (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Kullanıldığı duruma örnek: Hiç yemek yapmamış birisinin, mutfakta yemek yapmağa çalışırken tabak çanak kırması esnasında kullanılabilir.

Aynı söz, Doğu Karadeniz Kültür Envanteri Projesi kapsamında yapılan derlemelerde ‘bir işi yaparım deyip de beceremeyenlerin durumunu anlatır’ şeklinde kaydedilmiştir (“Giresun Halk Kültürü: Sözlü Edebiyat: Deyimler”, t.y.).

25. Tohumluğunu yiyen bir kere bayılır (KK 1, KK 2) / Tohumunu yiyen bir kere yer (KK 3, KK 4): Varını yoğunu harcayan kişi o an için mutlu olsa da sonrası için hiçbir şeyi kalmaz (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Kullanıldığı duruma örnek: Bir haftada peyderpey yiyebileceği bir yiyeceği bir günde yiyen birisi için kullanılabilir.

tohumluk: tohum için ayrılan (*Türkçe Sözlük*, 2011, s. 2361^a).

bayılmak: çok hoşlanmak, sevmek, hayran kalmak (*Türkçe Sözlük*, 2011, s. 286^b).

Bu atasözündeki “tohumluk” ve “bayılmak” kelimelerinin kullanıldığı manalar yukarıdaki manalar olmakla birlikte “tohumluk” kelimesi Giresun ağzında bir ailenin tek erkek çocuğu’ manasında da kullanılmaktadır (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4). *Derleme Sözlüğü*’nde kelimenin bu manasına yakın olabilecek şöyle bir mana bulunmaktadır:

tohumluk: Damızlık erkek at, aygır (TDK, 1978, s. 3945^b).

Bu durumda “tohumluk” kelimesi ‘bir ailenin tek erkek çocuğu’ manasıyla *Derleme Sözlüğü*’ne eklenmelidir.

26. Usta bilir kolayı vurur nişadırı alır kalayı: Ustalık gerektiren bir işi o işin erbabı kolay bir şekilde yaptığı için bilmeyen kişiyi de kolaylıkla kandırır (KK 1, KK 2).

Kalay ustaları kalay yaparken nişadır ile kalayı parlatırlar. Bu esnada nişadırı fazla sürüp kalayı ellerindeki beze geri alırlar. Kalaycılıktan anlamayan müşteri de parlaklığı görünce kalaylanan kabın çok iyi kalaylandığını zanneder. Hâlbuki kalaycı kalayın çoğunu elindeki beze geri almıştır (KK 1, KK 2).

Kullanıldığı duruma örnek: Birisi hile ile kendi kazancına kazanç kattığı zaman söylenir.

27. Uzun ağaç kesmekle kısılar: Büyük işler peyderpey, yapa yapa bitirilir (KK 1, KK 2).

Kullanıldığı duruma örnek: Uzun sürecek bir işi yapmağa üşendiğinden işe başlamayan veyahut işin uzunluğu dolayısıyla iş bir türlü bitirilemediğinde kişiyi cesaretlendirmek için kullanılır.

28. Yivdinin kökünden yivdin biter: Aslı, soyu kötü olan birinin neslinden gelen de kötü olur (KK 1, KK 2, KK 3, KK 4).

Isırganın (dikenin) dibinde ısırgan (diken) biter (**Maçka -Tr.*) (TDK, 2016, s. 141).

Dikenin dibinde diken biter: Kötü insanlarla birlikte olanlar da kötülük yapmağa alışır (Albayrak, 2009, s. 352).

yivdin: yabancı bir ot (TDK, 1979, s. 4283^a), yabancı mürver, yer mürveri (Baytop, 1994, s. 211).

Sonuç

Çalışma neticesinde derlenen 28 adet atasözü ve deyim 6 tanesi herhangi bir kaynakta tespit edilememiştir. Geri kalan 22 adet atasözü ve deyim ise farklı kelimelerle de olsa çeşitli kaynaklarda mevcuttur. Tespit edilen 6 adet atasözü, *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler (BAAD)* adlı esere katkı sunabilecek mahiyettedir. Geri kalan atasözleri de benzer biçimleri olsa da farklı kelimeler içerdiği için *BAAD*'ye katkı sunmaktadır.

Derlenen atasözlerindeki kelimelerin bazılarının *Derleme Sözlüğü*'nde olmadığı tespit edilmiştir. Bu kelimeler şunlardır: *fortik* 'domuz yavrusu', *fortiklemek* 'yavrulamak', *kazık* 'dağ', *sokma* 'iğreti', *tohumluk* 'bir ailenin tek erkek çocuğu'. Bu kelimelerin *Derleme Sözlüğü*'ne eklenmesi yerinde olacaktır. Böylelikle, atasözlerinin ve deyimlerin *Derleme Sözlüğü*'ne katkı sunabilecek kelimeleri muhtevî olduğu ve atasözlerinin ve deyimlerin kelime hazinesine katkı bakımından da dikkate alınması gerektiği anlaşılmıştır.

Çalışmada görüleceği üzere, bazı atasözleri ve deyimler farklı kaynaklarda farklı manalarla kaydedilmiştir. Bu husus, atasözlerinin ve deyimlerin kullanılış örnekleriyle birlikte kaydedilmesinin ve çalışmaların karşılaştırmalı olarak yapılmasının önemini göstermektedir. Bu sebeple bu çalışmada kaynak kişilerden atasözleri derlenirken kullanılış örnekleri de derlenmiş ve ilgili maddenin anlaşılacağı düşünülen yerlerde bu bilgiler kaydedilmiştir. Bunun neticesinde çalışmamıza konu atasözlerinin ve deyimlerin edebî dilde yaygın olarak kullanılan benzer biçimlerinin anlamlandırılmasında da bazı hatalar tespit edilmiş ve ilgili yerde tartışılmıştır.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1993a). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. 1: Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Aksoy, Ö. A. (1993b). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. 2: Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri* (1. bs.). İstanbul: Kapı.
- Ayverdi, İ. ve Topaloğlu, A. (2005). *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- Baytop, T. (1994). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Demirkazık Dağı. (t.y.). *Vikipedi Özgür Ansiklopedi*. 6 Aralık 2024 tarihinde https://tr.wikipedia.org/wiki/Demirkazık_Dağı adresinden erişildi.
- el-Fîrûzâbâdî. (1268). *el-uqyânûsu 'l-basîfî fi tercemeti 'l-kâmûsi 'l-muḥîṭ*. (Çev. Mütercim 'Âşım Efendi [ö. 1235/1819].) (C. 1-3, C. 1). İstanbul: Maṭba'a-yı 'Âmire.
- Giresun Halk Kültürü: Sözlü Edebiyat: Atasözleri. (t.y.).*Karadeniz.gov.tr*. 6 Aralık 2024 tarihinde <https://karadeniz.gov.tr/sozlu-edebiyat-7/#nesne2-sub2> adresinden erişildi.
- Giresun Halk Kültürü: Sözlü Edebiyat: Deyimler. (t.y.).*Karadeniz.gov.tr*. 6 Aralık 2024 tarihinde <https://karadeniz.gov.tr/sozlu-edebiyat-7/#nesne2-sub2> adresinden erişildi.
- Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları: İnceleme, metinler, sözlük*. Türk Dil Kurumu yayınları Ağız Araştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu yayınları (2. baskı.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karaman, H., Çağrıç, M., Dönmez, İ. K. ve Gümüş, S.. (2007). *Kur'an yolu: Türkçe meâl ve tefsir*. (2. baskı, C. 1-5, C. 5). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Nişanyan, S. (2018). *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liber Plus.

- Ordu Halk Kültürü: Sözlü Edebiyat: Atasözleri. (t.y.).*Karadeniz.gov.tr*. 6 Aralık 2024 tarihinde <https://karadeniz.gov.tr/sozlu-edebiyat-5/> adresinden erişildi.
- Şināsī ve Ebū 'z-Žiyā. (1302). *Ḍurūb-i Emsāl-i 'Osmāniyye*. Kōstantīniyye: Maṭba'a-yı Ebū 'z-Žiyā.
- Türk Dil Kurumu. (1972). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (C. I-XII, C. VI). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (1974). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (C. I-XII, C. VII). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (1975). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (C. I-XII, C. VIII). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (1977). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (C. I-XII, C. IX). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (1978). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (C. I-XII, C. X). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (1979). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (C. I-XII, C. XI). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK. (2009). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanımlarıyla Tarama Sözlüğü* (4. baskı., C. I-VIII). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDK. (2016). *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler* (Birleştirilmiş baskı.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, F. ve Cantürk, S. (2018). *Giresun ve Yöresi Ağız Sözlüğü* (1. bs.). Cağaloğlu, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Tezcan Aksu, B., Akalın, Ş. H. ve Toparlı, R. (2022). *Türk atasözleri sözlüğü* (Birinci baskı.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. ve Tezcan, S. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati Dördüncü Cilt K-L* (Birinci baskı.). Ankara: TÜBA Türkiye Bilimler Akademisi.
- Türkçe Sözlük*. (2011). Türk Dil Kurumu. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yavuz Unat. (2013). Yıldız. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Kaynak Kişiler

- KK 1: İdris SÜRÜCÜ (1948 Hisargeriş köyü, Merkez, Giresun, ilkokul, emekli)
- KK 2: Ayşe YAYLA (1952, Çukur köyü, Merkez, Giresun, ilkokul, ev hanımı)
- KK 3: Nazmiye AYDIN (1939, Karabulduk, Keşap, Giresun, okuma yazma bilmiyor, ev hanımı)
- KK 4: İznur AYDIN (1963, Karabulduk, Keşap, Giresun, ilkokul, ev hanımı)

4. BÖLÜM

TÜRK ATASÖZLERİNİN KURAMSAL VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Bir Özlü Söz / Özdeyiş Ne Zaman ve Nasıl Anonimleşir?

(Atasözlerinin Doğuşu ve Yayılışı Üzerine Kuramsal Bir Değerlendirme)

Muna Yüceol Özezen *

Giriş

Dilbilim dünyasının vaz geçilmez araştırma konularından biri olan atasözleri¹³⁵, aynı zamanda dilbilimsel budunbilimin (ethnolinguistics'in), dilbilimsel insanbiliminin (linguistic anthropology'nin), kültürel insanbiliminin (cultural anthropology'nin) ve halkbilimin (folklore'ün) de ilgi alanlarına girmektedir. Çünkü atasözleri adı geçen bilim alanları için de önemli veri kaynaklarıdır. D. Villers, aslında deyimbilimin (phraseology'nin) bir konusu olan atasözleri üzerine dünyada muazzam çalışmalar yapıldığını ve bu “özel kategori”nin artık başlı başına bir bilim dalı olan paremiyoloji'nin (paremiology'nin) konusu olduğunu belirtmektedir (2022, s. 1). Atasözlerinin edimbilimsel (pragmatic) işlevlerine, varyantlaşma süreçlerine, biçimlerine, edebi metinlerdeki kullanımlarına, derlenme ve sözlükselleşme süreçlerine odaklanan bu bilim dalının araştırmacılarının, atasözlerinin nasıl doğup nasıl yayıldıkları konusunu neredeyse hiç ele almıyor olmaları (Villers, 2022, s. 1) ilginçtir. Villers, bu konuya karşı duyulan ilgisizliği sorulara cevap bulmanın güçlüğüne, çoğu araştırmacının bunu boş ve can sıkıcı bir iş olarak değerlendirmeye bağlamaktadır (2022, s. 1). Çünkü atasözleri sanıldığı kadar aksine genellikle izlemeyi ve betimlemeyi kolaylaştıracak *gerçek bir ilk yaratıcı* tarafından üretilmemektedir.

Esasında atasözlerinin nasıl doğdukları ve yayıldıkları konusuna ilgisizlik, tarihsel veya çağdaş Türk dillerinin atasözleri üzerine araştırma yapan çoğu Türkiye Türkoloğu için de geçerlidir. Türkiye Türkologlarının büyük bölümü, “Atasözleri Türkçenin zenginliğini gösterir.” biçimindeki ve neredeyse konuyla ilgili her çalışmada tekrarladıkları önerme doğrultusunda yaptıkları çalışmalarda, “Atasözleri nasıl doğar ve yayılır?”, “Bir özlü söz / özdeyiş¹³⁶ ne zaman ve nasıl anonimleşir?” sorularını sormayı, kısacası *atasözülüşme (proverbialisation)* süreçlerini betimlemeyi ihmal etmektedirler.

Problem

Bu çalışma, atasözlerinin nasıl doğup nasıl yayıldıkları konusunun ihmal edildiği düşüncesiyle ve aşağıdaki sorulara cevap bulabilme amacıyla hazırlanmıştır:

- *Atasözü* olarak bilinen ve belgelenen bir özlü sözü ilk akıl eden kişi, bu özlü sözü ilk söyleyen *ata* kimdir ve bu sözü ne zaman söylemiş olabilir?
- Bir özlü söz ilk söylediği andan itibaren nasıl bir beğenilmeyle toplum sözün ilk sahibini silikleştirip hatta unutup onu bu denli yaygın hâle getirir? Başka bir ifadeyle, büyük ölçüde dönemi için doğruluk payı taşıyan ve bu bakımdan da toplum tarafından beğenilen bir *ilk / kök söz* (uzun bir düşünme sürecinin ürünü olan bir özlü söz / özdeyiş veya anlık olarak üretilen bir söz), muhtemelen ilk biçiminden az ya da çok farklılaşarak ne zaman ve nasıl anonimleşir?
- Bir söz, bir kişinin düşüncesini yansıtmak üzere bir kişinin ağzından çıktıktan sonra nasıl ve ne zaman kolektif ve kümülatif aklın ürününe dönüşür?

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mozezen@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1880-2143.

¹³⁵ Çalışma atasözlerinin tanımı sorununu tartışmayacaktır. Ancak D. Villers, “Atasözü, hikmet, hakikat, ahlâk ve geleneksel görüşleri mecazi, sabit ve ezberlenebilir bir biçimde ihtiva eden ve nesilden nesile aktarılan kısa, genel olarak bilinen bir halk sözüdür.” biçimindeki tanımlamaların uzman olmayan insanlar tarafından yapıldığını, oysa uzmanların tanım yapmakta daha fazla güçlük çektiklerini belirtmektedir. Villers'e göre uzmanlar atasözlerini ancak, mizah, kadimlik, biçimsel arkaizm, gerçeklik, kuralcılık, metaforiklik, figüratiflik, bilgelik, kesinlik, ritmiklik, sabitlik / donmuşluk, insani etkinliklere uyum, kolektif anonimlik, anlamsal çıkarım, dilbilgisel özerklik, ortaklık, geleneksellik gibi kriterlere göre yaptıkları analizler doğrultusunda tanımlamaktadırlar. Buna rağmen yapılan her tanım belli ölçüde bir terminolojik görelilik içermektedir (2022, ss. 2-4).

¹³⁶ Çalışmada *özlü söz* ve *özdeyiş* terimleri aynı anlamda kullanılmıştır. Zaten *özdeyiş*, Türk Dil Kurumu tarafından 2011 tarihinde yayımlanan *Türkçe Sözlük*'te “Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir ilkeyi kısa ve kesin bir biçimde anlatan, genellikle kim tarafından söylendiği bilinen özlü söz” olarak tanımlanmıştır.

- Her atasözünün *gerçek bir ilk söyleyici*'si var mıdır yoksa bazı atasözlerini hayali bir ilk kişiye mi atfetmek gerekir?
- Bazı atasözleri bilinçli bir kurgunun sonucunda yapay olarak üretilmiş olabilir mi?
- Atasözleri ne zaman ve nasıl doğar ve nasıl yayılırlar? Bir atasözünün yayılması hangi ölçütlerle gerçekleşir?
- Bir *ilk söz*'ün (veya belki *kök söz*'ün) anonim bir söze dönmesi kaç yıl, kaç on yıl, kaç yüz yıl veya kaç bin yıl alır; bunun bir tarihlemesi yapılabilir mi?

Yöntem

Çalışma, nitel araştırma yöntemiyle hazırlanmış bir durum betimlemesi çalışmasıdır. Çalışmada Aksoy (1965)'ten, Tezcan Aksu-Akalın-Toparlı (2022)'den ve Ercilasun (2020)'den seçilen Türkçe örnekler ışığında ve Villers (2022)'deki bulgu ve tespitler esasında yukarıdaki sorulara cevap aranmıştır.

Atasözleşme Süreçleri

Atasözlerinin ne zaman doğduğu ve ne zaman ve nasıl yaygınlaştığı (kısacası atasözlerinin yaşı) sorununun 2 yönü var: 1- Bir *ilk söz* ne zaman anonimleşip atasözü olur? 2- Bir atasözü hangi ölçütlerle devirleri aşip bugün de etkin bir biçimde kullanılmaya devam eder?

İlk soru, cevaplanması en zor olanıdır ve zaten bu çalışmanın da ana konusunu oluşturmaktadır. Buna karşılık ikinci soruyu cevaplamak daha kolay: İçerdiği bilgi, yargı ve önerme üretildiği ilk dönemde olduğu gibi hâlihazırda da geçerli olabilen, öngörüsüyle geçmiş olduğu kadar şimdiki ve geleceği de kucaklayabilen atasözleri etkin bir biçimde yaşamaya devam eder. Ancak buna rağmen derlemlere girmiş atasözlerini yaşlı (hatta en yaşlı) kuşakların daha çok kullandığı biçimindeki ilk ve yaygın gözlem, bilimsel çalışmalar tarafından da desteklenmektedir (Seçkin, 2022, s. 599)¹³⁷. Bu durum, genç kuşakların soyutlama becerilerinin yaşlı (ve en yaşlı) kuşak üyelerinden daha yüksek olmasıyla ilgilidir; soyutlama becerisindeki başarı¹³⁸ ise yazılı hatta dijital kültürle biçimlenmenin, bilişim teknolojilerini daha çok kullanmanın ve eğitim düzeyinin yüksekliğinin doğal bir sonucudur. Bu bağlamda, biraz da ezbere dayalı gibi görünen, *atasözlerinin bir dilin zenginliği olduğu* önermesine az-çok karşı bir tutumla, onların aslında daha çok soyutlama becerisi gelişmemiş veya daha az gelişmiş sözlü kültürlerde ve geleneksel toplumlarda belleğin hazır araçları olduğu söylenebilir.¹³⁹ Günümüz bilişim terminolojisiyle söylenecek olursa, aslında atasözleri daha çok birer *kısa yol tuşu*'dur. Bu durum, bu *ezber kalıpları*'nın, günümüzde neden dilbilim ve dilbilimle az-çok bağlantılı diğer bilimler (dilbilimsel budunbilim, dilbilimsel insanbilim, kültürel insanbilim, halkbilim gibi.) kadar psikolojinin ve bilişsel bilimlerin (cognitive science'ın) de araştırma alanlarına girdiklerini, neden bu alanların da araştırma nesneleri hâline geldiklerini açıklamaktadır. Hatta bu ilgi, günümüzde söz kalıpları yanında diğer anlam araçlarını ve anlamın oluşumu ve aktarımı süreçlerini inceleme konusu yapan ve bilişsel anlambilim (cognitive semantics) adı verilen bir arayüzün de doğmasıyla sonuçlanmıştır.

¹³⁷ P. Seçkin, atasözü kullanımı ve soyutlama becerisi arasındaki ters orantının beyin hasarlı insanlarda ve bazı psikiyatri hastalarında da görülebildiğini belirtmektedir (2022, ss. 590-602).

¹³⁸ Ancak burada günümüz koşullarında ortaya çıkan sıra dışı bir durumdan söz etmek gerekmektedir: Soyutlama becerisinin yüksekliği ile atasözü kullanma ve yeni atasözleri üretme arasındaki ters orantı *Doğal Zekâ* olarak insan ve onun "doğal insan dili" olarak adlandırılan dili için geçerlidir. Soyutlama becerisi çok yüksek olan ve başarısı esasında sahip olduğu veriyi en iyi biçimde işleyip sonuca anında gitmek olan *Yapay Zekâlar* da kendilerinden talep edildiğinde *çarçabuk* ve dilsel olarak da *estetik* atasözleri üretebilmektedirler. ChatGPT4o'nun "Zamanı iyi kullanmanın önemi üzerine bir atasözü üret." ve "Tasarruflu olmanın önemi üzerine bir atasözü üret." komutlarına 08.12.2024 tarihinde verdiği cevaplar şunlardır: "Akarken doldur suyu, durunca ararsın kuyuyu.", "İşini saatin gölgesiyle değil ışığıyla gör.", "Zamanı sıkı tut, boşluk kayıp verir.", "Damlaya sahip çıkmazsan sel seni yutar.", "Bugün sakladığın yarın sana kapı açar.", "Harcamayı bilmeyen yokluğu öğrenir.".Esasında Yapay Zekâ'nın ürettiği bu atasözleri de yapay ve tekniktir. Buna göre, muazzam büyüklükteki veriyi kodlayıp onu çok çabuk işleyebilen, kısa yolları anında kullanabilen, kısacası soyutlama becerisi konusunda son derece yetkinleşen Yapay Zekâ, atasözü üretmek konusunda da insan için normal ve doğal olmayan sonuçlar verebilmektedir.

¹³⁹ Sözlü kültürlerde yalnız atasözleri değil her türden söz kalıpları da belleğin aynı ölçüde yardımcılarıdır. Hatta bu durum ilk izlenim olarak söz kalıbı gibi algılanmayan dilbilgisel birlikler için bile kısmen geçerlidir. Örneğin Eski Türkçe dönemindeki yazı geleneğiyle bağları yüzyıllar boyunca kopmuş ve yazıyla yeniden ancak 20. yüzyılda tanışmış Orta Asya'daki Türk soylu halkların dilinde betimlemeli (tasvirî) birleşik fiillerin çokluğuyla, Türkiye Türkçesindeki betimlemeli birleşik fiillerin azlığı bu durumla ilgili olmalıdır. Bu bağlamda, sözlü kültürlerde şiirin hep ölçülü ve kafiyeli olması, hatta Kur'an gibi ilk formu sözlü olan bir metinde bile düzyazı düzlemine özgü ses uyumlarının bulunması da sözlü kültür-bellek ilişkisiyle doğrudan ilgilidir.

Bu bağlamda, bir dilin atasözleri repertuarının genişliği, o dilin zenginliği bir yana, o dili konuşan toplumun uzun sözlü kültür geçmişi olduğunu, eğer hâlihazırda yazılı kültüre sahipse yazılı kültür geçmişine bir o kadar ve belki çok daha uzun bir sözlü kültür geçmişi eklenmesi gerektiğini kanıtlar. Örneğin, ilk yazılı belgeleri 13. yüzyılda tespit edilen ve bu bakımdan en az 700 yıldır zihinleri yazılı kültürle biçimlenen Türkiye Türklerinin atasözlerindeki fazlalığa¹⁴⁰ bakarak onların en az 700 yıl öncesinden getirdikleri bir sözlü kültüre sahip oldukları ve bu geriye gidişin köklerinin çok daha eskilere uzandığı tahmin edilebilir. R. C. Trench, bu uzak kökleri “görüş alanımızın çok ötesinde, belirsiz ve bilinmeyen” olarak değerlendirmektedir (1861, s. 40). M. Yurtbaşı da atasözlerinin insanlığın tarih öncesinin en karanlık çağlarına uzanacak kadar eski üretimleri olduğu düşüncesindedir (2013, s. VI). Buna göre, atasözleri bir toplumun en azından takip edilebilen, ancak büyük ölçüde takip edilemeyecek kadar eskiye uzanan sözlü dönemleriyle yaşittir. Elbette Türkiye Türklerinin öncüllerinin 700 yıl önce yazılı kültürle tanışmalarının makro bir toplumsal parametre yaratmadığı, Anadolu Oğuzlarının hemen ve büyük kitleler hâlinde yazıyı kullanmadıkları söylenebilir. Ayrıca yazılı kültür yalnızca yazının kullanılması demek de değildir; yazılı kültür, göçer yaşamı büyük ölçüde terk edip yerleşik düzene geçmek ve öyle ya da böyle bürokrasiye (-çok okunmasa ve çok uyulmasa da- yazılı hâle gelen kurallar, yasalar, sözleşmeler, tapu vb. belgeler, yaşam alanlarında sınırlılık, yönetsel erkle ilişkiler vb.) maruz kalmak demektir ve bu da topluluğun ve bireyin zihin yapısında köklü değişimler yaratır. Anadolu Oğuzları için yazının kullanımıyla ilgili yüzyıllara yayılan kademeli bir geçiş söz konusudur, ancak onlar toplumbilimsel olarak artık yazılı kültürün temsilcileridir.

Atasözlerinin zihin yapısıyla ilgisi onların aynı zamanda *memetik* (*memetics*) veya *memoloji* (*memology*) adı verilen alanla ilişkilendirmelerine neden olmaktadır. Villers: “Memetik veya memoloji, mem adı verilen, kendi kendini kopyalayan kültürel birimlerin incelenmesidir. Bu çerçevede memler, bir bireyin zihninden diğerine aktarılabilen her türlü bilgidir: inançlar, gelenekler, beceriler, ifadeler vb. [Memeler] genellikle bir ‘zihin virüsü’ (Brodie: 1996)¹⁴¹ veya bir tür ‘düşünce bulaşması’ (Lynch: 1996)¹⁴² olarak tanımlanmışlardır.” (2002, s. 4). Villers’in, ampirik sonuçların eksikliği bakımından eleştirilere maruz kalmış ve son yıllarda kültürel aktarım ve evrimsel psikoloji alanlarındaki prestijini kaybetmiş olmasına rağmen *mem*’lerle atasözleri arasında çağrışımsal bir ilişki kurmuş olması, Brodie’nin de *mem*’leri *zihin virüsü*, Lynch’in ise *düşünce bulaşması* olarak değerlendirmeleri, atasözlerinin bellek için kolaylaştırıcı aygıtlar ve dil kullanıcılarını soyutlama külfetinden kurtaran ezber kalıplar oldukları fikrini desteklemektedir. Atasözleriyle aktarılan bilginin bir *virüs* veya *bulaşıcı hastalık* olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği, söz konusu bilginin doğruluğu ve değişen toplumsal yapıya uygunluğu bakımından ayrıca tartışılabilir: *Avradı eri saklar, peyniri deri*. (Aksoy, 1965, s. 149) atasözündeki bilginin doğruluğu ve uygunluğu gibi. Buna göre, Türkiye Türkçesi atasözlerinin bir bölümündeki bilginin, bugün artık geçerliğini kaybettiğine ve aşılması gerektiğine ilişkin bir toplumsal uzlaşma gelişmeye başladığı da ortadadır.

Villers, Darwinci bir yaklaşımla memler gibi atasözlerinin de hayatta kalma konusunda rekabet hâlinde olduklarını, her mem gibi her özlü sözün de zihin sözlüğünde yerleşikleşmeyeceğini, uygun olmayan aday sözlerin göz ardı edilip geçerlilik kazanmayacağını söylüyor. Ona göre, hem biçim (biçimbilgisel ve sözdizimsel görünüm) hem de içerik bakımından zamana ayak uyduramayan, yani modaları geçen memler kullanım dışı kalır veya yalnızca sözlüklerde kayıtlı olarak yaşar; zamana ayak uyduran memler ve özlü sözler ise zinde ve verimli olmaya devam ederler. Zinde ve verimli özlü sözler de çoğalmaya, çoğaltılmaya devam ederler ve atasözüne dönüşürler. Bir memin veya özlü sözün bir atasözüne dönüşmesi veya iyi bir atasözün olması için başarılı bir biçimde tekrarlanması gerekir (2022, ss. 5-6). Tekrarlanmayı ve çoğaltmayı arttıran etkenler ise söyleyiş kolaylığı, kısalık (basitlik) ve doğruluk derecesidir. Bir sözün, sözlü ve yazılı dilde ve dil kullanıcısının günlük yaşamındaki bütün temas noktalarında (günlük konuşmalarda, sınıf ortamlarında, çarşı-pazarda, toplu taşımalarda, siyasi tartışmalar ve mitingler sırasında, sinema filmlerinde, televizyon programlarında, tiyatro gösterilerinde,

¹⁴⁰ Ö. A. Aksoy’un *Atasözleri ve Deyimler* (1965) adlı kitabında Türkiye Türkçesi için 1.621 atasözünü tespit edilmiştir. Bu sözlerin bir bölümünün *özlü söz olma* ve *dilsel işlenmişlik* bakımından atasözünü oldukları tartışılır durumdadır (Osmanlı sahasında ve Türkiye Cumhuriyeti’nde yazma ve basma olarak hazırlanmış bütün atasözünü sözlükleri ve içerdikleri atasözünü sayısı için bk. Tan, 2020)

¹⁴¹ Atıfta bulunulan çalışma, Richard Brodie’nin *Virus of the Mind: The New Science of the Meme* adlı kitabıdır (Integral Yayınları, Seattle 1996). Bu kitap daha sonra, *Virus of the Mind: The Revolutionary New Science of the Meme and How It Can Help You* adıyla genişletilerek yeniden yayımlanmıştır (Hay House Yayınevi, Londra 2009).

¹⁴² Atıfta bulunulan çalışma, Aaron Lynch’in *Thought Contagion: The New Science of Memes (How Belief Spreads Through Society)* adlı kitabıdır (Basic Books, New York 1996).

romanlarda, öykülerde, gazetelerde, sosyal paylaşım sitelerinde vb.) tekrarlanması onun yayılmasını ve çoğalmasını hızlandırır ve bir sözün veya artık söze dönüşen bir düşüncenin bu düzlemlerde sıklıkla kullanımı onun yayıldığı ve çoğaldığı anlamına gelir.

Bu noktada ve Türk atasözleri bağlamında, atasözlerinin hayatta kalma güçlerinin toplumsal değişimin hızından daha büyük olduğu, toplumun değer yargılarındaki dönüşüme rağmen modası geçmiş bazı atasözlerinin zindeliğini korumaya devam ettiği söylenebilir (Bu bakış açısı, toplumbilimsel değer yargılarının dile hemen yansımadığını ve dilin (özellikle de yazılı dilin) toplumsal düşünceyi geriden takip ettiğini düşündürmektedir.). Örneğin aşağıdaki atasözlerindeki cinsiyetçi yaklaşımın bugün büyük ölçüde aşıldığı düşünülse de bu atasözleri Türkiye toplumunda yaşamaya devam etmektedir:

Gül dalından odun, beslemeden kadın olmaz. (Aksoy, s. 247),
Kadının yüzünün karası, erkeğin elinin kınası. (Tezcan Aksu vd., 2022, s. 336),
Kız beşikte, çeyiz sandıkta. (Aksoy, s. 296),
Kız gölgesi söğüt gölgesi, yiğit gölgesi dut gölgesi. (Aksoy, s. 302)
Kızını dövmeyen dizini döver. (Aksoy, s. 296),
Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün. (Aksoy, s. 325)¹⁴³.

Buna göre atasözleriyle aktarılan arkaikleşmiş düşünce, bazen toplumsal hafızanın bir kenarında tarihi bir eser gibi durmaya devam edebilmektedir. Bu, aynı zamanda dar geldiği için artık giyilemeyen ve çok büyük oranda artık hiç giyilemeyecek olan bir elbisenin uzun bir süre daha gardiropta tutulmasına benzer. Elbette bu durum toplumsal değişim ve dönüşümün yüzey görünümünden ibaret kaldığı, kolektif zihnin derinde henüz değişmediği biçiminde de yorumlanabilir. Aslında Türk toplumu bu atasözlerinin aksi düşünüş biçiminin ilk somut çıktılarını vermeye başlamış görünmektedir: Sosyal paylaşım sitelerinde kısa versiyonuyla ve *Bir Kızı Olmalı İnsanın* başlığıyla Nazım Hikmet'e; uzun versiyonuyla ve *Kızı Olmalı İnsanın* başlığıyla Ahmet Emin Fidan'a atfedilen şiir¹⁴⁴, Ayaç Ecer'e ait olan 2021 tarihli *Her Babanın Bir Kızı Olmalı* adlı şarkı¹⁴⁵ bu bağlamdaki zihin ataklarıdır. Hatta dünyada da *Dünya Kız*

¹⁴³ İlk bakışta, bu atasözleri bir erkek ağzından çıkmış gibi görünmektedir. Ancak nasıl ki *insanoğlu* ifadesi hem kadını hem erkeği karşılıyorsa, *atasözü* ifadesindeki *ata* da hem kadını hem erkeği karşılamaktadır. Bu bağlamda, bazı sözler *kadın atalar* tarafından da söylenmiş olabilir. Hatta bu gibi cinsiyetçi atasözlerinin bile yine kadın atalar tarafından söylenmiş olması ihtimali vardır. Başka bir deyişle, kadının yalnız erkekler tarafından değil hemcinsleri tarafından da aşağılanması söz konusu olabilir. Nitekim bugün Türkiye'de ana akım televizyon kanallarının öğleden sonra kuşaklarındaki kadın programları, kadının kadına düşmanlığının rahatlıkla gözlemlendiği sosyal laboratuvarlar gibidir.

¹⁴⁴ Kime ait olduğu henüz açıklık kazanmamış olan şiirin kısa versiyonu şöyledir:

Bir Kızı Olmalı İnsanın,
Canını emanet ettiğin, elin,
Ayağın, gözün, kulağın, her şeyin.
Bir kızı olmalı insanın.
Bir hata yaptığında gözlerinin içine baktığın,
Bakar bakmaz masumiyetiyle saniyeler içinde eridiğin,
Vefasına taptığın.
Bir kızı olmalı insanın.
Evinde babasına annesine karşı nazlı niyazlı,
Sokakta cadılığın ve hışmından korktuğun.
Bir kızı olmalı insanın.
Herkes terk ettiğinde seni, varlığında da,
Yokluğunda da, evliyken de, bekârken de
Babacığın ya da anneciğim diye kucak açtığında,
Gözyaşlarıyla bağrına bastığın.
Bir kızı olmalı insanın.
Demlediği çayı süzülerek getirdiğini seyrettiğin,
Pişirdiği kahvenin tadına gizlediğin, özenle bezediğin.
Bir kızı olmalı insanın.
Canıyla canlandığın, varlığıyla anlamlandığın,
Özlemiyle ve iç çekişlerinle dağ dağ efkârlandığın.
Bir kızı olmalı insanın.
"Dünya bir yana, kızım bir yana" diyebildiğin.

¹⁴⁵ Şarkının nakaratı,

Her babanın bir kızı olmalı

*Çocukları Günü*¹⁴⁶ gibi karşıt bir söylemle ataerkil düşünüş biçiminin aşılmaya çalışıldığı görülmektedir. Ancak *Kızlar Değerlidir*. biçimindeki memetik yargının herhangi bir paramiyolojik çıktısının (*Her insanın bir kızı olmalı., Bir (hatta belki iki) oğlun olacağına bir kızın olsun.* gibi), arkaik düşünüş biçimini ortadan kaldırıp Türkçede veya diğer herhangi bir dilde atasözleşme sürecine girmesi için vakit henüz erken gibi görülmektedir. Çünkü yine Villers’in belirttiği gibi bir sözün atasözü olması için sözlü geleneğe derinden kök salması gerekir (2022, s. 6). Buna göre, bir sözün tekrar edilmesi de belirli bir dönemi aşmalı, tekrar dönemsellik sıklığının ötesine geçmeli ve söz *kalıcı, yaygın ve bildik* hâle gelmelidir.

Bu arada, *sözlü gelenek*’in “birbirinden ayrı, bağımsız ve küçük söz birimlerinin ağızdan ağıza nakledilmesiyle oluşan materyal” (Duygu, 2019, s. 305) biçimindeki geleneksel tanımı da yeniden gözden geçirilmelidir. Günümüzde sosyal paylaşım sitelerinin ilginç bir biçimde sözlü ve yazılı gelenek arasında ara bir düzlem oluşturduğunu, ancak yazı gibi bir araç kullanılmış olsa da bu sitelerdeki paylaşımların daha çok sözlü üretimler olduğu kabul edilecektir. Buna göre, günümüzde atasözleşme sürecini tetikleyen ve hızlandıran en önemli etkenlerden biri, sosyal paylaşım sitelerinde bir sözün kaynağına bakılmaksızın veya kaynağına atıfta bulunmaksızın dolaşıma sokulmasıdır. *Kaynağına bakmamak veya kaynağına atıfta bulunma sorumluluğu duymamak* anonimleşmeyi hızlandırmakta, varyantlaşmayı da beraberinde getirmektedir.

Doğal olarak, yeni dönemde dolaşıma giren ve kaynağını veya ilk söyleyicisini yine bilişim teknolojilerini kullanarak arayıp bulmanın kolay olduğu bu yeni üretimlerin kökenlerini, doğuş ve yayılış süreçlerini tespit etmek büyük ölçüde mümkündür. Oysa bir dilin art zamanlarını da kucaklayan atasözleri için bu durum çok daha zordur. Villers bir atasözü ne kadar eskiyse kökeninin o kadar belirsiz olduğunu, bu yüzden bazı atasözlerinin kökenlerini belirlemenin neredeyse imkânsız olduğunu söylüyor. Ona göre bir atasözü 2 aşamada doğar: 1- Sözlü olarak üretim, 2- Üretimin genel kitle tarafından kabulü. Villers’in bu değerlendirmesi aslında atasözlerinin doğuşuyla ilgili literatürdeki şu yorumların özetidir:

- 1- “Yeni bir yaşam deneyiminin doğması ve bunlardan şanslı olanın genel kitle tarafından benimsenmesi” biçimindeki yorum,
- 2- “Bir kişinin var olan koşullara tepki olarak somut bir söz söylemesi ve bu sözün genel kitle tarafından onaylanması” biçimindeki yorum,
- 3- “Bir sözün bir kişi tarafından söylenip dolaşıma sokulması ve bunun popüler gelenek tarafından kabul görmesi” biçimindeki yorum,
- 4- “Bir formülasyonun kendini atasözü olarak empoze etmesi ve bunun sonucunda kullanımda kalması” biçimindeki yorum,
- 5- “Bir kişi tarafından kasıtlı veya kasıtsız olarak söylenen ve doğruluk ve bilgelik içeren bir sözün önce dar bir çevrede (aile içinde), sonra bir köyde, bir şehirde, bir ülkede, bir kıtada ve nihayetinde dünyada kullanılabilmesi” biçimindeki yorum,
- 6- “Bireysel-kolektif-bağlamsal birleşmeyi izleyen standardizasyon, aktarım, saklama ve süreklilik” biçimindeki yorum (2022, s. 6).

Villers’e göre, ilk 3 yorum atasözlerinin doğuşunu, atasözü olduktan sonra yaratım sürecinin bittiği biçimde vermektedir; 4. yorum atasözü olduktan sonra da yaratımdaki dinamizmin devam ettiği sezgisini oluşturmaktadır; 6. yorumda süreklilik daha net biçimde vurgulanmaktadır. 5. yorum ise ilk yaratma eylemi ile sürecin sonu arasında neler olduğuna dair ipucu vermektedir. Ancak 5. yorumda verilen model bir yangının bir merkezden çevreye yayılması benzeri tek taraflı bir modeldir. Villers, 2015 ve 2016 tarihli çalışmalarına atıfla, yayılmanın tek taraflı değil çok taraflı olduğunu, bir kitlenin daha uzaktan ve çok sayıda farklı yerden aynı anda etkilenecek atasözü geliştirebileceğini belirtmektedir (2022, s. 7).

Çoklu model (multilateral model), karmaşık bir yayılma süreciyle karşı karşıya olduğunu göstermektedir: Toplumsal ve bilişimsel ağlar, doğrudan veya dolaylı temaslar, göçler ve bütün bunların sonucundaki veya bunlarla paralel ilerleyen sözlü ve yazılı çeviri eylemleri. Türkiye Türkçesindeki şu

Baktığında gözleri dolmalı

Dizine yatırıp da saçlarını okşamalı. biçimindedir.

¹⁴⁶ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 19 Aralık 2011 tarihinde, 66/170 sayılı kararıyla 11 Ekim’i *Dünya Kız Çocukları Günü* olarak tanımıştır. Karar, dünyada kız çocuklarının haklarına ve yaşadıkları zorluklara dikkat çekmek amacıyla alınmıştır.

2 atasözünün Levant bölgesi Arap lehçelerindeki atasözleriyle benzerliği bu çoklu model için iyi birer örnektir:

(1) *Ne karanlıkta yat ne kara düş gör.* (Aksoy, 1965, s. 322),
Lā minnām bi'l-qbūr wā lā minşūf mnāmāt. “Ne kabristanda yatarız ne de kâbuslar görürüz.”

(2) *Ekmeği ekmeğe ver, bir ekme de üste ver (/ yarısını yerse helâl olsun).* (Aksoy, 1965. s. 218; Tezcan Aksu vd., 2022, s. 230),
'Tāv il-'ācīm lā'l-xibbāzā', lu (/ lāw) tākulu^h küllu^h (/ killu^h). “Hepsini [kendisi] yese de hamuru [hünerli] ekmeğe teslim et.”

Aşağıdaki atasözleri ise Levant bölgesi Arap lehçeleriyle İngilizce arasındaki benzerliği ortaya koymaktadır:

(3) *'As'fūri'l-bi'l-îd xā'r min ālf 'as'fūri'l-bi's-sacra.* “Eldeki bir serçe ağaçtaki bin serçeden daha hayırlıdır.”,
A bird in the hand is worth two in the bush. “Eldeki bir kuş çalıdaiki iki kuşa bedeldir.” (Villers, 2022, s. 13).

(1) ve (2) numaralı atasözlerini kullanan iki halkın (Türklerin ve Arapların) yaşadıkları coğrafya yakın hatta ortak, toplumsal ve dilsel temaslar yüksek, bilinçli veya bilinçsiz, sözlü veya yazılı çeviri etkinlikleri ve kültürel kod alışverişi son derece fazladır. Buna göre, sözlüksel insanbilim ve dilbilimsel budunbilim bakımlarından hangisinin kaynak, hangisinin hedef olduğu açık olmayan iki halkın¹⁴⁷ kimi atasözleri çoklu üretim sürecini çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Ancak iki halkın atasözleri arasındaki benzerliği ve bu benzerliğin muhtemel nedenlerini ortaya koymak da sorunu tam olarak çözmek anlamına gelmemektedir. Çünkü kaynak dilin (Türkçenin veya Arapçanın) başka ve ardıl dil ilişkileri de bir atasözünün o dilde yerleşmesinde etkili olabilir. Bu bakımdan Villers (2015, 2016 ve 2022)'nin *çoklu model* önerisini iki dilin ve iki toplumun ilişkileriyle çizilen sınırın da ötesinde düşünmek gerekir. (3) numaralı atasözleri dolayısıyla akla gelen İngilizce-Arapça ilişkilerinin tarihsel sürecini tespit etmek ise daha da zorlayıcıdır, çünkü mesafeler uzak, ilişkiler ise görece yenidir. Villers'in çoklu modeli bir dilin repertuarındaki her atasözünün o dili konuşan milletlerin ve halkların kendi zihin ürünleri olmayabileceği fikrini de desteklemektedir. Ancak bir milletin veya bir halkın kendi zihninin ürünü olmayan bir atasözünü kendi sözvarlığına katması, o milletin veya o halkın zihninin özgün zihinlerle paralellik gösterdiği veya artık paralel çalıştığı anlamına gelmektedir.

Doğuş ve yayılış özellikleri bakımından *atasözüleşme* süreci *sözlükselleşme* (lexicalisation) süreciyle benzerlik göstermektedir: anlık oluşum, genel kitle tarafından tanınma ve yeniden biçimlenme. Hatta Villers bir adım öteye geçerek atasözleşmenin bir çeşit sözlükselleşme olduğunu öne sürmektedir (2022, s. 7). Ancak atasözleri biçimsel olarak (biçimbilgisi ve sözdizimi görünümüleri bakımından) dönemlerine ayak uydurmaya eğilimlidir ve sözlükselleşme, süreci durdurmaz. Bu, atasözlerinin devirleri aşp artzamandan eşzamana taşınmalarına, deyim yerindeyse *yaşamaya devam etmelerine* yardım eder. Ercilasun (2020)'deki bazı Eski Türkçe atasözleri ile Aksoy (1965)'teki bazı Türkiye Türkçesi atasözleri biçim değişimleriyle hayatta kalma arasındaki doğru orantıyı gözler önüne sermektedir:

Ağılda oğlak togsa arıkda otı öner. “Ağılda oğlak doğsa ırmakta otu biter.” (Ercilasun, 2020, s. 176),
Ağılda oğlak doğsa ovada otu biter. (Aksoy, 1965, s. 115; Tezcan Aksu vd., 2022, s. 116);

Āç nē yīmes, tok nē tīmes. “Aç ne yemez, tok ne demez.” (Ercilasun, 2020, s. 177),
Aç ne yemez, tok ne demez. (Aksoy, 1965, s. 110; Tezcan Aksu vd., 2022, s. 110);

Tāg tāgka kavuşmas, kişi kişike kavuşur. “Dağ dağa kavuşmaz, kişi kişiye kavuşur.” (Ercilasun, 2020, s. 193),

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur. (Aksoy, 1965, 196; Tezcan Aksu vd., 2022, s. 201).

Villers'in aktardığına göre, Sánchez López (2015)'te genel nitelikli bir sözün atasözü biçimini alma aşamaları şöyle ifade edilmektedir:

- 1- Özgür sözcük kombinasyonu,
- 2- Kısıtlı sözcük kombinasyonu,

¹⁴⁷ Örneğin (2) numaralı atasözünde *ekmek* ve *ekmek pişirme* gelenek ve yöntemlerine ilişkin bir ipucu olsaydı bir atasözünün kaynak dilini ve kaynak toplumunu belirlemek belki mümkün olabilirdi: Sözlü kültürle özgü olarak seyyar tekniklerle (sacda) ekme pişirme veya yerleşik kültürle özgü olarak sabit tekniklerle (tandırda) ekme pişirme gibi.

- 3- Sembolik anlamlı deyimsel birim,
- 4- Donmuş deyimsel birim (2022, s. 7).

Bu aşamaları, kız çocuk sahibi olmanın önemli olduğu, kızların erkekler kadar ve hatta erkeklerden daha değerli olduğu biçimindeki düşüncenin (mem'in) muhtemel bir atasözüne dönmesi üzerinden şöyle örneklendirmek mümkündür:

- 1- *Kız çocuğu sahibi olmanın önemli olduğunu düşünüyorum.*
- 2- *Herkesin bir kızı olmalı.*
- 3- *Kızlar evi bir güneş gibi ısıtır.*
- 4- *Kız güneş, erkek aydır.*

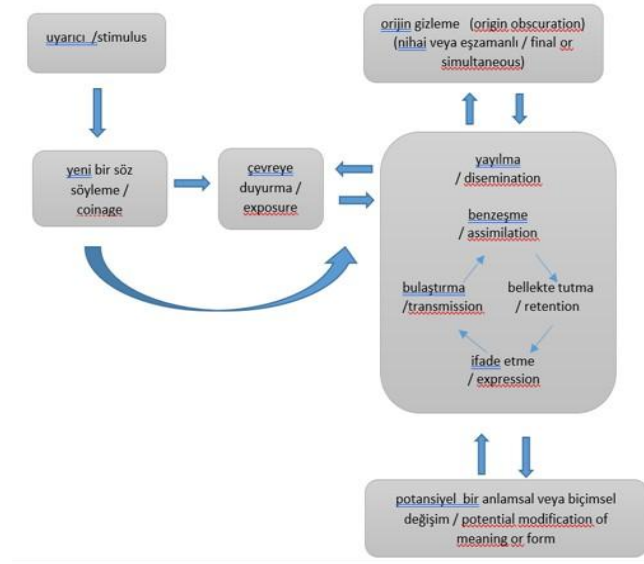
Ancak Villers, bu aşamaların artzamanlı süreci tanımlamadığını, daha çok biçimsel donmuşluk ve anlamsal opaklık bakımından bir ölçüt sunduğunu belirtiyor (Örneğin, yukarıdaki aşamalardan Türkiye toplumunda kız çocuklarına verilen değer hangi etkenlerle, ne zaman, nasıl artmaya başladığı anlaşılmamaktadır.) ve Heylighen (1993, 1997, 1998)'in memlerin yerleşikliği konusunda belirlediği aşamaların atasözlerinin doğuşu ve yayılışını daha iyi tanımladığını vurguluyor:

- 1- Benzeşme,
- 2- Elde tutma / saklama,
- 3- İfade,
- 4- Aktarım (2022, ss. 5-8).

Buna göre, ilk aşamada bir söz (ve bu sözdeki anlam) *bir başkası'nın* zihnini adeta *enfekte* eder, onu kendine benzetir (*asimilasyon'a* maruz bırakır). Bunun için *o başkası'nın* bir sözü fark etmesi, onu anlaması ve kabul etmesi gerekir. İkinci aşama, sözün işitsel (sözlü) ve / veya görsel (yazılı) hâliyle konuşmada iletilmeden önce bellekte saklanması aşamasıdır. Üçüncü aşama, atasözünün ihtiyaç hâlinde ifade edilerek kullanılması, dördüncü aşama ise diğer dil kullanıcıları arasında da aktarılmaya başlamasıdır. Ancak belirtildiği gibi, süreç seçicidir; her söz değil yalnızca en verimli sözler bu aşamaları başarıyla geçebilir.

Villers'in atasözlerinin doğuşu ve yayılışıyla (proverb genesis'le) ilgili sunduğu model şöyledir:

Şekil 1: Villers'in atasözü oluşumu modeli (2022, s. 8)

Şekil 1'deki model için Türkiye Türkçesinden şu 2 örnek verilebilir:

Örnek 1. Türkiye toplumundaki *Kız çocuğu önemlidir.* önermesinin *Kız (/ kadın) güneş, erkek aydır.* benzeri bir atasözüne dönüşmesi:

Uyarıcı: Türkiye'de -başka ülkelere paralel olarak- kadınların erkeklerden daha az zeki olmadıkları, iş yaşamında en az erkekler kadar başarılı oldukları anlaşılmıştır. Buna rağmen kadınlar hak ettikleri değeri görmemektedirler.

Orijin / Kaynak Gizleme: *Kızı Olmalı İnsanın şiiiri veya Her Babanın Bir Kızı Olmalı* şarkısı vb. (Orijinin doğruluğu çoğu zaman denetlenmez.)

Yeni Bir Söz Söyleme: Kız çocukları erkekler kadar, hatta belki erkeklerden daha değerlidir.

Çevreye Duyurma: Sosyal paylaşım sitelerinde, aile veya arkadaş çevrelerinde bu görüşü sıklıkla dile getirme

Yayıma: *Benzeşme:* Kız çocuklarının değerli olduğu konusunda başkalarının / muhataplarının zihnini etkileme, onların da kendisi gibi düşünmelerini sağlama, *Bellekte tutma:* Kız çocuklarının değerli olduğu düşüncesini uygun bir zamanda ve uygun bir yerde kullanmak üzere bellekte saklı tutma, *İfade etme:* Kız çocuklarının değerli olduğu düşüncesini uygun zamanlarda ve uygun yerlerde söyleme, *Bulaştırma:* Kız çocuklarının değerli olduğunu beyan eden aynı veya benzer cümlelerin başkaları / muhataplar tarafından da söylenmesi

Potansiyel Bir Anlamsal veya Biçimsel Değişim: *Kız (/ kadın) güneş, erkek aydır. / Kız (/ kadın) altın, erkek gümüş.* vb.

Örnek 2. Türkiye toplumundaki *Adana'nın yaz sıcaklığı çekilmez.* önermesinin *Cehenneme sormuşlar:* “*Adana'yla yarışa ne dersin?*” “*Kaybettim.*” demiş. benzeri bir atasözüne dönüşmesi:

Uyarıcı: Adana Türkiye'nin en sıcak ve buna karşılık en nemli şehirlerinden biridir. Yaz mevsimini Adana'da geçirmemek gerekir.

Orijin / Kaynak Gizleme: Youtube platformunda *Türkiye'nin fırını Adana yanıyor., Adana'da güneşte kıyma pişti., Adana'da asfaltta sucuklu yumurta pişirdi.* başlıklı ve yüzbinlerce kez beğeni alıp izlenen videolar veya TV haber kanallarının (örneğin Show TV'nin 23 Temmuz 2019 tarihli paylaşımı gibi) *Adana kavruluyor.* türünden ve milyonlarca kez tıklanan paylaşımları. (Orijinin doğruluğunu denetlemek mümkündür.)

Yeni Bir Söz Söyleme: Adana'nın yaz sıcaklığı ateşle yarışır ölçüdedir.

Çevreye Duyurma: Sosyal paylaşım sitelerinde, aile veya arkadaş çevrelerinde bu görüşü sıklıkla dile getirme.

Yayıma: *Benzeşme:* Adana'nın aşırı sıcak olduğu konusunda başkalarının / muhataplarının zihnini etkileme, onların da kendisi gibi düşünmelerini sağlama, *Bellekte tutma:* Adana'nın aşırı sıcak olduğu düşüncesini uygun bir zamanda ve uygun bir yerde kullanmak üzere bellekte saklı tutma, *İfade etme:* Adana'nın aşırı sıcak olduğu düşüncesini uygun zamanlarda ve uygun yerlerde söyleme, *Bulaştırma:* Adana'nın aşırı sıcak olduğunu bildiren aynı veya benzer cümlelerin başkaları / muhataplar tarafından da söylenmesi.

Potansiyel Bir Anlamsal veya Biçimsel Değişim: *Cehenneme sormuşlar:* “*Adana'yla yarışa ne dersin?*” “*Kaybettim.*” demiş. veya *Adana'ya “Ekmek fırınına ne dersin?”* demişler, “*Bana bir üşüme geldi.*” demiş. vb.

Burada vurgulanması gereken şey, günümüzde eskicil dönemlere göre daha fazla bir orijin zenginliğine sahip olduğumuz (sinema dünyası, televizyon programları, sosyal paylaşım siteleri, çokça ve hızla yayımlanan kitaplar, reklamlar, çeşitliliği giderek artan ürünler ve bunlarla yaşamımıza giren logolar, sloganlar, dergiler, gazeteler, doğrudan veya dolaylı olarak ancak sıklıkla muhatap olduğumuz ünlü simalar gibi) ve memlerin, etkileyici veya özlü sözlerin yayılma hızının eskiye göre çok daha yüksek olduğudur. Buna karşılık, “Günümüzde neden eski dönemler kadar atasözü üretilmiyor?” sorusunun cevabı, yukarıda belirtilen *yazılı kültürün soyutlama becerisini arttırdığı* bilgisinde yatmaktadır.

Villers bir sözün atasözü etiketi alması yani atasözleşmesi için tahmini bir süre de belirlemiştir: “(...) atasözü oluşumunun süresinin (...) birkaç gün ile kabaca dört yıl arasında bir yerde olduğu tahmin edilebilir.” (2022, s. 9). Ancak orijinin / kaynağın artık bilinmiyor olmasını bir ölçüt olarak alıp almamak gerektiği de süre tayinini kırılgan hâle getirir. Buna göre, kaynağı bilinen ve bu bakımdan tam olarak anonimleşmemiş bir söz de atasözü değeri görebilmektedir. Y. Ünal, *Kur'an-ı Kerim'in Türk Atasözlerine Tesiri (İnanç Esasları Bağlamında)* başlıklı yüksek lisans tezinde Türk atasözlerinin¹⁴⁸ bir bölümünün kaynağının Kur'an metni olduğunu belirtmektedir. Ünal'ın verdiği birkaç örnek şöyledir: “‘Derdi veren dermanını da verir.’ atasözü ile ‘Eğer Allah sana bir sıkıntı verirse, O'ndan başkası onu

¹⁴⁸ Kastedilen Türkiye Türkçesi atasözleridir.

gideremez. ...' (En'âm 6 / 17) ayet-i kerimesi arasında; 'Kuş, alayıyla uçar.', 'Kuş bile kılavuzsuz uçmaz.', 'Karıncanın (da) kavmi var.', 'Karga derneği, insan örneği.', 'Arı kovana gider.', 'Yalnız kaz ötmez.' atasözleri ile 'Hem yerde hareket eden hiç bir canlı, kanatlarıyla uçan hiç bir kuş türü yoktur ki sizin gibi birer toplum teşkil etmesinler. ...' (En'âm 6 / 38) ayeti arasında; 'Nûh gemisine binen, tufandan korkmaz.' atasözü ile 'Hülasa Biz de onu (Nûh) ve yanındakileri o yükü dolu gemi içinde kurtardık.' (Şuara / 26 / 119) ayeti arasında doğrudan veya dolaylı bir ilgi bulunduğu ortadadır." (2011, s. 27). Hz. Muhammet'e atfedilen *Al-âdâb qâblâ'd-dîn.* sözünün *Edep dinden öncedir (/ önce gelir).* biçiminde bir atasözü gibi kullanımı da aynı minvalde değerlendirilebilir. Elbette bu atasözlerinin bir bölümünü ortak gözlemlerin ve deneyimlerin benzer yargılara ulaşılması biçiminde yorumlamak da mümkündür. Ancak her hâlükârda memetik bir düşüncenin, bir özlü sözün atasözü etiketi almasıyla ilgili olarak Villers'in belirttiği sürenin ölçülebilir olmadığını kabul etmek gerekmektedir.

Villers'e göre bir atasözünün yayılma hızını arttıran kimi etkenler vardır. Villers bunları *yayılma güçlendiricileri / yayılma arttırıcıları (propagation boosters)* olarak adlandırmaktadır:

- *Ayır edicilik (distinctiveness)* (atasözünün diğer "rakiplerden" ne kadar farklı olduğu),
- *Süsleme (/ bezeme) (ornatus)* (atasözünün estetik veya stilistik çekiciliği),
- *Doğruluk (veracitii)* (atasözünde yer alan doğruluk derecesi),
- *Uygunluk (conformity)* (mesajın muhatabın inançları / duyguları ile uyumluluğu),
- *Sadelik (simplicity)* (atasözünün ve mesajının netliği),
- *Dışavurumculuk (expressivity)* (atasözünün ne kadar kolay ve hızlı söylenebileceği),
- *Yenilik (novelty)* (atasözünün modernlik derecesi ve algılanan "tazeliliği"),
- *Yararlılık (utility)* (atasözünün pragmatik potansiyeli, kullanışlılığı),
- *Yerindelik (aptness)* (atasözünün bağlam içinde ne kadar alakalı kullanıldığı),
- *Alenlik (publicity)* (atasözünün erişimi ve onunla temas hâlinde olan dil kullanıcılarının sayısı),
- *Tekrarlama (repetition)* (dil kullanıcısının atasözünü tekrar tekrar temas etmesi),
- *Otorite (authority)* (içerik oluşturucu veya ilk kullanıcının ağırlığı ve prestiji) (2022, ss. 9-10).

Burada üzerinde özellikle durulabilecek olan 3 güçlendirici / arttırıcı var: *süsleme (/ bezeme)* ve biri diğeriyle ilgili olan *doğruluk ve uygunluk*. Villers'in -Türkçeye *zarafet / incelik* olarak da çevrilebilecek olan- *süsleme / bezeme (ornatus)* güçlendiricisi, bir sözün atasözüne dönüşmesi için klasik retorikten ve normal konuşmadan sıyrılması anlamına gelmektedir. Zarif bir söyleyiş atasözünün fark edilmesini, ezberlenip sakla tutulmasını kolaylaştırır ve onu çekici hâle getirir (2022, s. 10). Bir atasözünün zarafeti genellikle ses ahenkleriyle, eş veya paralel dizimlerle¹⁴⁹, metaforlarla ve şiirsel özelliklerle elde edilir. Villers zarafet ve incelikli ifadenin eski ve klasik atasözleri kadar yeni üretimlerde de yaygın olduğunu belirtmektedir (2022, s. 10). Ancak Aksoy (1965)'te ve Tezcan Aksu vd. (2022)'de yer alan Türkiye Türkçesi atasözlerinin bir bölümü, Villers'in bu belirlemesini gözden geçirmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Çünkü Türkiye toplumunun zihin sözlüğüne yeni giren ve özellikle yazılı kültürle birlikte ilk kez tanışılan kavramları içeren atasözlerinin bir bölümü söylem zenginliği bakımından son derece zayıftır ve bunlar yüzyıllar boyunca söz sanatları, ses ahenkleri, çağrışımlar ve mecazlar bakımından işlenmiş, incelikli dil ürünleri gibi görünmemektedir. Oğuz Türklerinin yeni yurtlarında (Anadolu ve çevresinde) yeni geliştirdikleri yazılı kültürle birlikte veya mekânın koşulları gereği önce yaşamlarına sonra zihinlerine yeni giren kavram, durum ve olgularla (Allah, kulluk, denizcilik, padişahlık gibi) ilgili bazı atasözleri bunun en önemli kanıtıdır:

Allah sabırlı kulunu sever. (Aksoy, 1965, s. 197),
Doğrunun yardımcısı Allah'tır. (Aksoy, 1965, s. 208),
Ekmekle oynayanın ekmeğiyle oynanır. (Tezcan Aksu vd., 2022, s. 233),
Her zaman gemicinin istediği rüzgâr esmez. (Aksoy, 1965, s. 261),
İnsan insanın şeytanıdır. (Tezcan Aksu vd., 2022, s. 313),
Kul hatasız (kusursuz) olmaz. (Aksoy, 307),
Padişahın yasağı üç gün sürer. (Aksoy, 1965, s. 333).

Şu atasözlerindeki dilsel işlenmişlik ise yüz yıllar hatta belki bin yıllar süren damıtılma sürecini daha fazla gözler önüne sermektedir:

Aç bırakma hırsız edersin, çok söyleme arsız (yüzsüz) edersin. (Aksoy, 1965, s. 107),
Çobana verme kızı, ya koyun güttürür ya kuzu. (Tezcan Aksu vd., 2022, s. 196),
Dilim seni dilim dilim dileyim, başıma ne geldi senden bileyim. (Aksoy, 1965, s. 206),

¹⁴⁹ Bu kavram Yüceol Özezen (2005)'te *değişkenlerin eşdeğerliği* olarak betimlenmişti: *Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aşa girince yağ oldum sanır.* atasözündeki *abdal-şalgam, at-aş ve bey-yag* eşdeğerlikleri gibi.

Düğün olur iki kişiye, kaygısı düşer deli komşuya. (Aksoy, 1965, s. 212),
Elden gelen övün (ülüş) olmaz, o da vaktinde bulunmaz. (Aksoy, 1965, s. 219),
Kardeş kardeşi bıçaklamış, dönmüş yine kucaklamış. (Aksoy, 1965, s. 283),
Oduncunun gözü omçada, dilencinin gözü çömçede. (Aksoy, 1965, s. 325).

Doğruluk ve uygunluk güçlendiricilerine gelince: İlki, atasözünde yer alan hakikatin derecesidir; bu hakikat öznel midir, a priori midir yoksa evrensel mi? İkincisi, atasözündeki mesajın muhatabın inançlarıyla uyumlu olup olmadığıdır. Villers, teorik olarak, içerdiği mesaj yüksek derecede doğruluk içeren bir ifadenin kabul edilmesinin ve bir argüman olarak kullanılmasının daha muhtemel olduğunu, ancak insanlar bilişsel ve duygusal önyargılara çok yatkın olduklarından uygunluğun doğruluktan çok daha önemli hâle geldiğini ifade etmektedir. Başka bir deyişle, bir atasözü bir dil kullanıcısının inançlarını desteklediği sürece, bilimsel olarak abartılı, kısmen hatta tamamen yanlış önermeler içerse bile kabul görebilir ve tekrarlanabilir. Hatta bazen herhangi bir meslek grubuna atfen söylenen *Tüm (...)'lar iş kaçkımdır.* türünden iftira niteliğindeki sözler bile başarılı bir biçimde yayılabilir. Burada bir sözün muhatabı olan kişi veya kişilerin duyguları da devreye girer; duygusal tepkileri tetikleyen sözlerin reddedilme olasılığı daha yüksektir (Villers, 2022, s.10).

Atasözlerinin Yeniden Üretilmesi: Laforizmalar, Anti-Atasözleri veya Çarpık Atasözleri

Buraya kadar, bir özlü söz, bir mem, bir düşünce nasıl atasözü hâline gelir, bir atasözü nasıl doğar ve yayılır, sorularına cevap arandı. Peki hâlihazırdaki *birincil* atasözleri yeni atasözlerine kaynaklık edebilir, bunlardan *ikincil* ve *yepyeni değil ancak yeni* üretimler yapılabilir mi? Öncelikle belirtmek gerekir ki buradaki *yepyeni değil ancak yeni atasözü* ifadesinden amaç, var olan bir atasözünün çeşitli biçimbilgisel, sözdizimsel veya anlambilgisel varyantlaşmaları değildir. Bu bakımdan soruyu yeniden ve şöyle sormak daha açıklayıcı olabilir: Bir atasözü *başka, yeni* hatta *tamamen karşıt* bir düşünceyi içeren bir atasözünün doğmasını sağlayabilir mi?

Bu soruların tamamına verilecek cevap “Evet.”tir. Bir atasözünün içerdiği önermenin doğruluk derecesi tartışılır hâle gelmiş, atasözündeki mesajın modası geçmişse veya toplumun bir kesimi bu mesajın artık değişmesi gerektiğini düşünmeye başlamışsa o atasözü üzerinden başka bir atasözü üretilebilir ve böylece yeni bir atasözü doğabilir.

Yukarıda atasözü kullanım sıklığıyla soyutlama becerisinin artması arasında ters bir orantı olduğu belirtilmişti. Bu durumda, örneğin Türkiye Türkleriyle ilgili olarak akla şu soru gelmektedir: Türkiye Türkleri en az 700 yıldır yazılı bir toplumsa Türkiye Türkçesinde neden hâlâ bu kadar atasözü vardır? Tekrar etmek gerekirse, Türkiye Türklerinin ilk yazılı belgelerine 13. yüzyılda rastlansa da yazının kullanımı ilk yüzyıl itibarıyla Anadolu'nun tamamına yayılmış değildir; mikro ve bölgesel düzeydedir. Hatta bugün bile Türkiye'de -az sayıda da olsa- okuma-yazma bilmeyen insanlar olduğu bilinmektedir. Ayrıca yazının kullanımı hemen ve tartışmasız yazılı bir kültür oluşturulduğu, yazının bir çırpıda içselleştirildiği ve yazıya geçişle bir toplumda hemen bir bilişsel devrim yaşandığı söylenemez. Nitekim Türkiye'nin toplumbilimsel olarak hâlâ sözlü kültürün etkisinde olduğu ve günlük yaşamın hâlâ geleneksel kodlar taşıdığı söylenebilir: Yasa ve kuralların uygulanma güçlüğü, yönetmelikleri okumama, randevu saatlerine çoğu kez yaklaşık olarak uyma biçimindeki çokzamanlı (polychronic) görünüm, demokratikleşme sancıları, bireyselleşme konusundaki demotivasyonlar, genç kuşaklardan sürekli bir şikâyetlenme hâli gibi. Bu görünümdeki bir toplumun üyeleri olarak Türkiye'de genç kuşakların da hiç atasözü kullanmadıkları, soyutlama becerileri daha yüksek olsa da atasözleri gibi bellek araçlarına hiç başvurmadıkları söylenemez. Ama onlar, hem ancak en çok bilinen ve en yaygın atasözlerini¹⁵⁰ kullanıyorlar hem de toplumsal yapıdaki değişime bağlı olarak atasözlerini *laforizma* (Yüceol Özezen, 2016, s. 403), *anti-atasözü* (Seçkin: 2017, s. 17), *anti-atasözü (anti-proverb) / çarpık atasözü (twisted proverb)* (Villers, 2022, s. 14) veya *aykırı atasözü* (Yıldız, 2024) olarak adlandırılan bir biçimde muzipçe ve matrakça kullanmayı tercih ediyorlar. Nitekim G. Buğra, bu süreci “atasözlerinin parodileşmesi” olarak değerlendiriyor (2005, ss. 74-78). Kısacası Türkiye'nin genç kuşakları, bilinen ve yaygın atasözlerinde deformasyona gidiyorlar. Çünkü ataların önermelerinin geçerli olduğu toplumsal yapı çoktan değişmiştir ve bu yüzden de onlar kendilerinde atasözlerine dolaylı

¹⁵⁰ Esasında hangi atasözünün en çok bilinen ve en yaygın olduğu bilgisi ancak bir ölçeklendirme çalışması sonucunda verilebilir. Hangi yaş grubundan, hangi sosyo-ekonomik düzeyden ve hangi eğitimi almış dil kullanıcıları hangi atasözünü yalnızca duyular, hangi atasözünü bir veya birkaç kez kullandılar, hangi atasözünü hiç duymadılar gibi. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türk atasözleri üzerine bu türden bir çalışma yoktur.

bir eleştiri getirme, ataların önermelerini reddetme hakkı görüyorlar. İsbetli bir tespitle atasözlerindeki “kalıpsallık”ın saydam ve dinamik olduğunu belirten U. Başaran, bu yeniden üretimleri “çok farklı ve orijinal, yeni söylemler oluşturmanın zorluğu”na bağlamaktadır (2013, s. 769). Kolaylık elbette önemli bir etkidir, ancak üretimleri güdüleyen asıl şey, kalıplaşmış yargılarla ilgili reddediştir:

Bekleyen derviş muradına ermiş.’e karşı *Bekleyen derviş beklemekten gebermiş.*

Borç yiğidin kamçısıdır.’a karşı *Borç yiğidin karın ağrısıdır.*

Kızını dövmeyen dizini döver.’e karşı *Kızını dövmeyen torun sever.*

Sakla samanı gelir zamanı.’ya karşı *Sakla samanı kış gelince yersin.* veya *Sakla samanı karaborsaya satarsın.*

Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.’a karşı *Yalancının mumu yatsıdan sonra jenaratöre bağlanır.* gibi.

S. Gürçayır, genç kuşakların mevcut atasözü formlarına özellikle bilgisayar ve internet terimlerini yerleştirmelerine ve böylelikle ortaya çıkan varyantlara dikkat çekiyor. Bu tür örneklerde, atasözlerindeki yargı reddedilmiş olmamakta; yargıya konu olan nesne, kavram ve durumlar daha çağdaş nesne, kavram ve durumlarla değiştirilmektedir (Gürçayır: 2008, ss. 70-75):

PC’in var mı derdin var.

Ağ alma, komşu al.

Windows’a sevice pack de yüklesen, windows yine windowstur. gibi.

Aforizma ~ laforizma, atasözü ~ anti-atasözü veya yerleşik formuyla atasözü ~ çarpık atasözü vb. karşıtlığında da açıkça görünmektedir ki laforizmalar, anti-atasözleri ve çarpık atasözleri yerleşik atasözlerine nazireyle üretilen yeni atasözleridir. Belki de bu yüzden, laforizmalar, anti-atasözleri ve çarpık atasözleri şimdilik daha çok mizah alanının araştırma konuları gibi görünmektedir. Öte yandan, laforizmaların, anti-atasözlerinin veya çarpık atasözlerinin daha çok toplumun genç kuşak temsilcileri tarafından bilinip kullanıldıkları, sınırlı düzlemlerde kullanıldıkları ve bu bağlamda daha çok geçici, dönemsel kullanımlar oldukları da söylenmelidir.

Ancak atasözleri yalnızca genç kuşaklar tarafından muzipçe ve matrakça çarpıtılmamaktadır. Zaman zaman toplumun bir kesimi (bir kişi, bir grup, bir örgüt veya bir kurum) değer yargılarındaki değişiklik taleplerini, zihin yapısının yeniden biçimlenmesine yönelik isteklerini atasözlerinde bilinçli ve yapay değişikliklere giderek dile getirebilmektedir. Sputnik, 25.06.2024 tarihli haberinde, Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın, cinsiyetçi tutumların değişmesi politikası doğrultusunda Türk Dil Kurumu’yla ortaklaşa bir adım attıklarını ve *Türkçe Sözlük*’ten *hanım köylü, kız başına, erkek sözü, karı kalıklı, kadın kısmı, kız gibi ağlama* gibi cinsiyetçi ifadelerin kaldırıldığını duyurdu (www.anlatılaninotesi.com, erişim tarihi: 28.06.2024). Öyle görünüyor ki bu tutumla kimi Türkiye Türkçesi atasözleri de değişecek veya sözlüklerden tümden kaldırılacak. Villers de Hayvan Hakları Örgütü PETA’nın 2018 yılında, hayvanlara yönelik şiddete göz yuman ve insanın hayvandan üstün olduğunu savunan yaygın ifadelerin yerini almak amacıyla bir *Hayvan Dostu Deyimler* listesi yayımladığını, Ocak 2020’de güncellenen bu deyimler listesinde ünlü ve yaygın bazı atasözleri de bulunduğunu belirtmektedir (2022, s. 13). İngilizcede yaygın olan ve PETA’nın revize ettiği atasözlerinden bazıları şunlardır:

Tablo 1: PETA Tarafından Revize Edilen Bazı İngiliz Atasözleri (Villers, 2022, ss. 13-14)

İngilizcedeki Mevcut Atasözü	PETA’nın Önerdiği Atasözü
Arabayı atın önüne koyma.	Vagonu lokomotifin önüne koyma.
Bir kedinin derisini yüzmenin birden fazla yolu vardır.	Bir patatesi soymanın birden fazla yolu vardır.
Dünya senin midyendir.	Dünya senin istiridye mantarıdır.
Eldeki bir kuş, çalıdaiki iki kuş bedeldir.	Eldeki bir as güvertedeki iki as değerindedir.
Tavuklarınızı yumurtadan çıkmadan saymayın.	Senetlerinizi paraya çevrilmeden önce saymayın.
Yaşlı bir köpeğe yeni numaralar öğretemezsin.	Eski bir palyaçoya yeni hileler öğretemezsin.

Kuşkusuz PETA'nın revize ettiği atasözleri artık bambaşka ve yeni atasözleridir. Villers, PETA'nın önerilerinin toplumda henüz yaygınlaşmadığını, 2022 yılı itibarıyla geçen üç yıl içinde önerilen bu sözlerin sıklığının çevrimiçi derlemlerde düşük olduğunu belirtmektedir. Ancak ona göre güncellenmiş atasözleri köklü atasözleriyle rekabet hâlinindedir ve onların yerleşip yerleşmeyeceklerine ilişkin süreç hâlâ devam etmektedir (2022, s. 14). Yeni üretimlerin yerleşip yerleşmemeleri konusunda belirleyici etkenlerden biri, bu sözleri üreten kişinin veya kurumun imajıdır. Villers PETA'nın genel olarak toplumda olumsuz bir imaja sahip olduğunu, bunun da önerilen atasözleri konusunda halk üzerinde caydırıcı bir etki yaratabileceğini belirtmektedir (2022, s. 15).

Gerek muzipçe gerekse zihniyetin değişmesini sağlamak amacıyla *yapay* olarak üretilen bu anti-atasözlerinin yerleşikleşmesi ve sözlü geleneğe kök salması yukarıda sıralanan doğruluk, uygunluk, sadelik / basitlik, incelikli ifade, sözü söyleyenin toplumsal imajı gibi birçok farklı etkene bağlı olarak *doğal* atasözlerinden daha fazla zaman alabilir.

Sonuç

Bir atasözünün tam olarak ne zaman ve nasıl doğduğunu ve nasıl yayıldığını ortaya koymaya çalışmak, atasözleriyle ilgili verinin kırılabilirliği ve toplumsal dinamiklerin hızı bağlamında doğası gereği spekülasyon sonuçlar verecektir. Çünkü bir ilk / kök sözü kimin, ne zaman ve hangi toplumsal koşullarda söylendiğini kesin olarak tespit etmek çoğu kez imkânsızdır. Daha bilimsel bulgulara ulaşmak için konu üzerinde yapılacak artzamanlı ve eşzamanlı daha fazla çalışmaya gereksinim var. Kuşkusuz, özellikle dil ilişkileri, kültürel temaslar ve alışverişler bağlamında yapılan çalışmaların verilerinin kullanıldığı atasözleri araştırmalarının bulguları daha bilimsel olacaktır. Aksi hâlde, söylenen sözler, yarı-popüler bilgiler olmaktan öteye geçemez. Zaten araştırmacıların, bu soruları sormaktan imtina ettikleri, herhangi bir dilin atasözü envanteri esasında dilbilim, dilbilimsel budunbilim, dilbilimsel insanbilim ve kültür tarihi alanlarında çalışmalar yapmakla yetindikleri görülmektedir: *Bir dilde kaç atasözü vardır? Yeni derlemeler nelerdir? Atasözleri konu bakımından nasıl tasnif edilebilir? Atasözlerinde kullanılan hayvan, bitki, araç-gereç ve yer adları nasıl yorumlanabilir?* gibi. Bu durum, genel olarak Türkiye filologları ve dilbilimcileri için de geçerlidir. Ancak Türkiye dilcilerinin ayırıcı bir özellikleri daha var: Hemen hemen atasözleri üzerine yaptıkları her çalışmada atasözlerinin Türkçenin bir zenginliği olduğunu söylemek. Oysa her dil, kendi sistemi içinde ürettiği yapılar bakımından kendine yeterdir ve bu bakımdan başka herhangi bir dilden daha yoksul olarak kabul edilemez. Bu genel ilke bir yana, bir dilde atasözlerinin zenginliği, aksine o dili konuşan toplumun soyutlama becerisinin azlığıyla doğru orantılıdır ve bu bağlamda atasözleri belleğin hazır araçları olarak daha çok sözlü geleneğin parçasıdır. Sözlü gelenekte yer alan köklü atasözlerinin nasıl doğup yayıldıklarını tespit etmek güç olsa da yeni dönemlerde ortaya çıkan yeni bir düşüncenin, yeni bir özlü sözün nasıl olup da anonim hâle geldiği ve atasözü etiketi aldığı konusunda tespitler yapmak görece daha kolaydır. Çünkü günümüz araştırmacısı, yazılı ve basılı medya organlarından sosyal paylaşım sitelerine, yazılı edebi ürünlerden hemen kayıt altına alınabilen sözlü edebi ürünlere uzanan yaygın *takip* ve *haber alma* imkânlarıyla donanmış durumdadır.

Bir dildeki atasözlerinin hepsi o dili konuşan milletin veya halkın kendi özgün üretimi olmayabilir. Başka bir deyişle, bir dildeki atasözlerinin bir bölümü çok karmaşık ve çoğu kez belirsiz temasların sonucunda başka dillerden alınmış da olabilir. Bu bağlamda atasözlerinin kaynakları çoğu kez belirsiz ve bulanık kalmaktadır. Bu belirsizliği ve bulanıklığı dikkate alan Villers bize atasözleşme (proverbialiation) süreçleri konusunda bir *çoklu model* sunmaktadır. Bu model genel hatlarıyla şu belirlemeleri içermektedir:

- Toplumsal bir uyarıcının ortaya çıkması,
- Bunun sonucunda bir sözün / özlü sözün söylenmesi (günümüzde söylenmesi veya yazılması),
- Bu sözün yakın ve uzak çevre tarafından duyulması,
- İlk / kök sözün sahibinin hemen veya sonrasında gizlenmesi,
- Sözdeki anlamın, mesajın başkalarının zihnini de etkilemesi,
- Bu sözün uygun bir zamanda ve yerde söylenmek üzere dil kullanıcılarının belleğinde saklanması,
- Sözün başkaları tarafından da söylenip tekrarlanması.

Bir ilk / kök sözün kaynağı gizlenerek başkaları tarafından da söylenip tekrarlanması, tekrarın belirli bir dönemle sınırlı kalmaması anonimleşmenin de tamamlandığı veya tamamlanmak üzere olduğu anlamına gelir.

Yerleşik atasözleri daha çok sözlü kültürlerle ilişkilendirilse de yazılı kültürün üyesi olan çağdaş insan kalıplaştırma ve kalıp kullanma eğiliminden tamamen uzaklaşmış değildir. Bu bakımdan, çağdaş insan da atasözü üretebilmektedir. Yeni atasözleri büyük ölçüde, yerleşik atasözlerinin içeriğinin eleştirildiği, bu içerikle alay edilen veya içeriğin yansıttığı zihin yapısının değişmesi gerektiği talebini yansıtan anti-atasözleridir. Anti-atasözleri yerleşik atasözlerine nazireyle üretilmektedir. Bu bağlamda, atasözlerinin bir yaşı vardır: Modası geçmiş yargıları içeren atasözleri zindeliğini kaybeder.

Yerleşik bir atasözüne nazireyle veya sözlü gelenek tabanına oturmaksızın üretilen bir atasözünün yayılması için bir zaman belirlemek kolay değildir. Ancak bir ilk / kök sözün günümüz iletişim koşullarında, özellikle de sosyal paylaşım sitelerindeki dolaşım hızı (yani viral olma hızı) düşünüldüğünde bu zamanın günümüzde eskiye oranla daha kısa olacağı tahmin edilebilir. Villers, atasözlüleşme sürecinin birkaç günde veya birkaç yılda (en fazla dört yılda) tamamlanabileceği belirtiliyor.

Bir atasözünün yayılma hızı; *ayırt edicilik, incelikli söyleyiş, doğruluk, uygunluk, yerindelik, sadelik / basitlik, dışavurumculuk, yenilik, yararlılık, alenilik, tekrarlanma ve sözün ilk sahibinin otoritesi*'ne bağlı olarak değişkenlik gösterebilir. Bunlar içinde en belirleyici olanlar ve kalıplaşma oranını arttıranlar *doğruluk, uygunluk, sadelik / basitlik ve incelikli söyleyiş*'tir. Buna rağmen Türk atasözleri içerisinde içerdiği yargı artık doğru olmayan, uygun olmayan ve incelikli bir söyleyişe sahip olmayan kimi atasözleri de vardır. Buna göre, zindeliğini kaybetmiş ve artık kullanılmayan veya çok az kullanılan bazı atasözleri yazılı belgelerde (özellikle atasözü sözlüklerinde ve atasözü derlemelerinde) yaşamaya devam edebilmektedir.

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1965). *Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Başaran, U. (2013). Atasözlerinin kalıpsallığı üzerine. *Turkish Studies*, S. 8 / 9, 758-770.
- Brodie, R. (1996). *Virus of the Mind: The New Science of the Meme*. Seattle: Integral Yayınları.
- Brodie, R. (2009). *Virus of the Mind: The Revolutionary New Science of the Meme and How It Can Help You*. Londra: Hay House.
- Buğra, G. (2005). Çağdaş kentte sözel anlatı kalıplarının parodiye dönüşümü. *Millî Folklor*, S. 17 / 67, 74-78.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânü Lügâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Duygu, Z. (2019). Sözlü gelenek, form kritiği ve İnciller. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 46, 297-327.
- Gürçayır, S. (2008). Kuşaktan foruma geçiş ve bilgisayar atasözleri. *Millî Folklor*, S. 20 / 79, 70-75.
- Heylighen, F. (1993). Selection criteria for the evolution of knowledge. *Proceedings of the 13th International Congress on Cybernetics*, Namur: Association Internationale de Cybernétique, 524-528.
- Heylighen, F. (1997). Objective, subjective and intersubjective selectors of knowledge. *Evolution and Cognition*, S. 3, 63-67.
- Heylighen, F. (1998). What makes a meme successful? Selection criteria for cultural evolution. *Proceedings of the 16th International Congress on Cybernetics*, Namur: Association Internationale de Cybernétique, 418-423
- Lynch, A. (1996). *Thought Contagion: The New Science of Memes (How belief spreads through society)*. New York: Basic Books.
- Ünal, Y. (2011). *Kur'an-ı Kerim'in Türk Atasözlerine Tesiri (İnanç Esasları Bağlamında)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sánchez López, E. (2015). Phraseologization as a process of semantic change. *Catalan Journal of Linguistics*, S. 14, 159-177.
- Seçkin, P. (2017). Toplumsal yapıdaki değişimin göstergesi: anti- atasözleri. *Millî Folklor*, S. 113, 17-27.
- Tan, N. (2020). Türkiye'de genel atasözü ve deyim sözlüklerinde anlam verme çalışmalarına toplu bir bakış. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 50, 257-295.

- Tezcan Aksu, B.- Akalın, Ş. H.- Toparlı, R. (2022). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Trench, R. C. (1861). *Proverbs and Their Lessons*. Londra: Routledge Yayınevi.
- Türkçe Sözlük*. (2011) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Villers, D. (2015). Proverbiogenèse et obsolescence, la naissance et la mort des proverbes. *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 32, 383-424.
- Villers, D. (2016). Proverbiogenesis: the phases of proverbial birth. *9th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs – Proceedings*, Tavira: International Association of Paremiology, 369-380.
- Villers, D. (2022). What makes a good proverb? On the birth and propagation of proverbs (“Bir atasözünü iyi yapan şey nedir? Atasözlerinin doğuşu ve yayılışı üzerine”). *Lexis (Journal in English Lexicology)*, S. 19 (İngilizcede Deyimbilim ve Paremiyoloji Sayısı), 1-22.
- Yıldız, A. (2024). Sosyal medyada atasözlerinin anlam değişimleri: Twitter (X) örneği. *Geçmişten Günümüze Türk Atasözleri Çalıştayı (21-22 Kasım 2024)*, Adana
- Yurtbaşı, M. (2013). *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: Excellence Yayınları.
- Yüceol Özezen, M. (2005). Türkiye Türkçesi atasözlerindeki değişkenlerin eşdeğerliği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14 / 2, 403-416
- Yüceol Özezen, M. (2016). Türkçede söz kalıplarının yeniden üretimi: Aforizmadan laforizmaya. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi (ÇÜTAD)*, S. 1 / 1, 135-158.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen Atasözlerinde Ritim Unsuru Olarak Gramer Uyumları

Özge Eker Kavalçalan*

Giriş

Atasözleri, bir toplumun kültürünü ve zihniyetini ortaya koyan geleneksel söz varlığı unsurlarından biridir. Söz varlığında çok eskiden yer etmiş, çeşitli durumlara uygunluğu düşünülerek sözlü ve yazılı dilde nesiller boyunca kullanıla gelmiş kalıplaşmış sözlerdir (Tezcan Aksu, Akalın & Toparlı, 2022, s. 7). Büyük çoğunluğu yüzyıllar öncesine kadar dayandırılan atasözleri için tarihi Türkçe metinlerde “sav, saw, atalar sözi, ata sözi, darb-ı mesel, durûb-ı emsâl” gibi ıstılahlar kullanılmıştır. Atasözleri kendi içindeki kafiye ve redif düzeniyle de Türk nazımının en eski örnekleri olarak kabul edilmiştir. Atasözleri Kağanlık yazıtları başta olmak üzere farklı ölçütler göz önüne alınarak Uygur ve Karahanlı dönemi metinlerinden ayrıntılı bir şekilde yeni çevirilerle de birlikte güncellenerek derlenmiştir (bk. Abdülhad Nûrî 1339; Âsım, 1920; Birtek, 1944; Sertkaya, 1983, s. 275- 291; Tekin, 1986, s. 6; Üstüner, 1989, s. 55- 140; Arat, 2024, s. 269- 275; Ölmez, 2008, s. 533- 535; Karabeyoğlu, 2015; Nalbant, 2016, s. 102- 128; Ercilasun, 2019, s. 7, 31- 32-53). Elinizdeki bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* geçen atasözlerinde ritim unsuru olarak gramer uyumları ele alınmıştır.

Ritim, cümlelerdeki seslerin şiddet, vurgu, uzunluk gibi ses özelliklerinin toplamından oluşan ses bilgisel görünümüdür (Hengirmen, 2009, 308). Ritim, vurgu ve uzunlukla ilgili ölçü ve vezin geleneğinin daha da ötesinde “ses, söz, gramer, motif, kelime uyumları ve cümle üyelerinin sayı ve sıralanışının meydana getirdiği tekrarlar, bakışimli ve paralel kullanımlardır. Ritmik unsurlar, ses, söz dizimi, kelime hazinesi gibi bir eseri meydana getiren estetik unsurların da bir parçası olmalıdır (Çelikelden, 2018, s. 159; Çelikelden, 2019, s. 471; Tulum, 2021, s. 833; Tulum, 2022, s. 557).

Türkçede ekler farklı görevler yüklenerek köklerden yeni sözcükler oluşturur. Bu süreç de çekimleme, türetme, birleştirme gibi morfolojik olayların temelini oluşturmaktadır (Korkmaz, 2009, s. 30- 33). Çekim ve türetme morfolojisini oluşturan parçalar arasındaki tutarlılık olarak tarif edilen dildeki uyum, Gemalmaz (1989)'a göre kelime kök, köken ve gövdeleri ile bunlara getirilen işlek eklerin kendi aralarında ve birbirleriyle bir ifade bütünlüğü meydana getirmek üzere bir düzen içerisinde bir araya gelmeleridir. Uyumlar, dil bilgisinde anlam (semantik), cümle (sentaks), kelime (morfoloji), ses (fonetik) düzeyinde meydana gelmektedir (s. 2- 5).

Dil bilgisel uyumlar farklı çalışmalarda “ek ve bağlam tekrarları” (Tulum, 2021, s. 2-3); “ses, gramer, vezin, kelime uyumları ile cümle üyelerinin sayı ve sıralanışının meydana getirdiği bakışimli kullanımlar yani paralellikler” (Tulum, 2021, s. 833) olarak tanımlanmıştır.

Tarihi metinlerden hareketle yapılan çalışmalarda ise Türkçe nazım teknikleri ses, sözcük ve cümle düzeyindeki yinelemeler açısından incelenmiştir. Bu yinelemelerin ele alındığı çalışmalar da bir anlamda ritmin varlığını tarif etmiştir. Örneğin, eski Uygur Türkçesi metinlerinde kafiye, redif ve gramer aliterasyonları üzerinden ritmin varlığı vurgulanmıştır. *Dîvânu Lugâti't Türk ve Kutadgu Bilig* ile ilgili yapılan çalışmalarda gerek dördlüklerin gerekse atasözlerinin kafiye ve redif düzeni üzerinden sözlü Türk şiirinin tipolojisi ortaya çıkarılmıştır. Genel anlamda üzerinde durulan eski Türk şiirindeki anlatımı güçlendirme unsurları olan ses, sözcük ve söz dizim düzeyindeki tekrarlar ritim konusunun farklı birer görünümüdür. Bu çalışmalardaki sınırlı yönler ise ek veya biçim birim tekrarlarının daha az ele alınmış olmasıdır. Bunun dışında ritim konusu sadece nazım türünde değil nesir türünde de ele alınan bir konu olmuştur (Çağatay, 1943, s. 87; Tekin, 1965; Tekin, 1989; Barutcu, 1991, s. 81; Uzun Subaşı, 1995; Öztekin, 2002; Sev, 2004; Yıldız, 2004; Can, 2010; Düşgün, 2011; Yıldız, 2012; Karahan, 2013; Ercilasun, 2020, s. 32; Ağca & Azılı, 2020; Demirel, 2020, s. 98- 106; Besli 2021; Bozok, 2021; Güler, 2022).

Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ritmik yapısını oluşturan unsurlardan gramer uyumları ek tekrarları aracılığıyla atasözleri üzerinden betimlenmiştir. Bu bağlamda taranarak elde edilen verilerde ritmik yapıdaki gramer uyumlarını oluşturan ek tekrarları türetim morfolojisi ve çekim morfolojisi olmak üzere iki ana başlıkta toplanmıştır. Gramer uyumu açısından türetim morfolojisi düzeyinde ritmik yapıyı yapım ekleri tekrarları oluşturmuştur. Fiilden isim türeten ekler (-I, -k, -g, -z, -(X)n, -(X)l, -(X)ş, -m, -y, -m(X)ş); isimden isim türeten ekler (+g(X), +çI, +ç, +çIn, +dAş, +I(X)k, +I(X)g, +I (X), +s(X)z);

* Dr. Öğretim Görevlisi, Kapadokya Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ozgeker@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0977-8110.

isimden fiil türeten ekler (+IA, +A) ve fiilden fiil türeten ekler (-(X)ş, -A-, -n, -(X)t, -(X)l, -(X)k, -s(X)k, -nç) şeklinde sınıflandırılmıştır. -gAn ve -mAs gibi sıfat- fiil eklerinin isim türetme yetileri olduğundan fiilden isim türeten ekler başlığında ele alınmıştır. Zarf- fiiller ise gerçek bir isim ya da çekimli bir fiil oluşturmadığından çalışmanın düzeni açısından fiilden fiil türetme ekleri arasında yer verilmiştir.

Gramer uyumuna çekim morfolojisi açısından bakıldığında ise ritmik yapıyı çekim ekleri tekrarları oluşturmuştur. İsimlere gelen çokluk kategorilerinden +IAr; iyelik kategorilerinden +nIng, +I, +sI veya eksiz şekilleri; durum kategorilerinden +dA bulunma; +dIn ayrılma; +g belirtme; +kA, +gA yönelme; +rA yön gösterme; +çA eşitlik ve +IA, +n vasıta ekleri atasözlerindeki ritmik yapıyı oluşturan çekim eki tekrarlarıdır. Aitlik kategorisine ait +kI tekrarı da atasözlerindeki ritmik yapıyı oluşturan tekrarlardan biridir. Haber kategorilerinden fiillere gelen geniş zaman -(X)r; olumsuz geniş zaman -mAs ve geçmiş zaman ekleri -dX ve -mXş; kip kategorilerinden -sA, -sAr şart ve -sIn, eksiz emir çekimleri; çatı kategorilerinden -(X)ş işteşlik, -(X)l, -(X)n edilgenlik, -(X)t ve -tUr ettirgenlik ekleri; olumsuzluk kategorisindeki -mA olumsuzluk eki tekrarları da atasözlerindeki fiil çekim eklerinin ritmik düzeyde oluşturduğu gramer uyumları içerisinde yer almıştır.

Bu çalışmada atasözlerinin *Dîvânu Lugâti't- Türk*'ün tıpkıbasımından (2017) hareketle orijinal metin örnekleri verilmiştir. Atasözlerinin çevirisinde ise Atalay (2021), Ercilasun & Akkoyunlu (2020) ve Kaçalın (2023) çevirilerinden istifade edilmekle birlikte atasözleri üzerinden yapılan ritmik tekrar çözümlerinde Atalay (2021) çevirisi esas alınmıştır. Atalay çevirisi tarihsel bir değere sahiptir. Şüphesiz, çalışmada Atalay çevirisinden alınan atasözlerinde biçim birimsel farklılıklar bulunmaktadır. Çerikde/ tirikde (C I, 2021, s. 388); yağlığ/ kanlığ (C I, 2021, s. 70); yamağı/yamağı (C III, 2021, s. 28) örnekleri bahsedilen biçim birimsel farklılıklardır. Bu farklılıklara on üç atasözünde rastlanmıştır. Söz konusu biçim birimsel farklılıklar, Ercilasun & Akkoyunlu (2020) ve Kaçalın (2023) çevirileri de göz önünde bulundurularak tasarruflu yazımlar şeklinde değerlendirilmiştir. Tasarruflu yazımlar ise ritmik akışı oluşturan gramer uyumlarını etkilememiştir. Çalışmaya 163 atasözü dahil edilmiştir. Çalışmada **yapım ekleri** yeşil, **çokluk kategorisi** lacivert, **iyelik kategorileri** gri, **durum kategorileri** turkuaz, **aitlik kategorisi** bordo, **haber- zaman kategorileri** sarı, **bildirme kategorileri** kırmızı, **kip kategorileri** kahverengi, **çatı kategorileri** turuncu, **olumsuzluk kategorileri** mor olarak vurgulanmıştır.

Dîvânu Lugâti't- Türk ve Kaşgarlı Mahmûd

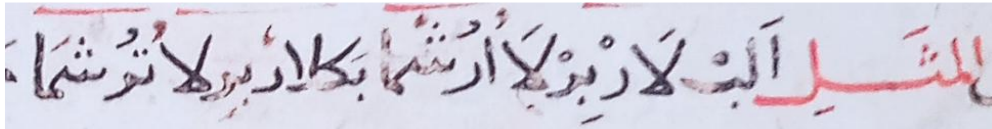
Tarihî Türk dilinin ve Karahanlı Dönemi'nin en önemli eserlerinden biri olan *Dîvânu Lugâti't -Türk*, Türk lehçelerini bir araya getiren, 11. yüzyıl Orta Asya'sında hüküm sürmüş olan Türk beyliklerinin dinî, sosyal, kültürel, siyasi ve bilimsel olayları hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eserdir. Ayrıca hanedan üyesi olduğu düşünülen Kaşgarlı Mahmûd'un diyar diyar gezerek gördüklerini kayda geçirdiği bu kıymetli eserde dönemin fonetik, morfolojik, sentaktik düzeydeki dil malzemesi hakkında da ayrıntılı bilgileri de yer almıştır.

Dîvânu Lugâti't- Türk Atasözlerinde Ritim Bakımından Gramer Uyumlarının Genel Görünümleri

Tagıg ukrukın egmes. Tenğizni kaygıkın bögmes (Atalay, C I, 2021, s. 100).

Tāgig ukrukın egmes, teñizni kaygıkın bögmes (Ercilasun & Akkoyunlu, 2020, s. 63/ 49).

Tāgig ukrukın egmes, teñizni kaygıkın bögmes (Kaçalın, 2023, s. 78).

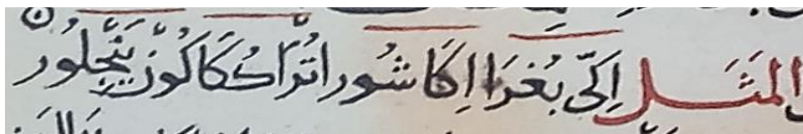

(2017, s. 51- 2).

Alplar birle uruşma, begler birle turuşma (C I, 2021, s. 182).

Alplar birle uruşma, begler birle turuşma (2020, s. 101/93).

Alplar birle uruşma, begler birle turuşma (2023, s. 112).

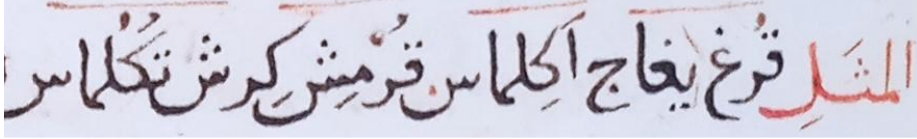

(2017, s. 205- 2/16).

İkki bogra iğeşür otra kökegün yançılur (C I, 2021, s. 188).

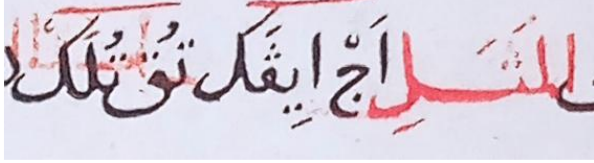
İkki bogra iğeşür otra kökegün yançılur (2020, s. 103/ 94; 409/ 320).

Èkki buğra ègeşür, otra kökegün yançılur (2023, s. 113).

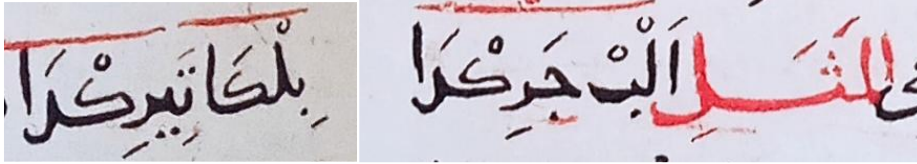
(2017, s. 55/ 1-5).

Kuruğ Ø yığaç egilmes kurmuş Ø kiriş tügülmes (C I, 2021: 198).
Kuruğ yığaç egilmes kurmuş kiriş tügülmes (2020, s. 108/ 98).
Kuruğ yığaç egilmes, kurmuş kiriş tügülmes (2023, s. 116).

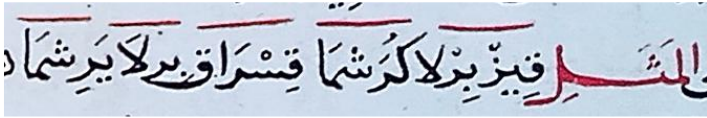
(2017, s. 98- 2/ 5).

Aç êwek tok tölek (C I, 2021, s. 387).
Aç îwek tok tölek (2020, s. 195/ 167).
Aç è:wek, toğ tölek (2023, s. 177).

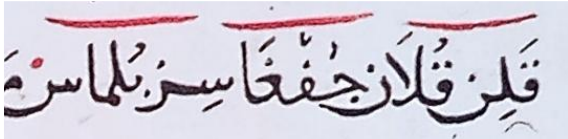
(2017, s. 98- 2/ 12).

Alp çerikde, bilge tirikde (C I, 2021, s. 388).
Alp çerigde, bilge tîrigde (2020, s. 195/ 167).
Alp çerigde, bilge tè:rigde (2023, s. 177).

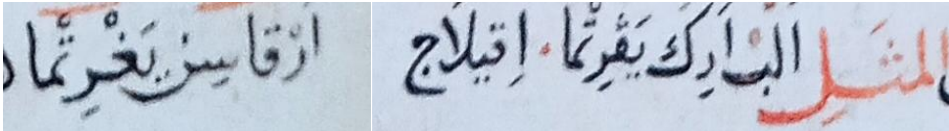
(2017, s. 120-1/ 12).

Kız birle küreşme, kısraç birle yarışma (C I, 2021, s. 474).
Kîz birle küreşme, kısraç birle yarışma (2020, s. 238/ 207).
Kîz birle küreşme kısraç birle yarışma (2023, s. 681).

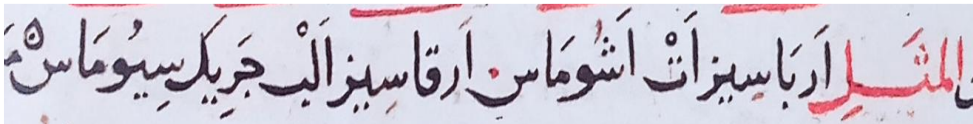
(2017, s. 108- 1/ 5).

Kalın kolan çufgasız bolmas (C I, 2021, s. 424).
Kalın kulan çuwgasız bolmas (2020, s. 214/ 184).
Kalın kulan çuwgasız bolmas (2023, s. 588).

(2017, s. 41- 2/ 17).

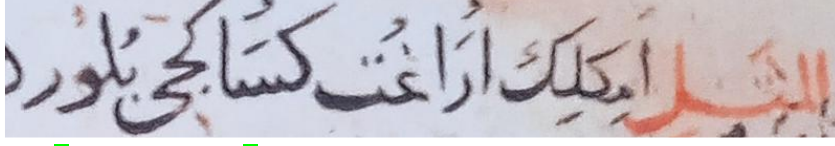
Alp eriğ yawritma ikılaç arkasın yağritma (C I, 2021, s. 139).
Alp erig yawritma ikılaç arkasın yağritma (2020, s. 81/ 71).
Alp erig yawritma ikılaç arkasın yağritma (2023, s. 96).

(2017, s.37- 1,9).

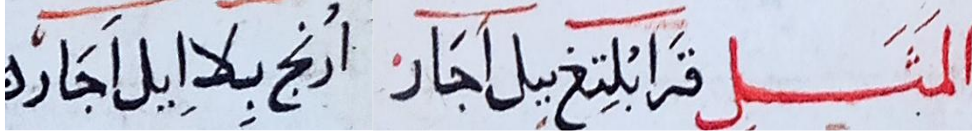
Arpasız at aşumas, arkasız alp çeriğ sıyumas (C I, 2021, s. 123).

Arpasız at aşumas, arkasız alp çerig sıyumas (2020, s. 74/62).
Arpasız at [art] aşumas, arkasız alp çerig sıyumas (2023, s. 89).

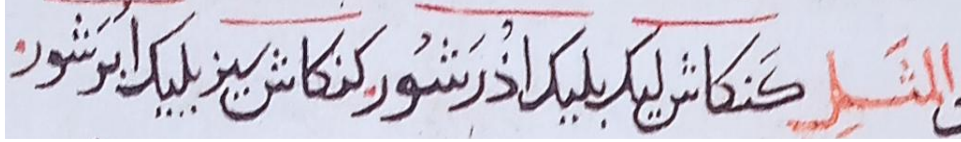
(2017, s. 45- 1/ 1).

Emiğliğ uragut köseği bolur (C I, 2021, s. 153).
Emiglig uragut küseği bolur (2020, s. 88/79).
Emiglig uragut küseği bolur (2023, s. 102).

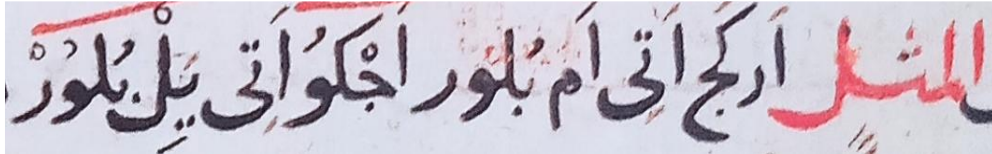
(2017, s. 90- 1/ 13).

Kara bultıg yèl açar, urunç bile èl açar (C I, 2021, s. 354).
Kara bultıg yil açar, urunç bile il açar (2020, s. 178/ 152).
Kara bultıg yè:l açar, urunç bile è:l açar (2023, s. 164).

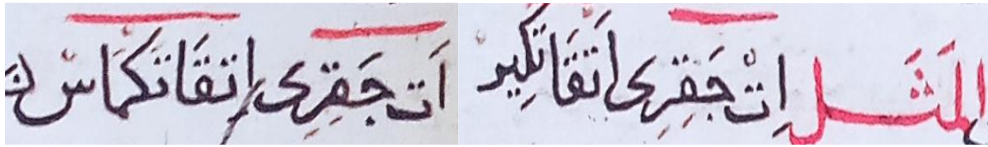
(2017, s. 62- 2/ 2).

Kenğeşliğ bilig üdreshür, kenğeşsiz bilig obraşur (C I, 2021, s. 232).
Kenğeşlig bilig üdreshür, kenğeşsiz bilig opraşur (2020, s. 123/ 109).
Kênğeşlig bilig üdreshür, kênğeşsiz bilig uprašur (2023, s. 125).

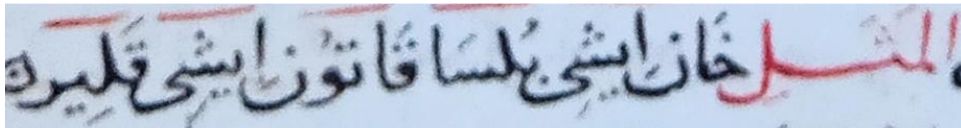
(2017, s. 30/ 1-9).

Erkeç Ø eti em bolur, eçkü Ø eti yèl bolur (C I, 2021, s. 95).
Erkeç eti em bolur, eçkü eti yil bolur (2020, s. 60/46).
Erkeç eti em bolur, eçkü eti yèl bolur (2023, s. 76).

(2017, s. 92- 2/ 2).

It Ø çakırı atka tegir, at Ø çakırı itka tegmes (C I, 2021, s. 363).
It çakırı atka tegir, at çakırı itka tegmes (2020, s. C I, 363).
It çakırı atka tegir, at çakırı itka tegmes (2023, s. 571).

(2017, s. 104-1/ 16).

Xan Ø işi bolsa katun Ø işi kalır (C I, 2021, s. 410).
Xān işi bolsa kātun işi kalır (2020, s. 206/ 177).
Han işi bolsa kātün işi kalır (2023, s. 185).

المثل قَرَّخَا قَرَّيْسِن كِم بِلِير كِشِي الْأَسْرِكُم تَبَار.

(2017, s.108-1/ 8).

Karga Ø karısın kim bilir, kişi Ø alası kim tapar (C I, 2021, s. 425).

Karga karısın kim bilir, kişi alası kim tapar (2020, s. 214/ 184).

Ƙarğa Ƙarısın kim bilir, ƙişi alası kim tapar (2023, s.192).

المثل كِشِي الْأَسِي إِبْتِن يَلْقِي الْأَسِي تَشْتِينِه

(2017, s.29-1/10).

Kişi Ø alası içtin Ø. Yılkı Ø alası taştin Ø (C I, 2021, s. 91).

Kişi alası içtin, yılkı alası taştin (2020, s. 58/44).

Kişi alası içtin, yılkı alası taştin (2023, s. 75).

اودڭجاركشي توماس يلىلوق اوغلي منكو قلماس

Öd keçer kişi tuymas, yalñuk oğlu menğgü kalmas (C I, 2021, s. 44).

Öd keçer kişi tuymas, yalñuk oğlu menğgü kalmas (2020, s. 34/21).

Öd keçer kişi tuymas, yalñuk oğlu menğgü ƙalmas (2023, s. 57).

المثل اكر اذ اقي بلغنجي ابرا غوبشي بلسا بيك

(2017, s. 21- 15).

Öküz Ø adhakı bolğınça buzağı Ø başı bolsa yæg (C I, 2021, s. 59).

Öküz adakı bolğınça buzağı başı bolsa yig (2020, s. 41/ 28).

Öküz adakı bolğınça buzağı başı bolsa yè:g (2023, s. 62).

المثل يلاز كندو الكريسين بلماس نقي بوينز الكرى تير

(2017, s.38- 2/ 2).

Yılan kendü egrisin bilmes tewi boynın egri tēr (C I, 2021, s. 127).

Yılan kendi egrisin bilmes, tewe böynın egri tīr (2020, s. 76/ 63).

Yılan kendü egrisin bilmes, tēwe böynın egri tē:r (2023, s. 90).

تگما كشي اوز بلماس يات يعق توز بلماس

(2017, s.110- 1/ 3).

Tegme kişi öz bolmas, yat yaguk tüz bolmas (C I, 2021, s. 433).

Tegme kişi öz bolmas, yāt yaguk tüz bolmas (2020, s. 218/ 187).

Tegme kişi öz bolmas, yāt yağuk tüz bolmas (2023, s. 194).

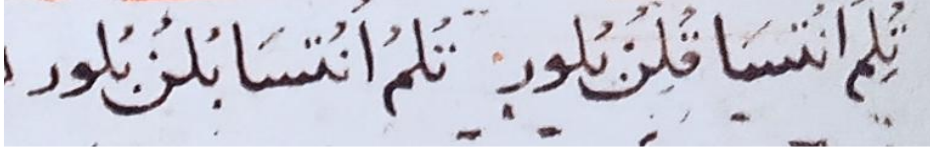
المثل تلكو اوزينكا اورسا ادوز بلور

(2017, s.224-1/15).

Tilkü öz inge ürse udhu bolur (C I, 2021, s. 54).

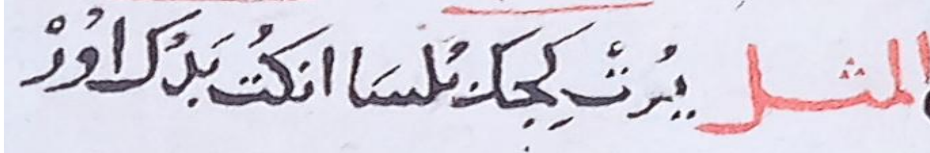
Tilkü öz inke ürse uçuz bolur (2020, s. 39/ 26; 446/ 350).

Tilkü öz yınke ürse uçuz bolur (2023, s. 61).

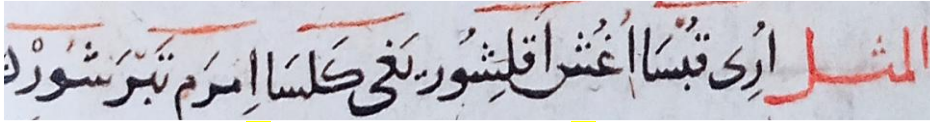
(2017, s.58- 2/ 9).

Tolum anutsa kulun bulur, tolum unutsa bulun bolur (C I, 2021, s.215).
Tulum anutsa kulun bulur, tulum unutsa bulun bolur (2020, s. 115/103).
Tulum anutsa kulun bulur, tulum unutsa bulun bolur (2023, s. 121).

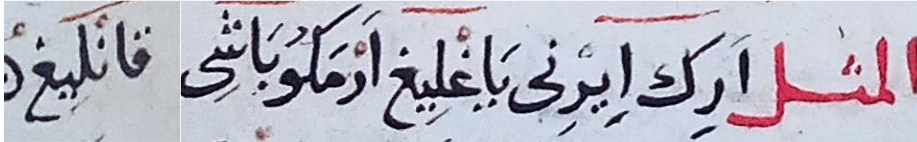
(2017: 30/ 2- 9).

Yurt kiçük bolsa ağıt bedük ur (C I, 2021, s. 93).
Bart kiçig bolsa ağıt bedük ür (2020, s. 59/45).
Bart kiçig bolsa ağıt bedük ür (2023, s.530).

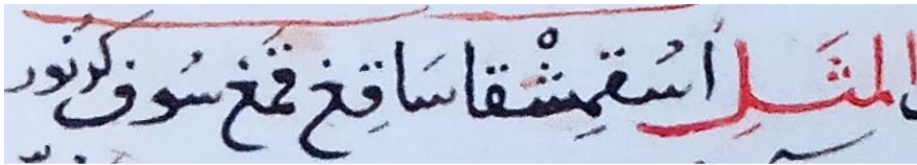
Üri kopsa oğuş aklışur. Yağı kelse imrem tepreşür (C I, 2021, s. 88).
Orı kopsa oğuş aklışur, yağı kelse imrem tepreşür (2020, s. 56/ 42).
Orı kopsa uğuş aklışur, yağı kelse imrem tē:rişür (2023: 73).

Yıgaç uçunga yel tegir; körklüg kişige söz kelir (C I, 2021: 319).
Yıgaç uçıña yil tegir, körklüg kişike söz kelir (2020, s. 161/ 140).
Yıgaç uçıña yē:l tegir, körklüg kişike sōz kelir (2023, s. 152).

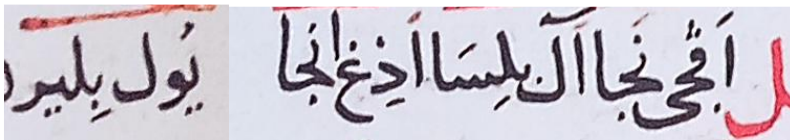
(2017: 24/ 2-15, 16).

Erik Ø erini yağlıg. Ermegü Ø başı kanlıg (C I, 2021, s. 70).
İriğ irini yağlıg, ermegü başı kanlıg (2020, s. 47/ 33).
İriğ è:rini yağlıg, ermegü başı kânlıg (2023, s. 66).

(2017, s. 53- 1/ 16).

Usukmışa sākıg kamuğ suw körünür (C I, 2021: 191).
Usukmıška sākıg kamuğ suw körünür (2020, s. 104/ 95).
Usukmıška sākıg kamuğ suw körnür (2023, s. 114).

(2017, s. 84-2/ 6).

Awçı neçe al bilse adıg ança yol bilir (C I, 2021, s.63).
Awçı neçe al (āl) bilse adıg ança yöl bilir (2020, s. 43/30; 167/ 144).
Awçı neçe al bilse adıg ança yöl bilir (2023, s. 63).

المثل اغيد الغلاق تغسارق داوتى اونار

(2017, s. 23- 2/6).

Agıl^{da} oğlak togsa arık^{da} otı öner (C I, 2021, s. 65).
Agıl^{da} oğlak togsa arık^{da} otı öner (2020, s. 45/31).
Ağıl^{da} oğlak tuğsa arık^{da} otı öner (2023, s.64).

المثل اغز ييسا كوز اياذوره

Agız^{ye} köz^u yuadhur (C I, 2021, s. 55).
Ağız^yise köz^u uyağur (2020, s. 40/ 26).
Ağız^ye:se köz^u uyağur (2023, s. 61).

المثل ازلك بلسا ازالدن ماين اجلك بلسا ات يغري ماين

(2017, s.33- 2/5).

İzlik^{bol}sa er öldimes, içlik^{bol}sa at yağırmas (C I, 2021, s.104).
İzlik^{bol}sa er uldım^{as}, içlik^{bol}sa at yağırmas (2020, s. 65/51).
İzlik^{bol}sa er uldım^{as}, içlik^{bol}sa at yağırmas (2023, s. 80).

قلنو بلسا قزل كزار يرانو بلسا ييشل كزار

(2017, s.100- 2/ 3).

Kılnu bil^{se} kızıl^{ke}der, yaranu bil^{se} yaşıl^{ke}der (C I, 2021, s.394).
Kılnu bil^{se} kızıl^{ke}der, yaranu bil^{se} yaşıl^{ke}der (2020, s.199/ 170; 453/356).
Kılnu bil^{se} kızıl^{ke}der, yaranu bil^{se} yaşıl^{ke}der (2023, s.180).

قلاق اشتهيا كونلون بليز كوز كور ييا ادر ككلير

(2017, s.58- 1/ 5).

Kulak eşit^{se} köngül^{bil}ir, köz^{kör}se üdhik^{kel}ir (C I, 2021, s. 212).
Kulak eşit^{se} köngül^{bil}ir, köz^{kör}se üdig^{kel}ir (2020, s.114/ 102).
Kulak eşit^{se} köngül^{bil}ir, köz^{kör}se üdig^{kel}ir (2023, s.120).

المثل سبندراسندرش بلسا ارتكوندرا ارتش بلسا

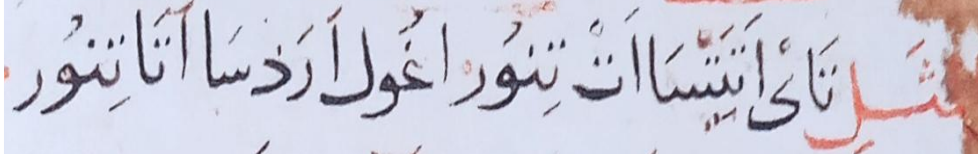
(2017, s.187- 2/10).

Sabanda sandırış^{bol}sa örtkünde^{irte}ş bolmas (C I, 2021, s.402; C II, 214; C III, 416).
Sabanda sandırış / sandruş^{bol}sa örtgünde^{irte}ş bolmas (2020, s. 203/173, 373/294; 625/ 520).
Sapanda sandırış^{bol}sa örtgünde^{irte}ş bolmas (2023, s.182).

سينامسا ارسقار سقنمسا ائسقار

(2017, s. 64- 2/ 13).

Sinamasa^{arsı}kar, sakınmasa^{utsu}kar (C I, 2021, s.242).
Sinamasa^{arsı}kar, sakınmasa^{utsu}kar (2020, s.127/ 112).
Sinamasa^{arsı}kar, sakınmasa^{utsu}kar (2023, s.128).

(2017, s.57/ 1-1).

Tay atatsa at tınur, ogul eredhse ata tınur (C I, 2021, s. 206).

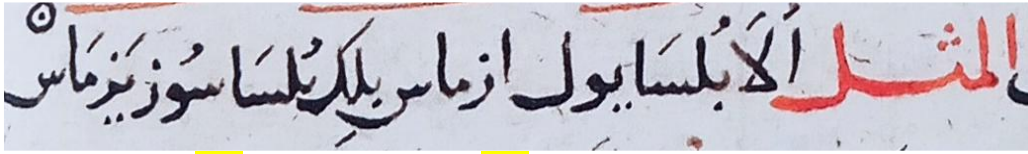
Tay atatsa at tınur, ogul eredse ata tınur (2020, s. 112/ 100).

Tāy atatsa at tınur, oğul eredse ata tınur (2023, s. 118).

Tünle bulit örtense ewlük urı keldürmişçe bolur. Tağda bulit örtense ewge yağı kirmişçe bolur (C I, 2021, s. 251).

Tünle bulit örtense ewlük urı keldürmişçe bolur, tağda bulit örtense ewke yağı kirmişçe bolur (2020, s. 131/ 115).

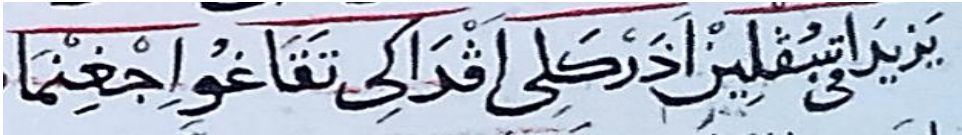
Tünle bulit örtense ewlük urı keldürmişçe bolur; tağda bulit örtense ewke yağı kirmişçe bolur (2023, s. 131).

Ula bolsa yol azmas. Bilig bolsa söz yazmas (C I, 2021, s. 92).

Ula bolsa yöl azmas, bilig bolsa söz yazmas (2020, s. 58/44).

Ula bolsa yöl azmas, bilig bolsa söz yazmas (2023, s. 75).

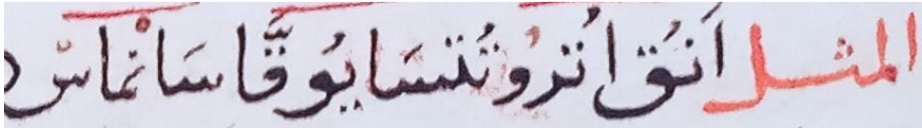

(2017, s.113- 1/ 15).

Yazıdaki süwlin edhergeli ewdeki takagu içginma (C I, 2021, s. 447).

Yazıdaki süwlin edhergeli ewdeki takagu içginma (2020, s. 224/ 194).

Yazıdaki süwlin edhergeli ewdeki tağa içginma (2023, s. 200).

(2017, s. 24/ 1-11).

Anuk utru tutsa yökka sanmas (C I, 2021, s. 68).

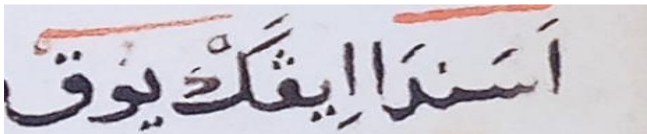
Anuk utru tutsa yökka sänmas (2020, s. 46/ 32).

Anuk utru tutsa yökka sänmas (2023, s. 65).

Azukluğ aruğ ermes (C I, 2021, s. 148).

Azukluğ armas (2020, s. 85/ 76).

Azukluğ armas (2023, s. 100).

(2017, s. 26/ 2- 9).

Esende ewek yok (C I, 2021, s. 77).

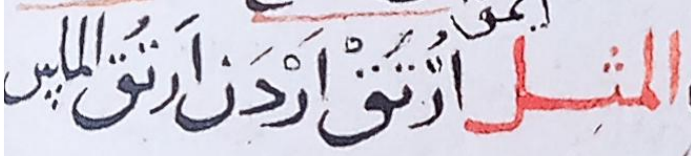
Esende ewek yök (2020, s. 51/36),

Esende ewek yök (2023, s. 69).

Etlı tırğaklı edhirmes (C I, 2021, s. 177).

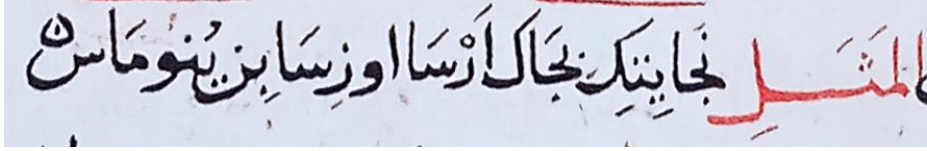
Etlı tırğaklı ağırmas (2020, s. 98/91).

Etlı tırğaklı ağırmas (2023, s. 110).

(2017, s. 32- 1/ 7).

Ortak erden artuk almas (C I, 2021, s. 99).
Ortak erden artuk almas (2020, s. 62/48).
Ortoğ erden artuğ almas (2023, s. 78).

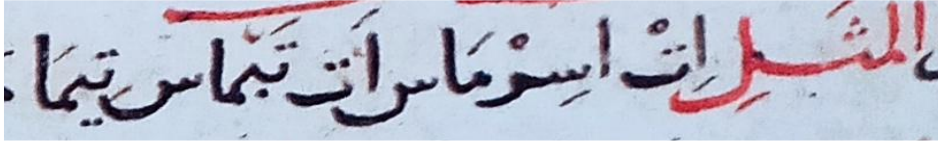

(2017, s. 97-2/ 11).

Neçe yitik biçek erse öz sapın yonumas (C I, 2021, s. 384).
Neçe yitig biçek erse öz sapın yonumas (2020, s. 193/ 166).
Neçe yitig biçek erse öz sapın yonumas (2023, s. 176).

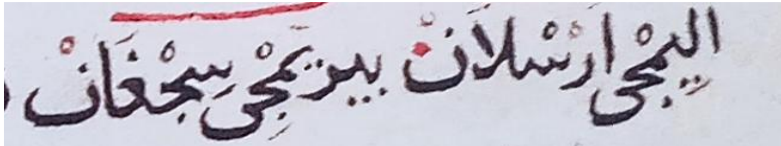

Aşıç ayur tübüm altun, kamuç ayur men kayda men (C I, 2021, s. 529).
Eşiç ayur tüpüm altun, kamuç ayur men kanda men. (2020, s. 38/ 25).
Eşiç ayur tüpüm altun, kamuç ayur men kanda men. (2023, s. 60).

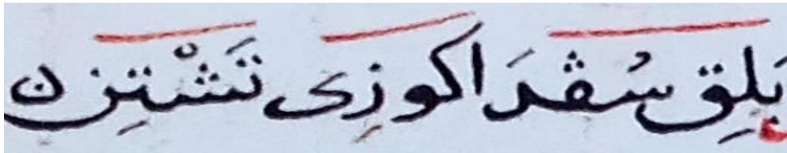
(2017, s. 49- 1/ 16).

It ısırmas at tepmes tème (C I, 2021, s.178).
It ısırmas, at tepmes tîme (2020, s. 98/91).
It ısırmas, at tepmes tème (2023, s. 110).

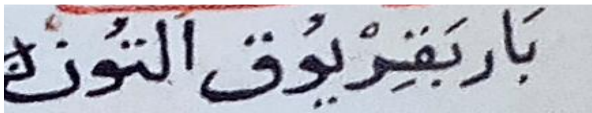
(2017, s. 26/ 1- 11).

Alımçı arslan bërımçı sıçgan (C I, 2021, s. 75- 409).
Alımçı arslan, bërımçı sıçgan (2020, s.50/ 35; 206/ 176).
Alımçı arslan, bërımçı sıçgan (2023, s. 185).

(2017, s. 96- 1/ 14).

Balık suwda közi taştın (C I, 2021, s. 379).
Balık suwda, közi taştın (2020, s. 190/162).
Balık suwda, közi taştın (2023, s. 173).

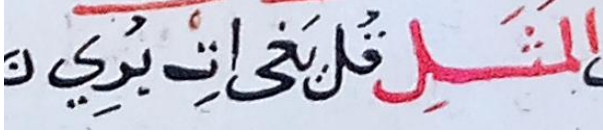

(2017, s. 91- 2/ 15).

Bar bakır, yok altun (C I, 2021, s.360).

Bār bakır, yōk altun (2020, s. 181/ 155).

Bār bakır, yōk altun (2023, s. 166).

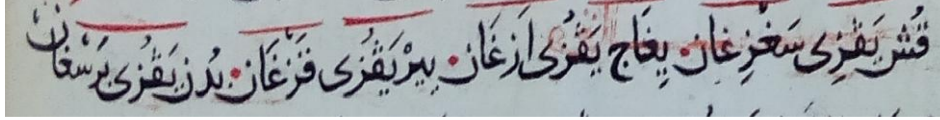

(2017, s. 85- 2/ 14).

Kul yağı □, it böri □ (C I, 2021, s. 336).

Kul yağı, it böri (2020, s. 169/ 146).

Ḳul yağı, it böri (2023, s. 158).

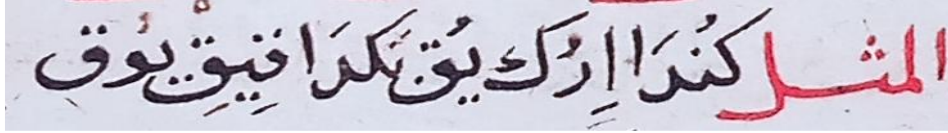

(2017, s. 111-1/ 16).

Kuş □ yawuzı sağzı □ gan □, yıgaç □ yawuzı az □ gan □, yèr □ yawuzı kaz □ gan □, budun □ yawuzı Barsgan □ (C I, 2021, s. 439).

Kuş yawuzı sağzıgan, yıgaç yawuzı azgan, yir yawuzı kazgan, bodun yawuzı Barsgan (2020, s. 220/190).

Ḳuş yawuzı sağızgan, yıgaç yawuzı azgan, yè:r yawuzı ızgan, bodun yawuzı Barsgan (2023, s. 197).

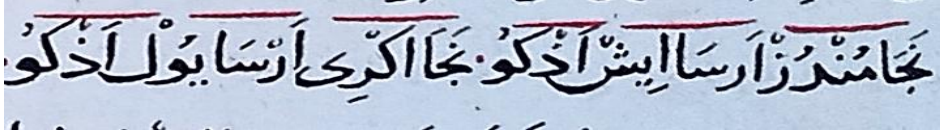

(2017, s.24/ 1—11).

Künde irük □ yok □. Begde kıyık □ yok □ (C I, 2021, s. 70).

Künde irük yok, begde kıyık yök (2020, s. 47/33).

Künde èrük yok, begde kıyık yök (2023, s.66).

(2017, s.116- 1/ 14).

Neçe munduz erse eş edh □ gü □, neçe egri erse yol edh □ gü □ (C I, 2021, s.458).

Neçe munduz erse iş edgü, neçe egri erse yöl edgü (2020)

Neçe munduz erse è:ş edgü, neçe egri erse yöl edgü (2023, s. 205).

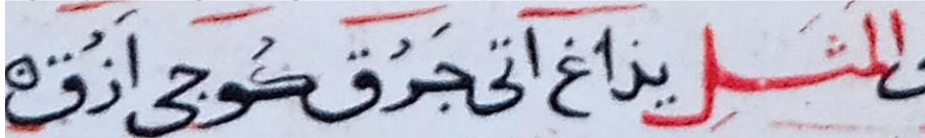

(2017, s. 37/ 1-11).

Oğlak yili □ siz □ oğlan bili □ siz □ (C I, 2021, s.119).

Oğlak yiliksiz oğlan biligsiz (2020, s. 72/ 59).

Oğlak yiliksiz oğlan biligsiz (2023, s. 87).

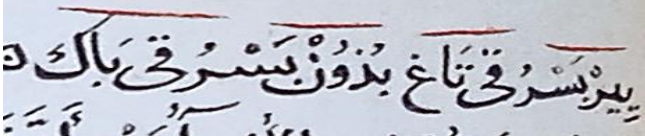

(2017, s. 96- 2/ 13).

Yadhağ □ atı çaruk □ küçi azuk □ (C I, 2021, s.381).

Yadag atı çaruk küçi azuk (2020, s. 191/ 164).

Yadag atı çaruk küçi azuk (2023, s. 174).

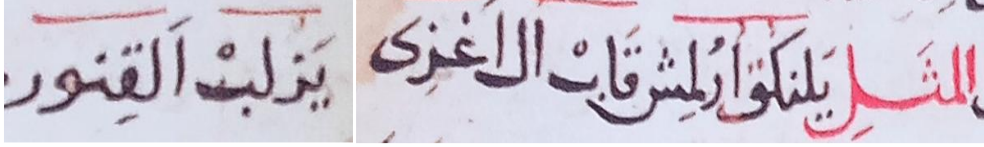

(2017, s. 118- 2/ 1).

Yêr Ø basrukı tağ Ø budhun Ø basrukı Beg Ø (C I, 2021, s. 466).

Yir basrukı tåg, boğun basrukı beg (2020, s. 235/ 204).

Yê:r basrukı tåg, boğun basrukı bēg (2023, s. 208).

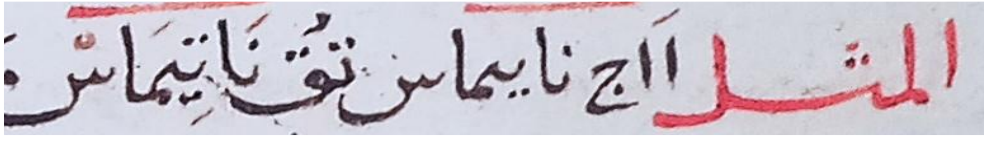

(2017, s. 54- 2/3).

Yalnğuk ürülmiş kap ol, agzı yazlıp alkınur (C I, 2021, s. 195).

Yalnğuk ürülmiş kâp ol, agzı yazlıp alkınur (2020, s. 107/97).

Yalnğuk ürülmiş kâp-ol, ağzı yazlıp alkınur (2023, s. 115).

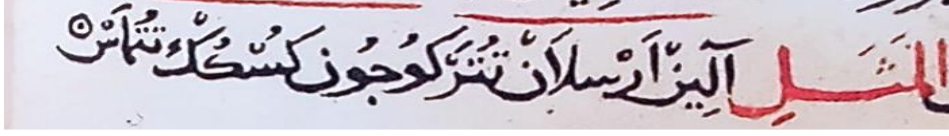

(2017, s. 27- 1/ 8).

Aç ne yèmes. Tok ne tèmes (C I, 2021, s. 79).

Āç ne yīmes, tok ne tīmes (2020, s. 52/37).

Āç nē yè:mes, toğ nē tē:mes (2023, s. 70).

(2017, s. 206- 1/17).

Alın arslan tutar; küçin oyuk tutmas (C I, 2021, s. 81).

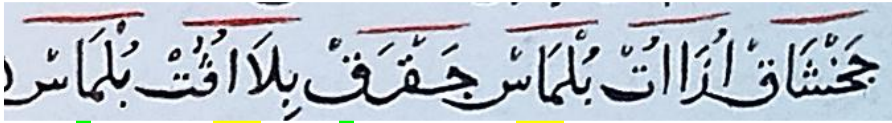
Ālın arslan tutar; küçün oyuk tutmas (2020, s. 53/39; 410/ 321).

Ālın arslan tutar, küçün oyuk tutmas (2023, s. 71).

Bu kök kirsün kızıl çıksun (C I, 2021, s. 362).

Bu kök kirsün kızıl çıksun (2020, s. 182/155).

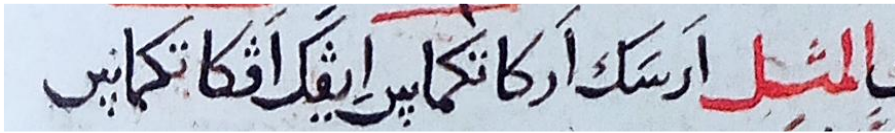
Bu kök kirsün kızıl çıksun (2023, s. 167).

Çaxşak üze ot bolmas, çakrak bile uwut bolmas (C I, 2021, s. 469).

Çaxşak üze ot bolmas, çakrak bile uwut bolmas (2020, s. 236/205).

Çaxşak üze ot bolmas, çakrak bile uwut bolmas (2023, s. 209).

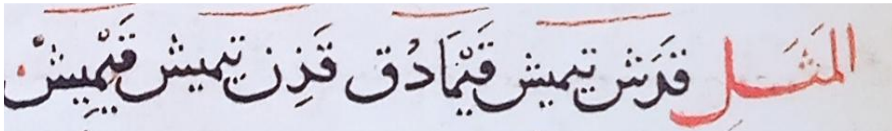

(2017, s. 33-1/ 16).

Ersek erge tegmes, êwek ewge tegmes (C I, 2021, s. 104).

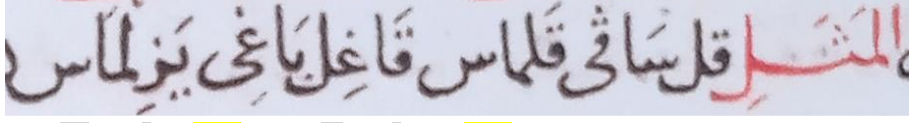
Ersek erke tegmes, îwek ewke tegmes (2020, s. 64/51).

Ersek erke tegmes, ê:wek ewke tegmes (2023, s. 80).

(2017, s. 102- 2/ 9).

Kadaş tēmiş kaymaduk, kadhın tēmiş kaymış (C I, 2021, s. 403).
 Kadaş tīmiş kaymaduk, kağın tīmiş kaymış (2020, s. 203/173).
 Қадаş tē:miş қаймадуқ, қадын tē:miş қайmış (2023, s. 419).

(2017, s. 104/ 1-3).

Kal? Ø sawı kalmas, kağıl Ø bağı yazılmas (C I, 2021, s. 409).
 Karı sāwı kalmas, kağıl bāğı yazılmas (2020, s. 206/176).
 Қарı sāwı қалмас, қағұл бағұл язılмас (2023, s. 185).

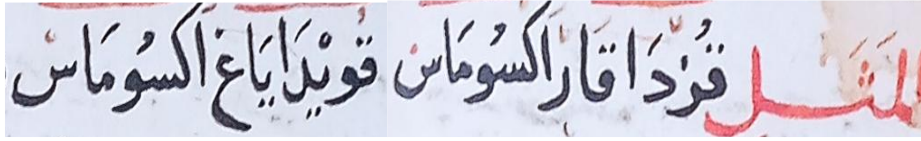
Kek kördi keregü yüdhti (C I, 2021, s. 448).
 Küg kördi keregü yüdti (2020, s. 225/194).
 Kek kördi kerekü yüdti (2023, s. 200).

(2017, s. 81- 1/ 16).

Köp sögütge kuş konar; körklüg kişige söz kelir (C I, 2021, s. 319).
 Köp sögütke kuş konar; körklüg kişike söz kelir (2020, s. 161/140).
 Köp sögütke қуш қонар; көрклүг kişike söз келir (2023, s. 152).

Kuruş kaşuk ağızka yaramas, kuruş söz kulakka yakışmas (C I, 2021, s. 383).
 Kuruk kaşuk ağızka yaramas, kurug söz kulakka yakışmas (2020, s. 192/165).
 Қуруқ қаşуқ ағызқа ярамас, қуруғ söз қулаққа яқışмас (2023, s. 175).

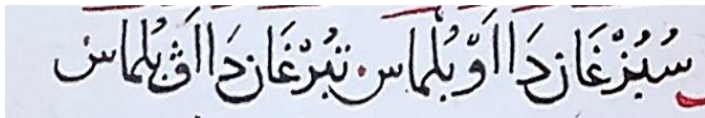
(2017, s. 83- 1/ 3).

Kuzda kar eksümes, koyda yağ eksümes (C I, 2021, s. 326).
 Kuzda kār eksümez, köyda yāğ eksümez (2020, s. 164/ 142).
 Қузда қар егсüмес, қöйда яғ егсüмес (2023, s. 154).

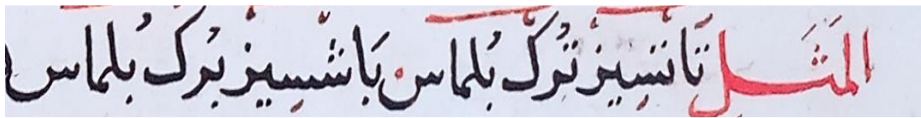
(2017, s. 102-1/ 1).

Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas (C I, 2021, s. 400; C III, 2021: 16).
 Öt tütünsüz bolmas, yigit yāzuksuz bolmas (2020, s. 202/ 172; 451/354).
 Öt tütünsüz bolmas, yigit yāzuksuz bolmas (2023, s. 182).

(2017, s. 129-2/12).

Subuzganda ev bolmas, topurganda aw bolmas (C I, 2021, s. 516).
 Suburganda ew bolmas, topurganda aw bolmas (2020, s. 257/225).
 Supurganda ev bolmas, tupurganda aw bolmas (2023, s. 227).

(2017, s. 89- 1/ 10).

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas (C I, 2021, s. 349; C II, 2021, s. 281).
 Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas (2020, s. 176/ 151; 407/ 317).
 Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas (2023, s. 310).

تَزَكُ قَارِدَا يَتَمَّاسِ اِذْ كَوَا يَسِيرُ قَتَمَّاسِ

(2017, s. 98- 1/ 13).

Tezek karda yatmas, edhgü ısız katmas (C I, 2021, s. 386).

Tezek kârda yatmas, edgü isiz katmas (2020, s. 194/166).

Tezek qârda yatmas, edgü è:siz katmas (2023, s. 176).

المثل تُوْزُنْ بِيْرَا اَرْشْ اُوْتُوْنْ بِيْرَا اَسْتَرْمَا

(2017, s. 60/ 1-8).

Tüzün birle uruş, utun birle üsterme (C I, 2021, s. 221).

Tüzün birle uruş, ütun birle üsterme. (2020, s. 118/ 106).

Tüzün birle uruş, utun birle üsterme. (2023, s. 123).

تُوْزُوْنْ بِيْرَا اَرْشْ اُوْتُوْنْ بِيْرَا تِيْرَشْمَا

(2017, s. 105- 2/ 4).

Tüzün birle uruş, utun birle tireşme (C I, 2021, s. 414).

Tüzün birle uruş, utun birle tireşme. (2020, s. 209/ 179),

Tüzün birle uruş, ütun birle tireşme. (2023, s. 187).

المثل اَلْبُ يَغِيْدَا الْجُوْجُغِيْدَا

(2017, s. 17- 2/3).

Alp yağıda, alçak çoğıda (C I, 2021, s. 41).

Alp yağıda, alçak çoğıda (2020, s. 33/ 19).

Alp yağıda alçak çoğıda (2023, s. 96).

بَرْجِيْنْ يَمَاغِيْ بَرْجِيْنْ قَرْشْ يَمَاغِيْ قَرْشَقَادَا

(2017, s. 229- 1/9).

Barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka (C III, 2021, s. 28).

Barçın yamağı barçınka, kars yamağı karska (2020, s. 456/360).

Barçın yamağı barçınka, qars yamağı qarska (2023, s. 346).

بُورِيْنِيْڭ اَرْتَقْ قَزْغُونِيْڭ يِيْغَاچْ بَاشِيْنْدَا

(2017, s. 111-2/6).

Böriniñ ortak, kuzgunuñ yığaç başında (C I, 2021, s. 439).

Böriniñ ortak, kuzgunuñ yığaç başında (2020, s. 221/ 190).

Böriniñ ortak, kuzgunuñ yığaç başında (2023, s. 197).

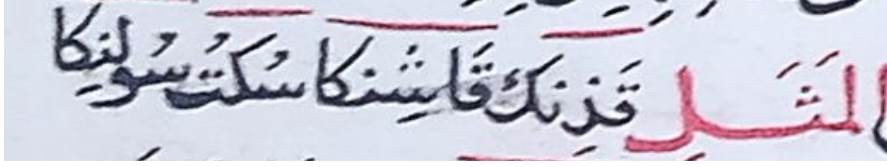
المثل سُوْغُوْتْ سُوْلِيْنْغَا قَزْدِيْڭ قَاسِيْنْغَا

(2017, s. 90- 2/ 14).

Sögüt, süliñge, kadhıñg, kasıñga (C I, 2021, s. 356; C III, 2021: 134).

Sögüt söliñe, kağın kāsıña (2020, s. 179/ 153; 502/ 402).

Sögüt söliñe, kağın kāsıña (2023, s. 165).

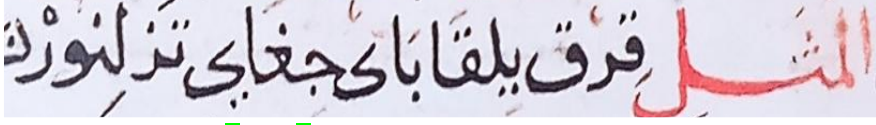

(2017, s. 303- 2/ 16).

Kadhiñ Ø kasiñğa söküť Ø süliñge (C III, 2021, s. 369).

Kadıñ kâsiña, sögüt söliñe (2020, s. 605/ 497).

Қадиң қасиña, sögüt söliñe (2023, s. 455).

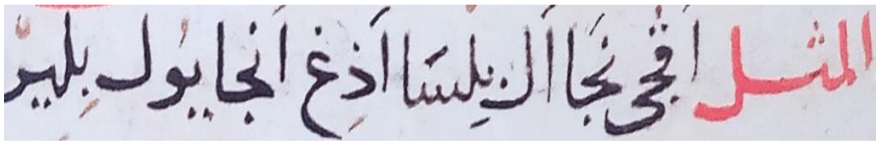

(2017, s. 89- 1/ 7).

Kırk yılda teğın baı çığay tüzlinür (C I, 2021, s. 349).

Kırk yılda bāy çığay tüzlinür (2020, s.176/ 150).

Қırқ жылқа бāy çığay tüzlinür (2023, s. 162).

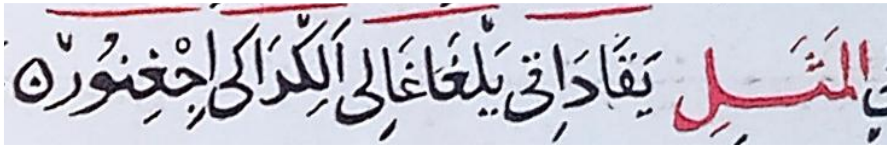

(2017, s.22- 2/ 17)

Awçı neçe al bilse adhiğ ança yo bilir (C I, 2021, s. 63).

Awçı neçe al bilse adıg ança yöl bilir (2020, s. 43/30).

Awçı neçe al bilse adıg ança yöl bilir (2023, s. 63).

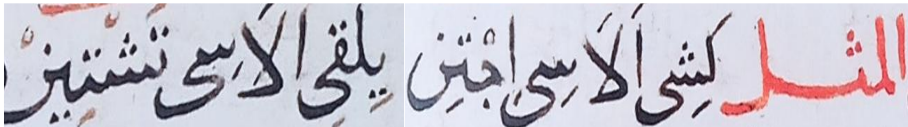

(2017, s. 290-1/11).

Yakadakı yalgağalı eligdeki içginür (C I, 2021, s. 253).

Yakadaki yalgağalı eligdeki içginür (2020, s. 132/ 115; 578/ 475).

Yakadakı yalgağalı eligdeki içginür (2023, s. 131).

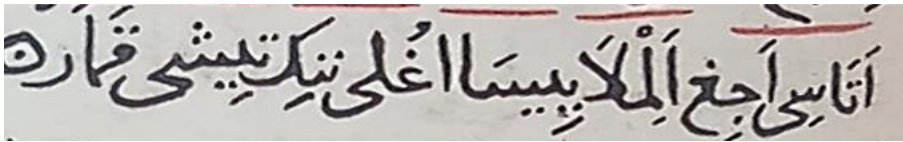

(2017, s. 30/ 1-10).

Kişi Ø alası içtin Ø. Yılkı Ø alası taştın Ø (C I, 2021, s. 91).

Kişi alası içtin, yılkı alası taştın (2020, s. 44/30).

Kişi alası içtin, yılkı alası taştın (2023, s. 75).

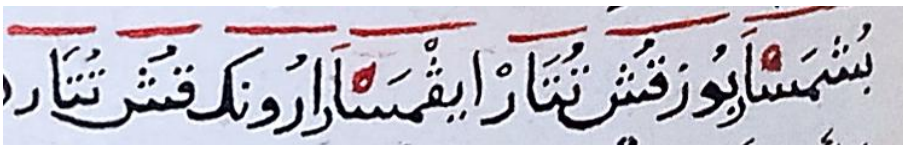

(2017, s. 211-2/7).

Atası açığ almıla yese oğlınıñ tışi kamar (C II, 2021, s. 311).

Atası açığ almıla yise oğlınıñ tışi kamar (2020, s. 421/330).

Atası açığ almıla ye:se oğlınıñ tışi kamar (2023, s. 320).

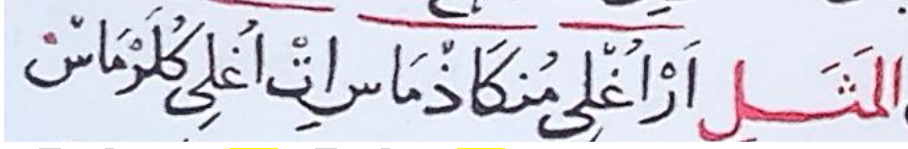

(2017, s. 135- 2/16).

Buşmasar boz kuş Ø tutar, ewmeser ürüñ kuş Ø tutar (C II, 2021, s. 12).

Buşmasar boz kuş tutar, İvmeser ürüñ kuş tutar (2020, s. 269/ 236).

Buşmasa böz kuş tutar, è:wmeser ürüñ kuş tutar (2023, s. 235).

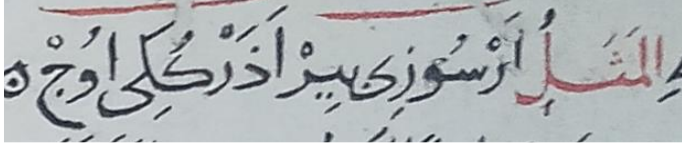

(2017:, s.156- 2/8).

Er Ø oğlu munğadh^{mas}, it Ø oğlu küler^{mes} (C II, 2021, s. 84).

Er oğlu muğadmas, it oğlu kölermes (2020, s. 311/ 256)

Er oğlu muğadmas, it oğlu kölermes (2023, s. 255).

(2017, s. 205-1/1).

Er Ø sözi bir ^Ø, edher Ø köki üç ^Ø (C II, 2021, s. 283).

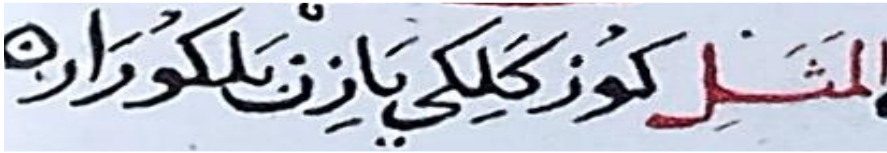
Er sözi bîr, edher köki üç (2020, s. 408/ 318)

Er sözi bîr, edher köki üç (2023, s. 311).

Edhgülügni suw Ø adhakında kemiş Ø başında tile (C II, 2021, s 112).

Edgülükni suw adakında kemiş, başında tile (2020, s. 324/ 264)

Edgülükni sūw adakında kemiş başında tile (2023, s. 262).

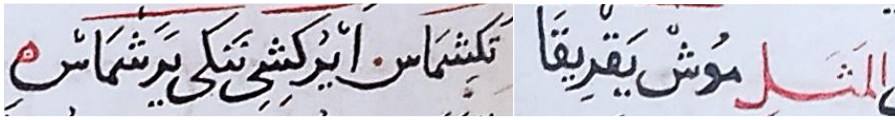

(2017, s. 177/1- 17).

Küz ^Ø keligi yazın belgürer (C II, 2021, s. 172).

Küz keligi yāzın belgürer (2020, s. 352/282).

Küz keligi yāzın belgürer (2023, s. 278).

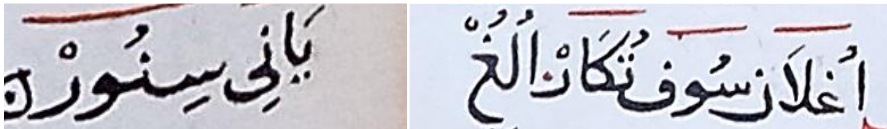

(2017, s. 161-2/12).

Muş yakrıka teğiş^{mes}, ayur kişi neñi yaraş^{mas} (C II, 2021, s. 105).

Müş yakrıka teğişmes, ayur, kişi neñi yaraşmas (2020, s. 321/262).

Müş yakrıka teğişmes, ayur kişi neñi yaraşmas (2023, s. 260).

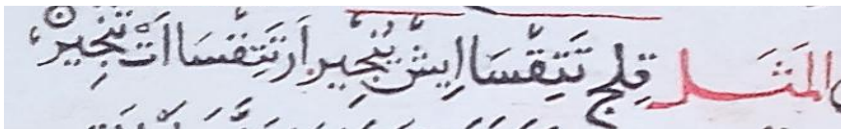

(2017, s. 137- 2/17).

Oğlan suw Ø töker^{er}, uluğ yānı sın^{ur} (C II, 2021, s. 19).

Oğlan suw töker, uluğ yānı sınur (2020, s. 273/239).

Oğlan sūw töker, uluğ yānı sınur (2023, s. 237).

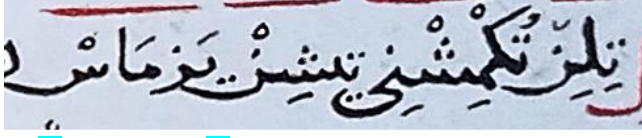

(2017, s. 204-2/5).

Kılıç tatık^{sa} iş yunçır^{er}, er Tatık^{sa} et tunçır^{er} (C II, 2021, s. 281).

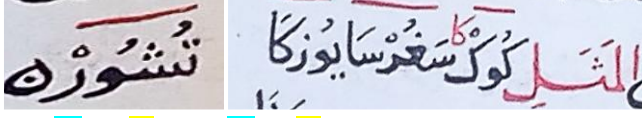
Kılıç tatık^{sa} iş yunçır, er Tatık^{sa} et tunçır (2020, s. 407/ 317).

Çılıç tatık^{sa} iş yunçır, er tatık^{sa} et tınçır (2023, s. 310).

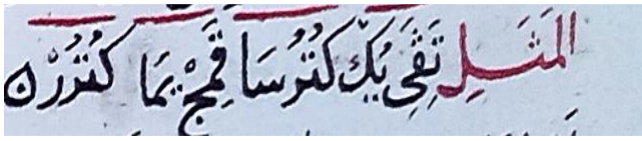
(2017, s. 138-1/9).

Tılın tüğmişni tışın yazmas (C II, 2021, s. 20).
Tılın tüğmişni tışın yazmas (2020, s. 274/239).
Tılın tüğmişni tışın yazmas (2023, s. 237).

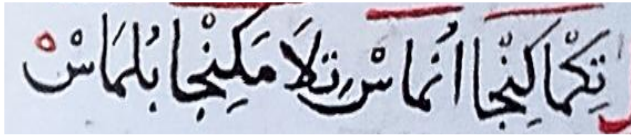
(2017, s. 155- 2/15).

Kökge sagursa yüzge tüşür (C II, 2021, s. 81).
Kökke sagursa yüzke tüşür (2020, s. 309/ 255).
Kökke sugursa yüzke tüşür (2023, s. 254).

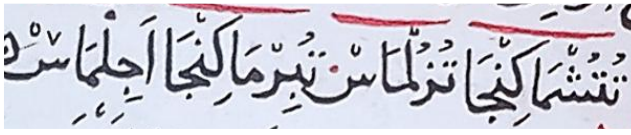
(2017, s. 154- 1/16).

Tewi yük kötürse kamic yeme kötürür (C II, 2021, s. 75).
Tewe yük kötürse kamic yeme kötürür (2020, s. 306/ 253).
Tèwe yük kötürse kamic yeme kötrür (2023, s. 252).

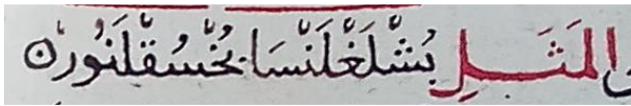
(2017, s. 138-1/14).

Tikmeginçe önmes, tilemeginçe bulmas (C II, 2021, s. 21).
Tikmeginçe önmes, tilemeginçe bulmas (2020, s. 274/ 239).
Tikmeginçe ünmes, tilemeginçe bulmas (2023, s. 237).

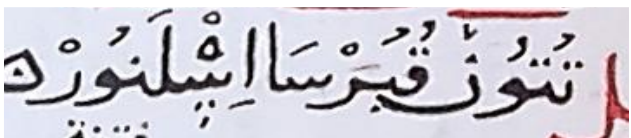
(2017, s. 153- 2/ 3).

Tütüşmeginçe tüzülmes, tüpirmeginçe açılmas (C II, 2021, s. 71).
Tütüşmeginçe tüzülmes, tüpirmeginçe açılmas (2020, s. 305/ 252).
Tütüşmeginçe tüzülmes, tüpirmeginçe açılmas (2023, s. 251).

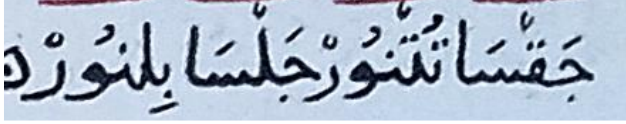
(2017, s. 202-1/ 15).

Boşlağlanısa boxuklanur (C II, 2021, s. 272).
Boşlağlanısa boxuklanur (2020, s. 402/ 313).
Boşlağlanısa bohsuklanur (2023, s. 307).

(2017, s. 153- 2/10).

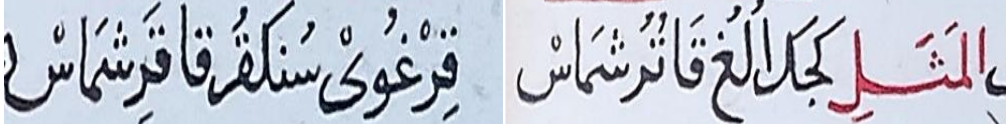
Tütün kopursa işlenür (C II, 2021, s. 72).
Tütün kopursa işlanur (2020, s. 305/ 252).
Tütün kopursa işlanur (2023, s. 251).

(2017, s. 139/1-5).

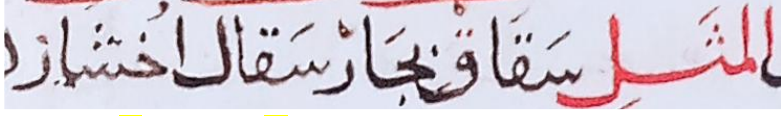
Çaksa tütür, çalsa bilnür (C II, 2021, s. 23).
Çaksa tutnur, çalsa bilnür (2020, s. 276/240).
Çaksa tutnur, çalsa bilnür (2023, s. 238).

Edhgülükün kel, isizligin kelme (C II, 2021, s. 91).
Edgülükün kel, isizlikin kelme (2020, s. 314/ 258).
Edgülükün kel é:sizlikin kelme (2023, s. 256).

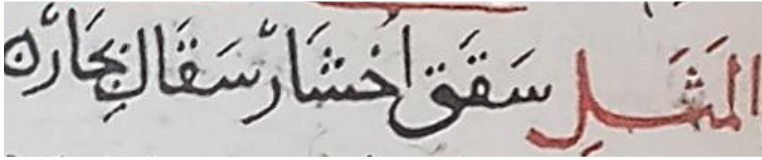
(2017, s.159-1/5)

Kiçik uluğka turuşmas, kırıguy songkurka karışmas (C II, 2021, s. 95).
Kiçig uluğka turuşmas, kırıguy sunkurka karışmas (2020, s. 316/ 259).
Kiçig uluğka turuşmas, kırıguy sunkorça karışmas (2023, s. 257).

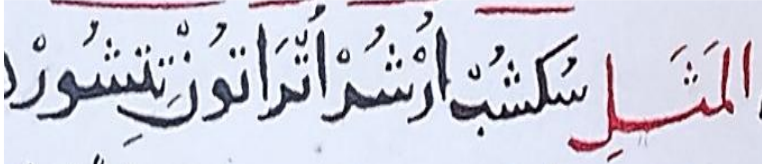
(2017, s. 73- 1/ 9).

Sakak bıçar, sakal oxşar (C I, 2021, s. 282).
Sakak bıçar, sakal oxşar (2020, s. 144/ 125).
Sağak bıçar, sağal oxşar (2023, s. 312).

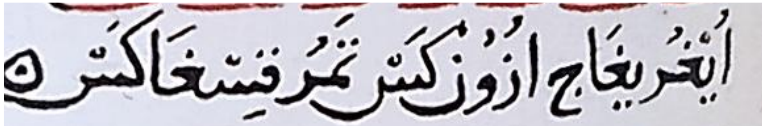
(2017, s. 205-2/8).

Sakak oxşar, sakal bıçar (C II, 2021, s. 286).
Sakak oxşar, sakal bıçar (2020, s. 409/ 319).

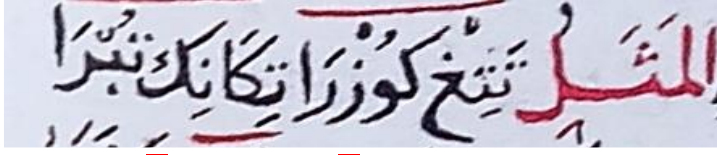
(2017, s.157- 2/ 11).

Sögüşüp uruşur, otra ton titişür (C II, 2021, s. 89).
Sökşüp urşur, otra tön titişür (2020, s. 313/257).
Sökşüp urşur, otra tön titişur (2023, s. 256).

(2017, s. 135- 2/11).

Yığaç uzun kes, temür kışga kes (C II, 2021, s. 11).
Yığaç uzun kes, temür kışga kes (2020, s. 269/ 236).
Uygur yığaç uzun kes, temür kışga kes (2023, s. 234).

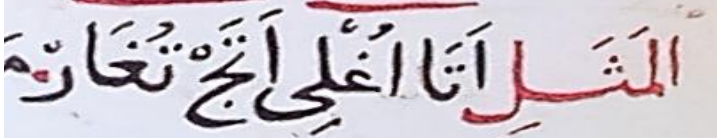

(2017, s. 204-1/14).

Tatıg közre **Ø**, tikenig tüpre **Ø** (C II, 2021, s. 280).

Tatıg közre, tikenig tüpre (2020, s. 406/ 317).

Tatıg közre, tikenig tüpre (2023, s. 310).

(2017, s. 155- 2/ 7).

Ata **g** oğlu ata **ç** togar (C II, 2021, s. 80).

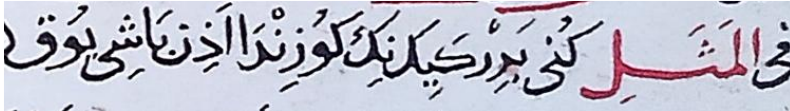
Ata oğlu ata **ç** togar (2020, s. 309/ 254).

Ata oğlu ata **ç** tuğar (2023, s. 253).

Yoğurkanda artu **g** adha **g** kösülse üşiyür (C II, 2021, s. 137).

Yoğurkanda artuk ağak kösülse üşiyür (2020, s. 336/ 272),

Yoğurkanda artuğ ağak kösülse üşiyür (2023, s. 269).

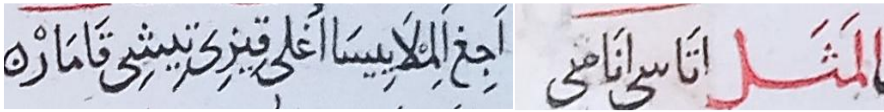

(2017, s. 256- 1/15).

Köni barr keyikniñ közi **nde** adın başı **yok** (C III, 2021, s. 151).

Köni barr keyikniñ közi **nde** adın başı **yok** (2020, s. 510/ 409).

Köni barr keyikniñ közi **nde** adın başı **yok** (2023, s. 386).

(2017, s. 283/1-8).

Atası anası ağı **ç** alımla ye **se** oğlu **Ø** kızı **Ø** tışı kamar (C III, 2021, s. 272).

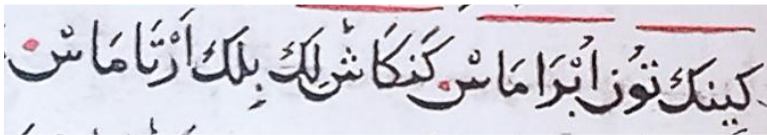
Atası anası ağı **ç** alımla ye **se** oğlu kızı tışı kamar (2020, s. 564/ 464).

Atası anası ağı **ç** alımla ye: **se** oğlu kızı tışı kamar (2023, s. 427).

Edhgü er süngüki er **ir** atı kalır (C III, 2021, s. 367).

Edhgü er süngüki er **ir** atı kalır (2020, s. 605/ 496).

Edhgü er süngüki er **ir** atı kalır (2023, s. 454).

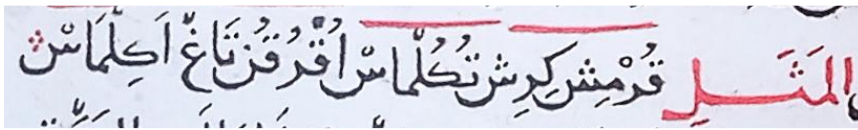

(2017, s. 301-2/7).

King ton opr **amas**, keñeşlig bilig art **amas** (C III, 2021, s. 358).

Kiñ tön opramas, keñeşlig bilig artamas (2020, s. 601/ 493).

Kè:ñ tön opramas, kèñeşlig bilig artamas (2023, s. 451).

(2017, s. 270-2/13).

Kurmuş kiriş tügü **mes**, ukrukun tağ egi **mes** (C III, 2021, s. 215).

Kurmuş kiriş tügü **mes**, ukrukun tağ egi **mes** (2020, s. 539/440).

Kurmuş kiriş tügü **mes**, ukrukun tağ egi **mes** (2023, s. 409).

المثل ابرق سقذ تو زلغ يا جقاره

(2017, s. 227- 2/6).

Oprak yasıkdın tozluğ ya çıkar (C III, 2021, s. 16).
Oprak yasıkdın tözluğ yā çıkar (2020, s. 452/354).
Uprak yasıkdın tözluğ yā çıkar (2023, s. 342).

المثل تلم سوزك اقسا بلما سن يلم قيا يقسا بلما سن

(2017, s. 227-2/6).

Telim sözüğ uk^{sa} bol^{mas}, yalim kaya yıksa bol^{mas} (C III, 2021, s. 20).
Telim sözüğ uk^{sa} bol^{mas}, yalim kaya yıksa bol^{mas} (2020, s. 453/ 356).
Telim sözüğ uk^{sa} bol^{mas}, yalim kaya yıksa bol^{mas} (2023, s. 343).

المثل يلىنق اغلى يوقادور اذكو اتى قليرد

(2017, s. 307/1-5).

Yalñuk Ø oğlı yokadh^{ur} edhgü Ø atı kalır (C III, 2021, s. 384).
Yalñuk oğlı yōkaður edgü atı kalır (2020, s. 612/505).
Yalñuk oğlı yōkaður edgü atı kalır (2023, s. 461).

المثل ياشات كيما سن يلافرا الماشه

(2017, s. 233-2/2).

Yaş ot köy^{mes}, yalafar öl^{mes} (C III, 2021, s. 47).
Yaş ot küymes, yalawar ölmes (2020, s. 465/ 368).
Yaş ot küymes, yalawar ölmes (2023, s. 354).

يات نيك ياغليغ تلو سندا اوزنك قانليغ يذرق بيكه

(2017, s. 232- 1/17).

Yatnıñ yağlıg tiküsinden öznüñ kanlıg yudruk Ø yëğ (C III, 2021, s. 43).
Yätñıñ yağlıg tiküsinden öznüñ kánlıg yudruk yig (2020).
Yätñıñ yağlıg tiküsinde öznıñ kanlıg yudruk yè:g (2023, s. 352).

المثل يزما سن اتم بلما سن ينكلما سن بلكا بلما سن

(2017, s. 236-1/3).

Yaz^{mas} atım bol^{mas}, yañıl^{mas} bilge bol^{mas} (C III, 2021, s. 59).
Yazmas atım bolmas, yañılmas bilge bolmas (2020, s. 470/376).
Yazmas atım bolmas, yañılmas bilge bolmas (2023, s. 358).

يزما سن اتم يغمر ينكلما سن بلكا ينكفوه

(2017, s. 306-1/4).

Yaz^{mas} atım yağmur, yañıl^{mas} bilge yañku (C III, 2021, s. 379).
Yazmas atım yağmur, yañılmas bilge yañku (2020, s. 610/ 502).
Yazmas atım yağmur, yañılmas bilge yañku (2023, s. 459).

المثل يفشرك كلز كرا الويفشن بلور

(2017, s. 225- 2/ 8).

Yüfülüğ kelin küdeğü yafaş bulur (C III, 2021, s. 11).
Yöwüşlüğ kelin, küdeğü yawaş bulur (2020, s. 449/ 353).
Yöwüşlüğ kelin, küdeğü yawaş bulur (2023, s. 340).

المثل اتانوني أغلاقايراسا اتاسن تلاماسن

(2017, s. 241-2/15).

Ata toni ogulka yarasa atasın tilemes (C III, 2021, s. 87).
Ata tōni ogulka yarasa atasın tilemes (2020, s. 480/384).
Ata tōni ogulka yarasa atasın tilemes (2023, s. 365).

المثل ازكامنك تكيير تاغ سنكرينكا ييل تكيير

(2017, s. 301/2-17).

Erge munğ tegir tag seņiringe yel tegir (C III, 2021, s. 360).
Erke muğ tegir, tåg seņiriņe yel tegir (2020, s. 601/ 493).
Erke muğ tegir, tåg seņiriņe ye:l tegir (2023, s. 452).

المثل اغلاق ايشي ايشي بلماس اغلاق منكزي ساب بلماس

(2017, s. 254- 2/ 10).

Oglañ işi iş bolmas oglak münğüzi sap bolmas (C III, 2021, s. 145).
Oglañ işi iş bolmas, oglak münzi sap bolmas (2020, s. 507/407).
Oglañ işi iş bolmas, oglak münzi sap bolmas (2023, s. 384).

المثل تيقو بلا تيماس تنق سوزن بتماس

(2017, s. 26- 1/3).

Tayağ bile taymas, tanuğ sözün bütmes (C III, 2021, s. 166).
Tayağ bile taymas, tanuğ sözün bütmes (2020, s. 518/416).
Tayağ bile taymas, tanuğ sözün bütmes (2023, s. 392).

المثل بير تين بشي اغريساقمغ تين بشي اغريماس

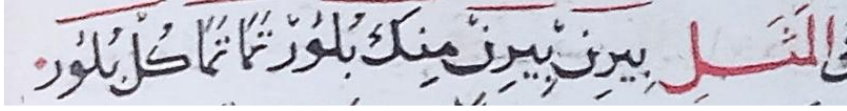
(2017, s. 71- 1/ 6).

Bir toyın başı ağırsa kamuğ toyın başı ağırmaz (C I, 2024, s. 274).
Bir toyın başı ağırsa kamuğ toyın başı ağırmaz (2020, s. 140/122; 519/ 418).
BİR toyın başı ağırsa kamuğ toyın başı ağırmaz (2023, s. 137).

المثل يزيدي ابري اليسا اقدات بغري ترشورد

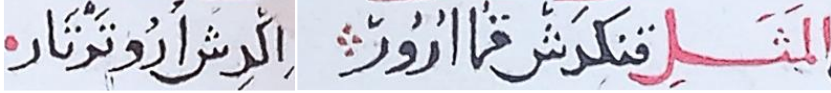
(2017, s. 279/2-2)

Yazıda böri ulısa ewde it bağırtışur (C III, 2021, s. 255).
Yazıda böri ulısa ewde it bağırtışur (2020, s. 557/ 459).
Yazıda böri ulısa ewde it bağırtışur (2023, s. 422).

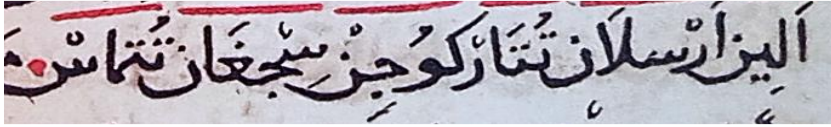
(2017, s. 302-2/2).

Birin birin miñg bolur, tama tama köl bolur (C III, 2021, s. 360).
Birin birin miñ bolur, tama tama köl bolur (2020, s. 602/493).
Birin birin miñ bolur, tama tama köl bolur (2023, s. 452).

(2017, s. 306-2/7).

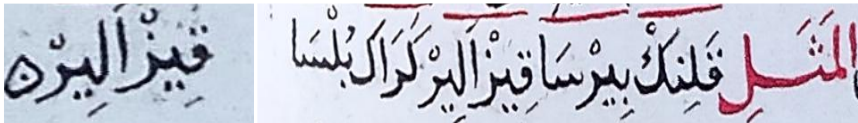
Kağdaş kuma urur, igdiş örü tartar (C III, 2021, s. 382).
Kağdaş kama urur, ögdaş örü tartar (2020, s. 611/ 503).
Kağdaş kama urur, ögdeş örü tartar (2023, s. 460).

(2017, s. 312-1/13).

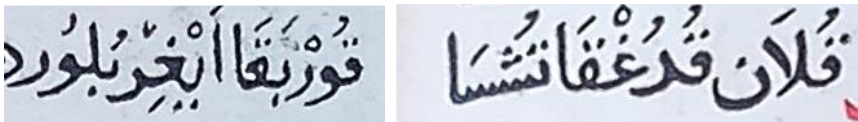
Alın arslan tutar, küçin sıçgan tutmas (C III, 2021, s. 412).
Alın arslan tutar küçin sıçgan tutmas (2020, s. 622/ 519).
Alın arslan tutar; küçin sıçgan tutmas (2023, s. 470).

Alın arslan tutar; küçin kösgük tutmas (C II, 2021, s. 289).
Alın arslan tutar; küçin kösgük tutmas (2020, s. 410/ 321).
Alın arslan tutar; küçin kösgük tutmas (2023, s. 313).

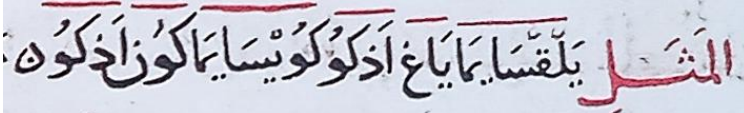
(2017, s. 304/1-17).

Kalıñ bërse kız alır, kerek bolsa kız alır (C III, 2021, s. 371).
Kalıñ bërse kız alır, kerek bolsa kız alır (2020, s. 606/498).
Kağıñ bërse kız alır, kerek bolsa kız alır (2023, s. 456).

(2017, s. 249- 1/3, 4).

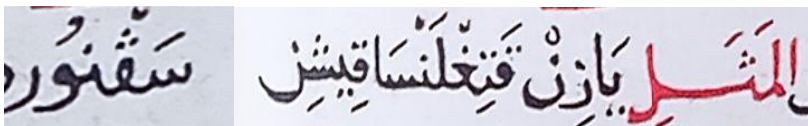
Kolan kuduğka tüşse kurbaka aygır bolur (C III, 2021, s. 122).
Kulan kuğuğka tüşse kur baka aygır bolur (2020, s. 496/397).
Kulan kuđuğka tüşse kūr baka aygır bolur (2023, s. 376).

(2017, s. 317- 1/19).

Yalksa yeme yağ edhgi, köyse yeme kün edhgi (C III, 2021, s. 435).
Yalksa yeme yağ edgi, küyse yeme kün edgi (2020).
Yalksa yeme yağ edgi, küyse yeme kün edgi (2023, s. 477).

Yarın bulgansa el bulganur (C III, 2021, s. 21).
Yarın bulgansa il bulganur (2020, s. 453/356).
Yarın bulgansa è:l bulganur (2023, s. 343).

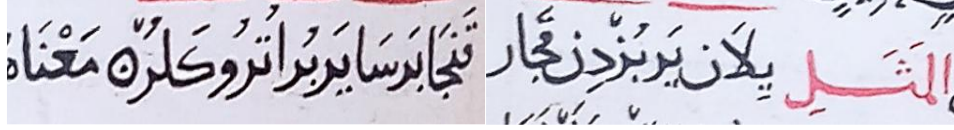

(2017, s. 258/1- 14).

Yazın katıglansa kışın sewnür (C III, 2021, s. 159).

Yāzın katıglansa kışın sewnür (2020, s. 514/ 413).

Yāzın katıglansa kışın sewnür (2023, s. 389).

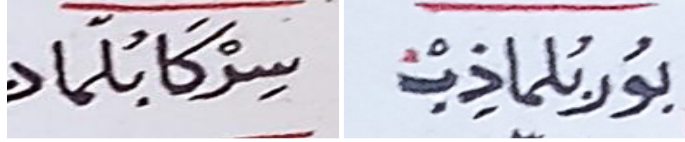

(2017, s. 231- 2/11).

Yılan yarpuzdın kaçar, kaçça barsa yarpuz utru kelür (C III, 2021, s. 39).

Yılan yarpuzdın kaçar kaçça barsa yarpuz utru kelür (2020, s. 461/365).

Yılan yarpuzdın kaçar, kaçça barsa yarpuz utru kelür (2023, s. 351).

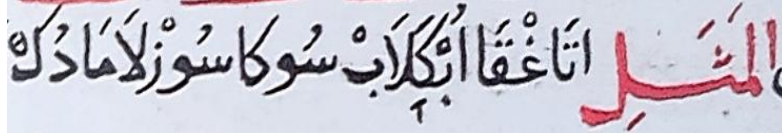

(2017, s. 248-2/11).

Bor bolmadıp sirke bolma (C III, 2021, s. 121).

Bor bolmadıp sirke bolma (2020).

Bör bolmadıp sirke bolma (2023, s. 375).

(2017, s. 269/1-8).

Otağka öpkelep süge sözlemedük (C III, 2021, s. 208).

Otağka öpkelep süke sözlemedük (2020, s. 536/ 438).

Otağka öpkelep süke sözlemedük (2023, s. 407).

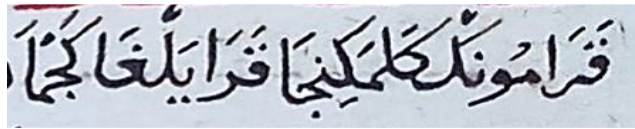

(2017, s. 241-2/2).

Tünle yorup kündüz sewnür kiçikde eflenip ulğadhu sewnür (C III, 2021, s. 87).

Tünle yorup kündüz sewnür kiçigde ewlenip ulğadhu sewnür (2020, s. 481/384).

Tünle yorup kündüz sewnür kiçigde ewlenip ulğadhu sewnür (2023, s. 365).

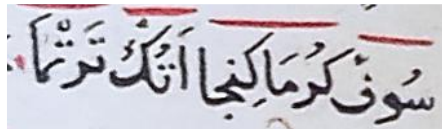

(2017, s. 230- 1/10).

Kara munğ kelmeğinçe kara yalga keçme (C III, 2021, s. 33).

Kara muñ kelmeğinçe kara yalga keçme (2020, s. 458/ 362).

Қара муң келмегінче қара ыалға кечме (2023, s. 348).

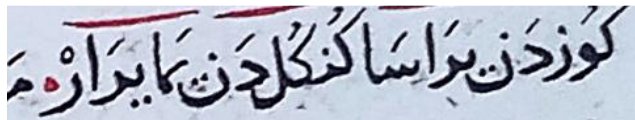

(2017, s. 315-2/3).

Suw körmekinçe etük tartma (C III, 2021, s. 426).

Suw körmeginçe etük tartma (2020, s. 629/ 524).

Sūw körmeginçe etük tartma (2023, s. 474).

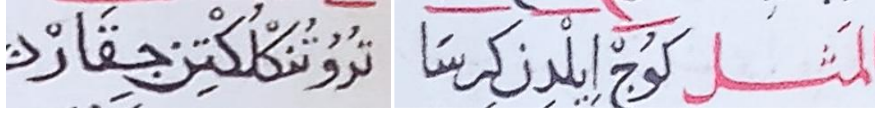

(2017, s. 303- 1/14).

Közden yırasa köngülünden yeme yırar (C III, 2021, s. 366).

Közden yırasa köngülünden yeme yırar (2020, s. 604/496).

Közden yırasa köngülünden yeme yırar (2023, s. 454).

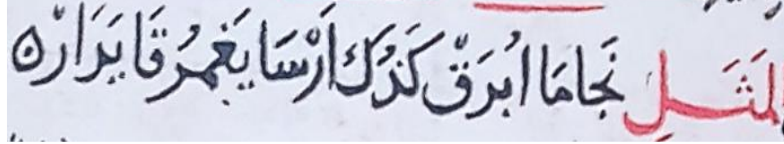

(2017, s. 248-2/4).

Küç èldin kirse törü tünğlükten çıkar (C III, 2021, s. 120).

Küç eldin kirse törü tünğlükten çıkar (2020, s. 273/ 238).

Küç è:ldin kirse törö tünğlükten çıkar (2023, s. 375).

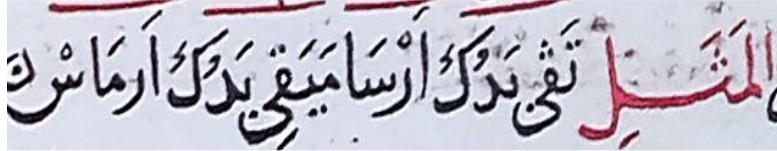

(2017, s. 231- 2/3).

Neçeme obrak kedhük erse yağmurka yarar (C III, 2021, s. 38).

Neçe me oprak keğük erse yağmurka yarar (2020, s. 461/ 365).

Neçe me uprak keğük erse yağmurka yarar (2023, s. 351).

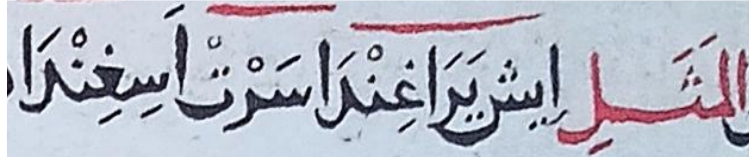

(2017, s. 260-1/12).

Tewey bedük erse mayakı bedük ermes (C III, 2021, s. 168).

Tewe bedük erse mayakı bedük ermes (2020, s. 518/417).

Tèwe bedük erse mayakı bedük ermes (2023, s. 392).

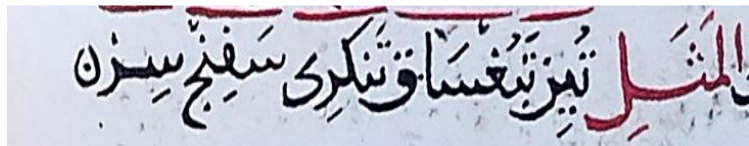

(2017, s. 226- 1/ 1).

Iş Ø yarağında, sart Ø asığında (C III, 2021, s. 13).

Iş yarağında, sart asığında (2020, s. 450/ 353).

Iş yarağında, sart asığında (2023, s. 340).

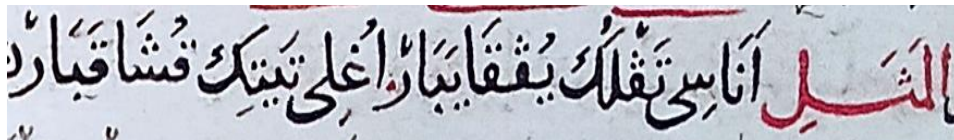

(2017, s. 305-1/17).

Toyin tapuğsak, Tenğri sefinçsiz (C III, 2021, s. 377).

Toyin tapuğsak, Tenğri sewinçsiz (2020, s. 608/501).

Toyin tapuğsak, Tenğri sewinçsiz (2023, s. 458).

(2017, s. 230- 1/16).

Anası tewlük yuwka yapar, oğlı tetik қоша kapar (C III, 2021, s. 33).

Anası tewlüg yuwka yapar, oğlı tètig қоша kapar (2020, s. 458/ 362).

Anası tewlüg yuwka yapar, oğlı tèt:ig қоша kapar (2023, s. 348).

المثل قَلْبُ بُلُتُغِ بِي سُرَارِ قَرْنُكُ وَابِشِغِ أَرْجِ أَجَارِدِ

(2017, s.271-1/9).

Kalın bulutuğ tüpi sürer, karanğku ışığı urunç açar (C III, 2021, s. 217).
Kalın bulutuğ tüpi sürer, karanğku ışığı urunç açar (2020, s. 540/441).
Kalın bulutuğ tüpi sürer, karanğku ışığı urunç açar (2023, s. 409).

المثل كَدُكُلُ الْيَنَاسِ كَفِّجِ الْكُورِمَاسِ

(2017, s. 279/2- 5).

Kedhük lüğ ölimes, küfeçliğ kürimes (C III, 2021, s. 256).
Keğüklüg ölimes, küweçlig kürimes (2020, s. 557/459).
Keğüklüg ölimes, küweçlig kürimes (2023, s. 422).

المثل تَاعِ تَاغْكَ قَشْمَاسِ كِشِيكَ قَشُورِ

(2017, s. 256/2, 10).

Tağ tağka kawuşmas, kişi kişiğe kawuşur (C II, 2021, s. 102).
Tāğ tāgka kawuşmas, kişi kişiğe kawuşur (2020, s. 320/ 261).
Tāğ tāgka kawuşmas, kişi kişiğe kawuşur (2023, s. 260).

تَبِعْ تَاشِ يَرَارِ تَاشِ يَاشِغِ يَرَارِ

(2017, s. 235-2/14).

Tapuğ taş ö yarar, taş başıg yarar (C III, 2021, s. 58).
Tapuğ tās yerer, tās başıg yarar (2020, s. 469/375).
Tapuğ tās yèrer, tās başıg yarar (2023, s. 358).

المثل يَلْنُكُ مَنْكَوَرِ مَاسِ سِينِ قَاكِرِ كِرُورِ يَمَاسِ

(2017, s. 237/1-6).

Yalñuk menğgü tirilmes, sınka kirüb kirü yanmas (C III, 2021, s. 65).
Yalñuk menğgü tirilmes, sınka kirip kirü yanmas (2020, s. 472/378).
Yalñuk menğgü tirilmes, sınka kirip kèrü yanmas (2023, s. 359).

Yüzge körme erdem tile Ø (C III, 2021, s. 143).
Yüzke körme erdem tile (2020, s. 506/ 406).
Yüzke körme erdem tile (2023, s. 233).

المثل كِشِي سُوْرَاشِوْ يَلْفِي يَدِ لَشَوْ

(2017, s. 244- 2/11).

Kişi sözleşü, yılki yıdlaşu (C III, 2021, s. 104).
Kişi sözleşü, yılki yıdlaşu (2020, s. 487/ 389).
Kişi sözleşü, yılki yıdlaşu (2023, s. 369).

المثل قُوشِ قَنْتِنِ أَرَانِنِ

Kuş kanatın **Q**, er atın **Q** (C I, 2021, s. 34).

Kuş kanatın, er atın (2020, s. 29/15).

Kuş kanatın, er atın (2023, s. 53).

Dîvânu Lugâti't- Türk'te Geçen Atasözlerinde Ritim Bakımından Gramer Uyumlarının Sınıflandırılması

Türetim Morfolojisi

Yapım Ekleri Bakımından Gramer Uyumlar

Dîvânu Lugâti't- Türk atasözlerinde ritmik yapı türetim morfolojisi üzerinden sağlanmıştır. Bu bölümde türetim morfolojisi fiilden isim türeten ekler (-I, -k, -g, -z, -(X)n, -(X)l, -(X)ş, -m, -y, -m(X)ş, -gAn, -mAs); isimden isim türeten ekler (+g(X), +çI, +ç, +çIn, +dAş, +l(X)k, +l(X)g, +l(X), +s(X)z); isimden fiil türeten ekler (+IA, +A) ve fiilden fiil türeten ekler (-(X)ş, -A-, -n, -(X)t, -(X)l, -(X)k, -s(X)k, -nç) şeklinde sınıflandırılmıştır. (bk. Hacıeminoğlu, 2019, s. 130- 162; Gabain, 1988, s. 43- 61; Mansuroğlu, 1998, s. 143- 150). Sıfat- fiil isim türetme ekleri kategorisinde olduğundan fiilden isim türeten ekler başlığında ele alınmıştır (Hacıeminoğlu, 2019, s. 167). Zarf- fiillere ise gerçek bir isim ya da çekimli bir fiil durumunda olmadığından (Gabain, 1988, s. 84) fiilden fiil türetme ekleri arasında yer verilmştir.

Fiilden İsim Türeten Ekler

-I: [1*2]

Alp yağda, alçak çoğda (Atalay, C I, 2021, s. 41).

-k: [10*2]

Aç êvek tok tölek (C I, 2021, s. 387).

Alp çerikde, bilge tirikde (C I, 2021, s. 388).

Bulgak öküş bolsa kaçan biliginğ yiter; Yangşak telim sayrab anı tamgak katar (C I, 2021, s. 467).

Yurt kiçük bolsa anğut bedük ur (C I, 2021, s. 93).

Künde irük yok. Begde kıyık yok (C I, 2021, s. 70).

Yer basrukı tağ, budhun basrukı beg (C I, 2021, s. 466).

Çaxşak üze ot bolmas, çakrak bile uwut bolmas (C I, 2021, s. 469).

Ersek erge tegmes, êvek ewge tegmes (C I, 2021, s. 104).

Tayak bile taymas, tanuk sözün bütmes (C III, 2021, s. 166).

Tewey bedük erse mayakı bedük ermes (C III, 2021, s.168).

-g: [3*2]

Kenğeşlig bilig üdhreşür, kenğeşsiz bilig obraşur (C I, 2021, s. 232).

İş yarağında, sart asığında (C III, 2021, s.13).

Barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka (C III, 2021, s. 28).

-z: [1*2]

Tegme kişi öz bolmas, yat yağuk tüz bolmas (C I, 2021, s. 433).

-(X)n: [2*2]

Tüzün birle uruş, utun birle üsterme (C I, 2021, s. 221).

Tüzün birle uruş, utun birle tireşme (C I, 2021, s. 414).

-(X)l: [2*2]

Kılnu bilse kızıl kedher, yaranu bilse yaşıl kedher (C I, 2021, s. 394).

Awçı nece al bilse adhiğ ança yol bilir (C I, 2021, s. 63).

-(X)ş:

Sabanda sandırş bolsa örtkünde irtes bolmas (C I, 2021, s. 402).

Barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka (C III, 2021, s. 28).

Yüfüşlüğ kelin kedhegü yafaş bulur (C III, 2021, s. 11).

Kenğeşlig bilig üdhreşür, kenğeşsiz bilig obraşur (C I, 2021, s. 232).

-m: [2*2]

Alımçı arslan, berimçi sıçgan (C I, 2021, s. 75- 409).

Telim sözüg ukxa bolmas, yalın kaya yıksa bolmas (C III, 2021, s. 20).

-y: [1*2]

Kırk yılka tegin bay çığay tüzlinür (C I, 2021, s. 349).

-gAn: [2*6]

Kuş yawuzı sagzıgan, yıgaç yawuzı azgan, yer yawuzı kazgan, budun yawuzı Barsgan (C I, 2021, s. 439).

Subuz^{gan}da ev bolmas, topur^{gan}da aw bolmas (C I, 2021, s. 516).

-mAs: [2*2]

Yaz^{mas} atım bolmas, yanğıl^{mas} bilge bolmas (C III, 2021, s. 59).

Yaz^{mas} atım yağmur, yanğıl^{mas} bilge yanğıku (C III, 2021, s. 379).

İsimden İsim Türeten Ekler

+A: [1*2]

Ata^oğlı ata^ç togar (C II, 2021, s. 80).

+k: [1*2]

Ortak^ı erden artuk^ı almas (C I, 2021, s. 99).

+g(X): [2*2]

Boldaçı buzağı^ü öküz ara belgü^lğ (C I, 2021, s. 528).

Yalksa yeme yag edhgü^ü, köyse yeme kün edhgü^ü (C III, 2021, s. 435).

+çI [1*2]:

Alım^ı arslan, berim^ı sıçgan (C I, 2021, s. 75- 409).

+ç [1*2]:

Aşı^ı ayur tübüm altun, kamu^ı ayur men kayda men (C I, 2021, s. 529).

+çın [1*2]:

Barçın^ı yamağı barçınka, karış yamağı karışka (C III, 2021, s. 28).

+dAş [1*2]:

Kanğdaş^ı kuma urur, iğdiş^ı örü tartar (C III, 2021, s. 382).

+l(X)k: [3*2]

İzlik^ı bolsa er öldimes, içlik^ı bolsa at yağrım (C I, 2021, s. 104).

Edhgülük^{ün} kel, isizligin kelme (C II, 2021, s. 91).

Kedhük^{ük} ölimes, küfeçlig^ü kürimes (C III, 2021, s. 256).

+l(X)g: [2*2]

Erik erini yağlıg^ı, ermegü başı kanlıg^ı (C I, 2021, s. 70).

Yatnıg yağlıg^ı tiküsinden öznüng kanlıg^ı yudhruk yeğ (C III, 2021, s. 43).

+l(X): [1*2]

Et^ı tırnğaklı edhirmes (C I, 2021, s. 177).

+s(X)z: [4*2]

Arpasız^ı at aşumas, arkasız^ı alp çeriğ sıyumas (C I, 2021, s. 123).

Oğlak yiliksiz^ı oğlan biligsiz (C I, 2021, s. 119).

Ot tütünsüz^ı bolmas, yiğit yazuksuz^ı bolmas (C I, 2021, s. 400).

Tatsız^ı Türk bolmas, başsız^ı börk bolmas (C I, 2021, s. 349).

İsimden Fiil Türeten Ekler

+IA- :[3*2]

Kişi sözleşü^ü, yılki yıdhlaşu (C III, 2021, s. 104).

Otağka öpkelep süge sözlemedük (C III, 2021, s. 208).

Boşlaglansa boxuklanur (C II, 2021, s. 272).

+A- [2*2]

Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur, Tanğda bulıt örtense ewge yağı kirmişçe bolur (C I, 2021, s. 251).

Tay atatsa at tınur, ogul eredhse ata tınur (C I, 2021, s. 207).

Fiilden Fiil Türeten Ekler

-(X)ş-: [4*2]

Kiçik uluğka turuşmas, kırguy songkurka karışmas (C II, 2021, s. 95).

Sögüşüp uruşur, otra ton titişür (C II, 2021, s. 89).

Muş yakrıka tegişmes, ayur kişi nengı yaraşmas (C II, 2021, s. 105).

Tüzün birle uruş, utun birle tireşme (C I, 2021, s. 414).

-A-: [2*2]

King ton opramas, kengeşliğ bilig artamas (C III, 2021, s. 358).

Közden yırasa könülden yeme yırar (C III, 2021, s. 366).

-n-: [1*2]

Yarın bulğansa el bulğanur (C III, 2021, s. 21).

-(X)t-: [1*2]

Alp eriğ yavru¹ma ıkılaç arkasın yavru¹ma (C I, 2021, s. 139).

-(X)l-: [1*2]

Kurug yıgaç eğilmes kurmuş kiriş tügü¹mes. (C I, 2021, s. 198).

-(X)k-: [1*2]

Kılıç tatıksa iş yunçır, er Tatıksa et tunçır (C II, 2021, s. 281).

-s(X)k-: [1*2]

Sınamasa ar¹sık¹ar, sakınmasa utsuk¹ar (C I, 2021, s. 242).

-nç-: [1*2]

Kılıç tatıksa iş yunçır, er Tatıksa et tunçır (C II, 2021, s. 281).

-gInçA: [2*2]

Tikme¹ginçe önmes, tileme¹ginçe bulmas (C II, 2021, s. 21).

Tütüşme¹ginçe tüzülmes, tüpirme¹ginçe açılmas (C II, 2021, s. 71).

-A: [1*2]

Bir'in bir'in miñg bolur, tama¹ tama¹ köl bolur (C III, 2021, s. 360).

-(X) p: [1*2]

Tünle yoru¹ gündüz sewnür kiçikde eflenip¹ ulgadhı sewnür (C III, 2021, s. 87).

-mİş +çA: [1*2]

Tünle bulıt örtense ewlük urı keldür¹mişçe bolur, Tañda bulıt örtense ewge yağı kir¹mişçe bolur (C I, 2021, s. 251).

Çekim Morfolojisi

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde ritmik yapı çekim morfolojisi üzerinden de sağlanmıştır. Bu bölümde çekim morfolojisi isim ve fiil kategorisi olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. İsim kategorisinde çokluk, iyelik, durum (bulunma, ayrılma, belirtme, ilgi, yönelme, eşitlik, vasıta, eşitlik durum ekleri) ve aitlik kategorilerine yer verilmiştir (Hacıeminoğlu, 2019, s. 29- 32; Gabain, 1988, s. 62- 65; Mansuroğlu, 1998, s. 151- 154).

İsim Kategorileri

Çokluk Kategorileri Bakımından Gramer Uyumları

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde sadece +IAr çokluk kategorisi açısından uyum sağlanmıştır. İsim kategorisinde çokluk kategorisi bakımından gramer uyumunda +IAr çokluk eki bir atasözünde iki defa tekrar edilmiştir.

+IAr: [1*2]

Alp¹lar birle uruşma, beg¹ler birle turuşma (C I, 2021, s. 182).

İyelik Kategorileri Bakımından Gramer Uyumları

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde bazı isim tamlamalarında tamlayan unsurun pek çok yerde ek almadan sıfır morfemlerle Ø kullanıldığı görülmüştür. Tamlayan unsurundaki bu eksiz kullanımların atasözlerinin her iki kanadında da görülmesi sıfır morfemlerin uyumuna dayalı ritmik bir uyum yaratmıştır (Korkmaz, 2009, s. 259- 263; Tokyürek & Pekacar, 2014, s. 11, 16; Şirin, 2015, s. 68; Azılı, 2020, s. 319). Bu eksiz kullanımlar 26 atasözünde 2 defa tekrar edilmiştir. Söz konusu iyelik grupları biçiminde kurulan bu isim tamlamalarındaki tamlanan unsurların aldığı T.3.Ş. iyelik eklerinin de uyumu ritmik yapıyı sağlayan diğer bir durumdur. Bu unsurların tekrarına da 26 atasözünde 2 defa tekrar edildiği görülmüştür. Bunların içinde 1 atasözünde 4 tekrar yer almaktadır.

Erkeç Ø eti em bolur, eçkü Ø eti yel bolur (C I, 2021, s. 95).

It Ø çakırı atka tegir, at Ø çakırı itka tepmes (C I, 2021, s. 363).

Xan Ø işi bolsa katun Ø işi kalır (C I, 2021, s. 410).

Karga Ø karısın kim bilir, kişi Ø alası kim tapar (C I, 2021, s. 425).

Kişi Ø alası içtin, yılki Ø alası taştın (C I, 2021, s. 91).

Öküz Ø adhaki bolgınça buzağı Ø başı bolsa yeg (C I, 2021, s. 59).

Erik erini yağlığ, ermegü başı kanlığ (C I, 2021, s. 70).

Bar Ø bakır, yok Ø altun (C I, 2021, s. 360).

Kul yağı Ø, it böri Ø (C I, 2021, s. 336).

Kuş Ø yawuzı sagzıgan, yıgaç Ø yawuzı azgan, yer Ø yawuzı kazgan, budun Ø yawuzı Barsgan (C I, 2021, s. 439).

- Yer Ø basrukı tağ, budhun Ø basrukı beg (C I, 2021, s. 466).
 Kal Ø sawı kalmas, kagıl Ø bağı yazılmaz (C I, 2021, s. 409).
 Barçın Ø yamağı barçınka, kariş Ø yamağı karişka (C III, 2021, s. 28).
 Buşmasar boz kuş Ø tutar, ewmeser ürüñg kuş Ø tutar (C II, 2021, s. 12).
 Er Ø oğlı mıñadhmas, it Ø oğlı külermes (C II, 2021, s. 84).
 Er Ø sözü bir , edher Ø köki üç (C II, 2021, s. 283).
 Küz Ø keligi yazın belgürer (C II, 2021, s. 172).
 Oğlan Ø suw töker, uluğ Ø yanı sınır (C II, 2021, s. 19).
 Atası anası açığ almıla yese oğlı Ø kızı Ø tışı kamar (C III, 2021, s. 272).
 Edhgü er Ø süñgüki erir atı kalır (C III, 2021, s. 367).
 King Ø ton Ø opramas, kengeşliğ Ø bilig Ø artamas (C III, 2021, s. 358).
 Yalñguk Ø oğlı yokadhur edhgü Ø atı kalır (C III, 2021, s. 384).
 Oğlan Ø işi iş bolmas oğlak Ø müñgüzi sap bolmas (C III, 2021, s.145).
 Sögüt Ø sülinğe, kadhıñg Ø kasiñğa (C I, 2021, s. 356).
 Yadhağ Ø atı çaruk küçi azuk (C I, 2021, s. 381).
 Edhgülügni suw adhakında kemiş başında tile (C II, 2021, s. 112).
 Divanu Lugati't Türk atasözlerinde iyelik kategorisindeki ritmik yapılar tamlayan unsurun eksiz kullanımlarında görüldüğü gibi ekli kullanımlarında da görülmüştür. Söz konusu eklerin tekrarına 2 atasözünde 2 defa tekrarlanmıştır.
 Yatnıñ yağlığ tiküsinden öznüñg kanlığ yudhruk Ø yeğ (C III, 2021, s. 43).
 Böriniñ ortak, kuzgunuñg yıgaç başında (C I, 2021).

Durum Kategorileri Bakımından Gramer Uyumları

Dîvânu Lugâti 't-Türk'teki atasözlerinde durum kategorileri içerisindeki /+DA/ bulunma; /+DAn/, /+DIn/ ayrılma; /+g/, /+n/, /+nI belirtme (yükleme); /+ning/, /+ning/, /+nung/, /+nüñg/ ilgi; /+kA/, /+gA/, /+A/ yönelme; /+rA/ yön gösterme; /+çA/ eşitlik; /+IA /, /+(X)n/ vasıta eklerinin (Hacıeminoğlu, 2019, s. 29- 31; Gabain, 1988, s. 63- 65; Mansuroğlu, 1998, s. 151- 154) atasözlerindeki tekrarları ritmik yapıyı oluşturmuştur.

+dA: [12*2]

- Alp çerikde, bilge tirikde (C I, 2021, s. 388).
 Ağılada oğlak togsa arıkda otı öner (C I, 2021, s. 65).
 Sabanda sandırış bolsa örtkünde irteş bolmas (C I, 2021, s. 402).
 Yazıdaki süwlin edhergeli ewdeki takagu içgınma (C I, 2021, s. 447).
 Künde irük yok. Begde kıyık yok (C I, 2021, s. 70).
 Kuzda kar eksümes, koyda yağ eksümes (C I, 2021, s. 326).
 Subuzganda ev bolmas, topurganda aw bolmas (C I, 2021, s. 516).
 Alp yağıda, alçak çoğıda (C I, 2021, s. 41).
 Yazıda börü ulısa ewde it bugru tartışur (C III, 2021, s. 255).
 İş yarağında, sart asığında (C III, 2021, s. 13).
 Yakadaki yalğagalı eligdeki içgınur (C I, 2021, s. 253).
 Edhgülügni suw adhakında kemiş başında tile (C II, 2021, s.112).

+dAn: [2*2]

- Közden yırasa köñülden yeme yırar (C III, 2021, s. 366).
 Küç eldin kirse törü tñnlükten çıkar (C II, 2021, s. 8).
 /+nüñg/, /+ning/, /+nung/, /+nüñg: [2*2]
 Yatnıñ yağlığ tiküsinden öznüñg kanlığ yudhruk yeğ (C III, 2021, s. 43).
 Böriniñ ortak, kuzgunuñg yıgaç başında (C I, 2021).

+g/ +n/ +nI: [7*2]

- Kalın bulutuğ tüpi, karañgku ışığı urunç açar (C III, 2021, s. 217).
 Küz Ø keligi yazın belgürer (C II, 2021, s. 172).
 Yazın katıglansa kışın sewnür (C III, 2021, s. 159).
 Tatıg közre, tikenig tüpre (C II, 2021, s. 280).
 Birin birin miñg bolur, tama tama köl bolur (C III, 2021, s. 360).
 Bir toyın başı ağrısa kamuğ toyın başı ağrımas (C I, 2021, s. 274).
 Yılan kendü eğrisin bilmes tewi boynun egri ter (C I, 2021, s. 127).

+kA/ +gA: [11*2]

- Yıgaç uçunğa yel tegir, körklüg kişiğe söz kelir (C I, 2021, s. 319).

- Ersek erge tegmes, ewek ewge tegmes (C I, 2021, s.104).
 Köp sögütge kuş konar; körklüğ kişige söz kelir (C I, 2021, s. 319).
 Kuruk kaşuk ağızka yaramas, kurug söz kulakka yakışmas (C I, 2021, s. 383).
 Kökge sagursa yüzge tüşür (C II, 2021, s. 81).
 Kiçik uluğka turuşmas, kırguy songkurka karışmas (C II, 2021, s. 95).
 Erge munğ tegir tag senğiringe yel tegir (C III, 2021, s. 360).
 Tağ tağka kawuşmas, kişi kişige kawuşur (C II, 2021, s.102).
 Otağka öpkelep süge sözlemedük (C III, 2021, s. 208).
 Kolan kuduğka tüşse kurbaka aygır bolur (C III, 2021, s.122).
 Barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka (C III, 2021, s. 8).
+rA: [1*2]
 Tatıg közre, tikenig tüpre (C II, 2021, s. 280).
+çA: [4*2]
 Awçı neçe tef bilse adhiğ ança yol bilir (C I, 2021, s. 332).
 Neçe munduz erse eş edhgü, neçe eğri erse yol edhgü (C I, 2021, s. 458).
 Awçı neçe al bilse adhiğ ança yol bilir (C I, 2021, s. 63).
 Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur, Tanğda bulıt örtense ewge yağı kirmişçe bolur (C I, 2021, s. 251).
+IA / +(X)n: [9*2]
 Alplar birle uruşma, begler birle turuşma (C I, 2021, s.182).
 Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma (C I, 2021, s. 474).
 Tüzün birle uruş, utun birle üsterme (C I, 2021, s. 221).
 Tüzün birle uruş, utun birle tireşme (C I, 2021, s. 414).
 Alın arslan tutar; küçin oyuk tutmas (C I, 2021, s. 81).
 Alın arslan tutar, küçin sıçgan tutmas (C III, 2021, s. 412).
 Edhgülükün kel, isizliğin kelme (C II, 2021, s. 91).
 Kuş kanatın, er atın (C III, 2021, s. 358).
 Tılın tügmişni tışın yazmas (C II, 2021, s. 20).

Aitlik Kategorisi Bakımından Gramer Uyumları

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde aitlik kategorisi uyumu açısından sağlanan ritmik yapıya ise iki atasözünde rastlanmıştır. (bk. Hacıeminoğlu, 2019, s. 32).

- +kI: [2*2]**
 Yakadaki yalgalı eligdeki içginur (C I, 2021, s. 253).
 Yazıdaki süwlin edhergeli ewdeki takagu içginma (C I, 2021, s. 447).

Fiil Kategorileri

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde ritmik yapı, fiil kategorisindeki haber / zaman, bildirme, kip, çatı, olumsuzluk kategorilerindeki ekler aracılığıyla da sağlanmıştır. Haber/ zaman kategorisindeki geniş zaman /-(X)r/, olumsuz geniş zaman /-mAs/, görülen geçmiş zaman /-dI/, duyulan geçmiş zaman /-mIş/ ekleri, eksiz görülen bildirme /-dIr/ eki, çatı kategorilerindeki /-(X) l/, /-(X) n/, /-(X) ş/, /-(X) t/ ekleri ve olumsuzluk /-mA/ (Hacıeminoğlu, 2019, s. 182- 186; Gabain, 1988, s. 80- 81; Mansuroğlu, 1998, s. 162) eklerinin tekrarları atasözlerindeki ritmik yapıyı oluşturmuştur.

Haber / Zaman Kategorileri Bakımından Gramer Uyumları

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde haber / zaman kategorileri bakımından en fazla gramer uyumu geniş zaman -(X)r ve olumsuz geniş zaman -(mAs) eklerinde görülmüştür.

- (X)r: [35*2]**
 İkki bogra igreşür otra kökegün yañılur (C I, 2021, s. 188).
 Bulgak öküş bolsa kaçan biliginğ yiter; Yanğsak telim sayrab anı tamgak katar (C I, 2021, s. 467).
 Kara bulıtıg yel açar, urunç bile el açar (C I, 2021, s. 354).
 Kenğeşlig bilig üdhreşür, kenğeşsiz bilig obraşür (C I, 2021, s. 232).
 Erkeç eti em bolur, eçkü eti yel bolur (C I, 2021, s. 95).
 Karga karısın kim bilir, kişi alasin kim tapar (C I, 2021, s. 425).
 Tolum anutsa kulun bulur, tolum unutsa bulun bolur (C I, 2021, s. 215).

- Üri kopsa oğuş aklışur, yağı kelse imrem tepreşür (C I, 2021, s. 87-88).
 Yıgaç uçunga yel tegir, körklüg kişige söz kelir (C I, 2021, s. 319).
 Kılnu bilse kızıl kedher, yaranu bilse yaşıl kedher (C I, 2021, s. 394).
 Kulak eşitse köngül bilir, köz körse üdhik kelir (C I, 2021, s. 212).
 Sinamasa arsar, sakınmasa utsukar (C I, 2021, s. 242).
 Tay atatsa at tınur, ogul erdhse ata tınur (C I, 2021, s. 207).
 Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur, Tanğda bulıt örtense ewge yağı kirmişçe bolur (C I, 2021, s. 251).
 Aşıç ayur tübüm altun, kamuç ayur men kayda men (C I, 2021, s. 529).
 Köp sögütge kuş konar; körklüg kişige söz kelir (C I, 2021, s. 319).
 Buşmasar boz kuş tutar, ewmeser ürüng kuş tutar (C II, 2021, s. 12).
 Oğlan suw töker, uluğ yanı sınur (C II, 2021, s. 19).
 Kılıç tatıksa iş yunçır, er Tatıksa et tunçır (C II, 2021, s. 281).
 Kökge sagursa yüzge tüşür (C II, 2021, s. 81).
 Tütün kopursa işlenür (C II, 2021, s. 72).
 Çaksa tütnür, çalsa bilnür (C II, 2021, s. 23).
 Sakak oxşar, sakal bıçar (C II, 2021, s. 286).
 Söğüşüp uruşur, otra ton titişür (C II, 2021, s. 89).
 Edhgü er süngüki erir atı kalır (C III, 2021, s. 367).
 Yalnguk oğlu yokadhur edhgü atı kalır (C III, 2021, s. 384).
 Erge munğ tegir tag senğiringe yel tegir (C III, 2021, s. 360).
 Birin birin miñg bolur, tama tama köl bolur (C III, 2021, s. 360).
 Kanğdaş kuma urur, iğdiş örü tartar (C III, 2021, s. 382).
 Alın arslan tutar, küçin sıçgan tutmas (C III, 2021, s. 412).
 Kalıñg berse kız alır, kerek bolsa kız alır (C III, 2021, s. 371).
 Yılan yarpuzdın kaçar, kanca barsa yarpuz utru kelür (C III, 2021, s. 39).
 Yılan yarpuzdın kaçar, kanca barsa yarpuz utru kelür (C III, 2021).
 Tünle yorup kündüz sewnür kiçikde eflenip ulgadhu sewnür (C III, 2021, s. 87).
 Anası tewlük yuwka yapar, oğlı tetik koşa kapar (C III, 2021, s. 33).
-mAs: [32*2]
 Arpasız at aşumas, arkasız alp çeriğ sıyumas (C I, 2021, s. 123).
 Öd keçer kişi tuymas, yalnguk oğlu menğgü kalmas (C I, 2021, s. 44).
 Tegme kişi öz bolmas, yat yağuk tüz bolmas (C I, 2021, s. 433).
 İzlik bolsa er öldimes, içlik bolsa at yağırmas (C I, 2021, s. 104).
 Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas (C I, 2021, s. 92).
 It ısırmas, at tepmes teme (C I, 2021, s. 178).
 Aç ne yemes, tok ne temes (C I, 2021, s. 79).
 Çaxşak üze ot bolmas, çakrak bile uwut bolmas (C I, 2021, s. 469).
 Ersek erge tegmes, ewek ewge tegmes (C I, 2021, s. 104).
 Kal sawı kalmas, kagıl bağı yazılmaz (C I, 2021, s. 409).
 Kuruk kaşuk ağızka yaramas, kurug söz kulakka yakışmas (C I, 2021, s. 383).
 Kuzda kar eksümes, koyda yağ eksümes (C I, 2021, s. 326).
 Ot tütünsüz bolmas, yiğit yazuksuz bolmas (C I, 2021, s. 400).
 Subuzganda ev bolmas, topurganda aw bolmas (C I, 2021, s. 516).
 Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas (C I, 2021, s. 349).
 Tezek karda yatmas, edhgü ısız katmas (C I, 2021, s. 386).
 Er oğlu miñgadhmas, it oğlu külermes (C II, 2021, s. 84).
 Muş yakrıka teğişmes, ayur kişi nenği yaraşmas (C II, 2021, s. 105).
 Tikmeginçe önmes, tilemeginçe bulmas (C II, 2021, s. 21).
 Tütüşmeginçe tüzülmes, tüpirmeginçe açılmas (C II, 2021, s. 71).
 Kiçik uluğka turuşmas, kırguy songkurka karişmas (C II, 2021, s. 95).
 King ton opramas, kengeşlig bilig artamas (C III, 2021, s. 358).
 Kurmuş kiriş tügülmes, ukrukun tağ egilmes (C III, 2021, s. 215).
 Telim sözüğ uksa bolmas, yalim kaya yıksa bolmas (C III, 2021, s. 20).
 Yaş ot köymes, yalafar ölmes (C III, 2021, s. 47).
 Yazmas atım bolmas, yanğılmas bilge bolmas (C III, 2021, s. 59).
 Oğlan ış ış bolmas oğlak müngüzi sap bolmas (C III, 2021, s. 145).
 Tayak bile taymas, tanuk sözün bütmes (C III, 2021, s. 166).

Kedhükük ölimes, küfeçliğ kürimes (C III, 2021, s. 256).
 Tapuğ taş yarar, taş başığ yarar (C III, 2021, s. 58).
 Yalnguk menğgü tirilmes, sinka kirüb kirü yanmas (C III, 2021, s. 64-65).
-d (X): [1*2]
 Kek kördi keregü yüdhti (C I, 2021, s. 447-448).
-mİş: [1*2]
 Kadaş temiş kaymaduk, kadhın temiş kaymış (C I, 2021, s. 403).

Bildirme Kategorileri Bakımından Gramer Uyumları

Tarihi metinlerde tur- fiili geniş zamanda “turur” şeklinde çekimlenmiş haliyle isim cümlelerinde yüklem görevi taşır. Yüklem görevindeki isim soylu sözcüğü zaman ve şahsa bağlayarak bildirme görevi görür. (Hacıeminoğlu, 2019, s. 201). Karahanlı Türkçesinde de örnekleri görülen bu ekin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki atasözlerinde eksiz morfem şeklinde yer aldığı görülmüştür. Söz konusu eksiz kullanım 15 atasözünde 2 defa tekrar edilmiştir. Bir atasözünde ise 4 defa tekrar edilmiştir.

turur = Ø: [15*2]

Aç êvek tok tölek = aç aceleci, ivek; tok dölek olur (C 1, 2021, s. 387).
 Alp çerikde, bilge tirikde (C 1, 2021, s. 388).
 Kişi alası içtin, yılki alası taşın (C 1, 2021, s. 91).
 Bar bakır, yok altun (C 1, 2021, s. 360).
 Kul yağı, it böri (C 1, 2021, s. 336).
 Kuş yawuzı sagzıgan, yıgaç yawuzı azgan, yer yawuzı kazgan, budun yawuzı Barsgan (C 1, 2021, s. 439).
 Künde irük yok. Begde kıyık yok (C 1, 2021, s. 70).
 Neçe munduz erse eş edhgü, neçe eğri erse yol edhgü (C 1, 2021, s. 458).
 Oglak yiliksiz oylan biligsiz (C 1, 2021, s. 119).
 Yadhağ atı çaruk küçi azuk (C 1, 2021, s. 381).
 Yer basrukı tağ, budhun basrukı beg (C 1, 2021, s. 466).
 Barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka (C III, 2021, s. 28).
 Börining ortak, kuzgununğ yıgaç başında (C I).
 Tatıg közre, tikenig tüpre (C II, 2021, s. 280).
 Toyın tapuğsak, Tengri sefinçsiz (C III, 2021, s. 377).

Kip Kategorileri Bakımından Gramer Uyumları

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde kip kategorisi açısından tasarlama kiplerinden -sA, -sAr şart ekleri ve emir çekimleri (Hacıeminoğlu, 2019, s. 188- 193) üzerinden gramatikal bir uyum görülmüştür.

-sA: [13*2]

İzlik bol**sa** er öldimes, içlik bol**sa** at yagırmas (C I, 2021, s. 104).
 Kulak eşit**se** köngül bilir, köz kör**se** üdhik kelir (C I, 2021, s. 212).
 Sinam**sa** arsıkar, sakınmas**sa** utsukar (C I, 2021, s. 242).
 Tay at**sa** at tınur, ogul ered**se** ata tınur (C I, 2021, s. 207).
 Ula bol**sa** yol azmas, bilig bol**sa** söz yazmas (C I, 2021, s. 92).
 Neçe munduz er**se** eş edhgü, neçe eğri er**se** yol edhgü (C I, 2021, s. 458).
 Kılıç tatik**sa** iş yunçır, er Tatik**sa** et tunçır (C II, 2021, s. 281).
 Çak**sa** tütnür, çals**sa** bilnür (C II, 2021, s. 23).
 Telim sözüğ uk**sa** bolmas, yalim kaya yık**sa** bolmas (C III, 2021, s. 20).
 Kalınğ ber**se** kız alır, kerek bol**sa** kız alır (C III, 2021, s. 371).
 Yalk**sa** yeme yag edhgü, köy**se** yeme kün edhgü (C III, 2021, s. 435).
 Üri kop**sa** oğuş aklışur, yağı kel**se** imrem tepreşür (C I, 2021, s. 87-88).
 Kılnu bil**se** kızıl kedher, yaranu bil**se** yaşıl kedher (C I, 2021, s. 394).

-sAr: [1*2]

Buşmas**ar** boz kuş tutar, ewmes**er** ürünğ kuş tutar (C II, 2021, s. 12).

T. 2. Ş. Emir Çekimi Ø: [1*2]

Yıgaç uzun **kes**, temür kısğa **kes** (C II, 2021, s. 11).

-sIn: [1*2]

Bu kök kirs**ün** kızıl çıks**un** (C I, 2021, s. 362).

Çatı Kategorileri Bakımından Gramer Uyumları

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde işteşlik –(X)ş; ettirgenlik –(X)t , –t(X)r; edilgenlik –(X)l ve –(X)n eklerinin tekrar kullanımlarından doğan gramatikal uyumlar vardır. Çatı ekleri aynı zamanda yapımları olarak da kabul edilmektedir (Hacıeminoğlu, 2019, s. 136- 139).

-(X)ş: [10*2]

- Alplar birle uruşma, begler birle turuşma (C I, 2021, s. 182).
 Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma (C I, 2021, s. 474).
 Kengeşlig bilig üdhreşür, kengeşsiz bilig obraşur (C I, 2021, s. 232).
 Üri kopsa oguş aklışur, yağı kelse imrem tepreşür (C I, 2021, s. 87-88).
 Tüzün birle uruş, utun birle tireşme (C I, 2021, s. 414).
 Muş yakrika tegişmes, ayur kişi nenği yaraşmas (C II, 2021, s. 105).
 Kiçik uluğka turuşmas, kırguy songkurka karışmas (C II, 2021, s. 95).
 Sögüşüp uruşur, otra ton titişür (C II, 2021, s. 89).
 Tağ tağka kawuşmas, kişi kişiğe kawuşur (C II, 2021, s. 102).
 Kişi sözleşü, yılki yıdlaşu (C II, 2021, s. 104).

-(X)l: [3*2]

- Kurug yıgaç egilmes kurmuş kiriş tügülmes (C I, 2021, s. 198).
 Kurmuş kiriş tügülmes, ukrukun tağ egilmes (C III, 2021, s. 215).
 Tütüşmeğinçe tüzülmes, tüpirmeginçe açılmas (C II, 2021, s. 71).

-(X)t: [2*2]

- Alp eriğ yawritma ıkılaç arkasın yagritma (C I, 2021, s. 139).
 Tay atatsa at tınur, ogul erdhse ata tınur (C I, 2021, s. 207).

-t(X)r: [1*2]

- Tewi yük kötürse kamaç yeme kötürür (C II, 2021, s. 75).

-(X)n: [6*2]

- Çaksa tütür, çalsa bilür (C II, 2021, s. 23).
 Yarin bulgansa el bulganur (C III, 2021, s. 21).
 Yazın katıglansa kışın sewnür (C III, 2021, s. 159).
 Tünle yorup kündüz sewnür kiçikde eflenip ulgadhu sewnür (C III, 2021, s. 87).
 Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur, Tanğda bulıt örtense ewge yağı kirmişçe bolur (C I, 2021, s. 251).
 Boşlaglansa boxuklanur (C II, 2021, s. 272).

Olumsuzluk Kategorileri Bakımından Gramer Uyumları

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinde görülen gramer uyumlarından biri de -mA olumsuzluk ekidir.

-mA: [10*2]

- Alplar birle uruşma, begler birle turuşma (C I, 2021, s. 182).
 Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma (C I, 2021, s. 474).
 Alp eriğ yawritma ıkılaç arkasın yagritma (C I, 2021, s. 139).
 Sinamaşa arşık, sakınmaşa utsukar (C I, 2021, s. 242).
 Buşmaşar boz kuş tutar, ewmeser ürüng kuş tutar (C II, 2021, s. 12).
 Tikmeğinçe önmes, tilemeğinçe bulmas (C II, 2021, s. 21).
 Tütüşmeğinçe tüzülmes, tüpirmeginçe açılmas (C II, 2021, s. 71).
 Bor bolmadhip sirke bolma (C III, 2021, s. 121).
 Kara munğ kelmeğinçe kara yalga keçme (C III, 2021, s. 33).
 Suw körmekinçe etük tartma (C III, 2021, s. 426).

Değerlendirme ve Sonuç

Bu bildiride *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ritmik yapısını oluşturan unsurlardan gramer uyumları morfolojik düzeyde ek tekrarları açısından betimlenmiştir. Bugüne kadar yapılan çalışmaların odak noktasını ise ses, sözcük ve cümle düzeyindeki tekrarlar oluşturmuştur. Bu çalışmada atasözlerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün tıpkıbasımından (2017) hareketle orijinal metin örnekleri verilmiştir. Atasözlerinin çevirisinde ise Atalay (2021), Ercilasun & Akkoyunlu (2020) ve Kaçalın (2023) çevirilerinden istifade edilmekle birlikte atasözleri üzerinden yapılan ritmik tekrar çözümlemelerinde Atalay (2021) çevirisi esas alınmıştır. Atalay çevirisi tarihsel bir değere sahiptir. Şüphesiz, çalışmada Atalay çevirisinden alınan

atasözlerinde biçim birimsel farklılıklar bulunmaktadır. Çerikde/ tirikde (C I, 2021, s. 388); yağlıg/ kanlıg (C I, 2021, s. 70); yamağı/yamağı (C III, 2021, s. 28) örnekleri bahsedilen biçim birimsel farklılıklardır. Bu farklılıklara on üç atasözünde rastlanmıştır. Söz konusu biçim birimsel farklılıklar, Ercilasun & Akkoyunlu (2020) ve Kaçalın (2023) çevirileri de göz önünde bulundurularak tasarruflu yazımlar şeklinde değerlendirilmiştir. Biçim birimsel farklılıklar Ercilasun & Akkoyunlu (2020) ve Kaçalın (2023) çevirilerinde de görülmüştür. “Bart kiçig bolsa aıt bedük ür” (2020, s. 59/45); “Bart kiçig bolsa aıt bedük ür” (2023, s.530). Bahsedilen tasarruflu yazımlar, ritmik akışı oluşturan gramer uyumlarını olumsuz yönde etkilememiştir. Çalışmaya 163 atasözü dahil edilmiştir. Atasözlerinde ek düzeyindeki ritimler sözcüklere gelen eklerin belli bir uyum içinde tekrarlarıyla meydana gelmiştir. Bu bağlamda *Dîvânu Lugâti't- Türk'te* ritmik yapıyı oluşturan gramer uyumları türetim morfolojisi ve çekim morfolojisi olmak üzere iki ana başlıkta toplanmıştır.

Türetim morfolojisi düzeyinde fiilden isim türeten ekler (-I, -k, -g, -z, -(X)n, -(X)l, -(X)ş, -m, -y, -m(X)ş, -gAn ve -mAs); isimden isim türeten ekler (+g(X), +çI, +ç, +çIn, +dAş, +I(X)k, +I(X)g, +I(X), +s(X)z); isimden fiil türeten ekler (+IA, +A) ve fiilden fiil türeten ekler (-(X)ş, -A-, -n, -(X)t, -(X)l, -(X)k, -s(X)k, -nç, -A, -p, -mIşçA) yapım eklerinin tekrarlanarak oluşturduğu gramatikal uyumlar ritmik yapıyı oluşturmuştur. Bunlar içerisinde en fazla tekrar fiilden isim yapan /-k/ ekinde görülmüştür. /-k/ eki 10 atasözünde ikişer defa tekrarlanmıştır.

Çekim morfolojisi düzeyinde çokluk kategorilerinden +IAr; iyelik kategorilerinden +nInğ, +I, +sI veya eksiz şekilleri; durum kategorilerinden +dA bulunma; +dIn ayrılma; +g, +n, +nI belirtme; +kA, +gA yönelme; +rA yön gösterme; +çA eşitlik ve +l, +n vasıta ekleri atasözlerindeki ritmik yapıyı oluşturan çekim eki tekrarlarıdır. Aitlik kategorisine ait +kI tekrarı da atasözlerindeki ritmik yapıyı oluşturan tekrarlardan biridir. Haber kategorilerinden fiillere gelen geniş zaman -(X)r; olumsuz geniş zaman -mAs ve geçmiş zaman ekleri -dI ve -mIş; kip kategorilerinden -sA, -sAr şart; -sIn ve eksiz emir çekimleri; çatı kategorilerinden -(X)ş işteşlik, -(X)l, -(X)n edilgenlik, -(X)t ve -tUr ettirgenlik ekleri; olumsuzluk kategorisindeki -mA olumsuzluk eki tekrarları da atasözlerindeki fiil çekim eklerinin ritmik düzeyde oluşturduğu gramer uyumları içerisinde yer almıştır. İsim kategorisindeki en fazla tekrar 26 atasözünde iyelik kategorilerinde eksiz tamlayan durum ekinin ve tamlayan durumundaki T.3.Ş iyelik ekinin tekrarında görülmüştür. Fiil kategorisinde ise en fazla tekrar 35 atasözünde -(X)r geniş zaman ekinin tekrarında görülmüştür.

Çalışmada da görüldüğü üzere atasözlerinde 1 ek tekrarı yanında 2 veya daha fazla ekin tekrarı da görülmüştür. Söz konusu bu görünüm Divan'daki atasözlerinin zengin bir ritmik akışa sahip olduğunu da göstermiştir. Öd keçer kişi tuy^{mas}, yalnguk oğlu menğgü kal^{mas} (C I, 2021, s. 44); Arpaş at aşu^{mas}, arkasız alp çeriğ sıyu^{mas} (C I, 2021, s. 123); Alp lar birle uruş^{ma}, begler birle turuş^{ma} (C I, 2021, s. 182); Alp çerikde ^Ø, bilge tirikde ^Ø (C I, 2021, s. 388); Tolum anutsa kulun bulur, tolum unutsa bulun bolur (C I, 2021, s.215); Sinamasa arşık^{ar}, sakınmasa utsuk^{ar} (C I, 2021, s.242); Tünle bulıt örte^{se} ewlük urı keldürmişçe bolur. Tangda bulıt örte^{se} ewge yağı kirmişçe bolur (C I, 2021, s. 251).

Dîvânu Lugâti't- Türk'te geçen atasözlerinin yapılarındaki ek tekrarları gramer uyumu açısından biçimsel bir düzgünlük barındırmakla birlikte düzenli bir ritmik yapıya sahiptir. Morfolojik düzeydeki gramatikal uyumların gelenekselliği, kurallı ve sürekli oluşu ve ritmik yapısı sayesinde atasözleri kolayca akıllarda kalarak nesillerden nesillere ulaşmıştır. Bu durum da eserin cümle tipolojisine atasözleri üzerinden bir veri sağlayabilir.

Kaynaklar

- Abdülhad, N. (1339). Atalar Sözü. Kastamonu: Kastamonu Matbaası.
- Ağca, F. & Azılı, K. (2020). *Eski Uyurca “Tekrarlı Karşılaştırma Formları Üzerine”*. Ali İhsan Öbek, Yüksel Topaloğlu vd. (Ed.), Vahit Türk Armağanı içinde (s.115- 124) İstanbul: Kesit.
- Aksu, B. T., Akalın, Ş. H. & Toparlı, R. (2022). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (2024). *Eski Türk Şiiri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Âsım, N. (1920). *Divânu Lügâti't-Türk'ten Me'hûz Eski Savlar*. İstanbul: Dersa'âdet.
- Azılı, K. (2020). *İç rekonstrüksiyon bağlamında ana-Oğuzca durum morfemleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

- Barutcu, F. S (1991). Maniheist ve Buddhist çevrelerde Türk şiiri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 39 (1991), s.69-87.
- Besli, N. (2021). Eski Uygur Türkçesi manzum metinlerinde “baş kafıye” usulleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14 (77), s. 87-95.
- Birtek, F. (1944). *Divan-ı Lûgat-it Türk'ten Derlemeler I: En Eski Türk Savları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bozok, E. (2021). *Dîvânu Lugâti 't-Türk'te Tekrarlı Atasözleri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Can, M. (2010). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Çağatay, S. (1943). Uygur yazı dili. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1 (5), s.77-88.
- Çelikelden, G. (2018). *Sinan Paşa'nın nesrinde ritmik unsurlar (Tazarru'nâme üzerinde tahlil)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- Çelikelden, G. (2019). *Sinan Paşa'nın Şiiri*. Ferruh Ağca & Adem Koç (Ed.), Atebetü'l-Hakâyık'ın Basılışının 100. Yıl Dönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı içinde (s.463- 480) Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.
- Demirel, E. (2020). *Atebetü'l-Hakâyık'ta Mısra Baş Paralelizmi*. Nergis Biray, M. Vefa Nalbant, Sema Eynel (Ed.), Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı içinde (s. 92- 108). Denizli: Altay Toplulukları Dil ve Kültürleri Araştırma Merkezi.
- Düşgün, U. (2011). *En eski Türk şiiri metinlerinin imgebilim ve deyişbilim yöntemleriyle incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla: Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti 't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Gabain, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Mehmet Akalın (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gemalmaz, E. (1989). Uyum ve standart Türkiye Türkçesinde uyumlar. *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 17 (17), s. 1- 30.
- Güler, H. (2022). *Kutadgu Bilig'de Konuşma Diline Ait Bir Sözcükbirim: Nerek*. Ferruh Ağca (Ed.), I. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı içinde (s. 244- 249). Ankara: Keçiören Belediyesi Yayınları, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin.
- Karabeyoğlu, A. R. (2015). *Dîvânu Lugâti 't-Türk'te Savlar ve Kültürel Kavramlaştırma*. İstanbul: Kesit.
- Karahan, A. (2013). *Dîvânü Lugâit-it Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kâşgarlı M. (2021). *Divanü Lûgat-it Türk*. Besim Atalay (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kâşgarlı M. (2020). *Kâşgarlı Mahmut Dîvânu Lugâti 't-Türk Giriş- Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ahmet Bican Ercilasun & Ziyat Akkoyunlu (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaşgarlı M. (2017). *Dîvânu Lugâti't-Türk: İnceleme- Tıpkıbasım*. Mustafa S. Kaçalın (Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Kaşgarlı M. (2023). *Dîvânu Lugâti 't-Türk: Türk Dilinin İlk Sözlüğü*. Mustafa S. Kaçalın (Çev.). Mehmet Ölmez (Dizin Haz.). İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mansuroğlu, M. (1998). *Karahanlıca*. Mehmet Akalın (Haz.). Tarihi Türk Şiveleri içinde (s. 133- 171). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Nalbant, M. V. (2016). *IX. XI. Yüzyıllar Arası Türk Dünyası Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme*. Mustafa Sarıca & Bedri Sarıca (Ed.), Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat içinde (s. 102- 128). Ankara: Padam Yayınları.
- Ölmez, M. (2008). Divânü Lugâti't-Türk'teki Atasözleri Üzerine. *Türk Dili Dergisi*, 683 (683), s. 533-535.
- Öztekin, Ö. (2002). Divan Şiiri ile Deyişbilim Arasında Yapısal Bir Köprü: Fuzûlî ve Bâkî Divanlarında Yer Alan Biçimbirimsel Yinelemeler. *Türkbilig*, 3(3), s. 83-105.
- Sertkaya, O. F. (1983). *Eski Türk Atasözleri Üzerine*. Şükrü Elçin Armağanı içinde (s. 275- 291). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi.
- Sev, G. (2004). Divanü Lûgat'it Türk'te ikilemeler. *Türk Dili Dergisi*, 2004 (634), s. 497-510.
- Şirin, H. (2015). *Kül Tigin Yazıtı (Notlar)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tekin, T. (1986). İslam Öncesi Türk Şiiri. *Türk Dili Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı*, 52 (409), s. 3-42.
- Tekin, T. (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri- Divânü Lûgati 't-Türk'teki Manzum Parçalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Tekin, Ş. (1965). *Uygur Edebiyatının Meseleleri Şekiller- Vezinler I- II*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Tokyürek H. & Pekacar, Ç. (2014). Eski Türkçeden Günümüze Eksiz Ad Tamlaması Meselesi. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 15(15), s. 9-38.
- Tulum, G. (2021). Yûnus Emre'de Makro Ölçekte Ritim. *Söylem Filoloji Dergisi*, 6(3), s. 832-857.
- Tulum, G. (2022). *Batı (İngilizcede)'da Ritim*. Levent Ali Çanaklı, Nihan Abir (Ed.), Rahim Tarım Armağanı içinde (s. 542- 559). Bursa: Emin Yayınları.
- Uzun Subaşı, L. (1995). *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg.
- Üstüner, A. (1989). *Karahanlıca ve eski Anadolu metinlerinde deyimler, atasözleri ve kısa hikayeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Yıldız, H. (2012). *Eski Uygur Türkçesinde İkilemelerde Yer Değiştirme Meselesi, İkileme Grupları, Köprü İkileme ve Kelimeler Arası Kavram Geçişleri*. Kayhan Şahan vd. (Ed.), IV. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi Bildiri Kitabı içinde (s. 141- 154). İstanbul: Kültür Üniversitesi.
- Yıldız, A. (2004). Seci kavramı ve secinin Divânü Lugâti't-Türk'teki savlarda incelenmesi. *Millî Folklor*, 16 (64), s. 107-122.

Bölge Ağzlarındaki Atasözlerinde Seçenek ve Seçim

Yeter Torun Öğretmen*

Giriş

Toplumların derin hafızlarını yansıtan atasözleri, gerek dil gerek kültür gerekse dil-kültür ilişkisi gibi farklı açılardan, temel araştırma konularından biri olagelmıştır. Bu güne kadar Türk atasözleri üzerine eşzamanlı, art zamanlı bakış açılarıyla kültürel kodlar, değerler; sözvarlığı, sözlük, sözdizimi, anlam vb. konular bakımından birçok çalışma ortaya konmuştur (Aksoy, 1993; Aksu, Akalın, Toparlı, 2022; Çobanoğlu, 2004; Küçük, 2004; Özcan, 2019; Kutlar, 2020). Atasözlerine bir kavram alanı açısından bakmayı amaçlayan bu çalışmanın konusunu ise seçenek ve seçim (tercih) kavram alanının Türk atasözlerinde işaretleyiciler, seçenek sayısı, seçilen ve seçilmeyen seçeneğe bakış açısı gibi farklı yönlerden ele almak oluşturmaktadır.

Türkçede seçenek ve seçim kavram alanıyla ilgili olarak sözlüksel, biçimbirimsel, biçim-sözdizimsel birçok işaretleyiciyle karşılaşmak mümkündür. Seçenek ve seçim kavram alanı; *çokluk, üstünlük, gereklilik, istek, olasılık, neden-sonuç* gibi kavram alanlarıyla da iç içedir (Torun Öğretmen, 2020). Çok kapsamlı bir kavram alanı olarak seçenek-seçim kavramlarını ayrıntılı olarak değerlendirmek, bu çalışmanın kapsamını aşacaktır. Bu nedenle çalışma, Türk atasözlerinde seçenek-seçim kavram alanını işaretleyen en temel unsurlarla sınırlandırılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, “Türk atasözlerinde seçenek-seçim kavram alanı için en fazla hangi işaretleyicilerden yararlanılmış; seçenek sayısı bakımından atasözlerinin görünümü nedir; dil-düşünce-kültür ilişkisi açısından ilgili atasözleri hangi çıkarımsal sonuçları ortaya çıkarmaktadır” türünden sorulara yanıt aramaktır. Belirtilen bu amaçlar doğrultusunda çalışmamızda inceleme verisi olarak bölge ağzlarındaki atasözleri esas alınmıştır. Bunun için Bölge Ağzlarında Atasözü ve Deyimler (BAAD) adlı çalışmadaki atasözleri ilgili kavram alanı açısından taranmış ve seçenek ve seçim kavram alanıyla ilgili atasözleri belirlenerek çalışmanın malzemesi ortaya konmuştur. Çalışmada doküman analizi ve söylem çözümlemesi yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Bulgular

BAAD'deki atasözleri seçenek ve seçim işaretleyicileri açısından ele alındığında –biçimbirimlerden -*AcAğInA*, -*mAktAnsA* / -*mAdAn* / -*mAdAnsA*'ya; biçim-sözdizimsel yapılardan *yeğ /iyi* sözcüklerinin +*DAn*, *mAktAnsA* / -*mAdAn* / -*mAdAnsA* biçimbirimleriyle oluşturduğu dizimlere; sözlükbirimlerden de *ya...ya (da)* bağlaçlı kullanımlara daha sık rastlanmıştır. Kuşkusuz atasözlerinde bu kavram alanıyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili başkaca örneklere de rastlamak mümkündür. Çalışmamız belirtilen biçimbirim, biçim-sözdizimsel yapılar ve sözlükbirimlerle sınırlandırılmıştır.

1. -AcAğInA

-*AcAğInA* yapısının yer aldığı kullanımlarda –*AcAğInA* biçimbirimi ile oluşan öbek yapı ile cümlenin yüklemi, çoğunlukla aynı fiilden oluşmaktadır. Ana cümle yüklemeleri ise çoğunlukla emir 2. veya 3. teklik kişiden oluşan yüklemelerdir. Bunun dışında, geniş zaman kipinden oluşan kullanımlarla da karşılaşmaktadır.

Emir 2. teklik kişiye yönelik kullanımlar

Ana cümle yükleminden ikinci teklik kişiye yönelik söylemlerin olduğu aşağıdaki atasözlerinde birinci seçenek oluşturan –*AcAğInA* biçimbiriminin geldiği eylem öbeği, aşağı görülen seçenektir; üstün tutulan seçenek ise çekimli fiille ifade edilen seçenektir.

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yturun@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3665-2775.

El tutacağına ot tut. (*Silifke -İç.)

Gencin yumruğunu yiyeceğine ihtiyarın kuyruğunu ye. (*Silifke -İç)

Görgüsüzden hamur alacağına hamuruna çamur kat. (Yaka *Dazkırı-Af.)

Görgüsüzden hamur alacağına, eğil de yerden çamur al. (Ceylân *Fethiye -Mğ.)

Hızır eli öpeyim diyeceğine kendi elini öp. (-Hak.)

İti öldüreceğine yalını kes. (-Gaz.)

Kabanın baş ucunda öleceğine, kibarın ayak ucunda öl. (*Suşehri-Sv.)

Yetim başı tutacağına domuz başı tut. (Keşköyü *Ayancık -Sn.)

-AcAğInA yapısının kullanıldığı yukarıdaki atasözleri seçeneklere bakış açısı bağlamında değerlendirildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
<i>El tutmak</i>	<i>ot tutmak</i>
<i>Gencin yumruğunu yemek</i>	<i>ihtiyarın kuyruğunu yemek</i>
<i>Görgüsüzden hamur almak</i>	<i>yerden çamur almak</i>
<i>Görgüsüzden hamur almak</i>	<i>hamuruna çamur katmak</i>
<i>Hızır eli öpmek</i>	<i>kendi elini öpmek</i>
<i>İti öldürmek</i>	<i>yalını kesmek</i>
<i>Kabanın baş ucunda ölmek</i>	<i>kibarın ayak ucunda ölmek</i>
<i>Yetim başı tutmak</i>	<i>domuz başı tutmak</i>

Emir 3. teklik kişiye yönelik kullanımlar

Aşağıdaki atasözlerinde ana cümle yüklemi 3. Kişiye yönelik emir kipinden oluşmaktadır:

Bir evde iki kız olacağına dağda domuz olsun. (Bayat *Emirdağ-Af.)

Umut kalacağına emek kalsın. (Çırakman -Sm.)

Tosbağayı atmışlar: "Bu bağı olacağına, o bağı olsun" demiş. (Nğ)

-AcAğInA yapısının yer aldığı kimi öbeklerdeki özne ile ana cümlenin öznelerinin 2. teklik kişi iyelik ekli kullanımlar olduğu ve özne açısından seçenek sunulan kişinin 2. teklik kişi olduğu gözlenmektedir:

Sarı altının olacağına sarı samanın olsun. (Garipköy *Tavas -Dz.)

Unun çok olacağına ünün çok olsun. (Yukarı Bozkuyu *Kadirli-Ada.)

Ümidin kalacağına emeğin kalsın. (-Isp.)

Yuvan ıssız kalacağına, oğlun öksüz kalsın. (Senirkent -Isp.)

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
<i>Bir evde iki kız olmak</i>	<i>dağda domuz olmak</i>
<i>Umut kalması</i>	<i>emeğin kalması</i>
<i>Bu bağıın olması</i>	<i>o bağıın olması</i>
<i>Sarı altının olması</i>	<i>sarı samanın olması</i>
<i>Unun çok olması</i>	<i>ünün çok olması</i>
<i>Ümidin kalması</i>	<i>emeğin kalması</i>
<i>Yuvanın ıssız kalması</i>	<i>oğlun öksüz kalması</i>

Ana cümle yüklemi diğer kiplerden oluşanlar

Yüklemi geniş zaman kipinden oluşan aşağıdaki atasözünde ise gereklilik kavramı bağlamında gerekli görülen ve gerçekleşen iki seçenekten söz etmek mümkündür:

Öküz bağıracağına kağına bağırır. (-Brd.)

Gerekli görülen seçenek	Gerçekleşen seçenek
<i>Öküzün bağırması</i>	<i>kağınının bağırması</i>

2. -mAdAn / -mAktAnsA

-mAdAn / -mAktAnsA biçimbirimlerinin yer aldığı az sayıdaki atasözünde -mAdAn / -mAktAnsA ile oluşan öbek, ötelenen seçeneği; sonrasındaki eylem cümleleri ise öncelenen tercihi yansıtmaktadır:

Anamın ilki olmadan dağlara tilki olaydım. (*Nizip -Gaz.)

İki köy harap olmadan (olacağına) bir köy şen olsun. (-Gaz.)

Malım cereme gitmektense hediye gitsin. (*Maçka -Tr.)

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
Anamın ilki olmak	dağlara tilki olmak
İki köyün harap olması	bir köyün şen olması
Malımın cereme gitmesi	hediye gitmesi

3. -DAn yeğ / iyi / üstün

İncelemeye konu olan atasözlerinde daha çok karşılaştırmaya dayalı üstünlük ifade etme ve üstün olanı tercih etmek bağlamında *yeğ / iyi / üstün* gibi sıfatların + *DAn* biçimleriyle oluşturduğu yapılarla karşılaşılmaktadır. Bu karşılaştırmalar *bir şeyden / eylemden, başka bir şeyi / eylemi üstün tutma* veya *bir şeyi / durumu / eylemi, başka bir şey / durum / eylemden üstün tutma* bağlamında dört farklı dizim göze çarpmaktadır:

İsim + -DAn + isim + Ø + yeğ / iyi / üstün

“İsim + -DAn + isim + Ø + yeğ / iyi / üstün” diziminin olduğu atasözlerinde çıkma durumu ekinin yer aldığı ve ötelenen seçenek önce, yalın durumda olan ve öncelenen / istenen seçenek ise sonra gelmektedir:

*Hiç yoktan / köse (de) iyidir. (Yavuz *Şavşat -Ar.)*

Bin öğütten / bir serencam yeğdir. (-Nğ.)

Dirliksizlikten / dilencilik yeğ. (-Ada.)

*Faydasız kardeşten / yeğen, çakmaksız tüfekten / söven (yeğdir) (Darıveren *Acıpayam -Dz.)*

Kaşığın dostluğundan, / ekmeğin düşmanlığı iyi. (-Nğ.)

Kırk serçeden / bir kaz / iyi. (-Gaz.)

*Kıvrak arayıcıdan / yanşak yorucu / iyidir. (*Fethiye -Mğ.)*

Küçük kuşun cincığından, / büyük kuşun hühüsü / iyidir. (Fethiye-Mğ.)

*Ortak inekten, / başına buzağı / iyidir. (Kelekeçi *Acıpayam -Dz.)*

Ortaklık danadan / yalnız buzağı / iyi. (-Gaz.)

*Sak çobandan / sağır köpek / yeğdir. (*Dinar köyleri -Dz.)*

*Yabanın kazından / köyün tavuğu / iyidir. (Oğuz *Acıpayam -Dz.)*

Yarınki çoktan / bugünkü az / iyi. (-Nğ.)

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
Hiç yok	köse
Bin öğüt	bir serencam
Dirliksizlik	dilencilik
Faydasız kardeş çakmaksız tüfek	yeğen, söven
Kaşığın dostluğu	ekmeğin düşmanlığı
Kırk serçe	bir kaz
Kıvrak arayıcı	yanşak yorucu
Küçük kuşun cincığı	büyük kuşun hühüsü
Ortak inek	başına buzağı
Ortaklık dana	yalnız buzağı
Sak çoban	sağır köpek
Yabanın kazı	köyün tavuğu
Yarınki çok	bugünkü az

İsim + Ø + isim + -DAn yeğ / iyi / üstün / ehven

“İsim + Ø + isim + -DAn yeğ / iyi / üstün / ehven” diziminden oluşan aşağıdaki örneklerde üstün görülen seçenek önce, çıkma durumu ekinin geldiği, seçilmesi istenmeyen / aşağı görülen seçenek daha sonra gelmektedir:

Akraba olsa da düşmen, / yabancudan / ehven. (-Nğ.)

*Arlının kızı, / mallının kızından / üstündür. (Hacılyas *Koyulhisar-Sv.)*

*Bizim kötümüz / elin iyisinden / yeğdir. (Gündüzbey *Yeşilyurt -MI.)*

Dostun belası / düşmanınkinden / üstün. (-Ada.)

*Tatkın, / kudurgandan / yeğdir. (Anamas *Eğridir -Isp.)*

İstenen / üstün tutulan seçenek	İstenmeyen / aşağı görülen seçenek
<i>Akraba olsa da düşmen [düşman olan akraba]</i>	<i>yabancı</i>
<i>Arlının kızı</i>	<i>mallının kızı</i>
<i>Bizim kötümüz</i>	<i>elin iyisi</i>
<i>Dostun belası</i>	<i>düşmanunki (düşmanın belası)</i>
<i>Tatkın</i>	<i>kudurgan</i>

Fiil + -mAktAn /-mAdAn / --mAktAnsA / -mAdAnsA / -mAsİndAn + isim-fiil + yeğ / iyi / üstün
 “Fiil + -mAktAn /-mAdAn / --mAktAnsA / -mAdAnsA + isim-fiil + yeğ / iyi / üstün” bu yapıdan oluşan atasözlerinde iki seçenek de birer fiilimsi veya fiilimsi öbeğinden oluşmaktadır. Gramer çalışmalarında –mAktAnsA ve benzeri yapılar birer zarf-fiil olarak değerlendirilmektedir (Gülsevin, 2001; Korkmaz, 2003; Üstünova, 2012). Gramerlerdeki bu yaklaşıma göre ilk seçenek bir zarf-fiil öbeği, ikinci seçenek ise bir isim-fiil veya isim-fiil öbeği biçiminde görünmektedir. Bu noktada sözdizimsel bağlamda ilk seçenek cümle ögesi olarak zarf tümleci olmalı şeklinde bir sonuç ortaya çıkmakla birlikte; *bir şeyden veya bir eylemden başka bir şeyi veya eylemi üstün tutmak* biçimi cümle öğeleri açısından *zarf tümleci + özne + yüklem* mi yoksa *dolaylı tümleç + özne + yüklem* mi olmalı sorusu da ayrıca akla gelmektedir. Bu yapının yer aldığı aşağıdaki atasözlerinde karşılaştırmaya dayalı bir seçim söz konusudur:

Boş durmadan /beleş işlemek (işlemesi) / iyi. (-Gaz.)

*Büyük baş olmadansa / büyük taş olmak / iyi. (*Bor -Nğ.)*

Büyük yerde küçülmeden, / küçük yerde büyümek / iyidir. (-Ks.)

*Can çekişmeden / ölmek/ yeğmiş. (*Silifke -İç.)*

*Her gün tavuk yaşamaktan, / bir gün horoz yaşamak / iyidir. (Kösten*Honaz -Dz.)*

*İti döğmeden / korkutması / iyidir. (Çayköy *Niksar -To.; Gündüzbey*Yeşilyurt -MI.)*

*Kırk gün tavuk gezmek / bir gün horoz gezmek / daha iyidir. (Çanlı *Ayaş -Ank.; Dort, *Sultandağ -Af.; *Eğridir -Isp.;-Vn.)*

*Kırk yıl tavuk olmaksansa / bir yıl horoz olmak / yeğ. (*Silifke -İç.)*

Tananın yekinmesinden / kelenin kerkenmesi daha iyi. (-Nğ.)

İstenmeyen / aşağı görülen seçenek	İstenen / üstün tutulan seçenek
<i>Boş durmak</i>	<i>beleş işlemek</i>
<i>Büyük baş olmak</i>	<i>büyük taş olmak</i>
<i>Büyük yerde küçülme</i>	<i>küçük yerde büyümek</i>
<i>Can çekişmek</i>	<i>ölmek</i>
<i>Her gün tavuk yaşamak</i>	<i>bir gün horoz yaşamak</i>
<i>İti döğmek</i>	<i>(iti) korkutmak</i>
<i>Kırk gün tavuk gezmek</i>	<i>bir gün horoz gezmek</i>
<i>Kırk yıl tavuk olmak</i>	<i>bir yıl horoz olmak</i>
<i>Tananın yekinmesi</i>	<i>kelenin kerkenmesi</i>

İsim-fiil öbeği + isim-fiil öbeği + -DAn yeğ / iyi / üstün

“İsim-fiil öbeği + isim-fiil öbeği + -DAn yeğ / iyi / üstün” diziminin yer aldığı aşağıdaki örneklerde tercih edilen / öncelenen seçenek önce, ötelenen / aşağı görülen seçenek ise sonra gelmiştir:

Kıbarın ayağı ucunda ölmek, / yobazın başı ucunda ölmekten / iyidir.(-Gaz.)

*Aç yatmak / borç ile karın doyurmaktan / yeğdir (iyidir). (*Küre-Ks.; *Dinar -Af.)*

İstenen / üstün tutulan seçenek	İstenmeyen / aşağı görülen seçenek
<i>Kıbarın ayağı ucunda ölmek</i>	<i>yobazın başı ucunda ölmek</i>
<i>Aç yatmak</i>	<i>borç ile karın doyurmak</i>

DLT ve BAAD'deki yeğ'li kullanımlar

Türkçenin ilk ansiklopedik sözlüğü niteliğindeki DLT'te karşılaştırmaya dayalı üstünlük ilişkisi kuran beş sav (atasözü) örneği tespit edilmiştir. Diziliş bakımından DLT'te tespit edilen savlar da TT'deki kullanımlarla koşutluk sergilemektedir:

- 1) *yatning yağlığ tiküsinden öznüing kanlıg kudhrug yeğ* // yabancınn yağlı lokmasından kendinin kanlı yumruğu daha yeğdir (hısımlarının yumrukla vurmaları, yabancınn yağlı lokmasından daha iyidir) (DLT III : 43/3).
- 2) *yawlag tullıg begden kerü yalnğus tul yeğ*= kötü dilli kocadan yalnız dul daha iyidir (karının dul olması, kendine söven bir kocası bulunmaktan daha iyidir) (DLT III: 133-16).

İsim+ -DAn + isim + Ø + yeğ	DLT:
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>yatning yağlığ tiküsinden öznüing kanlıg kudhrug / yeğ</i> - <i>yawlag tullıg begden kerü yalnğus tul yeğ</i>
	TT (BAAD):
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Kırk serceden bir kaz iyi</i> - <i>Dirliksizlikten dilencilik yeğ</i>

- 3) *"bilmiş yek bilmedhük kişiden yeğ*= tanınmış şeytan, tanınmadık adamdan daha iyidir" (Bu sav, tanıdıklarına hürmet etmekle emrolunan kimse için söylenir) (DLT III : 160-7).

İsim + Ø + isim + -DAn yeğ	DLT: - <i>bilmiş yek bilmedhük kişiden yeğ</i>
	TT (BAAD):
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Bizim kötümüz / elin iyisinden / yeğdir.</i> - <i>Dostun belası / düşmanunkinden / üstün.</i> - <i>Tatkın, / kudurgandan / yeğdir.</i>

- 4) *öküz adhakı bolğınça buzağı başı bolsa yeğ*= öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak daha iyidir" Bu sav, "başlı başına bulunmak, başkasına uyuntu olmaktan yeğdir" diyecek yerde kullanılır (DLT I: 59-18).
- 5) *kül ürkünçe köz ürse yik*= küle üfleyeceğine köze üflese yeğdir". Bu sav, küçük işleri bırakarak büyük işler yapmakla emrolunan adam için söylenir (DLT I: 337-12).

Fiil + -GInça zarf-fiili+ fiil+ -sA yeğ	DLT:
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>öküz adhakı bolğınça buzağı başı bolsa yeğ</i> - <i>kül ürkünçe köz ürse yik</i>
Fiil + -mAktAn / -mAdAnsA / -mAktAnsA + fiil+ -mAk + yeğ / iyi	TT(BAAD):
	<ul style="list-style-type: none"> - <i>Her gün tavuk yaşamaktan, bir gün horoz yaşamak iyidir</i> - <i>Kırk yıl tavuk olmaktansa bir yıl horoz olmak yeğ</i> - <i>Büyük baş olmadansa büyük taş olmak iyi.</i>

4. Ya...ya (da)...

Ya...ya... / ya da tekrarlı bağlaçlarının kullanıldığı atasözlerinde hem seçenek hem de olasılıklar dile getirilmektedir. Her seçenek aynı zamanda birer olasılığı da ifade etmektedir. İlgili kullanımlarda seçenek veya olasılık evreni çoğunlukla iki (2) seçenek / olasılık açısından sınırlandırılmış olmaktadır. Atasözlerinde ikiden çok seçenek / olasılığa rastlanmamıştır. *Ya...ya* bağlacının kullanıldığı atasözlerindeki olasılıklar /seçenekler derece bakımından eşdeğer seçeneklerdir, önceleme-öteleme, aşağı görme-üstün görme gibi nitelikler göstermez.

İkinci kişiye yönelik kullanımlar

Ya...ya (da)... bağlacının kullanıldığı aşağıdaki atasözlerinde 2. teklik kişi emir çekiminde, “sen” öznesine yönelik iki seçenek sunulmaktadır. Bu seçeneklerde aslında sunulan iki seçenektan birinin kesinlikle seçilme gerekliliği vardır:

Abrulun onunda ya on horum ot, ya öküzün gönünü kurut. (Yastura *Mesudiye -Or.)

Arkamı ya bir dağa ver, ya bir beğe. (Çayköy *Niksar -To.)

Ya herk et, ya terk. (*Boğazlıyan -Yz.; *Suşehri -Sv.; *Bala -Ank.;-Ky.; *Yeşilyurt -MI.)

1. seçenek	2.seçenek
<i>on horum ot [hazırla]</i>	<i>öküzün gönünü kurut</i>
<i>Arkamı ya bir dağa ver,</i>	<i>bir beğe [ver]</i>
<i>herk et,</i>	<i>terk [et]</i>

Üçüncü kişiye yönelik kullanımlar

Ya...ya (da)... bağlacının kullanıldığı aşağıdaki örneklerde atasözlerinin genel özellikleri doğrultusunda yüklemle çoğunlukla geniş zaman kipinden oluşmuştur. Bunun dışında yüklemi eksiltili olan atasözlerine de rastlanmaktadır. Ayrıca bir örnekte yüklem gereklilik kipinden oluşmuştur. Aşağıdaki örneklerde atasözünün bağlamına göre olası iki sonuç veya olasılıklar evreni daraltılmış seçenek söz konusudur:

Acemi çebiş ya kendini ya da yavrusunu yer. (Gündüzbey *Yeşilyurt-MI.)

Ağustosta ya bal, ya balık. (*Güdül -Ank.)

Akşamdan sonra gelene (gelenin aşısı) ya bir soğan, ya bir söğen. (Anamas *Eğridir -Isp.) /

Yatsıdan sonra oturmaya giden ya soğan yer, ya söğen. (*Mihaliççık-Es.)

Alaca gömleğin ya yeni, ya yakası meydana çıkar. (İğneciler *Mudurnu-Bo.)

Bir batman et ya avratta, ya atta. (-Gaz.)

Bir çocuğun kırk ebesi olursa, ya kör olur, ya topal. (-Isp.)

Deliye borç etme, ya düğünde ya bayramda ister. (Çanilli *Ayaş-Ank.)

Düştün bir arka, ya kuzgun kapar (yer) ya karga. (Keşköyü *Ayancık-Sn.; *Merzifon -Ama.)

El aşısı, ya karın ağrıtır ya baş. (Yeşilova * Aksaray - Ng.)

El atına ya bayram, ya düğün günü binilir. (*Bahçe -Ada.)

Eloğluna güvenme, ya coşar, ya boşar. (*Eğridir -Isp.)

Eşeğin yemediği ot ya başını ağrıtır ya dişini. (*Bahçe -Ada.)

Evi yaran kopek ya açlığından ya susuzluğundan. (Gezende *Gülner-İç.)

Fena insan kömüre benzer, ya yanar ya kararır. (Ersizler *Küre-Ks.; *Mudurnu -Bo.)

Kız evladı on ikisine bastı mı, ya ere ya yere. (Salman *Akkuş -Or.)

Körün deyneği ya deliye ya doluya. (Gündüzbey *Yeşilyurt-MI.)

Orucu yiyen ya açlığından, ya susuzluğundan. (*Eğridir -Isp.)

Tosbağayı havadan atmışlar: “Ya göle, ya harmana” demiş. (Gündüzbey*Yeşilyurt -MI.)

Ya köyünden, ya soyundan. (Seslikaya*Ardeşen -Rz.)

Yelen değirmen ya iğini kırar ya çarkını kırar. (Gülbayır, Çayköy*Niksar -To.)

Yemekten sonra ya kırk adım atmalı, ya sırt üstü yatmalı. (Anamas*Eğridir -Isp.)

1. seçenek	2. seçenek
<i>Acemi çebiş ya kendini.</i>	<i>ya da yavrusunu yer</i>
<i>Ağustosta ya bal,</i>	<i>ya balık.</i>
<i>Akşamdan sonra gelene (gelenin aşısı) ya bir soğan,</i>	<i>ya bir söğen</i>
<i>Yatsıdan sonra oturmaya giden ya soğan yer,</i>	<i>ya söğen.</i>
<i>Alaca gömleğin ya yeni,</i>	<i>ya yakası meydana çıkar</i>
<i>Bir batman et ya avratta,</i>	<i>ya atta.</i>
<i>Bir çocuğun kırk ebesi olursa, ya kör olur,</i>	<i>ya topal.</i>
<i>Deliye borç etme, ya düğünde</i>	<i>ya bayramda ister.</i>
<i>Düştün bir arka, ya kuzgun kapar (yer)</i>	<i>ya karga.</i>
<i>El aşısı, ya karın ağrıtır</i>	<i>ya baş.</i>
<i>El atına ya bayram,</i>	<i>ya düğün günü binilir.</i>

<i>Eloğluna güvenme, ya coşar,</i>	<i>ya boşar.</i>
<i>Eşeğin yemediği ot ya başını ağrıtır</i>	<i>ya dişini.</i>
<i>Evi yaran kopek ya açlığından</i>	<i>ya susuzluğundan.</i>
<i>Fena insan kömüre benzer, ya yanar</i>	<i>ya kararır.</i>
<i>Kız evladı on ikisine bastı mı, ya ere</i>	<i>ya yere.</i>
<i>Körün deyneği ya deliye</i>	<i>ya doluya</i>
<i>Orucu yiyen ya açlığından,</i>	<i>ya susuzluğundan.</i>
<i>Tosbağayı havadan atmışlar: “Ya göle,</i>	<i>ya harmana” demiş.</i>
<i>Ya köyünden,</i>	<i>ya soyundan.</i>
<i>Yelen değirmen ya işini kırar</i>	<i>ya çarkını kırar.</i>
<i>Yemekten sonra ya kırk adım atmalı,</i>	<i>ya sırt üstü yatmalı.</i>

Sonuç ve Değerlendirme

İnceleme sonucunda BAAD’de seçenek-seçim kavram alanıyla ilgili atasözlerinde –*AcAğInA*, –*mAdAn* / –*mAdAnsA*, –*mAktAn* / –*mAktAnsA* zarf-fiil kullanımlar; *yeğ / iyi / üstün* gibi üstünlük kategorisiyle ilgili sıfatlar ve bu sıfatların çıkma durumu ile oluşturduğu biçim-sözdizimsel yapılarla veya ilgili sözcüklerin zarf-fiillerle oluşturduğu yapılar ve sözlükbirim olarak *ya...ya (da)* bağlaçlı kullanımlar en sık rastlanan işaretleyicilerdir.

Atasözleri genel-geçer bilgileri aktarmaları bağlamında daha çok geniş zaman kipinin kullanıldığı kalıp anlatımlardır. Seçenek-seçim kavramı işaretleyicilerinin kullanıldığı atasözleri yüklemli açısından ele alındığında, –*AcAğInA* yapısının kullanıldığı 16 atasözünden 15’inin yüklemi emir kipinden oluşmuştur; çoğunlukla muhatap / söz söylenen 2. kişidir. –*AcAğInA* yapısının kullanıldığı atasözlerinde *gereklilik- seçenek /seçim* ilişkisi göze çarpmaktadır:

	Kipi	Sayısı
– <i>AcAğInA</i>	Emir 2.teklik kişi: 8	15
	Emir 3. teklik kişi: 7	
	Geniş zaman	1

“*Yeğ / iyi / üstün / ehven*” gibi sıfatlarla oluşan biçim-sözdizimsel yapılarda yüklem, bir örnek hariç (*Can çekişmeden / ölmek/ yeğmiş.*), geniş zaman kipinden oluşmaktadır. Bu atasözlerinde, yüklem bildirme koşacı +*Dir* olmadan veya bildirme koşacıyla pekiştirilerek kullanılmıştır. DLT’teki *yeğ*’li savlar da BAAD’deki örneklerle benzer dizim ve çekim özellikleri sergilemektedir. *Yeğ / iyi / üstün* sıfatlarının kullanıldığı atasözlerinde karşılaştırmaya dayalı olarak seçenek /seçim-üstünlük ilişkisi vurgulanmıştır. “*ya...ya (da)*” bağlaçlı atasözlerinin kimisi eksilteli cümle formundadır, açık yüklemli atasözlerindeki yüklem de geniş zaman kipinden oluşmaktadır. “*ya...ya (da)*” bağlacının yer aldığı atasözlerinde diğer kavram alanlarıyla ilişkisi bakımından *olasılık- seçenek / seçim* ilişkisi söz konusudur. Daraltılmış olasılık evreni / daraltılmış olası seçenekler bu bağlaçlarla ifade edilmiştir. Bu kullanımlarda iki seçenek veya olasılıktan birinin kesinlikle gerçekleşmesi / gerçekleşeceği / gerçekleştiği de vurgulanmaktadır:

– <i>AcAğInA</i>	gereklilik-seçenek / seçim
– <i>mAktAnsA</i> / – <i>mAdAnsA</i>	gereklilik-seçenek / seçim
... <i>yeğ / iyi / üstün</i>	karşılaştırma – seçenek /seçim üstünlük- seçenek /seçim
<i>ya...ya (da)...</i>	olasılık-seçenek / seçim

Örnekteki atasözleri seçenek sayısı bağlamında ele alındığında iki seçenektan oluştuğu görülmektedir; bu da atasözlerinin kısa ve etkili kalıp anlatımlar olması bakımından doğal bir sonuçtur.

İncelemeye konu olan atasözlerine Türk insanının kültürel kodlarını yansıtmaları bağlamında genel olarak bakıldığında *toplumsal hayat, insan ilişkileri, akıl, doğa* vb. temalar açısından öncelenen, üstün tutulan, gerekli görülen değerleri de vurgulamaktadır. Bu doğrultuda kimi atasözlerine bakılacak olursa “*Görgüsüzden hamur alacağına hamuruna çamur kat., Kabanın baş ucunda öleceğine, kibarın ayak*

ucunda öl.” sözlerinde “görgülü olma”; “*Yarınki çoktan / bugünkü az / iyi. Kırk serceden / bir kaz / iyi.*” sözlerinde “elindekinin kıymetini bilme, azla yetinme”; “*Sak çobandan / sağır köpek / yeğdir.*” sözünde “akıl, sadakat” değerleri üstün tutulmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışmanın verisi her ne kadar BAAD'deki atasözleriyle sınırlandırılmış olsa da atasözlerinin genel özellikleri bağlamında verilerden elde edilen sonuçlar, Türkçenin bütün atasözlerinde görülen / görülebilen özellikleri de yansıtır niteliktedir. Atasözleri her bakımdan araştırmacıların en temel inceleme konularından biri olmaya devam edecektir kuşkusuz; konuşurun öznel tutumunu yansıtan ve semantik-pragmatik konusu olan kiplik çalışmaları bağlamında da Türk atasözleri, karşılaştırmalı olarak ele alınmalıdır.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö.A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-Atasözleri Sözlüğü 1*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Aksu, Akalın, Toparlı, (2022). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- BAAD (1996): *Bölge Ağzlarında Atasözü ve Deyimler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- DLT (1999): *Divanu Lugati 't-Türk I, III*. Haz: Besim Atalay. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, G. (2001). “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller”, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi Afyon*, C. II, S: 2, s.122-143.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kutlar, H.(2020). Anlamın Bir Parçası Olarak Atasözü ve Deyimlerdeki Kişi Adları. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 5(1), 56-113.
- Küçük, S. (2004). Türk Atasözü ve Deyimlerinde Halk ve Topluluk İsimleri. *Bilig* (28), 31-42.
- Özcan, M. F. (2019). Orhun Yazıtlarındaki Atasözü ve Deyimlerin Günümüzdeki Karşılıklarına Yönelik İnceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (16), 98-105.
- Torun Öğretmen, Y. (2020). *Türkiye Türkçesinde Seçenek ve Seçim*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Torun, Y. (2013). Türkiye Türkçesinde –AcAk + iyelik eki + yönelme durumu yapısı. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/9 Summer 2013, s. 2421-2430.
- Üstünova, K. (2012). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*. Bursa: Sentez Yayıncılık.

Türkiye Türkçesi Atasözlerinde +IX Eki ile Çokluk Kategorisi İlişkisi

Esin Al*

Giriş

Türkçede sözcük türetimi ekler kullanılarak yapılmaktadır. Türkçenin sınırsız anlatım olanakları bu sınırlı sayıdaki eklerin birden fazla ve birbirinden farklı işlevleri işaretlemesi yoluyla sağlanmaktadır. Üretkenliğine ve işlev çeşitliliğine neredeyse her araştırmacının vurgu yaptığı +IX eki de bu eklerden birisidir.

+IX, Türkçenin en eski dönemlerinden beri sıklıkla kullanılan eklerinden bir tanesidir. Kökeniyle ilgili, W. Bang (1916)'a ait olan *il-* “bağla-” fiilinin üzerine –g ekinin getirilmesiyle oluşmuş olduğu iddiası Türkoloji alanında genel kabul görmüştür. Tarihî Türk dillerinde, Eski Anadolu Türkçesi dönemine gelinceye kadar, +IXg biçiminde görülen ek, Eski Anadolu Türkçesinde son ses /g/'nin düşmesiyle beraber +IU biçiminde iki şekilli olarak kullanılmıştır. Ekin yuvarlak ünlülü biçimlerinin yanında düz ünlülü biçimi, Osmanlı Türkçesi ile beraber başlamıştır. Bugün Türkiye Türkçesine de bakıldığında ekin +IX biçiminde dört şekilli olarak kullanıldığı görülmektedir (Ergin, 2008, s. 160). Ekle ilgili ilk bilgiler *Divanü Lugati't-Türk* (DLT)'te yer alır. Eserinde Kaşgarlı Mahmut, +IX ekinin *sahiplik* anlamını işaretlediğine dikkatleri çekmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 219).

+IX ekinin Türkçenin en üretken eklerinden biri olduğu, bu konu üzerine araştırma yapan uzmanların neredeyse tamamının ortak tespitidir. +IX, üzerine geldiği adların işlev, sınıf ve anlamlarını değiştirerek onları sıfat, kalıcı ad ya da zarf yapmaktadır. Bu yaygın kabule göre bir yapım eki olan +IX eki, adlar üzerine getirilerek *bir topluluğa ait olma, sahip olma, ait olma, ilgili olma, bağlantılı olma, yer adları yapma, grupta olma ve bir nesnenin neyden yapıldığı gösterme* işlevlerini işaretlemek için kullanılır. Bu yolla üzerine geldiği adı; sıfat, kalıcı ad ya da zarf yapar (Göksel-Kerslake 2005, s. 64; Sarı, 2019, s. 88). Araştırmalarda çoğunlukla ekin sıfat yapma özelliği üzerinde durulmuş ve bu sebeple de ek, *sıfat eki* olarak da anılmıştır (Ergin, 2008, s. 159). Ediskun ekin işlekliliğini vurgularken aynı zamanda ekin *iyelik sıfatları (sulu yemek), ilgi sıfatları (Adanalı kadın), biçim ve tarz sıfatları (üçerli sıra) ve kalıplaşmış sıfatlar (sözlü kız)* yaptığı söylemiştir (1988, s. 148). Banguoğlu, ekin *donanma hâli, kimi hâli* ad durum ekleri gibi işlev görebildiğine değinmiştir (2007, s. 192). Araştırmacı *donanmış olan, sahip olan, sıfatlanmış olan* anlamlarında *donatım sıfatları* meydana getirdiğini söylemiş ve ikilemeler oluşturduğuna dikkatleri çekmiştir. Ergin; ekin iki nesne arasında ilgi kurmak, parça-bütün ilişkisine işaret etmek için kullanıldığını ifade etmiştir (2008, s.160). Timurtaş ise ekin yalnızca sıfat yapma işlevine değinmiş ve Eski Anadolu Türkçesi sözcük dağarcığından kullanım örnekleri sunmuştur (2012, s. 78). Karaağaç, bunlara ilaveten ekin tekrar öbekleri kurduğunu ifade etmiştir (2012, s. 260). Korkmaz, ekin her adın üzerine gelebildiğini söyleyerek kullanım genişliğine dikkatleri çekmiş ve +IX ekinin üzerine eklendiği ada *kendinde bulundurma, sahip olma, o özelliği taşıma, ait olma* gibi anlamlar yükleyerek bu adlardan sıfatlar yaptığını söylemiştir (2014, s. 340). Araştırmacıların söz konusu bu tespitine göre +IX eki, addan sıfat yapan bir yapım ekidir ve üzerine geldiği adlara *bir topluluğa/bir yere ait olma/mensup olma, sahip olma, ait olma, ilgili olma, bağlantılı olma, yer adları yapma ve bir nesnenin neyden yapıldığı gösterme vb.* anlamlar yükleyebilmektedir.

+IX eki üzerine yapılan başka kimi araştırmalarda görülecektir ki ek, yalnızca adlar üzerine gelmemekte, aynı zamanda sıfatlar (kırmızı) ve iyelik ekli biçimler (kardeşimli) üzerine de gelebilmektedir (Banguoğlu, 2007, s. 192; Çetin, 2016, s. 52; Sarı, 2019, s. 91). Bununla beraber ekin bir yapım eki olduğuna dair oluşmuş genel kanının tersine Ergin, ekin işleklilik derecesinin çekim eklerine yakınlığına vurgu yapmıştır (2008, s. 159). Uçar ise Ergin'in iddiasını ileri götürmüş ve ekin yapım eki olarak değerlendirilmesinin yanlışlığını ifade etmiş, eki sözdizimsel bir işleve sahip hâl ekleri kategorisinde değerlendirmiştir. Söz konusu görüşünü de Eski Türkçede geçen örneklerden yararlanarak tanıklamaya çalışmıştır (2012, s. 135). Boz, ekin yalnızca yapım eki kategorisinde değerlendirilmesinin eksik bir yaklaşım olduğunu söylemiş ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden derlemiş olduğu örnekler ile görüşünü tanıklamıştır (2001). Baydar ise ekin yalnızca yapım eki kategorisine konulmaması gerektiğini

* Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, eal@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7581-9529.

bunun yetersiz olduğunu, ekin kimi durumlarda çekim eki gibi ya da hem yapım eki hem çekim eki gibi kullanılabilirdiği örnekleri ile delillendirmeye çalışmıştır (2018).

+IX ekinin, yukarıda da sıralandığı üzere bu konuyu içeren ya da merkeze alan akademik çalışmaların hemen hemen tamamında değinilen ortak işlevleri *bir topluluğa ait olma, sahip olma, ait olma, ilgili olma, bağlantılı olma, yer adları yapma* ve *bir nesnenin neyden yapıldığı göstermedir*. Çetin'in çalışması ise başka bir işlev önerisinde bulunmuş olması yönüyle bu çalışmalardan hem ayrılmakta hem de onlara katkı sağlamaktadır. Çetin, çalışmasında Uygur Türkçesinde ekin sıfatlar üzerine geldiği örnekleri değerlendirmiş ve bu değerlendirme sonucunda, ek üzerine yapılan akademik çalışmalarda çok da üzerinde durulmamış olan bir başka kullanım özelliğine dikkatleri çekmiştir. +IX eki bu örneklerde üzerine geldiği adda bildirilen nitelik ya da niceliği kuvvetlendirmektedir (2016, s. 56).

Değinildiği üzere +IX ekini içeren ya da konusu doğrudan +IX eki olan kaynaklarda da görülmüştür ki ekin işlev çeşitliliği ve üretkenliği vurguya değerlidir. Söz konusu durum, elinizdeki çalışmanın da hareket noktasını oluşturmuştur.

Bu çalışmanın amacı, üzerine +IX eki almış adların bağlam merkezli bir yaklaşım ile nicelik (miktar, sayıca veya ölçüce azlık-çokluk) ifade edebileceğini Ömer Asım Aksoy'un "*Atasözleri ve Deyimler I/ Atasözleri (AD)*" kitabından seçilmiş örnekler ile tanıklamaya ve +IX eki hakkındaki yukarıda sayılan bilgilere katkı sağlamaya çalışmaktır. Kerimoğlu, "Türkçede çokluğu başka hangi yollarla bildiririm?" sorusunun henüz yanıtlanmadığına dikkatleri çekerek, verilen yanıtların "tek biçim" merkezli olduğuna (mesela +*IAr* işaretleyicisi özelinde) vurgu yapmıştır (2008, s. 151). Bu noktadan da hareketle bu çalışmanın bir diğer amacı da "X biçimi= X kategorisi'dir." yaklaşımına karşıt görüşü desteklemek üzere veri sunmak ve yapılacak olan tasnif çalışmalarına da bu yolla katkı sağlamaktır.

İnceleme

Bu yazının amacı; Türkçenin yazılı metinlerle takip edilebilen ilk devirlerinden beri kullanılan +IX ekinin, Ömer Asım Aksoy'un "*Atasözleri ve Deyimler I/ Atasözleri*" kitabından seçilmiş örneklerden yola çıkarak bu ekin işaret ettiği düşünülen yeni bir işlevi tanıklamak ve +IX ekinin tasnifi tartışmalarına veri ve katkı sağlamaktır. Kuramsal bölümde de değinildiği üzere ek, adlar ve sıfatlar üzerine gelerek sıfat görevli sözcükler türetmektedir. Ayrıca *bir topluluğa ait olma, sahip olma, ait olma, ilgili olma, bağlantılı olma, yer adları yapma* ve *bir nesnenin neyden yapıldığı gösterme* söz konusu ekin, bu eki içeren ya da merkeze alan akademik çalışmaların hemen hemen tamamında vurgulanan temel işlevleridir. Çetin; bu işlevlere *abartma* anlamını da eklemiştir.

Bu çalışmanın veri havuzunu oluşturan aşağıdaki örnekler, alfabetik sırada ve Türkçe Sözlük (TS) ile Dil Derneği Türkçe (DDT) sözlüğündeki tanımları ile birlikte verilmiştir. Bu çalışmada; TS ve DDT sözlüğünün tanımlarına, sözcüğün anlamına dönük genel eğilimi göstermesi açısından başvurulmuştur. Araştırmaya konu olan sözcükler ve çalışmanın iddiasını güçlendiren tanıklar Ömer Asım Aksoy'un "*Atasözleri ve Deyimler I/ Atasözleri*" kitabından yararlanılarak belirlenmiştir. Aşağıdaki örneklerin tanımları yapılırken tamamının sözlüklerdeki karşılıklarında ya "çok" sıfatı/zarfı kullanılmıştır, ya +*IAr* çokluk eki kullanılmıştır ya da çokluğa işaret eden bir tanım yapılmıştır. Bu tanım ve örneklerde +IX ekinin bir çokluk işaretleyicisi gibi kullanıldığı görülebilmektedir.

acıklı: 1. Acındırarak, acı verecek nitelikte olan, dokunaklı, üzücü, koygun. 2. Acı görmüş, yaşlı, kederli. **acıklı başta akıl olmaz** "büyük sıkıntılar içinde bulunanlar mantık dışı işler yapabilirler" anlamında kullanılan bir söz (TS, s. 10).

Acıklı başta akıl olmaz (AD, s. 108).

delikli: 1. Deliği veya delikleri olan. 2. Bir tür olta iğnesi. 3. Kevgir. 4. Deliklerle kaplı esnek doku şeridi (TS, s. 617).

Delikli taş (boncuk) yerde kalmaz (deli kız evde kalmaz) (AD, s. 232).

güçlü: 1. Gücü olan, kuvvetli, yavuz, 2. Şiddeti çok olan, 3. Etkisi, önemi büyük olan, sözü geçer, forslu, 4. Nitelikleriyle etki yaratan (s. 994) , 5. Zamana, güçlülere, olumsuzluklara dayanacak kadar sağlam olan bağ (<http://www.dildernegi.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>).

Alt değirmen güçlü akar (AD, s. 142).

kanlı: 1.Kan bulaşmış. 2. Kanı olan. 3. Kan dökülmesine neden olan. 4. İsteyerek kan dökmüş olan, hunriz, katil. 5. Kanlanmış olan. 6. Kan davasında taraf olan kimse. 7. Kanı yoğun olan (TS, s. 1299).

Et kanlı gerek, yiğit canlı (AD, s. 276).

kıymetli: Değerli (TS, s.1434).

değerli : Değeri olan veya değeri yüksek olan, kıymetli, kıymetkâr (TS, s.608).

Akçası ucuz olanın kendisi kıymetli olur (AD, s. 413).

kuşkulu: 1. Kuşku belirten, kuşku anlatan, şüpheli. 2. Kuşku içinde olan, şüpheli. 3. Kuşkucu (<https://www.dildernegi.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>).

Kuşkulu uyku evin bekçisidir (AD, s. 380).

pahalı: 1. Fiyatı yüksek olan, çok para, özveri, emek getirmek. 2. Kolay elde edilememek. 3. Zarara, sıkıntıya yol açmak (TS, s. 1875).

Ucuz alan, pahalı alır (AD, s. 452).

rüzgarlı: Rüzgârı olan, esintili, yelli (<https://www.dildernegi.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>).

Rüzgârlı havanın kuytusı, yağmurlu havanın uykusu (AD, s. 416).

sabırlı: Sabır gösteren, katlanan, sabreden (TS, s. 1996).

Allah sabırlı kulunu sever (AD, s. 139).

sayılı: 1. Herhangi bir sayısı olan. 2. Sayısı belli olan, sayılmış olan. 3. Az görülen, önemli, mahdut (TS, s. 2049).

Sayıli günler (gün) tez (çabuk) geçer (AD, s. 423).

sütlü: 1. İçinde süt bulunan, sütle yapılan. 2. Süt veren, sağmal. 3. Taneleri sertleşmemiş, yumuşak taneli. 4. Sütlaç (TS, s. 2191).

Sütlüyü süründen çıkarmazlar (AD, s. 435).

telli: 1. Teli olan. 2. Teller takınmış, telle süslenmiş (TS, s. 2314).

Sen bir garip Çingenesin, telli zurna nene gerek (AD, s. 424).

yağlı: 1.Üzerinde veya içinde yağı olan. 2. Yağı çok olan. 3. Yağla yapılmış. 4. Besili, semiz. 5. Yağdan kirlenmiş veya lekelenmiş olan. 6. Bol ve kolay kazanç sağlayan (TS, s. 2501).

Dünya bir yağlı kuyruktur; yiyebilene aşk olsun (AD, s. 251).

yağmurlu: 1. Yağmuru olan, yağmur yağan (s. 2503).

Rüzgârlı havanın kuytusı, yağmurlu havanın uykusu (AD, s. 416).

yaşlı: 1. Yaşı ilerlemiş, kocamış, ihtiyar, 2. Yaşla dolmuş (TS, s. 2548).

Lodosun gözü yaşlı olur (AD, s. 384).

¹⁵¹ Söz konusu örnekte elbette tek deliğe sahip olma da ifade edilmiş olabilir ancak bağlam izin verdiği müddetçe ve ilgili sözcüğün için özelliğinde “çok olma” varsa nicelik de işaretlenmiş olabilir.

yüklü: 1. Yükü olan. 2. Yapılacak işi çok olan. 3. Çok çalışmayı gerektiren. 4. Çok fazla, pek çok. 5. Bir duyguyu, bir olguyu içinde veya üzerinde fazlaca bulunduran. 6. Çok sarhoş. 7. Paralı, varlıklı. 8. Gebe (TS, s. 2623).

Yük altında (yüklü) eşek anırmaz (AD, s. 480).

Bitli, çaputlu, gayretli, otlu, taşlı gibi sözcüklerin, eğilimi temsil ettiği düşünülen TS ve DDT sözlüğünde açık bir nicelik içerikli tanımına rastlanmamıştır, ancak atasözüne bağlam merkezli bakılınca ve atasözünün AD kitabındaki açıklamalarına bakınca +IX ekli adların aynı zamanda nicelik de ifade ettiği görülecektir.

bitli/kurtlu
<i>Bitli (kurtlu, çürük) baklanın kör alıcısı olur</i> (AD, s. 200). / <i>Kurtlu baklanın kör alıcısı olur</i> (AD, s. 379).
AD Açıklama: Kötü, işe yaramaz nesnelere, bunlardan anlamayan isteklileri olur.

çaputlu
<i>Çaputluya çalı düşman</i> (AD, s. 216).
AD Açıklama: 1) İyi giyimlilerin giysilerinden kaza eksik olmaz. 2) Yoksullar varlıklılarından bir şeyler koparmaya çalışırlar.

gayretli
<i>Eşek çamura çökerse sahibinden gayretlisi olmaz</i> (AD, s. 274).
AD Açıklama: Bir kimsenin işi bozulursa, durumunu düzeltmek için yardım edenler bulunur. Ancak en büyük çabayı kendisi gösterir.

otlu
<i>Yurdun otlusundan kutusu yeğdir</i> (AD, s. 479).
AD Açıklama: İnsan, üzerinde rahat yaşamadıktan sonra yurdu verimli olmuş, neye yarar?

taşlı
<i>Tarlayı taşlı yerden, kıızı kardaşlı yerden</i> (AD, s. 442).

AD Açıklama: Taşlı tarlanın tahılı daha güzel olur. Erkek kardeşi bulunan kız da hem sarkıntılıklara karşı korunmuş, hem de kardeşine hizmet ederek ileride kocasına nasıl hizmet edileceğine alışmış bulunur. Krş. “Tarlanın taşlısı...”

Aşağıdaki örneklerde ise atasözünün açıklamasında açıkça nicelik vurgusu olmasa da cümlelerin bağlamından +IX ekli adların aynı zamanda çokluk da ifade ettiği görülecektir.

Allı yelek, pullu yelek; gömlek yok canfes neye gerek (AD, s. 141)?

Bağın taşlısı, karının saçlısı (AD, s. 176).

Borçlunun döşeği ateşten olur (AD, s. 202).

Her sakallıyı baban mı sanırsın (AD, s. 312).

Meyveli ağacı taşlarlar (AD, s. 390).

Bu adlarda +IX eki, çokluk kategorisini işaretleyerek çokluk ekine benzer bir işlevde yani bir çekim eki gibi kullanılmıştır. Bir yandan da yaygın yaklaşıma da paralel olarak örneklerin tamamında +IX eki sahiplik anlamını ya da ait olma anlamlarını da işaretlemeye devam ederek bir yapım eki gibi kullanılmıştır. Burada Boz (2001) ve Baydar (2018)’in +IX ekinin yalnızca yapım eki ya da çekim eki sınıfına dahil etmenin eksik bir tasnif olduğu görüşlerini hatırlatmakta, vurgulamakta ve eldeki verilerle desteklemekte yarar olacaktır. Çalışmaya konu olan örneklerde de görüldüğü gibi +IX, hem bir sahiplik eki gibi hem de çokluk eki gibi yani bir çeşit çekim eki gibi kullanılmaktadır. Bu örneklerde ek, üzerine geldiği adın sayılabilir/ölçülebilir ya da sayılamayan/ölçülemeyen *çok, fazla, olması gerekenden fazla, dikkate değer miktarda çok* anlamlarındaki miktarını işaretlemiştir. Yani aynı ek, üzerine geldiği adın hem niteliğine hem de niceliğine işaret etmiştir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki +IX eki ile türetilen gövdelerin türedikleri köklerinin içkin anlamları arasında *çok olabilme* de vardır¹⁵²

Öyle ki kimi sözcükler ek almaksızın da temsil ettiği grubun üyelerinin tamamına ya da bir kısmına zaten işaret edebilmektedir (Grönbech, 1995, s.50,54).

Sonuç ve Değerlendirme

+IX ekinin çokluk da işaretleyebileceği görüşünün Ömer Asım Aksoy’un “Atasözleri ve Deyimler 1/ Atasözleri” kitabından seçilmiş örnekler ile tanıklanmaya çalışıldığı bu çalışma sonucunda, +IX ekinin hem bir nitelik işaretleyicisi olarak hem de bir nicelik işaretleyicisi olarak kullanılabilirdiği görüşüne varılmıştır.

Ek; üzerine geldiği ada sahiplik, aitlik gibi anlam ayrıntıları katarak önüne geldiği adın niteliğini işaretlerken bir yanda da adın sayıca birden çok oluşunu da anlatır. Bu durumlarda adın sayılabilir ya da sayılamayan niceliği +IX eki ile işaretlenmiş olur. +IX eki, adlar üzerine geldiğinde, adın *sayıca ya da miktarca birden çok oluşuna* (taşlı), *olması gerekenden fazla oluşuna* (yağlı), *dikkate değer miktarda çok oluşuna* (kıymetli) ya da *takdire değer miktarda çok oluşuna* (sabırlı) da işaret eder. Böyle örneklerde +IX, derin yapısında çokluğu da içererek adın niceliğini de işaretleme işleviyle kullanılmaktadır. Bu noktada belki +IX ekinin işlevlerinden biri olarak *çokluk* işlevi de eklenebilir. Aynı zamanda +IX eki, çokluk işaretlediği durumlarda, bir çokluk işaretleyicisi ek gibi kullanılmakta, bu sebeple de bir çekim eki gibi işlev yapmaktadır. Bu sebeple ek üzerine yapılan tasnif çalışmalarında bu durumun dikkatten kaçırılmaması gerektiği düşünülmektedir.

¹⁵² Çalışmanın iddiasına katkı sunmak amacı ile AD kitabından seçilmiş +IX ekli sözcüklere ekin “sahip olma” anlamı vermesi, çalışmanın iddiası dışında olan bir işlev özelliği değildir. Aksine nicelik ve nitelik anlamlarının aynı anda bir ismin üzerinde olabilme durumu yazının varmak istediği sonuçlardan biridir. *Tuzlu yemek* örneğinde” tuzu çok olan, çok tuza sahip olan” şeklinde nicelik ve nitelik anlamlarının ikisi de beraber işaretlenmiştir. *Tuzlu kurabiye* örneğinde ise “tuz ile yapılmış, tuzu olan” anlamlarında yani nitelik vurgulu kullanılmıştır. Yine de bu örnekte de “fark edilir düzeyde, diğerlerinden ayrılabilir derecede tuzlu olması” anlamı yani nicelik bilgisi de dolaylı olarak yer almaktadır.

Bu çalışmanın söz konusu sonuçları da göstermiştir ki dilbilgisel kategoriler, yalnızca tek bir ek ile temsil edilmezler. Birden çok ek ve hatta belki dilbilgisinin ses, söz dizimi gibi diğer bileşenleri de dilbilgisel kategorileri ifade etme ve anlamada dikkate değer bir rol oynamaktadır. Bu sebeple dilbilgisi çalışmalarında görülen **şu=bu** anlayışına dayalı, çerçeveleri belli inceleme ve anlama yollarının daha geçişken, daha iç içe geçmiş bir zemine taşınmasında fayda olacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Bang, W. (1916). *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türkssprachen II*. Berlin: G.Reimer.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Baydar, T. (2018). +II eki üzerine. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18/2, 535-541.
- Boz, E. (2001). Eski Anadolu Türkçesinde +IU eki üzerine. *TDAY Belleten*, 49, 34-43.
- Çetin, E. (2016). Eski Uygurca metinlerde +IIg, +IUg ekinin sıfatlarda kullanımı. *International Journal of Language Academy*, 4/4, 49-58.
- <http://www.dildernegi.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html> (erişim tarihi: 2.11.2024).
- Ediskun, H. (1988). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi.
- Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (2008). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Grönbech, K. (1995). *Türkçenin Yapısı*. (M. Akalın, Çev.). Ankara: TDK Yay.
- Göksel, A.; Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. Londra ve New York: Routledge.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin dil bilgisi*. Ankara: Akçağ.
- Kerimoğlu, C. (2008). Türkiye Türkçesi gramerciliğinde çokluk ve istek kategorileri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5/3, 140-155.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri-şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Önler, Z. (2004). Türkçede +IX eki. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2004, C.II*. Ankara: TDK.
- Sarı, İ. (2019). +IX ekinin işlevleri ve bazı sıfatlardaki genişletilmiş kullanımı üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 47, 85-96.
- Timurtaş, F. K. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe +II eki üzerine. *Karadeniz Araştırmaları*, 34, 135-145.

Tuva Atasözlerinin Yapısal Özellikleri Bakımından Moğol Atasözleri ile Karşılaştırılması

Fatoş Karadağ Toprak*

Giriş

Atasözleri, bir toplumun kültürel mirasını, yaşam tecrübelerini, ahlaki değerlerini ve dünya görüşünü yansıtan kısa, özlü ve genellikle mecazlı ifadelerdir. Nesilden nesle aktarılan bu özlü sözler, toplumların yaşam felsefesini ve değerlerini taşıyarak sözlü kültürün devamlılığını sağlamada önemli bir rol oynar. Atasözleri, aynı zamanda kültürün ve dilsel ifade zenginliğinin önemli bir taşıyıcısı olan dilsel unsurlardır. Kalıplaşmış yapıları ve özgün söyleyiş biçimleriyle atasözleri, diğer sözlü anlatım türlerinden farklılaşır ve dilin zenginliğini, anlatım gücünü ortaya koyar. Bu yönüyle söz varlığının da önemli bir parçası niteliğindedirler.

Çağdaş Türk dillerinden biri olan Tuva Türkçesi, Güney Sibiryası Bölgesi'nde konuşulan Türk dillerinden birisidir. Eski Türkçenin arkaik özelliklerini koruması bakımından Türk dili tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Tuva halkı, tarih boyunca Moğol etkisinin yoğun olarak hissedildiği bir bölgede yaşamış ve 1207 yılından itibaren Moğol İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmiştir. Moğol yönetimi yüzyıllarca devam etmiş, bu süreçte Tuvalar Moğol kültürüyle yakın bir etkileşim içinde bulunmuştur. Ancak Moğol siyasi ve kültürel baskınlıklarına rağmen Tuvalar, Türklüklerini ve dilsel kimliklerini koruyarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Bu uzun tarihsel süreçte Tuva dilinde ve kültüründe Moğol etkilerinin izleri görülmektedir. Özellikle söz varlığında ve kültürel taşıyıcı bir unsur olan atasözlerinde, Moğolca etkisi açıkça hissedilir. Atasözleri, yapısal olarak kalıplaşmış ifadelerdir ve bu kalıplaşmanın içerisinde dilsel ve kültürel unsurlar barınır. Tuva atasözleri de bu açıdan incelendiğinde, Moğol atasözlerinden ne ölçüde etkilendiği önemli bir araştırma konusu olarak öne çıkmaktadır. Tuvalar, atasözlerini *üleger domak* ve *üleger söş* terimleriyle ifade etmektedirler (Ölmez, 2009, s. 53). Bunun yanı sıra, bazı kaynaklarda *çeçen söş* ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir (Aça, 2013, s. 32). Ölmez, *çeçen söş* ifadesindeki *çeçen* kelimesinin Moğolcada "akıllı, zeki" anlamına geldiğini, Tuvacada ise "zarif ve etkili konuşma" anlamında kullanıldığını vurgulamaktadır (2007, s. 113). Sözlüklerde ise *çeçen* sözü "açık ve belagatli" olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda, Tuva atasözleri "belagatli ve zarif söz" anlamına gelmektedir (Aça, 2013, s. 32). Moğollar ise atasözlerini çeşitli ifadelerle adlandırmışlardır: *ertnü üg* "eski söz" *horşoo üg* "kollektif söz", *mergen üg* "özlü söz" *goroo üg* "hızlı söz", *züür üg* "atasözü" ve *tsetsen üg* "akıllı söz". Bu kullanımlardan en yaygın olanları ise *züür üg* ve *tsetsen üg* ifadeleridir (Gül, 2010, s.11).

Moğol atasözlerinin Tuva atasözleri ile karşılaştırıldığı bu çalışmada Moğol atasözlerinin örnekleme için Bülent Gül tarafından 2010 yılında yayımlanan *Moğol Atasözleri* adlı çalışmada yer alan malzeme kullanılmıştır. Tuva atasözleri için ise yine 2010 yılında yayımlanan B.K. Büdüp'ün *Tuva Üleger Domaktar Bolgaş Çeçen Söster* adlı çalışması kullanılmıştır. Bu çalışma hem kendinden önceki kaynaklarda geçen atasözlerini hem de Büdüp'ün kendi derlediği atasözlerini içermesi yönüyle geniş bir veri sağlamaktadır.

İnceleme

Mensur Atasözleri

Hem Türk dünyası hem de diğer topluluklarda atasözlerinin yapısal özelliklerine bakıldığında genellikle basit cümlelerden oluşan mensur metinler olduğu görülmektedir (Aktaş, 2020, s.62). Bu türden atasözlerinin hem Moğolcada hem de Tuva Türkçesinde de varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ancak bu örnekler özellikle Moğolcada oldukça az sayıdadır. Tuva Türkçesinde ise çok daha fazla sayıda örneği bulunmaktadır.

* Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fatoskaradag@cu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-5019-3432.

Moğol Atasözü:

Sanaa negtiin zayaa neg. “Aynı fikirde olan insanların kaderleri benzerdir.” (Gül, 2010, s.134).

Bu atasözüne göre aynı fikri paylaşan kişiler, genellikle birlikte hareket eder ve benzer sonuçlara ulaşır. Ortak amaç ve değerler, onları aynı yolda birleştirir.

Tuva Atasözü:

Möngünde dat çok. “*Gümüšte pas yok.*” (Büdüp, 2010, s.33).

Bu atasözü, hem somut hem de mecazî anlamlar taşır: Gümüş, doğası gereği paslanmaz bir metal olduğu için bu ifade, gümüşün temiz ve bozulmaz yapısını vurgular. İnsanlar arasında, saf ve temiz olan şeylerin iyi niyet, dürüstlük ya da ahlak gibi kavramların zamanla bozulmayacağını anlatır. Doğası gereği iyi olan şeyler, dış etkilerden zarar görmez. Değerli ve saf şeylerin korunabilir olduğuna ve bozulmaz doğasına işaret eder.

Manzum Atasözleri

Moğol ve Tuva atasözlerinin daha az sayıda olan mensur örneklerinin yanında asıl olarak manzum atasözlerinin kullanımının yaygın olduğu görülmektedir.

Moğol Atasözü:

Tos tsohison hün garaa doloodog,

Toos tsohison hün gara ugaadag.

“*Yağa vuran insan elini yalar, toza vuran insan elini yıkar.*” (Gül, 2010, s.137).

İnsanların yaptıkları işler ya da seçimler, onların yaşamlarını doğrudan etkiler. “Yağa vurmak,” olumlu veya kazanç getiren bir işi temsil eder; bu durumda kişi çabasının ödülünü alır. “Toza vurmak” ise boş, değersiz veya zarar verici bir işi simgeler; bu durumda kişi yaptığı işin olumsuz sonuçlarıyla uğraşmak zorunda kalır.

Moğol Atasözü:

İh boroo zam evdeh,

İh am er gutaah.

“*Çok yağmur yol bozar, çok konuşma insanı rezil eder.*” (Gül, 2010, s.106).

Bu atasözü, her şeyin kararında olması gerektiğini ve aşırılığın, ister doğada ister insan davranışında olsun, olumsuz sonuçlara yol açacağını belirtmektedir.

Tuva Atasözü:

Oor kiji karalıg,

Opçok kiji halalıg.

“*Hırsız insan evham, yaramaz insan bıkkınlık verir.*” (Büdüp, 2010, s.35).

Bu atasözü; hırsız ya da kötü niyetli bir kişi, çevresinde sürekli bir güvensizlik ve kaygı hissi yarattığını, yaramaz ya da sorumsuz bir kişi ise çevresindekileri bezdirdiğini, kötü karakter ve davranışların sadece bireye değil, çevresine de zarar verdiğini anlatmaktadır.

Tuva Atasözü:

Ösken çeri- töreen ie,

Öskelernii- soñgu ie.

“*Öz toprağı doğuran anne, yabancı toprağı üvey anne*” (Büdüp, 2010, s.38).

Bu atasözünde öz toprağı doğuran anne olarak görmekte ve kişinin kendi yurdunda kendini gerçek bir bütünlük içinde hissettiği ve doğrudan bir bağ kurduğu yer olarak gördüğünü; buna karşılık, “yabancı toprağı üvey anne” ifadesiyle de başka bir yerde hissedilen uzaklık, aidiyet eksikliği ve o toprağın kişiyi “benimsememesi” gibi bir duyguyu dile getirdiğini belirtmektedir.

Ercilasun (2020) DLT’deki atasözlerini incelediği çalışmasında atasözlerini tek kanatlı ve iki kanatlı olmak üzere iki grupta değerlendirmektedir. Tek yargı bildiren atasözlerini tek kanatlı, iki yargı bildiren atasözlerini iki kanatlı olarak adlandırmaktadır. Yapılan inceleme sonucunda hem Moğolca hem Tuvacada atasözlerinin çoğunlukla iki kanatlı ve manzum olduğu görülmektedir.

Tek Kanatlı Moğol Atasözü

Haant gazart,

Hart solon. “*Kral olan yerde halk çok olur.*” (Gül, 2010, s.100).

Liderin ya da yönetimin olduğu bir yerde halkın yoğunlaşması beklenir. Yönetim ve iktidar merkezi, doğal olarak insanları bir araya getirir ve toplumsal düzenin olduğu bir yeri işaret eder. Bu, otoritenin varlığını ve çekim gücünü ifade eder.

Güih nohoid

Güihgüi nohoi saad “*Koşan köpeğe, koşmayan köpek engel değildir.*” (Gül, 2010, s.98-99).

Çalışan, çabalayan bir insan, tembellik edenlerden etkilenmez. İnsanların kendi yollarına odaklanmaları gerektiğini, başkalarının durgunluğunun onları alıkoymayacağını ifade eder. Motivasyon ve çaba, dış etkenlerden bağımsızdır.

Tek kanatlı Tuva atasözü

Söülgü teveniñ çüğü aar. “*Sonuncu devenin yükü ağır olur.*” (Büdüp, 2010, s.41).

Son sırada olan kişi veya iş, genellikle daha fazla yük ya da sorumlulukla karşı karşıya kalır. Bu atasözü, hayatın adil olmayan yönlerine ya da sonuncu olmanın getirdiği dezavantajlara işaret eder.

Aktıg kiji ak dives. “*Suçsuz kişi ak demez.*” (Büdüp, 2010, s.10).

Masum bir kişi, suçlanmadıkça kendini savunma ihtiyacı hissetmez. Suçsuzluğun bir kanıtı ya da açıklamaya ihtiyaç duymadığı ifade edilir. Bu atasözü, dürüstlüğü ve doğru davranışın doğal bir durumu yansıttığını vurgular.

İki Kanatlı Moğol Atasözü

Haan öörin orond **hündegddeg,**

Merged oron bühend **hündlegddeg.**

“*Kral sadece kendi memleketinde saygı görür, bilim insanları her memlekette saygı görür.*” (Gül, 2010, s.100).

Yukarıdaki atasözünde iki eylem kullanıldığı ve iki kanatlı atasözü kategorisine uygun olduğu görülmektedir.

Gedes tsadval geree **martaj**

Gergii avbal eejee **martah**

“*Karnı doyan evini unuttur, evlenen annesini unuttur.*” (Gül, 2010, s.97). Örnekte yer alan atasözü de iki eylem içerdiğinden iki kanatlı atasözü olarak değerlendirilebilir.

İki Kanatlı Tuva Atasözü

Algı çugazı **oylur,**

Söök çugazı **sıylır.**

“*Derinin incesi delinir, kemiğin incesi kırılır.*” (Büdüp, 2010, s.10) örneğinde de iki eylem yer almakta ve bu atasözü de iki kanatlı atasözü olarak değerlendirilmektedir.

Kıs urug ine-çüskük **deer**

Oool urug ottuk-bijek **deer**

“*Kız çocuk iğne yüksük der, erkek çocuk çakmak bıçak der.*” (Büdüp, 2010, s.32).

Yukarıda yer alan atasözleri, birden fazla eylemi içermesi ve bu eylemler arasında anlamlı bir ilişki kurması bakımından “iki kanatlı atasözleri” kategorisinde değerlendirilebilir. Bu tür atasözlerinde genellikle bir olay veya durumun sonucu, başka bir eylemle ya da olguyla ilişkilendirilerek ifade edilir.

Dörtlük Biçimindeki Atasözleri

Hem Moğolcada hem Tuva Türkçesinde atasözlerinin dörtlük formunda kullanılabildiği görülmektedir. Moğol atasözlerinde, anlamca bağlantılı iki ayrı atasözünün birleştirilerek bir bütün oluşturduğu görülmektedir. Örneğin:

Moğol Atasözü:

Çonomoos aisan hün,

Mal ösgödöggüi.

Nomnoos aisan hün,

Erdem surdaggüi.

“*Kurttan korkan insan, sığır yetiştirmez. Kitaptan korkan insan bilgi öğrenmez.*” (Gül, 2010, s.19).

Bu dörtlükte, korku ve öğrenme arasındaki ilişki anlam derinliğiyle ifade edilir. Her iki çift mısra, birbiriyile bağlantılı anlam taşır ve öğretici bir mesaj verir.

Tuva Atasözü:

Baştak-daa bolza,
Baştıg, uştug.
Oyon-daa bolza,
Öylüg baştıg.

“Şaka da olsa başı sonu (ölçüsü olur.) Oyun da olsa gerçeğe uygun (olur).” (Büdüp, 2010, s.81).

Tuva atasözünde de iki anlamlı yapı birleştirilerek bir bütünlük oluşturulmuş ve oyun ve şaka gibi gündelik hayata dair kavramlar üzerinden ahlaki bir ders verilmektedir.

Atasözlerinde Uyak

Moğol atasözlerinin en önemli özelliklerinden birisi atasözlerinin bir şiir içerisinde yer alan beyitler gibi müzikaliteye sahip olmasıdır. Yüzyıllar boyu bozkır hayatı yaşayan Moğollar atasözleri içerisinde yer alan baş uyak, aliterasyon ve redifler aracılığıyla atasözlerinin kolayca ezberlenmesini ve kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlamışlardır (Gül, 2010, s.13).

Moğol atasözlerinde *tolgoi holboh* “baş uyak yapmak” ve *süül holboh* “mısra sonu uyak yapmak” terimleri ile uyak yapma geleneği ifade edilmektedir. Baş uyak ünlü bir ses olursa bu ses aynen tekrarlanır ve a~e, ı~i, o~u ve ö~ü denk kabul edilmektedir. Baş uyak ünsüz olursa o zaman ünsüzden sonra gelen ses de aynen tekrarlanır. (Tekin, 1965, 28’den Gül, 2010, s.17).

Türklerde de kafiye geleneğinin eski Türk şiirinden itibaren görüldüğü bilinmektedir. Barutçu Özönder (1991) “eski Türk şiirinin değişmeyen, kasıtlı ve gerekli unsuru” olarak aliterasyonu göstermektedir. Buna bağlı olarak Budist ve Manihaist Türk şiirinde baş kafiyenin geliştiğini de belirtmektedir. Özönder (2002) ayrıca Türk şiirinin oluşumunda atasözlerinin kaynaklık ettiğini de eklemektedir. (Gül, 2010, s.14).

Türk şiirinde Moğol şiirinde de görülen baş uyak ve Arap- Fars şiirinin etkisiyle DLT’deki halk şiiri örneklerinde görülen son uyak olmak üzere iki tür uyak vardır. Hatta Moğol atasözlerinde görülen baş uyaklı şiir söyleme geleneğinin Türklere Moğollardan geçtiği düşünülmektedir. Ancak Şinasi Tekin (1965) bunun iki millet arasında geçmişten bu yana devam eden bir geleneğin sürdüğünü belirtmektedir. Bu benzerliğin ortak kökene sahip olmakla, akraba dil olmalarıyla ilişkili olabileceğini eklemektedir (Gül, 2010, s. 15).

Moğol Atasözü:

Baatar hün neg sumand
Bayan hün neg zudand

“Kahraman insan bir kurşunluk, zengin insan bir kuruşluk” (Gül, 2010, s.18).

Baş uyak ve aliterasyonlu şiir söyleme geleneği Tuva, Hakas, Altay gibi Türk dillerinde daha canlı bir şekilde yaşamakta ve gelenek olarak da kullanılmaktadır.

Tuva Atasözü:

Kidistiñ ekizi salıjında
Kijiniñ ekizi büdäjünde.

“Keçenin iyisi serilişinde, insanın iyisi yapısında (karakterinde).” (Büdüp, 2010, s.27).

Bu atasözü, bir şeyin (bu örnekte keçenin) ne kadar iyi olduğu, onun doğasında veya karakterinde olduğu gibi, bir insanın da gerçek iyiliğinin, dış görünüşünden veya yaptıklarından çok, içsel yapısında ve karakterinde olduğunu anlatır. Keçenin iyi olmasını onun doğal hâlinde, seriliş şekliyle ilişkilendirerek, insanın iyi olduğunu da doğasından anlamamız gerektiğini vurgular.

Dağ körgende börü omak,

Day körgende, çeen omak

“Dağ gördüğünde kurt neşeli, dayısını gördüğünde yeğen neşeli.” (Büdüp, 2010, s.19).

Bu atasözü, doğal ortamda bir canlının (burada kurt) özgür hissetmesiyle ve güçlü bir aile bağının önemini anlatmak için kullanılır. Burada kurdun dağda neşeyle dolaşması, doğasında bulunan gücü ve özgürlüğü simgelerken, yeğenin dayısını gördüğünde hissettiği neşe de aile bağlarının sıcaklığını ifade eder.

Atasözlerinde Kullanılan Gramer Yapıları

Geniş Zaman Kullanımı

Moğol atasözlerinin gramer yapıları incelendiğinde genellikle geniş zaman ve emir kipinin kullanıldığı görülmektedir. Geniş zaman yapısı *-dag, -deg, -dog, -dög, -na, -ne, -no, -nö* ekleri ile kurulmaktadır (Gül, 2010, s.).

Moğol Atasözü:

Biyeiin böhöör negiig davna,
Bilgiin böhöör olnıg davna.

“Vücut gücüyle birisini, hüner gücüyle hepsini yenersin.” (Gül, 2010, 79).

Bu atasözü, zekânın ve bilginin, geçici ve sınırlı olan fiziksel güçten daha değerli olduğunu ve kalıcı başarılar elde etmek için akıl ve becerinin kullanılması gerektiğini öğütler.

Tuva atasözlerinde de Moğol atasözlerinde olduğu gibi çoğunlukla geniş zaman yapısının kullanıldığı görülmektedir.

Tuva Atasözü:

Öşken ot kıvar
Ölgen kiji turbas

“Sönmüş ateş yanar (fakat) ölen kişi geri gelmez.” (Büdüp, 2010, s.39).

Bu atasözünde hayatta kaybedilen ya da zayıflayan bir şeyin yeniden canlanabileceğini, eski hâline gelebileceğini veya telafi edilebileceğini ancak ölümün nihai olduğunu ve geri döndürülemez bir gerçeklik olduğu hatırlatılır. İnsanlar, ölüm karşısında çaresizdir ve bu, yaşamın değerini bilmeyi öğütler.

Emir Kipi Kullanımı

Moğol atasözlerinde genellikle emir kipi de kullanılan yapılarıdır. Bu kipi 2. teklik şahsının kullanımının yaygındır.

Moğol Atasözü:

Agtaa şalgaj uraldaand or,
Byaraa medej barildaand or.

“Atımı deneyerek yarışa gir, gücünü bilerek güreşe gir.” (Gül, 2010, s.59).

Atasözü, bir işe kalkışmadan önce kişinin kendi yeteneklerini ve sınırlarını tanıması gerektiğini öğütler. Gereksiz risklere girmemek ve daha bilinçli kararlar almak için kişinin kendisini tanıması şarttır.

Tuva atasözlerinde de emir kipinin oldukça yaygın bir biçimde kullanıldığı görülmektedir. Emir olumsuz biçiminin ise daha yaygın bir biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Tuva Atasözü:

Börüge hoy kadartpa
Çazyga hımış tuduspa.

“Kurda koyun otlatma, açgözlüye kepçe tutturma.” (Büdüp, 2010, s.17).

Bu atasözü, güvenilmez veya doğası gereği uygun olmayan kişilere sorumluluk verilmemesi gerektiğini öğütlemektedir.

Sonuç

Tuva ve Moğol atasözleri, kültürel ve dilsel etkileşimlerin, toplumsal değerlerin ve dünya görüşlerinin nesiller boyu aktarılmasında önemli bir role sahiptir. Her iki toplumun da tarihsel ve coğrafi bağlamda etkileşim içinde olması, atasözlerinde de kültürel ve dilsel etkileşimler olduğunu göstermektedir. Tuva Türkçesi, Eski Türkçenin arkaik özelliklerini koruyan bir dil olarak, Moğol kültürünün etkilerini söz varlığında ve atasözlerinde barındırırken, kendi özgün dilsel ve kültürel kimliğini de muhafaza etmiştir. Tuva Türkçesinin özellikle söz varlığında Moğol kültürünün etkisi açıkça görülmektedir. Bu durum söz varlığının yanı sıra atasözlerinin yapısal özelliklerinde de kendini göstermektedir. İki atasözünün birleşiminden oluşan dörtlük biçimindeki atasözlerinin baş uyak ve aliterasyon gibi unsurların sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Tuva atasözlerinde de aynı şekilde baş uyağın sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu durumun sözlü edebiyatın hafızaya dayalı aktarım geleneğinin bir sonucu olduğunu düşünmek mümkündür. Kimi araştırmacılarca bu geleneğin Türklerden Moğollara geçtiği görüşü benimsenmiştir. Ancak bu konuda kesin bir yargıya ulaşmak zordur.

Kaynakça

- Aça, M. (2011). Tıva atasözleri. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 3(12), 29-50.
- Aksan, D. (2000). *En eski Türkçenin izlerinde*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Aksan, D. (2007). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aktaş, E. (2020). *Hakas atasözleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- Arıkoğlu, E., & Tosun, İ. (2024). *Tuvaca-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Barutçu Özönder, F. S. (1991). Maniheizt ve Budist çevrelerde Türk şiiri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, (s. 67-87). Ankara.
- Büdüp, B. K. (2010). *Tıva üleger domaktar bolgaş çeçen söster*. Kızıl: Tıvanıñ Yu. Ş. Kyunzegeş Attıg Nom Ündürer Çeri.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki şiirler ve atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Gül, B. (2010). *Moğol atasözleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer wortschatz mit alttürkischen und mongolischen parallelen*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Ölmez, M. (2009). Tuva atasözlerinden seçmeler. *Sibirya İncelemeleri*, 4(1), 51-128.

5. BÖLÜM

TÜRK ATASÖZLERİNDE ÖNE ÇIKAN DEĞERLER, KAVRAMLAR VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ

Atasözü Derlemelerinde Sık Tekrarlanan Atasözleri Üzerine Gözlemler

Engin Çetin *

Giriş

Coğrafya ve yaşam tarzı yakınlığı sebebiyle atasözlerinin az bir bölümü başka toplumlardan alınabilmekte birlikte atasözlerinin çoğu o toplum tarafından üretilir. Toplumlar atasözlerini ortaya koyarken önem verdikleri değerleri öne çıkarırlar. Önem verdikleri kavramları, kültürel değerleri atasözlerinde sıklıkla kullanırlar. Bu durum, bir yandan bu değerlerin çok sayıda atasözünde yer alması bir yandan da söz konusu atasözlerinin çok kez tekrarlanması şeklinde karşımıza çıkar. Toplumlar doğal olarak bazı değerleri ve bu değerleri temsil eden kavramları olumlu yönleriyle öne çıkarırken beğenilmeyen varlıkları ve anlayışları da olumsuz yönleriyle öne çıkarırlar. Böylece hem olumlu hem de olumsuz değerler gelecek kuşaklara aktarılmak üzere bu atasözleri geçmişten günümüze kullanılagelir.

Çalışmanın başında bazı atasözlerinin çok tekrarlanmasının en önemli sebebinin önemsenen değerlerin öne çıkarılma isteği olduğu düşünülürken konuyla ilgili başka bazı sorular da bulunmaktadır. Bunlardan biri, söz konusu atasözlerin sık tekrarlanmasının sebebinin bu sözleri müelliflerin kendilerinden önceki müelliflerden alıntılanmış olup olmayacağı sorusudur. Ancak, bu sorunun cevabını bulmanın en kolay yolu söz konusu atasözlerinin günümüzde kullanılıp kullanılmadığını belirlemekten geçmektedir. Bir atasözü günümüzde de kullanılıyor ve çeşitli sözlüklerde tekrarlanıyorsa Osmanlı dönemindeki müelliflerin bu sözlerin derlenmesi konusunda birbirlerinden etkilenmedikleri ortaya çıkmakta, bu sözlerin tekrar edilmesinin sebebi olarak önemli görülen kültürel değerlerin yaşatılması isteği öne çıkmaktadır.

Bu bölümde Anadolu sahasında 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar telif edilen atasözü derlemelerindeki sık kullanılan Türk atasözlerinden hareketle Türk kültüründe değerli görülen, beğenilen varlıklar ve değerler, yapılması gerektiği ifade edilen fiillerle değersiz görülen, beğenilmeyen varlıklar ve yapılmaması gerektiği belirtilen fiiller üzerinde durulacaktır. Anadolu sahasındaki atasözü derlemeleri 15. yüzyıla kadar gitmektedir. Bu tarihten önce de Anadolu’da gelişen Türk edebiyatının ürünlerine serpiştirilmiş olarak atasözlerine rastlanmaktadır. Klasik Türk edebiyatı ürünlerinde atasözü kullanımı da giderek artan ve hatta varlığı söz sanatı kabul edilen bir durum arz etmiştir. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı müelliflerinin derlemeleri yanında İstanbul’a Avrupa ülkelerinden gelen gayrimüslim müelliflerin hazırladıkları derlemelerde ve dil bilgisi kitaplarında da çok sayıda atasözü kaydedilmiştir. Dolayısıyla okuduğunuz bu çalışma söz konusu derlemelerin atasözü malzemesini içermektedir.

Çalışmada yer alan atasözleri *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Atasözleri Projesi* veri tabanından (derlem.cu.edu.tr) 14 Ekim 2024 tarihinde elde edilmiştir. Bu tarihte proje veri tabanındaki toplam söz sayısı 18324 olarak kaydedilmiştir. Söz konusu tarihten günümüze ve projenin tamamlanması beklenen 15 Eylül 2025 tarihinde veri tabanındaki söz sayısı değişiklik göstereceğinden buradaki sıklık sayılarının ve bazı atasözlerinin sırasının değişebileceği göz önünde bulundurulması gereken bir unsurdur.

Aşağıdaki tabloda Anadolu sahasına ait 15 – 20. yüzyılları kapsayan dönemdeki sık kullanılan atasözleri ve bu atasözlerinin deşikeleri, çok kullanılanlardan az kullanılanlara doğru sıralanmıştır. Sıralamada en son 10 kez tekrarlanan atasözüne yer verilmiştir. Bu durumda söz konusu eserlerde en çok 18 kez, en az 10 kez tekrarlanan toplam farklı 62 atasözü yer almıştır:

* Prof. Dr. Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ecetin@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5720-9126.

	Atasözü	Kaydedildiği En Eski Tarih	Sıklık Sayısı
1	Kendi düşen ağlamaz.	15	18
2	Zahmetsiz lokma (bal) yenmez. Belasuz bal olmaz. Bela çekmeyince bal yenmez. Zahmetsiz bir şey olmaz. Zahmetsüz lokma yenmez.	15	18
3	Atılan ok dönmez. Atılan ok gerü dönmez	15	18
4	Bugünkü yumurta yarunki tavuktan yeğdür. Yarunki tavukdan bugünkü yumurta eyidür	17	17
5	Müft sirke baldan tatlıdır. Sirke müft balden datlu. Bād-ı hevā sirke baldan tatlıdır.	18	17
6	Deliye her gün bayram. Deliye göre her gün düğün, bayram. Deliye göre her gün bayram.	17	16
7	Ayı karın doymayınca oynamaz. Aç ayı oynamaz. Aç ayı oynamaz, aç ite menzil olmaz, aç pehlivan meydana gelmez. Aç ayı oynamaz; aç köpek av almaz; aç at arpa keser; amma pertav almaz; aç insan iş görmez, söz anlamaz; velhasıl açlığa şaka olmaz. Aç ayı oynamaz, aç at pertav almaz, aç köpek av almaz, aç karın meram anlamaz.	17	15
8	Yavuz sirke küpüne ziyan eyler. Sert sirke kendi kabına zarar eder. Sarb sirke kendü kabına yagudur. Sarb sürke gendu kabin acidur. Keskin sirke kendi kabına zarar eder. Keskin zekâ baş parlatır, keskin sirke kabını patlatır. Ziyân ider kabına sarı sirke.	16	15
9	Küçük taş baş yarar. Begenmedigün taş baş yarar. Umulmayan taş baş yarar.	17	15
10	Anasın gör kızın al, kıyısın gör bezin al. Ketenin kenarını gör bezini al, kızın anasını gör kızını al. Kızın anasını gör, özünü al; kenarını gör, bezini al. Anasın gör kızın al, kıyısın gör bezin al. Anasın bak kızını al, kenarına bak bezini al. Gör kenarı bez al, gör anasın kız al.	15	15
11	Tag Tagka kavuşmaz kişi kişiye kavuşur. Dag Daga ulaşmaz insân insana ulaşur. Dag dag ile kavuşmaz, adem adem ile kavuşır.	11	15
12	Azı bilmiyen çoğı hiç bilmez. Azı bilmeyen çoğu da bilmez.	15	15
13	El eli yur, iki el yüzi yur. El eli yıkar, el yüzü. El eli yıkar ikisi de yüzünü.	17	14
14	Denize inanma, dayanma! Beylere inanma suya dayanma kış gününe inanma, avrat sözüne aldanma atın yügrüğine dayanma. Ere inanma, suya dayanma. Suya inanma yele dayanma. Beglere inanma suya tayanma günün güzelliğine atın gençliğine karı sözine güvenme. Suya dayanma, Osmanlıya inanma.	20	14
15	El için ağlayan göz çıksun. El için ağlayan gözsüz kalır.	15	14
16	Bahşış atın dişine bakılmaz.	15	14

YAPI, ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN TÜRK ATASÖZLERİ

	Pişkeş atıñ dişine bakılmaz.		
17	Birin birin miñ bolur tama tama köl bolur. Damlaya damlaya göl olur. Damla damla göl olur düşmen gözi kör olur. Damlar damlar göl olur akar gider seyl olur.	11	14
18	Demir tavında dövülür, kız çağında sevilir. Demir tavında gerek, bıçak kılavında gerek, derler. Demir tavında yapılır. Demir tavında yaraşır. Demir tavında yapışur. Kılıç kılavında, demir tavında gerek.	17	13
19	Gelmek iradet gitmek icazet.	15	15
20	Dokuz cebeli soyamadı bir yalınız açı. Dokuz harami bir çıplığı soyamamış. Bir çıplakı on cebeli soyamaz. Tokuz harami bir çıplığı soyamamış. Bir çıplakı bin zırhlı soyamaz. Bir çıplakı kırk harami soyamaz. Bir çıplakı biñ cebelü soymaz.	17	13
21	Eylük eyle, denize bırak balık bilmezse halik bilür. Hayr eyle deñize bırak balık bilmez ise halik bilür. Eyülik eyle deryada baluk bilmezsa halik /Allah/ bilür.	17	13
22	Dost ile ye iç satu bazar eyleme. Dost ile ye iç ema alış veriş etme. Dostuñ ıla yeyüp içersen alış veriş etme, zira yemek içmek kantar ile, alış veriş miskal ile.	15	15
23	Ayıpsuz yar isteyen yarsuz kalur.	15	14
24	Egri otur, doğru soyle.	17	14
25	Baluk başdan kokar. Balık başından yıyır.	15	12
26	Hizmet etmegi öğrenmeyen efendilik dahi edemez. Hidmet etmek öğrenmeyen efendilik dahi etmez.	17	12
27	Korkak bazirgân fayda etmez. Korkak bezirgân ne kâr eder, ne zarar. Korkak bezirgân ne assı eder ve ne ziyan.	15	12
28	At bineniñ kılıc kuşananiñ. At binenin, kılıç kuşananın, köprü geçenindir.	17	12
29	Karaya sâbün deliye ögüt ne eylesin? Karaya sabun neylesin.	17	12
30	Bal bal demekle ağız tatlu olmaz.	15	12
31	Gönlek kaftandan yakındır. Gömlek kaftandan yakındır.	17	12
32	Gönül kimi sever ise güzel odur.	16	12
33	Nasibünde var ise gelir Yemen'den, nasibünde yok ise düşer dehenden. Nasibiñ var ise gelür Yemenden.	17	12
34	Yatan arslândan gezen tilki yegdir. Oturan arslandan gezen tilki yegdür. Yatan arslandan diri tilki yegdir.	17	12
35	Şeriatüñ kesdiği parmak acımaz. Şeriatla kesilen parmak acımaz. Şeriatın kesdiği barmak acımaz. Acımaz şer ile kesilse engüşt.	16	12
36	Yorganıña göre kösil. Yorganına göre ayagını uzatmalıdır.	15	12
37	Araba kırılınca yol gösteren çok olur.	19	11
38	Düşmen karınca ise dahi fil yerine say. Düşmen karınca ise dahi fil gibi san.	17	10
39	Yemiş ye ağacın sorma.	15	10
40	Yatur sipahiden yeler köpek yegdür	15	10

41	Kışdan sora bahar olur.	17	10
42	Eski dost düşman olmaz yenşinden vefâ gelmez. Eski dost düşman olmaz.	10	4
43	Akılsız dostdan akıllu düşmen yegdir. Akıllu düşman, akılsız dosttan yeğdir.	19	10
44	Kul hatâsız olmaz hatâ tevbesiz olmaz. Kul hatâsuz olmaz afv eder efendisi.	19	10
45	Koşşu tavuğı koşşuya kaz görünür. Koşşunuğ tavuğı kaz görünür.	18	10
46	Adem ademe gerekdir.	19	10
47	Kurt tüyünü değışdirir huyunu değışdirmez.	19	10
48	Tez giden tez yorulur.	19	10
49	İnsan insanuğ aynasıdır.	17	10
50	Yaramaz demirden eyi kılıç olmaz.	18	10
51	Aglamayan çocuga meme vermezler.	18	10
52	Çok yaşayan çok bilmez; çok gezen çok bilir.	18	10
53	Dilden gelen elden gelse her fukara paşa olur.	18	10
54	Allah deyen mahrûm kalmaz.	18	10
55	Ateşden korkan tütünden sakınur.	18	10
56	Gözden irak olan gönülden dahı irak olur.	11	10
57	İki karpuz koltuga sığmaz.	18	10
58	Kesilen kol, kırılan cam yerine gelmez.	20	10
59	Kuşdan korkan darı ekmez.	20	10
60	Tutılmayan oğrı begden doğrı.	20	10
61	Uyuyan yılanuğ kuyruğına basma.	20	10
62	Aç tavuk kendini arpa ambarında görür.	19	10

Listelenen 62 atasözü, içerdığı kavram alanları bakımından aşağıdaki şekilde ele alınabilir:

Acelecilik (1)

Tez giden tez yorulur.

Aile Bağları (1)

Gönlek kaftandan yakındır.

Ailenin (Soyun) Önemi (3)

Anasın gör kızın al, kıyısın gör bezin al.

Yaramaz demirden eyi kılıç olmaz.

İnsan insanuğ aynasıdır.

Akıl (1)

Akılsız dostdan akıllu düşman yeğdir.

Akıl Verme (1)

Araba kırılınca yol gösteren çok olur.

Algı (3)

Gönül kimi sever ise güzel odur.

Koşşu tavuğı koşşuya kaz görünür.

Tutılmayan oğrı begden doğrı.

Bilinçsizlik (1)

Deliye her gün bayram.

Birikim (1)

Birin birin miğ bolur tama tama köl bolur.

Cesaret (2)

Korkak bazirgân fayda etmez.

Kuşdan korkan darı ekmez

Denge (2)

İki karpuz koltuğa sığmaz.

Dost ile ye iç satu bazar eyleme.

Doğruluk, dürüstlük (1)

Eğri otur, doğru soyle

Dostluk (1)

Eski dost düşman olmaz yenşinden vefâ gelmez.

Dünyanın küçüklüğü (1)

Tag Tagka kavuşmaz kişi kişike kavuşur.

Emek, gayret, çalışkanlık (6)

Zahmetsiz lokma (bal) yenmez.

Oturan arslandan gezen tilki yegdür.

Yatur sipahiden yeler köpek yeğdür

Zahmetsiz bal yenmez.

Dilden gelen elden gelse her fukara paşa olur.

Bal bal demekle agız tatlu olmaz.

Fedakârlık (1)

Eylük eyle, denize bırak, balık bilmezse halik bilür.

Geri dönüşsüzlük, etkisizlik (3)

Atılan ok dönmez.
Kesilen kol, kırılan cam yerine gelmez.
Karaya sâbün deliye öğüt ne eylesin?

Güvensizlik (1)

Denize inanma, dayanma.

Hediyeleşme (3)

Müft sirke baldan tatlıdır.
Bahşiş (peşkeş) atun dişine bakılmaz.
Yemişin ye, ağacın sorma.

Huy (1)

Kurt tüyünü değışdirir huyunu değışdirmez.

İş birliğı, dayanışma (1)

El eli yur, iki el yüzü yur.

Kanun, Töre (1)

Şeriatün kesdiği parmak acımaz.

Karşılık ve Emek (1)

Ayı karın doymayınca oynamaz.

Korku ve Korkusuzluk (1)

Ateşten korkan tütünden sakınır.

Kusur (2)

Ayıpsuz yar isteyen yarsuz kalur.
Kul hatasız olmaz, hata tevbesiz olmaz.

Küçümseme (2)

Düşmen karınca ise dahi fil yerine say.
Küçük taş baş yarar.

Liyakat (2)

At bineniğ kılıc kuşananığ.
Yaramaz demirden iyi kılıç olmaz.

Sabır (3)

Damlaya damlaya göl olur.
Kışdan sora bahar olur.
Hizmet etmegi öğrenmeyen efendilik dahi edemez.

Sevginin geçiciliğı (1)

Gözden irak olan gönülden dahi irak olur.

Sorumluluk(1)

Kendi düşen ağlamaz.

Sosyal İlişkiler (1)

Adem ademe gerekdir.

Sükûnet (1)

Yavuz sirke küpüne ziyan eyler.

Talep etme (1)

Ağlamayan çocuga meme vermezler.

Talih (1)

Nasîbünde var ise gelir Yemen'den, nasîbünde yok ise düşer dehenden.

Tecrübe (1)

Çok yaşayan çok bilmez; çok gezen çok bilir.

Tedbirli olmak (2)

Yorganına göre kösil
Uyuyan yılanın kuyruğına basma

Tevekkül (1)

Allah dēyen mahrûm kalmaz.

Yabancılık (1)

El için ağlayan göz çıksun.

Yetinme (2)

Bugünkü yumurta yarünki tavuktan yeğdür.
Azı bilmeyen çoğı hiç bilmez.

Yönetici sorumluluğı (1)

Balık başdan kokar.

Zamanlama (1)

Demir tavında dövülür, kız çağında sevilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda kavram alanlarına göre alfabetik olarak sıralanan ve parantez içinde sıklık sayısı verilen Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri Projesi verilerine göre 14 Ekim 2024 itibarıyla Türkçenin tarih içinde en sık kullanılan atasözlerinde emek, gayret, çalışkanlık kavramının 6 atasözü ile öne çıktığı görülmektedir. Ailenin (soyun) önemi, sabır, hediyeleşme, cesaret, denge, tedbirli olmak, eldekiyle yetinmek, küçük görmek gibi kavramlar da önem verilen diğer kavramlardır. Bu kavramlar içinde iyi olanlar övülmüş ve bu iyiliklerin var olması istenmiş, kötü kavramlar ise doğal olarak yerilmek, varlığının kötü sonuçlar doğuracağı belirtilmek üzere kullanılmıştır.

Eldeki atasözlerinin bir bölümünün 11. Yüzyılda Divânu lugâti't-Türk'e, bir kısmının Anadolu sahasında 15. Yüzyılda kaleme alındığı bilinen Kitâb-ı Atalar adlı esere kadar gittiği görülmektedir. Bunun yanında en sık kullanılan 62 atasözünün yüzyıllar içinde kesintiye uğramığı, yıllar içinde geçmişten günümüze ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu atasözlerinin varlığını yüzyıllar içinde sürdürmesinin en önemli sebebi şüphesiz söz konusu atasözlerinin taşıdığı değerlerin yüzyıllar içinde geçerliliğini korumasıdır. Bu değerler aynı zamanda sadece Türk toplumu açısından değil dünyadaki diğer toplumlar bakımından da önemli, öne çıkarılan değerlerdir. Bu sebeple benzer kavramların öne çıkarıldığı atasözlerine farklı toplumlarda da rastlamak mümkündür. Örneğin eldeki az ile yetinmenin henüz gelmemiş olan çoktan iyi olduğunu anlatan, eldekiyle yetinmeyi öğütleyen *Bugünkü yumurta yarınki tavuktan yeğdir* veya *Bugünkü tavuk yarınki kazdan yeğdir* atasözü, Levant bölgesi Arap lehçesinde tespit edilen ve okuduğunuz bu eserde Muna Yüceol Özezen'in hazırladığı bölümde belirtilen *Eldeki bir serçe ağaçtaki bin serçeden daha hayırlıdır* atasözü neredeyse aynıdır. *Akıllıyla cehennemde yaşamak, ahmakla cennette yaşamaktan iyidir* (Güneş 1999: s. 23) şeklindeki Rus atasözünün yukarıda verdiğimiz ve aklın, bilincin önemini ortaya koyan *Akılsız dosttan akıllı düşman yeğdir* atasözüne benzediği açıkça görülmektedir. *Başkasının elindeki börek büyük görünür* (Güneş 1999: s. 26) atasözü algının öne çıktığı *Konşu tavuğu konşuya kaz görünür* atasözüne çok benzer. Çalışmanın yanında sözün bir işe yaramayacağını anlatan *Bal bal demekle ağız tatlı olmaz* Türk atasözünün ise Rusçada neredeyse aynı oluşu dikkat çekicidir. Rusçadaki atasözü şu şekildedir: *Bal hakkında ister bir sene düşün, ağız tatlanmaz* (Güneş 1999: s. 30). Böylelikle geçmişten günümüze toplumlara yön veren değerlerin yeryüzündeki bütün toplumlarda ortak değerler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte atasözlerinin pek çoğunun evrensel değerler dışında sadece o toplum tarafından önemsenen, o topluma has özellikleri ve değerleri söze döktüğü de unutulmamalıdır.

Kaynaklar

- Alemdar, E. (2018). *Kaynaktan Eğitime Atasözleri Ve Deyimler Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası (1.-538. Sayfalar)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü
- Bekar, B. (2019b). *Batı Kültüründe Türk Atasözleri (16-19. Yüzyıl)*. Ankara: Kömen Yayınları.
- Güneş, S. (1999). *Türk ve Rus Atasözleri Arasındaki Benzerlikler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Velet İzbudak (1936). *Atalar Sözü*. İstanbul.
- Türksoy, S. (2019). *Kaynaktan Eğitime Atasözleri Ve Deyimler Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası 2. Cilt 1446.-1554. Sayfaları Arası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

<http://derlem.cu.edu.tr> (Erişim tarihi: 14.10.2024)

Kazak Atasözlerinde Yer Alan Söz Sanatları

Uğur Gürsu*

Giriş

Atasözlerini; halk tarafından oluşturulan, bir öğüt, yasaklama, tavsiye, yönlendirme veya ders içeren, biçimleri değişmeyen veya çok az değişime uğramış olan özlü sözler olarak tanımlamak mümkündür. Kazak Türkçesinde atasözleri için *makal* ve *métel* olmak üzere iki terim kullanılmaktadır. Bunlardan *makal*, Kazak araştırmacı Muzaffar Elimbay tarafından şöyle tarif edilmektedir: *Makal* dediğimiz, hayatın değişimlerini içeren ve onları ifade eden, bir veya iki bölümden oluşan, ilk bölümünde şart veya genel düşünce, son kısmında ise neticeyi bildiren özet halinde fikir yer alan, yapısı sağlam, epey kısa ve ahenkli halk nasihatidir (Askar: 2005, 4). *Métel* ise aynı araştırmacı tarafından şöyle tanımlanmaktadır: *Métel* dediğimiz, halk arasında çok yayılmış olan, neticesi bulunmayan, vermekte olduğu dersi sonuçlandırmayan, mukayesede bulunmayan, kısa, öğüt verici halk sözüdür (Askar: 2005, 4).

Söz sanatları manzum olsun, mensur olsun pek çok edebi eserde karşımıza çıkmaktadır. Edebi metinlerde söz sanatlarının kullanılması eseri estetik yönden zenginleştirdiği gibi, eserin okuyucuda uyandırdığı duyguların şiddetini artırmakta ve onun akılda kalıcılık özelliğini güçlendirmektedir. Atasözlerinin verdiği öğüdün veya altını çizdiği uyarının etkisinin artırılmasında ve atasözlerinin cümle yapısının korunabilmesinde söz sanatlarının önemli katkısının olduğu kuşkusuzdur.

Kazak Türkçesindeki Atasözlerinde Yer Alan Söz Sanatları

1. Teşbih: Sözü daha etkili kılmak için, aralarında çeşitli bakımlardan ilgi bulunan iki varlıktan, benzerlik bakımından güçsüz olanın nitelikçe daha üstün olana benzetilmesidir (Dilçin: 1999, 405).

Aytkan söz atkan ok, kaytpaydı. (Söylenen söz atılan oktur, dönmez.)

Erdiñ eki ezüwi kazına. (Erkeğin iki dudağı hazinedir.)

Jaman söz janga kirgen tiken, jaksı söz taptırmaytın em. (Kötü söz ruha batan dikendir, iyi söz bulunmaz ilaçtır.)

2. İstiare: İstiare, bir nesneyi kendi adının dışında, farklı yönlerden benzerlik gösterdiği başka bir nesnenin adıyla anmaktır. Benzetme öğelerinden yalnız benzetmelik ile yapılan istiare çeşidine “açık istiare”, sadece benzetilen ile yapılan istiareye ise “kapalı istiare” denir (Dilçin: 1999, 412 ve 414).

Tildi noktalañ başıñ saktaladı. (Dile yular takarsan başın korunur.)

Arıstan bolsañ jaw üşin, tülkidey bolsın édisiñ (Aslan olsan düşman için, tilki gibi olsun hilen.)

3. Mecaz-ı Mürsel: Mecaz-ı Mürsel, bir sözün gerçek anlamının dışında, benzetme amacı güdülmeksizin kullanılmasıdır. Bu söz sanatında bir sözcük mecaz anlama, iki şey arasında çeşitli ilgiler kurularak aktarılır. Bu ilgiler parça-bütün, neden-sonuç, özel-genel vb.dir (Dilçin: 1999, 415).

Édepsiz ayak bok basadı. (Edepsiz ayak boka basar.)

Akpa kulakka aytkan söz ağıp ketedi, kuyma kulakka aytkan sözdü kuyıp aladı. (Umursamaz kulağa söylenen söz akıp gider, çabuk kavrayan kulağa söylenen söz kulak doldurur.)

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ugursu@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8188-6402>.

4. Kinaye: Hem gerçek anlamı hem de mecaz anlamı cümleye uyan bir sözcüğü mecaz anlamıyla kullanma sanatıdır. Sözün gerçek anlamından da bir sonuç çıkmakla beraber, asıl olan mecaz anlamıdır (Dilçin: 1999, 416).

Awzı kıysık bolsa da, baydın balası söylesin. (Ağzı çarpık da olsa zengin çocuğu konuşsun.)

5. Ta'riz: Söylenen sözün ya da kavramın gerçek ve mecaz anlamının zıddının kastedilmesidir. Sözün gerçek anlamı cümleye uygun görünse bile, sözün zıt anlamı vurgulanmak istenmektedir (Dilçin: 1999, 417).

Şaldı şakır, asiña kelsin; şaldığına kül, basıña kelsin. (İhtiyar adamı çağır, aşına gelsin; ihtiyarlığına gül, başına gelsin.)

6. Teşhis ve İntak: Teşhis, insan dışındaki canlı veya cansız varlıkları insanlara özgü davranış, düşünce ve duygulara sahipmiş gibi göstererek kişileştirmektir. Bu varlıkların konuşturulması ise intak sanatıdır (Dilçin: 1999, 419).

İtpen kuda bolsañ bokpen toy etersiñ. (Köpekle dünür olursan bokla düğün yaparsın.)

Karğa maktanıp suñkar bolmas, esek maktanıp tulpar bolmas. (Karga övünmekle sungur olmaz, eşek övünmekle küheylan olmaz.)

Kaskır karzın terisimen töleydi. (Kurt, borcunu derisiyle öder.)

Esek özin atka balaydı da “étteñ” dep kulağına karaydı. (Eşek kendisini ata denk görür de “keşke” diyerek kulağına bakar.)

Karğa balasın “appağım” der, kirpi balasın “jumsağım” der. (Karga,yavrusuna “bembeyazım” der; kirpi, yavrusuna “yumuşağım” der.)

Karğa, balasına “eki şokıp bir kara” depti, sawıskan, balasına “bir şokıp eki kara” depti. (Karga, yavrusuna “iki gagalayıp bir bak” demiş; saksagan, yavrusuna “bir gagalayıp iki bak” demiş.)

7. Tenasüb: Aralarında çeşitli ilgiler bulunan en az iki sözcük, terim ya da deyim aynı dize ya da beyit içinde sıralama amacı güdülmeksizin kullanılmasıdır. Ancak, bu sözcükler arasında zıtlık ilişkisi olmamalıdır (Dilçin: 1999, 431).

Mısık jokta tışkan töbege şığadı. (Kedinin yokluğunda sıçan tepeye çıkar.)

Er bala ata-anağa tayaw, kız bala üyge jakkan boyaw. (Erkek çocuk ana babaya dayanaktır, kız çocuk eve sürülen boyadır.)

8. Tecahül-i Arif: Bir gerçeği, çeşitli nedenlerle bilmiyormuş gibi davranarak dile getirmektir. Bunu yaparken mübalağa ve istifham sanatlarından faydalanılmaktadır (Dilçin: 1999, 441).

Kızdı kim ayttırmaydı, kımızdı kim işpeydi? (Kızla kim nişanlanmaz, kımızı kim içmez?)

Bakıt kusı basıña konsa köterip jürer küşiñ barma? (Talih kuşu başına konsa onu kaldırıp yürüyecek gücün var mı?)

Bir elde bir tentek jürmey me? (Bir ülkede bir yaramaz kişi yaşamaz mı?)

9. Hüsn-i Ta'lil: Bir olayın meydana gelişini, hayalî ve güzel bir sebebe bağlama sanatıdır (Dilçin: 1999, 443).

Gülsiz bulbul ünsüz. (Gülsüz bülbül sessizdir.)

Süyüktiñ jokka dünîe suwık. (Sevgilin yokken dünya soğuktur.)

Tatuw üydiñ tamağı tétti. (Huzurlu evin yemeği tatlıdır.)

10. Mübalağa: Bir sözün etkisini arttırmak amacıyla, bir şeyi olduğundan çok fazla veya az göstermektir. Ancak, bu kuru bir abartma olmamalı, içinde nükte ve zarafet barındırmalıdır (Dilçin: 1999,447). Mübalağa, atasözlerinde en çok karşımıza çıkan söz sanatlarından.

Kırık jıl kırğın bolsa da ajaldı öledi. (Kırk yıl katliam bile olsa eceli gelen ölür.)

Bir urğaşınıñ aylası kırık esek, bir kaşırğa jük bolar. (Bir kadının hilesi kırk eşek, bir katıra yük olur.)

Oñ söz özen toktatar. (Hak söz ırmağı durdurur.)

11. Tezad: İki düşünce, duygu, kavram veya hayal arasındaki karşıt nitelikleri dile getirmektir. Bir varlığın birbirine zıt gibi görünen özelliklerini ortaya koymak da tezad sanatına girer (Dilçin: 1999, 449).

Eki jaksı kas bolmas, eki jaman dos bolmas. (İki iyi insan düşman olmaz, iki kötü insan dost olmaz.)

Jastık kökke, kériplik jerge karatadı. (Gençlik göğe, yaşlılık yere baktırır.)

Baydñ küni pérmenmen, jarlınıñ küni armanmen (Zenginin günü emretmekle, fakirin günü hayal etmekle geçer.)

12. Tekrir: Sözün etkisini güçlendirmek amacıyla anlamın yoğun olduğu sözcük veya sözcükleri tekrarlamaktır (Dilçin: 1999, 452).

Sıylasayık, sıylasayık sıbaylas, sıylı köñil, sırsıl köñil muñaymas. (Birbirimize saygı gösterelim, saygı gösterelim komşu; saygılı gönül, gizemli gönül kederlenmez.)

Ayna, ayna emes; halık ayna. (Ayna, ayna değildir; halk aynadır.)

13. Nida: Sözün anlamını güçlendirmek için “ey, hey” gibi ünlemlerin kullanılarak okuyucuya veya dinleyiciye seslenilmesidir (Dilçin: 1999, 453).

Oyhoy! Dünîe serwen, adam bir köşken kerwen. (Ah vah! Dünya gezintidir, insan göçen bir kervandır.)

Berip “éy képir!” bolğansa, bermey “éy képir!” bol. (Verip “ey kafir!”olacağına, vermeden “ey kafir!” ol.)

Wa kudayım! Bala ber, bala berseñ, sana ber. (Ey Allah’ım! Çocuk ver, çocuk versen, akıl ver.)

14. Telmih: Telmih, söz arasında geçmişteki bir olaya, ünlü bir kişiye, bir sembole, bir hikayeye veya bir inanca işaret etmektir. Telmihte işaret edilen şey etraflıca açıklanmaz, sadece hatırlatılır (Dilçin: 1999, 461).

Atı tomı bar kiside, Éziretéliniñ küşi bar (Atı ve giysisi olan kişide, Hazret-i Ali’nin gücü vardır.)

Kızır nazar kılmasa esek bazarına deldal bolmassıñ. (Hızır (AS) nazar kılmazsa eşek pazarına tellal olamazsın.)

Jarlı dep sökpe payğambarğa tiliñ tiedi, jalğız dep sökpe, kundayğa tiliñ tiedi. (Fakir diye sövme, peygambere dil uzatmış olursun; yalnız diye sövme, tanrıya dil uzatmış olursun.)

15. Cinas: Cinas, söylenişleri ve yazılışları aynı olan veya çok benzeyen, anlamları ise farklı iki sözcüğü bir arada kullanmaktır. Cinaslı sözlerden biri, iki ayrı sözcükten de oluşabilir (Dilçin: 1999, 467 ve 469).

Atan ölse soyılar, atañ ölse koyılar. (Atan deve ölse yüzülür, baban ölse gömülür.)

Taspen urğandı, aspen ur. (Taşla vurandı, aşla vur.)

El kadirin elsizde bilersiñ, er kadirin élsizde bilersiñ. (Yurdun kıymetini yurtsuzken bilirsın, yiğidin kıymetini mecalsızken bilirsın.)

Bîge bara berme, para ber. (Hakime gidiverme, rüşvet ver.)

Sonuç

Kazak Türkçesinde Orta Asya Türk kültürünün izlerini yansıtan binlerce atasözü bulunmaktadır, Kazak Türkleri arasında sözlü kültürün günümüzde dahi güçlü olması atasözü hazinesinin korunmasında ve zenginleştirilmesinde büyük paya sahiptir. Kazak Türkçesi atasözü varlığının genişliği kadar, atasözlerinde karşılaşılan söz sanatlarının çeşitliliği de büyük kıymeti haizdir. Çalışmamızda tespit ettiğimiz on beş farklı söz sanatına dair örnekler bu görüşümüzü desteklemektedir. Kazak atasözleri üzerine gelecekte yapılacak daha kapsamlı araştırmalar neticesinde daha fazla söz sanatına ait örneklerin tespit edilebilmesi mümkündür.

Kaynaklar

Askar, O. (2005), *Kazak Jene Elem Halıktarının Tandamalı Makal-Mételderi*, Almatı: Balawsa.

Dilçin, C. (1999), *Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 517.

Gürsu, U. (2009), *Kazak Türkçesindeki Ve Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Biçimde İncelenmesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Hakas Atasözlerinde Avankulat

Erhan Aktaş*

Dayılarım Ahmet Sami ve Hikmet'e...

Giriş

Sayan-Altay Türk halklarından biri olan Hakasların sözlü kültür çevresi içinde gelişen halk edebiyatı geleneği birçok farklı türü bünyesinde barındırmaktadır. Bunlardan biri de konuşmalık türler içinde yer alan *söspek* yani atasözleridir. Diğer birçok halk edebiyatı tür örnekleriyle birlikte Hakas atasözlerinin derleme, tasnif ve yayımlanması faaliyetlerinin Vasili Vasilyeviç Radlov ve Nikolay Federoviç Katanov eliyle Çarlık Rusya döneminin son demlerinde başladığını ancak birçok önemli çalışmanın Sovyet Rusya döneminde Dmitriy Çankov, Vasiliy Domojakov, Ulyana Kirbijekova, Darya Pataçakova, Viktor Butanayev, İrina Butanayeva, Alyona Çugunekova ve Nadejda Çistobayeva gibi araştırmacıların kaleminden çıktığını görmekteyiz. Atasözü metinlerinin neşrinin yapıldığı müstakil eserlerin yanı sıra tahkiyeli anlatı türlerindeki satırlar arasında, Hakas dilinin sözlüklerinde, çağdaş Hakas edebiyatında birçok *söspek* örneğiyle karşılaşılmaktadır. Tahmin edileceği üzere metin yayımı ve incelemeler Çarlık, Sovyet ve Sovyet sonrası dönemdeki Rusya sahasında görülmekte, 2000li yıllardan sonra ağırlık kazanmakla birlikte ülkemizde de Hakas atasözlerinin metin yayımı ve folklor incelemelerinin yapıldığı çalışmalar bulunmaktadır (Aktaş, 2020). Hakas *söspekleri* de diğer Türk halklarının ve dünya milletlerinin atasözlerinde görüldüğü benzer tanımlara sahiptir. Ancak çalışmanın asıl konusu genel ve/veya özel kategoride atasözü tanımlarını vermek olmadığı için bu konuda bilgi vermek yerine atasözü türünü ayrıntılı bir biçimde inceleyen araştırmacıların eserlerini işaret etmekle yetinilecektir: Aksoy, 1971; Yurtbaşı, 1994; Elçin, 1998: 623-632; Çobanoğlu, 2004.

Çalışmamda öncelikle, makalenin de başlığını oluşturan *avankulat* terimi üzerinde duracağım. Sonrasında konunun coğrafi çekirdeğini oluşturan Hakasların ve aynı sözlü kültür geleneğindeki diğer Sibiryaya Türk halklarının geleneksel toplum yapısındaki ve folklor ürünlerindeki ataerkillik, anaerkillik, anasoyculuk kavramlarına temas edeceğim. Bu iki alt başlığın sonrasında Hakas dilinin söz varlığındaki avankulat teriminin ana öznesi olan *dayı* akrabalık ismi ve bu sözcüğün ortaya koymuş olduğu anlam dünyası üzerinde durduktan sonra Hakas atasözlerinde avankulatı yansıtan metin örneklerinden hareketle bir tahlil denemesinde bulunacağım.

Avankulat Kavramı Üzerine

Kavram, konuyla alakalı Türkçe yazılmış literatürde araştırmacılar tarafından dayı töresi, dayı kültü veya dayıerki şeklinde tercüme edilerek kullanılmıştır. Ben de bu çalışmada aynı anlama gelen ifadeleri karışık bir şekilde kullanacağım. *Avankulat* Latince *avanculus* kelimesinden türetilmiş iken Nadejda Petrovna Direnkova bu terimi, *ana töresi temelinde göre düzenlenmiş çoğu toplumlarda çocuğun bakımını, geleneksel eğitimini dayının üzerine alması; başka bir söyleyişle dayının baba yerine geçmesi, dayı erki* şeklinde tanımlar (Direnkova, 2014: 129, 2 nulu dipnot). Dede Korkut Kitabı'ndaki bazı boyları merkeze alarak avankulatı ele aldığı ve anaerkillik kavramından hareketle dayının, genelinde tüm toplumlar özelinde ise Korkut boylarından hareketle araştırmacı Berna Ayaz Türk halkları arasındaki algısını irdelediği makalesinde *annelerin erkek kardeşlerinin tümünün, kız kardeşlerinin oğullarının koruyucusu olduğu klan kardeşliğinin daraltılmış biçimi* (Ayaz, 2015: 148) şeklinde ifade eder. Azeri araştırmacı Kemal Abdulla *Kitab-ı Dede Korkud Entskilopediyası'nda* terimi *dayı kültü* olarak vermiş olup *Qədim дүнјанын ибтидаи чəмијəтлəриндə матриархыатлыкqlа (анакағанлыqlа) бағлы олан, онун бир шահəси кими ибтидаир тəсəввүрлəрдə јашајан ситајили нөвү* şeklinde tarif ettikten sonra *Qədim дəстанларда өз əксини бу вə дигər шəкилдə тапмышдыр. Ана тəрəфдэн қоһумлара ситајили, əслиндə анакағанлығын əријиб гəтмəгдə олан гүчүнə ишарəдир* diye eklemiştir (Abdulla, 2000: 34).

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, aktaserhan@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7303-1890.

Geleneksel Hakas Toplumunda ve Diğer Sibiry Türk Halklarının Folklorunda Kadın, Anasoyculuk ve Avankulat

Bazı Hakas atasözlerindeki *avankulat* kavramına temas etmeden önce Hakasların geleneksel toplumsal yapı ve folklor dairesindeki kadın algısı, varsa anaerkillik veya anasoyculuk kavramlarının yansımaları ve yine geleneksel Hakas toplumu içindeki dayıerki kavramlarına değinmenin yerinde olacağını düşünmekteyim. Gerek geleneksel gerekse modern toplumun en önemli cinsiyet tipi olan kadınların sözlü folklor ürünleri başta olmak üzere tüm kurgusal ve realist yaratmaların içinde görünmesi elbette son derece olağan bir durumdur. Ancak genelinde Sibiry Türk halklarının özelinde de Hakasların geleneksel hayat, folklor ve halk edebiyatı ürünlerinde farklı özellikteki kadın tipleriyle daha fazla karşılaşmaktayız. Bu durum yalnızca gündelik ve geleneksel bir hayat biçiminin sonucu olduğu gibi özellikle halk edebiyatı yaratıcı ve aktarıcılarının cinsiyet özellikleriyle, yaşadıkları toplumun kadın algısıyla da oldukça ilintilidir. Bu sebeple Hakas halk edebiyatının başta çalışmanın metin çekirdeğini oluşturan atasözleri ile diğer ürünlerine baktığımızda tek tip bir kadın tipiyle karşılaşmıyoruz. Belki bu durum atasözü haricindeki tahkiyeli ürünlerin içeriğinde kadının daha fazla olumlanması şeklinde karşımıza çıkıyor olabilir fakat Hakas atasözlerinin genel anlamda kadına bakış açısı çok olumlu değildir. Ancak bu olumsuz kavrayış ve ele alış geleneksel Hakas toplumunun anaerkil bir yapıda olmasa bile anasoycu bir yapı arz ettiğini gösterir niteliktedir. Buna diğer sözlü edebiyat ürünlerindeki kadının ele alınışını da örnek olarak verebiliriz.

Hakaslara ait olanların da bulunduğu bazı mitik anlatılarda ise mit metinlerinin tür özelliklerine uygun olarak kadınların diğer sözlü edebiyat ürünlerine göre daha olumlu bir pozisyonda bulunduğu aşıkardır. Kadının doğurganlığı, bereketi sembolize etmesi, soyun devamını sağlayan en önemli unsur olması, koruyucu ruh olarak da değerlendirilebileceğimiz *iyelerin* büyük kısmının kadın olması gibi özellikler her ne kadar kadın için bazı noktalarda olumsuz bir algı yaratıyor olsa da sözlü kültürde Ak Ene ve Umay'dan başlayıp yazılı kültürde İlbilge Katun'a uzanan kültürel süreçte kadının önemini bize gösterir niteliktedir. Bu önem yukarıda da bahsettiğimiz gibi çok sınırlı örnekte görebildiğimiz anaerkillikten ziyade anasoyculuğu ön plana çıkarmaktadır. Anasoyculuk ise kadından ziyade ana soyundaki en kuvvetli figür olan dayılık kurumunu daha parlak ve kuvvetli bir şekilde göz önüne sermektedir. Dayılık kurumu veya aşağıda vereceğimiz örneklerden dolayı dayılık kültürü yalnızca daha geç dönemlerde ortaya çıkan dayı-yeğen(ler) arasındaki himaye etme geleneğiyle ilgili olmayıp yine bazı folklor metinlerinden ve mitik algıdan kaynaklı olarak kutsal içerikli mitik ve arketipsel bir iç evlilik algısından kaynaklanmaktadır.

Leonid Pavloviç Potapov, Sazon Saymoviç Surazakov, Nadejda Petrovna Dırenkova gibi Güney Sibiry Türk ve Moğol halklarının folkloruyla ilgili önemli çalışmaları olan araştırmacıların farklı halkların halk edebiyatı ürünlerinde ve dini inanma ve pratikleri sonucu ulaştığı sonuçlarda bu çok kadim dönemlere kadar götürülebilecek ve sonucunda bizi anasoycu bir toplumsal yapıya ulaştırıp dayı kültürünün / avankulatın meydana geldiği akabinde de patriyarkal bir topluma geçişte de bu avankulatif yapının örtük bir biçimde yaşamaya devam ettiği bir toplumsal yapı, dünya görüşü bizleri beklemektedir. Aşağıdaki satırlarda, yukarıda adı geçen araştırmacıların Sayan-Altay Türk halklarının sözlü edebiyat ve folklor geleneklerinde kadın imgesi, anaerkillik, anasoyculuk ve kız kardeşin ağabeyi / kardeşi olan dayının kız kardeş(ler)i ve yeğenleri ile olan iletişim ve ilişkisini ne şekilde değerlendirdikleri üzerinde kısa ama temel örnekler üzerinden durulacaktır.

Altay folkloru hakkındaki önemli çalışmalarının birinde L.P. Potapov Altay Türklerinin boylarından olan Tubalarda *in* adı verilen bereketli av yerlerini tespit edenler bu bilgiyi ya baba tarafından akrabalarla ya da *taay* "dayı"ya haber vermektedir. Bu bilgiye ek olarak L.P. Potapov, *dayıya ayı avına katılma, onu öldürme izni verilmesinde kolektif av geleneğinde ana tarafı akrabaların katılımına öncelik verildiği daha erken dönemin izlerini görmenin mümkün olduğunu* ifade eder (Potapov, 2014: 131). Potapov'un burada *erken dönem* şeklindeki ifadesinin anasoycu dönemi işaret ettiği açıktır. Bir başka Altaylı söök Çelkanlarda da inlerinde buldukları ayı hakkında kendi akrabalarına ama özellikle anne tarafı akrabalarına bilgi vermekle yükümlü olduklarını söyleyip bunu *yelü ezi yok kuü kordim "ini gördüm, sahibi var veya yok, bilemiyorum,* şeklinde ifade ederler (Potapov, 2014: 131-132).

Altay folklorist S.S. Surazakov birçok destanda görülen ana ve babasızlık motifinin en eski kahraman tipinin işareti olduğunu, boş yerde / kendi kendine yaratıldıklarına dair birçok ibarenin geçtiğini bu sebeple *boyun erkek ile kız kardeşinin veya anne ile oğlunun evliliğinden türediği ima edilmekte, geleneksel bilinç tarafından modern dönem ile mitolojik zamanlar arasındaki boşluğa yerleştirilen iç evliliğin cinsiyet bakımından ayrılmamış doğanın söz konusu duruma geçişini sağlamaya yardımcı olduğunu* ifade etmektedir (Lvova-Oktyabrskaya-Sagalayev-Usmanova, 2013: 45).

Asıl çalışmalarını Şor folkloru üzerine yapmakla birlikte bölgedeki diğer Türk halklarının folkloruna önemli temaslarda bulunan araştırmacı N.P. Drenkova da *erkek ve kız kardeş konusundaki çok sayıdaki inanç ve folklor motifinin erkek ve kız kardeşlerin mitolojik evliliklerinin izleri olarak yorumlanabileceğini* ifade etmektedir. Bununla birlikte *kız kardeşinin kendisine eş seçme hakkını elinden alan erkek kardeş şeklindeki folklor motifi, daha eski mitolojik motif olan “karı-koca şeklindeki erkek ve kız kardeş” motifinin gelişimi olarak görülebileceğini* de belirtir (Lvova-Oktyabrskaya-Sagalayev-Usmanova, 2013: 45-46). Drenkova bir başka çalışmasında ise Teleüt ve Kumandırlardan derlemiş olduğu üç efsaneden hareketle öncelikle *babasoyluğun anasoyluluğu yerinden edişi* ile birlikte Sayan-Altay kültüründeki avankulat kültürünü daha bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu her üç efsanenin merkezindeki koruyucu ruh olarak görülen *emegen* ve *öröken*lerin tamamen anasoylu yapıya uymasının yanısıra ve belki de daha önemli bir özellik olarak bu ruh tasavvurunda *avankulat* yapının bulunduğu ifade eder (Drenkova, 2014: 128-129).

E.L. Lvova-İ.V. Oktyabrskaya-A.M. Sagalayev-M.S. Usmanova ise konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *İç evlilik, geleneksel bilinç tarafından iki şekilde değerlendirilmektedir. Kozmik birliği vurgulayan kan bağları olanların mitolojik evliliği, üremenin garantisi ve tükenmeyen hayat potansiyeli olarak görülür. Diğer taraftan iç evlilik, gerçek hayat normları ile uyum sağlamakta ve kültürel normlara aykırıdır. Bu değerlendirmenin sınırında tören vardır. Bu yolla kutsal örneğe ulaşma çabaları kültürel normlarla düzenlenmektedir. Törende iç evliliğe konan yasak yumuşatılmaktadır; burada gerçek zaman ve mekândan belli bir süreliğine kopma ve mitolojik başlangıç kaosuna ulaşma çabası göz önüne getirilmektedir. Bayram esnasında izin verilen serbestlik ve törensel hareketler, anormal sayılmamaktadır. Onlar, etik özelliklerin dışındadırlar* (Lvova-Oktyabrskaya-Sagalayev-Usmanova, 2013: 47).

Hakasların haricindeki diğer Sayan-Altay halklarında ve Kuzeydoğu Sibirya coğrafyasındaki Sahalarda da anaerkil ve/veya anasoyculuk dönemden kalan inanma ve pratikler folklor ve halk edebiyatı geleneklerinde kendisine yer bulmuştur. Tıvalıların bazı akrabalık isimlerinin kuruluşunda ve atasözlerinde de bu durum açıkça görülür: *“daay-avalar (teyze) -annesinin öz ablaları veya kız kardeşleri; daay (dayı) – annesinin öz ağabeyi veya erkek kardeşi; daayları (dayıları) – annesinin öz ağabeyleri veya erkek kardeşleri. ‘Dayı insana değmez, kolu titrer’ diye bir atasözü var. ‘Dayı’ kelimesi çok saygın bir isimdir. Eski Tuvaların şöyle bir atasözü vardır: ‘Dağ mı büyük, dayı mı?’ Dayı dağdan büyüktür. Atasözü: Dayısını gördüğünde yeğen şen, dağ gördüğünde kurt şen.”* (Kenin-Lopsan, 2019: 106). Sahaların *olonho* (destan) geleneğindeki bazı destanlarda sadece anasoycu değil anaerkil yapıya da rastlanmaktadır (Puhov, 2015: 134-142).

Yukarıdaki örneklerden hareketle erkek ve kız kardeş mitik evliliğinin sonraki kuşak ve zamanlardaki tezahürü ise farklı bir boyut almış durumdadır. Dayı, yeğeni için doğumundan itibaren babasının yerine geçmektedir. Yeğen ile dayının belirgin yakınlığı bebeğe ad verilmesi, ilk saç kesimi, yeğene hayvan hediye etmek, saçların satın alınması vb. gibi çok sayıda karşılıklı sorumluluk ve gelenekle pekiştirilmektedir. Çoğu zaman yeğen ile dayının ilişkileri anaerkil evlilik (iç güvey) kalıntıları olarak görülmektedir. Anaerkil evliliklerde kadının kardeşi, yabancı babaya göre daha önemli bir sosyal statüye sahiptir. Hakaslar da dahil olmak üzere bilhassa Güney Sibirya Türk halklarının geleneksel dünya görüşüne göre her insan idealde tek rahimden gelen erkek ve kız kardeşin evliliğinden doğmalıdır. İç evlilik mitolojisine ve müessesine göre erkek kardeş, öz kız kardeşinin *potansiyel eşidir* ve toplum onun kız kardeşinin başka boyda / aşirette / klanda doğurduğu bebek üzerindeki babalık hakkını elinden alma gücünden yoksundur. Bu *ideolojik baba*, kendi katılımıyla yeğenin hayatında kız kardeşinin yabancı erkekle gerçek evliliğinin yerini doldurmaktadır. Aslında çocuk babasının boyuna aittir ancak *tay* ile

ilişkileri onu annesinin boyu ile daha doğrusu, en önemli olan anne tarafından akrabaları ile bağlantısını sağlamaktadır. Geleneksel dünya görüşünün anne tarafından akrabalığa önem verdiğini düşünebiliriz. İşte bunu temsil eden de *taydır*. *Tay* ve *tayı* aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz kült unsur olan iyelerin kadın olma özelliğine paralel olarak anasoylu ecdat ata motifini de bünyesinde barındırır. Şorlar arasında yaşayan kadının ayı ile olan evliliği ve akabinde doğan çocuk hakkındaki masaldaki kadının birlikteliğinden bir evlat dünyaya getirdiği *ayı*, dayıdan başkası değildir ki Şor avcılarının jargonunda ayı yani *aba* dayı ve kısmen de olsa amca olarak karşılır ((Lvova-Oktyabrskaya-Sagalayev-Uzmanova, 2013: 53). Bir sonraki başlık altında görülecek olan Hakasçanın söz varlığında *tayı* bölümünde görüleceği üzere Sagaycadaki dede anlamına gelen *tayaba* kelimesi *tayı* + *aba* söz grubunun kaynaşmış ve kalıplaşmış halinden başka bir şey değildir. Konu içinde bir parantez açarak ve konunun merkezî coğrafyasından biraz uzaklaşarak dayının Türk dilleri haricindeki batı dillerinde ortaya çıkışı da dayının kutsallık göstermektedir. Antropolog Claude Levi Strauss'un belirttiği üzere "Dayıya Yunancada *theios* (İtalyanca, İspanyolca ve Portekizcedeki *zio* ve *tio* kelimeleri buradan gelir) yani "tanrısal akraba" denmesi, bu tip bir akrabanın aile topluluğunda ayrıcalıklı bir yer tuttuğunu düşündürmektedir (Lévi-Strauss, 2014: 148)."

İşte bu mitik evlilik kurumunda gölge koca / baba olan dayı tabiatıyla önemli bir ailevi ve toplumsal figür haline gelmektedir. Sibiryta mitik tasavvurundaki bu evlilik ve dayı kültü tasarımı, izleri mitik dönem kadar kesif olmasa da geleneksel Hakas toplumunda da yaşamaya devam etmiştir. Merhum Hakas folklorist V. Ya. Butanayev'in geleneksel Hakas toplumunda kadının yeri üzerine yazmış olduğu satırlar belki mitik dönemlerde değil ama orta çağdan itibaren Hakas toplumunda ağır bir patriyarkal düzenin hüküm sürdüğünü göstermektedir. Baş redaktörlüğünü ve yazarlığını da yapmış olduğu *Oçerki İstorii Hakasii* adlı çalışmadaki geleneksel Hakas toplumundaki kadının ele alındığı bölümdeki ifadeleri özetleyecek olursak durum daha iyi anlaşılacaktır. Buna göre *erkek "arığ sööktiğ" (temiz soylu) sayılmakta kadının mutlak suretle erkeğe saygıda kusur etmemesi, karşıdan karşıya erkeği olmadan geçmemesi, erkeğin başlığının üstüne oturmaması ve hatta erkeğin oturduğu yere bile oturmaması gerektiği aksi durumda kadının hastalanacağı, aileye huzursuzluk ve uğursuzluğun hâkim olacağı belirtilmiştir. Yine kadının regl dönemlerinden dolayı "purtah nime" (mundar şey) olarak nitelendirildiği de bilinir. Hayatın büyük kısmının geçtiği "çurt"larda eğlence, oturup kalkma, yeme içme gibi kadınlara mahsus bölümler yer almaktadır. Çurt'un içindeki oturma düzenine göre kadının sol, erkeğin sağ tarafta bulunuyor olması yön sembolizmi göz önüne alınacak olursa kadının dar mekân algısında da hangi pozisyonda olduğunu iyi bir şekilde göstermektedir. Bu olumsuzluk içeren pozisyon sadece eş olan kadın için değil evlat olan kadınlar için de geçerlidir. Evlilik sonrası kadının dayak ile terbiye edilmesi atasözleri başta olmak üzere birçok folklor metninde yer bulur. Bu terbiye etmede kamçı hem gerçek hem de metaforik anlamda sıklıkla görülmektedir. Evlilik sonrasında kadınların yaşlı erkeklerin önünde başlarını açmaları, geceleri başlıksız çıkmaları da kesin suretle yasaklanmış, gerçekleştirildiğinde ise yine hastalık, uğursuzluk, bereketsizlikle cezalandırılacağı inancı ortaya çıkmıştır. Bekar kalmanın da kadın-erkek ilişkileri ve iletişimi içinde benzer algı ve inançlara yol açtığı görülmektedir. Bekar kız, evde kalmış bir "çurt aynazı" (ev şeytani) olarak görülmüştür. Toplumsal kuralları ve dinî tabuları yok sayan çiğneyen kadın kocası tarafından saç örgüleri kesilerek veya ev hapsinde tutularak da cezalandırılabilirdi." (Butanayev, 2008: 391-398). Bu ve buna benzer birçok pratik ve inanma geleneksel Hakas toplumundaki kadına bakışa birkaç örnektir. Bu olumsuzlamalar sadece gündelik hayatla sınırlı kalmamış kadınların kirli sayılmalarından dolayı bazı halk edebiyatı ürünlerini icra etmeleri, icra enstrümanlarına dokunmaları da kesinlikle yasaklanmıştır. *Alıptığ nımah* adı verilen destan icraları ve bunların icralarında kullanılan çathan'a temas tabusu bunların başında gelir; bu tabuların çiğnenmesi sonucunda *hay eezinin* başta kadınlar olmakla birlikte o topluma musallat olup zarar vereceğine de inanılmıştır. V. Ya. Butanayev yine aynı çalışmasında geleneksel Hakas hayatındaki avankulat algı ve uygulamalarına da dikkat çekmektedir. Bu halk hukukunun oldukça baskın bir şekilde yaşadığını ifade eden Butanayev, bir Hakas efsanesinden hareketle bu yapının kökenini açıklar. Bu efsaneye göre eski zamanlarda bir kadın gayrimeşru bir ilişki sonucunda bir çocuk dünyaya getirir ve ebeveyninin gazabından korkarak onu bozkırın ortasına terk eder. Aynı ailenin bir diğer üyesi olan, gayrimeşru doğumu yapan kadının erkek kardeşi ise çocuğu ölüme terk etmez ve onu alıp kendisi büyütür. İşte o günden sonra, bu hareketinden dolayı dayı Hakas toplumunda çok muteber bir seviyeye yükselir (Butanayev, 2008: 386). Buradaki eylem, örnek her ne kadar bir efsane metninden verilmiş olsa da, bu durum Malinowski'nin vermiş olduğu dayının ilkel *aile**

ve *toplum* yapısındaki yeri ile dayı-yeğen ilişkisinden daha farklı bir yerdedir (Malinowski, 1992:20-35, 39-45, 57-120). Dayı töresinin ve erkinin başlangıcı ilk olarak ne zaman yaratıldığı bilinmeyen bir Hakas efsanesiyle hayata geçirilmiş olsa da geleneksel toplum yapısında dayı-yeğen ve dayı ile toplumun diğer bireyleri arasındaki ilişki ve iletişim bu efsanedeki içerikten çok da farklı değildir. Yeğenin doğumunun akabinde dayı ona birkaç baş sığır hediye ederdi. Böylelikle yeğen daha hayatının ilk günlerinde sermaye sahibi olup, yukarıda belirttiğimiz ekonomik üretimin ve kapitalin de merkezinde bulunan dayının en küçük bir modeli haline gelmiş oluyordu. Bunun akabinde dayı yeğenine ilk beşiğini de kendi elleriyle yapar. Bu cömertliklerinden sonra aile dayıyı, ona bir koyun veya elbise vererek ödüllendirir. Çocuk bir yaşına geldiğinde ise yine tertibi dayıya ait olan “kispek toyı” yapılır ve türlü hediyeler verilir. Yeğenin hayatı boyunca dayısına saygıda kusur etmemesi gerekirdi, ona el kaldıramaz kötü söz söyleyemezdi. Hakaslardaki dayı-yeğen ilişkisi yalnızca çocuğun çocukluk dönemiyle sınırlı olmayıp sonrasında da canlı bir şekilde devam etmektedir. Yeğen öksüz veya yetim kaldıysa aşiretin *çayzan* adı verilen idarecisi tarafından çocuğa bir vâsi atanmaktaydı, bu vâsi de genellikle amcadan ziyade dayı olurdu. Yeğen eğer varsa kuzenleriyle birlikte dayı evinde evlenene kadar yaşardı. Kız yeğen için evlilik vakti geldiğinde çeyiz hazırlama işi yine dayının vazifesiydi ve Hakaslar dayının kız veya erkek yeğenlerine olan bu sahiplenmesine *tökem* adı vermekteydi. Bu durum sadece geleneksel ve sözlü kültür çevresinin hatıralarında değil aynı zamanda yazılı belgelerde de yer bulmuştur. 1824 yılında Koybal dumasındaki çayzan Prokopi Kobyakov ile 1834 yılındaki Sagay dumasındaki çayzan Sampir Koçagaşev’in Devlet Arşivi vasıtasıyla bize ulaşan belgeleri bunun en dikkat çekici örneklerinden sayılmaktadır (Butanayev 2008: 386-387).

Kadının bu patriyarkal kıskacın arasındaki durumu halk edebiyatı ürünlerine birebir yansımış değildir. Yukarıda bahsettiğimiz toplumsal pratik ve inanmalarda birebir gördüğümüz örnekler olduğu gibi tam tersi durumlarla karşılaştığımız, özellikle destanlarda, kadın algısı da mevcuttur. Tüm bunlardan hareketle yine mitik dönemi bir kenara bırakacak olursak çok uzun asırlar boyunca devam eden geleneksel Hakas toplumsal yapısı anaerkillik özelliklerinden uzaktır. Ancak bu dönemlere ait yansımalar örnekleri çok olmamakla birlikte bazı halk edebiyatı örneklerinde ve bilhassa çalışmamın konusunu oluşturan bazı atasözü örneklerinde kendisini göstermektedir.

Atasözü örneklerine geçmeden önce anaerki, ataerki ve anasoyculuk kavramlarına da çok kısa bir şekilde temas etmek isterim: Anaerkide yani jinekokraside iktisadi ve toplumsal yaşamda egemenliğin kadında olduğu (matriyarkal) bir düzen hâkim iken çocukların ayrıcalık ve görevlerinin anasoyuna göre tayin edildiği matrilineyal yani anasoyu esaslı bir fallokratif (erkeğin doğal ve toplumsal üstünlüğünün sonucu olarak yöneten konumda olmasının gerekliliği) yapı söz konusudur (Çakmak, 2015: 62). Anasoylu ama erkek merkezli bu yapıda gücü baba veya amca değil bizzat dayı elde tutmaktadır. Özellikle ilkel sıfatıyla karşılanan toplumlarda babalık psikolojisi ve kurumu bilinmediğinden doğum olağanüstü sebeplerle açıklanmaktadır.

Buna göre baba ile çocuk(lar) arasında fiziksel bir süreklilik bulunmazdı. Haliyle akrabalık ilişkisi baba üzerinden değil, ana ve onun soyu üzerinden tesis edilmiştir. Baba adı verilen kişi çocuğuna sadece ilgi, sevgi ve bakım gösterebilir, ergenlik yaşına gelinceye kadar onu koruyup kollama vazifesini sürdürebilirdi. Bu durum ise toplumsal vazifeden ziyade toplumsal bir zorunluluktan çünkü kadın koca ile bir olduğu andan itibaren kocasının yurdunda yaşamak zorundaydı. Kadın anne, erkek baba olduktan sonra babanın bu zorunlu vazifesi çocuk veya çocukların ergenlik dönemine kadar devam eder, bu dönemden itibaren çocuk(lar) annesinin klanına geri dönerek dayısının himayesinde yaşamaya başlardı. Bu yeğen-dayı ilişkisinin ise çoğunlukla erkek yeğen ve dayı arasında olduğu görülmektedir. Söz konusu çocuklar geçiş dönemleri içinde değerlendirilebilecek pratikler hayata geçirilirken dayının yanında yer almak durumundaydı.

Hakasçanın Söz Varlığında dayı

Gerek Sayan-Altay gerekse Lena çevresi Sibiryâ Türk gruplarında akrabalık ilişkileri gerek dinî temelli gerekse profan karakterli olsun her daim önemini korumuştur. Geleneksel Türk inançlarından doğup Türk halklarının tarihî süreçleri boyunca ister baba ister ana soycu/erkçi yapıda olsunlar atalar kültürünün varlığı da önemini muhafaza etmiştir. Bu toplumsal yapı ve cinsiyet merkezli örgütlenmeler içinde yer alan akrabalık ilişkileri de güçlü ve muhafazakâr bir yapı arz etmiş olup bu durum bazı akrabaların ve

bunlardan kaynaklı terminolojinin önemli bir hale gelmesine sebep olmuştur. *Dayı* da yukarıdaki başlıklarda önemini açıklamaya çalıştığım sebeplerden bu önemi haiz bir yerdedir. Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde dayı için kullanılan farklı terimler yer almaktadır. Bu terimler bazen sadece dayı için kullanılırken bazen de amca için de kullanılan bir söz varlığı külliyatına dönüşmüştür (Li, 1999: 132-134).

Hakasçada dayı için *tayı* (*майы*), *tay* (*май*) ve *taay* (*маай*) kelimeleri kullanılmaktadır. Hakasçanın genel söz varlığı ürünleri olan sözlüklerde dayı için annenin kız kardeşi karşılığı verilirken, V. Ya. Butanayev'in hazırlanmış olduğu tematik *Tarihî-Etnografik Hakasça-Rusça Sözlük*'te standart anlamın yanı sıra "anne tarafından tüm akrabalar" için de *tayı* / *taay*'ın kullanıldığı ifade edilmektedir (Butanayev, 1999: 133). Yine aynı sözlükte *tayı* ile kurulmuş farklı akrabalık isimlerinin de bulunduğu göze çarpmaktadır, buradaki akrabalık isimlerinde dikkat çeken ise bir kısmının kadın bir kısmının erkek akrabalık isimleri olmasıdır: *май ине* "annenin büyük kız kardeşi"; *tayı pice* / *tayı çasa* (*майы пиче* / *майы чача*) "teyze"; *tayı ice* (*майы иче*) "anneanne"; *tay* / *tayı ağa* (*май* / *майы ага*) "dede"; *tayı nige* (*майы ниге*) "yenge, dayının karısı"; *tayı çiste* (*майы чисте*) "teyzenin kocası, enişte"; *ool tayı* / *tayı ool* (*оол майы* / *майы оол*) "dayı oğlu"; *his tayı* / *tayı pice* (*хыс тайы* / *тайы пиче*) "dayı kızı"; *tayaba* (*таяба*) (Sagayca) "dede" (Butanayev, 1999:133).

Metinler

Dayı merkezli ve buradan hareketle dayı erkini yansıtan atasözlerinin varlığı, aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere, büyük bir yekûn tutmamaktadır. Ancak dayı erki veya kültürünün varlığı sadece anasoyunun en kudretli karakteriyle sınırlı değildir. Olumsuzlanan kadın varlığı örnekleri bir kenara konacak olursa kadının atasözlerindeki varlığı en azından nicelik bakımından kuvvetlidir. Ancak çalışmanın merkezî konusu bu olmadığı ve konuyla alakalı bir çalışma belli yönleriyle tarafımdan kaleme alındığı için (Aktaş, 2021: 109-140) burada bu konuya değinilmeyecektir.

Dayı hakkındaki beş atasözüne dört farklı kaynaktan rastladım. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere metinlerin Hakasça orijinal halleri ve bunların Türkçe tercüme ve açıklamalarının yanı sıra atasözlerini aldığım kaynaklarda yer alan Rusça tercüme / açıklamalarını da dipnotta gösterdim ki bu açıklamalar Hakasça orijinal ve yaptığım Türkçe tercüme ve açıklamaları daha sarıh kılmaktadır. Rusça tercüme / açıklamalar alıntılanmış kaynakların yazarlarına aittir.

Тайы тагдаң улуғ, чеені чирдең чабыс ¹⁵³ .	Dayı dağdan yücedir, yeğeni yerden alçaktır.	ButA 268
Тайы тамыры тартхыннығ, таң хараазы чорыхтығ ¹⁵⁴ .	Dayı soyu güçlü, alacakaranlık (ondan) yavaş.	ButA 268
Тайы тамыры көкчил ¹⁵⁵ .	Dayının soyu atasına benzer.	ButA 268
Тайы чохта чеені чоғыл ¹⁵⁶ .	Dayı yoksa yeğeni de yoktur.	ButA 268
Тайызы тартхыннығ полчан ¹⁵⁷ .	Dayısı soylu imiş.	Kirb 81 Sub 597 KÇÇ 16, 49

Hakas atasözü örnekleri arasında dayıyla ilgili yaratmaların nicelik olarak az olsa da nitelik olarak zengin ve renkli bir yapıya sahip olduğunu söyleyebilirim. Metinlerde dikkat çeken özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Atasözlerinde *dayı* vurgusu gerek sahip olduğu bireysel özellikleriyle gerekse toplum içindeki önemi üzerinden öne çıkarılmaktadır. Aynı aile / aşiret yapısı içinde olsa da kadına göre cinsiyet bakımından daha ön plandadır. Böyle bir durumu kadınla ilgili söylenen atasözlerinde görmemekteyiz. Söz konusu atasözlerinde kadın küçük düşürülüp dar mekânda olmasa bile toplumsal mekânda ötelenmektedir. Kadının olumlandığı atasözlerinde bile dayıyla ilgili yaratılan atasözlerindeki

¹⁵³ дядя по матери выше горы, племянник ниже земли. (dayısı dağdan yüksek, yeğeni ise yerden alçaktır.)

¹⁵⁴ Род дядя по матери имеет сильную наследственность, этот род спозаранку уже в работе. (Dayı klanı güçlü bir mirasa sahip, bu klan zaten sabahın erken saatlerinde işe başlıyor.)

¹⁵⁵ Род дядя оставляет наследственные черты. (Dayı ailesi kalıtsal özellikler bırakır.)

¹⁵⁶ Без дядя по матери нет племянника. (Dayı olmadan yeğen olmaz.)

¹⁵⁷ Наследственность большое идет по материнской линии. (Kalıtımın büyük bir kısmı anne soyundan geçer.)

gibi kuvvetli bir bireysel veya toplumsal pozisyon görülmez. Dayının kuvveti yalnızca kişisel olarak sahip olduğu fiziksel ve duygusal durumla ilgili değildir. O gücünü geleneksel toplumlarda görüldüğü gibi soyunun maneviyatından almakla kalmaz bu gücü kendisinden sonraki kişi ve nesillere de aktarabilecek durumdadır. Bu durum dayının kız kardeşinin yanı sıra kız kardeşinin çocuğu /çocuklarıyla olan ilişkisini ve iletişiminin derecesini de belirlemektedir. Bu durumu en bariz yansıtanlar tablodaki birinci ve dördüncü atasözleridir. İlkinde dayının dağlardan da yüce bir kişi iken yeğenin, her ne kadar dayı-yeğen ilişkisinden sonra daha önemli biri(ler) olması gerekirken yerden daha aşağı seviyede olduğu sezdirilir. Yine ilk atasözünde kullanılan *dağ* yalnızca ululuk anlamına gelmesi bakımından değil, dağ kavramının kült olmasından hareketle folklor açısından sahip olduğu anlam dünyasındaki mitik göndermeyle de alakalı olduğunu düşünülebilir. Birinci ve dördüncü atasözlerinde dayı-yeğen yani şimdi (dayı) ile gelecek (yeğenler) bağlantısı kurulurken diğer üç atasözü geçmiş, şimdi ve gelecek (nesiller ve dayı) bağıni kurmaya ve sıkılaştırmaya çalışılır, şimdinin (dayı) ve geleceğin (yeğenler) güçlü olmasının tek şartının geçmişten (dayı soyu) gelen, anasoyunun diğer erkek mensuplarınca temsil edilen dayı erkinin geleneksel toplum içindeki vazgeçilmez konumu olduğu işaret edilmektedir.

Sonuç

Toplumun maddî ve manevî kültürüne ait her türlü unsurun kendisine yer bulduğu atasözleri halklara ait arketipsel yapılara da, açık veya örtük şekilde ev sahipliği yapmaktadır. Bu çalışma çerçevesinde geniş Sibiry coğrafyasında yaşayan farklı Türk halklarının sadece halk edebiyatı geleneğine değil aynı zamanda folklorun her kadrosunda görülebilecek anaerkillik, anasoyculuk, ataerkillik ile anaerkillik ve anasoyculuk kavramlarıyla ilintili olan dayıerki kavramlarına özellikle atasözü ama bunun haricindeki türlerden de hareketle temas edildi. Özellikle mitik döneme ait erkek kardeş-kız kardeş arasındaki toplumsal ve cinsel sembolik ilişki ve bir yandan da sıklıkla görülen bir arketip daha sonraki dönemlerde bu gibi toplumlarda batı literatüründe avankulat olarak adlandırılan dayıerki, dayı töresi veya mitik/dinî içeriğinden dolayı dayı kültü şeklinde çoğunlukla dayı-yeğen ilişkisi / iletişimi şeklinde tezahür etmiştir. Kız kardeş (anne) – erkek kardeş (dayı) ilişkisinde zaman zaman endogamik bir yapının izleri görülürken ikinci kısımda dayının aile /aşiret üzerinden ağırlığı hafiflememle birlikte ilk yapı yerini egzogamik bir kuruma bırakmıştır. Ancak her iki dönemde de en azından geleneksel toplumların yapısı göz önüne alındığında dayının gölge koca / gölge baba rolü örtük bir biçimde de olsa devam etmektedir. Bu başlık altında özet şeklinde, yukarıdaki satırlarda ise Hakaslarla birlikte diğer Sibiry Türk halklarının folklor örneklerinden faydalanarak açıklamaya çalıştığımız sosyal durum kendisini atasözlerinde de göstermiştir. Araştırmacı Berat Samet Kahraman'ın dayı hukukunu konu edinen çalışmasında üç ayrı söylem döneminde tasnif ettiği gibi Hakas atasözlerinde de dayının ele alınışı ve tezahürü aynı şekilde *bilinçli söylem*, *ikinci bilinçli söylem* ve *bilinçdışı söylem* dönemlerine ayrılabilir. Buna göre ilkinde *dayının salt otorite olduğu, birleşmeye dayalı evlilik ikincisinde evlilik kurumunun ortaya çıkmasıyla dayının otoritesini babayla bölüşümü*, üçüncüsünde ise *evlilik kurumunun tamamen yerleşmesi ve dayının otoritesinin bilinçdışı bellekte kalması* bulunmaktadır (Kahraman, 2021: 123). Bu söylemlere ait tahlil çalışmamın *metinler* başlığı altında ele alınmıştır.

Dayıerki meselesi oldukça geniş bir içeriğe sahiptir. Bu çalışma çerçevesinde Hakaslar ve diğer Sibiry Türk halklarının halk edebiyatı ve folklor geleneklerinden hareketle özellikle atasözü (söspek) türü üzerinde kalem oynatmaya çalışılmış olursa da Sibir grubu Türk halklarının dışındaki Türk boylarının da sözlü kültür çevrsi örnekleriyle konu daha da genişletilmeye muhtaçtır. Özellikle geleneksel Türk inançlarının ağırlığını koyduğu Türk halklarının halk edebiyatı yaratmalarındaki örnekler ortaya daha ilgi çekici sonuçlar ortaya koyacak minvaldedir.

Kaynaklar

- ABDULLA, K. (2000), *Avankulat, Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası II*, Bakı: Yeni Nəşrlər Evi,
 AKSOY, Ö. A. (1971), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*, Ank: TDK Yay.
 AKTAŞ, E. (2020), *Hakas Atasözleri*, Konya: Kömen Yay.
 AKTAŞ, E. (2021), *Hakas Atasözlerinde Kadın, Kadın* (edt. Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekaya - Dr. Döne Arslan), İstanbul: Kesit Yay. (ss. 109-140).

- AYAZ, B. (2015), Dede Korkut Kitabı Bağlamında Anaerkil Yapıdan Ataerkil Yapıya Geçiş Sürecinde Avankulat (Dayı Kültü) Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme, *Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 1 Mart, 147-154.
- ButA: BUTANAYEV, V. Ya. -BUTANAYEVA, İ. İ. (2008), *Mir hongorskogo (hakasskogo) fol'klora*, Abakan
- BUTANAYEV, V. Ya. (1999); *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnograficeskiy Slovar'*, Abakan.
- BUTANAYEV, V. Ya. (baş red.) (2008), *Oçerki İstorii Hakasii (s drevneyşih vremen do sovremennosti)*, Abakan: N.F. Katanov Üni. Yay.
- ÇAKMAK, D. (2015), Jinekorasinin Olmadığı Anaerkil Toplum: Mosuo Toplumu, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 52 Mart, 61-83.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2004), *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ank: AKMB Yay.
- DIRENKOVA, N. P. (2014), Teleüt ve Kumandin Folklorunda Anasoylu ve Babasoylu Yapının Mücadelesi, *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm*, (ss. 127-146), Ank.: TKAE Yay.
- ELÇİN, Ş. (1998), Atalar Sözü, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ank: Akçağ Yay. (ss. 623-632).
- KAHRAMAN, B.S. (2021). Kültürün Kökenlerinde Dayı Hukuku, *Folklor ve Edebiyat* S. 27 (1), 119-134.
- KÇÇ: KİRBİJEKOVA, U. N. – ÇİSTOBAYEVA, N. S. – ÇAPTİKOVA, Yu. İ. (2014), *Hıyğa Sös Söspekter; Sispekter paza Taptırğastar // Mudroe Slovo Hakasskie Poslovitsı, Pogovorki i Zagadki*, Abakan.
- KENİN-LOPSAN, M. (2019), *Tuvaların Gelenekleri* (akt. İlker Tosun), Ank: Bengü Yay.
- KİRB: KİRBİJEKOVA, U. N. (1960), *Hakas Çonnın Söspekteri, Çooh-Çaahları*, Abakan.
- LÉVİ-STRAUSS, C. (2014), Dayının Dönüşü, *Hepimiz Yamyamız* (çev. Haldun Bayrı), İst: Metis Yay. (ss. 147-153.)
- Lİ, Y. (1999), *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, İst: Simurg Yay.
- LVOVA, E.L. -OKTYABRSKAYA, İ.V. – SAGALAYEV, A.M. – USMANOVA, M.S. (2013), *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri* (çev. Metin Ergun), Konya: Kömen Yay.
- MALINOWSKI, B. (1992), *Vahşilerin Cinsel Yaşamı* (çev. Saadet Özkal), İstanbul: Kabalcı Yay.
- POTAPOV, L. P. (2014), “Kuzey Altaylılarda Avdaki İlkel-Toplum Düzeninin Çizgileri”, *Altaylılar Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları Makaleler* (çev. Atilla Bağcı), Ank: TKAE Yay. (ss. 109-147).
- PUHOV, İ. V. (2015), *Yakut Kahramanlık Destanı Olonho Genel Tipler*, Konya: Kömen Yay.
- Sub: SUBRAKOVA, O. V. (2006), *Hakassko-Russkiy Slovar' // Hakas – Orıs Söstik*, Novosibirsk: Nauka.
- YURTBAŞI, M. (1994), *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri Geleneksel Değer Yargılarının 172 Konuda Sergileyen 30.000 Türk Atasözü. 172 Resim*, Ank: Özdemir Yay.

Divan Şiirinde Atasözleri Yoluyla ‘Er Kişi’ye Yüklenen Vasıflar

Belde Aka Kiyâğa*

Giriş

Divan şiirinde yerli ve mahalli unsurlar incelenirken ele alınan konulardan biri atasözleridir. Şairler, düşünce ve hayallerini somutlaştırmak, inandırmak, örneklendirmek veya nasihat etmek amacıyla şiirlerinde bu kalıp ifadelerle sıklıkla yer vermişlerdir.

Atasözleri; genel bir kural, bir düstur niteliğinde olup uzun bir gözlem ve deneme sonucunda sosyal ve toplumsal olayların, doğa olaylarının nasıl olageldiklerini bildirme, denemelere ya da mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlak dersi ve öğüt verme, birtakım gerçekler, felsefeler, bilgece düşünceler bildirerek yol gösterme, töre, gelenek ve inanışları yansıtmaya gibi niteliklere sahiptirler (Aksoy, 1988, s. 17- 19).

Divan şiirinde atasözlerinden yararlanma geleneğine bakıldığında, şairlerin “pend-nâme”lerde, dinî, ahlaki nitelikteki mesnevilerinde ve divanlarında kendi zevk ve anlayışları doğrultusunda, atasözlerine yer verdikleri görülür (Batislam, 2017, s. 17). Kaynaklarda Yıldırım Bayezid’in veziri olan Kasım Paşa’nın Sâfi mahlasıyla yazdığı şiirlerinde ilk defa bu kalıp ifadelerle yer verdiği aktarılır. Bununla birlikte XV. yüzyılın önemli şairlerinden Necâfî’nin, atasözleri, deyimler ve halk tabirlerine olan düşkünlüğü ve onları şiirde kullanmakta gösterdiği başarısı edebî kişiliğinin en göze çarpan yanlarından biri olarak kabul edilir (Mengi, 1986, s. 47- 48). XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla uzanan süreçte divan şairleri ulusal varlığın güçlü sembolleri olarak ve söylediklerine inandırıcı bir hava verebilmek isteğiyle bu kalıp ifadeleri kullanmışlardır (Karahan, 1981, s. 165).

Atasözlerine yer verme hususunda XVI. yüzyıl şairi Güvâhî’nin *Pend-nâme*’sinin ayrıcalıklı bir yeri olduğu söylenebilir. Hengirmen, *Pend-nâme* üzerine yaptığı çalışmasında eserde beş yüz kadar atasözü tespit edildiğini, bunlardan dört yüz elli kadar atasözünün kaynaklarda bulunduğunu, elli tanesinin ise karşılığının bulunmadığını kaydetmiştir (1983, s. 13). Bu yönüyle Güvâhî mesnevi nazım şekliyle kaleme aldığı söz konusu öğüt kitabında, atasözlerini nazma uygulamadaki hünerini ortaya koymuştur (Hengirmen, 1983, s. 17).

Atasözlerinin az sözle çok şey anlatmaları temel özelliklerindedir. Söz konusu özelliğin, beyit bütünlüğünü esas alan divan şiirinde daha da önem kazandığı söylenebilir. Nitekim bu şiirde anlamın beyitte tamamlanması şairi az ve özle çok şey anlatma ustalığına götürmüştür. Şiirde çözülecek düğüm, beyittir. Atasözleri, beyitte düğümlenen anlamın çözülmesinde önemli rol oynamışlardır. Bununla birlikte atasözlerinde yaratıldıkları toplumun inanç ve davranış biçimlerine dair izler bulunması divan şairine, kısa ve özlü olması gereken şiirsel anlatımda kolaylık sağlamıştır (Mengi, 1986, s. 49- 50).

Yaşanılan devrin hayatı, gelenekleri, değer yargıları ve kabullerine ilişkin fikirler barındıran bu kalıp ifadelerde insan hâl ve davranışları, aile hayatı, toplum tarafından kadına ve erkeğe yüklenen rol ve vasıflara dair malzemeler de yer alır.

Bu çalışmada farklı yüzyıllardan seçilen divanlar ile Güvâhî’nin *Pend-nâme* adlı mesnevisi taranarak erkeği konu edinen atasözleri incelenmiş; toplumsal kabuller bağlamında erkekten beklenen/beklenmeyen kimi davranış ve vasıfların tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca divan şairlerinin bu atasözlerini hangi durumlarda ve nasıl kullandıkları, şiirin sembolik dili ve dünyasıyla nasıl ilişkilendirildikleri çalışmada cevap aranan sorularındandır.

* Doç. Dr., Çağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, beldeaka@cag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0452-5889.

Yazıda, erliğe ilişkin tespit edilen atasözleri anlamlarına ve beyitlerdeki kullanımlarına göre alt başlıklar oluşturularak incelenmiştir.¹⁵⁸

1. Er: Cesaretli / Güçlü Olma

“Ayağın merdane bas. / Ayağını er gibi bas.”

İncelenen şiiirlerde “Ayağın merdane bas. / Ayağını er gibi bas.” (Eyüboğlu, 1973, s. 29) atasözü er kişinin güçlü ve sağlam durması, meydana korkusuzca çıkması anlamına gelecek şekilde yer alır. Divan şiiirinde aşk bir meydan olunca âşığın oraya ayağını mertçe basması beklenir:

‘İşk eri olmak dilerseñ ayaguñ merdâne bas

Kendüni Mansûr-vâr vir kâkül-i dildâra as (Muhibbî G. 1481/ b. 1)¹⁵⁹

“Aşk eri olmak dilerseñ ayağını merdane bas. Kendini Mansur gibi sevgilinin kakülüne ver as!”

Hallâc-ı Mansûr’un Hak yolunda darağacına asılmasına telmihte bulunan şair, aşk eri olmak isteyen ayağını meydana korkusuzca basması ve kendisini Mansûr gibi sevgilinin saçlarına asmasını öğütler. Beyitte atasözü âşığın acı çekmekten hatta bu yolda ölmekten korkmaması gerektiğini vurgulamak için kullanılmıştır.

Muhibbî bir başka beytinde de aynı atasözünü benzer bir bağlamda kullanır:

Çün kadem basduñ bu ‘işka iy gönül merdâne bas

Günde biñ kerre ölrseñ isteme olmak halâş (Muhibbî G. 1483/ b. 1)

“Ey gönül, [ayağını] merdane bas; çünkü bu aşka adım attın! Günde bin kere ölsen kurtulmayı isteme.” Aşk dışında şairler bu atasözünü dünya karşısında sağlam durmak gerektiği düşüncesini pekiştirmek için de beyitlerinde kullanmışlardır.

Bâkî aşağıdaki beytinde dünya kocakarı karşılarında zayıf ve güçsüz durmamak gerektiğini “ayağını merdane bas” atasözünden yararlanarak vurgular:

Bâkî ‘acûz-ı dehre zebûn olma key şaşın

Merdâne baş ayaguñı meydâne er gibi (Bâkî G. 503/ b. 5)

“Bâkî, dünya kocakarısına karşı güçsüz olma sakın! Meydana er gibi ayağını merdane bas!”

Beyitte Bâkî’nin dünyaya meyletmemek gerektiğini öğütlerken kullandığı bu atasözü, er kişinin dünyaya aldanmayacağı kabulüyle de ilişkilidir. Nitekim Divan şiiirinde kadının süsle ve süslenmeyle ilgili olarak anıldığı beyitlerde, onun dünyaya ve dünya nimetlerine bağlı olduğu, “erkek” olanın ise bu dünya ile ilgisini kestiği/ kesmesi gerektiği vurgulanır.¹⁶⁰

Benzer bir anlayışla Ahmed Nâmî de mertçe dünya mal ve makamından vazgeçmek gerektiğini “bas kadem merdane” şeklinde ifade eder. Burada aynı anlama gelen atasözünün farklı şekilde kullanıldığı görülür:

Hıbb-i mâl ü câha püşt-i pâ urup biñ şevk ile

Sa’y idüp bezl-i vücûda baş kadem merdâne gel (Ahmed Nâmî G. 74/ b. 2)

“Mal ve makam sevdasını bin şevkle ayakaltına alıp cismi harcamaya gayret edip gel ayağı merdane bas.”

Şeyhülislâm Yahyâ, Allah yoluna girmiş olanın izinden gitmek gerektiğini “Ayağını er gibi bas.” atasözünden yararlanarak ifade eder:

Ola gör her yirde ol merd-i Hudânun peyrevi

Er gibi bas ayagin meydâne Yahyâ er gibi (Şeyhülislâm Yahyâ G. 406/ b. 5)

“Yahyâ, her yerde o Allah’ın merdi olanın izinden git. Ayağını meydana er gibi bas, er gibi!”

¹⁵⁸ Atasözlerinin tespitinde Ömer Asım Aksoy’un *Atasözleri Sözlüğü* (1988), Belgin Tezcan Aksu, Şükrü Haluk Akalın ve Recep Toparlı tarafından hazırlanan *Türk Atasözleri Sözlüğü* (2022) ve Kemal Eyüboğlu’nun *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*’i (1973) esas alınmıştır.

¹⁵⁹ Beyitlerin yazımında yararlanılan kaynakların transkripsiyonuna sadık kalınmıştır. Beyitlerden sonra verilen nazım şekli ve beyit numaraları divanların kaynakçada yer alan künyelerine aittir.

¹⁶⁰ Konuyla ilgili daha geniş bilgi ve örnek beyitler için bk. [Aka Kiyâğa, B. (2021). Divan şairinin kaleminde “Kadın gibi” olma(ma)k. *KADIN* [İçinde: s. 157- 183]. İstanbul: Kesit Yayınları.]

Divan şairi şiir meydanına cesaretle çıkmayı da mertlikle ilişkilendirir. Vehbî aşağıdaki beytinde kaleminin hızlı ayağını iftihar sahnesine merdane çıkarır:

Seniñdir şimdi meydân bâd-pây-ı hâmeñi Vehbî

Çıkar merdâne şâhn-ı iftihâra her çi bâd âbâd (Sünbülzâde Vehbî G. 45/ b. 7)

“Vehbî, meydan şimdi senindir. Kaleminin süratli ayağını övünme sahnesine ne olursa olsun merdane çıkar.”

“Yiğit meydanda belli olur.”

Söz konusu mesel (Eyüboğlu, 1973, s. 245), kaynaklarda “Sözle atıp tutmak kolaydır. Asıl marifet iş başında kendini göstermektir.” (Aksoy, 1988, s. 477; Tezcan Aksu, Akalın ve Toparlı, 2002, s. 496) açıklamasıyla yer alır. Atasözü bağlamında yiğit olan kişiden beklenen sözle kendini övmesi değil, yeri geldiğinde üzerine düşeni yapmasıdır. Beyitlerde bu atasözüne sıklıkla “merd-i meydan olmak” ifadesiyle çağrışım yoluyla işaret edildiği tespit edilmiştir.

Örneğin Bâkî’ye göre insan soyunup rintler arsasına girdiyse eziyet oklarına karşı övünerek göğüs germeli yani meydanda mert olmalıdır:

Ŧoķinsa tîr-i miħnet ger mübâhât ile gögsün ger

Şoyıñduñ ‘arşa-i rindâne girdüñ merd-i meydân ol (Bâkî K. 11/ b. 3)

“Eğer miħnet okları dokunursa övünerek göğsünü ger. Soyundun, rintler arsasına girdin, meydanın merdi ol!”

Muhibbî sevgilinin eziyet kılıcı nedeniyle yüz çevirmemek gerektiğini kendisine öğütlerken “aşk meydanı”, “merdane tut” ifadelerinin çağrışımlarıyla “yiğit meydanda belli olur” atasözünü hatırlar.

Âşık yiğitliğini aşk meydanında göstermelidir:

Tîğ-ı cevrenden Muhibbî key sakın döndürme yüz

‘İşk meydânına girdüñ kendüñi merdâne tut (Muhibbî G. 243/ b. 5)

“Muhibbî eziyet kılıcından sakın yüz çevirme! Aşk meydanına girdin kendini merdane tut!”

Hamdullah Hamdî meydanda oynanan gûy u çevgân oyununa telmihte bulunduğu beytinde sevgilinin çevgan gibi olan saçlarına başını top ettiğini söyleyerek meydanda mertliğini gösterdiğini öne sürer:

Top itdi Hamdî başını çevgân-ı zülfine

Meydân anun ki cünbişi merdâne eyledi (Hamdullah Hamdî G. 177/ b. 7)

“Hamdî başını saçının çevgânına top etti. Meydan onun ki merdane hareket etti/ oynadı.”

Beyânî İran mitolojisinin önemli kahramanlarından olan Rüstem’e telmihte bulunarak aşk arsasında cesaret göstermeyen mert olamayacağını ifade eder. Beyitte “arşa, merd, merd-i meydân-ı mahabbet” kelime ve terkipleri “Yiğit meydanda belli olur.” atasözüne işaret eder:

Olmayan ser-bâz olmaz ‘arşa-i ‘aşkuñda merd

Merd-i meydân-ı mahabbetdür olan Rüstem-neberd (Beyânî G. 79/ b. 1)

“Aşkının arsasında başıyla oynamayan mert olmaz. Rüstem [gibi] savaş veren aşk meydanının merdidir.”

Aşk, gam, tevekkül vb. kavramların meydana teşbih edildiği beyitlerde şairlerin sıklıkla mertlik vurgusu yaptığı görülmektedir. Bu beyitlerde mertliğe ilişkin öne çıkan özellik ise cesarettir. Meydan nasıl nitelendirilmiş olursa olsun oraya korkusuzca çıkan ve acı ve eziyete dayanarak yolundan dönmeyen, mert olarak algılanmıştır. Bu bağlamda “Yiğit meydanda belli olur.” atasözünün incelenen beyit örneklerinde ‘yiğit cesaretle olmalıdır’ anlamını içerecek şekilde kullanıldığı söylenebilir.

“Er isen meydana çık.”

Er kişinin cesaretle olması gerektiği kabulüne işaret eden atasözlerinden biri de “Er isen meydana çık.” (Eyüboğlu, 1973, s. 90)tır. “Yiğit meydanda belli olur.” atasözüyle benzer bir anlam içermekle birlikte Divan şairleri daha çok bir meydan okuma olarak bu söze başvurmuşlardır. Bu beyitlerde atasözünün sözle mert olunmayacağı, kişinin bunu ispat etmesi gerektiği anlamı yoğunlaşmaktadır:

Emrî rakibe seslendiği beytinde onu savaşmak için meydana bu meselle davet eder:

Kaçma ‘avrat gibi ortaya gel ey kelb rakib

Er iseñ ceng idelüm gel berü meydâna yine (Emrî G. 497/ b. 4)

“Ey köpek rakip! Avrat gibi kaçma ortaya gel. Er isen savaşalım gel beri meydana yine!”

Meydanda cesaretle savaşmanın erkekle, kaçmanın ise kadınla ilişkilendirildiği beyit, kadına karşı cinsiyet önyargısını içermesi bakımından da dikkate değerdir. Şairler rakip dışında er geçinen kendi gönüllerini de meydana çağırırlar. Özellikle bu dünyadan geçme iddiasında olan gönül cesaret gösterip meydana gelmelidir:

Ger bu yolda iy gönül sen merdiseñ merdâne gel

Püşt-i pâ ur ‘âleme baş oynagıl meydâna gel (Hakîkî G. 369/ b. 1)

“Ey gönül eğer bu yolda sen mertsen merdane davran. Âlemi ayak altına alıp meydanda başınla oyna gel!”

Divan şairleri şiir konusundaki iddialarını gösterip diğer şairlere çağrı yaparken de bu atasözünden yararlanmışlardır:

Medha lâıyk zât-ı pâkûndür kanı erbâb-ı nazm

İşte meydân-ı ma’ârif merd olan gelsün beri (Süheylî K. 37/ b. 29)

“Övgüye layık senin temiz zatındır. Hani şiir erbabı? İşte irfan meydanı, mert olan beri gelsin.”

Haşmet’in sözü meydana benzettiği fahriye beytinde bu meydanda mert yani şair geçinenin ortaya çıkmasını söylemesi de aynı atasözünü çağırıştır:

Ben sühan-sencide laf etmem delilim âşikâr

İşte meydân-ı sühan merdim diyen gelsin beri (Haşmet K. 11/ b. 58)

“Ben sözümü ölçüp tartarak laf etmem, delilim aşikâr. İşte söz meydanı merdim diyen beri gelsin!”

“Er devleti er öldürür.”¹⁶¹

Divan şairlerinin beyitlerde yer verdikleri bazı ibareler için “bu meseldür, bu mesel meşhurdur, meseldür söylenür, meseldür evvelden, bu meşhur bir meseldür, mukarrerdür, gerçi dirler kim, bu söz meşhurdur derler” gibi ifadeler kullanarak o ibarelerin atasözü olduğuna veya en azından o devirde yaygın olarak kullanıldığına işaret ettikleri görülür (Kaya, 2011, s.18). Kaynak sözlüklerde tespit edemediğimiz; fakat atasözü niteliğinde olduğunu düşündüğümüz “Er devleti er öldürür.” sözü de incelenen beyitlerde “meseldür bu, bu mesel meşhurdur” ifadeleriyle yer almaktadır. *Nevâdirü’t Tevârih Adlı Eserde Geçen Kahramanlık Temalı Atasözlerindeki Metaforların İncelenmesi* adlı makalede, eserde bulunan atasözlerinden biri olarak kabul edilen bu söze “Güçlü, savaşçı bir devleti yine güçlü, savaşçı biri yok edebilir” anlamı verilmiştir (Özyetgin ve Gökpinar, 2002, s. 47).

Âşık Çelebi kasidesinde memduhunun övgüsünü yaparken bu sözden yararlanır:

Dinür er devleti er öldürür gerçi meseldür bu

Diriltdi devletün mürdeyken ammâ cümle insânı (Âşık Çelebi K. 3/ b. 33)

“Gerçi meseldir bu ‘Er devleti er öldürür.’ denir. Senin devletin cümle insanı ölüyken diriltti.”

Revânî ise âşıklık rolüyle rakipleri öldürmek istediğini bu meselden yararlanarak dile getirir:

Var ise başumda devlet öldürem agyârı ben

Bu mesel meşhûrdur er öldürür er devleti (Revânî G. 453/ b. 4)

“Başumda talih varsa rakipleri öldüreyim. Bu mesel meşhurdur ‘Er öldürür er devleti.’”

2. Er: Çalışkanlık / Gayretli Olma / İş Başarma

“Er olana gayret gerek.”

Er kişiye çalışma ve çaba gerektiği şiirde söz konusu edilen vasıflardandır. “Er olana gayret gerek.” (Eyüboğlu, 1973, s. 91) bu bağlamda kullanılan atasözlerindedir. Güvâhî er kişiye ar değil gayret gerektiğini kadın- erkek kıyasıyla şöyle söz konusu eder:

Evün idinme avret gibi perde

Gerekmez âr gayret gerek erde (Güvâhî b. 100)

¹⁶¹ Filiz Kılıç, *Âşık Çelebi Divanında Atasözleri ve Deyimler* başlıklı makalesinde bu atasözünü muhtelif kaynaklarda rastlanmayan ve unutulmuş atasözleri olarak kabul edilen kısımda söz konusu etmiştir (1996, s. 25).

“Evine avrat gibi perde edinme. Erde ar gerekmez, gayret gerek.”

Utanma ve ayıbın kadına gerekli olan bir vasıf olarak sunulduğu beyitte, erkte bu vasıflara ihtiyaç olmadığı vurgulanırken erkeğe çalışıp çabalamak yakıştırılır.

Muhibbî bu dünyanın alçak olduğunu ve bu dünyaya bağlanmamak gerektiğini “Erde gayret gerek” atasözüyle destekler:

Muhibbî virme dil dünyâ denîdür

Meseldür kim gerekdür ğayret erde (Muhibbî G. 3094/ b. 5)

“Muhibbî, gönül verme dünyâ alçaktır. Meseldir ki ‘Erde gayret gerektir.’”

Şair benzer bir düşünceyi aşağıdaki beytinde de söz konusu eder:

Virme dil dünyâ denîdür himmetüñ olsun bülend

Bu meseldür ki dinür himmetle ğayret erdedür (Muhibbî G. 826/ b. 6)

“Dünyaya gönül verme, alçaktır. Himmetin yüce olsun. Bu meseldir ki ‘Himmetle gayret erdedir.’ derler.”

“Er ol da baş yar.”

Erkeğe yüklenen vasıflardan biri olan iş başarması gerektiğiyle ilgili bir atasözü de “Er ol da baş yar.” (Eyüboğlu, 1973, s. 91)’dır. Bu beklenti Güvâhî’nin *Pend-nâme*’sinde şöyle dile getirilir:

Çün oçcılık müdâm ilk uranundur

Er ol baş yar ki iş başaranundur (Güvâhî b. 679)

“Okçuluk daima ilk vuranındır. Er ol baş yar ki iş başaranındır.”

Hayâlî gönlüne mihnet taşına kafa tutmak istiyorsa gidip yapmasını söylerken “er ol baş yar” atasözünden yararlanır:

Ser tutmağ ise ger ğarazuñ seng-i mihnete

Var baş yar gönül göreyin seni tek er ol (Hayâlî G. 12/ b. 3)

“Gönül, eğer amacın mihnet taşına kafa tutmak ise git ‘er ol baş yar’ seni göreyim.”

“Er olan ekmeğini taştan çıkarır. / Er olan ekmeğini (veya lokmasını) taştan çıkarır.”

“Er olan ekmeğini taştan çıkarır.” (Eyüboğlu, 1973, s. 91) atasözü sözlüklerde “Azimli kimse, en güç işlerle uğraşmaktan yılmaz; para kazanır, geçim yolunu bulur (Aksoy, 1988, s. 270); “çalışmayı seven, becerikli, gayretli bir kişi geçinebilmek için çok zor işlerle bile uğraşmaktan vazgeçmez.” (Tezcan Aksu, Akalın ve Toparlı, 2002, s. 240) anlamlarıyla yer alır.

Güvâhî *Pend-nâme*’sinde insanın parasız (altınsız) olmasına kederlenmemesi gerektiği; çünkü er olanın ekmeğini taştan çıkaracağı söylenir:

Neyiçün ola gam-ğîn bî-zer olan

Çıkarur etmegin taşdan er olan (Güvâhî b. 2112)

“Parasız olan niçin kederlensin? Er olan ekmeğini taştan çıkarır.”

Üsküplü İshâk Çelebi ise sevgilinin yan bakış oklarının tam yerini bulmasını uç eri olması nedeniyle “rızkını taştan çıkarması” meseline dayandırarak ifade eder:

Çıkarur rızkını taşdan bilürüz uc eridür

Yer bulur kanda ise ğamzeñ oğı peykânı (İshâk Çelebi G. 282/ b. 5)

“Yan bakış oklarının temreni nerede ise yer bulur. Uç eridir biliriz rızkını taştan çıkarır.”

Şair “kanda” kelimesini hem “kan” hem de “nerede” anlamına gelecek şekilde kullanırken, gözün kenarından atılan yan bakışı bir uç erine benzeterek becerikli ve gayretli bir şekilde tam yerini bulduğunu “ekmeğini taştan çıkarır” irsal-i meseliyle pekiştirir.

3. Er: Hile Bilme / Yapma

“Erlik on, dokuzu düzen.”

Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sinde tehlikeli bir iş veya durumda kişinin yiğitlik gösterip canını tehlikeye atmaktansa hile ile o durumdan kurtulmasının daha yeğ olduğu ifade edilirken "Erlik on, dokuzu düzen." (Eyüboğlu, 1973, s. 93) meselinden yararlanır:

Şavaşa er odur kim hîle bile

Ki olur erlik on tokuzu hîle (Güvâhî b. 706)

"Şavaşa er hile bilmelidir ki erlik on dokuzu hile olur."

Güvâhî'ye göre erkeğe yiğitliği getiren sadece kahramanca davranmak değildir; erlik gerektiği yerde kaçmayı bilmektir:

Yiğ ölmekden mahalsüz yirde dirlik

Kaçup kurtulmak olur anda erlik

Kenâra irgüremezsen özüni

Göre göz bahre atma kendüzünü (Güvâhî b. 708-709)

"Yersiz şekilde ölmektense yaşamak yeğdir ki kaçıp kurtulmak orada erlik orada olur. Kendini kıyıya ulaştıramazsan (ulaştıramayacaksan) göz göre göre denize atma."

Alıntılanan beyitler, "vurmak da yiğitlik kaçmak da" (Aksoy, 1988, s. 462); "yiğitlerde yiğitlik ondur; biri zordur, dokuzu firardır/ yiğitlik dokuz: sekizi kaçmak, biri hiç görünmemek" (Tezcan Aksu, Akalın ve Toparlı, 2002, s. 497) atasözlerini de çağrıştırmaktadır.

4. Er: Hünerli Olma

"Er olana bir hüner yeter. / Erde hüner bir olur."

İncelenen şiirlerde ere bir hünerin yeterli olduğu, başka bir hünerin gerekmediği anlamına gelecek şekilde kullanıldığı görülen "Er olana bir hüner yeter. / Erde hüner bir olur." (Eyüboğlu, 1973, s. 91, 92) atasözüne Necâtî beytinde şöyle yer verir:

Necâtî ser-hoş olur zâhid olmaz yârân

Meseldürür ki ere bir hüner yiter dirler (Necâtî G. 190/ b. 6)

"Dostlar, Necâtî sarhoş olur zahit olmaz. Meseldir ki 'Ere bir hüner yeter.' derler."

Şair, sarhoşluğu zahitliğe tercih ettiği beytinde bu atasözünden destek alarak düşüncesini pekiştirmiştir.

Hayâlî ise aşk davasında âşığın başından vazgeçmesinin yeterli olacağını aynı atasözünüyle örnekler:

Da'vâda 'âşıka şanemâ terk-i ser yeter

Meydân-ı 'aşk içinde ere bir hüner yeter (Hayâlî G. 88/ b. 1)

"Ey put gibi güzel sevgili, âşığa davada başını terk etmesi yeter. Aşk meydanı içinde 'Ere bir hüner yeter.'"

Beyânî ise âşıklık hâliyle gece gündüz sadece yalvarıp dua etmesini yine bu atasözünüyle açıklar ve gerekçelendirir:

Benüm kâr-ı şebânruzum n'ola ancak niyâz olsa

Meseldür çünkü derler bir olur cânâ hüner erde (Beyânî G. 696/ b. 6)

"Benim gece gündüz işim ancak yalvarıp yakarma olsa ne olur? Ey can, çünkü meseldir: Erde hüner bir olur, derler."

"Erde hüner gizli olur."

Atasözü niteliğinde olduğunu düşündüğümüz bu söz, Revânî divanında "bu mesel gerçek imiş" ifadesiyle geçer. Revânî, şairliğiyle övündüğü fahiye beytinde eserlerini görenlerin 'Erde hüner gizli olur.' sözünün gerçek olduğunu ifade ettiklerini söyler:

Tab'umuñ yine görenler didi âsârını kim

Bu mesel girçek imiş gizli olur erde hüner (Revânî K.10/ b. 23)

"Yine şairlik tabiatımın eserlerini görenler 'Erde hüner gizli olur' sözü gerçekmiş, dedi."

5. Er: Miskinlik / Tembellik

"Erkek koyun kasap dükkânına yakışır. / Erkek koyun kasap dükkânına yaraşır."

Er kişide olmaması gereken vasıflar olarak söz konusu edilen "miskinlik, tembellik"le ilgili "Erkek koyun kasap dükkânına yaraşır." (Eyüboğlu, 1973, s. 92) atasözü, sözlüklerde "Miskin erkek, yaşamaya

lâyık değildir.” (Aksoy, 1988, s. 269); “Erkek rahat yaşamak, hayattan zevk almak istiyorsa iş sahibi, sorumluluklarını bilen ve çalışkan birisi olmalıdır. Çalışmayıp tembel tembel oturan erkeğin, erkek koyun gibi yaşamasının bir anlamı yoktur.” (Tezcan Aksu, Akalın ve Toparlı, 2002, s. 242) anlamlarıyla yer alır. Erkeğin çalışkan olması, miskin ve tembel olmaması gerektiğinin vurgulandığı bu mesel incelenen şiirlerde “erkek koyun kurban için” şeklinde ifade edilmiştir.

Revânî aşağıdaki beytinde bayramda kurban kesilmesi âdetine telmihte bulunarak sevgiliye kavuşma bayramında can vermesinin zoruna gitmeyeceğini bu atasözünü inandırmak ister:

‘İyd-ı vasluña irişsem gam yimezdüm cân için

Bu mesel meşhûrdur erkek koyun kurbân için (Revânî G. 266/ b. 1)

“Kavuşmanın bayramına erişsem can için gam yimezdim. Bu mesel meşhurdur ki ‘Erkek koyun kurban için.’”.

Beyitte şair atasözünü tembel veya miskin olmamak gerektiğinden ziyade canını vermekten korkmamak/ sakınmamak anlamına gelecek şekilde kullanmıştır.

Cinânî de sevgilinin yan bakışlarının kılıcının korkusuyla bu aşktan dönmeyeceğini aynı atasözünü pekiştirir:

Tîğ-i gamzeñden döner şanma beni bir cân için

Kim meşeldür dostum erkek koyun kurbân için (Cinânî matla 44)

“Beni yan bakışının kılıcından bir can için döner sanma ki dostum meseldir ‘Erkek koyun kurban için.’”

Zâtî ise aşağıdaki beytinde bu atasözüne “koyun, koç, kuzu” tenasübünden yararlanarak yer verir. Sevgili, âşığın koynuna girmemesini “erkek koyun kurban için” meseliyle gerekçelendirir:

Çoyuna gir gel çoçum didükleri için ol kızu

Kırdı ‘uşşâkı didi erkek koyun kurbân için (Zâtî G. 1196/ b. 2)

“O kuzu, gel çoçum ‘koyuna gir’ dedikleri için âşıkları kırdı [ve] ‘Erkek koyun kurban için’ dedi.”

6. Er: Muhtaçlık

“Merde ölmek nâmerde muhtaç olmadan yeğdir.”

“Merde ölmek nâmerde muhtaç olmadan yeğdir.” (Eyüboğlu, 1973, s. 181) meselini, Aksoy “Allah namerde muhtaç etmesin” ifadesiyle, atasözü sayılabilecek dua ve beddualar arasında değerlendirir (1988, s. 53- 54). İncelenen beyitlerde kimsenin namerde muhtaç olmamasının istendiği beyitlerin yanı sıra bu sözün özellikle mert olan kişinin namerde muhtaç olmaktansa ölmeyi tercih edeceği anlamına gelecek şekilde kullanıldığı görülmüştür:

Çarha baş egme gönül hergiz dahı ac olmadan

Yıgdür ölmek merd olan nâ-merde muhtâc olmadan (Bâkî G. 394/ b. 1)

“Gönül aç olmaktan [dolayı] dünyaya asla baş eğme; mert olana namerde muhtaç olmadan ölmek yeğdir.”

Gelibolulu Âlî aşağıdaki beytinde er- gayret- muhtaçlık ilgisini hem erde gayret gerektiği hem de er kişinin namerde muhtaç olmaması anlamlarına gelen her iki atasözünü söz konusu eder:

Gayret altında ço olsun merd ise ‘Âlî gibi

Yâ ilâhî tek kişi nâ-merde muhtâc olmasun (Gelibolulu Âlî G. 1122/ b. 5)

“Âlî gibi mert ise bırak gayret altında olsun. Yâ İlâhî, tek/ sadece kişi namerde muhtaç olmasın.”

7. Er: Zenginlik / Saadet

“Er başından devlet ırağ olmaz. / Yiğit başından devlet ırağ olmaz. / Yiğit başından devlet irak değildir.”

Söz konusu mesel (Eyüboğlu, 1973, s. 91, 245) sözlüklerde “Bir gencin zengin olması her zaman beklenir.” (Aksoy, 1988, s. 476); “Genç bir insanın zengin olması her zaman mümkündür.” (Tezcan Aksu, Akalın ve Toparlı, 2002, s. 496) açıklamalarıyla yer alır. İncelenen şiirlerde “devlet” kelimesinin saadet anlamına da gelecek şekilde kullanıldığı; bu bağlamda atasözünün yiğit kişiden mutluluğun uzak olmadığı anlamına da işaret edildiği görülmektedir. Âhî aşağıdaki beytinde bir gün o ay yüzlünün kendi üstüne güneş gibi doğacağı ümidini bu atasözüne dayanarak ifade eder:

Be ÂHÎ üstine bir gün doğar gün gibi ol meh-rû

Yiğitsin çünkü başuñdan senüñ devlet ırâğ olmaz (Âhî G. 41/ b. 5)
“Be Âhî, o ay yüzlü bir gün üstüne güneş gibi doğar. Çünkü yiğitsin senin başından devlet ırak olmaz.”
Âhî beyitte atasözüne sevgilinin başına güneş gibi doğacağı yani ona kavuşup saadete ereceği anlamıyla kullanmıştır.

Güvâhî *Pend-nâme*'sinde er kişinin başındaki sıkıntının dağlar başındaki duman gibi olduğunu söyler ve “er başından devlet ırak olmadığı” için buna sabretmek gerektiğini öğütler:
Gümân eyleme kim bun er başında
Olur tuman gibi tağlar başında
Tutarsın sabr ideğör yine bir çağ
Ki olmaz er başından devlet ırâğ (Güvâhî b. 2041- 2042)
“Şüphe etme ki er başında sıkıntı dağlar başında duman gibi olur. Sabret yine bir zaman gelir ki ‘er başından devlet ırak değildir.’”

Beyânî ise beytinde aşk merdinin başında devlet olmadığını söyleyerek atasözünü bozarak/ değiştirerek kullanır:

Başında devlet yok merd-i ‘aşkuñ
Dâyim cefâda bî-devlet ancak (Beyânî G. 409/ b. 8)
“Aşk merdinin başında talih yok. Daima cefada, talihsiz/mutsuz ancak!”
Şair âşğın sevgiliye kavuşamayıp sürekli acı ve ıstırap içinde olma hâlini “aşk merdinin başında devlet yok” ifadesiyle söz konusu atasözünü çağrıştıracak şekilde fakat anlamını dönüştürerek kullanır.
İncelenen şiirlerde şairlerin sıklıkla gerçek er / mert olanın bu dünyaya bağlanmayacağı, aldanıp kanmayacağını dile getirildiği saptanmıştır. Bu ifadelerin -günümüzde atasözü karşılığını bulamamakla birlikte- bazı beyitlerde atalar pendî olarak geçmesi atasözü niteliğinde değerlendirilebileceklerine işaret etmektedir.

Örneğin Edirneli Nazmî aşağıdaki beyitlerinde atalar öğüdünü dinleyip bu dünyaya bağlanmamak gerektiğini söyler:

Merd olub meyl eylemek işbu ‘acûz dehre hiç
Atalar pendini gûş eylersenüz kardaşlar (Edirneli Nazmî G. 1950/ b. 5)
“Kardeşler, atalar öğüdünü dinlerseniz bu kocakarı dünyaya mert olan hiç meyletmez.”
Tutun hoş atalar pendini zinhâr
‘Acûz-ı dehre meyl itmen yiğitler (Edirneli Nazmî G. 1673/ b. 4)
“Yiğitler, atalar öğüdünü hoşça tutun, asla dünya kocakarısına meyletmeyin.”

Nazmî'nin başka bir beytinde ataların bu dünyayı “yalancı bir kadın”a benzettiği ve gerçek erin ondan kaçması gerektiği ifade edilir:

Benzedübdür atalar kardaşlar işbu dünyeyi
Bir yalancı ‘avrata pes kaçır andan gerçek er (Edirneli Nazmî G. 1856/ b. 2)
“Kardeşler, atalar bu dünyayı bir yalancı avrada benzetmişlerdir ki gerçek er ondan kaçır.”

Muhibbî dünya süsüne aldanmamak gerektiğini “Merdaneler zene meyletmez” sözüyle örneklendirirken bunun bir “mesel” olduğunu da kaydeder:

Zîver-i dünyâya iy dil aldanup meyl eyleme
Bu meseldür kim zene meyl eylemez merdaneler (Muhibbî G. 766/ b. 4)
“Ey gönül, dünyanın ziynetine aldanıp meyletme. Bu meseldir ki ‘Merdaneler zene meyletmez.’”

Sonuç

Üretildikleri toplumun değer yargılarını yansıtan atasözleri erkeğe yüklenen rol ve vasıflar açısından incelendiğinde, erkekten öncelikle güçlü ve sağlam durmasının, cesaret göstermesinin beklendiği görülür. “Ayağını merdane/ er gibi bas.”, “Yiğit meydanda belli olur.” ve “Er isen meydana çık.” meselleri beyitlerde bu beklentiyle söz konusu edilmişlerdir. Aşkın meydanında âşıktan beklenen ayağını sağlam basması; çektiği acı ve ıstıraba rağmen bu meydandan çekilmemesidir. Dünya

meydanında erden beklenen ise ona aldanmamasıdır. Şairler bu düşüncelerini ifade ederken “er gibi, merdane, er isen” vurgusu içeren atasözlerinden yararlanarak aynı zamanda korkmanın, meydandan çekilmenin ya da meydana gelmemenin, dünya nimetlerine kanmanın “erkek gibi davranmamak” olduğuna işaret ederler. İncelenen şiirlerde cesaret ve güçle bağlantılı olarak “Er devleti er öldürür.” sözüne de rastlanmıştır. Âşık Çelebi’de “meseldir bu” ve Revânî’de “bu mesel meşhurdur” şeklinde yer alan bu söz, atasözü niteliğinde değerlendirilebilir.

İncelenen şiirlerde er kişiden gayretli olmak, iş başarmak, çalışmakla ilgili beklentileri içeren “Er olana gayret gerek.”, “Er ol da baş yar.”, “Er olan ekmeğini taştan çıkarır.” atasözleri tespit edilmiştir. İyi ad edinmek, alçak dünyaya bağlanmamak gibi hususlarda erkeğin gayretli olması beklenirken Güvahi’nin beytinde ere ar değil gayret gerektiğinin ifade edilmesi erkeğe utanma ve ayıbın gerekli olmadığı yargısını da içermesi açısından ayrıca dikkate değerdir. Söz konusu atasözlerinin anlamına paralel olarak erkekten beklenmeyen ise miskinlik ve tembelliktir. “Erkek koyun kasap dükkânına yakışır.” atasözü bu bağlamda beyitlerde “Erkek koyun kurban içindir.” şekliyle yer almakla birlikte Divan şairleri bu sözü daha çok sevgilinin yolunda kurban olmakla ilişkilendirerek kullanmışlardır.

Er kişiden beklenen bir hüneri olmasıdır ve bir hüner ona yeterlidir. Divan şairi rintliği zahitliğe tercih etmesine, aşk yolunda başını feda etmesine, gece gündüz yalnızca bu aşkla ağlamasına “Ere bir hüner yeter.” atasözünü kanıt gösterir. Er-hüner ilgisi açısından değerlendirilebilecek başka bir söze Revânî’de rastlanmıştır. Revânî’nin “bu mesel gerçek imiş” ifadesiyle yer verdiği “Erde hüner gizli olur.” sözünün atasözü niteliğinde olduğu düşünülebilir.

Gerektiğinde hile ile zor durumdan kurtulabilmesi, sıkıntıda olsa bile namerde muhtaç olmak yerine ölmeyi tercih etmesi, saadete ve zenginliğe ulaşmasının mümkün olduğu er kişiyle ilgili beyitlerde atasözleri yoluyla dile getirilen diğer özelliklerdir.

“Erlik”le ilişkilendirilerek kurulan atasözleri, şiirde kimi zaman değiştirilerek farklı şekillerde fakat benzer anlamı karşılayacak biçimde yer almışlardır. Bu atasözleri toplumsal değer yargıları ve kabuller bağlamında “ideal” erkek tipinden beklenen başlıca huy ve davranışları ortaya koymaları yanında beyitlerde özellikle divan şairinin düşünce ve hayalini pekiştirmek veya örneklendirmek amacıyla yer bulmuşlardır.

Kaynaklar

- Âhî Dîvânı* (t.y.) [haz. Mustafa S. Kaçalın]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78356/ahi-divani.html> (Erişim tarihi: 17.09.2024)
- Ahmed Nâmî Dîvânı* (2017). [haz.: Ahmet Yenikale]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196583/ahmed-nami-divani.html> (Erişim tarihi: 04.11.2024)
- Aka Kıyağa, B. (2021). Divan şairinin kaleminde “Kadın gibi” olma(ma)k. *KADIN* [Çinde: s. 157- 183]. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I- Atasözleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Âşık Çelebi Dîvânı* (2017). [haz.: Filiz Kılıç]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195827/asik-celebi-divani.html> (Erişim tarihi: 27.09.2024)
- Bâkî Dîvânı* (2011). [haz.: Sabahattin Küçük]. Ankara: TDK Yayınları.
- Batıslam, D. (2017). Nedim’in şiirlerindeki atasözleri ve deyimler. *Divan Edebiyatında Halk Kültürünün İzleri* [Çinde: s. 17- 31]. Ankara: Ürün Yayınları.
- Beyânî Dîvân İnceleme- Metin (A- B)* (t.y.) [haz.: Fatih Başpınar]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78363/beyani-divani.html> (Erişim tarihi: 18.09.2024)
- Cinânî Hayatı- Eserleri- Dîvânının Tenkidli Metni* (1994). [haz. Cihan Okuyucu]. Ankara: TDK Yayınları.
- Edirneli Nazmî Dîvânı* (2018). [haz.: Sibel Üst]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206284/edirneli-nazmi-divani.html> (Erişim tarihi: 04.11.2024)
- Emrî Divanı* (t.y.). [haz.: Mehmet A. Yekta Saraç]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78368/emri-divani.html> (Erişim tarihi: 19.09.2024)

- Eyüboğlu, K. (1973). *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- Gelibolulu Mustafa Âli Dîvânı* (2018). [haz.: İsmail Hakkı Aksoyak]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208602/gelibolulu-mustafa-ali-divani.html> (Erişim tarihi: 04.11.2024)
- Güvâhî- Pend-nâme* (1983). [haz.: Mehmet Hengirmen]. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Hakîkî Dîvânı* (2017). [haz.: Erdoğan Boz]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194363/hakiki-divani.html> (Erişim tarihi: 25.09.2024)
- Hamdullah Hamdî Divanı* (t.y.). [haz.: Ali Emre Özyıldırım]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78375/hamdullah-hamdi-divani.html> (Erişim tarihi: 19.09.2024)
- Haşmet Dîvânı* (2018). [haz.: İsmail Hakkı Aksoyak ve Mehmet Arslan]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-204116/hasmet-divani.html> (Erişim tarihi: 19.09.2024)
- Hayâlî Bey Dîvânı* (1945). [haz.: Ali Nihat Tarlan]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Karahan, A. (1981). Trabzonlu Figanî’de atasözleri ve deyimler. *TDED*, 23, s. 165- 174.
- Kaya, B. A. (2011). Atasözleri ve deyimlerin Dîvân şiirinde kullanımı ile dîvânların bu söz varlıklarımız bakımından önemi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6 (6), s. 11- 54.
- Kılıç, F. (1996). Âşık Çelebi Divanında atasözleri ve deyimler. *Bilig*, 1, s. 24- 30.
- Mengi, M. (1986). Necâfî’nin şiirlerinde atasözlerinin kullanımı. *Erdem*, II (4), s. 47-56.
- Necatî Beg Divanı* (1992). [haz.: Ali Nihat Tarlan]. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özyetgin A. M. ve Gökpinar, B. (2022). Nevâdirü’t Tevârih adlı eserde geçen kahramanlık temalı atasözlerindeki metaforların incelenmesi. *Dil Araştırmaları*, 16 (30), s. 39- 52.
- Revânî Dîvânı* (2017). [haz.: Ziya Avşar]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196374/revani-divani.html> (Erişim tarihi: 04.11.2024)
- Süheylî Dîvânı* (2017). [haz.: M. Esat Harmancı]. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194364/suheyli-divani.html> (Erişim tarihi: 25.09.2024)
- Sünbülzâde Vehbî Dîvânı* (2017). [haz.: Ahmet Yenikale] <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196833/sunbulzade-vehbi-divani.html> (Erişim tarihi: 04.11.2024)
- Şeyhülislâm Yahyâ Divanı* (1995). [haz.: Rekin Ertem]. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tezcan Aksu, B., Akalın, Ş. H. ve Toparlı, R. (2022). *Türk Atasözleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Üsküblü İshâk Çelebi- Dîvan – Tenkidli basım* (1989). [haz.: Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri]. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları.
- Yavuz, K. ve Yavuz, O. (2016). *Muhibbî Dîvânı- Bütün şiirleri I-II*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Zatî Divanı- III. Cild* (1987). [haz.: Mehmed Çavuşoğlu ve M. Ali Tanyeri]. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Atasözleri Üzerine Gerekçeleştirme Odaklı Bir Söylem İncelemesi

B. Erdem Dağistanlıoğlu*

Giriş

Söz varlığı, üretim noktasında ekleme, bükümleme, birleştirme, tonlama, örnekseme, doğrudan kopyalama, yineleme vd. yöntemlerle dil kullanıcısının ihtiyacına göre genişlemektedir (Uzun, 2006, s. 35-46; Demirci, 2017, s. 159-170). Dil kullanıcılarının bilişsel modellerindeki imgeler olan kavram (Vardar, 2002, s. 132), bireyin ana diliyle sıkı sıkıya bağlı, dil konuşurlarının tecrübeleriyle doğrudan alakalıdır (Vardar, 2002, s. 132; Korkmaz, 2007, s. 143; Aksan, 2006b, s. 15). Söz varlığı ise yalnızca sözcükler ve sözcük gruplarından ibaret olmayıp ilişki sözlerinden deyimlere, klişe ifadelerden atasözlerine cümle düzeyinde veya eksilti içerir yapılarda çok geniş bir kapsama sahiptir. Üretimin bu boyutu; toplum deneyimleri, yaşayışı, duygu değeri gibi bireysel tercihlerin ötesine geçebilen kültürel bir görünüme sahiptir.

Alan yazınında söz varlığı, söz dağarcığı, kelime / sözcük / söz hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler gibi terimlerle birbirlerine yakın veya ayrışan tanımlara sahip bu kavram, bağlama göre bir bireyin veya toplumun sözlerinin tamamı, *sözlüksel biriminin ve sözlükçesinin tümü* olarak açıklanmaktadır (Vardar, 2002, s. 182; Korkmaz, 2007, s. 144; İmer vd., 2011, s. 233; Karaağaç, 2018, s. 754; <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 22.10.2024 13.27). Dil kullanıcısının eğitim düzeyi, ilgi alanları, iletişim ortamı vd. değişkenlere göre farklılık göstermesine bağlı olarak etken ve edilgen söz varlığı biçiminde değerlendirilen bu kavram (İmer vd., 2011, s. 124), yalnızca dildeki sözcükleri değil deyim, atasözleri gibi türlü anlatım kalıplarını da kapsamaktadır (Aksan, 2006a, s. 7).

Atasözleri; anonim özellik gösteren, toplum deneyimlerini yansıtan, genellikle kabul gören biçimi değiştirilmeyen ancak değişim veya yitimi de görülebilen anlatım kalıplarındır (Hatiboğlu, 1982, s. 17; Aksan, 2006a, s. 33; Korkmaz, 2007, s. 27; <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 22.10.2024 13.26). İletişim ortamında anlık üretilmeyen, önceden kabul gören biçimi iletişime taşınan atasözleri, *söz öbeği veya cümle oluşları* ile *genel bir anlam bildiriyor olmaları* bakımından diğer kalıp sözler veya kalıp birimlerle benzeşmektedirler (Karaağaç, 2018, s. 163). Bu birimler, farklı iletişim kanallarında yeniden üretime ihtiyaç duyulmadan sürece taşınabilen, kendisine aktarılan için algılanma sürecini kısaltan ve kolaylaştıran yapılardır (Wray, 2002, s. 18; Gökdayı, 2008, s. 90). Bu durum, Türk edebiyatında atasözlerini kullanma sanatı olarak irsalimesel için de geçerlidir. Sözlü ve yazılı edebiyatta ispat gereksiniminde veya ikna çabasında atasözlerinden yararlanmaya dayalı olan aktarımlarda teşbih, telmih ile iç içe geçmiş bir anlatım aracının tercihi söz konusudur (Kaymaz, 2020, s. 2365). Selamlaşma, bayram tebriği, yazılı anlatım türlerinde ölçünlü olan ifadeler gibi farklı iletişim kanallarında kullanılan kalıp ifadeler / sözler, *bireysel ve nedenli* bir söz dizimi yapısı iken yaygınlaşarak nedenliliğini kaybedip tek bir sözlük birimi gibi algılanmaktadır (İmer vd., 2011, s. 165; Karaağaç, 2018, s. 516). Aksan'ın (2006a, s. 34) ilişki sözleri / kalıp sözler başlığı altında değerlendirdiği ifadeler, cümle biçiminde olabildiği gibi Ergin'in (2009, s. 396-397) kısaltma gruplarında ele aldığı öbekler olarak da görülebilir. Ayrıca Aksan'ın (2006a, s. 35) kalıplaşmış sözler başlığında incelediği tanınmış bireylere ait, *evrenselleşmiş sözler*, cümle düzeyinde olmalarına rağmen bu çalışma kapsamına alınmamıştır. Bu çalışmanın konusu olan atasözleri; deyimler ve birleşik eylem, birleşik ad, kısaltma öbeği, isim tamlaması, sıfat tamlaması gibi birleşik sözlerle birlikte kalıp birimler içinde anılmaktadır (Karaağaç, 2018, s. 520-523).

Atasözleri üzerine alan yazınında çok farklı bakış açılarıyla, çeşitli amaçlara yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar ekseriyetle atasözlerinde kullanılan sözcüklerin anlamı ve atasözlerinin duygu

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, erdemdgstn@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8763-1494.

değerleriyle kültürel olarak taşıdıkları anlam, ifadelerin toplum değerlerindeki yeri, eğitimde varlığı ve kullanımı ile Türk dünyası ve diğer kültür ortamlarıyla bağları üzerinedir.

Atasözlerini söz dizimi bakımından sınıflandıran Aksan (2006a, s. 183-184), bu yapıları yalın, girişik, sıralı biçimdeki atasözleri, sorulu-yanıtlı öykü içeren atasözleri biçiminde gruplandırmıştır. “Eşek hoşaftan ne anlar? Suyunu içer tanesini bırakır.” tanığıyla ele aldığı sorulu-yanıtlı öykü içeren atasözlerinin sayıca az olduğunu belirtmiştir. Aksan’ın anlam açısından sınıflandırmasında *sözcükleri göndergesel anlamında olan atasözleri* (Zor oyunu bozar; eski dost düşman olmaz; iş olacağına varır vb.), *deyim aktarlamaları / somutlaştırma türü* (Minareyi çalan kılıfını hazırlar; bal tutan parmağını yalar; çivi çiviye söker vb.), *ad aktarmaları* (Çalma elin kapısını, çalarlar kapını; şık şık eden nalçadır, iş bitiren akçedir vb.), *eksilteli anlatıma yönelen atasözleri* (Ağanın gözü, yiğidin sözü; önce canan, sonra can; beyazın adı var, esmerin tadı var vb.), *şiiir öğelerinden yararlanan atasözleri* (Sakla samanı, gelir zamanı; sabreden derviş, muradına ermiş; azıcık aşım, kaygısız başım vb.) bulunmaktadır (2006a, s. 185-187).

Atasözlerinin genellikle iki bölümden müteşekkil olduğunu belirten Karaağaç (2018, s. 163), ilk bölümde şart ifadesi veya genel fikrin, ikinci bölümde ise ana fikrin aktarıldığını ifade etmiştir. Gerekleştirilmenin sosyal ve psikolojik altyapısını içeren bu tanımlama ve tasnifte kalıplaşma ve alışılmışlık özelliğini içeren, çarpıcı ve kesin sonuçlarla derin bir düşünce yapısının, geniş bir birikimin aktarıldığını belirttiği atasözlerinde toplum hayatındaki türlü olaylar, doğal değişimler, iş, umut, davranış, karakter, eğitim gibi türlü konular kapsamı oluşturmaktadır. Atasözleri bu özellikleriyle deneyimlerden beslenen anlatım gücünün sergilendiği sözler ve zengin anlatım biçimleri, özünde yargı esaslı anlatım araçlarıdır (Aksan, 2006a, s. 181). Aksoy da ulusal bir varlık olarak nitelediği atasözlerinin kavram zenginliği ve anlatım gücüyle iletişimde önem arz ettiğini; inandırıcılığı ve atfolunan kutsallığıyla dikkat çeken atasözlerinin kalıplaşmış, kısa ve özlü, çoğu bir iki cümleden oluşan birimler olduğunu belirtmiştir (Aksoy, 1988, s. 131-133).

Atasözlerinin cümle düzeyinde anlam özelliklerini tasvir eden Aksoy (1988, s. 139), bunların bazılarının çifte yargılı, çifte kurallı olabileceğine değinmiş, atasözünü oluşturan iki cümle arasında benzetme ilgisinin yanı sıra birbirini tamamlama veya karşıtlık ilgisinin de bulunabileceğini örneklendirmiştir: *Çok söyleme arsız, çok saklama hırsız edersin.*

Atasözlerini *kısa ve öz olma ilkesine* göre inceleyen Uzun, akılda kalıcılığı ve anlatımda etkileyciliği sağlamak için bu yapıda olduklarını belirtmiştir. Paremiyolojide satırlar süren bir sözün atasözü olarak kabul görmediğini belirten Uzun, kısalığın ölçütü ve sınırlarının net olmadığını lakin atasözleri için yargı taşıyan ifade ve tümce görünümünün esas olduğunu -atasözleri için birim yapılardan biri olarak görmüştür- vurgulamıştır (1990, s. 141). Atasözleri için bir birim yapının geçer görülmesi hususunda kısalık üzerine durulan çalışmada, *dilbilimsel eksilti* (linguistic ellipsis) konusunda incelenen atasözlerinde tamamlanabilirlik veya kestirilebilirlik özellikleri ele alınmıştır (Uzun, 1990, s. 142). Bu incelemede metin tümcesine dönüşmesi için bağlam / iletişim ortamının niteliği öne çıkarılmış, bu hâliyle çalışmada atasözlerinin metinselliği bağlam esasında ve bütüncü içindeki yeri bakımından sorgulanmıştır. Uzun (1990, s. 150), dilde ekonomi / tutumluluk ya da *kısa söz etkili söz* gibi üslup özelliğinin atasözlerindeki kısalıkta % 25 oranında etkili olduğunu, kullanışlılık ve genelleşme amaçlı olanların oranının çok daha yüksek olduğunu tespit etmiştir.

TeCrübe aktarımı, ders verme, yaşanmışlık, toplum hafızası gibi kültürel kodlar taşıyan ifadeler olan atasözlerinin, iletişimdeki değişken muhataplara bir örnek aktarımı haricinde, kuruluş mantığındaki sözceleme biçimi bu çalışmanın sınırlarını oluşturmuştur. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesinin esas alındığı bu çalışmada Türk Dil Kurumunun yayımladığı, Türk atasözlerini içeren *Türk Atasözleri Sözlüğü* (Aksu vd., 2022) incelenmiştir. *Türk Atasözleri Sözlüğü*ndeki A ve B maddelerinden sıralı tanıklanmış ellişer maddesi başı çalışma dokümanını teşkil etmiştir. Çalışma kapsamında atasözlerinin iletişim ortamında dinleyeni ikna etme aracı olarak kullanımını da sağlayan tecrübeleri ne şekilde gerekçelendirdiği, sonuca götüren nedenleri ortaya koyma biçimleri tasnif edilmiştir. Bu bağlamda dil incelemelerinde söylem, sözce ve sözceleme ile retorik dil ürününü

sanatsallığın ötesinde oluşum biçimi açısından ele alan gerekçelendirme kuramları ve ölçütleri genel manada inceleme ölçütlerine yönelik alan yazını oluşturmuştur.

Söylem ve Gerekçelendirme

Saussure'nin dil terimine bakışımı olarak ele aldığı söz, *dil yetisinin bireysel nitelikli* görünümü, toplumsal olan dili bireyin kişisel düşünce ve tecrübesini anlatmak, dışa aktarmak için oluşturduğu zihinsel ve fiziksel düzenektir. Söylem çözümlemesi sınırlarında tanımlanması gereken diğer bir terim olan sözce ise, dil kullanıcısının iki susku arasında ürettiği, bir kelime ya da birkaç tümceden oluşabilen söz birimidir. Sözceleme edimiyle ortaya konan söylem olarak da tanımlanan sözce, sözün çözümlenmesiyle ulaşılan bir birim olan tümceden önce belirlenen bir bütündür. Sözceler, göndermeleri dışında dinleyicide yarattıkları etki bakımından da incelenmektedirler (Vardar, 2002, s. 180, 181; İmer vd., 2011, s. 228). *Söylemek yapmaktır*, ifadesi esasında sözcenin bir eylemle bütünleşmesi olan *söz eylem*, Austin'e göre düz söz, edim söz ve etki söz olmak üzere üç birleşenden oluşur (İmer vd., 2011, s. 230-231). Vardar'ın söz ve sözceye karşılık olarak ilk iki basamakta eşleştirdiği söylem; tümce ötesi, onun sınırlarını aşan büyük bir dil birimi, yazılı veya sözlü iletişim değeri olan birim; söylem çözümlemesi ise sözcelerın dağılımsal incelenmesinin ötesinde dönüşümsel incelenmeleriyle birbirlerine ulanma kurallarının ve iletişim değerlerinin araştırıldığı bir alandır (Vardar, 2002, s. 179; İmer vd., 2011, s. 207).

Bir dinleyenın hedef alındığı iletişim ortamında üretildiği varsayılan ve daha sonra farklı dinleyenlere ekseriyetle bir örnek kullanılan atasözleri, *Güncel Türkçe Sözlük*'te¹⁶² uzun deneme ve gözlemler nihayetinde üretilmiş, halka mal olmuş, öğüt veren söz olarak tanımlanmıştır. Bir dinleyiciyi ikna ve inandırma üzerine kurulu söylem formundaki bağlamın gücü, dil bilgisi sınırlarını aşan anlatım imkânı sağlarken söz konusu söylemi bir genelleme, genel geçer yargı, kültürel sahiplenişi temsil eden bir söz olarak işletebilmek, daha farklı bir söylem modeline ihtiyaç duyurmaktadır. Bussmann (1998, s. 87), gerekçelendirmeyi bir durumu açıklamak veya bir eylemi haklı çıkarmak için karmaşık bir şekilde yapılandırılmış dilsel eylem olarak açıklamıştır. Farklı iletişim ortamlarında kullanılan gerekçelendirmeler, sonucun doğruluğu üzerine kurulu Aristocu bir kıyas olarak ikna edici retorik birimi biçiminde inceleme konusu olagelmıştır. Gerekçelendirme, iddiaların geçerliği ve retorikte nedenlerin ikna edici gücünün yanı sıra dil yapılarıyla da alakalı bir olgudur. Toulmin ve Perelman'ın çalışmalarıyla çağdaş görünümüne erişen gerekçelendirme kuramı, söylem ve metin dil bilimini merkeze alan disiplinlerarası bir çalışma alanıdır (Bussmann, 1998, s. 87).

Gerekçelendirme odaklı söylem çözümlemesinde, her bilim dalında olduğu üzere çeşitli ölçütler esas alınmaktadır: konuşan ve muhatap, söylem ortamı, kişilerin bilişsel modeli / müktesebatı, duyguları vb. Aristo'nun da çağdaş söz biliminin de üç temel dayanağı konuşan kişi (etos), dinleyen (patos) ve sözdür (logos). Dilin işlevlerinden biri olarak görülen gerekçelendirmede gerekçe, dinleyici ve çıkarım (sonuç) olarak üç birleşen bulunmaktadır. Çağdaş gerekçelendirme odaklı söylem çalışmaları, her bütününcüyü kendi söylem ortamında incelemeyi yöntem olarak kabul etmektedir. (Perelman, 2000, s. 12; akt. Öztin Passerat ve Beştaş, 2014, s. 190-191; Öztin, 2022, s. 11). Bu yönüyle, atasözlerinin bir sözce niteliğiyle farklı iletişim ortamlarına taşınması, ancak o kanalın geçerliliğiyle sınırlı görülebilir. Bu çalışmada, kullanıldığı farklı iletişim kanallarına bir örnek taşınan atasözlerinin bağlamdaki durumundan ziyade bir sözce olarak üretimindeki gerekçelendirmeler esas alınacaktır. Alan yazınında atasözlerinin birden çok yargı içerebilirliği hususundaki görüşler, çalışmanın veri setinin gerekçelendirme odaklı söylem bakımından incelenmesini kolaylaştıran bir özellik olarak görülmektedir. Ayrıca atasözlerinin açık ve örtük neden / gerekçeler ile birlikte dil bilgisi birimleriyle şekillendirilmiş farklı gerekçelendirme modellerine sahip olmaları, diğer birimlerle olan bağlamından önce kendi yargısına yönelik gerekçelendirme görünümüne erişimi mümkün kılmaktadır.

İletişimde kimi söylemler duygulara, kimisi akla kimisiyse her ikisine birden seslenmektedir. Kavramsal olarak gerekçelendirme hem söz üreticisini hem de hedefi odağa almakta, hangi dil kullanıcısının ne tür söylemlerinde ne çeşit gerekçe ve stratejiler izlediğini, ikna sürecinin söyleme nasıl taşındığını incelemektedir. Aristo'nun bir sanat özelinde, etkili söz söyleme olarak kuramsallaştırdığı retorik / söz

¹⁶² <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 22.10.2024, 13.26)

bilimi, Chaïm Perelman ve Lucie Olbrechts-Tyteca'nın yazdıkları *Yeni Sözbilim: Gerekçeleştirme İncelemesi* çalışmasıyla iletişimde söylenen kadar sözcenin nasıl söylendiğini, dinleyenin niteliğiyle birlikte inceleyen, yeni ölçütlere sahip bir bilim alanına evrilmiştir (Öztin, 2022, s. 7, 11). Söylemde konuşanın kimliği ve söyledikleri kadar dinleyen de önem arz etmektedir. Hayatın olağan akışında bireyin sevdiği ve sevmediği, saygı duyduğu veya duymadığı, itimat ettiği veya etmediği bireylerden gelebilecek bir ifadeye yaklaşımı gibi bilhassa siyasal söylemde dinleyenin inancı; Öztin'in (2022, s. 12) bilgiye ve akıl yürütmeye dayandırdığı söylemin ikna ediciliği ile duygulara yönelik bir eylem olarak tarif ettiği inandırıcılığını doğrudan etkilemektedir.

Perelman ve Olbrechts-Tyteca'nın söz bilimi ile gerekçeleştirme kuramını aynı anlamda kullanmalarına itiraz eden Öztin (2022, s. 47), iç içe girmiş iki disiplin olarak nitelediği bu kavramdan ilkinin her koşulda muhatabı inandırma sanatı olduğunu, ikincisinin ise akıl yürütmeye dayalı ikna sürecini içerdiğini ve söz bilimi sanatlarıyla bezenmediğini belirtmiştir. Bir sözcenin doğruluğu, öyle varsayılan / kabul gören öncüllere dayanmaktadır ki bunlar kavramsal tanımlama olarak adlandırılmıştır. Bu kavram kabul esastır ve doğru görüldüğü sürece geçerlidir, gri alanı bulunmaz. Buna mukabil gerekçeleştirmede böylesi bir zorunluluk yoktur, önerme düzleminde bir geçerlilik derecesi söz konusudur. Perelman ve Tyteca'nın yaklaşımıyla gerekçeleştirme söylemi özel bir kişiye yönelikse inandırıcı, evrensel nitelikli ve farklı dinleyicilere yönelikse ikna ediciliği dikkate alınmalıdır (Öztin, 2022, s. 49, 51). Bu yönüyle atasözlerinin geçerliliğinin çok daha genel bir tecrübenin yansıması olarak gerekçeleştirmeler içerdiği söylenebilir. Sözceleme anındaki gerekçeleştirme biçiminin farklı iletişim ortamlarında geçerliliği ve genelleme olarak kabul görmesi ancak böylece mümkün olmalıdır.

Söylemin gerekçeleştirmeleri farklı iletişim kanallarıyla çeşitlilik arz etmektedir. Etkileşime dayalı bir iletişim ortamındaki gerekçeleştirmelerde dil incelemeleri öncelikli değildir, duygu değeri gibi psikolojik etkenler önceliklidir. Toulmin, bir iddia ve ardı sıra olgular içeren her sözcenin alıcıya tüm duyguların var olduğu bir ortamda aktarımı hâlinde dil bilgisi kurallarının gerekçeleştirme söylemi bağlamında kıymetini kaybettiğini, bu ortamda dinleyicinin değiştiği her durumda söylemin farklı anlamlar bulabileceğini belirtmiştir (Öztin Passerat ve Beştaş, 2014, s. 189; Öztin, 2022, s. 57, 258). Üretim aşamasında, bir iletişim ortamında sözcelenmiş atasözlerinin ilk durumu içerebildiği varsayılsa dahi çoklu dinleyici veya değişken dinleyici modellerinde benzer geçerliliğe sahip olmaları bakımından söylem değerlerinin ve geçerliliklerinin diğer söz varlığından ayrılması gerektiği söylenebilir.

Gerekçe ile sonuç arasındaki mantık bağı kavramlaştırma boyutundadır ve toplumların algıları üzerine inşa edilmiştir. Öztin (2022, s. 80), bu söylemin kurallarla veya atasözleri, özdeyişlerle gerekçeleştirilebildiğini belirtip coğrafya ve alışkanlıklara göre *hava güzel olunca dışarı çıkıp yağmur yağınca evde kalınması*, etiğe göre *kopya çekenin cezalandırılması* örnek olarak vermiştir. Söylemin bağlamda kazandığı anlam da Oswald Ducrot'nun yaklaşımıyla işlev ve etki-edim söz ilişkisi üzerinden değerlendirilmiştir. Benzer biçimde Toulmin'in gerekçeleştirme kuramında, aynı sonuca (inanma) ulaşmada farklı gerekçeleri kullanabilmeye kavramlaştırmanın matematikselliğinin dışında, karmaşık, psikolojik etkenler içerir bir süreç barındırdığı vurgulanmıştır (Öztin, 2022, s. 56). Grize (1999, s. 40; akt. Öztin Passerat ve Beştaş, 2014, s. 190), gerekçeleştirme söylemini doğal mantık olarak adlandırmış, konuşulan kişiyle alakalı olan bu söylemde mühim olanın konuşmacının karşısındakinin düşüncesini değiştirmesi için karşı benliğini kullanması olduğunu belirtmiştir.

Oliver Reboul'a göre gerekçeleştirme bir dinleyiciye yönelik, doğal dil kullanımı içeren, öncüllerinin geçerliliği kesinlik barındırmayan, mutlak mantık kuralıyla açıklanmayan ve sonuçları bağlayıcı olmayan bir olgudur. Toulmin'in gerekçe sınıflamasında dokuz dayanak bulunmaktadır: benzerlik, genelleme, gösterge, neden, yetke, ikilem, sınıflandırma, karşıtlık, derece. Ducrot'nun kuramında ise gerekçeleştirme dilin işleyişinde aranmakta, sözcelerin bağlayıcılarına önem verilmektedir (Öztin, 2022, s. 50, 60, 84-85). Öztin (Öztin, 2022, s. 84, 91, 95), bu bağlayıcıları çünkü/zira/mademki, zaten, doğru, belki, öyleyse/o zaman, fakat/ama/lakin, bile, -dığı durumda da, çoktan, dinle, neden sonra, öyleyse, tamamen, hatta, yalnızca, karşın, bununla birlikte vd. olarak örneklendirmiştir. Aksan'ın (2006b, s. 215-217), *tahmin yürütme, olasılık belirtme anlatımı* başlığında verdiği {-DXr} koşaçlı, {-mXş olmalı} dizimli yapılar ve *gerçekleşme olasılığı az olan bir işi, bir durumu belirleme* maddesinde *olur ya, ola / tut / farz edelim ki* vb. ile tanıkladığı söylemler, Türkçe için gerekçeleştirmenin diğer dil birimi esaslı araçları olarak görülebilir.

Türk Atasözlerinde Gerekçeleştirme

Atasözlerinde gerekçeleştirme görünümünün betimlenmeye çalışılacağı bu araştırmada, bir neden olarak hangi gerekçeleştirme biçimlerinin sonuca / çıkarıma ulaştırdığı, *Türk Atasözleri Sözlüğü*'ndeki ilgili madde başlarında tanımlanmıştır. Tanık atasözleri, ilk sözcüğe amî dikkate alınarak, sözcüğün farklı iletişim kanallarında, türlü bağlamlardan arındırılmış hâliyle incelenip sınıflandırılmıştır. Bu çalışma kapsamında gerekçeleştirmeler; benzerlik, genelleme, gösterge, neden, yetke, ikileme, sınıflandırma, karşıtlık, derece ve {-DXr}, {-mXş olmalı}, olur ya, ola / tut / farz edelim ki, -dığı durumda da, çünkü/zira/mademki, zaten, doğru, belki, öyleyse/o zaman, fakat/ama/lakin, bile, çoktan, dinle, neden sonra, öyleyse, tamamen, hatta, yalnızca, karşın, bununla birlikte vd. parça ya da sözcük düzeyinde biçim birimlerin oluşturduğu dil bilgisi birimlerinin kullanımı ile edebî sanat, söz bilimi ve mantık öğelerinin öne çıkanları dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

İncelenen atasözlerinde dil bilgisi öğelerinin gerekçeleştirme odaklı kullanımının ve nedensellik, kişiye yönelik söylem, karşılaştırma, karşıtlık ve tamamlayıcı karşıtlık, yetke, genelleme gibi gerekçeleştirme söylemi kategorilerinin yanı sıra benzetme, ad aktarması gibi retorik kimliğindeki edebî söylemin de kullanıldığı görülmüştür.

Aşağıdaki atasözlerinde kültürel kodlar içeren kavramların birbiriyle olan ilgisinde saklı gerekçeleştirmenin dil bilgisi birimleriyle tasarlandığı söylenebilir. Bu tanık atasözlerinde {-XncA}, {-sA}, {+A kadar}, {-An+A}, {-DXr}, {+DA}, da/de ... da/de, ile biçim birimlerinin ve sıfat tamlaması, sıfatlık, sıfatımsı kullanımı söz konusudur:

aba da bir, diba da bir giyene; güzel de bir, çirkin de bir sevene
abanın kadri yağmurda bilindir
Abbas'ı bilmez, papazı bilmez; ölmüş Nikola'ya "vay Vasil" der
abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aşa girince yağ oldum sanır
abdal kızı hanım olmaz, döşürmeyince karnı doymaz
abdalın dostluğu köy görünceye kadar
abdalın karnı doyunca gözü pabucunda (veya kapıda veya yolda) olur
abdalın yağı çok olursa gâh borusuna çalar gâh gerisine
acar tazı çulla da belli olur, çulu olmadan da
acele bir ağaçtır, sonu pişmanlıktır
acele ile menzil alınmaz
acele işe şeytan karışır
acele işin sonu pişmanlık
acı söz insanı dininden çıkarır
acıkan doymam sanır, susayan kanmam sanır
acıkan ne olsa yer, acıyan ne olsa söyler
acıklı başta akıl olmaz
acından ölmüşün mezarı yok
acındırırşan arsız olur, acıktırırşan hırsız olur
aç aç ile yatınca arada dilenci doğar
babamın öleceğini bilseydim bir acı soğana değiştirdim
babamın öleceğini bilseydim kulağı dolu dariya satardım
babası köy kâhyası olunca kendisi neden pervası olur
babayla oğlanın pabucu bir olunca evde kavga eksik olmaz
bağlı aslana tavşan bile hücum eder
bağlı koyun yerinde otlar
bahanesiz ölüm olmaz
bahşis atın dişine (veya yaşına) bakılmaz
baht olmayınca başta, ne kuruda biter ne yaşta
bakarsan bağ (veya at) olur, bakmazsan dağ (veya mat) olur/
bakmakla öğrense kediler kasaplığı öğrenirdi
bakmakla usta olunsa köpekler kasap olurdu

Atasözlerinde kişiye yönelik gerekçelendirme biçiminde, kültürel kodlarda saklı kavramlaştırma sürecinin toplumsal sınıflar veya temsilcileri üzerinden aktarıldığı görülmüştür. Genelleme de içeren bu söylemde *abdâl*, *hacı*, *sofu*, *Abdurrahman* sözcükleri bu kategoride kullanılan söz varlığındandır.

abdâl *abdâlın ne onduğunu ister ne bulduğunu*
abdâl *ata binince bey oldum sanır, şalgam aşa girince yağ oldum sanır*
abdâl *düğünden, çocuk oyundan usanmaz*
abdâl *kızı hanım olmaz, düşürmeyince karnı doymaz*
abdâl *tekkede, hacı Mekke'de bulunur*
abdala *"kar yapıyor" demişler, "titremeye hazırım (veya durmuşum)" demiş*
abdala *malum olur*
abdâlın *dostluğu köy görünceye kadar*
abdâlın *karnı doyunca gözü pabucunda (veya kapıda veya yolda) olur*
abdâlın *yağı çok olursa gâh borusuna çalar gâh gerisine*
abdestsiz sofuya namaz mı dayanır
Abdurrahman *'in abası gâh oğlu giyer gâh babası*

Toplumsal statü gibi dil bilimi kodlarıyla açıklanabilecek söz varlığının yanı sıra din motivasyonu ve iş / üretim odaklı kültürel kodların da birer ifade aracı olduğu yetke esaslı gerekçelendirme içeren atasözleri şunlardır:

acele seytandan, teenni Rahman'dan
Azrail gelince oğul, uşak sormaz
baba borç yapar, çoluk çocuk aç yatar
baba eder, oğul öder
babalı fırın has /ekmek/ çıkarır [yetke]
babası köy kâhyası olunca kendisi neden pervası olur
babasından mal kalan mertegi içinden bitmiş sanır
bağ babadan, zeytin dededen kalmalı
bağa bak, üzüm olsun; yemeye yüzün olsun
bağda izin olsun, yemeye yüzün olsun
bağlı aslana tavşan bile hücum eder
baht olmayınca başta, ne kuruda biter ne yaşta
bahtsızın başına yağmur, /yerine/ ya taş yağar ya dolu
bakkal ölenin borcunu diriye ödettirir

Atasözlerinde gerekçelendirme kategorisi olarak yetkenin kapsamında karşılaştırma ve tamamlayıcı karşıtlığın da ifadeyi ayrıntılandıran unsurlar olarak kullanımı söz konusudur:

baba ekmeği zindan ekmeği, koca (veya er) ekmeği meydan ekmeği
baba ekşi elma (veya koruk veya erik) yese oğlunun dişi kamaşır
baba vergisi görümlük, koca vergisi doyumluk
babadan mal (veya miras) kalır, adamlık kalmaz
babası ölen bey, anası ölen kadın olur
bağı ağlayanın yüzü güler

Tamamlayıcı karşıtlığın görüldüğü diğer tanıklar şunlardır:

aç aslandan tok domuz yeğdir
baba borç yapar, çoluk çocuk aç yatar
baba eder, oğul öder
baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana
babanın sanatı oğluna mirastır
babası köy kâhyası olunca kendisi neden pervası olur
babayla oğlanın pabucu bir olunca evde kavga eksik olmaz

Kültürel kodların gösterge kategorisinde gerekçelendirme ögesi olarak nedenselliği ortaya koyan söz varlığından yansıtıldığı görülmektedir:

acıkanın yanağından, susayanın dudağından belli olur

aç aman bilmez, çocuk zaman bilmez
baca eğri de olsa dumanı doğru çıkar
bakan göze bağ (veya yasak) olmaz
bakkal ekmeği yavan yer
baktın deli, savul geri (veya dön geri)

Bunların yanı sıra bağ babadan, zeytin dededen kalmalı ve bak bana bir gözle, bakayım sana iki gözle tanıklarında derecelendirme ve genelleme; bağ bayırda, tarla çayırdadır, bağ çapa ister, tarla saban, bağ dua değil çapa ister, bakacağına yüze sıçma, sıçacağına yüze bakma, bakan yemez, kapan yer atasözlerinde ise karşılaştırma ve genelleme söz konusudur.

Aba vakti aba, yaba vakti yaba, "acından ölmüş" demesinler de "yemiş çatlamış" desinler, acıyan uyumuş, acıkan uyuyamamış atasözleri, gerekçelendirme söyleminde karşılaştırma kategorisine yönelik tanıklardandır.

Edebî sanatlar yönünden de değerlendirilebilecek ve gerekçelendirmelerde kullanılan diğer kavramlar ise karşıtlık ve benzetmedir. Aşağıdaki tanık atasözlerinde karşıtlık örnekleri olmakla birlikte incelenen cümlelerde nedenselliğin benzetme ağırlıklı olduğu görülmüştür. Bu atasözlerinde nedensellik, kendisine benzetilen üzerinden de ortaya koyulmuştur:

aba da bir, diba da bir giyene; güzel de bir, çirkin de bir sevene
acar tazı çulla da belli olur, çulu olmadan da
acele bir ağaçtır, sonu pişmanlıktır
acele giden ecele gider
acele ile kalkan nedametle oturur
acele ile yürüyen yolda kalır
acemi katır kapı önünde yük indirir
acemi nalbant gâvur eşeğinde öğrenir (veya usta olur)
acemi nalbant kâh nalına vurur kâh mihına

Aşağıdaki tanıklarda benzetmenin aynı zamanda karşılaştırma içerdiği de görülmektedir. Yalnızca kendisine benzetilenin kullanıldığı tanıkta ise söz biliminde teşhisle iç içe geçmiş, kişiye yönelik söylemin bir karşılaştırma ögesi olarak kullanımı söz konusudur:

acı acıyı keser, su sancıyı
acı patlıcanı kârığı çalmaz
acıkmış kudurmuştan beterdir
acımış eşek attan (veya katırdan) yürük olur (veya yeğin olur)
acıyan eşek atı geçer
bağ bakımsız, at yularsız olmaz
bağın taşlısı, kadının (veya karının) saçlısı

Edebî söylem bağlamında parça bütün ilişkisiyle bağa bak, üzüm olsun; yemeye yüzün olsun ve bahar çiçeğiyle güzeldir; ad aktarması görünümünde baca eğri de olsa dumanı doğru çıkar tanığı gösterilebilir.

Sonuç

Türk atasözleri söyleminin gerekçelendirme odaklı betimlenmeye çalışıldığı bu çalışmada, *Türk Atasözleri Sözlüğü*'nin A ve B maddelerinden sıralı elliser tanık incelenmiştir. Bu atasözlerinin farklı iletişim ortamlarında hazır olarak kullanımı yerine ilk sözcelenmesi esas alınmıştır. Göndergeleri itibarıyla bir dizge tümcesi olmasalar da atasözlerinin değişken kullanıcı ve dinleyici odağında farklı göndergelerde benzer çağrışımlar uyandırdığı göz önünde bulundurularak, bu tanıkların metin tümcesi hüviyetinde olduğu varsayılmıştır. Çalışma neticesinde, gerekçelendirme biçimlerinin dil bilgisi birimlerinden retorikteki edebî sanatlarla kadar türlü kullanım biçimlerinde ve genellikle çoklu gerekçelendirme görünümünde olduğu saptanmıştır.

Tanımlanan atasözlerinde kavramların birbiriyle olan örtük ve kültürel ilgilerinin {-XncA}, {-sA}, {+A kadar}, {-An+A}, {-DXr}, {+DA}, da/de ... da/de, ile biçim birimleri, sıfat tamlaması, sıfatlık, sıfatımsı gibi dil bilgisi unsurlarıyla gerekçelendirildiği görülmüştür. Söylemin mantığında *abdal*, *hacı*, *sofu*, *Abdurrahman* kavramlarıyla küşüye yönelik ifade biçiminin; toplumsal statü, din, iş / üretim odağında yetke kategorisinin öne çıkarıldığı tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra genelleme, karşılaştırma ve gösterge kategorileri de Türk atasözleriyle tanımlanmıştır. Benzetme, karşıtlık, teşhis (Kişiye yönelik söyleme de dâhil edilebilir.) ve ad aktarması kategorilerindeki tanık atasözleri, retorik kapsamındaki ve söylemin bu boyutta esas aldığı ilkelere edebî sanatları temsil eder nitelikte veri barındırmaktadır.

Kaynaklar

- Aksan, D. (2006a). *Türkçenin sözcük varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2006b). *Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1988). Atasözleri, deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 1962*, 131-166.
- Aksu, B. T., Akalın, Ş. H. ve Toparlı, R. (2022). *Türk atasözleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları: 1500.
- Bussmann, H. (1998). Argumentation. In Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi (trans. eds.), *Routledge dictionary of language and linguistics* (pp.87-88). London.
- Demirci, K. (2017). *Türkoloji için dilbilim konular kavramlar teoriler*. Anı Yayıncılık.
- Ergin, M. (2009). Edebiyat ve eğitim fakültelerinin Türk dili ve edebiyatı bölümleri için Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayram Basım/Yayım/Tanıtım.
- Gökdayı, Hürriyet (2008). Türkçede kalıp sözler. *Bilig*, 44, 89-110.
- Grize, J. B. (1997). *Logique et langage*. Paris: Ed. Ophrys.
- Hatiboğlu, V. (1982). Dilbilgisi terimleri sözlüğü. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- <http://derlem.cu.edu.tr/> Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri Erişim Tarihi: 21.10.2024 10.20.
- İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy, A. S. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karabörk, Kâzım (2001). Şecere-i Türk'teki atasözleri ve deyimleri Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, S 600, Aralık, s. 277-284.
- Kaymaz, Zeki (2020). Çağatay Türkçesi metinlerindeki atasözleri varlığı. VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 24-28 Eylül 2012 II.Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özmen, M. (2001). Eksik olan dil bilgisi terimlerimiz üzerine. *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri 1999* içinde (s. 111-125).
- Öztiin Passerat, D. ve Beştaş, G. (2014). Gazete söyleminde gerekçelendirme. *HUMANITAS*, 3, 187-202.
- Öztiin, Duygu (2022). Söz ve eylem: söylem çözümlemesi. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Parlatır, İsmail (2008). Atasözleri ve deyimler sözlüğü-I, atasözleri. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Perelman, C. and Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The new rhetoric: a treatise on argumentation*. London. (<https://www.jstor.org/stable/j.ctvpj74xx#> Erişim Tarihi: 6.11.2024 11.47)
- Perelman, C., Olbrechts-Tyteca, L. (2000). *Traité de l'argumentation*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.

- Toker, Mustafa (2006). Gülhani; darbü'l-mesel adlı eseri ve eserde geçen Türkçe atasözleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, Güz, 59-79.
- Toklu, O. (2003). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Toulmin, S. (1958). *The uses of argument*. Cambridge.
- Uzun, N. E. (1990). Atasözlerinin kısalığı ya da dilbilimsel eksilti sorunu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33(1-2), 141-150.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- Wray, Alison (2002). *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.

Türk Atasözlerinde Yer Alan Organ Adları

Dr. Öğr. Üyesi Melek Çubukcu*

Giriş

Temel sözcük alanında yer alan organ adları ve atasözleri değişmesi en zor yapılardan olup bu yapılar çok uzun bir zaman diliminde kullanılmıştır. Çalışmada Ömer Asım Aksoy tarafından hazırlanmış olan Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-I'den faydalanılarak organ adlarının yer aldıkları Türk atasözleri tespit edilmiş, bu atasözlerinde yer alan organ adları yapısal özelliklerine ve anlam özelliklerine göre tasnif edilmiştir. Yapısal özelliklerine göre “eksiz kullanım”, “çekimli isim”, “türemiş isim”, “ikileme”; söz dizimi özelliklerine göre “isim tamlaması” ve “sıfat tamlaması” başlıkları altında incelenen organ adları, anlam özelliklerine göre ise gerçek anlamlı ve mecaz anlamlı olmak üzere iki ayrı başlık altında incelenmiştir. Her bir örnek için kullanılan kaynağın atasözü ve sayfa numarası verilmiştir. Atasözlerinde yer alan her organ adı için sıklık sayımı yapılmış ve bunların tamamı için bir tablo oluşturulmuştur. Bir atasözünde iki farklı organ adı geçmesi durumunda, bu örnekler ayrı ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Bu çalışma neticesinde hem sözcük alanı hem de temel sözcük alanı açısından zengin olanaklara sahip olan Türk dilinin, temel değerleri arasında olan atasözlerine organ adlarının ne oranda yansıdığını görmek, Türk atasözlerinde geçen organ adlarının hangi yapılarda ve hangi anlamlarda kullanıldığını tespit etmek mümkün olacak, bunun neticesinde Türk atasözlerinin faydalandığı dil malzemesi ortaya çıkmış olacaktır. Çalışmanın Türkiye Türkçesi sözcük alanına ve karşılaştırmalı lehçe çalışmaları katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Türkçenin Temel Sözcük Alanı

Çok uzun süre kullanılan ve değişmesi en zor yapılar olan, akrabalık adları, organ adları, sayı adları, renk adları, temel fiiller vb. yapılar temel sözcük alanı unsurları arasında yer alır.

Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*'nde “temel kelime” kavramını, “Bir dilde çok eski devirlerden beri kullanılagelen, o dilin çeşitli alanlardaki sözcük varlığını oluşturan temel kavramlardan birine karşılık ve yeni türemelere temel oluşturan tek heceli veya daha basit kökünü bilemediğimiz birden fazla heceli kök değerindeki taban kelime: baş, taş, saç, kol, göz, diz, al-, bul-, gel-, ye-, sil- koru-, boya-, ıgaç “ağaç”, ayak, dere, tepe vb.” tanımlamaktadır (Korkmaz, 2010, s.213).

Doğan Aksan ise temel kelimenin, her dilde kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşadığını ve bu öğelerin insan yaşamında birinci derecede önemli kavramları yansıtan sözcükler olduğunu dile getirmiştir (Aksan, 1995, s. 341-343).

Aksan ayrıca, bir dilin sözcük alanının hangi öğelerden oluştuğunu tespit etmek için ilk incelenmesi gerekenlerin temel sözcük alanı veya çekirdek sözcükler adını verdiğimiz öğeler olduğunu, bunun sınırı çizilirken de insanın odak noktası olarak alınması gerektiğini, insanın organları başta olmak üzere onun en doğal gereksinimlerini karşılayan yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek, almak, vermek vb. kavramlar, ona en yakın kişileri gösteren akrabalık adlarının, sayıların ve insanın maddi ve manevi kültürünü içeren çeşitli kavramların temel sözcük alanı olarak nitelendirilebileceğini söyler. (Aksan, 2004, s.26)

Gerhard Doerfer, temel sözcüklerin belli kültürlere bağlı olmayıp bütün insanlarda ortak olan kavramları gösteren sözcükler olduğunu dile getirmiştir (Doerfer, 1980-1981, s.1).

* Dr. Öğretim Üyesi, Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, melek0134@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6821-2681.

Mehmet Hengirmen söz konusu terimi, “İnsan yaşamında birinci derecede önemli olan, çok kullanılan ve tarihsel süreç içerisinde en az değişikliğe uğrayan sözcüklerin oluşturduğu bütünlük ”şeklinde tanımlanmıştır (Hengirmen, 1999, s. 355-356).

Atasözleri de temel söz varlığı unsurları arasında bulunan ve incelenmesi gereken önemli dil malzemeleri arasındadır. Organ adları bağlamında incelediğimiz atasözleri için ilgili kaynaklarda yer alan bilgilere yer vermekte yarar vardır.

Atasözleri

Türkçenin temel sözcük varlığı unsurlarından olan, yüzyılların süzgecinden geçmiş olan atasözlerimiz için kaynaklarda yer alan tanımlar şu şekildedir:

TDK, *Güncel Türkçe Sözlük*'te, atasözleri “uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz; deme, mesel, say, darbimesel” biçiminde tanımlanır (TDK, 2024).

Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü* başlıklı çalışmasında atasözleri için şu tanımları yapar: “Anonim özellik taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği gözlem ve denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz” (Korkmaz, 2010, s. 27).

Ahmet Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* başlıklı çalışmasında atasözleri için şu açıklamayı yapar: “Eski nesillerin uzun denemelere dayanan hükümlerini genel kural, bilgece düşünce veya öğüt olarak düstur haline getiren ve kalıplaşmış biçimleri bulunan, herkesçe benimsenmiş özlü söz” (Topaloğlu, 1989, s. 32).

Vecihe Hatiboğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* başlıklı çalışmasında atasözü için şu açıklamada bulunur: Eski kuşakların denemelerinden kalmayol gösterici, akıl verici yargı ve öğüt (Hatiboğlu, 1978, s.17)

Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri* başlıklı çalışmasında atasözlerini şu şekilde tanımlar: *Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını, gözlemlerini genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran, birtakım töreleri, inanışları yansıtan ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş önsözler* (Aksoy, 1989, s.37)

Belgin Tezcan Aksu, Şükrü Haluk Akalın ve Recep Toparlı tarafından hazırlanan *Türk Atasözleri Sözlüğü* başlıklı çalışmada atasözleri şu şekilde tanımlanır: *Atasözleri, söz varlığında önceden var olan ve bellekte yer edinen, yaşanan duruma ve konuya uygun olduğu düşünüldükçe konuşmada, yazıda kalıplaşmış sözlerdir* (Aksu- Akalın-Toparlı, 2022, s. 7)

Ali Püsküllüoğlu, *Türk Atasözleri Sözlüğü* başlıklı çalışmasında, atasözlerini uzun denemelere, gözlemlere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak veren ve kalıplaşmış bir biçimi olan, kamuca benimsenmiş kısa, özlü söz'dür” şeklinde tanımlamıştır (Püsküllüoğlu, 2002, s.7).

Yusuf Çotuksöken, *Atasözlerimiz* başlıklı çalışmasında, atasözünün bir ulusun değer yargılarını anlatan özlü sözler olduğunu, yüzyıllar boyu edinilen yaşam deneyimlerini içerdiklerini, o ulusun düşünce, özlüm, eleştiri, gözlem ve yargılarını dile getirdiğini, daima iyiyi, güzeli, doğruyu yaratma sürecinde uyulacak ilke ve kuralları öğreten yapıcı bir dünya görüşünün sözcüsü olduğunu dile getirir. (Çotuksöken, 1994, s. 9).

İsmail Parlatur, *Atasözleri ve Deyimler-I: Atasözleri* başlıklı çalışmasında, atasözleri için şu tanımları yapar: *Uzun deneme ve gözlemlere dayanan düşüncelerden doğan, kesin hükümler içeren, bilgece bir tavırla öğüt verir ve yol gösterir nitelikte olan, yüzyıllar boyu sözlü geleneğin içinde beslenerek halk tarafından benimsenmiş bulunan ve de halkın ortak değer yargılarını taşıyan kalıplaşmış özlü sözlerdir.* (Parlatur, 2007, s.2)

M.Ertuğrul Saraçbaşı ve İbrahim Minnetoğlu'nun *Örnekli ve Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü* başlıklı çalışmada atasözleri için şu açıklama yer alır: *Onlar yüzyılların verdiği deneme ve değerlendirmelerin sonucu olan birer sanat ve düşünce ürünüdürler.* (Saraçbaşı-Minnetoğlu, 2002, s.7) Beşir Göğüş, *Anlatım Terimleri Sözlüğü* başlıklı çalışmada atasözü için şu açıklamayı yapar: *Bir yaşam kuralı anlatan, bir öğüt veren, eskiden beri halk ağzında yaşayan ve bu nedenle eski sözcükler ve çekim biçimleri kapsayan kısa söz* (Göğüş, 1998, s.14).

Metin Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü* başlıklı çalışmada atasözleri için *Türklüğün varoluşundan beri halkımıza ışık tutan, bigelik kaynağı, uyarı ve öğütler zinciri* tanımlamasını yapar (Yurtbaşı, 2013, s. III)

Doğan Aksan, atasözleri hakkında şu açıklamada bulunur: *Bir topluma özgü olan atasözleri, o toplumun uzun yüzyıllar boyu belirlenen deneyimlerinin, dünya görüşünün, yaşam biçiminin ve anlatım gücünün sergilendiği sözlerdir. Deyimlerinde olduğu gibi, atasözlerinde de Türkçe, konuları canlandırarak, somutlaştırarak güçlü bir biçimde ortaya koymakta, onları kalıcı kılan anlatım yollarından yararlanmaktadır* (Aksan, 2004, s.181).

Aksan ayrıca, bir dilin sözvarlığı içinde yer alan atasözlerinin bir toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen sözler olduğunu, tıpkı deyimlerde olduğu gibi atasözlerinin de dilin değişik lehçelerinde yaşamını sürdürdüğünü, böylece bir ulusun, değişik lehçeleriyle aynı dilin öz malı olduğunu göstermekte olduğunu dile getirmektedir (Aksan, 2004, s.33)

Vecihe Hatiboğlu *Türkçenin Sözdizimi* adlı çalışmada, atasözleri için; “atasözleri yargılı anlatımların kalıplaşmış ifadeler olanlarından biridir.” tanımını kullanır (Hatiboğlu, 1972, s.3).

Hatice Şahin, *Türk Atasözlerinde Kadın* başlıklı çalışmada şu açıklamaları yapar:

Atasözlerinin bir kısmı anlattığı olay ve savunduğu düşünce bakımından bütün insanlığın benimsediği ve kabul ettiği düşünceyi ele alır, davranışı telkin eder. Bu durumda atasözleri evrensel bir nitelik taşır. Ancak büyük bir çoğunluğu da daha çok önem verdiği, daha sıklıkla ele aldığı konu ve düşünceyle ilgili olarak, durumu teşhis etme, konuya yaklaşma, konuyu somutlaştırma ve anlatma gibi yönleriyle hem dili oluşturan kültürü hem de o kültürü yansıtan dili ifade ederek ulusal niteliklerine bürünürler. Tarih boyunca değişik iklim ve coğrafyalarda, değişik dini çevrelerde ve kültür daireleri içinde yaşayan Türk insanının, atasözleri türünde çok sayıda ürünler verdiği ve yüzyıllar boyunca bu atasözlerinin az çok değişikliklerle kullanılageldiği herkesçe bilinmektedir (Şahin, 2006, s.156)

Özkul Çobanoğlu, “Karşılaştırmalı Atasözleri Bağlamında Türk Dünyası Atasözlerinde Sosyo- Kültürel Süreklilik ve Değişme Üzerine Tespitler” başlıklı yazısında şu açıklamalarda bulunur:

Bir fikri, öğüdü daha çok mecaz yolu ile kısa ve kesin olarak anlatan, eskiden beri söylenegelmiş özlü sözlerle atasözü denir. Azeri Türklerinin atasözü olan “Atalarsözünün her biri bir destandır” benzetmesi atasözlerinin kısa ama anlam olarak genişliğini vurgular (Çobanoğlu 2003:7).

M. Türker Acaroğlu, *Türk Atasözleri* başlıklı çalışmada şu açıklamayı yapar: *Atasözü, çoğunlukla mecazi biçimde, halk felsefesinin yaşam deneylerini anlattığı, açıkça vurgulanmış bir genel kural, bir düsturdur* (Acaroğlu, 1992: 8).

Nurettin Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri* başlıklı çalışmada, atasözlerinin atalarımızın yüzyıllar içindeki deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini öğüt ya da yargı şeklinde nakleden, doğrulukları kesinlik kazanmış anonim, kısa ve özlü sözler olduğunu dile getirir. (Albayrak, 2009: 3).

Necmi Akyalçın *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz* başlıklı çalışmada atasözlerini şöyle tanımlar: “Atasözleri bir ulusun geçmişinden gelen, geçmişte yaşanan olaylarla deneyimleşmiş birikimlerin özlü ve kalıp sözlerle dönüşmüş biçimleridir. Atalar, yeni kuşaklara biz bu olayda işte böylesi bir sonuç aldık, siz de aynı sonuca ulaşsınız, bu iyidir, bu kötüdür veya böyledavranırsan şöyle sonuç alırsın, bu işin sonu sana kötülük, böyle davranmak ise iyilik getirir demektedirler. Atasözleri, içinde bulunulan duruma, geleceğe ve oluşturulacak duruşa yön verebilme gücünde, içerisine yaşamsal deneyimlerin iletileri sindirilmiş, anonimleşmiş hazır sözlerdir” (Akyalçın, 2012: 17).

Konuyla ilgili yapılan açıklamalar genellikle birbirlerine benzer olup, tarafımda atasözlerinin en önemli özelliği yaygınlık kazanmış olması ve işlevsel konumda bulunmasıdır. Bu doğrultuda organ adlarının hangi özellikleri bakımından atasözlerinde yer aldığını ve bu unsurların neden önemli olduğunu bilebilmemiz için organ adlarıyla ilgili tanımlara ve yapılmış çalışmalara yer vermek yerinde olacaktır.

Organ Adları ve İlgili Çalışmalar

Güncel Türkçe Sözlük'te beden için, “insan ve hayvan vücudunda baş, kol ve bacaklar dışında kalan bölüm; gövde” tanımı yer alır. (TDK, 2024)

Gövde için ise aynı yerde “1. Bir şeyin asıl bölümü., 2. Anatomi 3. Ağaç ve bitkilerin dallarının dışında kalan ana bölümü, 4. Hayvanlarda baş, ayak ve kuyruktan geri kalan bölüm” tanımları yer alır (TDK, 2024)

Vücut kelimesi için ise aynı yerde “İnsan veya hayvanda beden, baş, kol ve bacakların oluşturduğu bütün; eğin, ten” açıklaması yer alır (TDK, 2024).

Organ için, “Vücudun, belirli bir görev yapan ve sınırları kesin olarak belirlenmiş bölümü; aza, örgen, uzuv” açıklaması yer alır (TDK, 2024).

Türkçede organ kavramı ile ilgili akla gelen sözcüklere bakıldığında bunların“bedeni oluşturan parçalar” olarak düşünüldüğü görülür.

Levent Doğan, “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme-Ana ve Ara Temel Kelimeler” başlıklı çalışmasında organ adlarını “ana ve ara temel kelimeler” olarak ayırmıştır. Bu bağlamda ağız, ayak, bas/kafa/kelle, burun, dil, dis, el, göz, kulak, sac, kalp/yürek, yüz/çehre/beniz temel organ adları; boyun, diz, dudak, parmak, sakal ara temel organ adları olarak incelenmiştir(Doğan, 2005).

Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili* adlı çalışmasında dillerin akrabalığında temel sözcüklü unsurları olan organ adlarının öneminden şu şekilde bahseder: *Dillerin akrabalığı için sayı sisteminde birden bese veya birden ona kadar sayılar, şahıs zamirleri, akraba adları ve vücut adları benzer olmalıdır.* (Bozkurt, 2003, s.28)

Mevhibe Coşar, “Bir Adlandırma Ögesi Olarak Organ Adları” başlıklı yazısında şu açıklamalarda bulunur: *Organ adları, diller arası akrabalığın belirlenmesinde zamirler, sayı ve akrabalık adlarıyla birlikte ele alınan öğeler olarak ölçüt değeri taşır. Bunun yanında insanların kendini tanıma ve ifade etme ihtiyacı ile ortaya çıktığı düşünülen organ adları temel söz varlığı içinde de önemli bir yer tutar. Türkçe söz varlığı bakımından, oldukça eski olan bu kelimeler, Eski Türkçe metinlerden günümüze çok değişmeden gelmiştir. Türkçenin farklı dil ve kültürlerle etkileşimde bulunduğu ve yabancı kelime etkisini yaşadığı uzun süreçlerde de tamamına yakını Türkçe olan organ adlarının bu özelliği koruduğu görülmektedir* (Coşar, 2008, s.1049).

Konuyla ilgili olarak, Çelik (2017), Özezen ve Ördem (2014) yaptıkları çalışmalarda Türkçedeki deyimleri incelemiş, Türkçenin zengin deyim varlığına sahip bir dil olduğunu ve organ adları ile beden bölümlerinin deyimler içerisinde sıklıkla kullanılarak anlam üretiminde etkili rol oynadığını tespit etmişlerdir.

Demet Kardaş (2021) “Türkçe ve Hırvatçada Gönül, Kalp, Yürek Kelimelerinin Geçtiği Atasözleri, Deyimler Üzerine Bir İnceleme” başlıklı yazısında Türkçenin kavram ve anlam zenginliğini Hırvatça ile karşılaştırmalı olarak dile getirmiştir.

Merve Yüksel, “Türk müziğinde ‘dil’ sözcüğünün kullanıldığı atasözü ve deyimler üzerine” başlıklı çalışmasında deyim ve atasözleri hakkında bilgi vererek popüler müzik, halk müziği, arabesk ve nostaljik müzikte yer alan deyim ve atasözü örneklerine yer vermiştir (Yüksel, 2014).

Berker Kurt,“Yazıtlardan Günümüze Organ Adları ve Bunların Türkiye Türkçesi Ağızlarına Yansımaları” başlıklı yazısında Türkçenin bilinen ilk yazılı kaynağı olan Orhun Yazıtlarından

başlayarak günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan organ adlarının tespit edilmesi ve bunlar arasındaki benzerliklerin ortaya konması amacıyla bir takım incelemeler yapmış; bu amaçla, VIII. yüzyıldan günümüze gelinceye kadar farklı dönem ve devirlerin dil özelliklerini ortaya koyan dördü sözlük olmak üzere altı eseri incelemiştir (Kurt, 2017).

Duygu Özge Gürkan, “Kıyas-ı Enbiya’da “Gönül” Sözcüğüyle Kurulan Deyimlerin Organ Adları Temelinde Çağrışımsal Anlamı” başlıklı yazısında, Bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden Kıyas-ı Enbiya’nın 14. yüzyıla ait Türk Dil Kurumu nüshasında “gönül” sözcüğüyle kurulan deyimlerin çağrışımında bulunduğu organ adları incelenmiş ve çalışma iki temel olgu üzerine şekillendirilmiştir. Bunlardan ilki kültürel bellek içerisinde anlam kazanan “gönül” sözcüğüyle kurulan deyimlerin çağrışımında bulunduğu organ adları, ikincisi bu deyimlerin ifade ettiği toplumsal duygu bildirimleridir. (Gürkan, 2017).

İlhan Uçar, “Türkiye Türkçesinde Organ Adlarıyla Oluşturulmuş Bitki Adları” başlıklı yazısında, Eski Türkçeden günümüze organ adlarının geçmiş olduğu bitki adlarını 15 farklı kaynağı inceleyerek tespit etmiştir (Uçar, 2012).

Cihan Çakmak, “Dîvânu Lugâti’t-Türk’te Vücut Ve Organ Adları” başlıklı yazısında, Ahmet Bican Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu’nun çalışmasının yanı sıra Sir Gerhard Clauson’un 13. yüzyıl öncesindeki Türkçe söz varlığına ilişkin yayımladığı An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish ile Ahmet Caferoğlu’nun Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü eserlerini incelemiş ve elde ettiği organ adlarını iç organlar, üreme organları, kemik ve eklem adları ile temel organlar başlıkları altında tasnif etmiştir (Çakmak, 2015).

Meriç Güven , “Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme” başlıklı yazısında, tıp konusunda yazılmış dönemin önemli 16 eseri üzerinde organ adları ile ilgili fonetik, semantik ve leksik özellikler bağlamında bir inceleme yapmış, bu çalışmanın neticesinde Türk tıp dilinin bu döneminin kendisinden sonraki dönem tıp dili için hazırlayıcı bir işlev gördüğü tespitinde bulunmuştur. (Güven, 2009).

Orhon Yazıtları’ndan başlayarak günümüz Türkiye Türkçesine kadar olan tarihi seyir içinde yer alan organ adları ile ilgili fonetik, morfolojik, söz dizimsel, anlambilimsel pek çok çalışma yapılmış, bu çalışmalarda elde edilen veriler Türk dilinin organ adları ile ilgili sözvarlığını tespit etmeye katkı sağlamıştır.

Bu çalışmada Türk atasözlerindeki organ adları tespit edilmiş, bu adlar yapısal, söz dizimsel ve anlamsal özellikleri bağlamında ayrıntılı olarak işlenmiştir. Ortaya çıkan malzemeye dayanarak istatistiksel bilgi de verilmiştir. Çalışmada “organ adı” olarak ele alınmış olan tüm başlıklar başka araştırmacılar tarafından belki bu kategoride değerlendirilmeyebilir. Bu çalışmada incelenen organ adları, vücudun herhangi bir bölümüne işaret eden unsurlardır. Bu bağlamda, ele alınan çerçeve daha geniş ve ayrıntılı bir tablo ortaya çıkarmıştır.

Bulgular

Türk Atasözlerinde Organ Adları

Ağız Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

17 örnekte görülür:

Göz gördüğünü (**ağız** yediğini) ister (1065, s.265)

El etek öpmekle **ağız** (dudak) aşınmaz (kirlenmez) (902, s.240)

Ağız yer yüz utanır (112, s.120)

Ateş demekle **ağız** yanmaz (331, s.152)

Bal bal demekle **ağız** tatlanmaz (tatlı olmaz) (428, s.168)

Ağzı eğri, gözü şaşı ensesinden (arkasından) belli olur (bellidir) (124, s.122)

Söz **ağızdan** çıkar (1889, s.383)

Sözünü bil, pişir; **ağzını** der, devşir (1893, s.383)

Sütten **ağzı** yanan, ayrıntı üfleyerek içer (yoğurdu üfleyerek yer) (1918, s.386)

El **ağzına** bakan, karısını tez boşar (Ele uyan eşini boşar) (873, s.236)
 On para on arslanın **ağzında** (1710, s.356)
 Yılanın sevmediği ot, deliğinin **ağzında** biter (2122, s.420)
 İt **ağzını** kemik tutar (1294, s.297)
 Kasavetsiz **ağız** anahtarsız açılır (1385, s.310)
 Sıçılacak **ağız** göte yakın gelir (1863, s.379)
 Açık **ağız** aç kalmaz (38, s.110)
 Bir ağızdan çıkan bin **ağıza** (dile) yayılır (514, s.180)

Alın Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

4 örnekte görülür:

Alnında yazılı olan (alna yazılan) başa gelir (191, s.132)
Alna yazılan (alında yazılı olan) başa gelir (başaya yazılan gelir) (227, s. 137)
Alın yazısı değişmez (192, s.132)
 Ağanın **alını** terlemeirse ırgadın burnu kanamaz (96, s.118)

Avuç Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Koy **avucuma**, koyayım **avucuna** (1516, s.328)

Ayak Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

25 örnekte görülür:

Ayak almadık (ayağa değmedik) taş olmaz, başa gelmedik iş olmaz (Başaya gelmez iş olmaz, ayağa değmez taş olmaz (372, s.159)
 Akılsız başın cezasını (zahmetini) **ayak** çeker (154, s.127)
 Baş nereye giderse, **ayak** da oraya gider (462, s.172)
 Gezen **ayağa** taş değer (s.1029, 260)
 İnsan **ayaktan**, at tırnaktan kapar (1255, s.291)
 Atlar nallanırken kurbağa **ayağını** uzatmaz (346, s.154)
Ayağını sıcak tut, başını serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin (369, s.158)
Ayağını yorganına göre uzat (370, s.158)
Ayağı yürüten baştır (371, s.158)
 Ay **ayakta** çoban yatakta, ay yatakta çoban **ayakta** (373, s.159)
 Baykuşun kısmeti **ayağına** gelir (468, s.173)
 İt itin **ayağına** (kuyruğuna) bakmaz (1303, s.298)
 Boş çuval **ayakta** (dik) durmaz (580, s.190)
 Devlet adama **ayağıyla** gelmez (775, s.220)
 Doğru söyleyenin bir **ayağı** üzengide gerek (803, s.224)
 Dost başa bakar, düşman **ayağa** (817, s.226)
 İt itin **ayağına** (kuyruğuna) bakmaz (1303, s.298)
 Gözü tanede olan kuşun **ayağı** tuzaktan kurtulmaz (1070, s.266)
 İyi olacak hastanın hekim **ayağına** gelir (1325, s.301)
 Maymunu fırına (ateşe) atmışlar, yavrusunu **ayağının** altına almış (1638, s.345)
 Osmanlının **ayağı** üzengide gerek (1713, s.357)
 Seyrek git sen (sıkça varma) dostuna, kalksın **ayak** üstüne (1859, s.379)
 Ayıyı (maymunu) fırına (ateşe) atmışlar, yavrusunu **ayağının** altına almış (383, s.160)
 Gezen **ayağa** taş değer (s.1029, 260)
 Zeyrek kuş iki **ayağından** tutulur (2184, s.429)
 Ayyar tilki art **ayağından** tutulur (Zeyrek kuş iki ayağından tutulur) (384, s.160)
 Gezen **ayağa** taş değer (s.1029, 260)
 Doğru söyleyenin bir **ayağı** üzengide gerek (803, s.224)
 Merdiven **ayak ayak** (basamak basamak) çıkılır. (1642, s.346)

Bacak Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

3 örnekte görülür:

Ak göt (don, **bacak**), kara göt (don, **bacak**) geçiş başında (hamamda) belli olur (141, s.124)
 Garip itin kuyruğu **baçağı** arasında (götüne, kıçına kısık) gerek (olur). (1002, s.256)
 Her koyun kendi **baçağından** asılır (1187, s.281)

Bağırsak Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Kurtla ortak olan tilkinin hissesi, ya tırnaktır ya **bağırsak** (1577, s.336)

Baş Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

97 örnekte görülür:

Gönülsüz yenen (istenmeyen) aş, ya karın ağrıtır ya **baş** (1050, s.263)

Her taş **baş** yarmaz (1194, s.282)

İstenmeyen aş, ya karın ağrıtır ya **baş** (1280, s.295)

İş anlatılıncaya kadar **baş** elden gider (1283, s.298)

Baş yarılır börk içinde, kol kırılır yen içinde (461, s.172)

Baş sallamakla kavuk eksimez (465, s.172)

Kol kırılır yen içinde **baş** yarılır börk içinde (1500, s.326)

Kurdun adı yaman çıkmış, tilki vardır (tilkicik var) **baş** keser (1570, s.325)

Söz var, iş bitirir; söz var, **baş** yitirir (1896, s.383)

Ummadığın taş **baş** yarar (2014, s.401)

Yaş kesen, **baş** keser (2089, s.415)

Baş ağır gerek, kulak sağır (452, s.171)

Baş başa bağlı, **baş** da şeriata (yasaya, padişaha) (454, s.171)

Baş dille tartılır (455, s.171)

Baş kes, yaş kesme (460, s.172)

Baş nereye giderse, ayak da oraya gider (462, s.172)

Baş olan boş olmaz (463, s.172)

Baş ol da eşek başı (soğan başı) ol(464, s.172)

Baş yarılır börk içinde, kol kırılır kürk (yen) içinde (466, s.172)

Böyle **baş** böyle tıraş (588, s.191)

Dil ebsem (olsa) **baş** esen(-dir). (786, s.221)

Dostun attığı taş **baş** yarmaz (827, s.227)

Hayır dile eşine (komşuna) hayır gele **başına** (Ne dilersen eşine o gelir başına) (1131, s.274)

Hekim kim, **başına** gelen (1139, s.275)

Ayağı yürüten **baştır** (371, s.158)

Ayak almadık (ayağa değmedik) taş olmaz, **baş**a gelmedik iş olmaz (Başa gelmez iş olmaz, ayağa değmez taş olmaz (372, s.159)

Dost **baş**a bakar, düşman ayağa (817,s.226)

Dost evinde **başını** bağla, düşman evinde tırnağımı kes (822, s.226)

Erine göre bağla **başını**, tencerene göre kaynat (pişir) aşını (924, s.244)

Tırnağın varsa **başını** kaşı (989, s.397)

Ağırlık altın kale, hafiflik **baş**a bela (107, s.119)

Kel ilaç bilse kendi **başına** sürer (1435, s.317)

Kelin ilacı (merhemi) olsa **başına** sürer, (kel ilaç bilse kendi başına sürer) (1437, s.317)

Kocana göre bağla **başını**, harcına göre pişir aşını (1497, s.325)

Akıl yaşta değil, **baş**adadır (158, s.128)

Akla gelmeyen (gelen) **baş**a gelir (163, s.128)

Ne dilersen eşine, o gelir **başına** (1675, s.351)

Alnında yazılı olan (alna yazılan) **baş**a gelir (191, s.132)

Şaşkın ördek **başını** bırakır, kıçından dalar (1925, s.388)

Şeytanla kabak ekenin kabak **başına** patlar (1931, s.388)

Terziye “göç” demişler, “iğnem **başım**da” (yanımda) demiş (1984, s.396)

Yazın **başı** pişenin , kışın aşı pişer (2102, s.417)

Alna yazılan (alnında yazılı olan) **baş**a gelir (baş

ya yazılan gelir) (227, s. 137)
 Ava gelmez kuş olmaz, **baş**a gelmez iş olmaz (358, s.156)

- Ayağa değmedik taş olmaz, **başa** gelmedik iş olmaz (368, s.158)
 Ayağımı sıcak tut, **başımı** serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin (369, s.158)
 Baht (akıl) olmayınca **başta**, ne kuruda biter ne yaşta (419, s.167)
Başa gelen çekilir (449, s.170)
Başa gelmeyince bilinmez (450, s.170)
Başa yazılan gelir (453, s.171)
 Baş **başa** bağlı, baş da şeriata (yasaya, padişaha) (454, s.171)
Başına gelen başmakçıdır (456, s.171)
Başını acemi berbere teslim eden, cebinden pamuğunu eksik etmez (etmesin) (458, s.171)
 Berber berbere benzer ama **başım** Allah'a emanet (480, s.174)
 Bir **başa** bir göz yeter (518, s.181)
 Bükemediğin (ısıramadığın) eli öp, **başına** koy (599, s.193)
 Çerçi **başındakini** satar (645, s.201)
 Deli ile çıkma yola, **başına** getirir bela (728, s.213)
 Deliye taş atma, **başımı** yarar (başına taş yağdırır) (734, s.214)
 Dilim seni dilim dilim dileyim; **başına** geleni senden bileyim (791, s.222)
 Tarlanın taşlısı, kızın saçlısı, öküzün (ineğin) **başlısı** (1947, s.391)
 Bin işçi, bir **başçı** (505, s.178)
 Dazlayan daza düşer, kel **başlı** kıza düşer (716, s.212)
 Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse gelinin **başını** yarar (1403, s.313)
 Ölüm gelmiş bu cane, **baş** ağrısı bahane (1738, s.361)
 Tatlı söz can azığı, acı söz **baş** kazığı (1960, s.393)
 Vakitsiz öten horozun **başını** keserler (2036, s.406)
 Yılanın **başı** küçükken ezilir (2121, s.420)
 Yiğit **başından** devlet irak değildir (2131, s.421)
Başın başı, başın da başı vardır (457, s.171)
Başın sağlığı, dünyanın varlığı (459, s.171)
 Baş ol da eşek **başı** (soğan başı) ol (464, s.172)
Baş yastığı baş derdini bilmez (467, s.173)
 Bir sürçen atın **başı** kesilmez (550, s.185)
 Büyük **başın** derdi büyük olur (603, s.193)
 Dağ **başına** kış gelir, insanın **başına** iş gelir (698, s.209)
 Ecel geldi cihana, **baş** ağrısı bahane (sebepsiz ölüm olmaz) (857, s.233)
 Her **başın** (herkesin) bin derdi var, değirmencininki su (1147, s. 276)
 İki **baş** bir kazanda kaynamaz (1233, s.289)
 İki el bir **baş** içindir (1238, s.289)
 İyilik (muhabbet) iki **baştan** olur (mermer iyi taştan, iyilik iki baştan) (1323, s.301)
 Dertsiz **baş** (kul) olmaz. (755, s.217)
 Dertsiz **baş** terkide gerek (756, s.217)
 Eğilen **baş** kesilmez (862, s.234)
 Gailsiz **baş**, yerin altında (998, s.256)
 Ağaran **baş**, ağlayan göz gizlenemez (101, s.118)
 Ağrısız **baş** mezarda gerek (olur), (Gailsiz baş, yerin altında), (Rahat ararsan mezarda) (119, s.121)
 Kesilen **baş** (bir daha) yerine konmaz (1449, s.318)
 Akılsız **başın** cezasını (zahmetini) ayak çeker (154, s.127)
 Mermer iyi taştan, iyilik iki **baştan** (1644, s.346)
 Muhabbet iki **baştan** olur (1666, s.349)
 Sağ (sağlam) **baş** yastık istemez (1805, s.372)
 Tatsız aşa tuz neylesin, akılsız **baş**a söz neylesin (1963, s.393)
 Azıcık aşım, kaygısız (ağrısız, kavgasız) **başım** (393, s.162)
 Bir **baş** soğan bir kazanı kokutur (519, s.181)
 Dertsiz **baş**, bostan korkuluğunda (753, s.217)
 Dertsiz **baş**, mezara (mezarda) taş (754, s.217)
 Dünyada tasasız **baş** bostan korkuluğunda bulunur (840, s.229)
 Faydasız **baş**, mezara yaraşır (991, s.254)

Bel Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Pilav yiyen kaşığı yanında (**belinde**) taşır (1777, s.367)

Beniz Sözcüğüyle Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Aç ölmez, gözü kararır; susuz ölmez, **benzi** sararır (s. 113)

Beyin Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Ağustosta **beyni** kaynayanın zemheride kazanı kaynar (120, s.121)

Bıyık Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Sakal **bıyığa** denk olmayınca berber ne yapsın? (1814, s.373)

Boğaz Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

5 örnekte görülür:

Boğaz dokuz (kırk) boğumdur (556, s.186)

Malın iyisi **boğazdan** geçer (1620, s.343)

Mırmı malı balık kılıcıdır, yutulmaz (balık kılıcı gibi **boğazda** kalır) (1656, s.347)

Sanatını hor gören **boğazına** torba takar (1821, s.374)

Can **boğazdan** gelir (geçer) (612, s.195)

Boynuz Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

4 örnekte görülür:

Boynuz kulaktan sonra çıkar, ama kulağı geçer (587, s.191)

Deve **boynuz** ararken kulaktan olmuş (763, s.218)

Öküze **boynuzu** yük olmaz (1732, s.360)

Koca (öküze) **boynuzu** yük değil (olmaz) (1499, s.326)

Boyun Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

5 örnekte görülür:

Yerine düşmeyen gelin yerine yerine, **boyuna** düşmeyen esvap sürüne sürüne eskir (2116, s.419)

İşine hor bakan (sanatını hor gören) **boynuna** torba takar (1285, s.296)

Kurda “neden **boynun** (ensen) kalın?” demişler, işimi kendim görürüm de ondan” demiş (“işimi kimseye inanmadığımdan” demiş). (1659, s.335)

Çingene çingeneye çatmadıkça kasnak **boynuna** geçmez (660, s.203)

Deveye burç gerek olursa **boynunu** uzatır (771, s.219)

Burun Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

5 örnekte görülür:

Kardeşten karın yakın (kulaktan **burun** yakın), (karın kardeşten yakın) (1362, s. 307)

Kulaktan **burun** yakın, kardeşten karın yakın (1558, s.334)

Atta karın, yiğitte **burun** (354, s.156)

Kılavuzu karga olanın **burnu** boktan kalkmaz (kurtulmaz, çıkmaz) (1454, s.319)

Ağanın alnı terlemezse ırgadın **burnu** kanamaz (96, s.118)

Ciğer Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Kedinin boynuna **ciğer** asılmaz (1423, s.315)

Damar Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

2 örnekte görülür:

Akacak kan **damarda** durmaz (132, s.123)
İnsan çeşit çeşit, yer **damar damar** (1257, s.292)

Deri Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

3 örnekte görülür:

İnsanın eti yenmez, **derisi** giyilmez, tatlı dilinden başka nesi var? (1264, s.293)
İt **derisinden** post olmaz (1296, s.297)
Keçinin meşeye ettiğini küllü **derisinden** çıkarır (1418, s.314)

Dil Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

15 örnekte görülür:

Kesmez (kör) bıçak ele, iş bilmeyen avrat **dile** (1452, s.319)
Kör (kesmez) bıçak ele (yavuz), iş bilmeyen avrat **dile** (yavuz) (1537, s.331)
Baş **dille** tartılır (455, s.171)
Bülbülün çektiği **dili** belası (-dır) (601, s.193)
Dilden gelen elden gelse, her fukara padişah olur (785, s.221)
Dile gelen ele gelir (787, s.221)
Dilin cirmi küçük, cürmü büyük (792, s.222)
Bıçak yarası geçer (onulur), **dil** yarası geçmez (onulmaz) (499, s.178)
Dilin kemiği yok (793, s.222)
Borçlunun **dili** kısa gerek (563, s.187)
Dilsizin dilinden anası (sahibi) anlar (794, s.222)
El yarası onulur (geçer), **dil** yarası onulmaz (geçmez) (908, s.241)
İnsanın eti yenmez, derisi giyilmez, tatlı **dilinden** başka nesi var? (1264, s.293)
Tatlı **dil** yılanı deliğinden çıkarır (1959, s.393)
Buğday ekmeğin yoksa buğday **dilin** de mi yok (595, s.192)

Diş Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

6 örnekte görülür:

Isıracak it **dişini** (diş) göstermez (1222, s.286)
Tok iken yemek yiyen, mezarını **dişiyle** kaşır (1996, s.398)
İştten artmaz, **diştten** artar (1293, s.297)
Baba koruk (erik, ekşi elma) yer, oğlunun **dişi** kamaşır (Baba eder, oğul öder) (405, s.164)
Beleş (bahşiş) atın **dişine** (yaşına, dizginine, yularına) bakılmaz (473, s.174)
Otuz iki **diştten** çıkan, otuz iki mahalleye yayılır (1719, s.358)

Diz Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

3 örnekte görülür:

Kızını dövmeleyen **dizini** döver (1474, s.322)
Zengin kesesini döver, züğürt **dizini** (2182, s.429)
Osmanlının ekmeği **dizi** üstündedir (1714, s.357)

Dudak Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

2 örnekte görülür:

Etek öpmekle **dudak** aşınmaz (967, s.250)
Düt demeye **dudak** gerek (ister) (855, s.232)

El Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

47 örnekte görülür:

Göz terazi, **el** mizan (1069, s.266)
Alet işler **el** övünür (186, s.131)
El el üstünde olur, ev ev üstünde olmaz (887, s.238)
El terazi (mizan), göz mizan (terazi) (903, s.240)
Yılana yumuşak diye **el** sunma (2120, s.420)
El elden üstündür (ta arşa kadar) (arşa çıkıncaya, varıncaya kadar) (879, s.237)

- El el** ile, değirmen yel ile (881, s.237)
 Her deliğe (taşın altına) **elini** sokma, ya yılan çıkar ya çıyan (1151, s.277)
 El **eli** (bir el bir **eli**) yıkar (yur), iki el (de) yüzü yıkar (yur) (885, s.238)
El boşa “ağa uyur” derler, eli doluya “ağa buyur” derler (889, s.238)
 Emmim dayım kesem, **elimi** soksam yesem (916, s.242)
 İti an (değneği yanına koy) taşı **eline** al (1298, s.298)
 Kesmez (kör) bıçak **ele**, iş bilmeyen avrat dile (1452, s.319)
 Kısmet ise gelir Hint’ten, Yemen’den, kısmet değilse ne gelir **elden?** (1467, s.321)
 Kör (kesmez) bıçak **ele** (yavuz), iş bilmeyen avrat dile (yavuz) (1537, s.331)
 Maşa varken **elini** ateşe sokma (1636,s.345)
 Miras helal, hele (**ele**) al demişler (1655, s.347)
 Ne verirsen **elinle**, o gider seninle (1686, s.353)
 Sana vereyim bir öğüt: Ununu **elinle** öğüt (Benden sana bir öğüt, ununu elinle öğüt) (1823, s.374)
 Aç **elini** kara sokar (34, s.110)
 Benden sana bir öğüt: Ununu **elinde** öğüt (477, s.174)
 Dilden gelen **elden** gelse, her fukara padişah olur (785, s.221)
 Dile gelen **ele** gelir (787, s.221)
 El **elden** üstündür (ta arşa kadar) (arşa çıkıncaya, varıncaya kadar) (879, s.237)
 El **el** üstünde olur, ev ev üstünde olmaz (887, s.238)
 Meramın **elinden** bir şey kurtulmaz (ne kurtulur) (1641, s. 346)
 Para dediğin **el** kiri (1756, s.364)
 Var **eli** titremez (2038, s.406)
 Azıksız yola çıkanın iki gözü **el** torbasında kalır (394, s.162)
El üstünde gömlek eksimez (906, s.241)
El yarası onulur (geçer), dil yarası onulmaz (geçmez) (908, s.241)
 Isıramadığın (bükemediğin) **eli** öp başına ko. (1221, s.286)
 İki **el** bir baş içindir (1238, s.289)
 Az **el** aş kotarır, çok **el** iş kotarır (Az eli aştı gör, çok eli işte gör) (390, s.161)
 Bir **el** bir **eli** (el eli) yıkar, iki **el**(de) yüzü (yıkar) (526, s.182)
 Öpülecek **el** ısırılmaz (1751, s.363)
 Sabahın tutağına yapışan **el** aç kalmaz (1794, s.371)
 Sağ **elinin** verdiğini sol **elin** görmesin (1806, s.372)
 Tek **elin** nesi var, iki **elin** sesi var (1970, s.394)
 Veren **eli** herkes öper (2048, s.408)
 Veren **eli** kimse kesmez (2049, s.408)
 Allah sağ **eli** sol **ele** muhtaç etmesin (213, s.135)
 Altın **eli** bıçak kesmez (231, s.138)
 Az **eli** aştı gör, çok **eli** işte gör(391, s.162)
 Bir (sağ) **elinin** verdiğini öbür (sol) **elin** görmesin (duymasın) (527, s.182)
 Bir **elin** sesi çıkmaz (529, s.182)
 Bükemediğin (ısıramadığın) **eli** öp, başına koy (599, s.193)
 Çok **el** ya yağmaya ya yolmaya (681, s.206)
El etek öpmekle ağız (dudak) aşınmaz (kirlenmez) (902, s.240)

Göbek Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Öksüz oğlan (çocuk) **göbeğini** kendi keser (1729, s.360)

Göt Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

8 örnekte görülür:

- Ak **göt** (don, bacak), kara **göt** (don, bacak) geçiş başında (hamamda) belli olur (141, s.124)
 Kedi **götünü** görmüş “yaram var” demiş, (kedi kışına bakar da “yaram var” dermiş) (1422, s. 315)
 Osurgan (osuruklu) **göte** arpa ekmeği bahane (1716, s.357)
 Sıçılacak ağız **göte** yakın gelir (1863, s.379)
 Alışmadık **götte** don durmaz (193, s.132)

Ulularla havuç (keşir) ekenin yoğunu **götüne** gider (2012, s.401)
Açık **göte** herkes tükürür (39, s. 110)
Değirmi yurt tutmaya değirmi **göt** ister (720, s.212)

Gövde Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Adam adama yük değil, can **gövdeye** mülk değil (Adam adama yük olmaz) (64, s. 114)

Göz Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

44 örnekte görülür:

Gören **gözün** hakkı vardır (1056, s.1056)

Göze yasak olmaz (1064, s.265)

Göz gördüğünü (ağız yediğini) ister (1065, s.265)

Göz görmeyince gönül katlanır (1066, s.265)

Göz görür, gönül ister (çeker) (1067, s.266)

Gözlüye gizli yoktur (1068, s.266)

Göz terazi, el mizan (1069, s.266)

Gözü tanede olan kuşun ayağı tuzaktan kurtulmaz (1070, s.266)

Göz var, izan var (1071, s.266)

Horoz ölür **gözü** çöplükte kalır (1213, s.213)

İmam evinden aş, ölü **gözünden** yaş çıkmaz (1248, s.291)

Aç **gözünü**, yoksa açarlar **gözünü** (37, s.110)

El terazi (mizan), **göz** mizan (terazi) (903, s.240)

Esirgenen **göze** çöp batar (937, s.246)

Fazla (artık) mal **göz** çıkarmaz (992, s.254)

Ağaran baş, ağlayan **göz** gizlenemez (101, s.118)

Ağrılarda **göz** ağrısı, her kişinin öz ağrısı (118, s.121)

Ağzı eğri, **gözü** şaşı ensesinden (arkasından) belli olur (bellidir) (124, s.122)

Kaş ile **göz**, gerisi (kalanı, artanı, dahası) söz (1388, s.311)

Keçinin uyuzu, çeşmenin (pınarın) **gözünden** su içer (içer suyunu) (1420, s.315)

Kel ölür, sırma saçlı olur; kör ölür, badem **gözlü** olur (kör ölür badem gözlü olur, kel ölür sırma saçlı olur (1441, s.317)

Kör olur badem **gözlü** olur, kel ölür sırma saçlı olur (1544, s.332)

Körün istediği bir **göz**, iki (-si) olursa ne söz (1546, s.332)

Körün istediği iki **göz**, biri elâ biri boz (1547, s. 332)

Lodosun **gözü** yaşlı olur (1611, s.341)

Sakınılan (esirgenen) **göze** çöp batar (1816, s.373)

Tan yeri ağarınca hırsızın **gözü** kararır (1943, s.391)

Vardığın yer körse **gözünü** kapa (2037, s.406)

Artık (fazla) mal **göz** çıkarmaz (295, s.147)

Aşığın **gözü** kördür (kör olur) (301, s.148)

Azıksız yola çıkanın iki **gözü** el torbasında kalır (394, s.162)

Bakan **göze** bağ (yasak)olmaz (423s.167)

Açın **gözü** ekmek teknesinde olur (43, s.111)

Açın karnı doyar, **gözü** doymaz (45, s. 111)

Bekar **gözü**, kör **gözü** (472, s.173)

Besle kargayı oysun **gözünü** (482, s.175)

Bir anaya bir kız, bir kafaya bir **göz** (515, s.180)

Bir başa bir **göz** yeter (518, s.181)

Caminin (mescidin) mumunu yiyen kedinin **gözü** kör olur (610, s.194)

Devletli **gözü** perdeli olur (777, s.220)

Ağanın **gözü** ata tımardır (97, s.118)

Ağanın **gözü** öküzü (rengi) semiz eder (98, s.118)

Ağanın **gözü**, yiğidin sözü (99, s.188)

Aç ölmez, **gözü** kararır; susuz ölmez, benzi sararır (57, s. 113)

“Kafa” Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Bir anaya bir kız, bir kafaya bir göz (515, s.180)

Kalp Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

5 örnekte görülür:

Erkeğin **kalbine** giden yol midesinden geçer (926, s.244)

Kalbin yolu mideden geçer (1343, s.304)

Kalp kalbe karşıdır (1347, s.305)

Kalp kazanır, kaltaban gönenir (1348, s.305)

Kalpten kalbe yol vardır (1349, s.305)

Kanat Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

4 örnekte görülür:

Kanatsız kuş uçmaz (1351, s.306)

Kedinin **kanadı** olsaydı serçenin adı kalmazdı (1426, s.315)

Kuş **kanadına** kira istemez (1586, s. 337)

Tek **kanatla** kuş uçmaz (1972, s.394)

Karın Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

19 örnekte görülür:

İstenmeyen aş, ya **karın** ağrıtır ya baş (1280, s.1280)

Kardeşten **karın** yakın (kulaktan burun yakın), (karın kardeşten yakın) (1362, s. 307)

Karın kardeşten yakın (1372, s.309)

Gönülsüz yenen (istenmeyen) aş, ya **karın** ağrıtır ya baş (1050, s.263)

Ağustosta gölge kovan, zemheride **karnın** ovar (121, s.121)

Kar susuzluk kandıramaz (gidermez) (Kavurga **karın** doyurmaz) (1379, s.309)

Kulaktan burun yakın, kardeşten **karın** yakın (1558, s.334)

Kuru laf (boş lakırdı) **karın** doyurmaz (1580, s.336)

Lokma **karın** doyurmaz , şefkat artırır (1613, s.341)

Öksüzün **karnına** vurmuşlar (öksüzü dövmüşler) “vay arkani” demiş (1731, s.360)

Sabahtan **karnını** doyuran, küçükken evlenen aldanmamış (1793, s.370)

Yazın gölge kovan, kışın **karın** kovar (2104, s.417)

Atta **karın**, yiğitte burun (354, s.156)

Açın **karnı** doyar, gözü doymaz (45, s. 111)

Aç ile dost olayım diyen peşin **karnını** doyursun (49, s. 111)

Boş lakırdı **karın** doyurmaz (585, s.190)

Çiftçinin **karnını** yarmışlar, kırk tane “gelecek yıl” çıkmış (653, s.202)

Çingene ciğer pişirir, yemeden **karnın(-ı)** şişirir (658, s.202)

Abdalın **karnı** doyunca gözü pabucundadır (yolda olur) (7, s.106)

Kaş Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Kaş ile göz, gerisi (kalani, artanı, dahası) söz (1388, s.311)

Kelle Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Kelle sağ olsun da külâh bulunur (eksik olmaz) (1440, s.317)

Kıç Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

3 örnekte görülür:

Keskin akıl (zekâ) keramete **kıç** attırır (1450, s.318)

Şaşkın ördek başını bırakır, **kıçından** dalar (1925, s.388)

Tavuk kaza bakmış da **kıçını** yırtmış (1966, s.394)

Kılıç Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Miri malı balık **kılıçıdır**, yutulmaz (balık kılıcı gibi boğazda kalır) (1656, s.347)

Kol Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

3 örnekte görülür:

Baş yarılır börk içinde, **kol** kırılır kürk (yen) içinde (466, s.172)

Kol kırılır yen içinde baş yarılır börk içinde (1500, s.326)

Baş yarılır börk içinde, **kol** kırılır yen içinde (461, s.172)

Koyun Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Açın **koynunda** ekmek durmaz (eğleşmez) (46, s.111)

Kulak Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

11 örnekte görülür:

Kulaktan burun yakın, kardeşten karın yakın (1558, s.334)

Eşek, **kulağı** kesilmekle küheylan olmaz (963, s.249)

Kul kullanan, bir gözünü kör, bir **kulağını** sağır etmeli (1562, s.334)

Namaza meyli olmayanın **kulağı** ezanda olmaz (1673, s.351)

Sözü söyle alana, **kulağında** kalana (1894, s.383)

Yerin **kulağı** var (2118, s.419)

Babamın(anamın) öleceğini bilseydim, **kulağı** dolu dariya satardım (407, s.165)

Baş ağır gerek, **kulak** sağır (452, s.171)

Bostana dadanan eşeğin kuyruğu, **kulağı** olmaz (575, s.189)

Boynuz **kulaktan** sonra çıkar, ama **kulağı** geçer (587, s.191)

Deve boynuz ararken **kulaktan** olmuş (763, s.218)

Kursak Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

2 örnekte görülür:

Alışmış **kursak**, bulamacını ister (195, s.132)

Açın **kursağına** çörek dayanmaz (47, s.111)

Kuyruk Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

6 örnekte görülür:

Garip itin **kuyruğu** bacağı arasında (götüne, kıçına kısık) gerek (olur). (1002, s.256)

Kaybolan (zayi olan) koyunun **kuyruğu** büyük olur (1399, s. 312)

Keçi geberse de **kuyruğunu** indirmez (1414, s.314)

Uyuyan yılanın **kuyruğuna** basma (2022, s.402)

Zayi olan koyunun **kuyruğu** büyük olur (2174, s.427)

Bostana dadanan eşeğin **kuyruğu**, kulağı olmaz (575, s.189)

Mide Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

4 örnekte görülür:

Erkeğin kalbine giden yol **midesinden** geçer (926, s.244)

Kalbin yolu **mideden** geçer (1343, s.304)

Sinek küçüktür ama **mide** bulandırır (1867, s.380)

Utanma pazar, dostluğu (**mideyi**) bozar (2019, s.401)

Parmak Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

6 örnekte görülür:

Bal tutan **parmağını** yalar (443, s.169)

Beş **parmak** bir değil (olmaz) (485, s.175)

Kes **parmağını** çık pazara, em (merhem, ilaç) buyuran çok olur (1453, s.319)

Şeriatın kestiği **parmak** acımaz (1926, s.388)

Balı **parmağı** uzun (olan) yemez, kısmetlisi yer (yememiş, kısmeti olan yemiş) (439, s.169)

Beş **parmağın** hangisini kessen acımaz? (484, s.175)

Saç Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

7 örnekte görülür:

Kel kız teyzesinin **saçıyla** övünür (1438, s.317)

Kel ölür, sırma **saçlı** olur; kör ölür, badem gözlü olur (kör ölür badem gözlü olur, kel ölür sırma saçlı olur (1441, s.317)

Kör olur badem gözlü olur, kel ölür sırma **saçlı** olur (1544, s.332)

Saçım ak mı? Kara mı? Önüne düşünce görürsün (1800, s.371)

Saç safadan, tırnak cefadan uzar (1801, s.371)

Tarlanın taşlısı, kızın **saçlısı**, öküzün (ineğin) başlısı (1947, s.391)

Bağın taşlısı, karının **saçlısı** (418., s.166)

Sakal Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

9 örnekte görülür:

Her **sakaldan** bir tel seçseler köseye sakal olur (1189, s.281)

Her **sakallıyı** baban mı sanırsın? (1190, s.281)

Keçide de (keçinin de) **sakal** (sakalı) var, (sakal keçide de var) (1413, s.314)

Keçinin de **sakalı** var (1417, s.314)

Köseyle alay edenin top **sakalı** kara gerek (1548, s.332)

Sakal bıyığa denk olmayınca berber ne yapsın? (1814, s.373)

Sakal keçide de var (1815, s.373)

Yavaş tükürüğün **sakala** zararı vardır 2097 , (s.416)

Fırsat **sakal** altından geçer (995, s.255)

Taşak Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

1 örnekte görülür:

Eceli gelen fare kedi **taşağı** kaşır (858, s.233)

Tırnak Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

5 örnekte görülür:

İnsan ayaktan, at **tırnaktan** kapar (1255, s.291)

Tırnağın varsa başını kaşı (989, s.397)

Kurtla ortak olan tilkinin hissesi, ya **tırnaktır** ya bağırsak (1577, s.336)

Saç safadan, **tırnak** cefadan uzar (1801, s.371)

Dost evinde başını bağla, düşman evinde **tırnağını** kes (822, s.226)

Vücut Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

2 örnekte görülür:

Er (**vücut**) kocar, gönül kocamaz (933, s.245)

Vücut kocar, gönül kocamaz (2056, s.409)

Yürek Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

4 örnekte görülür:

Her kimin bağı var, **yüreğinde** dağı var (1186, s.281)

Karpuz kesmekle hararet sönmez (**yürek** soğumaz) (1377, s.309)

Kimin ki bağı var, **yüreğinde** dağı var (1480, s.322)

Dağda bağı var, **yüreğinde** dağı var (Her kimin bağı var, yüreğinde dağı var) (Kimin ki bağı var, yüreğinde dağı var) (700, s.209)

Yüz Sözcüğü ile Kurulmuş Olan Atasözleri

27 örnekte görülür:

İsteyenin bir **yüzü** kara, vermeyenin iki **yüzü** (1281, s.295)

- Bir el bir eli (el eli) yıkar, iki el(de) **yüzü** (yıkar) (526, s.182)
 El eli (bir el bir eli) yıkar (yur), iki el (de) **yüzü** yıkar (yur) (885, s.238)
 Ağız yer **yüz** utanır (112, s.120)
 Ahmağa **yüz**, abdala söz vermeye gelmez (127, s.122)
 Kefen alacak adam **yüzünden** belli olur (1432, s.316)
 Maymun yoğurdu yemiş, artığını ayının **yüzüne** sürmüş (1639, s.345)
 Meyhanecinin **yüzünü** bayram topu güldürür (1647, s.346)
 Ölüm **yüz** aklı (-dır) (1744, s.361)
 Paranın **yüzü** sıcaktır (1763, s.365)
 Ramazanda yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayramda **yüzü** kara olsun (1782, s.368)
 Rüzgara tüküren kendi **yüzüne** tükürür (1785, s.369)
 Tarlada izi olmayanın harmanda **yüzü** olmaz (1946, s.391)
 Tüy (**yüz**) güzelliği hamamdan eve, huy (ad, öz) güzelliği Urum'dan Şam'a (2007, s.399)
 Yerdeki **yüze** basılmaz (kimse basmaz) (2114, s.419)
Yüz güzelliği hamamdan eve, öz güzelliği Urum'dan Şam'a (2166, s.425)
Yüzü güzel olanın huyu (da) güzel olur (2167, s.425)
Yüz verme arsız olur, az verme hırsız olur (2168, s.425)
Yüz yüzden utanır (2169, s.426)
 Arife günü yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayram günü **yüzü** kara çıkar (275, s.144)
 Arsızın **yüzüne** tükürmüşler, "yağmur yağıyor" demiş (288, s.146)
 Astar bol olmayınca **yüze** gelmez (300, s.148)
 Aşı pişiren yağ olur, gelinin **yüzü** ağ olur (306, s.149)
 Bağda izin olsun, üzüm yemeye **yüzün** olsun (416, s.106)
 Bağlı ağlayanın **yüzü** güler (417, s.166)
 Dost dostun ayıbını **yüzüne** söyler (820, s.226)
 Evden bir ölü çıkacak demişler, herkes hizmetçinin **yüzüne** bakmış (967, s.252)

Türk Atasözlerinde Yer Alan Organ Adlarının Yapısal Özellikleri

Eksiz Kullanılanlar

- Göz gördüğünü (**ağız** yediğini) ister (1065, s.265)
 El etek öpmekle **ağız** (dudak) aşınmaz (kirlenmez) (902, s.240)
Ağız yer yüz utanır (112, s.120)
 Ateş demekle **ağız** yanmaz (331, s.152)
 Bal bal demekle **ağız** tatlanmaz (tatlı olmaz) (428, s.168)
Ayak almadık (ayağa değmedik) taş olmaz, başa gelmedik iş olmaz (Başa gelmez iş olmaz, ayağa değmez taş olmaz) (372, s.159)
 Akılsız başın cezasını (zahmetini) **ayak** çeker (154, s.127)
 Baş nereye giderse, **ayak** da oraya gider (462, s.172)
 Ak göt (don, **bacak**), kara göt (don, **bacak**) geçiş başında (hamamda) belli olur (141, s.124)
 Kurtla ortak olan tilkinin hissesi, ya tırnaktır ya **bağırsak** (1577, s.336)
 Gönülsüz yenen (istenmeyen) aş, ya karın ağrıtır ya **baş** (1050, s.263)
 Her taş **baş** yarmaz (1194, s.282)
 İstenmeyen aş, ya karın ağrıtır ya **baş** (1280, s.295)
 İş anlatılıncaya kadar **baş** elden gider (1283, s.298)
Baş yarılır börk içinde, kol kırılır yen içinde (461, s.172)
Baş sallamakla kavuk eksimez (465, s.172)
 Kol kırılır yen içinde **baş** yarılır börk içinde (1500, s.326)
 Kurdun adı yaman çıkmış, tilki vardır (tilkicik var) **baş** keser (1570, s.325)
 Söz var, iş bitirir; söz var, **baş** yitirir (1896, s.383)
 Ummadığın taş **baş** yarar (2014, s.401)
 Yaş kesen, **baş** keser (2089, s.415)
Baş ağır gerek, kulak sağır (452, s.171)
Baş başa bağlı, **baş** da şeriata (yasaya, padişaha) (454, s.171)
Baş dille tartılır (455, s.171)
Baş kes, yaş kesme (460, s.172)

- Baş** nereye giderse, ayak da oraya gider (462, s.172)
Baş olan boş olmaz (463, s.172)
Baş ol da eşek başı (soğan başı) ol(464, s.172)
Baş yarılır börk içinde, kol kırılır kürk (yen) içinde (466, s.172)
 Böyle **baş** böyle tıraş (588, s.191)
 Dil ebsem (olsa) **baş** esen(-dir). (786, s.221)
 Dostun attığı taş **baş** yarmaz (827, s.227)
Boğaz dokuz (kırk) boğumdur (556, s.186)
Boynuz kulaktan sonra çıkar, ama kulağı geçer (587, s.191)
 Deve **boynuz** ararken kulaktan olmuş (763, s.218)
 Kardeşten karın yakın (kulaktan **burun** yakın), (karın kardeşten yakın) (1362, s. 307)
 Kulaktan **burun** yakın, kardeşten karın yakın (1558, s.334)
 Atta karın, yiğitte **burun** (354, s.156)
 Kedinin boynuna **çiğer** asılmaz (1423, s.315)
 Etek öpmekle **dudak** aşınmaz (967, s.250)
 Düt demeye **dudak** gerek (ister) (855, s.232)
 Göz terazi, **el** mizan (1069, s.266)
 Alet işler **el** övünür (186, s.131)
El el üstünde olur, ev ev üstünde olmaz (887, s.238)
El terazi (mizan), göz mizan (terazi) (903, s.240)
 Yılana yumuşak diye **el** sunma (2120, s.420)
El elden üstündür (ta arşa kadar) (arşa çıkıncaya, varıncaya kadar) (879, s.237)
El el ile, değirmen yel ile (881, s.237)
Göz gördüğünü (ağız yediğini) ister (1065, s.265)
Göz görmeyince gönül katlanır (1066, s.265)
Göz görür, gönül ister (çeker) (1067, s.266)
Göz terazi, el mizan (1069, s.266)
Göz var, izan var (1071, s.266)
 El terazi (mizan), **göz** mizan (terazi) (903, s.240)
 Fazla (artık) mal **göz** çıkarmaz (992, s.254)
 Kaş ile **göz**, gerisi (kalanı, artanı, dahası) söz (1388, s.311)
 Artık (fazla) mal **göz** çıkarmaz (295, s.147)
Kalp kazanır, kaltaban gönenir (1348, s.305)
Kalp kalbe karşıdır (1347, s.305)
 İstenmeyen aş, ya **karın** ağrıtır ya baş (1280, s.1280)
 Kardeşten **karın** yakın (kulaktan burun yakın), (karın kardeşten yakın) (1362, s. 307)
Karın kardeşten yakın (1372, s.309)
 Gönülsüz yenen (istenmeyen) aş, ya **karın** ağrıtır ya baş (1050, s.263)
 Kar susuzluk kandıramaz (gidermez) (Kavurga **karın** doyurmaz) (1379, s.309)
 Kulaktan burun yakın, kardeşten **karın** yakın (1558, s.334)
 Kuru laf (boş lakırdı) **karın** doyurmaz (1580, s.336)
 Lokma **karın** doyurmaz , şefkat artırır (1613, s.341)
 Yazın gölge kovan, kışın **karın** kovar (2104, s.417)
 Atta **karın**, yiğitte burun (354, s.156)
 Boş lakırdı **karın** doyurmaz (585, s.190)
 Kaş ile göz, gerisi (kalanı, artanı, dahası) söz (1388, s.311)
Kelle sağ olsun da külâh bulunur (eksik olmaz) (1440, s.317)
 Keskin akıl (zekâ) keramete **kıç** attırır (1450, s.318)
 Baş yarılır börk içinde, **kol** kırılır kürk (yen) içinde (466, s.172)
Kol kırılır yen içinde baş yarılır börk içinde (1500, s.326)
 Baş yarılır börk içinde, **kol** kırılır yen içinde (461, s.172)
 Baş ağır gerek, **kulak** sağır (452, s.171)
 Alışmış **kursak**, bulamacını ister (195, s.132)
 Sinek küçüktür ama **mide** bulandırır (1867, s.380)
Saç safadan, tırnak cefadan uzar (1801, s.371)

- Keçide de (keçinin de) **sakal** (sakalı) var, (sakal keçide de var) (1413, s.314)
Sakal bıyığa denk olmayınca berber ne yapsın? (1814, s.373)
Sakal keçide de var (1815, s.373)
 Saç safadan, **tırnak** cefadan uzar (1801, s.371)
 Er (**vücut**) kocar, gönül kocamaz (933, s.245)
Vücut kocar, gönül kocamaz (2056, s.409)
 Karpuz kesmekle hararet sönmez (**yürek** soğumaz) (1377, s.309)
 Ağız yer **yüz** utanır (112, s.120)
 Ahmağa **yüz**, abdala söz vermeye gelmez (127, s.122)
Yüz verme arsız olur, az verme hırsız olur (2168, s.425)
Yüz yüzden utanır (2169, s.426)
2.2.2. Çekimli İsim Şeklinde Bulunanlar
Ağzı eğri, gözü şaşı ensesinden (arkasından) belli olur (bellidir) (124, s.122)
 Söz **ağızdan** çıkar (1889, s.383)
 Sözü bil, pişir; **ağzımı** der, devşir (1893, s.383)
 Sütten **ağzı** yanan, ayrıntı üfleyerek içer (yoğurdu üfleyerek yer) (1918, s.386)
Alında yazılı olan (alna yazılan) başa gelir (191, s.132)
Alna yazılan (alında yazılı olan) başa gelir (başa yazılan gelir) (227, s. 137)
 Koy **avucuma**, koyayım **avucuna** (1516, s.328)
 Gezen **ayağa** taş değer (s.1029, 260)
 İnsan **ayaktan**, at tırnaktan kapar (1255, s.291)
 Atlar nallanırken kurbağa **ayağımı** uzatmaz (346, s.154)
Ayağımı sıcak tut, başını serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin (369, s.158)
Ayağımı yorganına göre uzat (370, s.158)
Ayağı yürüten baştır (371, s.158)
 Ay **ayakta** çoban yataкта, ay yataкта çoban **ayakta** (373, s.159)
 Boş çuval **ayakta** (dik) durmaz (580, s.190)
 Devlet adama **ayağıyla** gelmez (775, s.220)
 Dost başa bakar, düşman **ayağa** (817, s.226)
 Her koyun kendi **bacağından** asılır (1187, s.281)
 Hayır dile eşine (komşuna) hayır gele **başına** (Ne dilersen eşine o gelir başına) (1131, s.274)
 Hekim kim, **başına** gelen (1139, s.275)
 Ayağı yürüten **baştır** (371, s.158)
 Ayak almadık (ayağa değmedik) taş olmaz, **baş**a gelmedik iş olmaz (Başa gelmez iş olmaz, ayağa değmez taş olmaz (372, s.159)
 Dost **baş**a bakar, düşman ayağa (817,s.226)
 Dost evinde **başını** bağla, düşman evinde tırnağını kes (822, s.226)
 Erine göre bağla **başını**, tencerene göre kaynat (pişir) aşımı (924, s.244)
 Tırnağın varsa **başını** kaşı (989, s.397)
 Ağırılık altın kale, hafiflik **baş**a bela (107, s.119)
 Kel ilaç bilse kendi **başına** sürer (1435, s.317)
 Kelin ilacı (merhemi) olsa **başına** sürer, (kel ilaç bilse kendi başına sürer) (1437, s.317)
 Kocana göre bağla **başını**, harcına göre pişir aşımı (1497, s.325)
 Akıl yaşta değil, **baş**tadır (158, s.128)
 Akla gelmeyen (gelen) **baş**a gelir (163, s.128)
 Ne dilersen eşine, o gelir **başına** (1675, s.351)
 Alında yazılı olan (alna yazılan) **baş**a gelir (191, s.132)
 Şaşkın ördek **başını** bırakır, kışından dalar (1925, s.388)
 Şeytanla kabak ekenin kabak **başına** patlar (1931, s.388)
 Terziye “göç” demişler, “iğnem **başım**da” (yanımda) demiş (1984, s.396)
 Yazın **başı** pişenin , kışın aşı pişer (2102, s.417)
 Alna yazılan (alında yazılı olan) **baş**a gelir (başa yazılan gelir) (227, s. 137)
 Ava gelmez kuş olmaz, **baş**a gelmez iş olmaz (358, s.156)
 Ayağa değmedik taş olmaz, **baş**a gelmedik iş olmaz (368, s.158)
 Ayağımı sıcak tut, **başını** serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin (369, s.158)

- Baht (akıl) olmayınca **başta**, ne kuruda biter ne yaşta (419, s.167)
- Başa** gelen çekilir (449, s.170)
- Başa** gelmeyince bilinmez (450, s.170)
- Başa** yazılan gelir (453, s.171)
- Baş **baş**a bağlı, baş da şeriata (yasaya, padişaha) (454, s.171)
- Başına** gelen başmakçdır (456, s.171)
- Başını** acemi berbere teslim eden, cebinden pamuğunu eksik etmez (etmesin) (458, s.171)
- Berber berbere benzer ama **başın** Allah'a emanet (480, s.174)
- Bir **baş**a bir göz yeter (518, s.181)
- Bükemediğin (ısıramadığın) eli öp, **başına** koy (599, s.193)
- Çerçi **başındakini** satar (645, s.201)
- Deli ile çıkma yola, **başına** getirir bela (728, s.213)
- Deliye taş atma, **başını** yarar (başına taş yağdırır) (734, s.214)
- Dilim seni dilim dilim dileyim; **başına** geleni senden bileyim (791, s.222)
- Pilav yiyen kaşığı yanında (**belinde**) taşır (1777, s.367)
- Aç ölmez, gözü kararır; susuz ölmez, **benzi** sararır (s. 113)
- Ağustosta **beyni** kaynayanın zemheride kazanı kaynar (120, s.121)
- Sakal **bıyığa** denk olmayınca berber ne yapsın? (1814, s.373)
- Malın iyisi **boğazdan** geçer (1620, s.343)
- Mırmı malı balık kılıcıdır, yutulmaz (balık kılıcı gibi **boğazda** kalır) (1656, s.347)
- Sanatını hor gören **boğazına** torba takar (1821, s.374)
- Can **boğazdan** gelir (geçer) (612, s.195)
- Öküze **boynuzu** yük olmaz (1732, s.360)
- Koca (öküze) **boynuzu** yük değil (olmaz) (1499, s.326)
- Yerine düşmeyen gelin yerine yerine, **boyuna** düşmeyen esvap sürüne sürüne eskir (2116, s.419)
- İşine hor bakan (sanatını hor gören) **boynuna** torba takar (1285, s.296)
- Kurda “neden **boynun** (ensen) kalın?” demişler, işimi kendim görürüm de ondan” demiş (“işimi kimseye inanmadığımdan” demiş). (1659, s.335)
- Çingene çingeneye çatmadıkça kasnak **boynuna** geçmez (660, s.203)
- Deveye burç gerek olursa **boynunu** uzatır (771, s.219)
- Akacak kan **damarda** durmaz (132, s.123)
- Keçinin meşeye ettiğini külü **derisinden** çıkarır (1418, s.314)
- Kesmez (kör) bıçak ele, iş bilmeyen avrat **dile** (1452, s.319)
- Kör (kesmez) bıçak ele (yavuz), iş bilmeyen avrat **dile** (yavuz) (1537, s.331)
- Baş **dille** tartılır (455, s.171)
- Bülbülün çektiği **dili** belası (-dır) (601, s.193)
- Dilden** gelen elden gelse, her fukara padişah olur (785, s.221)
- Dile** gelen ele gelir (787, s.221)
- Isıracak it **dişini** (diş) göstermez (1222, s.286)
- Tok iken yemek yiyen, mezarını **dişiyle** kaşır (1996, s.398)
- İşten artmaz, **dişten** artar (1293, s.297)
- Kızını dövmeyen **dizini** döver (1474, s.322)
- Zengin kesesini döver, züğürt **dizini** (2182, s.429)
- Osmanlının ekmeği **dizi** üstündedir (1714, s.357)
- Her deliğe (taşın altına) **elini** sokma, ya yılan çıkar ya çıyan (1151, s.277)
- El **eli** (bir el bir **eli**) yıkar (yur), iki el (de) yüzü yıkar (yur) (885, s.238)
- Eli** boşa “ağa uyur” derler, eli doluya “ağa buyur” derler (889, s.238)
- Emmim dayım kesem, **elimi** soksam yesem (916, s.242)
- İti an (değneği yanına koy) taşı **eline** al (1298, s.298)
- Kesmez (kör) bıçak **ele**, iş bilmeyen avrat dile (1452, s.319)
- Kısmet ise gelir Hint'ten, Yemen'den, kısmet değilse ne gelir **elden**? (1467, s.321)
- Kör (kesmez) bıçak **ele** (yavuz), iş bilmeyen avrat dile (yavuz) (1537, s.331)
- Maşa varken **elini** ateşe sokma (1636,s.345)
- Miras helal, hele (**ele**) al demişler (1655, s.347)
- Ne verirsen **elinle**, o gider seninle (1686, s.353)

- Sana vereyim bir öğüt: Ununu **elinle** öğüt (Benden sana bir öğüt, ununu elinle öğüt) (1823, s.374)
 Aç **elini** kara sokar (34, s.110)
 Benden sana bir öğüt: Ununu **elinde** öğüt (477, s.174)
 Dilden gelen **elden** gelse, her fukara padişah olur (785, s.221)
 Dile gelen **ele** gelir (787, s.221)
 El **elden** üstündür (ta arşa kadar) (arşa çıkıncaya, varıncaya kadar) (879, s.237)
 Öksüz oğlan (çocuk) **göbeğini** kendi keser (1729, s.360)
 Kedi **götünü** görmüş “yaram var” demiş, (kedi kışına bakar da “yaram var” dermiş) (1422, s. 315)
 Sıçılacak ağız **göte** yakın gelir (1863, s.379)
 Ulularla havuç (keşir) ekenin yoğunu **götüne** gider (2012, s.401)
 Adam adama yük değil, can **gövdeye** mülk değil (Adam adama yük olmaz) (64, s. 114)
Göze yasak olmaz (1064, s.265)
Gözü tanede olan kuşun ayağı tuzaktan kurtulmaz (1070, s.266)
 Horoz ölür **gözü** çöplükte kalır (1213, s.213)
 İmam evinden aş, ölü **gözünden** yaş çıkmaz (1248, s.291)
 Aç **gözünü**, yoksa açarlar **gözünü** (37, s.110)
 Esirgenen **göze** çöp batar (937, s.246)
 Ağız eğri, **gözü** şaşı ensesinden (arkasından) belli olur (bellidir) (124, s.122)
 Keçinin uyuzu, çeşmenin (pınarın) **gözünden** su içer (içer suyunu) (1420, s.315)
 Vardığın yer körse **gözünü** kapa (2037, s.406)
 Açın karnı doyar, **gözü** doymaz (45, s. 111)
 Besle kargayı oysun **gözünü** (482, s.175)
 Aç ölmez, **gözü** kararır; susuz ölmez, benzi sararır (57, s. 113)
 Bir anaya bir kız, bir **kafaya** bir göz (515, s.180)
 Kalp **kalbe** karşıdır (1347, s.305)
Kalpten kalbe yol vardır (1349, s.305)
 Ağustosta gölge kovan, zemheride **karnın** ovar (121, s.121)
 Sabahtan **karnını** doyuran, küçükken evlenen aldanmamış (1793, s.370)
 Aç ile dost olayım diyen peşin **karnını** doyursun (49, s. 111)
 Çingene ciğer pişirir, yemeden **karnın(-ı)** şişirir (658, s.202)
 Şaşkın ördek başını bırakır, **kıçından** dalar (1925, s.388)
 Tavuk kaza bakmış da **kıçını** yırtmış (1966, s.394)
Kulaktan burun yakın, kardeşten karın yakın (1558, s.334)
 Eşek, **kulağı** kesilmekle küheylan olmaz (963, s.249)
 Kul kullanan, bir gözünü kör, bir **kulağını** sağır etmeli (1562, s.334)
 Sözü söyle alana, **kulağında** kalana (1894, s.383)
 Babamın(anamın) öleceğini bilseydim, **kulağı** dolu dariya satardım (407, s.165)
 Boynuz **kulaktan** sonra çıkar, ama **kulağı** geçer (587, s.191)
 Deve boynuz ararken **kulaktan** olmuş (763, s.218)
 Keçi geberse de **kuyruğunu** indirmez (1414, s.314)
 Kalbin yolu **mideden** geçer (1343, s.304)
 Utanma pazar, dostluğu (**mideyi**) bozar (2019, s.401)
 Bal tutan **parmağını** yalar (443, s.169)
 Kes **parmağını** çık pazara, em (merhem, ilaç) buyuran çok olur (1453, s.319)
 Balı **parmağı** uzun (olan) yemez, kısmetlisi yer (yememiş, kısmeti olan yemiş) (439, s.169)
Saçım ak mı? Kara mı? Önüne düşünce görürsün (1800, s.371)
 Her **sakaldan** bir tel seçseler köseye sakal olur (1189, s.281)
 Yavaş tükürüğün **sakala** zararı vardır 2097 , (s.416)
 İnsan ayaktan, at **tırnaktan** kapar (1255, s.291)
Tırnağın varsa başını kaşı (989, s.397)
 Kurtla ortak olan tilkinin hissesi, ya **tırnaktır** ya bağırsak (1577, s.336)
 Dost evinde başını bağla, düşman evinde **tırnağını** kes (822, s.226)
 Her kimin bağı var, **yüreğinde** dağı var (1186, s.281)
 Kimin ki bağı var, **yüreğinde** dağı var (1480, s.322)

Dağda bağın var, **yüreğinde** dağın var (Her kimin bağı var, yüreğinde dağı var) (Kimin ki bağı var, yüreğinde dağı var) (700, s.209)

Kefen alacak adam **yüzünden** belli olur (1432, s.316)

Bir el bir eli (el eli) yıkar, iki el(de) **yüzü** (yıkar) (526, s.182)

El eli (bir el bir eli) yıkar (yur), iki el (de) **yüzü** yıkar (yur) (885, s.238)

Rüzgara tüküren kendi **yüzüne** tükürür (1785, s.369)

Yüzü güzel olanın huyu (da) güzel olur (2167, s.425)

Yüz **yüzden** utanır (2169, s.426)

Astar bol olmayınca **yüze** gelmez (300, s.148)

Bağda izin olsun, üzüm yemeye **yüzün** olsun (416, s.106)

2.2.3.Türemiş Halde Bulunanlar

Tarlanın taşlısı, kızın saçlısı, öküzün (ineğin) **başlısı** (1947, s.391)

Bin işçi, bir **başçı** (505, s.178)

Dazlayan daza düşer, kel **başlı** kıza düşer (716, s.212)

Dilsizin dilinden anası (sahibi) anlar (794, s.222)

Gözlüye gizli yoktur (1068, s.266)

Kel ölür, sırma saçlı olur; kör ölür, badem **gözlü** olur (kör ölür badem gözlü olur, kel ölür sırma saçlı olur (1441, s.317)

Kör olur badem **gözlü** olur, kel ölür sırma saçlı olur (1544, s.332)

Kanatsız kuş uçmaz (1351, s.306)

Kel ölür, sırma **saçlı** olur; kör ölür, badem gözlü olur (kör ölür badem gözlü olur, kel ölür sırma saçlı olur (1441, s.317)

Kör olur badem gözlü olur, kel ölür sırma **saçlı** olur (1544, s.332)

Tarlanın taşlısı, kızın **saçlısı**, öküzün (ineğin) başlısı (1947, s.391)

Bağın taşlısı, karının **saçlısı** (418., s.166)

Her **sakallıyı** baban mı sanırsın? (1190, s.281)

Türk Atasözlerinde Yer Alan Organ Adlarının Söz Dizimi Özellikleri

İsim Tamlaması Şeklinde Bulunanlar

El **ağzına** bakan, karısını tez boşar (Ele uyan eşini boşar) (873, s.236)

On para on arslanın **ağzında** (1710, s.356)

Yılanın sevmediği ot, deliğinin **ağzında** biter (2122, s.420)

İt **ağzını** kemik tutar (1294, s.297)

Alın yazısı değişmez (192, s.132)

Ağanın **alını** terlemeze ırgadın burnu kanamaz (96, s.118)

Baykuşun kısmeti **ayağına** gelir (468, s.173)

İt itin **ayağına** (kuyruğuna) bakmaz (1303, s.298)

Doğru söyleyenin bir **ayağı** üzengide gerek (803, s.224)

İt itin **ayağına** (kuyruğuna) bakmaz (1303, s.298)

Gözü tanede olan kuşun **ayağı** tuzaktan kurtulmaz (1070, s.266)

İyi olacak hastanın hekim **ayağına** gelir (1325, s.301)

Maymunu fırına (ateşe) atmışlar, yavrusunu **ayağının** altına almış (1638, s.345)

Osmanlının **ayağı** üzengide gerek (1713, s.357)

Seyrek git sen (sıkça varma) dostuna, kalksın **ayak** üstüne (1859, s.379)

Ayıyı (maymunu) fırına (ateşe) atmışlar, yavrusunu **ayağının** altına almış (383, s.160)

Garip itin kuyruğu **bacağı** arasında (götüne, kıçına kısık) gerek (olur). (1002, s.256)

Kaynana pamuk ipliği olup düşse gelinin **başını** yarar (1403, s.313)

Ölüm gelmiş bu cane, **baş** ağrısı bahane (1738, s.361)

Tatlı söz can azığı, acı söz **baş** kazığı (1960, s.393)

Vakitsiz öten horozun **başını** keserler (2036, s.406)

Yılanın **başı** küçükken ezilir (2121, s.420)

Yiğit **başından** devlet ırak değildir (2131, s.421)

Başın başı, başın da başı vardır (457, s.171)

Başın sağlığı, dünyanın varlığı (459, s.171)

Baş ol da eşek **başı** (soğan başı) ol(464, s.172)

- Baş** yastığı baş derdini bilmez (467, s.173)
 Bir sürçen atın **başı** kesilmez (550, s.185)
 Büyük **başın** derdi büyük olur (603, s.193)
 Dağ **başına** kış gelir, insanın **başına** iş gelir (698, s.209)
 Ecel geldi cihana, **baş** ağrısı bahane (sebepsiz ölüm olmaz) (857, s.233)
 Kılavuzu karga olanın **burnu** boktan kalkmaz (kurtulmaz, çıkmaz) (1454, s.319)
 Ağanın alnı terlemeze ırgadın **burnu** kanamaz (96, s.118)
 İnsanın eti yenmez, **derisi** giyilmez, tatlı dilinden başka nesi var? (1264, s.293)
 İt **derisinden** post olmaz (1296, s.297)
Dilin cirmi küçük, cürmü büyük (792, s.222)
 Bıçak yarası geçer (onulur), **dil** yarası geçmez (onulmaz) (499, s.178)
Dilin kemiği yok (793, s.222)
 Borçlunun **dili** kısa gerek (563, s.187)
Dilsizin dilinden anası (sahibi) anlar (794, s.222)
 El yarası onulur (geçer), **dil** yarası onulmaz (geçmez) (908, s.241)
 Baba koruk (erik, ekşi elma) yer, oğlunun **dişi** kamaşır (Baba eder, oğul öder) (405, s.164)
 Beleş (bahşiş) atın **dişine** (yaşına, dizginine, yularına) bakılmaz (473, s.174)
 Osmanlının ekmeği **dizi** üstündedir (1714, s.357)
 El **el** üstünde olur, ev ev üstünde olmaz (887, s.238)
 Meramın **elinden** bir şey kurtulmaz (ne kurtulur) (1641, s. 346)
 Para dediğin **el** kiri (1756, s.364)
 Var **eli** titremez (2038, s.406)
 Azıksız yola çıkanın iki gözü **el** torbasında kalır (394, s.162)
El üstünde gömlek eksimez (906, s.241)
El yarası onulur (geçer), dil yarası onulmaz (geçmez) (908, s.241)
 El **el** üstünde olur, ev ev üstünde olmaz (887, s.238)
 Meramın **elinden** bir şey kurtulmaz (ne kurtulur) (1641, s. 346)
 Para dediğin **el** kiri (1756, s.364)
 Var **eli** titremez (2038, s.406)
 Azıksız yola çıkanın iki gözü **el** torbasında kalır (394, s.162)
El üstünde gömlek eksimez (906, s.241)
El yarası onulur (geçer), dil yarası onulmaz (geçmez) (908, s.241)
 Ağrılarda **göz** ağrısı, her kişinin öz ağrısı (118, s.121)
 Lodosun **gözü** yaşlı olur (1611, s.341)
 Tan yeri ağarınca hırsızın **gözü** kararır (1943, s.391)
 Aşığın **gözü** kördür (kör olur) (301, s.148)
 Açın **gözü** ekmek teknesinde olur (43, s.111)
 Bekar **gözü**, kör **gözü** (472, s.173)
 Caminin (mescidin) mumunu yiyen kedinin **gözü** kör olur (610, s.194)
 Ağanın **gözü** ata tıvardır (97, s.118)
 Ağanın **gözü** öküzü (rengi) semiz eder (98, s.118)
 Ağanın **gözü**, yiğidin sözü (99, s.188)
 Erkeğin **kalbine** giden yol midesinden geçer (926, s.244)
Kalbin yolu mideden geçer (1343, s.304)
 Kedinin **kanadı** olsaydı serçenin adı kalmazdı (1426, s.315)
 Kuş **kanadına** kira istemez (1586, s. 337)
 Açın **karnı** doyar, gözü doymaz (45, s. 111)
 Öksüzün **karnına** vurmuşlar (öksüzü dövmüşler) “vay arkani” demiş (1731, s.360)
 Çiftçinin **karnını** yarmışlar, kırk tane “gelecek yıl” çıkmış (653, s.202)
 Abdalın **karnı** doyunca gözü pabucundadır (yolda olur) (7, s.106)
 Mmrm malı balık **kılçığıdır**, yutulmaz (balık kılçığı gibi boğazda kalır) (1656, s.347)
 Açın **koynunda** ekmek durmaz (eğleşmez) (46, s.111)
 Namaza meyli olmayanın **kulağı** ezanda olmaz (1673, s.351)
 Yerin **kulağı** var (2118, s.419)
 Bostana dadanan eşeğin kuyruğu, **kulağı** olmaz (575, s.189)

Açın **kursağına** çörek dayanmaz (47, s.111)
 Garip itin **kuyruğu** bacağı arasında (götüne, kışına kısık) gerek (olur). (1002, s.256)
 Kaybolan (zayi olan) koyunun **kuyruğu** büyük olur (1399, s. 312)
 Uyuyan yılanın **kuyruğuna** basma (2022, s.402)
 Zayi olan koyunun **kuyruğu** büyük olur (2174, s.427)
 Bostana dadanan eşeğin **kuyruğu**, kulağı olmaz (575, s.189)
 Erkeğin kalbine giden yol **midesinden** geçer (926, s.244)
 Kel kız teyzesinin **saçıyla** övünür (1438, s.317)
 Fırsat **sakal** altından geçer (995, s.255)
 Keçinin de **sakalı** var (1417, s.314)
 Eceli gelen fare kedi **taşağı** kaşır (858, s.233)
 Maymun yoğurdu yemiş, artığını ayının **yüzüne** sürmüş (1639, s.345)
 Meyhanecinin **yüzünü** bayram topu güldürür (1647, s.346)
 Ölüm **yüz** aklığı (-dır) (1744, s.361)
 Paranın **yüzü** sıcaktır (1763, s.365)
 Tarlada izi olmayanın harmanda **yüzü** olmaz (1946, s.391)
 Ramazanda yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayramda **yüzü** kara olsun (1782, s.368)
 Tüy (**yüz**) güzelliği hamamdan eve, huy (ad, öz) güzelliği Urum'dan Şam'a (2007, s.399)
Yüz güzelliği hamamdan eve, öz güzelliği Urum'dan Şam'a (2166, s.425)
 Arife günü yalan söyleyenin (oruç yiyenin) bayram günü **yüzü** kara çıkar (275, s.144)
 Arsızın **yüzüne** tükürmüşler, "yağmur yağıyor" demiş (288, s.146)
 Dost dostun ayıbını **yüzüne** söyler (820, s.226)
 Bağı ağlayanın **yüzü** güler (417, s.166)
 Aşı pişiren yağ olur, gelinin **yüzü** ağ olur (306, s.149)
 Evden bir ölü çıkacak demişler, herkes hizmetçinin **yüzüne** bakmış (967, s.252)

Sıfat Tamlaması Şeklinde Bulunanlar

Kasavetsiz **ağız** anahtarsız açılır (1385, s.310)
 Sıçılacak **ağız** göte yakın gelir (1863, s.379)
 Açık **ağız** aç kalmaz (38, s.110)
 Bir ağızdan çıkan bin **ağıza** (dile) yayılır (514, s.180)
 Gezen **ayağa** taş değer (s.1029, 260)
 Zeyrek kuş iki **ayağından** tutulur (2184, s.429)
 Ayyar tilki art **ayağından** tutulur (Zeyrek kuş iki ayağından tutulur) (384, s.160)
 Gezen **ayağa** taş değer (s.1029, 260)
 Doğru söyleyenin bir **ayağı** üzengide gerek (803, s.224)
 Her **başın** (herkesin) bin derdi var, değirmencininki su (1147, s. 276)
 İki **baş** bir kazanda kaynamaz (1233, s.289)
 İki el bir **baş** içindir (1238, s.289)
 İyilik (muhabbet) iki **baştan** olur (mermer iyi taştan, iyilik iki baştan) (1323, s.301)
 Dertsiz **baş** (kul) olmaz. (755, s.217)
 Dertsiz **baş** terkide gerek (756, s.217)
 Eğilen **baş** kesilmez (862, s.234)
 Gailsiz **baş**, yerin altında (998, s.256)
 Ağaran **baş**, ağlayan göz gizlenemez (101, s.118)
 Ağrısız **baş** mezarda gerek (olur), (Gailsiz baş, yerin altında), (Rahat ararsan mezarda) (119, s.121)
 Kesilen **baş** (bir daha) yerine konmaz (1449, s.318)
 Akılsız **başın** cezasını (zahmetini) ayak çeker (154, s.127)
 Mermer iyi taştan, iyilik iki **baştan** (1644, s.346)
 Muhabbet iki **baştan** olur (1666, s.349)
 Sağ (sağlam) **baş** yastık istemez (1805, s.372)
 Tatsız aşa tuz neylesin, akılsız **baş**a söz neylesin (1963, s.393)
 Azıcık aşım, kaygısız (ağrısız, kavgasız) **başım** (393, s.162)
 Bir **baş** soğan bir kazanı kokutur (519, s.181)
 Dertsiz **baş**, bostan korkuluğunda (753, s.217)

- Dertsiz **baş**, mezara (mezarda) taş (754, s.217)
 Dünyada tasasız **baş** bostan korkuluğunda bulunur (840, s.229)
 Faydasız **baş**, mezara yaraşır (991, s.254)
 İnsanın eti yenmez, derisi giyilmez, tatlı **dilinden** başka nesi var? (1264, s.293)
 Tatlı **dil** yılanı deliğinden çıkarır (1959, s.393)
 Buğday ekmeğin yoksa buğday **dilin** de mi yok (595, s.192)
 Otuz iki **dişten** çıkan, otuz iki mahalleye yayılır (1719, s.358)
 Isıramadığın (bükemediğin) **eli** öp başına ko. (1221, s.286)
 İki **el** bir baş içindir (1238, s.289)
 Az **el** aş kotarır, çok **el** iş kotarır (Az eli aştı gör, çok eli işte gör) (390, s.161)
 Bir **el** bir **eli** (el eli) yıkar, iki **el**(de) yüzü (yıkar) (526, s.182)
 Öpülecek **el** ısırılmaz (1751, s.363)
 Sabahın tutağına yapışan **el** aç kalmaz (1794, s.371)
 Sağ **elinin** verdiği sol **elin** görmesin (1806, s.372)
 Tek **elin** nesi var, iki **elin** sesi var (1970, s.394)
 Veren **eli** herkes öper (2048, s.408)
 Veren **eli** kimse kesmez (2049, s.408)
 Allah sağ **eli** sol **ele** muhtaç etmesin (213, s.135)
 Altın **eli** bıçak kesmez (231, s.138)
 Az **eli** aştı gör, çok **eli** işte gör (391, s.162)
 Bir (sağ) **elinin** verdiği öbür (sol) **elin** görmesin (duymasın) (527, s.182)
 Bir **elin** sesi çıkmaz (529, s.182)
 Bükemediğin (ısıramadığın) **eli** öp, başına koy (599, s.193)
 Çok **el** ya yağmaya ya yolmaya (681, s.206)
 Ak **göt** (don, bacak), kara **göt** (don, bacak) geçiş başında (hamamda) belli olur (141, s.124)
 Osurgan (osuruklu) **göte** arpa ekmeği bahane (1716, s.357)
 Alışmadık **götte** don durmaz (193, s.132)
 Açık **göte** herkes tükürür (39, s. 110)
 Değirmi yurt tutmaya değirmi **göt** ister (720, s.212)
 Gören **gözün** hakkı vardır (1056, s.1056)
 Ağaran baş, ağlayan **göz** gizlenemez (101, s.118)
 Körün istediği bir **göz**, iki (-si) olursa ne söz (1546, s.332)
 Körün istediği iki **göz**, biri elâ biri boz (1547, s. 332)
 Sakınılan (esirgenen) **göze** çöp batar (1816, s.373)
 Azıksız yola çıkannın iki **gözü** el torbasında kalır (394, s.162)
 Bakan **göze** bağ (yasak)olmaz (423s.167)
 Bir anaya bir kız, bir kafaya bir **göz** (515, s.180)
 Bir başa bir **göz** yeter (518, s.181)
 Devletli **gözü** perdeli olur (777, s.220)
 Bir anaya bir kız, bir kafaya bir **göz** (515, s.180)
Kanatsız kuş uçmaz (1351, s.306)
 Tek **kanatla** kuş uçmaz (1972, s.394)
 Şeriatın kestiği **parmak** acımaz (1926, s.388)
 Beş **parmak** bir değil (olmaz) (485, s.175)
 Beş **parmağın** hangisini kessen acımaz? (484, s.175)
 Köseyle alay edenin top **sakalı** kara gerek (1548, s.332)
 İsteyenin bir **yüzü** kara, vermeyenin iki **yüzü** (1281, s.295)
 Yerdeki **yüze** basılmaz (kimse basmaz) (2114, s.419)

İkileme Şeklinde Bulunanlar

- Merdiven **ayak ayak** (basamak basamak) çıkılır. (1642, s.346)
 İnsan çeşit çeşit, yer **damar damar** (1257, s.292)
El etek öpmekle ağız (dudak) aşınmaz (kirlenmez) (902, s.240)

Türk Atasözlerinde Yer Alan Organ Adlarının Anlam Özellikleri

Gerçek Anlamlı Organ Adlarıyla Kurulmuş Olan Atasözleri

Göz gördüğünü (**ağız** yediğini) ister (1065, s.265)

Ağız yer yüz utanır (112, s.120)

Ağzı eğri, gözü şaşı ensesinden (arkasından) belli olur (bellidir) (124, s.122)

Söz **ağızdan** çıkar (1889, s.383)

Sütten **ağzı** yanan, ayrıntı üfleyerek içer (yoğurdu üfleyerek yer) (1918, s.386)

Yılanın sevmediği ot, deliğinin **ağzında** biter (2122, s.420)

İt **ağzını** kemik tutar (1294, s.297)

Bir ağızdan çıkan bin **ağıza** (dile) yayılır (514, s.180)

El etek öpmekle **ağız** (dudak) aşınmaz (kirlenmez) (902, s.240)

Ağanın **alını** terlemeze ırgadın burnu kanamaz (96, s.118)

Koy **avucuma**, koyayım **avucuna** (1516, s.328)

Ayak almadık (ayağa değmedik) taş olmaz, başa gelmedik iş olmaz (Başa gelmez iş olmaz, ayağa değmez taş olmaz) (372, s.159)

Baş nereye giderse, **ayak** da oraya gider (462, s.172)

Gezen **ayağa** taş değer (s.1029, 260)

İnsan **ayaktan**, at tırnaktan kapar (1255, s.291)

Ayağını sıcak tut, başını serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin (369, s.158)

Ayağını yorganına göre uzat (370, s.158)

Ayağı yürüten baştır (371, s.158)

Ay **ayakta** çoban yatakta, ay yatakta çoban **ayakta** (373, s.159)

İt itin **ayağına** (kuyruğuna) bakmaz (1303, s.298)

Boş çuval **ayakta** (dik) durmaz (580, s.190)

Doğru söyleyenin bir **ayağı** üzengide gerek (803, s.224)

Dost başa bakar, düşman **ayağa** (817, s.226)

Gözü tanede olan kuşun **ayağı** tuzaktan kurtulmaz (1070, s.266)

Maymunu firına (ateşe) atmışlar, yavrusunu **ayağının** altına almış (1638, s.345)

Seyrek git sen (sıkça varma) dostuna, kalksın **ayak** üstüne (1859, s.379)

Ayıyı (maymunu) firına (ateşe) atmışlar, yavrusunu **ayağının** altına almış (383, s.160)

Gezen **ayağa** taş değer (s.1029, 260)

Zeyrek kuş iki **ayağından** tutulur (2184, s.429)

Ayyar tilki art **ayağından** tutulur (Zeyrek kuş iki ayağından tutulur) (384, s.160)

Ak göt (don, **bacak**), kara göt (don, **bacak**) geçiş başında (hamamda) belli olur (141, s.124)

Garip itin kuyruğu **bacağı** arasında (götüne, kışına kısık) gerek (olur). (1002, s.256)

Gönülsüz yenen (istenmeyen) aş, ya karın ağrıtır ya **baş** (1050, s.263)

Her taş **baş** yarmaz (1194, s.282)

İstenmeyen aş, ya karın ağrıtır ya **baş** (1280, s.295)

Baş yarılır börk içinde, kol kırılır yen içinde (461, s.172)

Baş sallamakla kavuk eksimez (465, s.172)

Kol kırılır yen içinde **baş** yarılır börk içinde (1500, s.326)

Ummadığın taş **baş** yarar (2014, s.401)

Baş kes, yaş kesme (460, s.172)

Baş nereye giderse, ayak da oraya gider (462, s.172)

Böyle **baş** böyle tıraş (588, s.191)

Dil ebsem (olsa) **baş** esen(-dir). (786, s.221)

Tırnağın varsa **başını** kaşı (989, s.397)

Kel ilaç bilse kendi **başına** sürer (1435, s.317)

Kelin ilacı (merhemi) olsa **başına** sürer, (kel ilaç bilse kendi başına sürer) (1437, s.317)

Terziye "göç" demişler, "iğnem **başımda**" (yanımda) demiş (1984, s.396)

Yazın **başı** pişenin, kışın aşı pişer (2102, s.417)

Başını acemi berbere teslim eden, cebinden pamuğunu eksik etmez (etmesin) (458, s.171)

Berber berbere benzer ama **başın** Allah'a emanet (480, s.174)

Bir **baş**a bir göz yeter (518, s.181)

Bükemediğin (ısıramadığın) eli öp, **başına** koy (599, s.193)

Çerçi **başındakini** satar (645, s.201)

- Deliye taş atma, **başını** yarar (başına taş yağdırır) (734, s.214)
 Tarlanın taşlısı, kızın saçlısı, öküzün (ineğin) **başlısı** (1947, s.391)
 Dazlayan daza düşer, kel **başlı** kıza düşer (716, s.212)
 Kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse gelinin **başını** yarar (1403, s.313)
 Ölüm gelmiş bu cane, **baş** ağrısı bahane (1738, s.361)
 Vakitsiz öten horozun **başını** keserler (2036, s.406)
 Yılanın **başı** küçükken ezilir (2121, s.420)
 Yiğit **başından** devlet irak değildir (2131, s.421)
Baş yastığı baş derdini bilmez (467, s.173)
 Bir sürçen atın **başı** kesilmez (550, s.185)
 Ecel geldi cihana, **baş** ağrısı bahane (sebepsiz ölüm olmaz) (857, s.233)
 İki **baş** bir kazanda kaynamaz (1233, s.289)
 İki el bir **baş** içindir (1238, s.289)
 Ağaran **baş**, ağlayan göz gizlenemez (101, s.118)
 Ağrısız **baş** mezarda gerek (olur), (Galesiz baş, yerin altında), (Rahat ararsan mezarda) (119, s.121)
 Kesilen **baş** (bir daha) yerine konmaz (1449, s.318)
 Sağ (sağlam) **baş** yastık istemez (1805, s.372)
 Her koyun kendi **baçağından** asılır (1187, s.281)
 Pilav yiyen kaşığı yanında (**belinde**) taşır (1777, s.367)
 Aç ölmez, gözü kararır; susuz ölmez, **benzi** sararır (s. 113)
 Sakal **bıyığa** denk olmayınca berber ne yapsın? (1814, s.373)
 Malın iyisi **boğazdan** geçer (1620, s.343)
 Mmrm malı balık kılıcıdır, yutulmaz (balık kılıcı gibi **boğazda** kalır) (1656, s.347)
 Öküze **boynuzu** yük olmaz (1732, s.360)
 Koca (öküze) **boynuzu** yük değil (olmaz) (1499, s.326)
 Yerine düşmeyen gelin yerine yerine, **boyuna** düşmeyen esvap sürüne sürüne eskir (2116, s.419)
 İşine hor bakan (sanatını hor gören) **boynuna** torba takar (1285, s.296)
 Çingene çingeneye çatmadıkça kasnak **boynuna** geçmez (660, s.203)
 Deveye burç gerek olursa **boynunu** uzatır (771, s.219)
 Kardeşten karın yakın (kulaktan **burun** yakın), (karın kardeşten yakın) (1362, s. 307)
 Kulaktan **burun** yakın, kardeşten karın yakın (1558, s.334)
 Ağanın alnı terlemezse ırgadın **burnu** kanamaz (96, s.118)
 Akacak kan **damarda** durmaz (132, s.123)
 İnsanın eti yenmez, **derisi** giyilmez, tatlı dilinden başka nesi var? (1264, s.293)
 Kesmez (kör) bıçak ele, iş bilmeyen avrat **dile** (1452, s.319)
 Kör (kesmez) bıçak ele (yavuz), iş bilmeyen avrat **dile** (yavuz) (1537, s.331)
 Bülbülün çektiği **dili** belâsı (-dır) (601, s.193)
Dilden gelen elden gelse, her fukara padişah olur (785, s.221)
Dile gelen ele gelir (787, s.221)
Dilin kemiği yok (793, s.222)
Dilsizin dilinden anası (sahibi) anlar (794, s.222)
 Isıracak it **dişini** (diş) göstermez (1222, s.286)
 Baba koruk (erik, ekşi elma) yer, oğlunun **dişi** kamaşır (Baba eder, oğul öder) (405, s.164)
 Beleş (bahşiş) atın **dişine** (yaşına, dizginine, yularına) bakılmaz (473, s.174)
 Otuz iki **dişten** çıkan, otuz iki mahalleye yayılır (1719, s.358)
 Kızını dövmeven **dizini** döver (1474, s.322)
 Zengin kesesini döver, züğürt **dizini** (2182, s.429)
 Göz terazi, **el** mizan (1069, s.266)
El el üstünde olur, ev ev üstünde olmaz (887, s.238)
El terazi (mizan), göz mizan (terazi) (903, s.240)
 Yılana yumuşak diye **el** sunma (2120, s.420)
El el ile, değirmen yel ile (881, s.237)
 Her deliğe (taşın altına) **elini** sokma, ya yılan çıkar ya çıyan (1151, s.277)
 El **eli** (bir el bir **eli**) yıkar (yur), iki el (de) yüzü yıkar (yur) (885, s.238)
Eli boşa “ağa uyur” derler, eli doluya “ağa buyur” derler (889, s.238)

- Emmim dayım kesem, **elimi** soksam yesem (916, s.242)
 İti an (değneği yanına koy) taşı **eline** al (1298, s.298)
 Kesmez (kör) bıçak **ele**, iş bilmeyen avrat dile (1452, s.319)
 Kör (kesmez) bıçak **ele** (yavuz), iş bilmeyen avrat dile (yavuz) (1537, s.331)
 Maşa varken **elini** ateşe sokma (1636,s.345)
 Miras helal, hele (**ele**) al demişler (1655, s.347)
 Ne verirsen **elinle**, o gider seninle (1686, s.353)
 Sana vereyim bir öğüt: Ununu **elinle** öğüt (Benden sana bir öğüt, ununu elinle öğüt) (1823, s.374)
 Aç **elini** kara sokar (34, s.110)
 Benden sana bir öğüt: Ununu **elinde** öğüt (477, s.174)
 Dile gelen **ele** gelir (787, s.221)
 El **el** üstünde olur, ev ev üstünde olmaz (887, s.238)
 Para dediğin **el** kiri (1756, s.364)
 Var **eli** titremez (2038, s.406)
El yarası onulur (geçer), dil yarası onulmaz (geçmez) (908, s.241)
 Isıramadığın (bükemediğin) **eli** öp başına ko. (1221, s.286)
 İki **el** bir baş içindir (1238, s.289)
 Az **el** aş kotarır, çok **el** iş kotarır (Az eli aştı gör, çok eli işte gör) (390, s.161)
 Bir **el** bir **eli** (el eli) yıkar, iki **el**(de) yüzü (yıkar) (526, s.182)
 Öpülecek **el** ısırılmaz (1751, s.363)
 Sağ **elinin** verdiği sol **elin** görmesin (1806, s.372)
 Tek **elin** nesi var, iki **elin** sesi var (1970, s.394)
 Veren **eli** herkes öper (2048, s.408)
 Veren **eli** kimse kesmez (2049, s.408)
 Az **eli** aştı gör, çok **eli** işte gör(391, s.162)
 Bir **elin** sesi çıkmaz (529, s.182)
 Bükemediğin (ısıramadığın) **eli** öp, başına koy (599, s.193)
 Çok **el** ya yağmaya ya yolmaya (681, s.206)
El etek öpmekle ağız (dudak) aşınmaz (kirlenmez) (902, s.240)
 Öksüz oğlan (çocuk) **göbeğini** kendi keser (1729, s.360)
 Ak **göt** (don, bacak), kara **göt** (don, bacak) geçiş başında (hamamda) belli olur (141, s.124)
 Osurgan (osuruklu) **göte** arpa ekmeği bahane (1716, s.357)
 Alışmadık **götte** don durmaz (193, s.132)
 Açık **göte** herkes tükürür (39, s. 110)
 Adam adama yük değil, can **gövdeye** mülk değil (Adam adama yük olmaz) (64, s. 114)
 Gören **gözün** hakkı vardır (1056, s.1056)
Göze yasak olmaz (1064, s.265)
Göz gördüğünü (ağız yediğini) ister (1065, s.265)
Göz görmeyince gönül katlanır (1066, s.265)
Göz görür, gönül ister (çeker) (1067, s.266)
Gözlüye gizli yoktur (1068, s.266)
Göz terazi, el mizan (1069, s.266)
Gözü tanede olan kuşun ayağı tuzaktan kurtulmaz (1070, s.266)
Göz var, izan var (1071, s.266)
 İmam evinden aş, ölü **gözünden** yaş çıkmaz (1248, s.291)
 Aç **gözünü**, yoksa açarlar **gözünü** (37, s.110)
 El terazi (mizan), **göz** mizan (terazi) (903, s.240)
 Esirgenen **göze** çöp batar (937, s.246)
 Ağaran baş, ağlayan **göz** gizlenemez (101, s.118)
 Ağrılarda **göz** ağrısı, her kişinin öz ağrısı (118, s.121)
 Ağzı eğri, **gözü** şaşı ensesinden (arkasından) belli olur (bellidir) (124, s.122)
 Kaş ile **göz**, gerisi (kalanı, artanı, dahası) söz (1388, s.311)
 Keçinin uyuzu, çeşmenin (pınarın) **gözünden** su içer (içer suyunu) (1420, s.315)
 Körün istediği bir **göz**, iki (-si) olursa ne söz (1546, s.332)
 Körün istediği iki **göz**, biri elâ biri boz (1547, s. 332)

- Sakınılan (esirgenen) **göze** çöp batar (1816, s.373)
 Vardığın yer körse **gözünü** kapa (2037, s.406)
 Azıksız yola çıkanın iki **gözü** el torbasında kalır (394, s.162)
 Bakan **göze** bağ (yasak)olmaz (423s.167)
 Açın **gözü** ekmek teknesinde olur (43, s.111)
 Bekar **gözü**, kör **gözü** (472, s.173)
 Besle kargayı oysun **gözünü** (482, s.175)
 Bir anaya bir kız, bir kafaya bir **göz** (515, s.180)
 Bir başa bir **göz** yeter (518, s.181)
 Ağanın **gözü**, yiğidin sözü (99, s.188)
 Aç ölmez, **gözü** kararır; susuz ölmez, benzi sararır (57, s. 113)
 Bir anaya bir kız, bir kafaya bir **göz** (515, s.180)
 Bir anaya bir kız, bir **kafaya** bir göz (515, s.180)
Kanatsız kuş uçmaz (1351, s.306)
 Kedinin **kanadı** olsaydı serçenin adı kalmazdı (1426, s.315)
 Kuş **kanadına** kira istemez (1586, s. 337)
 Tek **kanatla** kuş uçmaz (1972, s.394)
 İstenmeyen aş, ya **karın** ağrıtır ya baş (1280, s.1280)
 Kardeşten **karın** yakın (kulaktan burun yakın), (karın kardeşten yakın) (1362, s. 307)
Karın kardeşten yakın (1372, s.309)
 Gönülsüz yenen (istenmeyen) aş, ya **karın** ağrıtır ya baş (1050, s.263)
 Ağustosta gölge kovan, zemheride **karının** ovar (121, s.121)
 Kar susuzluk kandıramaz (gidermez) (Kavurga **karın** doyurmaz) (1379, s.309)
 Kulaktan burun yakın, kardeşten **karın** yakın (1558, s.334)
 Kuru laf (boş lakırdı) **karın** doyurmaz (1580, s.336)
 Lokma **karın** doyurmaz , şefkat artırır (1613, s.341)
 Öksüzün **karnına** vurmuşlar (öksüzü dövmüşler) “vay arkani” demiş (1731, s.360)
 Sabahtan **karnını** doyuran, küçükken evlenen aldanmamış (1793, s.370)
 Yazın gölge kovan, kışın **karın** kovar (2104, s.417)
 Atta **karın**, yiğitte burun (354, s.156)
 Açın **karnı** doyar, gözü doymaz (45, s. 111)
 Aç ile dost olayım diyen peşin **karnını** doyursun (49, s. 111)
 Boş lakırdı **karın** doyurmaz (585, s.190)
 Çingene ciğer pişirir, yemeden **karnın(-ı)** şişirir (658, s.202)
 Abdalın **karnı** doyunca gözü pabucundadır (yolda olur) (7, s.106)
Kaş ile göz, gerisi (kalani, artanı, dahası) söz (1388, s.311)
Kelle sağ olsun da külâh bulunur (eksik olmaz) (1440, s.317)
 Şaşkın ördek başını bırakır, **kıçından** dalar (1925, s.388)
 Mırmı malı balık **kılçığıdır**, yutulmaz (balık kılçığı gibi boğazda kalır) (1656, s.347)
 Baş yarılır börk içinde, **kol** kırılır kürk (yen) içinde (466, s.172)
Kol kırılır yen içinde baş yarılır börk içinde (1500, s.326)
 Baş yarılır börk içinde, **kol** kırılır yen içinde (461, s.172)
Kulaktan burun yakın, kardeşten karın yakın (1558, s.334)
 Kul kullanan, bir gözünü kör, bir **kulağını** sağır etmeli (1562, s.334)
 Namaza meyli olmayanın **kulağı** ezanda olmaz (1673, s.351)
 Sözü söyle alana, **kulağında** kalana (1894, s.383)
 Baş ağır gerek, **kulak** sağır (452, s.171)
 Bostana dadanan eşeğin kuyruğu, **kulağı** olmaz (575, s.189)
 Boynuz **kulaktan** sonra çıkar, ama **kulağı** geçer (587, s.191)
 Alışmış **kursak**, bulamacını ister (195, s.132)
 Açın **kursağına** çörek dayanmaz (47, s.111)
 Garip itin **kuyruğu** bacağı arasında (götüne, kıçına kısık) gerek (olur). (1002, s.256)
 Kaybolan (zayi olan) koyunun **kuyruğu** büyük olur (1399, s. 312)
 Keçi geberse de **kuyruğunu** indirmez (1414, s.314)
 Uyuyan yılanın **kuyruğuna** basma (2022, s.402)

- Zayi olan koyunun **kuyruğu** büyük olur (2174, s.427)
 Bostana dadanan eşeğin **kuyruğu**, kulağı olmaz (575, s.189)
 Sinek küçüktür ama **mide** bulandırır (1867, s.380)
 Bal tutan **parmağını** yalar (443, s.169)
 Beş **parmak** bir değil (olmaz) (485, s.175)
 Kes **parmağını** çık pazara, em (merhem, ilaç) buyuran çok olur (1453, s.319)
 Balı **parmağı** uzun (olan) yemez, kısmetlisi yer (yememiş, kısmeti olan yemiş) (439, s.169)
 Beş **parmağın** hangisini kessen acımaz? (484, s.175)
 Kel kız teyzesinin **saçıyla** övünür (1438, s.317)
 Kel ölür, sırma **saçlı** olur; kör ölür, badem gözlü olur (kör ölür badem gözlü olur, kel ölür sırma saçlı olur (1441, s.317)
Saçım ak mı? Kara mı? Önüne düşünce görürsün (1800, s.371)
Saç safadan, tırnak cefadan uzar (1801, s.371)
 Tarlanın taşlısı, kızın **saçlısı**, öküzün (ineğin) başlısı (1947, s.391)
 Bağın taşlısı, karının **saçlısı** (418., s.166)
 Her **sakaldan** bir tel seçseler köseye sakal olur (1189, s.281)
 Her **sakallıyı** baban mı sanırsın? (1190, s.281)
 Keçide de (keçinin de) **sakal** (sakalı) var, (sakal keçide de var) (1413, s.314)
 Keçinin de **sakalı** var (1417, s.314)
 Köseyle alay edenin top **sakalı** kara gerek (1548, s.332)
Sakal bıyığa denk olmayınca berber ne yapsın? (1814, s.373)
Sakal keçide de var (1815, s.373)
 Eceli gelen fare kedi **taşağı** kaşır (858, s.233)
 İnsan ayaktan, at **tırnaktan** kapar (1255, s.291)
Tırnağın varsa başını kaşı (989, s.397)
 Kurtla ortak olan tilkinin hissesi, ya **tırnaktır** ya bağırsak (1577, s.336)
 Saç safadan, **tırnak** cefadan uzar (1801, s.371)
 Dost evinde başını bağla, düşman evinde **tırnağını** kes (822, s.226)
 Er (**vücut**) kocar, gönül kocamaz (933, s.245)
Vücut kocar, gönül kocamaz (2056, s.409)
 Bir el bir eli (el eli) yıkar, iki el(de) **yüzü** (yıkar) (526, s.182)
 El eli (bir el bir eli) yıkar (yur), iki el (de) **yüzü** yıkar (yur) (885, s.238)
 Kefen alacak adam **yüzünden** belli olur (1432, s.316)
 Maymun yoğurdu yemiş, artığını ayının **yüzüne** sürmüş (1639, s.345)
 Meyhanecinin **yüzünü** bayram topu güldürür (1647, s.346)
 Ölüm **yüz** aklı (-dır) (1744, s.361)
 Rüzgara tüküren kendi **yüzüne** tükürür (1785, s.369)
 Tüy (**yüz**) güzelliği hamamdan eve, huy (ad, öz) güzelliği Urum'dan Şam'a (2007, s.399)
Yüz güzelliği hamamdan eve, öz güzelliği Urum'dan Şam'a (2166, s.425)
Yüzü güzel olanın huyu (da) güzel olur (2167, s.425)
 Arsızın **yüzüne** tükürmüşler, "yağmur yağıyor" demiş (288, s.146)
 Bağı ağlayanın **yüzü** güler (417, s.166)
 Dost dostun ayıbını **yüzüne** söyler (820, s.226)
 Evden bir ölü çıkacak demişler, herkes hizmetçinin **yüzüne** bakmış (967, s.252)
- 2.4.2. Mecaz Anımlı Organ Adlarıyla Kurulmuş Atasözleri**
- Ateş demekle **ağız** yanmaz (331, s.152)
 Bal bal demekle **ağız** tatlanmaz (tatlı olmaz) (428, s.168)
 Sözüünü bil, pişir; **ağzını** der, devşir (1893, s.383)
 El **ağzına** bakan, karısını tez boşar (Ele uyan eşini boşar) (873, s.236)
 On para on arslanın **ağzında** (1710, s.356)
 Kasavetsiz **ağız** anahtarsız açılır (1385, s.310)
 Sıçılacak **ağız** göte yakın gelir (1863, s.379)
 Açık **ağız** aç kalmaz (38, s.110)
Alında yazılı olan (alna yazılan) başa gelir (191, s.132)
Alna yazılan (alında yazılı olan) başa gelir (başa yazılan gelir) (227, s. 137)

- Alında** yazılı olan (alna yazılan) başa gelir (191, s.132)
Akılsız başın cezasını (zahmetini) **ayak** çeker (154, s.127)
Atlar nallanırken kurbağa **ayağını** uzatmaz (346, s.154)
Baykuşun kısmeti **ayağına** gelir (468, s.173)
Devlet adama **ayağıyla** gelmez (775, s.220)
İyi olacak hastanın hekim **ayağına** gelir (1325, s.301)
Osmanlının **ayağı** üzengide gerek (1713, s.357)
Kurtla ortak olan tilkinin hissesi, ya tırnaktır ya **bağırsak** (1577, s.336)
İş anlatılıncaya kadar **baş** elden gider (1283, s.298)
Kurdun adı yaman çıkmış, tilki vardır (tilkicik var) **baş** keser (1570, s.325)
Söz var, iş bitirir; söz var, **baş** yitirir (1896, s.383)
Yaş kesen, **baş** keser (2089, s.415)
Baş ağır gerek, kulak sağır (452, s.171)
Baş başa bağlı, **baş** da şeriata (yasaya, padişaha) (454, s.171)
Baş dille tartılır (455, s.171)
Dostun attığı taş **baş** yarmaz (827, s.227)
Ayağı yürüten **baştır** (371, s.158)
Kocana göre bağla **başını**, harcına göre pişir aşını (1497, s.325)
Erine göre bağla **başını**, tencerene göre kaynat (pişir) aşını (924, s.244)
Akıl yaşta değil, **başta**dır (158, s.128)
Şaşkın ördek **başını** bırakır, kışından dalar (1925, s.388)
Şeytanla kabak ekenin kabak **başına** patlar (1931, s.388)
Ayağını sıcak tut, **başını** serin; gönlünü ferah tut, düşünme derin (369, s.158)
Baht (akıl) olmayınca **başta**, ne kuruda biter ne yaşta (419, s.167)
Başa gelen çekilir (449, s.170)
Başa gelmeyince bilinmez (450, s.170)
Başa yazılan gelir (453, s.171)
Baş **baş**a bağlı, baş da şeriata (yasaya, padişaha) (454, s.171)
Eğilen **baş** kesilmez (862, s.234)
Başına gelen başmakçıdır (456, s.171)
Alna yazılan (alında yazılı olan) **baş**a gelir (baş a yazılan gelir) (227, s. 137)
Ava gelmez kuş olmaz, **baş**a gelmez iş olmaz (358, s.156)
Ayağa değmedik taş olmaz, **baş**a gelmedik iş olmaz (368, s.158)
Akla gelmeyen (gelen) **baş**a gelir (163, s.128)
Ne dilersen eşine, o gelir **başına** (1675, s.351)
Alında yazılı olan (alna yazılan) **baş**a gelir (191, s.132)
Dost evinde **başını** bağla, düşman evinde tırnağını kes (822, s.226)
Baş ol da eşek başı (soğan başı) ol(464, s.172)
Baş olan boş olmaz (463, s.172)
Deli ile çıkma yola, **başına** getirir bela (728, s.213)
Dilim seni dilim dilim dileyim; **başına** geleni senden bileyim (791, s.222)
Bin işçi, bir **başçı** (505, s.178)
Tatlı söz can azığı, acı söz **baş** kazığı (1960, s.393)
Başın başı, başın da başı vardır (457, s.171)
Başın sağlığı, dünyanın varlığı (459, s.171)
Baş ol da eşek **başı** (soğan başı) ol(464, s.172)
Büyük **başın** derdi büyük olur (603, s.193)
Ayak almadık (ayağa değmedik) taş olmaz, **baş**a gelmedik iş olmaz (Başa gelmez iş olmaz, ayağa değmez taş olmaz (372, s.159)
Dağ **başına** kış gelir, insanın **başına** iş gelir (698, s.209)
Her **başın** (herkesin) bin derdi var, değirmencininki su (1147, s. 276)
İyilik (muhabbet) iki **baştan** olur (mermer iyi taştan, iyilik iki baştan) (1323, s.301)
Dertsiz **baş** (kul) olmaz. (755, s.217)
Dertsiz **baş** terkide gerek (756, s.217)
Gaillesiz **baş**, yerin altında (998, s.256)

- Akılsız **başın** cezasını (zahmetini) ayak çeker (154, s.127)
 Mermer iyi taştan, iyilik iki **baştan** (1644, s.346)
 Muhabbet iki **baştan** olur (1666, s.349)
 Tatsız aşa tuz neylesin, akılsız **baş**a söz neylesin (1963, s.393)
 Azıcık aşım, kaygısız (ağrısız, kavgasız) **başım** (393, s.162)
 Bir **baş** soğan bir kazanı kokutur (519, s.181)
 Dertsiz **baş**, bostan korkuluğunda (753, s.217)
 Dertsiz **baş**, mezara (mezarda) taş (754, s.217)
 Dünyada tasasız **baş** bostan korkuluğunda bulunur (840, s.229)
 Faydasız **baş**, mezara yaraşır (991, s.254)
 Ağırılık altın kale, hafiflik **baş**a bela (107, s.119)
 Hayır dile eşine (komşuna) hayır gele **başına** (Ne dilerse eşine o gelir başına) (1131, s.274)
 Hekim kim, **başına** gelen (1139, s.275)
 Ağustosta **beyni** kaynayanın zemheride kazanı kaynar (120, s.121)
Boğaz dokuz (kırk) boğumdur (556, s.186)
 Sanatını hor gören **boğazına** torba takar (1821, s.374)
 Can **boğazdan** gelir (geçer) (612, s.195)
Boynuz kulaktan sonra çıkar, ama kulağı geçer (587, s.191)
 Deve **boynuz** ararken kulaktan olmuş (763, s.218)
 Kurda “neden **boynun** (ensen) kalın?” demişler, işimi kendim görürüm de ondan” demiş (“işimi kimseye inanmadığımdan” demiş). (1659, s.335)
 Atta karın, yiğitte **burun** (354, s.156)
 Kılavuzu karga olanın **burnu** boktan kalkmaz (kurtulmaz, çıkmaz) (1454, s.319)
 Kedinin boynuna **ciğer** asılmaz (1423, s.315)
 İnsan çeşit çeşit, yer **damar damar** (1257, s.292)
 Keçinin meşeye ettiğini külü **derisinden** çıkarır (1418, s.314)
 Baş **dille** tartılır (455, s.171)
Dilin cirmi küçük, cürmü büyük (792, s.222)
 Bıçak yarası geçer (onulur), **dil** yarası geçmez (onulmaz) (499, s.178)
 Borçlunun **dili** kısa gerek (563, s.187)
 El yarası onulur (geçer), **dil** yarası onulmaz (geçmez) (908, s.241)
 İnsanın eti yenmez, derisi giyilmez, tatlı **dilinden** başka nesi var? (1264, s.293)
 Tatlı **dil** yılanı deliğinden çıkarır (1959, s.393)
 Buğday ekmeğin yoksa buğday **dilin** de mi yok (595, s.192)
 Tok iken yemek yiyen, mezarını **dişiyle** kaşır (1996, s.398)
 İşten artmaz, **dişten** artar (1293, s.297)
 Osmanlının ekmeği **dizi** üstündedir (1714, s.357)
 Etek öpmekle **dudak** aşınmaz (967, s.250)
 Düt demeye **dudak** gerek (ister) (855, s.232)
 Alet işler **el** övünür (186, s.131)
El elden üstündür (ta arşa kadar) (arşa çıkıncaya, varıncaya kadar) (879, s.237)
 Kısmet ise gelir Hint’ten, Yemen’den, kısmet değilse ne gelir **elden**? (1467, s.321)
 Dilden gelen **elden** gelse, her fukara padişah olur (785, s.221)
 El **elden** üstündür (ta arşa kadar) (arşa çıkıncaya, varıncaya kadar) (879, s.237)
 Meramın **elinden** bir şey kurtulmaz (ne kurtulur) (1641, s. 346)
 Azıksız yola çıkanın iki gözü **el** torbasında kalır (394, s.162)
El üstünde gömlek eksimez (906, s.241)
 Sabahın tutağına yapışan **el** aç kalmaz (1794, s.371)
 Allah sağ **eli** sol **ele** muhtaç etmesin (213, s.135)
 Altın **eli** bıçak kesmez (231, s.138)
 Bir (sağ) **elinin** verdiği öbür (sol) **elin** görmesin (duymasın) (527, s.182)
 Kedi **götünü** görmüş “yaram var” demiş, (kedi kışına bakar da “yaram var” dermiş) (1422, s. 315)
 Sıçılacak ağız **göte** yakın gelir (1863, s.379)
 Ulularla havuç (keşir) ekenin yoğunu **götüne** gider (2012, s.401)
 Değirmi yurt tutmaya değirmi **göt** ister (720, s.212)

- Horoz ölür **gözü** çöplükte kalır (1213, s.213)
 Fazla (artık) mal **göz** çıkarmaz (992, s.254)
 Kel ölür, sırma saçlı olur; kör ölür, badem **gözlü** olur (kör ölür badem gözlü olur, kel ölür sırma saçlı olur (1441, s.317)
 Kör olur badem **gözlü** olur, kel ölür sırma saçlı olur (1544, s.332)
 Lodosun **gözü** yaşlı olur (1611, s.341)
 Tan yeri ağarınca hırsızın **gözü** kararır (1943, s.391)
 Artık (fazla) mal **göz** çıkarmaz (295, s.147)
 Aşığın **gözü** kördür (kör olur) (301, s.148)
 Açın karnı doyar, **gözü** doymaz (45, s. 111)
 Caminin (mescidin) mumunu yiyen kedinin **gözü** kör olur (610, s.194)
 Devletli **gözü** perdeli olur (777, s.220)
 Ağanın **gözü** ata tıvardır (97, s.118)
 Ağanın **gözü** öküzü (rengi) semiz eder (98, s.118)
 Erkeğin **kalbine** giden yol midесinden geçer (926, s.244)
Kalbin yolu mideden geçer (1343, s.304)
Kalp kalbe karşıdır (1347, s.305)
Kalp kazanır, kaltaban gönenir (1348, s.305)
Kalpten kalbe yol vardır (1349, s.305)
 Çiftçinin **karnını** yarmışlar, kırk tane “gelecek yıl” çıkmış (653, s.202)
 Keskin akıl (zekā) keramete **kıç** attırır (1450, s.318)
 Tavuk kaza bakmış da **kıçını** yırtmış (1966, s.394)
 Açın **koynunda** ekmek durmaz (eğleşmez) (46, s.111)
 Eşek, **kulağı** kesilmekle küheylan olmaz (963, s.249)
 Yerin **kulağı** var (2118, s.419)
 Babamın(anamın) öleceğini bilseydim, **kulağı** dolu dariya satardım (407, s.165)
 Deve boynuz ararken **kulaktan** olmuş (763, s.218)
 Erkeğin kalbine giden yol **midesinden** geçer (926, s.24)
 Kalbin yolu **mideden** geçer (1343, s.304)

TÜRK ATASÖZLERİNDE YER ALAN ORGAN ADLARININ YAPISAL ÖZELLİKLERİ					
ORGAN ADLARI	TOPLAM	EKSİZ	ÇEKİMLİ İSİM	TÜREMİŞ İSİM	İKİLEME
AĞIZ	17	5	4	-	-
ALIN	4	-	2	-	-
AVUÇ	1	-	1	-	-
AYAK	25	3	10	-	1
BACAК	3	1	1	-	-
BAĞIRSAK	1	1	-	-	-
BAŞ	97	22	38	3	-
BEL	1	-	1	-	-
BENİZ	1	-	1	-	-
BEYİN	1	-	1	-	-
BIYIK	1	-	1	-	-
BOĞAZ	5	1	4	-	-
BOYNUZ	4	2	2	-	-
BOYUN	5	-	5	-	-
BURUN	5	3	-	-	-
CİĞER	1	1	-	-	-
DAMAR	2	-	1	-	1
DERİ	3	-	1	-	-
DİL	15	-	6	1	-
DİŞ	6	-	3	-	-
DİZ	3	-	2	-	-

MELEK ÇUBUKCU

DUDAK	2	2	-	-	-
EL	47	7	17		1
GÖBEK	1	-	1	-	-
GÖT	8	-	3	-	-
GÖVDE	1	-	1	-	-
GÖZ	41	9	12	3	-
KAFA	1	-	1	-	-
KALP	5	2	2	-	-
KANAT	4	-	-	1	-
KARIN	19	11	4	-	-
KAŞ	1	1	-	-	-
KELLE	1	1	-	-	-
KIÇ	3	1	2	-	-
KILÇIK	1	-	-	-	-
KOL	3	3	-	-	-
KOYUN	1	-	-	-	-
KULAK	11	1	7	-	-
KURSAK	2	1	-	-	-
KUYRUK	6	-	1	-	-
MİDE	4	1	2	-	-
PARMAK	6	-	3	-	-
SAÇ	7	1	3	4	-
SAKAL	9	3	-	1	-
TAŞAK	1	-	-	-	-
TIRNAK	5	1	4	-	-
VÜCUT	2	2	-	-	-
YÜREK	4	1	3	-	-
YÜZ	27	4	8	-	-
TOPLAM	431	91	159	13	3

TÜRK ATASÖZLERİNDE YER ALAN ORGAN ADLARININ SÖZ DİZİMİ ÖZELLİKLERİ						
	İSİM TAMLAMASI	SIFAT TAMLAMASI		İSİM TAMLAMASI	SIFAT TAMLAMASI	
AĞIZ	4	4	GÖVDE	-	-	
ALIN	2	-	GÖZ	10	11	
AVUÇ	-	-	KAFA	-	-	
AYAK	10	5	KALP	2	-	
BACAĞ	1	-	KANAT	2	2	
BAĞIRSAK	-	-	KARIN	4	-	
BAŞ	13	22	KAŞ	-	-	
BEL	-	-	KELLE	-	-	
BENİZ	-	-	KIÇ	-	-	
BEYİN	-	-	KILÇIK	1	-	
BIYIK	-	-	KOL	-	-	
BOĞAZ	-	-	KOYUN	1	-	
BOYNUZ	-	-	KULAK	3	-	

YAPI, ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN TÜRK ATASÖZLERİ

BOYUN	-	-	KURSAK	1	-	
BURUN	2	-	KUYRUK	5	-	
CİĞER	-	-	MİDE	1	-	
DAMAR	-	-	PARMAK	-	3	
DERİ	2	1	SAÇ	1	-	
DİL	6	3	SAKAL	2	1	
DİŞ	2	1	TAŞAK	1	-	
DİZ	1	-	TIRNAK	-	-	
DUDAK	-	-	VÜCUT	-	-	
EL	14	17	YÜREK	-	-	
GÖBEK	-	-	YÜZ	14	3	
GÖT	-	5	TOPLAM	105	77	

TÜRK ATASÖZLERİNDE YER ALAN ORGAN ADLARININ ANLAM ÖZELLİKLERİ

ORGAN ADI	GERÇEK A.	MECAZ A.	ORGAN ADI	GERÇEK A.	MECAZ A.
AĞIZ	9	8	GÖVDE	1	-
ALIN	1	3	GÖZ	32	12
AVUÇ	1	-	KAFA	1	-
AYAK	19	6	KALP	-	5
BACAĞ	3	-	KANAT	4	-
BAĞIRSAK	-	1	KARIN	18	1
BAŞ	39	59	KAŞ	1	-
BEL	1	-	KELLE	1	-
BENİZ	1	-	KIÇ	2	2
BEYİN	-	1	KİLÇİK	1	-
BIYIK	1	-	KOL	3	-
BOĞAZ	3	-	KOYUN	-	1
BOYNUZ	2	2	KULAK	7	4
BOYUN	4	1	KURSAK	2	-
BURUN	3	2	KUYRUK	6	-
CİĞER	-	1	MİDE	1	3
DAMAR	1	1	PARMAK	5	1
DERİ	1	1	SAÇ	6	1
DİL	7	8	SAKAL	7	2
DİŞ	4	2	TAŞAK	1	-
DİZ	2	1	TIRNAK	5	-
DUDAK	-	2	VÜCUT	2	-
EL	37	12	YÜREK	-	4
GÖBEK	1	-	YÜZ	14	13
GÖT	4	4			
			TOPLAM	264	167

Değerlendirme ve Sonuç

1.Toplamda 431 farklı atasözünde 49 farklı organ adı tespit edilmiştir. İncelediğimiz atasözleri ve deyimler sözlüğünde toplam madde başı sayısı 2667'dir. Bu açıdan bakıldığında organ adı içeren atasözlerinin toplam atasözlerine göre kullanım oranı hiç de azımsanmayacak durumdadır.

2. Organ adı içeren Türk atasözlerinde karşımıza en çok çıkan organ adı *baş* (97) sözcüğüdür. Çoktan aza doğru sıralandığında en çok karşılaşılan diğer organ adları şu şekildedir: *el* (47), *göz* (41), *yüz* (27), *ayak*(25), *karın* (19), *ağız* (17), *dil* (15).

3. Organ adları içeren Türk atasözlerinde karşımıza en az çıkan organ adları şunlardır: *avuç* (1), *bağırsak* (1), *bel* (1), *beniz* (1), *beyin* (1), *bıyık* (1), *ciğer* (1), *gövde* (1), *kafa* (1), *kaş* (1), *kelle* (1), *kılçık* (1), *koyun*(1), *taşak* (1).

4. Türk atasözlerinde yer alan organ adları yapısal özellikleri bakımından; eksiz halde, çekimli isim halinde, türemiş isim halinde olmak üzere toplam üç başlık altında incelenmiştir. Türk atasözlerinde yer alan organ adları yapısal olarak en çok çekimli isim (161) şeklinde görülür, en az görülen yapı ise ikileme (3) biçiminde olanlardır.

5. Türk atasözlerinde yer alan organ adları söz dizimi özellikleri bakımından; isim tamlaması ve sıfat tamlaması başlıkları altında incelenmiştir. Örneklerin daha çok isim tamlaması (106) biçiminde bulunduğunu söylemek mümkündür.

6. Türk atasözlerinde yer alan organ adları anlamsal özellikleri bakımından gerçek anlamlı olanlar ve mecaz anlamlı olanlar başlıklarında incelenmiştir. 269 atasözünde organ adları gerçek anlamıyla kullanılmıştır, 171 atasözünde ise organ adları mecazlı anlamla kullanılmıştır. Organ adlarının atasözlerinde daha çok gerçek anlamlarıyla kullanıldığı tespit edilmiştir.

7. Türk atasözlerinde daha çok gerçek anlamıyla kullanılan organ adları şunlardır; ağız, ayak, boyun, diş, diz, el, göz, karın, kulak, parmak, saç, sakal, yüz.

8. Türk atasözlerinde daha çok mecaz anlamıyla kullanılan organ adları şunlardır; alın, baş, boğaz, dil, mide.

9. Türk atasözlerinde sadece gerçek anlamıyla kullanılan organ adları şunlardır; avuç, bacak, bel, beniz, bıyık, göbek, gövde, kafa, kanat, kaş, kelle, kılçık, kol, kursak, kuyruk, taşak, tınak, vücut.

10. Türk atasözlerinde sadece mecaz anlamıyla kullanılan organ adları şunlardır; bağırsak, beyin, ciğer, dudak, kalp, koyun, yürek.

11. Gerçek anlamlı kullanım sayısı ile mecaz anlamlı kullanım sayısı eşit olan organ adları şu şekildedir; boynuz, damar, deri, göt, kış.

12. Morris Swadesh tarafından oluşturulmuş, dil aileleri üzerine yapılan tarihsel karşılaştırmalı dil bilim çalışmalarında, standart bir yöntem belirlemek amacıyla genel kavramların bir derlemesi olarak betimleyebileceğimiz ve söz konusu araştırmacının adıyla anılan birkaç listenin genel adı olan “Swadesh listesi” konumuz bağlamında incelememiz gereken bir kaynak olmuştur. Adı geçen liste farklı dillere de çevrilmiş, böylelikle araştırmacılar, diller arasındaki ilişkileri ölçebilme fırsatı bulmuşlardır. Bu listeler, sözlük istatistiklerinde yani dillerin soy bilimsel ilişkisinin nicel olarak değerlendirilmesinde ve glottokronolojide (dil farklılığının tarihlenmesinde) kullanılmıştır. 1971’de yayımlanan *The Origin and Diversification of Language (Dilin Kökeni ve Çeşitliliği)* adlı çalışmada Morris Swadesh tarafından verilen ‘son 100 kelimelik liste’ye göre (Swadesh, 1971, s. 283) 18 adet organ adının var olduğunu görebiliyoruz. Bunlar; boynuz, kuyruk, saç, baş, kulak, göz, burun, ağız, diş, dil, ayak, diz, el, göbek, boyun, göğüs, kalp ve karaciğerdir. Bu organ adları listedeki sıralarına göre verilmiştir. Çalışmamızda da Swadesh’in tespit ettiği bu organ adlarının diğerlerine nazaran daha fazla kullanıldığını görmek mümkündür. Dolayısıyla Swadesh tarafından temel sözcükler olarak değerlendirilen bu adların çalışmamız neticesinde de temel sözcükler bağlamında ele alınması gerektiği teyit edilmiştir.

13. Diğer organ adlarına göre daha fazla görülen *baş* (97) sözcüğü, Türk dili ve kültürü ile bu kültüre sahip olan insanlık için ne anlama gelmektedir? sorusuna cevap verecek olursak Türk insanı tarih boyunca baş ve başta bulunan organları daha fazla önemsemiştir, çünkü baş, vücudun diğer bölümlerini de kapsayan bir özelliğe sahiptir. Zira baş olmadan ayak olmaz. Ama ayaksız baş olabilir. Yine demirbaş, işin başı, söz başı, aşçı başı örneklerinde de “baş” sözcüğünün yaygın kullanımını görebilmekteyiz. Bir toplulukta yer alan insanların sayısını tespit ederken “baş saymak” kullanımı da buna uygun bir örnek teşkil etmektedir. Emine Taş “Türk Halk Kültürü’nde Baş” başlıklı yazıda yargımızı destekler nitelikte şu açıklamalara yer vermiştir: *Baş/kafa daima yukarı kat/üst kat/üst âlem*

ile ilişkilendirilmiş ve kendisine kutsiyet atfedilmiştir. Mitolojik anatomide insanın başı yukarıyı; sırtı ve arkası orta dünyayı; kolları nehirleri ve ağaçları; kanı suları; damarları da ağacın kökünü; ayakları da yerin altını simgelemektedir. Baş, yukarıyı ifade etmenin yanında onunla bağlantılı olan başkan, lider, başlangıç, kaynak, büyük, birinci gibi anlamları da içermektedir ve baş kelimesinin türevleri de kutsiyet bildiren kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan “Başım kurban olsun sana”, “Başım gözüüm üstüne” veya “Başımın üzerinde yerin var” şeklinde söylenen sözlerde söyleyen kişi karşıdaki kişiyi/kişileri en kutsal yere layık gördüğünü ifade etmektedir. (Taş, 2020, s. 87)

14. Söz konusu çalışmanın hem Türkiye Türkçesi sözcüğüne hem de karşılaştırmalı lehçe çalışmaları yapacak olan araştırmacılara katkı sunabileceği kanısındayım.

Kaynaklar

- Acaroğlu, M. T. (1992). *Türk Atasözleri*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin Sözcüğü*, Engin Yayınevi, Ankara.
- Aksan, Doğan (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları 439 5. Baskı Ankara.
- Aksoy, Ö. A. (1989), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü -1 , İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Aksu, B. T.- Akalın, Ş. H- Toparlı, R. (2022). Türk Atasözleri Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Akyalçın, N. (2012). *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz Tanıklı Sözlük*. Ankara: Eğiten Kitap.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları
- Bozkurt, F. (2012), *Türklerin Dili*, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Coşar, A. M. (2008), “Bir Adlandırma Ögesi Olarak Organ Adları”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/4, s. 1049-1079.
- Çakmak, C. (2015). “Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Vücut Ve Organ Adları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(41), s. 135-143.
- Çelik, Y. (2017). Türkiye Türkçesinde Duyu Organlarıyla Kurulan Deyimler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10, Sayı 50: s. 72-79.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). “Karşılaştırmalı Atasözleri Bağlamında Türk Dünyası Atasözlerinde Sosyo-Kültürel Süreklilik ve Değişme Üzerine Tespitler”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları*, 2003/5, Ankara.
- Çotuksöken, Y. (1994). *Atasözlerimiz*. İstanbul: Özgül Yayınları.
- Doerfer, G. (1980-1981). “Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu” Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1980-81; s.1- 11.
- Doğan, L. (2005). “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme-Ana ve Ara Temel Kelimeler” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, S.1, Haziran 2005, s.142-163.
- Göğüş, B. (1998). *Anlatım Terimleri Sözlüğü*. Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara.
- Güncel Türkçe Sözlük (TDK) (2024). www.sozluk.gov.tr.
- Gürkan, D. Ö. (2017). “Kıyas-ı Enbiya’da “Gönül” Sözcüğüyle Kurulan Deyimlerin Organ Adları Temelinde Çağrışımsal Anlamı”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, s.223-238.
- Güven, M. (2009). “Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme”. *Journal of Turkology Research*, 26, s. 109-141.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.

- Hatiboğlu, V. (1978). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınları: Ankara.
- Kardaş, D. (2021) “Türkçe ve Hırvatçada Gönül, Kalp, Yürek Kelimelerinin Geçtiği Atasözleri, Deyimler Üzerine Bir İnceleme”, *Studies On Turkish Culture*, 18(22), 82.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK: Ankara (2. Baskı).
- Kurt, B. (2017). “Yazıtlardan Günümüze Organ Adları ve Bunların Türkiye Türkçesi Ağzlarına Yansımaları”. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6(12). s.48-61.
- Özezen, Y. M. ve Ördem, E. (2014). “Yüz Kuramları Çerçevesinde Dil-Beden İlişkisi ve Türkiye Türkçesi - Bilişsel Dilbilimsel Bir Yaklaşım”, *International Journal of Language Academy*, 2 (1): s. 151-177.
- Parlatır, İ.(2007). Atasözleri ve Deyimler- I: Atasözleri. Yargı Yayınevi, Ankara.
- Püsküllüoğlu, A. (2002). Türk Atasözleri Sözlüğü, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Saraçbaşı, M. E. – Minnetoğlu İ. (2002). *Örneklili ve Açıklamalı Türk Atasözleri Sözlüğü*. Bilge Kültür Sanat. İstanbul.
- Swadesh, M. (1971). The origin and diversification of language. (Ed.) Joel Sherzer. Chicago: Aldine.
- Şahin, H. (2006). “Türk Atasözlerinde Kadın”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı 29, İstanbul.
- Taş, E. (2020). “Türk Halk Kültürü’nde Baş”. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 13(29), s. 87-108.
- Topaloğlu A. (1989). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Uçar, İ. (2012). “Türkiye Türkçesinde Organ Adlarıyla Oluşturulmuş Bitki Adları”. *Journal of Turkology Research / Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Vol 17 (32), s. 285-306.
- Yurtbaşı, M. (2013). Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü, Doğan Ofset Yayıncılık, İstanbul.
- Yüksel, M. (2014). Türk müziğinde ‘dil’ sözcüğünün kullanıldığı atasözü ve deyimler üzerine. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4, 171-175.

Türkçe Atasözlerinin İngilizceye Çevirisinde Çeviri Kayıpları

İpek D. Ölmez *

Giriş

Atasözleri bir toplumun yapısını ortaya koyan en eski kültür öğeleri ve halk sözleridir. Her dilin kendine ait kültür öğeleri ve kültürünü yansıtan atasözleri vardır. Atasözlerinde sosyal olaylara, eski anlatılara, doğa olaylarına, ahlak kurallarına, örf ve adetlere ve topluma ait inanışlara yer verilir. Atasözleri toplumun sosyokültürel yapısına, geleneklerine, insanı kavrayış biçimine dair birçok veri barındırır. Kültürel aktarım çerçevesinde incelendiğinde atasözleri çevrilmesi ve aktarılması güç olan öğelerdendir. Kültürel değerleri yansıtması, metafor ve imge barındırması sebebiyle atasözlerini betimlemek, açıklamak ve dolayısıyla başka dil ve kültürlerle çevirmek oldukça zor bir iştir. Atasözlerinde yer alan imgeleri kaynak dilde olduğu gibi aktarmak, yapısını ve anlamını korumak her zaman mümkün olmayabilir. Kimi araştırmacılara göre çeviride iki dil arasında eşdeğerlik sağlamak mümkün değildir ve bu da atasözünü ve benzeri kültür öğelerinin çevirilerinde problemlere neden olmaktadır. Eşdeğerlik sağlanamaması çeviride biçimsel ve anlamsal çeviri kayıplarına yol açabilmektedir. Atasözlerini çeviride doğan bazı problemler ve bu problemlere sunulan birtakım çeviri stratejileri bulunmaktadır. Bu araştırmanın amacı atasözleri çevirisinde araştırmacılar tarafından karşılaşılan problemlerin ve kullanılan stratejilerin bir değerlendirmesini sunmaktır. Bu bağlamda atasözlerini çevirmek imkânsız değildir ancak kullanılan tekniklere rağmen çeviri kayıplarına yol açabilir.

Bu çalışmada atasözünü çevirilerinde çeviri kayıplarının nasıl sunulduğunu incelemek amacıyla içerik analizi yöntemi kullanılmaktadır. Seçilen atasözlerinin Türkçe çevirilerini çeviri stratejilerinden yola çıkarak incelemeyi amaçlayan bu çalışma betimsel niteliktedir. Yazarlar tarafından seçilen atasözünü ve deyimlerin Türkçe çevirilerini çeviri stratejilerinden yola çıkarak incelemeyi amaçlayan bu çalışma betimsel niteliktedir. Araştırmada kullanılacak atasözlerini belirleyebilmek amacıyla birtakım tarama ve seçim ölçütleri belirlenmiştir. *Türk Dil Kurumu Atasözünü ve Deyimler Sözlüğü* taranmıştır. Araştırmada Mona Baker'in atasözlerini çeviri stratejilerinden yararlanmış ve bu yolla çeviri kayıpları üzerinde durulmaktadır.

İnceleme

Atasözünü

TDK *Güncel Türkçe Sözlük'e* göre atasözünü, uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz; deme, mesel, sav, darbimesel olarak açıklanır. Her dilin ve topluluğun kendine ait, kültür öğelerini yansıtan atasözünü ve deyimleri vardır. Aksoy'a göre atasözleri sosyoloji, psikoloji, felsefe, tarih, ahlak, folklor gibi birçok yönden inceleme konusu edilmeye değer olan bu ulusal varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından çok önemli dil yapılarıdır (Aksoy, 1988, s. 131). Atasözünü kavramı tarihsel olarak incelendiğinde karşılık olarak *Dîvânü Lugâti't-Türk'te* Arapça *mesel* ve Türkçe *sav* sözcüklerine rastlanır (Sağlam, 2001, s. 46); Divan edebiyatı ve Osmanlıcada bu kavram için *mesel* ya da *darbimesel* ifadeleri kullanılır. *Darbimesel* "mesel getirmek, duruma uyan yaygın bir söz söylemek" demektir (Aksoy, 1988, s. 131).

Aksoy'un (1988) tanımına göre Türkçe atasözleri, şekil bakımından kalıplaşmış, kısa ve özlü sözlerdir. Sosyal olaylar, tabiat olayları, ahlak dersleri, öğütler, adet ve gelenekleri yansıtan ve inanışları bildiren kavramlar söz konusudur. Atasözleri donmuş kalıplar hâlinde olsa dahi bölgelere göre varyasyon gösterebilir. Temsili ve mecazi olduğu kadar mecazi olmayan atasözleri de mevcuttur. Çeşitli söz ve anlam sanatlarını barındıran ustaca bir üslup kullanılır. Atasözleri ait olduğu ulusun düşünceleri, yaşayışları, inanışları ve geleneklerini yansıtır. Eski atasözlerinden unutulmuş olanlar olduğu gibi bugün doğmuş atasözleri de mevcuttur. Yer ve zaman bakımından ayrılabilir. Anlamları birbirine aykırı olanlar

* Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ipkolmz.io@gmail.com ORCID: 0000-0001-7083-9723.

da vardır. Bazı atasözleri çifte yargılı, çifte kurallıdır. Yazar ve şairlerin sözleri atasözleri ile karıştırılmamalıdır. Aksoy'a göre atasözleri başka dillere çevrilebilir (Aksoy, 1988, 132-139).

Atasözleri, kültürel ve sosyal deneyimlerimizden beslenen, tarih boyunca hem halk hem de yüksek zümreler tarafından aktarılmak isteneni dolaylı yollarla -metafor yardımıyla- ifade edebilmek amacıyla kullanılmış ve günümüzde de kullanılan halk sözleridir. Çetin'e göre atasözleri hem halk ozanlarının dilinde hem de Divan Edebiyatı ürünlerinde işlenerek halk ve aydın kesim arasında etkin bir şekilde kullanılır (Çetin, 2021, s. 1096). Yüceol Özezen deyimler, atasözleri veya bu tür diğer kalıp anlatımların kullanımının dil için bir iletişim biçimi olduğunu ifade eder. Dil kullanıcısı kavram arayışı içinde bulunduğu ve iletmek istediğini bu yüzden doğrudan ilemediğinde de bu tür benzetmeli anlatımlardan yararlanır (Yüceol Özezen, 2001, s. 874). Okray'a göre atasözleri ve deyimler, sosyoloji, psikoloji, tarih, felsefe, folklor ve sosyal bilimlerin birçok alanında analiz edilerek toplumun geçmiş yaşantılarının neler olduğu, değerleri, değer yargıları, olumlanan ve reddedilen davranış ve düşünce kalıplarını görmek açısından önemli birer bilgi kaynağıdır (Okray, 2015, s. 95). Yaylagül atasözlerinin bilgelik, doğruluk, ahlakî değerler ve gelenekleri taşıyan, nesilden nesile aktarılan, metaforlar üzerine kurulmuş halk cümleleri olduğu üzerinde durur (Yaylagül, 2010, s.113).

Çeviri

TDK *Güncel Türkçe Sözlük* tanımlarına göre *çeviri* "bir dilden başka bir dile aktarma, çevirme; tercüme" olarak açıklanır. Berke Vardar çeviriyi kaynak dilde düzenlenmiş bildirileri anlam ve biçim bakımından eşdeğerlik sağlayarak erek dile aktarma işlemi ve bu işlemin gerçekleşmesiyle ortaya çıkan ürün şeklinde tanımlar (Vardar, 2002, s. 60). Akşit Göktürk'e göre çeviri başka dillerin tanımladığı başka dünyaların tanıtılmasıdır ve insanın kendi yaşam çevresi dışındaki olgularla düşleri bilme çabasının bir sonucudur (Göktürk, 1994, s. 13). En yalın hâliyle çeviri, kaynak dile ve kültüre ait öğelerin yazılı veya sözlü olarak çeşitli kuram ve teknikler çerçevesinde hedef dile aktarımı süreci olarak açıklanabilir. Çevirisi yapılan metin kaynak metin, yazıldığı dil kaynak dildir ve çevrilen metin ise erek (hedef) metin, çevrileceği dil hedef dildir. Çeviribilimde araştırma yöntemleri ve modelleri inceleme malzemesine göre çeşitlilik gösterir. Karşılaştırmalı ve nedensel araştırmada çoğunlukla art süremlili yöntem kullanılır. Bu yöntem somut verilere odaklanır. Süreç odaklı çeviri modelinde ise eş süremlili ve de art süremlili yöntem kullanılabilir. Uygulama alanındaki modeller ise geleceğe yönelik olarak çeviri sürecini yönlendirebilirler (Yazıcı, 2005, s. 22).

Çeviri üzerine değişik zamanlarda ve şekillerde birçok kuram geliştirilmiştir. Tarihte ilk çeviri kuramcıları Cicero ve Horatius olarak bilinmektedir. Çeviri sorunlarını ilk defa gündeme getiren isim Cicero olmuştur. "Sözcüğü sözcüğüne" çeviri terimini kullanıp çeviriye sadık kalan ilk isim de yine Cicero olarak bilinmektedir. Horatius bu terimlere ek olarak "sadık çevirmen" terimini geliştirmiş; ancak eski metinlere sadık kalarak bu metinlerin diriltilemeyeceği görüşünü savunmuştur (Yazıcı, 2005, s. 36). Modern çeviri kuramları açısından değerlendirildiğinde, çevirinin tarzı ve çevirmenin tavrı sosyokültürel etmenlerle birlikte dilsel özelliklerine göre de değişiklik gösterir. Çevirmenler de bir anlamda buna uyum sağlar ve her şartta farklı stratejiler belirleyebilirler. Bu stratejiler çevrilen metnin türüne, hedef kitleye, erek kültüre göre değişiklik gösterebilir (Özalan, Ak, 2017, s. 275). Gündoğdu'ya göre O.Kade / A.Neubert / G.Jager tarafından doğal iletişim modeli temelinden geliştirilen "iletişimsel çeviri kuramı", K. Reiss'in "metin türü odaklı çeviri modeli", Paepcke'nin "yorumlayıcı çeviri kuramı", E. Nida'nın "evrensel çeviri kuramı", J. Levy'in "yazın çevirisi kuramı", A. Jumpelt'in "teknik ve doğa bilimleri çeviri kuramı" bu kuramlar arasında en bilinenlerdir (Gündoğdu, 2005, s. 94). Çeviri eyleminin öznesi olarak çevirmen odaklı gidildiğinde bir diğer teori de işlevselcilik kuramına dayanan Skopos Teorisidir. "Skopos; hedef, amaç, gaye, kasıt, erek, niyet anlamlarına gelen Yunanca bir sözcüktür. Skopos kuramı çeviriye işlevsel bir yaklaşımı savunur (Özalan, Ak, 2017, s. 275).

Çeviribilim, İngilizce adı ile *Translation Studies*, yeni bir bilim dalı olarak Holmes tarafından 1972'de özel olarak çeviriye ayrılmış bir bilim dalı olarak belirlenir. Holmes'a göre çeviribilim saf çeviribilim ve uygulamalı çeviribilim olarak ikiye ayrılır. Betimleyici çeviribilimin yanında, Holmes, amacı kuramsal çeviribilimin sonuçları ile komşu bilim dallarının katkılarından hareketle kuramlar geliştirmek olan kuramsal çeviribilimi tanımlar (Rakova'dan çeviren Polat, 2016, s. 9-10). Çeviri bir bilim dalı olarak karşımıza ilk olarak çıkartanlardan biri 1964'te yayımladığı *Towards a Science of Translating*

adlı kitabıyla Eugene Nida olmuştur. Kutsal Kitap'taki çeviri sorunlarına odaklanan bu kitap alanın bütününden ziyade çeviri süreci sırasında ortaya çıkan sorunları incelemektedir (Yazıcı, 2005, s. 16).

Çeviride kuramlar çeviri olgusunu anlamayla ilgili düşünce alanında gerekçelendirilmiş nesnel bilgilerin tümü olarak tanımlanabilir (Gündoğdu, 2005, s. 97). Eski ve kısmi kuramlar sınırlı ve doğası gereği kuralcı olan kaynak odaklı yaklaşımı benimserken yeni kuram kapsayıcı ve doğası gereği betimleyici olan erek odaklı yaklaşımı benimsemişlerdir (Bengi, 1990, s. 107). 1970'li yılları takiben erek kültürü öne çıkararak betimleyici çalışmalarla çeviri, kültürü de içine alan daha geniş bir çerçevede incelenmeye başlanmıştır. Kaynak odaklı çeviri anlayışı büyük ölçüde önemini yitirmiş, yerini daha çok erek-kültür odaklı çeviri anlayışına bırakmıştır ve çevirinin aynı zamanda kültürel bir aktarım olduğu görüşü benimsenmiştir (Gündoğdu, 2005, s. 95).

Çeviride Eşdeğerlik

Almanca *Äquivalenz*, Fransızca *equivalence* ve İngilizce *equivalence* kavramı Türkçede *eşdeğerlik* olarak karşılık bulur. Diller arasında eşdeğerlik yapı ve anlam açısından “eşit” olanını bulma anlayışı şeklinde değerlendirilebilir. Boztaş'a göre çeviri, sadece kaynak dil ve erek dil arasında sözcüksel ve dil bilgisel bir eşdeğerlik kurabilme becerisi değildir. Aynı zamanda kaynak dildeki bildiriye deyiş, anlam, işlev ve kültürel bakımdan da doğal biçimde aktarabilme becerisidir. Çeviride eşdeğerlik sözünden aynı olmak anlamı çıkarılmamalıdır (Boztaş, 1993, s. 57). Çeviri, insanlığın ilk tarihinden günümüze kadar uzanan, farklı toplulukların uğraştığı bilim, sanat, düşünce alanlarına da hâkim olma imkânı veren, farklı kültür dokularını birleştiren, bilgi aktarımı ve paylaşımında aslında insanların hayatını kolaylaştıran ve bu aktarımı yaparken aktarılan dildeki *eşdeğerliği* dikkate alan ortak bir dildir (Yalçın, Büyüksaraç, 2017, s. 818). Karavin *Çeviri Kuramları Bağlamında Eşdeğerlik Kavramının İzini Sürmek* (2016) yazısında eşdeğerliğe dair bakış açılarını sunmuş ve temel değerlendirmelere yer vermiştir. Karavin'e göre “eşdeğerlik” odaklı çeviri süreci betimlemelerinin tek yönlü ve kısıtlayıcı sonuçlar doğurduğu kabul gören bir kanı olsa da erek odaklı “eşdeğerlik” anlayışı çeviri çalışmalarına ufuk açıcı katkılar sağlayabilir (Karavin, 2016, s. 142).

Jakobson'un *On Linguistic Aspects of Translation* (1959) yazısında belirttiğine göre diller arasında tam bir eşdeğerlik yaratmak mümkün değildir (Jakobson, 1959, s. 233). Catford, *A Linguistic Theory of Translation* (1965) kitabında metinsel eşdeğerlik üzerinde durmaktadır. Catford'a göre metinsel eşdeğerlik için erek metne eş biçimsel olarak da denklik sağlamak gerekir (Catford, 1965, s. 27) Karavin'in aktarımlarına göre çeviribilimde “kültürel farklılıklar” a dikkat çeken Eugene Nida (1964) eşdeğerliğin çeviride dilbilimsel yaklaşımlar ile kültürel yaklaşımlar arasında köprü görevi gördüğünü belirtir. Peter Newmark'a (1988) göre eşdeğerlik çevirinin amacı olmaktan ziyade arzulanan sonucudur (Newmark, 1988, s. 48). Nida diller arasında birebir örtüşen eşdeğerler bulunmadığını ifade eder; bu sebeple çeviri, kaynak metnin aynısı değil bir benzeri yerine geçmektedir. Kaynak metni odağına alan biçimsel eşdeğerlik ve eşdeğer etkiyi esas alan devingen eşdeğerlik olmak üzere iki eşdeğerlik türünde bahseder (Karavin, 2016, s. 127-136).

Hans Vermeer Skopos kuramını da ele aldığı yazısında kaynak metnin kaynak kültürü yansıttığına ve dilin kültürün bir parçası olduğuna değinir. Bu nedenle bir kaynak metnin aktarılmasında kullanışlı bir çeviri elde edilmesi beklenemez (Vermer, 1978, s. 221). Karavin'in aktarımla göre Wolfram Wilss (1977) iletişimsel eşdeğerlik yeniden üretim süreci olarak açıklanır. Reiss'e (2004) göre, çeviri iletişimsel bir eylemdir ve kaynak metne işlevsel olarak eşdeğer bir erek metin oluşturulmalıdır. Gideon Toury'e (1995) göre her çeviri türü birbirinden farklı amaçlarla farklı şekillerde meydana geleceği için eşdeğerlik her çeviride farklı tür ve derecede gerçekleşecektir. Toury eşdeğerliği tarihsel, göreceli ve deneysel bir kavram olarak değerlendirerek onu bir kalıba sokmaktan uzak durur (Karavin, 2016, s. 127-136).

Shell-Hornby, Theo Hermans, Jacques Derrida ve benzeri isimler çeviride eşdeğerlik kavramını gerekçeleriyle eleştirmişlerdir. Türkiye'de “eşdeğerlik” ve çeviri arasındaki ilişki üzerine çalışma yapan araştırmacı ve kuramcılar arasında Mine Yazıcı, Alev Bulut, İsmail Boztaş, Turgay Kurultay, Sündüz Öztürk Kasar, Mustafa Çakır, Yusuf Eradam, Cengiz Tosun, Akşit Göktürk ve Hanife Alkan gibi önemli

isimler bulunmaktadır. Eşdeğerlilik konusunda en çok örnek sağlayabilecek kaynaklardan biri de Kutsal Kitap çevirileridir (Ayvaz, 2013, s. 218).

Atasözleri Çevirisi

Halklara ait atasözlerine bakıldığında kavramlar ve işledikleri arasında birtakım benzerlikler tespit edilebilir. Arıkan'a göre birçok atasözünde, sevgi, nefret, dostluk, düşmanlık gibi evrensel temalar işlenmektedir ve insana ait kavramlar dünyadaki birçok milletin atasözlerinde bulunmaktadır. Evrensel değerlerin yanı sıra bir toplumun kültürünü yansıtan atasözlerine "kültür odaklı atasözleri" denilmektedir (Arıkan, 2021, 146). Kültürel değerleri yansıtmaması, metafor ve imge barındırması sebebiyle atasözlerini betimlemek, açıklamak ve dolayısıyla başka dil ve kültürlerle çevirmek oldukça zor bir iştir. Atasözlerinde yer alan imgeleri kaynak dilde olduğu gibi aktarmamız, yapısını ve anlamını korumamız her zaman mümkün olmayabilir. Aksoy'a göre atasözleri başka dile çevrilebilir, bu çeviride anlam kaybolmaz sadece şekil özellikleri kaybolur (Aksoy, 1988, s. 140). Sağlam'a göre güncel anlamlarını kavrayabilmek için onların bir sözce ya da metin içinde geçiyor olmaları gerekmektedir. Ana dili Türkçe olan kişiler dahi nedeni "gösterilen"den başka bir de "kast edilen" anlam bulunmasından dolayı Türkçe atasözleri ve deyimleri anlamakta zorluk çekebilmektedirler. Atasözü ödünçleme yoluyla dilden dile veya kültürden kültüre yayıldıysa bir karşılığı bulunabilir ancak tek bir kültüre ait ise çevirisini yapmak güç hâle gelebilir (Sağlam, 2001, s. 46-47).

Çeviri ürünleri meydana getirilirken temelde kaynak dil ve erek dil odaklı yaklaşımlar dikkate alınmaktadır ancak kaynak metnin salt biçimi korumak metnin anlaşılmasında sorun yaratabileceği için edim bilimsel çalışmaların da gelişmesi ve "kültür" kavramının ön plana çıkmasıyla içeriğin nasıl ve ne denli aktarıldığı önem kazanmıştır. Sözcüklerin anlamı her dilde aynı ifadelerle karşılanamamaktadır ve bölünmemektedir; çevirinin sadece sözcükler bağlamında değerlendirilmesi anlamların uyuşmamasına neden olabilmektedir. Ayvaz'a göre sözcüklerin tek başlarına anlamlarına bakmak yerine, öncelikle çevirisi yapılacak olan sözcüğün türü tespit edilmelidir, daha sonra sözcüğün kaynak kültüre ait bir atasözü, deyim veya kalıplaşmış ifade olup olmadığına bakılarak bu sözcüklerin kaynak metinde ne amaçla ve hangi bağlamda kullanıldığı tespit edilmelidir. Erek kitleye kaynak metnin anlamını aktarırken diller arasındaki anlam değişimlerine ve sözcüklerin her iki dilde de var olan kullanılışlarına dikkat etmek gerekir (Ayvaz, 2013, s. 213-214).

Atasözleri Çevirisinde Kullanılan Stratejiler

Atasözlerini çevirirken araştırmacılar tarafından çeşitli çeviri stratejileri takip edilir, çeviribilimde en sık başvurulan atasözü ve deyim çeviri stratejileri Mona Baker'e aittir. Mona Baker, *In Other Words* (1992) adlı eserinde atasözleri ve deyim çevirilerinde izlenecek stratejileri, benzer anlam ve benzer biçimi kullanarak çeviri; benzer anlam farklı biçim kullanarak çeviri; açıklama yoluyla çeviri ve çıkarma yoluyla çeviri stratejileri şeklinde sınıflandırmıştır (Baker, s. 71-78). Arıkan'a göre de deyim ve atasözlerinin çevirilerinde izlenecek genel stratejiler benzer anlam ve benzer biçimle çeviri; benzer anlam, farklı biçimle çeviri; açıklama yoluyla çeviri; çıkarma yoluyla çeviri olarak değerlendirilir (Arıkan, 2021, s. 148).

Dillerin yapıları aynı olsa dahi kültürel farklılıklar olabileceği için, çeviride zaman zaman ifadelerin tam karşılığı bulunsa dahi, çoğu zaman sözü geçen atasözü ya da deyim aynı anlama gelen farklı bir ifadeyle çevirilmektedir. Benzer anlam ve benzer biçimle çeviriye göre kaynak dildeki bir deyim erek dilde yaklaşık olarak aynı anlamdadır, benzer sözcüksel öğelerden oluşur. Benzer anlam farklı biçimle deyim ya da atasözleri çevirisinde kaynak dildeki ifadenin erek dilde anlamsal olarak aynıyken biçimsel olarak farklı olmasıdır. Açıklama çeviri yöntemi, erek dilde bir çeviri yapılamaması durumunda ya da kaynak ve erek dildeki üslup farklılıklarından ötürü deyimse dil kullanımının uygun olmaması durumunda en sık kullanılan yöntemdir. Çıkarma yöntemiyle çeviride atasözü ve deyim çevirilerinde, çevirisi yapılacak olan deyim açıklanamaması durumunda ya da hedef dilde yakın bir çevirinin olmayışı, kaynak ve erek dildeki biçimsel farklılıklar gibi sebeplerden ötürü hedef dilden deyimler çıkarılabilir (Yalçın, Büyüksaraç, 2017, s. 819-820).

Dabaghi ve ark. aktarımına göre Duff (Gorjian, 2006), deyim ve atasözleri çevirileri için literal translation, original word inverted commas, close equivalents, and non-idiomatic translation tekniklerinden söz eder ve eğer hedef dilde uygun bir karşılığı yoksa çevirmenin sözleri çeviriye

zorlamaması üzerinde durur (Dabaghi ve ark., 2010, s. 813). İsmaili'ye göre bir atasözü veya deyişi profesyonel ve yeterli manada çevirmek için üç önemli madde göz önünde bulundurulur: atasözünü analiz etmek, yorumlamak ve yeniden yaratmak (İsmaili, 2018, s. 645).

Atasözü ve deyim çevirilerinde, kaynak ve hedef dile hâkimiyet dışında her iki dile ait kültür birikiminin de sağlam olması gerekmektedir. Kaynak dildeki atasözü ve deyimler erek dile zaman zaman kelime kelime aktarılsa da diller arasındaki kültür ya da dil yapısı farklılıkları sebebiyle daha çok farklı şekillerde çevrilmiştir.

Atasözleri çevirisinde karşılaşılan sorunlar

Kültürel farklılıklar, imgesel aktarımlar, mecaz anlam ve metaforik yapılar dolayısıyla, ayrıca dillere ait sözcük dağarcığı aynı olmadığından ve sözcük dağarcıkları dahi kültürleri yansıttığından atasözlerini çeviride çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Sağlam'a göre atasözleri ve deyimleri bir dilden başka bir dile çevirirken karşılaşılan güçlüğün iki temel nedeni vardır. Birincisi, diller arasındaki, daha doğrusu kaynak dil ile hedef dilin yapıları arasındaki farklılıktır. İkincisi ise, yabancı dildeki atasözleri ve deyimler aracılığıyla aktarılan daha önceki kuşakların yargı, gözlem ve yaşam şartlarının çevirmenin yabancı olduğu bir kültüre ait oluşudur (Sağlam, 2001, s. 49). Atasözlerine benzer şekilde deyimler de sözcük anlamından uzak bir anlama sahip olması ve imgesel özellikler taşıması sebebiyle dilin en zor ve çeviride sorun yaratan öğelerindedir. Atasözleri ve deyimlerin doğrudan eşdeğerleri farklı dillerde bulunmayabilir ve toplumların sahip oldukları farklı kültür ve deneyimleri değişik şekillerde ifade edilebilir (İli, 2015, s. 120).

Kavramlar genel olarak aynı dili kullanan insanlar arasındaki ortak bakış açısını ve anlayışı yansıtır. Dilin gelişim süreci içerisinde aynı kavrama farklı anlamlar ve işlevler yüklenebilmektedir. Kavramlar ve kavramsallaştırmayla ilgili en önemli sorunlardan birisi insanların ve yaşadıkları kültürlerin aynı kavramlara sahip olmamasıdır. Dolayısıyla aynı kavramlar farklı dillerde, değişik şekillerde kavramsallaşabilmektedir. Bir dilde üretilen bilginin ve düşüncenin başka bir dile aktarımı olan çevirilerde bu durum daha çok önem arz etmektedir (Arıkan, 2021, s.143).

Ayvaz'ın da ifade ettiği gibi çeviri eyleminin gerçekleştiği ilk günlerden bu yana sözcük mü yoksa anlam mı önemlidir sorusu hep tartışıla gelmiştir. Kimileri sözcüğün anlamının yeterli olduğunu savunsa da sözcüğün hangi duyguyu, hangi düşüncüyü yansıttığının unutulması kaynak metnin anlaşılmasını imkânsız hale getirebilmektedir (Ayvaz, 2013, s. 213). İki ayrı kültüre ait deyimler yakın anlam taşıyor gibi gözükse de temelde iletişimsel kültür açısından önemli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Çevirmen bu farklı kullanışları göz ardı ettiğinde doğru bir çeviri eyleminden söz edilemez (Ayvaz, 2013, s. 219). Atasözleri çevirisinde de temel sorun, kültür odaklı atasözlerinde ortaya çıkmaktadır. Nitekim çevirmen, yüzyıllar önce yaşamış insanların deneyimlerini, gözlemlerini ve değer yargılarını özetleyen kaynak dil atasözüne yabancı olabilmektedir (Arıkan, 2021, s. 146).

Suçin'in (2013) aktarımlarına göre hedef dil okuyucusu tarafından anlaşılabilmesi için çevirmenin yapması gereken ilk olarak bu atasözünü yorumlamak ve onun derin yapısını çözmektir. Dinçay'dan aktarıma göre ikinci aşamada yapılması gereken atasözünü hedef dilde karşılayan bir atasözünün bulunup bulunmadığını araştırmaktır (Arıkan, 2021, s. 147). Tek başına kullanılan bir kelime, bir deyim ya da atasözü içerisinde kullanıldığında farklı anlamlar taşımaktadır dolayısıyla, farklı bir dildeki bir deyim ya da atasözünü olduğu gibi çevirmek cümleyi anlamsızlaştırabilir. Atasözleri çevirisinde ise daha çok kaynak ve erek dildeki geçmişten günümüze uzanan kültürü, yaşam şeklini iyi bilmek gerekir. Aksi takdirde çeşitli çeviri problemleriyle karşılaşılabilir. Doğru ve güzel yapılan bir çeviri ise ana dil ve yabancı dil öğretiminde kolaylıklar sağlayabilir (Yalçın, Büyüksaraç, 2017, s. 819-820). İli için geçerli bir çevirinin olmazsa olmazlarından biri de kaynak dil okuyucularında yaratılan etkinin aynısının (en azından benzerinin) erek dil okuyucularında da yaratılabilmesidir (İli, 2015, s. 126).

Türkçe atasözlerinin İngilizceye çevirisinde çeviri kayıpları

Atasözlerinin anlamsal ve sessel birtakım özelliklerinden ötürü atasözleri çevirisinde anlamsal ve sessel kayıplar yaşanabilmektedir. Eşdeğerlik sağlanabilen atasözleri olsa dahi kaynak dilde tarihten atasözlerine yansıtılmış kişiler, yaşanmış hikâyeler ve bunların kültüre yerleşimi çeviri eylemini güç

kılmaktadır. Mona Baker'in deyim ve atasözlerini çeviri stratejileri yardımıyla atasözlerinin çevirisi eyleminde gerçekleşen çeviri kayıplarına örnekler verilmektedir. Atasözlerini çeviride yaşanan çeviri kayıpları sessel, kültürel ve anlamsal olarak değerlendirilmektedir.

Oğlan dayıya, kız halaya çeker.

“Oğlan dayıya, kız halaya çeker.” TDK *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* 'nde “Oğlan çocuğunun yüzü de huyu da dayısına, kız çocuğununki ise halasına benzer.” olarak açıklanmaktadır. Kültür gereği toplumumuz çocukların fiziksel ve kişisel özelliklerini ilk olarak anne baba ya da yakın akrabalara benzerlikle açıklanmaktadır. Ancak Türkçe *dayı* ile *amca* için İngilizcede yalnızca *uncle*; *teyze* ile *hala* için ise yalnız *aunt* ifadelerinin kullanılması Türkçe ile İngilizce arası kültürel olarak farklılıkları ilk bakışta ortaya koymaktadır. Yalnız gerekli durumlarda baba tarafının *paternal uncle* ve anne tarafının *maternal uncle* olarak ifade edildiği bilinmektedir.

Benzer anlam ve benzer biçimle çeviri stratejisine göre bu atasözü *the daughter looks like her aunt, the son looks like his uncle* olarak çevrilebilir, ancak bu stratejide teyze-hala ile amca-dayı farkı ayırt edilemediği için kastedileni birebir yansıtamayıp bir anlam kaybına da yol açabilir. Benzer anlam farklı biçimle çeviri stratejisiyle çeviri denendiğinde bu atasözünü temsil edebilecek “Doğu kökenli olduğu anlaşılan bu sözcükle ailenin devamlılığı ve etkisi anlatılmaya çalışılır” (The Oxford Dictionary of Proverbs, 2007) olarak açıklanan İngilizce *the apple doesn't fall from the tree* atasözü örnek gösterilebilir; ancak bu durumda biçim olarak çeviri kaybı yaşanmaktadır. Bahsedilen öğeleri açıklayan kelimeler erek dilde bulunmadığı için açıklama yoluyla çeviri denendiğinde ise ek bilgi metin içine yerleştirilerek *the daughter looks like her father's sister, the son looks like his mother's brother* şeklinde çevrilebilir, bu durumda biçim ve anlam olarak kaynak metinle örtüşse de üslup olarak kaynak metne uzak olabilir. Kaynak dildeki deyimın erek dilden çıkarılması ya da hafifletilmesi bu atasözü için gerekli görülmemektedir.

Kötü (kara) haber tez duyulur.

TDK *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* 'ne göre *kötü haber tez duyulur* atasözünün anlamı “ölüm gibi kötü haber çabuk yayılır” şeklinde değerlendirilir. Aksoy'un aktarımına göre ölüm ve benzeri felaketler insanların kulağına çabuk yetişir (Aksoy, 1988, s. 343). Tüm toplumlarda izlenebilecek bu hassasiyetin çevirisi hedef kültürlerde diğer atasözlerine nazaran daha kolay karşılık bulabilecek ve metaforik öğelerin yitimi kaygısı olmadan doğrudan aktarılabilecektir.

Benzer anlam, benzer biçimle çeviriden yararlanarak çevirmen istendiğinde bu atasözü “üzücü ve boş haberler kolayca yayılır” (The Oxford Dictionary of Proverbs, 2007) anlamına gelen *bad news travels fast* olarak hedef dile aktarılabilir. Kaynak dildeki ifade tam olarak çevrilmek yerine açıklayıcı biçimde ifade edilmek istenirse doğrudan *when something happens, people hear about it quickly* şeklinde çevrilebilir ve hedef dile aktarılmak istenen anlam aktarılabilir. Çevirmen tutumu gereği sadece anlamın aktarılmak istendiği durumlarda atasözü cümleden çıkarılarak anlam metne yerleştirilebilir. Bu atasözünün benzer biçimde söylenişiyile çeviri anlamında bir kayıp yaşanmaması onu çevrilebilir kılmaktadır.

Vermeyince mabut, neylesin Sultan Mahmut.

TDK *Güncel Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* 'ne göre bu söz “Tanrı, rahat bir yaşam veya yetenek kısmet etmemişse kulun elinden bir şey gelmez.” olarak açıklanır. Bu atasözünde Sultan Mahmut tarihten gelen bir kişiliktir ve bu sebeple çeviriyi hedef kitleye aktarımı güçleştirmektedir. Hasan Çiftçi'nin *Ortak Atasözlerin Hikâyeleri: Fârsî-Kurmancî-Zazakî 12* yazısındaki aktarımlarına göre bu atasözü ile ilgili çeşitli hikâyeler söz konusudur, hatta hikâyenin asıl kahramanı Gazneli Sultan Mahmut iken coğrafya ve tarih boyunca aktarılarak farklı kahramanlara dönüştüğü gözlemlenmiştir. Hikâyelerden biri *Bir gece Gazneli Sultan Mahmud camide etli pilav isteyen iki kör görür. Körler için etli pilav yaptırır ve sunar; etler pilavın altındadırlar. Körler pilavı yerler, et alta yenilmemiş olarak kalır. Sultan Mahmut der: Vermeyince Ma'bud, neylesin Mahmud!* şeklinde anlatılır (Çiftçi, 2023, s. 28).

Bu atasözü benzer biçim, benzer anlam stratejisi ile *if God doesn't give, what can Sultan Mahmut do?* olarak birebir çevrilebilir ancak bu çeviride Sultan Mahmut'a dair hikâye ve *mabut/sultan Mahmut* ile

kaynak dilde yakalanan ses uyumu erek dilde kaybolmaktadır. Benzer anlam, farklı biçimle çeviri ile İngilizcede benzer bir anlama sahip olan *you can't squeeze blood from a stone/you cannot get blood from a stone* sözü ile biçim ve ses olarak kayıp yaşansa dahi aktarılacak istenen “çaresiz kabulleniş”i (The Oxford Dictionary of Proverbs, 2007) ifade eden anlam dilde sağlanabilir. Kaynak dildeki üslup ve hikâyenin erek dilde anlaşılacağı kaygısıyla kaynak dildeki metnin bağlamından yola çıkarak *no matter how powerful you are, without God's favor, you can't achieve anything* çevirisi yapılabilir. Erek dile hâkim olan çevirmen atasözünü erek dile doğrudan aktarmanın doğru bir tercih olmadığını düşünüyorsa atasözünün anlamını metne özlü bir söze ihtiyaç duymadan yerleştirir; ancak bu durumda hedeflenen anlam aktarılmış olsa da atasözü tamamen çıkarılmış olur.

Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz.

Ömer Asım Aksoy, *ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz* atasözünü “insanlar içinde anamız kadar bize candan bağlı dost yoktur. Nasıl ki şehirler içinde de Bağdat'ın eşi yoktur.” şeklinde açıklamaktadır (Aksoy, 1988, s. 145). Anadolu'ya ait kültürel değerlerden biri de anne ve babaya sevgi ve beraberinde saygı olarak değerlendirilir. Hedef dile, kültüre dair aktarımlar yapılırken bu değerler de göz önünde bulundurulmalıdır, ancak maksat sadece kaynak dili aktarmak değil aynı zamanda hedef dile de anlam ve şekil olarak uyum sağlamak olduğu için çeviri eylemi güçleşmektedir. Kaynak dilde üretilmiş bu atasözünü anlamak için atasözünde yer verilen *Bağdat* şehrine dair bir ön bilgi olması gerekmektedir. Bağdat, kuruluşu ve gelişmesi, İslam şehirleşme serüveni içinde pek çok bakımdan bir zirveyi, yeni bir devrin başlangıcını işaret eder. Demirci'ye göre İslam medeniyetinin doğuşundaki hiçbir şehir Bağdat kadar pay sahibi görülmez (Demirci, 2017, s. 229). Anlaşılacağı üzere Bağdat, özellikle Müslüman toplumlar için önem arz eden ve önemi daha kolay anlaşılacak bir şehirdir. Bu atasözünün çevirisinde dini ve kültürel öğeler üzerinde durulmalıdır.

Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz atasözü, yakınlar arasında annenin eşi benzeri olmayacağını eşsiz bir şehir olan Bağdat'la kıyaslayarak anlatmak istemektedir. Atasözünün birebir, benzer biçim ve benzer anlamla çevirisi *there is no friend like a mother, and no land like Baghdad* olarak erek dile aktarılabilir. İngilizce konuşurları Bağdat şehrine Anadolu halkı kadar hâkim olmayabilir bu kültürel anlamda bir çeviri kaybına yol açar; aynı zamanda Türkçede “sevgili, dost, yardımcı vb.” (TDK) anlamlar ile karşılanan *yâr* sözcüğünün İngilizce çevirisinde *friend* ya da *darling* kullanmak Türkçede sözcüğün temsil ettiği anlamı erek dile yansıtmakta yetersiz kalabilir. Benzer anlam farklı biçimle çeviri stratejisine göre İngilizcede karşılık olabilecek *home is where the heart is* sözü kullanıldığında ise kültürde aktarılacak istenen anne kavramı ve Bağdat'ın tarihsel önemi kaybolmaktadır. Kaynak dilde atasözü metaforlardan ve edebi sanatlardan yararlanmışken bunun erek dildeki yansımaları kaybolur. Açıklama yoluyla yapılan *no one can replace a mother's love because she is unique like Baghdad* çevirisinde kaynak dildeki biçim ve üslup kaybolur, kaynak metindeki şiirsel anlatım erek dile aktarılmaz. Erek dilde Bağdat şehri kaynak dildeki kadar önem arz etmiyorsa çeviriden çıkartılıp bu yolla anlama odaklanan bir çeviri elde edilebilir. Erek dile *there is nothing like a mother's love and a beloved homeland* olarak çevrilen atasözünde kaynak dildeki biçim, anlatım gücü ve sanat kaybolur.

Sonuç

Atasözleri toplumun yapısını ortaya koyan en eski kültür öğeleri ve halk sözleridir; deneme ve gözleme dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici niteliktedir. Tarihi ve modern her dilin ve topluluğun kendine ait, kültür öğelerini yansıtan atasözleri bulunur. Toplumlar arasında atasözlerine karşılaştırıldığında kavramlar ve işledikleri arasında birtakım benzerlikler tespit edilebilir fakat dillerin yapıları aynı olsa dahi, kültürel farklılıklar olabileceği için atasözlerini olduğu gibi bir başka dilde bulmak güçtür. Halkların kültürleri yansıtan en değerli temsiller atasözleridir ancak atasözlerinde yer alan imgeleri kaynak dilde olduğu gibi aktarmak, yapısını ve anlamını korumak daima mümkün değildir. Atasözü ve deyim çevirilerinde, kaynak ve hedef dile hâkimiyet ile beraber iki dile ait kültür birikiminin de sağlam olması gerekmektedir. Atasözlerinin hedef dil okuyucusu tarafından anlaşılabilmesi için çevirmenin yapması gereken ilk olarak bu atasözünü yorumlamak ve onun derin yapısını çözmektir. Atasözünün erek dile doğru aktarılabilmesi için kaynak dile ait olay, hikâyelerin de bilinmesi gerekmektedir. Atasözlerini çeviri güç ve de çeviride ses, biçim ve anlam kayıplarına yol açabilecek bir iştir.

Bu araştırmada atasözlerini çeviride çeviri kayıplarını en aza indirmek ve bu yolda izlenecek adımları belirlemek için Mona Baker, *In Other Words* (1992) adlı eserinde söz ettiği atasözleri ve deyim çevirileri stratejileri takip edilmektedir. Bu araştırmada da Mona Baker'in stratejileri olan benzer anlam ve benzer biçimi kullanarak çeviri; benzer anlam farklı biçim kullanarak çeviri; açıklama yoluyla çeviri ve çıkarma yoluyla çeviri stratejilerinden yararlanılmıştır. Atasözlerini çeviride karşılaşılabilecek problemler örnekleriyle ortaya konmaya çalışılmıştır ve stratejilere göre çeviri denemelerine yer verilmiştir, sonucunda meydana gelen çeviri kayıpları incelenmiştir. Kaynak dil Türkçede yer alan *oğlan dayıya, kız halaya çeker; kötü (kara) haber tez duyulur; vermeyince mabut, neylesin Sultan Mahmut; ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz* atasözleri incelenmiştir. Ereğ odaklı çeviri anlayışıyla kaynak dildeki kültürel öğelerin erek dile çevirisindeki çeviri kayıpları üzerinde durulmuştur. *Kötü (kara) haber tez duyulur* atasözü erek dilde benzer biçim ve benzer anlam ile kolaylıkla karşılık bulabiliyorken *oğlan dayıya, kız halaya çeker* atasözünde akrabalık adlarından ve erek dilde birebir karşılığının bulunmamasından dolayı biçim ve ses kayıpları meydana gelmiştir. *Vermeyince mabut, neylesin Sultan Mahmut* atasözünde tarihi kişiliklerin erek kültürde karşılığının bulunmamasından dolayı yaşanan anlamsal çeviri kayıplarına değinilmiştir; *ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz* atasözünde de *yâr* ve *Bağdat* sözcüklerinin temsil ettiği anlam sebebiyle çeviri kültürü erek dile yansıtmakta yetersiz kalabilmektedir. Her toplumun yıllar içinde inşa ettiği bir kültürü ve onu yansıtan bir dili vardır ve bu kültür o toplumlar için biriciktir; her ne kadar kültürler belli açıdan birbirleriyle benzerlik gösterse de farklılıkların da başka toplumlar tarafından anlaşılması bir o kadar güç olabilmektedir.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1988). Atasözleri, deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10, 131-166.
- Aksoy Arıkan, R. (2021). Çeviride Kavramsallaştırma: Atasözleri & Deyim Örnekleri. *Journal of International Social Research*, 14(77).
- Ayvaz, G. (2013). Sözcükler, Söz Öbekleri, Deyimler ve Atasözleri'nin Çevirisi ve Çeviri Eylemine Etkisi. *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 13(1), 211-221.
- Baker, M., & Baker, M. (1992). In *Other Words: A Coursebook on Translation* (1st ed.). Routledge.
- Bengi, I. 1990. Çeviribilim, Çeviri Kuramı ve Sözdeçeviriler. *Dilbilim Araştırmaları*. 107-117.
- Boztaş, İ. (1993). Çeviri, Çevirmen, Dilbilim İlişkisi, Çeviride Eşdeğerlik ve Kayıplar. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 55-65.
- Catford, J. C. A *Linguistic Theory of Translation: an Essay in Applied Linguistics*, Oxford University Press, London, 1965, s. 27.
- Çetin, E. (2021). Türkçe Atasözleri İçeren Osmanlı Dönemi Dil Yadigârları. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7(4), 1087-1101.
- Çiftçi, H. (2023). Ortak Atasözlerin Hikâyeleri: Fârsî-Kurmançî-Zazakî 12, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 9(18), 17-35
- Dabaghi, A., Pishbin, E., & Niknasab, L. (2010). Proverbs from the Viewpoint of Translation. *Journal of Language Teaching and Research*, 1(6), 807.
- Demirci, M. "Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: 'Antik Çağ Bilim, İnanç Ve Düşüncelerinin Bağdat'a İntikali'". *İSTEM* 30 (Aralık 2017), 225-256.
- Demirezen, M. (1991), "Çeviride Kayıplar Sorunu", *Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi*, S.1, s. 115-128.
- Göktürk, Akşit (1994), *Çeviri: Dillerin Dili* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Gündoğdu, M. (2005). Çeviride Kuram ve Uygulama İlişkisi. IV. Dil, Yazın ve Değişibilim Sempozyumu Bildirileri.
- Hatim, B., & Mason, I. (1997). *The Translator as Communicator*. Routledge.
- Hermans, T. (1996). Norms and the Determination of Translation: A Theoretical Framework. *Target*, 8(2), 161-185.
- İli, M. (2015). İngilizce Deyimlerin Türkçeye Çevirisinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Yolları. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 112-128.
- Ismaili, J. K. (2018). Problematic areas in the translation of proverbs. *Cultural and Religious Studies*, 6(11), 643-659.
- Jakobson, R. (1959), *On Linguistic Aspects of Translation*. On Translation, (Ed. R.A.Brower), MA: Harvard University Press, Cambridge.

- Jakobson, R. (2003). The metaphoric and metonymic poles. *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*, 20, 41-47.
- Jennifer, S., & John, S. (2008). The Oxford Dictionary of Proverbs.
- Karavin, H. (2016). Çeviri kuramları bağlamında eşdeğerlik kavramının izini sürmek. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), 125-144.
- Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall.
- Okray, Z. (2015). Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Kadın İmgesi. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 93-102.
- Ören, T., Ergun, E. (2021). Çeviribilimde Dilbilim İzleri. *İstanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi*, 14, 37-61.
- Özalan, U., Ak, E. (2017). *Hsüan Tsang Biyografisinin Eski Uygurca Çevirisinde Çevirmen Kararlarının Çağdaş Çeviri Kuramları Bakımından İncelenmesi*. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 40, Şubat 2017, s. 271-281.
- Yüceol Özezen, M. (2001). Türkçe deyimler üzerine birkaç söz. *Türk Dili*, 600, 869-879.
- Öztürk, G, M. (2019). Kültür Aktarımında Çeviri Stratejileri: Mikheil Cavahişvili'nin "Çançura" Adlı Öyküsünün Türkçe Çevirisindeki Deyimlerin Karşılaştırmalı Analizi.
- Pinker, S. (2003). *How the mind works*. Penguin UK.
- Rakova, Z. (2016) *Çeviri Kuramları* (Y. Polat). Çevirmenin Yayını: Ankara.
- Richards, I. A. (1936). The Philosophy of Rhetoric. New York and London: Oxford University Press.
- Sağlam, M. Y. (2001). Atasözleri ve deyimlerde imgelem. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1).
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkçe Sözlük. (2012), Ankara: TDK Yayınları.
- Toury, G. (1995). Descriptive Translation Studies and Beyond. In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (s. 199-211).
- Vardar, B. (1990), "Dilbilim Açısında Çeviri", *Metis Çeviri*, S.11.
- Vardar, B. (1998). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul.
- Venuti, L. (2008). *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. Routledge.
- Venuti, L. (2021). *The Translation Studies Reader: London*
- Vermeer, H. J., & Chesterman, A. (2021). Skopos and commission in translational action. In *The translation studies reader* (pp. 219-230). Routledge.
- Yalçın, P., & Büyüksaraç, Z. (2017). Atasözü ve Deyim Çevirilerinin Mona Baker Çeviri Stratejilerine Göre İncelenmesi. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 5(4), 817-829.
- Yaylagul, Ö. (2010). Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar. *Millî Folklor*, 22(85).
- Yazıcı, M. (2005). *Çeviribilim Temel Kavram ve Kuramları*. Multilingual: İstanbul
- Yücel, F. (2006), "Çeviri Etkinliğinin Ana Dil Üzerindeki Etkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 30, S.2, s.223-23.

Türk Atasözlerinde Kadınlığı Temsil Eden İfadelerin Eş Dizimliliği ve Bu İfadelerle Kullanılan Sözcüklerin Sıklığı

Özlem Baydar*

Giriş

Bir kavramın, olgunun, eşyanın, hissin, düşüncenin değeri ve oluşturduğu algı toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Toplumların olaylara, durumlara, kavramlara bakış açıları bazen yaşadıkları coğrafyanın özelliklerine, bazen iklimlerine ve bazen de benimsedikleri dine göre şekillenebilir. Bu hususta atasözleri toplumların bu konulara olan yaklaşımlarının yansımasıdır. Bu anlamsal boyut elbette dile gramatik ve dilbilimsel olarak yansımıştır. Takip edebildiğimiz en eski yazılı metinlerden günümüze kadar yazı ile kaydedilmiş tüm metinler cümlenin semantik boyutu kapsamında aynı zamanda biçimbirimsel olarak ve sözcük öbekleri olarak toplumun düşünce yapısının şifrelerini içinde barındırır. Bu şifrelerin en azından kapısını aralamak için atasözlerinin biçimbirimsel yapılarını, bu yapıların beraber kullanıldığı başka yapıları öbek öbek incelemek, ‘toplumda hangi kavram ya da değer cümle içerisinde geçerken yanına hangi sıfatı, ismi, fiili en çok alır’ sorusunun cevabını aramak, derlem dilbilim vasıtasıyla atasözlerinin küçük bir grubunu ele almak ve değerlendirmek açısından bir katkı olacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada söz konusu grup kadınlığı ifade eden sözcükler olmuştur. Bu çalışmada, içerisinde kadınlığı ifade eden sözcükler olan seçili 169 atasözü mevcuttur. Bu atasözleri bir derlem programı olan ‘Antconc’ yazılımında toparlanmış ve belirli kategoriler altında tablolar haline getirilmiştir. Bu tabloların ifade ettikleri anlamları istatistik ve derlem bağlamında beraber açıklamak, çalışmanın amacı ve yöntemini açıklamak ve tabloları daha anlaşılır kılmak adına faydalı olacaktır.

“Sözcük Listesi (Word List)”

Bu çalışmanın ilk kısmını oluşturan ‘sözcük listesi’ 4 değişkenden oluşan bir veri yapısıdır. Böylece metin daha farklı bir veri yapısına erişir yani daha işlenebilir hale gelir. Dört değişken diğer sekmelerin de ortak başlıklarıdır. Burada bu başlıkları ve işlevlerini açıklamak diğer sekmelerin görevlerini anlatırken bilgi sahibi olmak açısından önemlidir.

Type: Sözcükler Yazılıma yüklenen ve arattığımız sözcüklerin kendisidir.

Rank: Sıralama “Page Size” kısmından istediğimiz veri sayısını belirleyebildiğimiz kısımdır ve veri sayısı bizim isteğimiz doğrultuda 10, 50, 100, 500, 1000 olarak sınırlayabilir ya da “all hits” seçeneğinden tüm örnekleri önümüze sıralayabilir.

Freq (frequency): Sıklık bilgisi Bu bölüm işlenen derlemin ne hakkında olduğuna dair ilk elden ipucu veren kısımdır. Bu kategori aynı zamanda halihazırda alanımızın özünü oluşturan dilbilimde, dilbilimsel kategorilerde en çok kullanılan görevli sözcüklerin görülebilmesine de katkı sağlayacaktır, bu durumda sıklığı en fazla olan sözcüklerin görevli birimler olduğu ayırılabilir.

Range: Metin aralığı bu kısım derlemi oluşturan sözcüklerin var olduğu metinlerin tamamını kapsar. Yazılımda herhangi bir sözcük, öbek ya da farklı yapılar aratıldığında söz konusu sözcük, öbek ya da yapıların kaç tane metinde geçtiğinin görülmesini sağlayan kategoridir.

Word aracını daha detaylı açıklayacak olursak metinleri oluşturan sözcüklerin listesini ve sıklıklarını listeleyebilir, merak edilen belirli bir sözcüğün ya da ekin özel olarak geçme sıklıklarının verilerini

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ozlembydr1998@gmail.com.

sunabilir. Bu sayede herhangi görevdeki bir sözcüğün yüklenen metinlerdeki sıklık sayısı ve kaç metinde geçtiğinin bilgilendirmesine kolaylıkla ulaşılabilir. Bu çalışmada kadınlığı ifade eden sözcüklerin var olduğu seçili 169 atasözünde en az 2 kez geçme şartıyla en sık kullanılan sözcükler listelenmiştir. Yukarıda açıklanan “range” sekmesi derlemdeki metinlerin sayısını ve seçili sözcüğün derlemdeki kaç metinde geçtiği bilgisini vermektedir. Bu çalışmada atasözleri tek bir dosya altında aktarıldığı için bu sekme daima “1” sayısı ile ifade edilir. Çalışmanın ilk kısmında bu verilerin tablo haline getirilmiş hali mevcuttur.

Norm-Range: Bir kelimenin veya eş dizimin bir derlem içindeki farklı metinlerdeki yaygınlığını derlem boyutuna göre normalleştirerek ölçekler.

Norm-Freq: Bir kelimenin veya eş dizimin bir derlemdeki görülme sıklığını metin boyutuna göre normalleştirerek ölçekler.

N-Gram

N-Gram aslında doğal bir dil işleme terimidir ;”N “ sayıda gram yani “N” sayıda sözcük dizisi demektir. Bu kısımda N-Gram “size” seçeneğinden belirlenen herhangi bir rakam ile hiçbir terim girilmeksizin derlemdeki belirlediğimiz sayıdaki öbekler liste halinde önümüze dizilebilir. Bu sekme “Cluster” ile birlikte sözcük yapılarını bulmak için kullanılabilir. N- Gram’ ın dilbilimsel açıdan faydası sözcük birlikteliklerini gösterebilme özelliğidir ; örneğin yeni sözcük birliktelikleri görmek isteniliyorsa frekansı düşük olanlara bakılarak bu tespit edilebilir. Bu çalışmada da yararlanıldığı gibi tüm çalışmanın bir eş dizimlilik tablosu oluşturulabilir.

Collacate (Eş-Dizimlilik)

Eş dizimlilik bir dilde belirli kelimelerin doğal ve sık rastlanan bir şekilde yan yana gelmesiyle oluşur. Bunu incelemek metin analizinde sözcükler arasındaki doğal ilişkileri incelemek ve dil yapıları hakkında bilgi edinmek açısından önemlidir.

Collacate aracı, daha çok olasılığı kullanan ve daha çok anlamlı birimleri sunan bir araçtır. ‘**Olasılık ölçüsü + eşik**’, ‘**Etki büyüklüğü + eşik**’ gibi oranları hesaplar. Kelimelerin hangi diğer kelimelerle birlikte sıkça kullanıldığını tespit eder. Öbekler arasındaki ilişkinin gücünü ölçmede faydalıdır.

Collacate Aracını Oluşturan Sekmeler

a) **Collacate:** Anahtar kelimenin çevresinde birlikte en sık kullanılan kelimelerdir.

b) **Rank:** Eş dizimlerin sıralamasını gösterir.

c) **Freq:** Her eş dizimin anahtar kelimeyle birlikte ne kadar sık geçtiğini gösterir.

d) **FreqL:** Eş dizimin anahtar kelimenin solunda kaç kez geçtiğinin bilgisidir.

e) **FreqR:** Eş dizimin anahtar kelimenin sağında kaç kez geçtiğinin bilgisidir.

f) **Range:** Eş dizimin farklı metinlerde kaç kez geçtiğini gösterir.

g) **Likelihood:** Eş dizim ile anahtar kelimenin bir arada kullanılma eğiliminin olasılığını oranlar.

h) **Effect:** Bu skor eş dizimlerin bağlam içinde ne kadar etkili olduğunu değerlendirir.

Bu araçta eş dizimliliği tespit edilebilmesi için belirli bir anahtar sözcüğün arama butonuna girilmesi gerekmektedir. Yani bu araç AntConc yazılımında belirli anahtar kelimelerin eş dizimliliğini tespit etmektedir. Genel bir eş dizimlilik verisi sunmamaktadır. Bu yüzden bu çalışmada kadınlığı ifade eden sözcükler anahtar sözcük olarak merkeze alınarak, bu sözcüklerin eş dizimi olan sözcükler tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle kadınlığı ifade eden sözcüklerin eş dizimlerin birbirlerinden nasıl farklılık gösterdiği sunulmuştur. Genel eş dizimlilik listesi ise “n-gram” aracı vasıtasıyla oluşturulmuştur. Bu çalışmada hem söz konusu farklılıkların nedenini sorgulamak hem bu eş dizimlerin sıklıklarının nedenini hem de bu ifadelerin eş dizimlerinin neden bu eş dizimler olduğunu sorgulamak ve sorgulamak amaçlanmıştır.

Bağlam İçinde Anahtar Kelime (KWIC - Key Word In Context-):

Bu sekmede word listesindeki herhangi bir sözcük bizzat seçildiğinde KWIC sekmesinde merkez sözcük olarak ortaya alınır ve yazılım kullanıcısının tercihine göre sağ veya sol yanındaki yahut hem sağ hem sol yanındaki sözcükler (kullanıcının tercihine göre 1, 2, 3, 4 ya da 5 sözcük olabilir) vurgulanır. Bu sayede hem metinler arası söz konusu merkezi sözcüğün hangi sözcüklerle daha sık kullanıldığı ortaklık

ve farklılık boyutunda algılanabilir. KWIC’ te önemli bir başka kavram Context Size kavramıdır. Context Size ile hit yani merkezi sözcüğün bulunduğu cümlelerin sağ ve sol yanında kaç sözcük bulunacağı belirlenir. Bu sayede yine merkez sözcüğün farklı metinlerde benzer veya farklı sözcüklerle birlikte kullanımı görülecektir: Bu sekmede word listesindeki herhangi bir sözcük bizzat seçildiğinde KWIC sekmesinde merkez sözcük olarak ortaya alınır ve yazılım kullanıcısının tercihine göre sağ veya sol yanındaki yahut hem sağ hem sol yanındaki sözcükler (kullanıcının tercihine göre 1, 2, 3, 4 ya da 5 sözcük olabilir) vurgulanır. Bu sayede hem metinler arası söz konusu merkezi sözcüğün hangi sözcüklerle daha sık kullanıldığı ortaklık ve farklılık boyutunda algılanabilir. KWIC’ te önemli bir başka kavram Context Size kavramıdır. Context Size ile hit yani merkezi sözcüğün bulunduğu cümlelerin sağ ve sol yanında kaç sözcük bulunacağı belirlenir. Bu sayede yine merkez sözcüğün farklı metinlerde benzer veya farklı sözcüklerle birlikte kullanımı görülecektir. Bu araç bu çalışmada seçili 169 atasözünde kadınlık ifadeleri ile kullanılan bağlaç ve edatlar bağlamında kullanılmıştır. Bu bağlaç ve edatlar anahtar yani merkez sözcük olarak seçilmiş ve tercihen bir sağ ve bir de sol olmak üzere yanlarında kullanılan sözcükler vurgulanmıştır. Böylece kadınlığı ifade eden sözcüklerle kullanılan bağlaç ve edatların bağlamda nasıl kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bulgular

Kadını İfade Eden Sözcüklerin Geçtiği Atasözlerinin Sözcük Listesi

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
kadın	1	133	1	100.681.302	1.000
var	2	71	1	53.747.161	1.000
erkek	3	25	1	18.925.057	1.000
gibi	4	17	1	12.869.039	1.000
olmaz	5	15	1	11.355.034	1.000
kadının	6	14	1	10.598.032	1.000
benzer	7	11	1	8.327.025	1.000
kız	7	11	1	8.327.025	1.000
ve	7	11	1	8.327.025	1.000
karı	10	10	1	7.570.023	1.000
olsun	10	10	1	7.570.023	1.000
gerek	12	9	1	6.813.020	1.000
kadına	12	9	1	6.813.020	1.000
da	14	8	1	6.056.018	1.000
olur	14	8	1	6.056.018	1.000
amma	16	7	1	5.299.016	1.000
bakar	16	7	1	5.299.016	1.000
olmak	16	7	1	5.299.016	1.000
bir	20	6	1	4.542.014	1.000
ev	20	6	1	4.542.014	1.000
hem	20	6	1	4.542.014	1.000
ile	20	6	1	4.542.014	1.000
uzun	20	6	1	4.542.014	1.000
vardır	20	6	1	4.542.014	1.000
al	26	5	1	3.785.011	1.000
arслан	26	5	1	3.785.011	1.000
can	26	5	1	3.785.011	1.000
de	26	5	1	3.785.011	1.000
derler	26	5	1	3.785.011	1.000
dert	26	5	1	3.785.011	1.000

YAPI, ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN TÜRK ATASÖZLERİ

kadınlar	26	5	1	3.785.011	1.000
ne	26	5	1	3.785.011	1.000
aklı	34	4	1	3.028.009	1.000
anlar	34	4	1	3.028.009	1.000
demişler	34	4	1	3.028.009	1.000
derdine	34	4	1	3.028.009	1.000
dilber	34	4	1	3.028.009	1.000
dişi	34	4	1	3.028.009	1.000
evde	34	4	1	3.028.009	1.000
eyyam	34	4	1	3.028.009	1.000
gerektir	34	4	1	3.028.009	1.000
güzel	34	4	1	3.028.009	1.000
hayâlı	34	4	1	3.028.009	1.000
insan	34	4	1	3.028.009	1.000
kadından	34	4	1	3.028.009	1.000
kadınların	34	4	1	3.028.009	1.000
kadınsız	34	4	1	3.028.009	1.000
kattırır	34	4	1	3.028.009	1.000
kendi	34	4	1	3.028.009	1.000
olsa	34	4	1	3.028.009	1.000
tatlı	34	4	1	3.028.009	1.000
yapar	34	4	1	3.028.009	1.000
başka	54	3	1	2.271.007	1.000
bile	54	3	1	2.271.007	1.000
bilmek	54	3	1	2.271.007	1.000
biz	54	3	1	2.271.007	1.000
diyen	54	3	1	2.271.007	1.000
dokuz	54	3	1	2.271.007	1.000
erkeğe	54	3	1	2.271.007	1.000
hayatı	54	3	1	2.271.007	1.000
her	54	3	1	2.271.007	1.000
kadıncık	54	3	1	2.271.007	1.000
kadını	54	3	1	2.271.007	1.000
karısı	54	3	1	2.271.007	1.000
kocasının	54	3	1	2.271.007	1.000
mal	54	3	1	2.271.007	1.000
mala	54	3	1	2.271.007	1.000
ol	54	3	1	2.271.007	1.000
saçı	54	3	1	2.271.007	1.000
söz	54	3	1	2.271.007	1.000
sözden	54	3	1	2.271.007	1.000
sır	54	3	1	2.271.007	1.000
yürek	54	3	1	2.271.007	1.000
çiçeği	54	3	1	2.271.007	1.000
uç	54	3	1	2.271.007	1.000
alır	79	2	1	1.514.005	1.000
ana	79	2	1	1.514.005	1.000
anasınun	79	2	1	1.514.005	1.000

ÖZLEM BAYDAR

arttırır	79	2	1	1.514.005	1.000
ata	79	2	1	1.514.005	1.000
ayağı	79	2	1	1.514.005	1.000
ayrılacağım	79	2	1	1.514.005	1.000
az	79	2	1	1.514.005	1.000
bahar	79	2	1	1.514.005	1.000
bastırır	79	2	1	1.514.005	1.000
başı	79	2	1	1.514.005	1.000
ben	79	2	1	1.514.005	1.000
bilmez	79	2	1	1.514.005	1.000
birle	79	2	1	1.514.005	1.000
bu	79	2	1	1.514.005	1.000
cana	79	2	1	1.514.005	1.000
ciğer	79	2	1	1.514.005	1.000
daima	79	2	1	1.514.005	1.000
darı	79	2	1	1.514.005	1.000
devirir	79	2	1	1.514.005	1.000
değil	79	2	1	1.514.005	1.000
dilberdir	79	2	1	1.514.005	1.000
dilberi	79	2	1	1.514.005	1.000
eli	79	2	1	1.514.005	1.000
erkeksiz	79	2	1	1.514.005	1.000
erkekten	79	2	1	1.514.005	1.000
erkeğin	79	2	1	1.514.005	1.000
geçer	79	2	1	1.514.005	1.000
gömlek	79	2	1	1.514.005	1.000
gör	79	2	1	1.514.005	1.000
göredir	79	2	1	1.514.005	1.000
görünür	79	2	1	1.514.005	1.000
gözü	79	2	1	1.514.005	1.000
gül	79	2	1	1.514.005	1.000
güle	79	2	1	1.514.005	1.000
güler	79	2	1	1.514.005	1.000
hayâ	79	2	1	1.514.005	1.000
hayâsız	79	2	1	1.514.005	1.000
hicap	79	2	1	1.514.005	1.000
hürriyet	79	2	1	1.514.005	1.000
istibdat	79	2	1	1.514.005	1.000
iğne	79	2	1	1.514.005	1.000
işine	79	2	1	1.514.005	1.000
kadındır	79	2	1	1.514.005	1.000
kadınlığı	79	2	1	1.514.005	1.000
kadınlığımı	79	2	1	1.514.005	1.000
kadınına	79	2	1	1.514.005	1.000
kalbi	79	2	1	1.514.005	1.000
kaz	79	2	1	1.514.005	1.000
kazanına	79	2	1	1.514.005	1.000
kaşı	79	2	1	1.514.005	1.000

YAPI, ANLAM VE KULLANIM ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN TÜRK ATASÖZLERİ

kişi	79	2	1	1.514.005	1.000
kolay	79	2	1	1.514.005	1.000
komşunun	79	2	1	1.514.005	1.000
koşturur	79	2	1	1.514.005	1.000
kuzu	79	2	1	1.514.005	1.000
köpek	79	2	1	1.514.005	1.000
küçük	79	2	1	1.514.005	1.000
kınalı	79	2	1	1.514.005	1.000
kıyamet	79	2	1	1.514.005	1.000
kızından	79	2	1	1.514.005	1.000
nefsi	79	2	1	1.514.005	1.000
o	79	2	1	1.514.005	1.000
ocak	79	2	1	1.514.005	1.000
od	79	2	1	1.514.005	1.000
olduğu	79	2	1	1.514.005	1.000
olma	79	2	1	1.514.005	1.000
olmasın	79	2	1	1.514.005	1.000
olunca	79	2	1	1.514.005	1.000
pehlivan	79	2	1	1.514.005	1.000
pehlivanlık	79	2	1	1.514.005	1.000
saygı	79	2	1	1.514.005	1.000
saygısız	79	2	1	1.514.005	1.000
sazdan	79	2	1	1.514.005	1.000
sever	79	2	1	1.514.005	1.000
söndürür	79	2	1	1.514.005	1.000
sözleri	79	2	1	1.514.005	1.000
südi	79	2	1	1.514.005	1.000
umulmaz	79	2	1	1.514.005	1.000
uyan	79	2	1	1.514.005	1.000
yakar	79	2	1	1.514.005	1.000
yandırır	79	2	1	1.514.005	1.000
yiğit	79	2	1	1.514.005	1.000
yüz	79	2	1	1.514.005	1.000
yüzü	79	2	1	1.514.005	1.000
zayıf	79	2	1	1.514.005	1.000
çok	79	2	1	1.514.005	1.000
âdem	79	2	1	1.514.005	1.000
şefkat	79	2	1	1.514.005	1.000

Kadını İfade Eden Sözcüklerin Geçtiği Atasözlerinin Genel Eş Dizimlilik Tablosu

Type	Rank	Freq
kadın var	1	66
gibi kadın	2	9
bakar kadın	3	5
olur kadın	3	5
eyyam - 1	5	4

ÖZLEM BAYDAR

olmak gerek	5	4
var derdine	5	4
var dert	5	4
anlar kadın	9	3
derler amma	9	3
ev yapar	9	3
gerek kadın	9	3
gerektir kadın	9	3
kadın ile	9	3
kadın olmaz	9	3
kadın olsun	9	3
kattırır kadın	9	3
kız gibi	9	3
olmaz kadın	9	3
olsun kız	9	3
var can	9	3
var yürek	9	3
yapar kadın	9	3
amma kadınına	24	2
arlan arlan	24	2
arttırır kadın	24	2
bastırır kadın	24	2
benzer kadının	24	2
biz gibi	24	2
cana bakar	24	2
çiğer kadın	24	2
erkek arlan	24	2
erkek erkeksiz	24	2
erkek işine	24	2
erkeksiz kadın	24	2
ev kadını	24	2
gibi dilberdir	24	2
gömlek kadın	24	2
güle benzer	24	2
hem can	24	2
hem mal	24	2
her sözleri	24	2
hicap ve	24	2
kadın erkek	24	2
kadın erkekten	24	2
kadın erkeğe	24	2
kadın kadın	24	2
kadın kadınlığını	24	2
kadın kocasının	24	2
kadından pehlivan	24	2
kadıdır kadın	24	2

kadınlar sır	24	2
kadinsız erkek	24	2
kadının ayrılacağı	24	2
kadınına göredir	24	2
koşturur kadın	24	2
kız olsun	24	2
mal hem	24	2
mala bakar	24	2
od ocak	24	2
olmak kolay	24	2
olmaz kadının	24	2
sazdan anlar	24	2
söndürür kadın	24	2
uzun saç	24	2
var ev	24	2
var hayâli	24	2
var hayâsız	24	2
var hem	24	2
var mala	24	2
var ne	24	2
var od	24	2
var saygı	24	2
var söz	24	2
var sözden	24	2
vardır kadın	24	2
yakar kadın	24	2
yandırır kadın	24	2
çiçeği eyyam	24	2

Seçili Atasözlerinde Kadını İfade Eden Sözcükler

Söz konusu çalışmada ‘Orta Asya’ dan Anadolu’ya Türk Atasözleri Projesi’nde kayıtlı 169 atasözü ele alınmıştır. Bu atasözlerinin her birinde kadınlığı ifade eden çeşitli sözcükler mevcuttur. Seçili atasözlerinde kadınlığı ifade eden sözcükler dokuz temel başlık esasında aşağıda listelenmiştir ve ardından bu sözcüklerin sıklık listeleri ile eş dizimlilik listeleri verilmiştir.

- Kadın
- Karı
- Kız
- Dişi
- Dilber
- Ana
- Avrat / avret
- Gelin
- Zen

‘kadın’ Sözcüğünün Sıklık Tablosu

‘kadın’ sözcüğü 169 atasözünde toplam 191 kez geçmiştir.

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
------	------	------	-------	----------	-----------

kadın	1	133	1	696.335.079	1.000
kadının	2	14	1	73.298.429	1.000
kadına	3	9	1	47.120.419	1.000
kadınlar	4	5	1	26.178.010	1.000
kadından	5	4	1	20.942.408	1.000
kadınların	5	4	1	20.942.408	1.000
kadınsız	5	4	1	20.942.408	1.000
kadıncık	8	3	1	15.706.806	1.000
kadını	8	3	1	15.706.806	1.000
kadımdır	10	2	1	10.471.204	1.000
kadınlığı	10	2	1	10.471.204	1.000
kadınlığını	10	2	1	10.471.204	1.000
kadımına	10	2	1	10.471.204	1.000
kadınlara	14	1	1	5.235.602	1.000
kadınlarda	14	1	1	5.235.602	1.000
kadınlarla	14	1	1	5.235.602	1.000
kadınığ	14	1	1	5.235.602	1.000

kadın' Sözcüğünün Eş Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq(Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
var	1	142	69	2	67	1	100.835	1.749
kadın	2	266	12	8	4	1	30.265	-1.680
olur	3	16	9	8	1	1	15.204	1.960

'karı' Sözcüğünün Sıklık Tablosu

'karı' sözcüğü 169 atasözünde toplam 18 kez geçmiştir.

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
karı	1	10	1	500.000.000	1.000
karısı	2	3	1	150.000.000	1.000
karım	3	1	1	50.000.000	1.000
karım	3	1	1	50.000.000	1.000
karıncanın	3	1	1	50.000.000	1.000
karınuğ	3	1	1	50.000.000	1.000
karısından	3	1	1	50.000.000	1.000

'karı' Sözcüğünün Eş Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq(Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
yoktur	1	4	3	2	1	1	25.046	6.630
arı	2	4	2	1	1	1	14.119	6.045
eden	2	4	2	1	1	1	14.119	6.045
arıdır	2	4	2	1	1	1	14.119	6.045
şükret	2	4	2	0	2	1	14.119	6.045
karı	6	40	4	2	2	1	13.967	3.724

'kız' Sözcüğünün Sıklık Tablosu

'kız' sözcüğü 169 atasözünde toplam 18 kez geçmiştir.

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
kız	1	11	1	611.111.111	1.000
kızından	2	2	1	111.111.111	1.000
kızlık	3	1	1	55.555.556	1.000
kızlıkda	3	1	1	55.555.556	1.000
kızı	3	1	1	55.555.556	1.000
kızım	3	1	1	55.555.556	1.000
kızın	3	1	1	55.555.556	1.000

'kız' Sözcüğünün Eş Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq(Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
olsun	1	20	5	3	2	1	26.808	4.908

gibi	2	34	3	0	3	1	9.312	3.405
------	---	----	---	---	---	---	-------	-------

‘dilber’ Sözcüğünün Sıklık Tablosu

‘dilber’ sözcüğü 169 atasözünde toplam 9 kez geçmiştir.

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
dilber	1	4	1	444.444.444	1.000
dilberdir	2	2	1	222.222.222	1.000
dilberi	2	2	1	222.222.222	1.000
dilberde	4	1	1	111.111.111	1.000

‘dilber’ Sözcüğünün Eş Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq (Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
görmedüm	1	2	2	1	1	1	20.185	7.197
az	2	4	2	1	1	1	14.664	6.197

‘ana’ Sözcüğünün Sıklık Tablosu

‘ana’ sözcüğü 169 atasözünde toplam 9 kez geçmiştir.

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
ana	1	2	1	222.222.222	1.000
anasınuy	1	2	1	222.222.222	1.000
anah	3	1	1	111.111.111	1.000
anamuy	3	1	1	111.111.111	1.000
anası	3	1	1	111.111.111	1.000
anasın	3	1	1	111.111.111	1.000
anasından	3	1	1	111.111.111	1.000

‘ana’ Sözcüğünün Eş Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq(Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
kuzusu	1	2	2	1	1	1	20.185	7.197
kuzu	2	4	2	1	1	1	14.664	6.197

‘dişi’ Sözcüğünün Sıklık Tablosu

‘dişi’ sözcüğü 169 atasözünde toplam 4 kez geçmiştir.

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
dişi	1	4	1	1.000.000.000	1.000

‘dişi’ Sözcüğünün Eş Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq(Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
arслан	1	50	5	3	2	1	26.380	5.045
erkek	2	250	5	3	2	1	10.943	2.724
köpek	3	20	2	0	2	1	10.401	5.045

‘avrat / avret’ Sözcüğünün Sıklık Tablosu

‘avrat’ sözcüğü 169 atasözünde 1 kez, avret versiyonu da 1 kez geçmiştir.

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
avrat	1	1	1	333.333.333	1.000
avratlarındur	1	1	1	333.333.333	1.000
avret	1	1	1	333.333.333	1.000

‘avret’ Sözcüğünün Eş-Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq (Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
al	1	50	2	1	1	1	12.438	5.724
erkektir	2	10	1	1	0	1	7.986	7.045
kızlık	2	10	1	1	0	1	7.986	7.045
buğday	2	10	1	1	0	1	7.986	7.045

ölse	2	10	1	0	1	1	7.986	7.045
kızlıkda	2	10	1	0	1	1	7.986	7.045
bok	2	10	1	0	1	1	7.986	7.045

‘avrat’ Sözcüğünün Eş-Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq(Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
tatlı	1	40	2	1	1	1	10.401	5.045

‘gelin’ Sözcüğünün Sıklık Tablosu

‘gelin’ sözcüğü 169 atasözünde toplam 1 kez geçmiştir.

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
gelinim	1	1	1	1.000.000.000	1.000

‘gelin’ Sözcüğünün Eş-Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq(Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
kızım	1	10	1	1	0	1	7.986	7.045
sağa	1	10	1	1	0	1	7.986	7.045
derem	1	10	1	1	0	1	7.986	7.045
işitsün	1	10	1	0	1	1	7.986	7.045
sevilmeyince	1	10	1	0	1	1	7.986	7.045
kovulmaz	1	10	1	0	1	1	7.986	7.045

‘zen’ Sözcüğünün Sıklık Tablosu

‘zen’ sözcüğü 169 atasözünde toplam 1 kez geçmiştir.

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
zen	1	1	1	500.000.000	1.000
zendir	1	1	1	500.000.000	1.000

‘zen’ Sözcüğünün Eş Dizimlilik Tablosu

Collocate	Rank	Freq(Scaled)	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
evde	1	40	2	1	1	1	13.339	6.045
dü	2	10	1	1	0	1	7.986	7.045
düzen	2	10	1	0	1	1	7.986	7.045

Kadınlığı Temsil Eden Sözcüklerle En Sık Kullanılan İsimlerin Sıklık Tabloları

“var”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
var	1	71	1	910.256.410	1.000
vardır	2	6	1	76.923.077	1.000

“var” ismi 169 atasözünde toplam 77 defa geçmiştir. 77 kez geçen “var” sözcüğünün 75’i “kadın” sözcüğü ile kullanılırken, 2’si “karı” sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. İstatistikler gözlemlendiğinde “var “ sözcüğü seçili atasözlerinde aşağıdaki maddelerde de belirtildiği ve kategorize edildiği üzere büyük çoğunluk olarak kadınları birbirleriyle kıyaslamak amacıyla kullanılmıştır.

- “var“ sözcüğünün ikileme şeklinde kullanılmadığı ve yüklem olduğu 3 örnek mevcuttur ve bunlardan ikisi “kadın” sözcüğü ile kullanılmaktayken birisi “karı” sözcüğü ile kullanılmaktadır.
- 4 örnekte toplamda 6 kez ek fiil olarak (“vardır”) yüklem görevinde kullanılmıştır. “var” sözcüğü dört örnekten üçünde “kadın” ifadesi ile kullanılırken birinde “karı” ifadesi ile kullanılmıştır. (Bunların bir kısmı “Sayılar Bakımından Seçili Atasözlerinin İncelenmesi” başlığı altında incelenecektir.)

- 34 atasözünde toplam 68 kez tekrarlanarak “**kadın var ... kadın var...**” şeklinde bağlaç işlevinde kullanılarak belli kıyaslamalara vasıta olmuştur. Bu kıyaslamaları 3 başlık altında toplayabiliriz : “iyi kadın ve kötü kadın”, “iyi kadın ve iyi kadın”, kötü kadın ve kötü kadın. “iyi kadın – kötü kadın” kıyaslamaları bu örneklerin çok büyük bir çoğunluğunu oluşturur, ‘iyi kadın’ profili söz konusu atasözlerinde genellikle sözden anlayan ve söz dinleyen, eşinin derdini hafifletebilen, kocasının malında gözü olmayan, namuslu ve saygılı olan bir profildir. Ve bunun karşısındaki kötü kadın tiplmesi ise bu özelliklerin tersine ; kocasının parasında gözü olan, sözden anlamayan, kocasının derdini arttıran, saygısız ve namussuz bir profildir. Bu atasözlerinin bir kısmını iyi profil ve karşılığında verilen kötü profil açısından kategorize edecek olursak;

İyi Kadın Profili

cana bakar
ev yapar
yüzüne bakar
mala mal kattırır
hayâlî
üçe üç kattırır
yürek oynatır
kadın
dert unutturur
çörek, börek yapar
saygı bilir
söndürür

Kötü Kadın Profili

mala bakar
ev yıkar
eline bakar
maldan candan bıktırır
hayâsız
üç buçuk attırır
yürek kabartır
kadıncık
dert arttırır
yürek yakar
saygı bilmez
yandırır

“erkek”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
erkek	1	25	1	675.675.676	1.000
erkeksiz	2	2	1	54.054.054	1.000
erkekten	2	2	1	54.054.054	1.000
erkekler	4	1	1	27.027.027	1.000
erkeklerde	4	1	1	27.027.027	1.000
erkeklerle	4	1	1	27.027.027	1.000
erkeklerin	4	1	1	27.027.027	1.000
erkekliği	4	1	1	27.027.027	1.000
erkekliğini	4	1	1	27.027.027	1.000
erkektendir	4	1	1	27.027.027	1.000
erkektir	4	1	1	27.027.027	1.000

“erkek” ismi 169 atasözü içerisinde, 25 örnekte tespit edilmiştir. 25 örnekte toplam 37 kez “erkek” sözcüğü geçmiştir. “erkek” sözcüğünün ;

- 32’si “kadın” sözcüğüyle
- 3’ü “dişi” sözcüğüyle,
- 1’i “zen” sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır.
- Bir örnekte “erkek” sözcüğü herhangi bir kadınlığı temsil eden herhangi bir sözcük olmaksızın örtülü anlamla kullanılmıştır.

○

Seçili atasözlerinde “erkek” sözcüğünün geçtiği atasözlerini üç kategoriye ayırabiliriz.

- a) **Kadın ve Erkeğin Birbirlerine Mecburiyetini Vurgulayan Ve Farklı Sorumlulukları Olduğunu Dile Getiren Atasözleri** : Bu atasözleri genellikle kadın ve erkeğe belirli toplumsal roller ve sorumluluklar biçmiştir. Düşünce, bakış açısı, karakter olarak sahip olması gereken özellikler bakımından bazı beklentilerde bulunulmuştur. Bu roller birbirlerinden keskin sınırlarla ayrılmaktadır. Roller arası geçiş ve değişim, herhangi bir aykırı davranış veya düşünce bu atasözlerinde taviz verilmemesi gereken hususlardır. Kadın ve erkek, (özellikle kadın) burada biçilen rollere uygun davranmazsa ikinci başlıktaki yargılamalara maruz kalacaktır.

- ❖ Kadın içeriden ev yapar, erkek dışarıdan ev yapar.
- ❖ Kadın başka, erkek başka. Emr-i hilkat icabıdır ki kadın kadınlığını, erkek erkekliğini bilmek, görmek gerektir.
- ❖ Kadın kadınlığı, erkek erkekliği bilmek gerek. Kadın erkek, erkek kadın yerini tutamaz, tutsa bile yaraşmaz, sınaşmaz.
- ❖ Kadın evcimen -evini bakıcı- olmak gerek, erkek ercan-mert, yiğit- olmak gerek.
- ❖ Kadınsız erkek, erkeksiz kadın; kinsız kılıç, kılıcsız kına benzer.
- ❖ Kadınsız erkek, erkeksiz kadın zor yaşar.
- ❖ Kadınlarda şefkat, erkeklerde merhamet olur.
- ❖ Erkek arslan arslan da; dişi arslan arslan değil mi?

b) Kadın’ın Tabiat, Zeka, Yetenek, Din, Sosyal Hayat Gibi Çoğu Alanda Erkekten Daha Yetersiz ve Daha Alt Tabakada ve Tehlikeli, Aldanılmaması Gereken Bir Cinsiyet Olduğunu Vurgulayan Atasözleri: Birinci başlık altında değerlendirilen örneklerde öğütlediği gibi kadın kadınlığını, erkek erkekliğini bilmezse aşağıdaki yargılara maruz kalabilir. Bu örnekler başlangıçta bir yargı olarak görülmeyebilir ama söz konusu atasözleri toplumun bakış açısıyla değerlendirildiğinde bazı yargılar daha net anlaşılacaktır.

Bu atasözlerinin toplumda belirli durumlarda ve olaylarda belki de sohbetlerde veya dedikodu ortamı gibi sosyal ortamlarda oluştuğunu varsaymak tuhaf olmayacaktır. Çünkü bu atasözlerini insan denen varlığın bizzat ta kendisi üretmektedir, nihayetinde insan sosyal ve yargılayan bir varlıktır. Aşağıdaki ilk örneği inceleyecek olursak eşinin mal varlığını ortak mal varlığı olarak gören bir erkek ya da sadece eşinin mirasının varlığı herhangi bir yerleşim yerinde duyulmuş bir erkek yargılanıyor olabilir. Yahut pek ala son örnek eşinin herhangi bir konuda fikrini almış bir erkeğe eleştiri olarak söylenmiş olabilir. Bu yargıların hangisi veya hangileri bu atasözlerini doğurmuştur sorusunun tek ve net bir cevabı yoktur lakin bu atasözlerinin her birinin bir eleştiri ya da yargıdan doğduğu açıktır. Sonuç olarak atasözlerini ortaya çıkaran bakış açılarının bünyesinde birinci başlıktaki erkeğin erkekliğini bilmesi gerekliliğinin önemi ikinci başlıkta ortaya çıkmaktadır.

- ❖ Kadın malıyla erkek mallı olmaz.
- ❖ Kadın çuvala benzer. Bir hesaptan bağ bostana, gülistana, mümbit tarlaya benzer; tohumu da erkektendir, erkek eker, diker, erkek biçer, mahsulünü erkekler devşirir.
- ❖ Kadının, erkek küçük Tanrısıdır, derler.
- ❖ Kadın erkekten sonra halk olunmuştur.
- ❖ Kadına aldanmayan, erkek, erkektir.
- ❖ Ata kadın binmiş, kendini erkek sanmış.
- ❖ Kıyamete yakın kadınlar erkeklere hükmetmeğe (galebe etmeye) çalışacaklar.

c) Kadın - Erkek Eşitliği Konusunda İkilemde Kalan ve Çelişen Atasözleri : Bu kategorideki atasözlerinde genellikle ilk kısımda cinsiyet eşitliği bakımından olumlu gibi gözükken bir yargı mevcutken sonrasında aniden bu görüşe zıt bir ifade eklenmektedir. Bu durum tersine doğru da işleyebilir yani ilk kısım olumsuz – ikinci kısım ani bir olumluluk verebilir. Bu her iki durum için de aşağıda birer örnek verilmiştir.

- ❖ Kadın zayıf akıllı, zayıf yaratılışlıdır; amma kadının yaptığını erkek yapamaz.
- ❖ Kadın erkek hep bir insan; amma kadın erkekten sonradır.

“gerek”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
gerek	1	9	1	692.307.692	1.000
gerektir	2	4	1	307.692.308	1.000

“gerek” isim yapısı 169 atasözü içerisinde 11 örnekte toplam 13 kez geçmiştir.

- Bu on üç sözcüğün tamamı sadece “kadın” sözcüğüyle kullanılmıştır.

- “gerek” sözcüğü bulunduğu on bir örnekte de (dördü ek fiil alıp dokuzu yalın halde gelerek) yüklem görevinde yer almıştır.

“gerek” sözcüğü önceki başlıklar altında da açıklananlara benzer olarak, bu başlık altında da toplumsal psikolojinin bakış açısı olarak şekillenen kadında ve erkekte olması gereken zorunlu özellikler yer almaktadır. Seçili 169 atasözünün içerisinde “gerek” sözcüğünün bulunduğu 11 örnekle karşılaşılmıştır. Bu örneklerden yedisi kadının, dördü ise kadın ve erkeğin uyması gereken kuralları ve toplumun onayını alması için olması gereken kişiyi tasvir eder. “gerek” sözcüğünü bir soru-cevap ortamına aktaracak olursak çeşitli dönemlerden bu yana gelmiş söz konusu atasözlerinin kadında görmek istediği özellikler daha açık bir şekilde görülebilir.

Kadına Ne Gerek?

kadınlığını bilmek
iğne – iplik
ev kadını olmak
hicaplı ve hayâli olmak
kocasının dininde ve emrinde olmak
evinin bakıcısı olmak
kadın kadıncık olmak
erkek işine karışmamak
güler yüz, tatlı dil

Erkeğe Ne Gerek?

erkekliliğini bilmek
vicdan
mert- yiğit olmak

“ev”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
ev	1	6	1	352.941.176	1.000
evde	2	4	1	235.294.118	1.000
eve	3	1	1	58.823.529	1.000
evini	3	1	1	58.823.529	1.000

“ev” sözcüğü 169 atasözü içerisinde 9 atasözünde toplamda 12 kez geçmiştir.

- “ev” sözcüğünün geçtiği dokuz atasözünün sekizi “**kadın**” sözcüğüyle biri “**zen**” sözcüğüyle kullanılmıştır.

“ev” sözcüğü seçili atasözleri anlamsal olarak değerlendirilecek olursa içerisinde kadın olduğunda yuva haline gelen bir mekandır. Ev demek kadın demektir ve kadınsız bir ev dahi düşünülemez, Nitekim “Kadınsız evde kadı bile oturmaz.” atasözü buna güzel bir örnek teşkil edecektir.

“Kadın içeriden ev yapar, erkek dışarıdan ev yapar.” : Erkek söz konusu atasözünde dış dünya ile bağlantıdan sorumlu aile bireyidir. Elbetteki burada ev kurmak ortaklaşa bir ürünün sonucudur ama atasözlerine göre bu evin yuva olmasında en temel rolü kadın oynar. Evi burada bir insan olarak modelleyelim. İnsanın biyolojisi gereği, yaşamsal fonksiyonlarını sağlaması için gerek uzuvları gerek organları gerek iskelet yapısı büyük bir önem arz eder. Lakin insanı insandan ayıran şey ruhu ve özüdür. Söz konusu atasözlerine göre erkek bu beden iskeleti ise kadın ruhudur. Ruh bedende çıkınca nasıl beden bir önemi kalmıyorsa kadın da evden çıkınca evin bir önemi kalmaz.

- ❖ “Kadın eve eşik olsun, işi gücü beşik olsun.”
- ❖ “Kadın ev kadını olmak gerek, sokak kadını değil.”
- ❖ “Kadının ev kadını olduğu kurumundan bellidir.”
- ❖ “Kadın evde terzi, bir melektir, iğne iplik kadına daima gerektir.”

Yukarıdaki dört atasözü içerdikleri anlam bakımından aynı kategoride değerlendirilebilir: Bu dört atasözünü özetleyecek olursak, kadının ait olduğu yer evidir, diyebiliriz. Daha önceki başlıklarda ‘kadının kadınlığını bilmesi’ konusu bu hususlara da bağlıdır. Bu ve bunlara benzer atasözlerine göre bir kadın hayatını, hayallerini yaşadığı eve sığdırmalıdır, bir kadının işi de gücü de evi çekip çevirmek olmalıdır. Kadın bu sınırlar dışarısına adım attığında yukarıdaki ‘kadınlığını bilmemek hususu’ devreye girecektir ve kadın yeniden bir yargılanma döngüsüne girecektir.

Kadının adımını atmaması gereken eşiğin ta kendisi zaten kadındır, söz konusu atasözlerinde; kadın evi yuva yapan eşik, kadın evdeki beşik, kadın evde terzi olduğunda bir melektir. Kadın eşik olmaktan çıkıp eşiğin ötesindeki birey olduğunda ise artık evrildiği sıfat toplumun onaylamadığı ‘sokak kadını’ sıfatıdır.

“söz”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
söz	1	3	1	272.727.273	1.000
sözden	1	3	1	272.727.273	1.000
sözleri	3	2	1	181.818.182	1.000
sözlerinin	4	1	1	90.909.091	1.000
sözü	4	1	1	90.909.091	1.000
sözünün	4	1	1	90.909.091	1.000

“söz” sözcüğü 169 atasözü içerisinde 8 atasözünde toplam 11 kez geçmiştir.

- Sekiz atasözü içerisinde bu sözcük 1 kez “avrat” ifadesiyle, 1 kez “karı” ifadesiyle 9 kez de “kadın” ifadesi ile birlikte kullanılmıştır.

Söz konusu atasözlerinde “söz” isminin en çok kullanıldığı ifade “anlamak” fiili olmuştur. “sözden anlamak” yapısının en çok kullanıldığını göz önüne alacak olursak, kadının sözden anlaması ve söz dinlemesi durumları belirli durumlarda atasözlerine yansımıştır. Bu atasözlerini anlamlarına göre belirli başlıklar altında inceleyebiliriz.

- “söz” İfadesinin, “Birinin Dediklerini Dinlemek ve Söylediklerini İstedığı Biçimde Uygulamak” Olarak Kullanıldığı Atasözleri

a) Kadının Erkeğin Sözüünü Dinlemesi Üzerine Oluşturulan Atasözleri

“Kadın var sözden sazdan anlar, kadın var ne sözden ne sazdan anlar.”

“Kadın var söz dinler, kadın var söz dinlemez”

“Kadın var sözden anlar, kadın var gözden anlar.”

b) Erkeğin Kadının Sözüünü Dinlemesi Üzerine Oluşturulan Atasözleri

“Kadın sözünün dinlenecek yeri, zamanı vardır.”

- “Söz” İfadesinin “Kendini İfade Etmek, Açıklamak, Konuşmak” Anlamında Kullanıldığı Atasözleri

a) Kadınların Söz Söylemesi ile İlgili Atasözleri

“Kadın kalbi civaya benzer, her sözleri çiviye benzer.”

“Karı çuvaldır, ömrünü siveldir; her sözleri doğru biz, eğri çuvaldızdır,”

“Kadın sözlerinin evvelini ahirini sorma.”

- Söz Söyleme Hususunda Erkek ve Kadının Karşılaştırıldığı atasözleri

“Söz söylemek 'avratlarıdır' işlemek erleründür”

Tüm bu başlıkları ve atasözlerini genel olarak değerlendirecek olursak, “söz” kavramı, kadınların onlardan istenen şeye uyum sağlamaları anlamına gelen “söz dinlemek veya sözden anlamak” ifadeleri anlamında kullanıldığında tüm örneklenen tüm atasözlerinde yine bir karşılaştırmaya denk gelinmektedir. Söz konusu karşılaşma bu eylemi yapabilen ve uyum sağlayan kadınlar ve bunun tam tersine söylenenleri uygulamayan ve uyum sağlamayan kadınlar arasındadır. Bu noktada atasözlerinde kadınlar arası karşılaştırmanın öğüt vermek bakımından iyi-kötü temasının ne kadar geniş bir yer kapladığı dikkat çekmektedir. Lakin birinci başlığın ikinci alt maddesinde erkeğin kadının sözünü

dinlemesi durumu atasözünde “erkek” ifadesi geçmese de örtük anlamla, erkeğin kadının sözünü dinlemesi durumunu zaman koşuluna dayandırılmıştır. Bu durum atasözlerinde toplumun bakış açısı merkezinde erkeğin sözünün zaman – mekan koşulu olmaksızın dinlenmemesinin kötü olarak karşılandığını lakin kadının sözünün dinlenmesi mevzu bahis olunca bunu koşullara dayandırıldığının göstergesidir.

İkinci başlık yani kendini ifade etme açısından “söz söylemek” manasındaki atasözlerini incelediğimizde kadının söylediği sözlerin toplumun bakış açısındaki yerinin atasözlerine yansısı, kadınların ağzından çıkan sözler için mevcut olan görüşün genelde negatif bir tutumda olduğunu göstermektedir. Kadın sözleri genel olarak sivri, sorgulanmaması gereken bir özellik alanına sahiptir. ve konuşmak genel olarak kadınlara atfedilen bir eylemken icraat erkeklere atfedilen bir eylem olmuştur.

“can”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
can	1	5	1	555.555.556	1.000
cana	2	2	1	222.222.222	1.000
candan	3	1	1	111.111.111	1.000
canı	3	1	1	111.111.111	1.000

“can” sözcüğü 169 atasözü içerisinde 7 atasözünde toplam 9 kez geçmiştir.

○ Dokuz sözcüğün tamamı “kadın” sözcüğü ile beraber kullanılmıştır.

‘Kadın’ ifadesinin yer aldığı bu yedi örnekten altısı “var...var” tekrarlı yapısı ile kullanılmıştır. Bu ifadenin değerlendirilmesinin de yapıldığı üzere ‘can’ sözcüğünün kadının söz konusu olduğu atasözlerinde genellikle karşılaştırma işlevli kullanıldığı görülmektedir. Kadın öznesi bu örneklerde yeniden bir kıyas konusudur, can erkeğin hayat kalitesini, refahını, mutluluğunu sağlayan öğelerin tamamını temsil eder. Söz konusu örneklerde kadın ya bu cana ve mala sahip çıkıp destekleyerek erkeği daha da yüksek mertebelere taşır ya da tüm refahından, malından, mutluluğundan hatta hayatından eder. Bu tekrarlı karşılaştırma yapısının kullanılmadığı bir örnekte ise iyi kadın- kötü kadın karşılaştırması değil sayılar kullanılarak can sözcüğü ile nefis sözcüğü bağlamında bir karşılaştırma yapıldığı görülmüştür : “ Kadının canı çift, nefsi dokuzdur”

Bu atasözü pek çok bakış açısı ile değerlendirilebilir, kadının canının çift olması genel olarak değerlendirildiğinde bunun ‘aile’ yapısı ile bağlantılı olduğu söylenebilir. Günümüzde dahi kadınların hamilelik aşamasında, kadınlar “çift canlı, iki canlı” olarak anılmaktadır. Çocuğun canı kadına bağlıdır. Toplumsal bakış açısında kadının varlığı ‘anne’ sıfatına evrildiğinde çok daha kutsal bir anlama evrilir (Örneğin: “Cennet annelerin ayakları altındadır.”). Bu sıfat kutsallığın yanında sorumlulukları da yanında getirir. Yani çocuğunun canı anneye sadece hamileyken değil yaşam boyu da bağlıdır. Kadın bir canı ile kendi hayatını idame ettirmeye çalışırken diğer canıyla sadece çocuklarını değil ailesinin bütünü ayakta tutmaya çalışır ve ailenin geleceği anneye bağlıdır (“Yuvayı dişi kuş yapar.”). Atasözünün ilk kısmını bu bakış açısıyla değerlendirdikten sonra ikinci kısmı iki şekilde değerlendirebiliriz.

- a) ‘nefsi dokuzdur’ kısmının ikinci değerlendirmeye göre daha olumlu değerlendirildiği bakış açısı; bu bakış açısına göre kadının canı çift olduğundan aile ağacının temelidir, bu temel yanında pek çok köklenmeyi, dallanmayı yanında getirir. Bu yapılanmanın basit bir yapılanma olması düşünülemez. Bu ağacı kadının nefsi olarak görürsek kadının çift canı ile evin maddi, manevi tüm ihtiyaçlarını karşılama durumu onu karmaşık bir iç dünyaya sahip olduğunu gösterir. Bu dünyada söz konusu dalların her biri kadının kendisi de dahil bir aile bireyini temsil ederken bu dalların alt dalları bu ailenin bireylerinin maddi ve manevi dünyalarının yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu dallar ağacın köküyle güçlenir, ağacın köküyle meyve verir. Ağacın kökü kadındır. İşte burada bu dallanma, kapsamlılık ve kucaklama, sarma sarmalama eylemi “nefsi dokuzdur” ifadesi ile değerlendirilmiş olabilir lakin birinci madde ikinci maddeye göre toplumsal açıdan değerlendirildiğinde daha geri planda kalan bir bakış açısı olabilir.

- b) ‘nefsi dokuzdur’ kısmının birinci değerlendirmeye göre olumsuz değerlendirildiği bakış açısı değerlendirildiğinde bu bakış açısının atasözü ile ilk karşılaşıldığında akıllara gelmesi yahut bu bakış açısıyla oluşturulmuş olması tarafımızca daha mümkün görülmektedir. Bu değerlendirmede kadının canının çift olması ile nefsinin dokuz olması bir zıtlık içermektedir. İki yargı arasında görünmeyen bir ‘ama’ olması mümkündür : “Kadının canı çifttir (ama) nefsi dokuzdur. ‘kadının canı çifttir’ kısmı yine kadının çocuklarına, eşine, ailesine karşı olan sorumluluğunu vurgulamaktayken ‘nefsi dokuzdur’ kısmı arzu dünyasının, hırsının, ihtirasının karşı cins olan erkeğin dünyasına göre daha kontrol edilemez ve daha aşırı olduğu, değerlendirmesi daha fazla ön plana çıkmaktadır.

“dert”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
dert	1	5	1	1.000.000.000	1.000
derdine	1	4	1	1.000.000.000	1.000

“dert” sözcüğü 169 atasözü içerisinde 5 atasözünde toplam 9 kez geçmiştir.

- Dokuz sözcüğün tamamı “kadın” sözcüğü ile beraber kullanılmıştır.

‘dert’ sözcüğünün ‘kadın’ ifadesi ile beraber yer aldığı beş örnekte de bu sözcük “var...var” tekrarlı yapısı ile kullanılmıştır karşılaştırma işleviyle kullanılmıştır. “dert” burada tüm örneklerde “kadın” öznesinin hafiflettiği ya da arttırdığı bir kavram olarak incelenmiştir. Bu hususta yeniden iyi kadına karşı kötü kadın profili yer almaktadır. Söz konusu örneklerde kadının, erkeğe dert konusunda büyük bir etkisi mevcuttur ki derdin ya var olma sebebi ya da yok olma sebebi olarak kadın görülmektedir.

“hayâ”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
hayâli	1	4	1	285.714.286	1.000
hayâ	3	2	1	142.857.143	1.000
hayâsız	3	2	1	142.857.143	1.000

“hayâ” sözcüğü 169 atasözü içerisinde 6 atasözünde toplam 8 kez geçmiştir.

- Sekiz sözcüğün tamamı “kadın” sözcüğü ile beraber kullanılmıştır.

“hayâ” sözcüğü mevcut örneklerin tamamında ‘kadın’ cinsiyeti ile ilişkilendirilmiştir. Bunun bir Bu kişisel özelliğin kadınlarda bulunmasının zaruriyet olması “gerek” sözcüğü ile vurgulanmıştır. Bu sözcük vasıtasıyla da kadınlar arasında bu kişisel özelliğin varlığı ve yokluğu, iyi-kötü karşılaşması ile perçinlenmiştir. “hayâli” sıfatının yanında bir tamamlayıcı olarak “sayalı” sıfatı, “hayâsız” sıfatının yanında ise tamamlayıcı olarak “sayasız” sıfatının kullanılmıştır. Bu da namuslu olmak ile saygılı olmanın toplum psikolojisinde birbirleri ve kadın ile özdeşleştiğini göstermektedir.

“akıl”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
aklı	1	4	1	666.666.667	1.000
aklen	2	1	1	166.666.667	1.000
aklımı	2	1	1	166.666.667	1.000
akıllı	1	1	1	1.000.000.000	1.000

“akıl” sözcüğü 169 atasözü içerisinde 5 atasözünde toplam 7 kez geçmiştir.

- Beş atasözü içerisinde bu sözcük 1 örnekte “karı” sözcüğü ile, geri kalan tüm örneklerde “kadın” sözcüğü ile kullanılmıştır.

“akıl” sözcüğünün geçtiği dört atasözünde akıl hususunda alenen kadının söz konusu olguya sahip olmaması ya da az sahip olması ile ilgili yargılar mevcuttur. Bu hususta yine bir karşılaştırma ile karşı karşıyayız. Bu karşılaştırma kadın ve erkeğin akla ne kadar muktedir olduğu ile ilgilidir. Örneklerin üçü alenen bu muktedirlikte kadını eksik bulup erkeği üstün görürken biri örtük anlamla yine bu anlamı vermekte ve aynı kıyası yapmaktadır. Bu kıyaslar belli sıfatlar kullanılarak yapılmıştır, bunları sınıflandıracak olursak:

- **Alenen Kadını Aklen Eksik Bulan Atasözleri**

Akıl Kıyaslamasında Kadın Akıl Kıyaslamasında Erkek

1. saçı : uzun	1. saçı : kısa
aklı : kısa	aklı : uzun
2. aklı : bir	2. aklı : dokuz
3. aklı : zayıf	(-)
yaradılış: zayıf	

- **Anlatımı Güçlendirmek İçin Akıl İle Beraber Kullanılan Kavramlar**

- a) **“saç” Sözcüğü** : Yukarıda sınıflandırılan örnekler genel olarak değerlendirilecek olursa “akıl” kavramı ilk örnekte vücudun bir parçası olan “saç” ile kullanılarak kadın ve erkeği tanımlama işlevine sahip bir kullanıma sahipmiş gibi görünmektedir. Bu durumda kadın “saçı uzun (olan kişi)” erkek “saçı kısa (olan kişi)” kişi olarak tanımlanmıştır. Bu tasvir esasında görüldüğü gibi bir tanım amacı gütmeyen bir aşağılama ögesi olarak akla zıt bir örnek ile ters orantı yapma amacıyla kullanılmıştır. “uzun” ve “kısa” sıfatları burada kadının ve erkeğin fiziksel özellikleri kullanılarak aklın eksikliğine veya varlığına dem vurmak için kullanılmıştır.

b) **“bir” ve “dokuz” Sayısı**:

Yukarıdaki örneklerde kadının aklının yoksunluğunu nitelemek adına “1” sayısı ile kullanılırken erkeğin akıl seviyesinin yüksekliği vurgulanmak için “9” sayısı kullanılmıştır. Bu örneğe kadar sayıların söz konusu atasözlerinde düşünceleri yansıtmak için kullanılmasına sık bir şekilde rastlanılmıştır. Atasözlerinde sayılar toplumun sayılara yükledikleri anlamlara göre şekillenir.

“Dokuz” sayısının Türk toplulukları için önemi büyüktür. Bu nedenle bu sayı adı en eski metinlerden itibaren dokuz Oğuz, dokuz Tatar, dokuz kat gök ... gibi kavramlarda karşımıza çıkmaktadır. On sayısından önceki sayı olması nedeniyle dokuz’a özel bir önem atfedilmiştir. Dokuz sözcüğü zaman içinde dokuz canlı, dokuz doğurmak, dokuz köyden kovulmak gibi birleşiklerde de yer almıştır. Dokuz, atasözlerinde daha çok bir, sekiz ve on sayı adlarıyla birlikte kullanılmıştır. Aşağıdaki atasözlerinde görüldüğü gibi dokuz sayısı, bir ve sekiz ile birlikte kullanıldığında çokluğu, on ile birlikte kullanıldığında azlığı bildirmektedir.(Çetin, 2023, s. 2149) “Bir” sayısı söz konusu atasözünde azlığı tasvir etmek için kullanılmıştır. Bu sonuca yanında kendisinden daha büyük bir sayı ile başka bir kavramı nitelemesinden varılabilir.

- **Örtük Anlam ile Kadını Aklen Eksik Bulan Atasözleri**

“Kadın ile erkek arasında tabiaten, hilkatden başkalık olduğu gibi, aklen, fikren, zekâ ve irfanca da farklar vardır.”

- **Akıl Hususunda Kadın ve Erkeği Kıyaslamayan Atasözleri**

“Kadına küskün olma kazanı devirir; kadına düşkün olma, aklını devirir.”

“kendi”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
kendi	1	4	1	571.428.571	1.000
kendilerinde	2	1	1	142.857.143	1.000
kendini	2	1	1	142.857.143	1.000
kendisi	2	1	1	142.857.143	1.000

“kendi” sözcüğü 169 atasözü içerisinde 6 atasözünde toplam 7 kez geçmiştir.

- Beş atasözü içerisinde bu sözcük 1 örnekte “karı” sözcüğü ile 1 örnekte “kız” sözcüğü ile geri kalan tüm örneklerde “kadın” sözcüğü ile kullanılmıştır.

Kadınlığı Temsil Eden Sözcüklerle En Sık Kullanılan Fiillerin Tabloları

“ol- / olma-“

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
olmaz	1	15	1	234.375.000	1.000
olsun	2	10	1	156.250.000	1.000
olur	3	8	1	125.000.000	1.000
olsa	5	4	1	62.500.000	1.000
ol	6	3	1	46.875.000	1.000
olma	7	2	1	31.250.000	1.000
olmasın	7	2	1	31.250.000	1.000
olmadum	11	1	1	15.625.000	1.000
olmasa	11	1	1	15.625.000	1.000
olsaydı	11	1	1	15.625.000	1.000
olunmuştur	11	1	1	15.625.000	1.000
olurlar	11	1	1	15.625.000	1.000

“ol-“ fiili 169 atasözü içerisinde toplam 49 kez geçerek seçili atasözlerinde en çok geçen fiil olmuştur. “ol-“ fiilinin 21’i olumsuzluk eki ile kullanılırken, 28’inde biçim olarak herhangi bir olumsuzluk yoktur.

• **Geniş Zamanın Olumsuz Çekimi (‘olmaz’) Üzerine**

Geniş Zaman olumsuz eki ile kesin yargı bildiren çekim yapısı söz konusu fiilin en çok çekimlendiği versiyonu olmuştur, bu çekim genellikle bir davranışı veya bu durumu eleştirmek veya tepki göstermek, kesin bir yargıyı belirtmek için kullanılmıştır.

Örnekler : “Kadın malıyla erkek mallı olmaz.”, “Kadının “Ayrılacağım.” diyeninden kadın olmaz; “Çıkacağım.” diyen çirak, çobandan hayır umulmaz.”, “Kadın kadınlığını bilmezse, o kadın kadın olmaz.”, “Konakaydan (yabani dart) dartı olmaz, komşu kızından karı olmaz, derler.”

• **Geniş Zamanın Olumsuz Çekiminin Hikayesi(‘olmaz idi’) Üzerine**

“Kadıdır. “Kadın nedir?” deyip geçme. Kadın olmasa idi bu dünyada insan da olmaz idi.”

Bu yapı esasında kadınlar hakkında söylenmiş atasözleri açısından örneği az olan olumlu atasözlerinden biridir. Burada esasında “Kadıdır deyip geçme” ifadesi şimdiye kadar değerlendirilen atasözlerini oluşturan bakış açısına bir eleştiridir de diyebiliriz. Burada dünyanın varlığı, kadının var oluşu koşuluna bağlanmıştır. Geniş zamanın olumsuz çekiminin hikayesi hem varsayımsal bir durumu ifade etmekte hem de bu varsayımsal durumda kesin bir gerçeğin oluşacağından bahsetmekte. Kadın burada evrenselliğin özünü oluşturmaktadır. Aynı anlam geniş zamanın olumsuz çekimi ile başka bir atasözünde vücut bulmuştur : “Kadın dünyaya temsilidir, kadınsız dünya olmaz”

• **“ol-“ Fiilinin Emir Çekimi ile Kullanıldığı Atasözleri Üzerine**

ol- fiili bir atasözünde iki kez, 2. tekil kişi emir çekimiyle (ol!)

iki atasözünde iki kez 3.tekil kişi olumsuz emir çekimiyle (olmasın!) çekimlenmiştir.

‘olsun’ yapısının daha açık bir şekilde anlaşılması için formülize etmek gerekmektedir.

a) **“olsun...olsun + olsun! “ Cümle Yapısı**

Bu yapının ilk bölümünü oluşturan kısımda “olsun...olsun” tekrarlı yapısı bağlaç görevindedir. Bu kısımda herhangi iki örnek verilerek düşmüş bir hayali “ister” bağlacının görevini üstlendiğini varsayabiliriz. İkinci kısımda ise birinci kısımdaki varlıklar hakkında yargının yapıldığı kısımdır.

Bunları örneklendirecek olursak :

“Kadın olsun kız olsun + eli ayağı düz **olsun!**”

“Kadın olsun kız olsun + tek yüz göz **olmasın!**”

“At olsun, insan -kadın- olsun yâlı -yelesi- kuyruğu, kulağı uzun; gözleri yuvarlak ve süzgün ve güzel; yürüyüşü, duruşu düzgün **olsun.**”

Bu cümle yapısı genel olarak kadını olması veya olmaması gereken kalıplarla yargılamıştır. Bu yargıların tamamı fiziksel özellikler ile ilgilidir. Kadının taşınması ve taşınmaması gereken fiziksel özellikleri barındırmaktadır. Yukarıdaki ilk iki örnekte “kadının da kızın da elinin yüzünün düzgün olması, herhangi bir kusur barındıran bir fiziksel özelliğinin olmaması gerektiği yargısına varılmıştır.

b) “olsun” Fiilinin Tek Başına Kullanıldığı Örnekler

“Kadın eve eşik olsun, işi gücü beşik olsun.”

• “ol-“ Fiilinin Olumlu 3. Şahıs Geniş Zaman Çekimi(olur)

Bu yapı geçtiği sekiz örnekte de yardımcı fiil görevi ile ”derman ol-, harman ol-, peyda ol-, uzun ol-, intikal ol-, belli ol-, kadın ol-, kadın tabiatlı ol-, merhamet ol- ,” şeklinde kullanılmıştır. “kadın ol-“ ve “kadın tabiatlı ol-“ eylemleri olumsuz manada kadın ile çok görüşüldüğünde onlara benzeme hususu üzerine bir uyarı niteliğinde kullanılırken geriye kalan örnekler, kimisi ne olumlu ne olumsuz kimisi ise olumlu biçimde kullanılmıştır.

• “ol-“ Fiilinin Şart Çekimiyle Kullanıldığı Örnekler Üzerine

Söz konusu örnekler genellikle olumsuz anlamda kullanılmıştır genellikle ihtimal üzerine bir kurgu oluşturulmuş. Ve sonuç genellikle kötü sonuçlanmıştır.

İhtimal

Karı karı, şükret ki oğlum bulundu “**başka çocuk olsaydı**”

Kadının “Ayrılacağım.” diyen itaatsizinden ehil evlat olmaz, “**olsa da**”

Sonuç

“daha fenasını yapacaktım”

“hayrı olmaz”

“ol-“ fiilinin bulunduğu örneklerinin genelini anlamsal olarak değerlendirecek olursak: Genelinde ya kadınların olması veya olmaması gereken profil çizilmiş ve kadınlar uyarılmış ya da kadınlar hususunda dikkat edilmesi gereken durumlara karşı erkekler uyarılmıştır. Bu uyarılar bazen birinci kişi ağzından direkt kadına karşı tehdit olarak bazen de üçüncü bir kişi tarafından hem kadına hem de erkeğe karşı bir uyarı niteliğinde yer almaktadır.

“benze-”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
benzer	1	12	1	916.666.667	1.000
benzemez	2	1	1	83.333.333	1.000

“benze-“ fiil gövdesi 169 atasözü içerisinde 10 atasözünde toplam 13 kez geçmiştir. Bunların biri geniş zamanın olumsuz çekimiyle çekimlenmiştir.

- Atasözlerinin tamamı “kadın” sözcüğüyle beraber kullanılmıştır.

Benzeven

kadın	=	çuval
kadın	=	tarla
kadın	=	tatlı
kadın	=	gül
kadının kalbi	=	cıva
kadının her sözü	=	çivi
kadının terbiyelişi	=	solmaz gül
kadının terbiyesizi	=	kopmaz diken
kadın	=	sağına
kadınsız erkek /	=	kınsız kılıç / kılıçsız kın
erkeksiz kadın		

Benzetilen

Söz konusu atasözlerini anlamsal bağlamda sınıflandıracak olursak :

• **Olumlu Anlamda Benzetmeler**

“Kadın; çiçeğe benzer, eyyam-ı bahar-ı hayatı, bahar çiçeği; eyyam-ı sayf-ı hayatı, eyyam-ı harif çiçeği; eyyam-ı herem hayatı, mevsim-i Kasım -şita- çiçeği gibidir.”

“Kadın güle benzer, erbabına göre açılır, güler.”

• **Olumsuz Anlamda Benzetmeler**

“Kadın çuvala benzer. Bir hesaptan bağ bostana, gülistana, mümbit tarlaya benzer; tohumu da erkektendir, erkek eker, diker, erkek biçer, mahsulünü erkekler devşirir”

“Kadın kalbi civaya benzer, her sözleri çiviye benzer.”

• **Olumlu Görünüp Sonunda Anlamca Olumsuz Sonuç Barındıran Benzetmeler**

“Kadın tatlıya benzer, evvela tatlı iken durdukça acılık peyda olur.”

• **Kadın – Erkek Kavramını Birbirlerini Tamamlayıcı İşlevde Gören Atasözleri**

“Kadınsız erkek, erkeksiz kadın; kınısız kılıç, kılıcsız kına benzer.”

• **Karşılaştırma Amacı Taşıyan Atasözleri**

“Kadınların terbiyeli solmaz güle benzer, terbiyesizi de kopmaz dikene benzer.”

• **Herhangi Bir Sınıflandırmaya Girmeyen Atasözleri**

“Kadın sagına benzer.”

“Kadın kadına benzemez.”

“de-”

Type.	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
derler	1	5	1	151.515.152	1.000
demişler	4	4	1	121.212.121	1.000
demiş	8	1	1	30.303.030	1.000

“de-“ fiili 169 atasözü 8 atasözü içerisinde toplam 10 kez geçmiştir.

○ Altı örnekte “kadın” sözcüğü ile, bir örnekte “kız” ve “karı” sözcükleri ile kullanılmıştır.

Seçili atasözlerinde en sık kullanılan fiillerden birinin “de-“ fiili olması elbette tahmin edilebilir bir durumdur. Çünkü atasözlerinin neredeyse tamamı yaşadıkları toplumların bakış açılarını yansıtan deyişlerdir. Sekiz atasözünün beşinde “ama” bağlacı kullanılmıştır. Bu atasözlerinden üçü birinci kısımda ‘de-‘ fiili geçmeden önce bahsedilen yargının ikinci kısımda başka bir sonuç ile çürütüldüğü görülmektedir” Kadından vefa umma, derler; amma kadınına göredir.”, ” Kadın saçı uzun, akli kısadır derler; amma akli uzun saçı kısıraları da kadın doğurmuştur.”, “Kadınlar sır sandığıdır derler; amma kadınına göredir. Her sandıkta sır durmaz. ” . Bu yapıların birinci kısmını bir atasözü, kalan kısmını da atasözünü oluşturan bakış açısının genelleme özelliğine bir eleştiri olarak nitelendirebilir. Tüm yapıyı ele alınca bütünü elbetteki bir atasözünü meydana getirir lakin bu yapıyı ikiye bölmek gerekirse yukarıdaki gibi analiz edebiliriz. Geriye kalan örnekler ise esasında bir kalıptır, atasözü verilir ve sonunda “de-“ fiili çekimlenerek gelir. Bir özdeyiş, masal ya da olay anlatıcısı tadını verir diyebiliriz : “Kadın amma eşsiz, demişler. Hicaplı, hayâlı gerek, demişler.”, “ Konakaydan (yabani darı) darı olmaz, komşu kızından karı olmaz, derler.”, “Kadının, erkek küçük Tanrısıdır, derler.” gibi...

“al-”

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
al	1	5	1	500.000.000	1.000
alır	2	2	1	200.000.000	1.000
almaz	3	1	1	100.000.000	1.000

“al-“ fiili 169 atasözü içerisinde toplam 8 kez geçmiştir.

○ Kadınlığı ifade eden sözcüklerin var olduğu altı atasözünde “al-“ fiili “kadın”, “kız”, “karı”, “ana” sözcükleriyle beraber kullanılmıştır.

Söz konusu fiil genel olarak az sayıda örnek olmasına rağmen kadınlığı ifade eden sözcüklerle beraber kullanılması açısından önümüze geniş bir yelpaze sunmuştur. Lakin örnekler incelendiğinde “al-“ eylemi burada daha çok kadın öznesine sahip olmak, onunla evlenmek, evine getirmek manasında kullanılmıştır. Öyle ki fiilin geniş zamanın olumsuz çekimine girdiği halinde de bunu kanıtlar niteliktedir, bu kez sahip olmak değil, birden fazla kadına sahip olmama hususunda bir ikaz vardır. Bu eylem daha çok emir çekiminde kullanılmıştır.

“bak-“

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
bakar	1	7	1	875.000.000	1.000

“bak-“ fiili 169 atasözü içerisinde toplam 7 kez geçmiştir.

- Örneklerin tamamı “kadın” öznesi ile kullanılmıştır.

Söz konusu fiil örneklerin tümünde karşılaştırma işlevli bağlaçlar ile beraber kullanılmıştır. “bak-“ eyleminin bulunduğu tüm bu örnekler kadının erkeğin kesesinde gözünün olup olmadığı ile ilgilidir. Tüm bu kıyaslarda paragöz bir kadın profili çizilirken karşısında bir de keseye değil yüze, cana bakan dünyevi hayatta gözü olmayan iyi bir kadın profili yerleşmiştir :” *Kadın var can bakar, kadın var can yakar.*”

“yap-“

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
yapar	1	4	1	571.428.571	1.000
yapacaktım	2	1	1	142.857.143	1.000
yapamaz	2	1	1	142.857.143	1.000

“yap-“ fiili 169 atasözü içerisinde 5 atasözünde toplam 6 kez geçmiştir.

- Söz konusu 5 örnekte “yap-“ fiili 6 kez “kadın” sözcüğüyle, 2 kez “karı” sözcüğüyle beraber kullanılmıştır.

“yap-“ eylemi genel olarak kadının ve erkeğin yerine getirmesi gereken görevler bağlamında karşılaştırma yolu ile kullanılmıştır. Burada yeniden kadın ve erkeğin görevleri çok net çizgilerle birbirlerinden ayrılmıştır. Verilen örneklerde iki kez kadın ve erkek kıyaslanırken (“Kadın içeriden ev yapar, erkek dışarıdan ev yapar.”, “Kadın zayıf akıllı, zayıf yaratılışlıdır; amma kadının yaptığını erkek yapamaz.”), 2 kez de iyi kadın-kötü kadın profili oluşturularak kadınlar arası kıyas yapılmıştır (“Kadın var yürek yakar, kadın var çörek, börek yapar.”, “Kadın var ev yapar, kadın var ev yıkar.”). Bir örnekte ise herhangi bir karşılaştırma yoktur (“Karı karı, şükret ki oğlum bulundu başka çocuk olsaydı daha fenasını yapacaktım.”).

“bil-“

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
bilmez	3	2	1	166.666.667	1.000
bilinmez	4	1	1	83.333.333	1.000
bilir	4	1	1	83.333.333	1.000
bilmezse	4	1	1	83.333.333	1.000
bilür	4	1	1	83.333.333	1.000

“bil-“ fiili 169 atasözü içerisinde 5 atasözünde toplam 6 kez geçmiştir.

- “bil-“ fiili geçtiği beş atasözünde 6 kez “kadın” sözcüğü ile, 1 kez “ana” sözcüğü ile, 1 kez ise “karı” sözcüğü ile beraber kullanılmıştır.

Bu fiil söz konusu örneklerde koşul – sonuç, karşılaştırma gibi işlevlerin (“Kadın kadınlığını bilmezse, o kadın kadın olmaz.”, “Kadın var saygı bilir, kadın var saygı bilmez.” yanı sıra farklı anlamlar taşıyan cümle bağlamlarında da yer almıştır:

“*Kadının lütfü, Hüdânın günahı, yılanın ayağı, molların ekmeği, karıncanın gözü görünmez, bilinmez.*”

Bu atasözünde kadının iyilik ihsanına sahip olmasının, Allah'ın günahı olması kadar imkansız olduğu belirtilmektedir. “bilinmez” çekimli yapısından kasıt; bugüne kadar duyulmamıştır ve görülmemiştir, yargısıdır.

“*Ana kıymetin dānā bilir*”

Bu cümlede söz konusu kadının “ana” sıfatı olduğunda, kadının değerinin ne denli arttığı apaçık ortadadır. Öyle ki bu kıymeti anneye bağışlayan kişi “dānā” yani bilirkşi, arif kişi olarak değerlendirilmektedir. Bu atasözleri arasında “kadın” öznesi için tek olumlu örnek diyebileceğimiz örnektir.

“*Kaçıncı karısı olduğunu kendisi de bilmez.*”

Bu atasözünde anlamsal olarak iki ihtimal vardır, diyebiliriz:

- 1- Erkeğin, eşleri ya ölmüş ya da boşanılmıştır. Böylece erkek o kadar kadın ile evlenip boşanmış yahut eşleri ölmüştür ki artık bunun sırasını takip edemeyecek yani bilemeyecek seviyeye gelmiştir. Burada “bilmez” fiilinde mübalağa olabileceği gibi gerçek hayattan da izler taşıması mümkündür.
- 2- Erkek, tek eşli bir şekilde yaşamamaktadır, o denli eşi vardır ki eşlerinin hayatına girme sıralamasını bilmemektedir.

Elbette ki her iki ihtimal de “kadın” öznesini değersizleştirmekte, onu bir meta haline getirmektedir.

“öl-“

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
öldürür	1	1	1	250.000.000	1.000
ölse	1	1	1	250.000.000	1.000
ölürse	1	1	1	250.000.000	1.000
ölürsem	1	1	1	250.000.000	1.000

“öl-“ fiili 169 atasözü içerisinde 3 atasözünde toplam 4 kez geçmiştir.

- “öl-“ fiili geçtiği örneklerde 1 kez “karı” ifadesiyle, 1 kez “avret ve “kızlık” ifadesiyle 1 kez de “dilber “ ifadesiyle beraber kullanılmıştır.

“öl-“ fiili söz konusu örneklerde kadın öznesi öldüğünde çok büyük bir önem arz etmemiştir. Üstelik kadınlığı temsil eden ifadelerden birisi olan “avret” sözcüğü atasözlerinden birinde (Kızlık olsa buğday al avret ölse kız al) yanında kullanılan “kız al” ifadesinden kaynaklı, yaşı daha büyük bir kadın için kullanıldığı aşıkardır. Bu varsayımda yaşı büyük olan kadın, eş öldüğünde matem yahut acı ile ilgili herhangi bir belirti olmaksızın ölümü önemsiz olarak görülmüş üstelik ölümünün ardından ilk düşünülen durum; muhtemelen ölen kadından daha küçük yaşa sahip ve bekaretini kaybetmemiş bir kadına sahip olma düşüncesidir. Kadının ölümünü değersiz gören başka bir atasözünde zıt anlamlı ifadeler kullanılarak kadın öldüğünde ortaya çıkacak olan feveranla, erkek öldüğünde ortaya çıkacak olan feveran kıyaslanmıştır (“Karım ölürse küçük kıyamet, ben ölürsem büyük kıyamet kopacak.”).

Yukarıda örneği verilen iki atasözü de görüldüğü üzere kadın öznesinin ölümüyle ilgili herhangi bir sorumlu kişi ortaya atmamıştır. Lakin konu erkeğin ölümü olunca bu atasözlerindeki son örnekte suçlu kadın olmuştur. Ölümüne sebep olan şey kadının mülayim olmayışdır. Bu noktada yukarıda pek çok başlıkta karşılaştığımız koşul-sonuç durumu burada da karşımıza çıkmaktadır (“Dilber mülayim olmayacak âdem öldürür.”)

“anla-“

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
anlar	1	4	1	1.000.000.000	1.000

“anla-“ fiili 169 atasözü içerisinde 2 atasözünde toplam 4 kez geçmiştir.

- Her iki atasözünde de “anla-“ fiili “kadın” sözcüğü ile beraber kullanılmıştır.

İki atasözü de daha önceki değerlendirmelerde en çok karşımıza çıkan kıyaslama durumu çerçevesinde kadın öznesini kullanarak “anla-“ eylemini başarmak ya da başaramamak durumuna göre atasözleri yapıları oluşmuştur. Her iki atasözünde de bu karşılaştırmayı yapabilmek adına “var” sözcüğü bağlaç işlevi ile tekrarlı bir şekilde kullanılmıştır.

“gör-“

Type	Rank	Freq	Range	NormFreq	NormRange
gör	1	2	1	166.666.667	1.000
görmedüm	4	1	1	83.333.333	1.000

“gör-“ fiili 169 atasözü içerisinde 2 atasözünde toplam 3 kez geçmiştir.

- “gör-“ fiili 2 atasözünde 1 kez “dilber” sözcüğüyle, 1 kez “ana” sözcüğüyle, 1 kez de “kız” sözcüğü ile beraber kullanılmıştır.

○

Örnekler:

- ❖ Az âşık olmadum ben az dilber görmedüm.
- ❖ Anasın gör kızın al, kıyısın gör bezin al.

Kadınlığı Temsil Eden Sözcüklerle En Sık Kullanılan Bağlaç ve Edatlarda Bağlam İçinde Anahtar Kelime (Kwic - Key Word In Context-)

Edatlar

- 169 atasözünün içerisinde; “gibi” edatı 18 kez geçerek en çok kullanılan edat olmuştur. Bu örneklerden bir tanesinde, gibi ek fiil olarak yüklem olarak kullanılmıştır.

Kadın var gül	gibi	kadın var kül	gibi
Kadın var varlığında kız	gibi	kadın var yokluğunda biz	gibi
Kadın var ayna	gibi	kadın var iğne	gibi
Kadın var kaz	gibi	kadın var kız	gibi
Kadın var buz	gibi	kadın var biz	gibi
Kadın ile erkek arasında tabiaten, hilkaten başkalık olduğu	gibi	aklen , fikren, zekâ ve irfanca da farklar vardır.	
Kadınların saygısız sevisizi erkeklerin eşek, esir	gibi	kullanmak isteyenleridir.	
Anasının ak südi	gibi	helâl.	
Kanarya	gibi	dilberdir.	
Kaşı yay	gibi	yüzü ay gibi dilberdir.	
Daima kız	gibi	bezenip duranından, mertlik yığıtlık asla umulmaz.	
Kadın; çiçeğe benzer, eyyam-ı bahar-ı hayatı, bahar çiçeği; eyyam-ı sayf-ı hayatı, eyyam-ı harif çiçeği; eyyam-ı herem hayatı, mevsim-i Kasım -şita- çiçeği	gibidir.		

- “ile” yapısı 4 örnekte edat olarak kullanılırken bu yapının prototipi olan “birle” yapısı tek örnekte edat olarak 2 kez kullanılmıştır.

Kadınlar sır saklamamak	ile	meşhurdur.
Kadın	ile	pehlivanlık olmaz .
At olsun, insan -kadın- olsun yalı -yelesi- kuyruğu, kulağı uzun; gözleri yuvarlak ve süzgül ve güzel; yürüyüşü, duruşu düzgün olsun; kadının uzun saçı, güzel başı; güzel gözü, tatlı sözü, uzun kaşı	ile	yaraşır.
Kadın	ile	çok söyleşen kadın tabiatlı olur.
Kız	birle	küleşme, kısarak birle yarışma.

- “göre” yapısı atasözleri arasında 3 kez geçmiştir. Bu örneklerden ikisinde “göre” edatı ek fiil olarak yüklem göreviyle kullanılmıştır.

Kadın güle benzer, erbabına	göre	açılır , güler.
Kadınlar sır sandığıdır derler; amma kadımına	göredir ,	her sandıkta sır durmaz.
Kadından vefa umma, derler; amma kadımına	göredir .	-

Bağlaçlar

169 atasözünün içerisinde;

- “+dA” bağlacı toplam 12 kez (8 kez ‘a’ lı kullanımı, 4 kez ise ‘e’ li kullanımı olmak üzere) geçerek en çok rastlanan bağlaç olmuştur.

Kadın saçı uzun, akli kısadır derler; amma akli uzun saçı kısaları	da	kadın doğurmuştur.
ardına düşmez. Elinin hamuruyla erkek işine karıştır. Erkek arslan arслан	da ;	dişi arslan arslan değil mi? Kıyamete yakın kadınlar erkeklere
Bir hesaptan bağ bostana, gülistana, mümbit tarlaya benzer; tohumu	da	erkektendir , erkek eker, diker, erkek biçer, mahsulünü erkekler devşirir.
Kadın ile erkek arasında tabiaten, hilkatem başkalk olduğu gibi, aklen, fikren, zekâ ve irfanca	da	farklar vardır.
Kadının “Ayrılaceğım.” diyen itaatsizinden ehil evlat olmaz, olsa	da	hayrı olmaz.
Kadın kocasının cariyesi, koca	da	kadının kul kölesidir.
Kadın nedir?” deyip geçme. Kadın olmasa idi bu dünyada insan	da	olmaz idi. Kadın çuvala benzer. Bir hesaptan bağ bostana,
Kadınlar için hürriyet de vardır, istibdat	da	vardır . Hürriyet; hicap ve hayâ, edep ve saya ile istibdat; dinî millî ahval ve kavaitle müfittir.
Kaçıncı karısı olduğunu kendisi	de	bilmez .
Kadına uyan, nefse uyan ikisi	de	birdir .
Kadınların terbiyelisi solmaz güle benzer, terbiyesizi	de	kopmaz dikene benzer.
Kadın var, kadıncık var. //Âdem var âdemcik	de	var .
Kadınlar için hürriyet	de	vardır , istibdat da vardır. Hürriyet; hicap ve hayâ, edep

- “ve” bağlacı 11 kez geçmiştir.

Kadınları n hicap	ve	hayâli -ehl-i namus-olması ümme	ve	milletin cevher	ve	güher sermayesidir.
At olsun, insan -kadın- olsun yâli -yelesi- kuyruğu, kulağı uzun; gözleri yuvrak	ve	süzgün	ve	güzel ;	ve	yürüyüşü , duruşu düzgün olsun; kadınığ uzun saçı, güzel başı; güzel gözü, tatlı sözü, uzun kaşı ile yaraşır.
Hürriyet; hicap	ve	hayâ	ve	edep ve saya	ve	ile istibdat; dinî millî ahval ve kavaitle müfittir.
Kadınlar seriü 'l- infial	ve	intikal olurlar; lakin bu hâlleri kendilerinde, hissiyatlarının çokluğundan	ve	tecessüsleri-nin devran olmasından ileri gelir.		
Kadın ile erkek arasında tabiatem, hilkatem başkalk olduğu gibi, aklen, fikren, zekâ	ve	irfanca da farklar vardır. Kadın insan tarlasıdır. Kadına aldanmayan,				

- “amma” yapısı 8, “ama” yapısı 1 kez olmak üzere, bu başlık altında 9 örnek mevcuttur.

Kadından vefa umma, derler ;	amma	kadımına göredir.
Kadınlar sır sandığıdır derler ;	amma	kadımına göredir.
Kadın saçı uzun, akli kısadır derler ;	amma	akli uzun saçı kısaları da kadın doğurmuştur.
Kadın	amma	eşsiz , demişler. Hicaplı, hayâli gerek, demişler.

Kadın erkek hep bir **insan**; **amma** **kadın** erkekten sonradır.
 Kadın zayıf akıllı, zayıf **yaratılışlıdır**; **amma** **kadının** yaptığıni erkek yapamaz.
Konuşmalı **amma** **komşunun** karısından kızından bahsetmemeli, demiş.

- “**hem...hem**” bağlacı 2 örnekte 3 kez geçmiştir.

Kadın var **hem** **mal** **hem** **can** arttırır, kadın **var** **hem** **mal** **hem** **can** sattırır.
 Kadının davacısı, kendi huyu **olunca** **hem** **huyundan** geçer **hem** **suyundan** geçer.

- “**bile**” yapısı 3 örnekte bağlaç olarak kullanılmıştır.

Kadınsız evde **kadı** **bile** **oturmamış**.
 Ata binmeği **kadın** **bile** **sever**.
 Kadın erkek, erkek kadın yerini tutamaz, **tutsa** **bile** **yaraşmaz**, sınaşmaz.

- “**ki**” bağlacının geçtiği 3 örnek tespit edilmiştir.

Emr-i hilkat **icabıdır** **ki** **kadın** kadınlığını, erkek erkekliğini bilmek, görmek gerekir.
 Karı karı, **şükret** **ki** **oğlum** bulundu başka çocuk olsaydı daha fenasını yapacaktım.
 Dilber **odur** **ki** **şefkat** éde mübtelâsına.

- “**ne...ne**” bağlacı 2 örnekte geçmiştir;

Kadın **var** **ne** **cana** bakar **ne** **mala** bakar.
 Kadın var sözden sazdan anlar, kadın **var** **ne** **sözden** **ne** **sazdan** anlar.

Değerlendirme ve Sonuç

İstatistiksel Değerlendirme

Kadınlığı Temsil Eden Sözcüklerin Yüzdelik Dağılımı

Kadın: 133 kez kullanılmış, tüm ifadelerin %69,6’sını oluşturmuştur.
 Kız: 11 kez kullanılmış, oranı %6,5.
 Karı: 10 kez kullanılmış, oranı %5,9.
 Dilber: 4 kez kullanılmış, oranı %2,4.
 Ana: 2 kez kullanılmış, oranı %1,2.
 Diğer ifadeler ("dişi," "zen," "avrat" gibi): Toplam 9 kez, oranı %5,3.

Genel Sözcük Sıklık Listesi Değerlendirmesi

Bu çalışmada, toplamda 169 atasözü incelenmiş, Antconc yazılımı aracılığıyla bu atasözlerinde var olan sözcüklerin sıklık listesinin var olduğu bir tablo oluşturulmuştur. Bu tablonun nihai sonucuna göre seçili atasözlerinde en çok geçen ilk 3 sözcük şu şekildedir:

1- “kadın”

“kadın” sözcüğü seçili atasözlerinde bu yalın haliyle toplam 133 kez geçerek genel kelime sıklığı listesinde ilk sıraya yerleşmiştir.

2- “var”

İncelemelerde en çok bahsettiğimiz “var” sözcüğü var olduğu örneklerin çoğunda “var...var” tekrarlı yapısı ile bağlaç işlevi kazanarak genellikle kadınlar arasında bir karşılaştırmaya sebep olmuştur. Bu karşılaştırma ortaya iki kadın profili koymuştur; iyi kadın – kötü kadın.

3- “erkek”

Bir diğer cinsiyet olan “erkek” öznesi kadınlık ifadelerinin araştırıldığı bu çalışmada en çok kullanılan üçüncü sözcük olmuştur ve üç kategori çevresinde anlamsal olarak sınıflandırılmıştır:

- Kadın ve Erkeğin Birbirlerine Mecburiyetini Vurgulayan ve Farklı Sorumlulukları Olduğunu Dile Getiren Atasözleri
- Kadın’ın tabiat, zeka, yetenek, din, sosyal hayat gibi çoğu alanda erkekten daha yetersiz ve daha alt tabakada ve tehlikeli, aldanılmaması gereken bir cinsiyet olduğunu vurgulayan atasözleri

c) Kadın - erkek eşitliği konusunda ikilemde kalan ve çelişen atasözleri

Genel Eş Dizimlilik Listesinin Değerlendirilmesi

Genel eş dizimlilik tablosunda en fazla bir arada olan 3 ikili şunlardır:

- 1- “kadın var” : 66 kez geçmiş
- 2- “gibi kadın” : 9 kez geçmiş
- 3- “bakar kadın” : 5 kez geçmiş

Bu üç eş dizimliliği değerlendirecek olursak ilk başlığı oluşturan “kadın var” eş dizimliliği yukarıda “var” sözcüğünü değerlendirirken ifade edildiği gibi örneklerin neredeyse tamamında bir karşılaştırma cümlesi oluşturmuştur. Bu karşılaştırmalar genellikle kadın ve kadın arasında olup “iyi kadın- kötü kadın” profili oluşturup kadının sahip olması gereken özellikler ve sahip olmaması gereken özellikler belirtilmiştir. İkinci başlığı oluşturan “gibi kadın” ifadesinde ise kadın iyi ve kötü yönleriyle belirli nedenlerle bazı kavramlara benzetilmiştir. Üçüncü başlığı oluşturan “bakar kadın” eş dizimliliği, kadının, eşinin parasında gözü olup olmadığı esasına dayanan karşılaştırmalar yapmıştır.

Kadınlık İfadeleriyle Kullanılan İsimlerin İstatistiksel Değerlendirilmesi

Kadınlık İfadeleri İle En Çok Kullanılan 3 İsmi Listesi:

- 1- “var” : Çekimli halleriyle beraber toplam 77 kez geçmiş.
- 2- “erkek” : Çekimli halleriyle beraber toplam 37 kez geçmiş.
- 3- “gerek” : Çekimli halleriyle beraber toplam 13 kez geçmiş.

Kadınlık İfadeleriyle Kullanılan Fiillerin İstatistiksel Değerlendirmesi

Kadınlık İfadeleri İle En Çok Kullanılan 3 Fiilin Listesi:

- 1- “ol-“ : Fiil 169 atasözü içerisinde toplam 49 kez geçerek seçili atasözlerinde en çok geçen fiil olmuştur. “ol-“ fiilinin 21’i olumsuzluk eki ile kullanılırken, 28’inde biçim olarak herhangi bir olumsuzluk yoktur.

“ol-“ fiilinin bulunduğu örneklerinin genelini anlamsal olarak değerlendirecek olursak : Genelinde ya kadınların olması veya olmaması gereken profil çizilmiş ve kadınlar uyarılmış ya da kadınlar hususunda dikkat edilmesi gereken durumlara karşı erkekler uyarılmıştır. Bu uyarılar bazen birinci kişi ağzından direkt kadına karşı tehdit olarak bazen de üçüncü bir kişi tarafından hem kadına hem de erkeğe karşı bir uyarı niteliğinde yer almaktadır.

- 2- “benze-“ : Fiil gövdesi 169 atasözü içerisinde 10 atasözünde toplam 13 kez geçmiştir. Atasözlerinin tamamı “kadın” sözcüğüyle beraber kullanılmıştır.

- 3- “de-“ : de-“ fiili 169 atasözü 8 atasözü içerisinde toplam 10 kez geçmiştir.

Altı örnekte “kadın” sözcüğü ile, bir örnekte “kız” ve “karı” sözcükleri ile kullanılmıştır.

Kadınlık İfadeleriyle Kullanılan Edat ve Bağlaçların İstatistiksel Değerlendirmesi

Edatlar ve bağlaçlar, özellikle kadınlık bağlamında toplumsal rollerin veya özelliklerin karşılaştırılmasında sıkça kullanıldığı tespit edilmiştir.

- o "gibi": 18 kez geçmiştir (%13,2). Örneğin: Kadın var ayna gibi, kadın var iğne gibi.
- o "ile": 4 kez geçmiştir (%2,9). Örneğin: Kadın ile pehlivanlık olmaz.
- o "göre": 3 kez geçmiştir (%2,2). Örneğin: Kadın güle benzer, erbabına göre açılır.
- o "+dA" bağlacı: 12 kez kullanılmıştır (%8,8). Örneğin: Kadın var, kadıncık var; adam var, adamcık da var.

Kadınlık Sözcüklerinin Anlamsal Bağlamda Kullanımı

Kadınlık sözcükleri, genellikle toplumun cinsiyet rolleriyle uyumlu ifadeler ve eylemlerle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamları çoğunluğuna göre 3 başlık altında toplayabiliriz:

- Kadının olumlu veya olumsuz davranışlarının karşılaştırma yaparak vurgulandığı bağlamlar: Atasözlerinin konularının çoğunluğunu bu başlık oluşturmaktadır. Kadının görevleri söz konusu atasözlerinde en önemli kısımdır. Toplum tarafından kadından beklenen fiziksel, davranışsal özellikler vardır. Kadın bu beklentilere uyduğunda toplumun onayını kazanmaktadır. Lakin uymadığında toplum tarafından ayıplanmakta ve eksik görülmektedir. Atasözlerine hakim olan yöntemin karşılaştırma olması belki de toplumun bu iki ayrı rolü benimseme ve benimsememe hususunda keskin çizgisinden kaynaklanıyor olabileceği düşünülebilir.
- Kadının erkekle kıyaslandığı veya erkeğin üstün olduğu bağlamlar: Bu başlık atasözlerinde ağırlıklı olarak görülmektedir. Bu atasözlerine göre kadın gerek yaradılış gerek nefis gerekse akıl olarak erkekten düşük bir konumdadır. Bu konumu net bir şekilde gösterebilmek için toplum belirli sıfatlar, yakıştırmalar kullanarak anlamı güçlendirmeye çalışmıştır.
- Kadının evi düzenleyen, evi yuva yapan bir figür olarak tanımlandığı, dolayısıyla diğer başlıklara göre daha olumlu olarak anıldığı bağlamlar: Bu atasözlerinde kadın eşsiz bir varlık olarak görülmekte, evi yuva yapan kişi olarak tanımlanmaktadır.

Kaynaklar

- Alemdar, E. (2018). Kaynaktan Eğitime Atasözleri ve Deyimler Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası (1.-538. Sayfalar). *Doktora Tezi*. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/ulusaltezmerkezi/>. Tez No. 534960.
- Çetin, E. (2023). Osmanlı Dönemine Ait Bazı Gramerlerde ve Derlemelerde Kayıtlı Atasözlerinde Sayı Adları. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2136-2156.
- Dona, G. B. *Raccolta curiosissima d'adaggi turcheschi trasportati dal proprio idioma nell'italiano, e latino dalli giovani di lingua sotto il bailaggio in Costantinopoli dell'illustriss. & eccell. Sig. Gio. Battista Donado.* Per Andrea Poletti all'italia. Fink, L. M. (1879). *Türkischer dragoman...: Grammatik phrasensammlung und wörterbuch der türkischen sprache; ein vademecum für reisende im Orient, sowie zum gebrauch für den unterricht...* Brockhaus.
- Fleischer, H. F. (1853). *Der vollkommene und schnelle türkische gelbstlehrer*. AA Wenedikt.
- HENGİRMEN, M. Pendname by Güvahi, Ankara, 1983. *Kültür ve Turizm Bakanlığı Publ*, (549), 283.
- Jaubert, A. (1833). *Eléments de la grammaire turque*.
- Küçük, İ. (2014). Ali Emîri Efendi'nin Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye'si [Metin-çeviri-açıklamalar-dizin]. *Doktora Tezi*. YÖK Ulusal Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/ulusaltezmerkezi/>. Tez No. 615549.
- Laurence, A. (2022). Antconc (Version 4.2. 0). *Computer Software*. Tokyo, Japan: Waseda University. [https://www.Laurenceanthony.Net/software/antconc/\(accessed January 10, 2023\)](https://www.Laurenceanthony.Net/software/antconc/(accessed January 10, 2023)).
- Özkan, B., Tahiroğlu, B. T., & Özkan, A. E. (Eds.). (2014). *Türkçe üzerine derlem dilbilim uygulamaları*. Karahan Kitabevi.
- Piquéré, P. J. (1870). *Grammatik der tuerkisch-osmanischen Umgangssprache*. Albert A. Wenedikt.
- Şinasi, İ. (1885). *Durub-i emsâl-i Osmaniye: 4004 aded emsâli havidir*. Matbaa-yi Ebüzziya.
- Tahiroğlu, B. T. (2010). Derlem, Bilgisayar Destekli Sözlük Bilimi, Eş Dizimlilik ve Otomatik Terim Çıkarımı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 58(1), 183-197.
- Wickerhauser, M. (1853). *Wegweiser zum Verständniss der türkischen Sprache: eine deutsch-türkische Chrestomathie*. Kaiserlich-Königliche Hof-und Staatsdruckerei.

Türk Atasözlerinde Karınca İmgesi

Merve Şahin*

Giriş

Atasözleri, halkın yüzyıllar boyunca biriktirdiği tecrübelerini, değerlerini ve kültürel normlarını yansıtan önemli sözlü edebiyat ürünleridir. “Her dilde atasözleri ve deyimler vardır. Toplumbilim, ruhbilim, eğitim, ekonomi, felsefe, tarih, ahlak, folklor... gibi birçok konuları ilgilendiren ve birçok yönlerden inceleme konusu edilmeye değer olan bu ulusal varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından pek önemli dil yapılarıdır” (Aksoy,1993, s.131). Özkul Çobanoğlu, atasözlerini toplum hayatındaki düzen içinde, toplumun yaşam kılavuzu olan sosyal ve kültürel ilkeler olarak görmektedir (Çobanoğlu, 2004, s. 1).

Hayvan adları, Türk atasözlerinde sıkça kullanılan ve toplumsal değerleri simgeleyen güçlü imgeler olarak dikkat çeker. Türk kültüründe hayvanların, toplumsal ve bireysel özellikleri betimlemede bir araç olarak kullanıldığı gözlemlenir. Tabiat ile iç içe yaşamış, zengin bir kültüre sahip Türk milletinin, edebiyatında, folklorunda, sosyal ve ekonomik hayatında “hayvanların, hayvan kültürünün”, ayrıcalıklı bir yeri vardır. (Doğan,2001, s.615). Karınca ise özellikle çalışkanlık, sabır, dayanışma, azim ve düzen gibi değerlere atıfta bulunan bir metafor olarak öne çıkmıştır. Bu yönüyle karınca, Türk toplumunun değerler dünyasını ve bireysel davranış normlarını anlamada önemli bir anahtar sunmaktadır. Bu çalışma, karınca imgesi üzerinden Türk toplumunun bu değerlere bakışını, atasözlerinde bu imgelerin nasıl işlendiğini ve toplumsal bellekte nasıl bir yer tuttuğunu incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, karıncanın farklı dönemlerde ve coğrafyalarda Türk kültürüne yansıma biçimlerini ortaya koyarak, atasözleri aracılığıyla değer aktarımının sürekliliği ve değişimini analiz etmeyi hedeflemektedir.

Problem

Atasözlerinde yer alan hayvan adları, toplumların bu hayvanlara yükledikleri sembolik anlamlarla ve yaşadıkları coğrafyada karşılaştıkları hayvan türleriyle ilişkilidir. Bu durum hem toplumların kültürel varlığını hem de çevreyle olan bağlarını yansıtmaya açısından önemlidir. Çalışmada, özellikle karınca imgesinin neden önemli bir sembol olarak kullanıldığı, bu imgenin toplumsal ve bireysel değerlerle nasıl bir bağ kurduğu sorgulanmıştır. Ayrıca karınca imgesinin farklı anlam bağlamlarında nasıl çeşitlendiği ve kültürel normların bu imge üzerinde nasıl aktarıldığı araştırılmıştır.

Yöntem

Bu çalışma, Yükseköğretim Kurulu’nun (YÖK) Araştırma Üniversiteleri Destekleme Programı (ADEP) kapsamında desteklenen ve Çukurova Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Engin Çetin yürütücülüğünde gerçekleştirilen *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Atasözleri Projesi*’nin (OATAP) sunduğu kapsamlı veri tabanına dayanılarak hazırlanmıştır.

Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Atasözleri Projesi, Orta Asya’dan günümüze kadar uzanan Türk atasözlerini derleyerek, Türk kültürünün sözlü mirasını kapsamlı bir şekilde belgelemeyi amaçlayan çok yönlü bir araştırma projesidir. 15.09.2022’de başlayan projenin 15.09.2025 tarihinde tamamlanması planlanmaktadır.

Çalışmanın veri tabanı, yalnızca OATAP’ın sunduğu verilerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda *Türk Atasözleri Sözlüğü* (TAS) ve Türk Dil Kurumu’nun çevrimiçi *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (ADS) gibi kapsamlı derlemelerin bütünlüklü taranmasını da içermektedir.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, msahin098@gmail.com, ORCID: 0009-0001-0965-062X.

Çalışmanın hayvan adlarına odaklanma gerekçesi, Türk kültürünün doğayla ve özellikle hayvanlarla olan yakın ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Türklerin doğayla iç içe yaşamış olması, onların hayvanları yalnızca fiziksel varlıklar olarak değil, aynı zamanda sembolik anlamlar taşıyan kültürel figürler olarak görmelerine yol açmıştır. Türk atasözlerinde yer alan hayvan imgeleri, halkın yaşam tecrübelerini ve toplumsal değerlerini aktarırken doğayla olan bağlarını da yansıtır.

Karınca, hayvan imgeleri arasında özellikle seçilmiştir çünkü çalışkanlık, azim, sabır ve dürüstlük gibi erdemlerin güçlü bir sembolü olarak öne çıkar. Türk atasözlerinde sıkça kullanılan bu imge, hem bireysel hem de toplumsal erdemlerin aktarılmasında etkili bir araçtır. Ancak çalışmada yalnızca karınca değil, benzer şekilde çalışkanlık ve üretkenlikle ilişkilendirilen arı ile olan anlam farklılıklarına da değinilmiştir.

Arı imgesi, daha çok bireysel çaba ve somut sonuçlarla (örneğin bal üretimi ve bolluk) ilişkilendirilirken, karınca imgesi uzun vadeli azim, kolektif çaba ve toplumsal dayanışma gibi değerleri temsil eder. Bu bağlamda, karınca ve arı imgeleri, süreç ve sonuç odaklılık gibi farklı yönlerden analiz edilmiştir. Çalışmada izlenen yöntem şu adımlardan oluşmaktadır:

Veri Toplama

- OATAP'tan sağlanan atasözü derlemleri, tarihsel ve bölgesel kaynaklardan alınmıştır. Atasözlerinin anlam katmanları, toplumsal ve bireysel bağlamdaki işlevlerini anlamak için derinlemesine incelenmiştir.
- Kullanılan kaynaklar, Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı atasözleri sözlükleri ve projeye katkıda bulunan diğer yazılı metinlerden oluşmaktadır.

Veri Analizi

- Atasözleri, semantik analiz yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Her bir atasözünde yer alan karınca imgesinin anlamı, bağlamı ve taşıdığı kültürel mesajlar belirlenmiştir.
- Analiz sırasında karınca imgeli atasözleri sınıflandırılmış, erdemlerle ilişkilendirilen kavramlar tematik başlıklar altında ele alınmıştır (örneğin, çalışkanlık, sabır, dürüstlük).

Tarihsel ve Bölgesel Farklılıkların Değerlendirilmesi

- Karınca imgeli atasözlerinin zaman ve mekâna göre değişen anlamları, tarihsel metinlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu süreçte Anadolu'dan ve Orta Asya'dan gelen farklı atasözleri örnekleri değerlendirilmiştir.

Sonuçların Sistematik Sunumu

- Analiz edilen atasözleri bulgular bölümünde sıralanmış, her bir imge tematik başlıklar altında açıklanmıştır. Bulguların sistematik bir şekilde sunulması, çalışmanın daha açık ve anlaşılır olmasını sağlamıştır.

Bu yöntem, karınca imgesinin hem bireysel hem de toplumsal bağlamdaki işlevini ortaya koymaya olanak tanımıştır. Aynı zamanda, arı gibi benzer hayvan imgesiyle yapılan karşılaştırmalar, kültürel sembolizm açısından anlam katmanlarını daha iyi kavramaya imkân sağlamıştır.

Bulgular

Atasözleri, genellikle kısa ve özlü ifadelerle derin anlamlar taşır ve nesilden nesile aktarılır. Atasözlerinde kullanılan imgeler, toplumun doğayla, hayvanlarla ve insan ilişkileriyle olan etkileşimlerini de gözler önüne serer. Bu bağlamda, karınca imgesi, Türk atasözlerinde derin anlamlar taşıyan bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır.

TDK *Türkçe Sözlük'te*, karınca adı “Zar kanatlılardan, toplu olarak yaşayan, yuvaları toprağın altında olan ve birçok türü bulunan böceklerin genel adı (Formica)” olarak tanımlanmıştır (2011, s. 1329). Karıncalar da insanlar gibi toplum hayatına sahiptirler.

Karınca, Türk atasözlerinde sıkça kullanılan ve güçlü anlamlar taşıyan bir sembol olarak ön plana çıkmaktadır. Çalışkanlık, dayanışma, kolektif çaba, tasarruf, zararsızlık, dürüstlük, sabır, azim ve

bereket gibi erdemleri simgeleyen karınca, hem bireysel hem de toplumsal değerlere ayna tutan bir imgedir. Halk inanışlarında karınca, mütevazı ancak etkili bir figür olarak önemli bir yer tutmaktadır. Bu özellikleriyle karınca, hem geçmişten günümüze kültürel kodları yansıtan bir unsur hem de bireylere rehberlik eden sembolik bir öge olarak değerlendirilir.

Türk kültüründe hayvan imgelerinin derin sembolik anlamları vardır; karınca da çalışkanlığı ve toplumsal dayanışmayı temsil eder. İslam kültüründe karınca, dayanıklılık ve sorumluluk gibi erdemleri simgeleyen bir metafor olarak önemli bir yer tutar. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın karınca kıssası, bu imgeyi güzel bir şekilde yansıtır. Kanuni, Topkapı Sarayı'nın bahçesindeki meyve ağaçlarına zarar veren karıncaları yok edip etmeme konusunda Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'ye sorar. Kanuni, sorusunu;

“Dırahta ger ziyan etse karınca

Günâhı var mıdır ânı karınca?” şeklinde sorar.

Ebussuud Efendi ise,

“Yarın Hakk'ın dîvânına varınca

Süleyman'dan hakkın alır karınca.” diyerek, her canlının hakkının korunması gerektiğine dikkat çeker. Bu kıssa, canlılara karşı merhamet ve adalet değerlerini simgeler ve karınca imgesinin Türk kültüründeki derin anlamını pekiştirir.

Karınca imgesi, yalnızca çalışkanlıkla değil, aynı zamanda tasarruflu ve geleceğe yönelik planlama anlamıyla da kullanılabilir. Kış için yiyecek depolayan karıncalar, insanlara geleceğe yönelik hazırlıklı olma davranışını öğretir. *Karınca kışlığını yazdan tedarik eder* atasözünde bu anlam açıkça görülmektedir. Bu sembolik anlamlar, atasözlerinde sıklıkla yer almakta ve bireylere yaşamları boyunca rehberlik etmektedir. Bir diğer örnek olarak, *Karınca gibi çalışmak* ifadesi de, bireylerin zorluklara rağmen yılmadan çaba göstermelerini öğütler. Karınca burada, doğadaki zorlu koşullara rağmen sürekli hareket halinde olan ve çalışmaya devam eden bir figür olarak sembolize edilmiştir.

Atasözlerinde karınca imgesinin sık sık yer alması, Türk toplumunun çalışma ahlakını, azmini ve sabrını vurgular. *Karınca kararınca, herkes elinden geleni yapar* atasözü, azim ve kararlılıkla hedeflere ulaşabileceğini gösterir. Bu tür ifadeler, bireylere çalışkanlık, sabır ve azimle bütünleşmeyi öğretir. Karınca, bu açıdan toplumsal değerlerin aktarılmasında bir rol model olarak kullanılır.

Türk kültüründe karınca, küçük ama gayretli, çalışkan ve disiplinli bir canlı olarak büyük değer görmektedir. Bu özellikleriyle karınca, atasözlerinde olumlu nitelikleri simgelemek için kullanılmıştır. Karıncanın bu sembolik anlamı, atasözleri aracılığıyla bireylere önemli mesajlar iletilmesine olanak tanır. Karınca imgesinin yaygın olarak kullanılması, toplumun çalışma etiğine, sabra ve azme verdiği önemi gözler önüne sermektedir. Bu nedenle, atasözlerinde karınca imgesi, bireylere çalışkan olmayı, sabırla ve azimle hedeflerine ulaşmayı öğütlemek için kullanılmaktadır.

Aşağıda *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*nden, TDK çevrimiçi *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*'nden ve *Türk Atasözleri Sözlüğü*'nden derlenen karınca imgeli atasözleri anlamlarıyla birlikte verilmiştir:

1.Çok karınca deveyi öldürür. (TAS s.199)

Birlikte hareket edenler çok güçlü ve yenilmesi zor bir kişiyi yenebilir üstesinden gelinmesi zor sorunların üstesinden gelebilirler.

2.Devenin ayağı altında karınca ezilmez. (TAS s.213)

Yüksek makamlarda olan veya zengin olan kişiler arasında iyi özelliklere sahip, dürüst kişiler kendinden güçsüzlere haksızlık etmezler.

3.Düşmanın karınca ise de hor bakma. (TDK)

Düşmanın ne kadar güçsüz olursa olsun dikkat et, uyanık ol.

4.Düşmanın karınca ise de hor bakma. (ADS)

Düşmanın senden ne denli güçsüz olursa olsun, önem vermemezlik etme, tetikte bulun. Böyle bir düşman, kayıtsızlığından yararlanır; zayıf yanını bulup seni alt edebilir.

5.Düşmanın karınca ise de hor bakma. (TAS s.225)

Düşmanın senden ne denli güçsüz olursa olsun önem vermemezlik etme, tetikte ol. Düşman her an senin kayıtsızlığından yararlanır, zayıf yanını bulup seni alt edebilir.

6.Düşmanın karınca olsa kendini merdane tut. (TDK)

Düşmanın ne kadar güçsüz olursa olsun dikkat et, uyanık ol.

7.Düşmanın karınca olsa kendini merdane tut. (TAS s.225)

Düşmanın senden ne denli güçsüz olursa olsun önem vermemezlik etme, tetikte ol. Düşman her an senin kayıtsızlığından yararlanır, zayıf yanını bulup seni alt edebilir.

8.Hasmın karınca ise hor bakma. (TAS s.278)

İnsan yardımsever ve şefkatli olmalıdır. Kendisinden küçük ve âciz kimselere yardım elini uzatmalı, onları küçümsememelidir.

9.Hasmın karıncaysa da er gibi tepren. (TAS s.278)

İnsan yardımsever ve şefkatli olmalıdır. Kendisinden küçük ve âciz kimselere yardım elini uzatmalı, onları küçümsememelidir.

10.Hasmın karıncaysa da kendini merdane bil. (TAS s.278)

İnsan yardımsever ve şefkatli olmalıdır. Kendisinden küçük ve âciz kimselere yardım elini uzatmalı, onları küçümsememelidir.

11.Kanatlanan karıncanın ölümü yakındır. (TAS s.339)

1.Yeterince bilgi ve deneyime sahip olmadan bulunduğu mevkiden daha yükseklerini isteyenler ellerindeki mevcut durumu da kaybedebilirler. 2.Kişi durumunun gereklerine aykırı davranışlarda bulunursa artık onun için kötü günler geliyor demektir.

12.Karınca, zevali gelince kanatlanır. (TDK)

Kişi durumunun gereklerine aykırı taşkınlıklarda bulunursa artık düşecek demektir.

13.Karınca(-nın) zevali gelince kanatlanır. (ADS)

Kişi, layık olmadığı aşamaya yükselir, ya da durumunun gereklerine aykırı taşkınlıklarda bulunursa artık düşecek demektir.

14.Karıncadan ibret al, yazdan kışı karşılar. (TDK)

Kişi çalışıp kazanabildiği zamanı boş geçirmemeli, çalışamayacağı günler için geçimini sağlayacak varlık edinmelidir.

15.Karıncadan ibret al, yazdan kışı karşılar. (ADS)

Kişi çalışıp kazanabildiği zamanı boş geçirmemeli, çalışamayacağı günler için geçimini sağlayacak varlık edinmelidir.

16.Karıncadan ibret al, yazdan kışı karşıla. (TAS s.347)

Kişi çalışıp kazanabileceği zamanı çok iyi değerlendirmeli, çalışamayacağı günler için geçimini sağlayacak birikimde bulunmalıdır.

17.Kadı ekmeğini karınca yemez. (ADS)

Yargıcın malına kimse dokunmaz. (İki nedenle:1-Suçluyu o yargılayacaktır. Kr. Davacın Kadı olursa yardımcın Allah olsun.2-Kadılar rüşvet almak, haram yemek, zulmetmekle ünlüdür. Mallarına, ekmeklerine çok haram ve gözyaşı karışmıştır. Böyle bir ekmeği karınca bile pis sayar, zehirli bulur.)

18.Kadı ekmeğini karınca /bile/ yemez. (TAS s.334)

Kadılar hakkın ve kanunun temsilcisi olduğu için kimse onun malına kötü gözle bakamaz. Sonucun kötü olacağını bilir.

19.Karınca kanatlanınca kendini serçe oldum sanır. (TAS s.346)

Beklenmedik bir anda makam ve mevki sahibi olan, kendisine aşırı yetki verilen veya eline bol para geçen bir kimse birden bire değişir. Büyüklük taslamaya başlar. Yakınındaki insanları tanımaz, onlara yardım etmez duruma gelir.

20.Karınca kanatlanınca serçe oldum sanır. (ADS)

Eline geçici ve önemsiz bir güç geçen kişi, sürekli güçlü oldum sanır. Beklenmedik bir anda makam ve mevki sahibi olan, kendisinden şikayetçi verilen veya eline bol para geçen bir kimse birdenbire değişir. Büyüklük taslamaya başlar. Yakınındaki insanları tanımaz, onlara yardım etmez duruma gelir.

21.Karınca kanatlanmış, kendini kartal sanmış. (TAS s.346)

Beklenmedik bir anda makam ve mevki sahibi olan, kendisinden şikayetçi verilen veya eline bol para geçen bir kimse birdenbire değişir. Büyüklük taslamaya başlar. Yakınındaki insanları tanımaz, onlara yardım etmez duruma gelir.

22.Karınca kararınca. (TDK)

Az da olsa, elinden geldiği kadar; karınca kadarınca, karınca kaderince.

23.Karınca lanesinde Süleymandır. (TAS s.346)

En güçsüz bir canlı bile kendi yurdunda, yuvasında, evinde Hz. Süleyman kadar güçlüdür.

24.Karınca zevali gelince kanatlanır. (TAS s.346)

1. Yeterince bilgi ve deneyime sahip olmadan bulunduğu mevkiden daha yükseklerini isteyenler ellerindeki mevcut durumu da kaybedebilirler. 2. Kişi durumunun gereklerine aykırı davranışlarda bulunursa artık onun için kötü günler geliyor demektir.

25.Süleyman anıldıkça karınca da anılır. (TAS s.443)

Bir olaydan söz edilince mutlaka o olayın içinde yer alan kimselerden de söz edilir.

26.Süleyman isen dahi karıncanın ahından sakın. (TAS s.443)

İnsan çok güçlü biri de olsa kendisinden çok çok güçsüz olan birinin bedduasını almaktan kaçınmalıdır.

Çalışkanlık ve Bereket

Çalışkanlık, birçok kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de büyük bir erdem olarak kabul edilir. Karınca, küçük ama azimli bir hayvan olarak, çalışkanlığın en güzel örneklerinden birini temsil eder. Kış için yiyecek depolayan karıncalar, insanlara geleceğe yönelik planlar yapmanın önemini öğütlemek için kullanılmıştır. Örneğin, *Karıncadan ibret al, yazdan kışı karşılar* atasözü, çalışmanın, çalışkanlığın ve geleceği düşünerek hareket etmenin gerekliliğini vurgular.

Çalışkan bir hayvan olan karıncanın, geldiği eve bereket getirdiğine inanılır ve asla ona zarar verilmez. Evlerde karınca duası bulundurmamak da yine bereket dileğinin sembolüdür. Anadolu’da karıncanın bolluk ve bereket simgesi oluşuyla ilgili pek çok inanış mevcuttur. (Şenesen, 2011, s.219)

Karınca, çalışkanlık ve disiplinin sembolü olarak, toplumun bu değerlere ne kadar önem verdiğini gösterir. Karınca imgesi kullanılan atasözleri, bireylere ve topluma çalışkan olmanın, düzenli ve disiplinli bir yaşam sürmenin ne kadar önemli olduğunu öğretmeyi amaçlar. Karınca gibi çalışmak, sadece bireysel başarı için değil, aynı zamanda toplumsal refah için de gereklidir. Bu bağlamda, Türk kültüründe karıncanın çalışkanlık ve bereketle ilişkilendirildiğini gösteren pek çok atasözü bulunmaktadır. Bu anlam kategorisiyle ilgili OATAP veri tabanından derlenen atasözleri aşağıda verilmiştir:

Nemiz var size layık kabul eylen fakirane çekirge bütün getirmiş karıncalar Sülemene. – 17.yy - Della Letteraturade ‘Turchi’ (DT)

Karınca karārınca. -18.yy - -Proverbiorum Turcicorum Centuria I-IV & Proverbia Turcica Quadraginta (PTC- PTQ)

Karınca kadrince. - 19.yy - Osmanische Sprichvörter (OS)

Karun gibi maldar olmaktan karınca gibi hâldar olmak yeğdir. - 20.yy - (ASM)

Karınca gibi çalışmalı, karınca gibi yemeli. - 20.yy - (ASM)

Karınca gibi çalış, karınca gibi ye. - 20.yy - (ASM)

Karınca gibi gayretli adamdır. - 20.yy - (ASM)

Karınca gibi itaatli askerdir. - 20.yy - (ASM)

Karınca kışlığını yazdan tedarik eder. - 20.yy - (ASM)

Karınca kadar hâli var. - 20.yy - (ASM)

Karınca değerince (hâlince) çalışmak gerek. - 20.yy - (ASM)

Tasarruf

Türk kültüründe tasarruf, kaynakları verimli kullanmanın ve geleceğe hazırlıklı olmanın önemi vurgulanır. Karınca, kış için yiyecek depolayarak tasarrufun güzel bir örneğini sunar. Bu davranış, insanlara, ihtiyaç anında kullanmak üzere bugünden plan yapmayı ve elindekini dikkatli bir şekilde kullanmayı öğretir. *Karıncadan ibret al, yazdan kışı karşılar* atasözü de hem çalışkanlığın ve geleceği düşünerek hareket etmenin hem de elindekini verimli kullanarak tasarruf etmenin önemini vurgulamaktadır. Bu anlam kategorisiyle ilgili OATAP veri tabanından derlenen atasözleri aşağıda verilmiştir:

Karıncadan ibret al, kışı yazdan karşılar. - 20.yy - (ASM)

Karıncadan ibret alan kışı yazdan karşılar. - 20.yy - (ASM)

Karınca gibi çalışmalı, karınca gibi yemeli. - 20.yy - (ASM)

Karınca gibi çalış, karınca gibi ye. - 20.yy - (ASM)

Karınca gibi taşıdı aldılar. - 20.yy - (ASM)

Karıncadan ibret al, yarını bugünden düşün, kışı yazdan karşıla. - 20.yy - (ASM)

Sabır ve Azim

Türk kültüründe sabır ve azim, zorlukların üstesinden gelmenin ve başarıya ulaşmanın önemli unsurları olarak kabul edilir. Türk atasözlerinde de küçük ama sürekli çabaların büyük sonuçlar doğuracağı sıkça vurgulanır. Karıncanın sürekli ve sabırlı çalışması, topluma sabır ve azmin önemini gösterir. *Karınca kararınca* atasözünde olduğu gibi, küçük ve sürekli çabaların büyük sonuçlar doğuracağına olan inanç, toplumsal dayanıklılığı artırır. Sabırlı ve azimli olmak, zorluklar karşısında yılmadan çalışmak, toplumsal başarı için kritik bir öneme sahiptir. Bu anlam kategorisiyle ilgili OATAP veri tabanından derlenen atasözleri aşağıda verilmiştir:

Hâlli hâlince, karınca miktarınca. - 19.yy - Atalar Sözü Mecmuası (ASM)

Karınca kadarınca. - 20.yy - (ASM)

Karınca miktarınca herkes de -kişi de- hâlli hâlince iş görür. - 20.yy - (ASM)

Karınca hâlince iş görür. - 20.yy - (ASM)

Dürüstlük ve Zararsızlık

Türk kültüründe dürüstlük ve zararsızlık, bireylerin ve toplumun huzurlu bir yaşam sürmesi için temel değerler arasında yer alır. Karınca, hem kimseye zarar vermeyen hem de başkasının emeğine dokunmayan bir canlı olarak bu değerlerin sembolü kabul edilir. Karınca yuvasını bozmamak ya da karıncayı incitmek gibi öğütlerle, insanlara en küçük canlıya bile zarar vermemeleri gerektiği hatırlatılır. Bu anlayış, bireylerin sadece kendi çıkarlarını değil, başkalarının haklarını da gözetmeleri gerektiğini öğretir. *Karınca yuvasını yıkmaz, başkasınınkini de yakmaz ve Karıncayı bile incitmez* atasözleri, dürüstlük ve zararsızlık değerlerini yansıtır. Topluma, dürüst ve zarar vermeyen bireylerin önemini vurgular. Bu değerler, toplumsal güvenin ve sosyal barışın temelini oluşturur. Bu anlam kategorisiyle ilgili OATAP veri tabanından alınan atasözleri aşağıda verilmiştir:

Kadı etmeğin karınca yemez. -15.yy - Kitâb-ı Atalar (KA)

Karıncaya basmaz adamdır. -20.yy - (ASM)

Karınca da olsa can taşır. - 20.yy - (ASM)

Karınca soyunu, huyunu bozmaz başka mahluklar gibi azmaz. - 20.yy - (ASM)

Dayanışma ve Kolektif Çaba

Türk kültüründe dayanışma ve kolektif çaba, toplumsal uyumun ve başarıya ulaşmanın temel taşları olarak görülür. İnsanların bir arada yaşamalarının ve zorlukların üstesinden birlikte gelmelerinin en önemli yolu, iş birliği yapmalarından geçer. Bu değer, karınca gibi küçük ama örgütlü bir canlı üzerinden somut bir şekilde ifade edilmiştir. Karınca, bireysel çabaların yanı sıra kolektif çalışmanın da önemini simgeler. Karıncaların birlikte çalışarak yuvalarını inşa etmeleri, topluma dayanışma ve birlikte çalışma ruhunu aşılır. Bu, toplumsal dayanışmanın ve birlikte hareket etmenin, toplumsal refah ve huzur için ne kadar önemli olduğunu gösterir. *Çok karınca deveyi öldürür* atasözü dayanışma ve kolektif çabayı vurgular. Bu anlam kategorisiyle ilgili OATAP veri tabanından derlenen atasözleri aşağıda verilmiştir:

Çok karınca deveyi öldürür. - 19.yy - *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye (DEO)*

Çok karınca arslân öldürür. - 19.yy - *Türkische Grammatik, mit Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und Glossar - Türkische Grammatik, mit Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und Glossar (TGPLCG)*

Kum gibi kaydadı, karınca gibi karıştı, derler. - 19.yy - (ASM)

Karıncaya sormuşlar: "Başın niçin büyüktür?" "Mollayım." "Belin niçin incedir?" "Çelebiyim." "Kıçın niçin büyüktür?" "Kıçıma dokunma kavga çıkar, cümle karınca dağa çıkar." demiş. - 20.yy - (ASM)

Karınca yuvası gibi (kalabalık) kaynar. - 20.yy - (ASM)

Karınca gibi sardı aldılar. - 20.yy - (ASM)

Tehlikeye karşı temkinli olmak

Türk atasözlerinde, tehlikeye karşı temkinli olmanın ve tehdit unsurlarını görüp önlem almanın önemi sıkça vurgulanmaktadır. Karıncaların davranışları, yalnızca çalışkanlık ve disiplinle değil, aynı zamanda tehlikeye karşı aşırı temkinli olma özellikleriyle de dikkat çeker. Karınca kolonileri, çevrelerinde bir tehlike algıladıklarında hemen güvenli alanlara yönelir ve tehditten kaçınmak için topluca hareket ederler. Bu davranış, insanların da zorluklar karşısında dikkatli olmaları, karşılıklarına çıkan tehdit unsurlarını küçük görmemelerini ve tehlikeleri önceden fark edip ona göre tedbirler almaları gerektiğini simgeler. Ayrıca, tehlikelere karşı temkinli yaklaşım, hem bireysel hem de toplumsal güvenliği sağlamada önemli bir stratejidir. İnsanlar, risklerin büyüklüğünü göz ardı etmeden, her zaman hazırlıklı olmalı ve tehlikeye karşı dikkatli hareket etmelidir. Bu anlam kategorisiyle ilgili OATAP veri tabanından derlenen atasözleri aşağıda verilmiştir:

Düşmenün karınca ise merdâne bak. - 17.yy - *Proverbia Turcica Cum Versione Italica et Latine & Herum Proverbia Turcica Major Pars Latinis Literis Scripta est (PTVIL)*

Düşman karınca ise fil gibi say. - 17.yy - *Turcicae linguae per terminos latinus educta Syntaxis in usum eorum qui in Turciam missiones subeunt ad nutum sacrae congregationis de propoganda fide (TL)*

Hasmın karınca ise merdâne kork. - 18.yy - (PTC-PTQ)

Düşmen karınca ise fil gibi san. - 18.yy - (PTC-PTQ)

Hasımdan sakın karınca ise de. - 19.yy - *Elements de la Grammaire Turke (EGT)*

Düşmen karınca ise fil gibi zan. - 19.yy - *Elements de la Grammaire Turke (EGT)*

Karıncaya kanat kuyruk belası yetişir. - 20.yy - (ASM)

Hoşgörülü olmak

Türk kültüründe hoşgörü, toplumun barış ve huzur içinde yaşamasını sağlayan temel değerlerden biridir. Hoşgörülü olmak, sadece insanlar arası ilişkilerde değil, doğaya ve canlılara karşı da bir erdem olarak görülür. Bu bağlamda, karınca gibi küçük ve zararsız bir canlı üzerinden, insanların en ufak varlıklara dahi saygı göstermesi gerektiği öğütlenmiştir. Karınca figürü, hoşgörünün bir sembolü olarak karşımıza çıkar ve insanların yalnızca güçlü ve büyük olanlara değil, küçük ve zayıf olanlara da değer vermesi gerektiğini anlatır. Anadolu kültüründe karıncaya zarar vermemenin, hatta onun yuvasını bozmanın bile kötü bir davranış olarak kabul edilmesi, hoşgörünün Türk toplumundaki derin köklerini gösterir. Bu anlayış, insanlara empati yapmayı ve başka varlıkların yaşam hakkına saygı göstermeyi öğretir. Bu anlam kategorisiyle ilgili OATAP veri tabanından derlenen atasözleri aşağıda verilmiştir:

Karıncaya dahi merdane yok. - 15.yy - *Atalarsözü Külliyatı (AK)*

Karıncanın bile safrası var. - 19.yy - *Osmanische Sprichwörter (OS)*

Karıncayı dahi hakir görme, safrası var. - *Praktisch Handbuch der Osmanisch-Türkischen Sprache (PHOTS)*

Karıncaadır amma sözünü taht-ı Süleyman'a varınca dinletir. - 20.yy - (ASM)

Karıncaadan nasihat al. - 20.yy - (ASM)

Karıncaadır deyip geçme, karıncaanın da kendine mahsusü akıl ve nefsi vardır. - 20.yy - (ASM)

Karınca hazreti Süleyman'a sözünü dinletti; ancak baykuşa, kara sineğe dinletemedi. - 20.yy - (ASM)

Karınca da gönül taşır. - 20.yy - (ASM)

Karıncaanın hâlini soran kim? - 20.yy - (ASM)

Kibir

Türk kültüründe kibir, bireyin kendi sınırlarını unutup haddini aşarak başkalarını küçümsemesi ve kendisini olduğundan üstün görmesi olarak değerlendirilir. Bu tutum, toplumda hoş karşılanmadığı gibi, kişinin sonunu hazırlayan bir zayıflık olarak görülür. Türk atasözlerinde karınca, genellikle tevazu ve çalışkanlık gibi olumlu özelliklerle özdeşleşmiş olsa da, nadir durumlarda kibirlenmenin zararlı sonuçlarını göstermek için de kullanılmıştır. Karınca, küçük ve güçsüz bir canlı olmasına rağmen, bazen elde ettiği bir başarı ya da geçici bir durum nedeniyle kendini olduğundan büyük görebilir. Ancak bu kibir, genellikle kısa süreli olur ve karınca gerçekte ne olduğunu unutmanın bedelini ağır bir şekilde öder. Karıncaanın kibirlenmesi, bireyin kendi sınırlarını unutup haddini aşmasının bir metaforu olarak kullanılır. Bu anlatım, insanların gerçek kapasitesini ve özünü unutmadan hareket etmesi gerektiğini öğretir. Bu anlam kategorisiyle ilgili OATAP veri tabanından derlenen atasözleri aşağıda verilmiştir:

Zevaldür kanatlınsa karınca. - 16.yy - Güvahi – Pendnâme (GP)

Karınca kanatlandıkça zevali yakındur. - 17.yy - Raccolta Curiosissima d'Adaggi Turcheschi Transportati dal Proprio (RCTT)

Sen ayagun altında karıncaadan haberin olmayacak, sen dahi fil tabanı altında girdiğinde kimisi seni kayırmaz. - 17.yy - Institutionum Language Turcicae (ILT)

Karıncaanın kanadıdır zevali. - 18.yy - (PTC-PTQ)

Kanatlanan karınca kendini kuş sanırmış. - 20.yy - (ASM)

Karınca kanatlanınca kendini kartal kuşu sanırmış. - 20.yy - (ASM)

Karınca kanatlanınca (kanatlandıkça) zevalini bulur. - 20.yy - (ASM)

Karıncaanın kanatlanması zevaline sebeptir (işarettir). - 20.yy - (ASM)

Karıncaanın kanadıdır zevali. - 18.yy - (PTC-PTQ)

Karınca kendi lanesinde (yuvasında) Süleymandır. - 20.yy - (ASM)

Karınca da olsa kimseyi [...] hakir görüp hor bakma. - 20.yy - (ASM)

Karınca kadar da mı aklın yok? - 20.yy - (ASM)

Karınca kadar akli yok. - 20.yy - (ASM)

Kadının lütfü, Hüdânın günahı, yılanın ayağı, molların ekmeği, karıncaanın gözü görünmez, bilinmez. - 20.yy - (ASM)

Anlamın Çeşitlenmesi ve Değişim

Karınca imgesi atasözleri, tarihsel ve bölgesel farklılıklarla birlikte değişen anlam katmanlarına sahip olabilir. Anadolu'da karıncaanın "ekmeğini taştan çıkarma" becerisi, onun sabırlı ve çalışkan doğasını överken, bu özellikler Türk toplumunun zorluklarla baş etme anlayışını da yansıtır. Bölgesel olarak farklı anlam kazanabilen bu imgeler, aynı zamanda değişen toplumsal yapılarla birlikte anlam genişlemesi de gösterebilir. Örneğin, kırsal alanlarda karınca, doğanın bir parçası olarak, şehirleşmiş alanlarda ise daha çok bireysel çaba ve azimle özdeşleştirilir. Bu durum, atasözlerinin bölgesel farklılıklarla nasıl evrildiğini ve toplumsal değerlerle nasıl şekillendiğini gösterir.

Türk Atasözlerinde Karınca ve Arı İmgelerinin Karşılaştırılması

Karınca imgesinin yanı sıra, arı imgesi de Türk atasözlerinde çalışkanlık ve üretkenlik gibi değerlerle ilişkilendirilir. Ancak karınca, toplumsal dayanışma, azim ve sabır gibi uzun vadeli erdemlerin sembolü olarak öne çıkarken, arı imgesi daha çok bireysel başarı ve somut sonuçlarla, yani bal üretimi ve bollukla ilişkilidir. Bu bağlamda, karınca ve arı arasındaki fark, birinin süreç ve çaba odaklı, diğersinin ise sonuç ve verimlilik odaklı bir sembolizm taşımasıyla belirginleşir. Karınca ve arı imgeleri, anlam alanları açısından farklı bağlamlarda kullanılan sembollerdir. Her ikisi de çalışkanlık ve üretkenlik gibi olumlu özelliklerle ilişkilendirilse de bu özelliklerin nasıl şekillendiği ve hangi bağlamlarda kullanıldıkları farklılık gösterir.

Karınca imgesi daha geniş bir anlam alanını kapsar ve hem bireysel erdemleri hem de toplumsal değerleri birleştirir. Karınca, sadece çalışkanlık değil, azim, sabır, düzen ve disiplin gibi erdemlerin simgesi olarak görülür. Ayrıca, karınca imgesi toplumda kolektif bir çabanın, dayanışmanın ve ortak bir hedefe ulaşmanın önemini vurgular. Karınca, tüm karınca kolonisiyle birlikte, toplumun birbirine bağlı bir şekilde çalışarak başarıya ulaşması gerektiğini öğretmek amacıyla kullanılmıştır. Türk atasözlerinde karınca genellikle uzun vadeli ve sürdürülebilir başarıyı simgeler; karıncanın sürekli çalışarak hazırladığı yiyecek, zorluklar karşısında yılmadan azimle ilerlemesi, bireyin ve toplumun gelecekteki refahı için gereken disiplinli çalışmayı ifade eder. Bu bağlamda, karınca imgesi anlam olarak daha toplumsal ve bireysel çabaların birleştiği bir alanı temsil eder.

Arı imgesi ise daha çok somut fayda ve üretkenlik ile ilişkilendirilmiştir. Arı, bireysel çalışkanlığın ve disiplinli çabanın sonucunda ortaya çıkan doğrudan bir ürün, yani bal, ile özdeşleşmiştir. Bu anlamda arı, çalışkanlığın, organizasyonun ve düzenin sonuçlarını toplumsal bir fayda olarak gösterir, ancak bu fayda daha çok bireysel emeğin karşılığıdır. Arı imgesi, bireysel başarının ve üretkenliğin simgesi olarak görülürken, karınca imgesi daha çok toplumun, kolektif çabanın, uzun vadeli hedeflerin ve sabırla elde edilen başarının simgesidir. Arı imgesi genellikle anlık ve somut başarıyı yansıtır, bu da arının üretkenliğiyle elde ettiği balın doğrudan bir ödül olarak görülmesiyle ilişkilidir.

Anlam alanları açısından bakıldığında, karınca daha derin, uzun vadeli ve toplumsal bir düzene yönelik bir imge olarak karşımıza çıkar. Oysa arı daha çok verimlilik, bolluk ve bireysel ödül üzerinden şekillenen bir anlam taşır. Arı, tüm koloninin ortaklaşa çalıştığı bir üretim süreciyle ilişkilendirilse de çoğu zaman kolektif değil, daha çok bireysel çabanın sonucunu yansıtan bir imge olarak kullanılmıştır. Karınca, hem bireysel başarıyı hem de toplumun birlikte çaba göstererek elde ettiği sonuçları ifade ederken, arı daha çok bireysel ve somut başarıyla ilişkilidir.

Sonuç

Bu çalışmada, Türk atasözlerinde yer alan karınca imgesinin toplumsal değerlerin ve bireysel erdemlerin aktarımında önemli bir araç olduğu tespit edilmiştir. Tespit edilen 87 atasözünde, karınca imgesi çalışkanlık, azim, dayanışma, dürüstlük ve tasarruf gibi evrensel erdemlerin simgesi olarak öne çıkmıştır. Güçsüz bir varlık olan karınca, sıklıkla fil gibi güçlü bir varlıkla karşılaştırılarak azimli çabaların büyük başarıya yol açabileceği vurgulanmıştır. Atasözlerinde karıncanın, genellikle olumlu anlamlarda kullanıldığı görülmekle birlikte, olumsuz anlamda kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır.

Karınca imgesi, Türk kültürünün ahlaki ilkelerini evrensel değerlere bağlayan bir köprü işlevi görmüştür. Bu atasözleri, kültürel kimlik ve değerlerin aktarımında güçlü bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Kısacası, atasözlerinde yer alan bu imgeler, Türk kültürünün hem özgünlüğünü hem de evrensel boyutlara uyum sağlama kapasitesini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü II*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Aksu, B. T., Akalın, Ş. H., & Toparlı, R. (2022). *Türk atasözleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alemdar, E. (2018). *Kaynaktan eğitime atasözleri ve deyimler: Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı atalar sözü mecmuası (1-538. sayfalar)* (Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi. İstanbul.
- Allacci, L. (1632). *Proverbiorum Turcicorum centuria I-IV & proverbia Turcica quadraginta*. Manchester: John Rylands Library.
- Allacci, L. (1632). *Proverbia Turcica cum versione Italica et Latine & herum proverbia Turcica major pars Latinis literis scripta est*. Roma: Typographia Pontificia.
- Benneyan, H. D. H. (1897). *Atalarsözü külliyatı (Aradzabadum)*. İstanbul: Bağdatlıyan Matbaası.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk dünyası ortak atasözleri sözlüğü*. Ankara: AKMY.
- Donado, G. B. (1688). *Della letteratura de 'Turchi*. Venedik: Andrea Poletti.

- Donado, G. B. (1688). *Raccolta curiosissima d'adaggi turcheschi trasportati dal proprio*. Venedik: Andrea Poletti.
- Doğan, L. (2001). *Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri*. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 12, 615–659.
- Güvâhî, *Pendnâme* (Hazırlayan: M. Hengirmen). (1983). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Herder, J. G. (1772). *Institutionum language Turcicae (Yayımlanmamış el yazması)*.
- Jaubert, P.-A. (1833). *Eléments de la grammaire turke*. Firmin Didot Frères.
- K. K. Orientalische Akademie. (1865). *Osmanische sprichwörter*. Viyana: K.K. Hof-und Staatsdruckerei.
- Kitâb-ı Atalar*. (Tarih ve yazar bilgisi mevcut değil).
- Montalbano, G. B. (1622). *Turcicae linguae per terminos latinos educta syntaxis in usum eorum qui in Turciam missiones subeunt ad nutum sacrae congregationis de propoganda fide*. Napoli: [Yayınevi bilgisi mevcut değil].
- Müller, A. (1889). *Türkische grammatik, mit paradigmén, litteratur, chrestomathie und glossar*. Berlin: H. Reuther's Verlagsbuchhandlung.
- Okuşluk Şenesen, R. (2011). *Türk halk tarihinde bolluk ve bereketle ilgili inanç ve uygulamalarda eski Türk kültürünün başlangıcı*. Folklor/Edebiyat, 17(66), 209–228.
- Şinasi, *Durûb-ı emsâl-i Osmâniyye*. (Hazırlayan: S. Beyzadeoğlu). (2003). Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Temel, R. (2019). *Kaynaktan eğitime atasözleri ve deyimler: Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı atalar sözü mecmuası (2. cilt, 1339-1445. sayfalar)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi. İstanbul.
- Türkçe Sözlük. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wahrmund, A. (1898). *Praktisch Handbuch der Osmanisch-Türkischen Sprache*. Giessen: Ricker.

İnternet Kaynakları

- Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Atasözleri Projesi*. (2022) “Karıncı” Erişim adresi: <http://derlem.cu.edu.tr/Home/Kontrol> Erişim tarihi: 20.06.2024.
- Atasözleri ve deyimler sözlüğü*. (2009) “Karıncı” Erişim adresi: Türk Dil Kurumu <http://www.tdk.gov.tr> Erişim tarihi: 18.06.2024

Türk ve İtalyan Atasözlerine İçerikleri Açısından Karşılaştırmalı Bir Bakış

Muhammed Fatih Karagöz*

Giriş

Atasözleri, toplumların tarih boyunca biriktirdiği kültürel mirasın en değerli hazinelerinden biridir. Bu kısa ve özlü ifadeler, yalnızca bir ulusun düşünce yapısını değil, aynı zamanda evrensel insanlık deneyimini de yansıtır. Diller ve coğrafyalar değişse de, atasözlerinin özündeki değerler çoğu zaman benzerlikler taşır. İyilik, adalet, sabır, emek gibi kavramlar, farklı toplumlarda farklı şekillerde dile getirilse de, ortak insani duyguları ve davranışları ifade eder.

Türk ve İtalyan atasözlerinin karşılaştırmalı analizi, bu evrensel değerlerin nasıl farklı kültürel bağlamlarda ifade edildiğini gözler önüne serer. Türk atasözlerinde doğrudanlık ve pratik bir hayat görüşü ön plandayken, İtalyan atasözleri sıklıkla metaforik anlatımlarla derin anlamlar taşır. Ancak her iki kültür de iyilik yapmanın önemini, çalışkanlığın ödüllendirileceğini ve kötülük yapmanın er ya da geç cezasını bulacağını öğretir.

Atasözlerinin bu evrenselliği, onları yalnızca ulusal kimliğin bir ifadesi değil, aynı zamanda insanlık mirasının bir parçası yapar. Toplumların birbiriyle tarihsel bağlar kurduğu dönemlerde atasözlerinin karşılıklı etkilenmesi de mümkündür. Ancak bu etkilenmenin ötesinde, atasözleri, insanlığın ortak değerler üzerindeki kolektif bilincini yansıtarak zamanın ötesine ulaşır. Bu bildiriye, Türk ve İtalyan atasözleri arasındaki anlam benzerlikleri ve bu benzerliklerin evrensel değerlere dayalı kökleri incelenmiştir.

Tarih boyunca İtalyanlar ile Türkler çokça siyasi ve kültürel ilişkiye girmişlerdir. Türkler, Anadolu'ya geldikleri andan itibaren İtalyanlar ile münasebetleri olmuştur. İki millet gerek savaş yapmış gerek ticaret yapmıştır. Bu ilişkiler de dili etkilemiş Türkçeye pek çok İtalyan kökenli kelime girmiştir. Bilhassa pek çok denizcilik terimi İtalyancadan Türkçeye geçmiştir. Bu çalışma, birbirleri ile pek çok ilişki içinde olmuş bu iki halkın milletlerin düşünce tarzını yansıtan atasözlerinde bu iki halk birbirine ne denli benziyor ve ne denli farklı bunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu konuda Pelin Akan'ın Delta Kültür Yayınevi'nde basılan İtalyanca Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü adlı kitaptan yararlanılacaktır. Kitapta İtalyanca atasözüne karşılık Türkçe atasözü verilmiştir, ancak İtalyanca atasözünün birebir çeviri verilmemiştir. Ayrıca kitapta birbirine karşılık verilen Türk ve İtalyan atasözlerinin anlamsal ilişkisi de muğlaktır kimi zaman birbirini karşılayan bu atasözleri bazen sanki aynı ağızdan çıkmış gibidir kimi zamanda zıt anlamlıdır.

Anlamı Aynı Olanlar

A barba di pazzo rasoio ardito (Aktaş, 2015 s. 5)

“Delinin sakalına cesur ustura”

Dinsizin hakkından imansız gelir

Delinin sakalı olarak bahsedilen sakal, karmakarışık birbirine girmiş sakal manasına gelir. Burada “dinsiz” ile “delinin sakalı” kötü durum olarak birbirine eş gözükmektedir. İmansız ve ustura ise kötü durumu nihayete erdirecek kişi veya nesne olarak karşımıza çıkmaktadır.

A buon intenditor poche parole (Aktaş, 2015 s. 5)

“Ehil kişiye az ifade”

Arife tarif gerekmez

Burada işinin ehli kişi ile arif aynı bağlamda bulunmakta. İkisi de söylenilecek sözü açıklama gereği duymadan anlıyorlar.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, fatih-kgz@windowslive.com.

İtalyan atasözü, “İyi bir niyet ve yaklaşım sergilediğinde, başkalarından yardım bulmak daha k veya destek almak daha kolay hâle gelir.”

A cane che invecchia, la volpe glipiscia addosso (Aktaş, 2015 s. 6)

“Yaşlanan köpeğin üzerine tilki işer”

Kurt kocayınca köpeğin maskarası olur

Gücünü kaybeden insan, basit ve kendini bilmezlerce aşağılanır manasına gelen söz iki dilde de aynı duruyor. Türkçede kurt, köpeğe güç yetirebilen varlık olarak İtalyancada ise köpek, tilkiye güç yetirebilen varlık olarak karşımıza çıkıyor. İkisi de güçsüz duruma gelince bunlar tarafından hor görülür. Türkçede “kocamak” fiili ile İtalyancada “invecchiare” fiili ikisi de yaşlanmak demektir.

A cane vecchio e malato tutti pestano la coda (Aktaş, 2015 s. 6)

“Herkes yaşlı ve hasta köpeğin kuyruğuna basar”

Düşenin dostu olmaz

Burada düşen kişi ile hasta ve yaşlı köpek, güçsüzlük bakımından aynı durmakta. Düşmek, her türlü kötülük için kullanılabilir: Hastalanmak, fakirleşmek, güçsüzleşmek gibi. İtalyanca atasözünde bu durum biraz daha köpek üzerinden betimlenmiş. Kuyruğuna basmak da köpeği kovmak için yapılan bir davranış gibi görünüyor. Türkçe atasözünde de güçsüz düşen kişiyi dostlarının kovacağı yanında istemeyeceği aşikârdır.

A casa sua ognuno è re (Aktaş, 2015 s. 6)

“Evde herkes kraldır”

Herkes evinde ağadır

Bu iki atasözü çok benzedir sadece unvan değişmiş görülüyor. Türkler, güç kudret sahibi olarak ağayı İtalyanlar ise kralı düşünmüşler

A caval donato non si guarda in bocca (Aktaş, 2015 s. 7)

“Hediye atın ağızına bakmazsın”

Bahşış atın dişine bakılmaz

Para verilmeden sağlanan bir şeyin ufak tefek kusurları hoş görülmelidir, manasındaki atasözünü iki dil de aynı ifade etmiş. Bu kusur ikisinde de atın yaşı olarak düşünülmekte ve iki halk da ayın yaşını dişlerine bakarak teyit etmekte. Sadece İtalyanlar diş yerine ağız olarak dile getirmişler. Ayrıca iki atasözünde hediye olarak atın olması atın iki halk içinde önemini gözler önüne seriyor.

A chi ben crede Dio provedde (Aktaş, 2015 s. 7)

“Doğru inanana Tanrı yardım eder”

Doğrunun yardımcısı Allah’tır

Bu iki atasözü aynı düşünceyi göstermektedir. Aralarında sadece ifade olarak biraz fark bulunmaktadır.

A chi è in fallo, l’uno par due (Aktaş, 2015 s. 7)

“Hatalı olan biri iki ile süsler”

Yarası olan gocunur

Bir işte sorumlu aranırken kusuru olan telaşa düşer anlamına gelen atasözü iki dilde de ifade olarak değil ama anlam olarak birbirine oldukça yakın durmakta. İkisi de hatasından dolayı kendini belli eder.

Ayrıca İtalyanca “Chi è in difetto è in sospetto” diye bir atasözü daha vardır. Bu da “kusuru olan şüpheli olur” manasına gelmektedir. Bu da bir hatası olan onu saklamaya çalışırken kendini belli eder manasına gelmektedir. Örnek verilen atasözüne çok yakındır.

A gloria on si va senza fatica (Aktaş, 2015 s. 9)

“Şan acı olmadan gelmez”

Paça ıslanmadan balık tutulmaz

İki atasözünde de bir işi başarmak için dert çekilmesinin zorunlu olduğu belirtilmekte. İtalyanca atasözünde ulaşılmak istenen şey şeref, Türkçe atasözünde ulaşılmak istenen şey balık olarak bulunmakta. Türkçe atasözünde paçanın ıslanması, zahmet çekmeyi ima etmekte.

A grassa cucina è proverà vicina (Aktaş, 2015 s. 9)

“Şişman mutfakın fakirliği yakın olur”

Bol bol yiyen bel bel bakar

İki atasözü de fakirlik ile yemek arasında bir bağ kurmuştur. Türk atasözü bunu direkt yemek fiili ile anlatırken İtalyan atasözünde mutfak denilip dolaylı bir yol izlenmiştir. İtalyanca, grassa hem şişman hem de yağlı manasına gelir. Bu durumda pahalı yemekler kastedilerek yağlı mutfak denmiş de olabilir.

A mal mortale né medico né medicina vale (Aktaş, 2015 s. 10)

“Amansız hastalığa ne hekim ne em işe yarar”

Ölüme çare bulunmaz

İki atasözü de temelde ölümün kaçınılmazlığını anlatmakta. Türk atasözünde sadece ölüm sözcüğü ile anlatılan, İtalyan atasözünde “mal mortale” yani amansız hastalık ile ifade edilmiş. Ölümden direkt söz edilmese de duyan herkes amansız hastalığın sonunu anlayabilir. Türk atasözündeki çare İtalyanca atasözünde hastalığa çare olması gereken hekim ve em sözcükleri ile anlatılmıştır. Nihayetinde ölüm geldiğinde hiçbir şey onu durduramaz.

A nemico che fugge ponti d'oro (Aktaş, 2015 s. 10)

“Kaçan düşmana altın köprüler”

Eğilen baş kesilmez

Baş eğmek, direnmekten vazgeçip buyruk altına girmek manasına gelmektedir. Kaçan düşman da direnmekten vazgeçmiştir. Altın köprüler sözü ile anlatılmaya çalışılan açık, rahatça gidilebilecek yol olmalıdır. Bu atasözü eğer Toskana menşeilidir ise bu bölgede çokça nehir olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Tiber ve Arno nehirleri bu bölgenin en meşhur nehirleridir. Bu sebeple “altın yollar” yerine “altın köprüler” denmiştir. Türk atasözünde teslim olan kişiye zarar verilmediği gibi, İtalyan atasözünde de kaçan düşman kovalanmıyor.

A ogni pecora pare bello il suo agnello (Aktaş, 2015 s. 10)

“Her koyuna kendi kuzusu güzel görünür”

Kuzguna yavrusu şahin (Anka, güzel) görünür

İki atasözü de ebeveynlerin çocuklarına bakış açılarını hayvanlar üzerinden yansıtır. Türkler, insanı sembolize etmek için kuş seçilmiş İtalyan atasözünde ise koyun düşünülmüştür.

A ogni uccello il suo nido è bello (Aktaş, 2015 s. 10)

“Her kuşa kendi yuvası güzeldir”

Bülbülü altın kafese koymuşlar “ah vatanım” demiş

İki atasözünde de verilmek istenen düşünce birdir. İtalyan atasözünde, Türk atasözündeki “altın kafes” terimini anlatacak bir söz yok. Lakin yuva ile vatan aynı manada kullanılmış. Kişi nasıl ki doğduğu ve büyüdüğü yeri vatan kabul ediyorsa kuş için de vatanı yuvasıdır. Ayrıca iki atasözünde de kuşun kullanılmış olması dikkat çekicidir.

A tutti i poeti manca un verso (Aktaş, 2015 s. 11)

“Tüm şairlerin bir dizesi eksiktir”

Hatasız kul olmaz

Türk atasözü, kişinin ne kadar dikkat etse de mutlaka hataya düşeceğini anlatmaktadır. İtalyan atasözü de benzer bir mana taşımakta. Eski zamanda bilhassa Orta Çağ ve Rönesans zamanlarında şairler, bilge ve okuryazar kimselerdi. İtalyan atasözü de en bilge kişilerin bile hata yapabileceğini söylemektedir.

Beni di fortuna passano come la luna (Aktaş, 2015 s. 33)

“İyi talih ay gibi geçer”

Haydan gelen huya gider

İki atasözü de uğraşmadan elde edilen şeyin kolayca elden gideceğine işaret etmektedir. Ayrıca İtalyanca “fortuna” kelimesinin aynı zamanda Roma talih tanrıçasını ifade ettiğini de göz ardı etmemeliyiz, “hay” ve “hu” ifadeleri de Allah için kullanılmaktadır. Bu yönden ikisinin de dinî bir bağı vardır. Her ne kadar İtalyanlar ezici bir çoğunlukla Katolik Hristiyan olsa da bu kültürün hâlâ bir yönüyle

devam etmiş olabilir. Bu atasözünü kullananlar bu yönünü düşünmüyor olabilirler örneği verilen Türk atasözünü kullananlar da “hay” ile “hu” ifadelerinin Tanrı’yı ifade ettiğini genelde düşünmezler.

Bisogna dire pane al pane e vino al vino (Aktaş, 2015 s. 33)

“Ekmeğe ekmek şaraba şarap demeliyiz”

Eğriye eğri doğruya doğru

Türk atasözünde doğru ne ise onun söylenmesi gerektiği söyleniyor. İtalyan atasözü ise her şeyin açıkça söylenmesi gerektiği söylenmektedir. Türk atasözünde iki zıt şey beraber kullanılırken İtalyan atasözünde iki çift aynı şey kullanılmış. İtalyan atasözü, halk arasında söylenen ama sözlüklere yansımamış “biz ...’ya ... deriz” deyişine benziyor. Bu kalıp genelde “Biz göte göt deriz” ya da “bizde göte göt derler” şeklinde yani “kötü olanın kötü olduğunu söyleriz.” “olan şey ne ise onu çarpıtmadan söyleriz.” manalarında kullanılmaktadır.

Bocca con dolore non dice bene (Aktaş, 2015 s. 34)

“Acısı olan ağız doğru (güzel, hoş) söylemez”

Acıklı başta akıl olmaz

İtalyan atasözü üzüntülü olan kişinin ağzından çıkanlara dikkat etmeyeceğini söylerken, Türk atasözü üzüntülü kişinin aklı başında davranamayacağını dile getirmektedir. İki atasözü de üzüntüsü olan kişinin kendini tamamen kontrol edemeyeceğini vurgulamaktadır.

Buon mercato inganna chi va al mercato (Aktaş, 2015 s. 35)

“Ucuz (pazar) pazara gideni kandırır”

Ucuz etin yahnisi yavan olur

“İki atasözü de ucuza alınan şeylerin çoğunlukla isteği karşılamadığını aktarmaktadır. Aslında İtalyanca atasözü, ucuza alınan şeyin çabuk eskiyeceği, bozulacağı ya da ihtiyacı karşılamayacağı sebebiyle kişiye daha fazla para ödetecek olacağını söyler. Bu anlamıyla “Ucuz alan, pahalı alır” atasözüyle de oldukça yakınlık göstermektedir. Yine de bu atasözünde gördüğümüz gibi İtalyanların ucuz pazar ya da doğrudan ucuz için “buon mercato” yani “iyi pazar” demesi de dikkat çekicidir.

Buno tempo e mal tempo non durano tutto il tempo (Aktaş, 2015 s. 35)

“iyi zaman da kötü zaman da her zaman sürmez”

Dünya ölümlü gün akşamlı

İtalyanca atasözünün şu şekli de vardır: Buon tempo e mal tempo non dura tanto tempo. Yani iyi zaman da kötü zaman da o kadar uzun sürmez. Burada “buon tempo” ve “mal tempo” kelimeleri iyi hava ve kötü hava olarak da çevrilebilmektedir. Rüzgâr kelimesi de Farsça “zaman, vakit” anlamına gelmesi dikkat çekicidir. Türkçe atasözü, iyi şeylerin geçici olduğunu anlatırken İtalyan atasözü iyinin de kötünün de geçici olduğunu anlatır. Bu iki atasözünde Türkler daha karamsar görünüyor. “Elifin hecesi var, gündüzün gecesi var” sözünde olduğu gibi Türk atasözlerinde böyle durumların genelde iyiden kötüye gittiğini görüyoruz. Türkler, iyi olan şeylerin geçici olduğunu, iyiyken kötüye gideceğini söylerken kötünün de geçici olduğunu pek düşünmemişlerdir. Bu belki de iyi olan durumun zaten olması gereken durum olduğunu düşünmeleri ve orada bir geçiş hareket görmemeleri sebebiyle olabilir.

Cane che affamato non teme bastone (Aktaş, 2015 s. 38)

“Aç köpeği sopa korkutmaz”

Aç kurt aslana saldırır

Türk Dil Kurumu’nun verdiği açıklamaya göre bu Türk atasözü ve ona benzeyen “aç köpek fırın deler” atasözü, gerçekten açlık ile ilgilidir. Ancak İtalyan atasözü kaybedecek bir şeyi olmayan kişi zor durumda kalınca yaptıklarının sonuçlarından korkmaz manasına gelmektedir. Bu konuda “Denize düşen yılana sarılır” sözü içinde açlık geçmemesine karşın mana olarak daha yakındır.

Cane che abbaia non morde (Aktaş, 2015 s. 38)

“Havlayan köpek ısırmaz”

Havlayan köpek ısırmaz

Bu atasözü sadece İtalyanca ve Türkçe arasında değil başka pek çok millette ortak görünmekte. Latince “Canis timidus vehementius latrat quam mordet.” Korkan köpek ısırıldığından daha sert havlar diye bir

atasözü vardır. Japonca ise “吠える犬は噛みつかぬ” (Hoeru inu wa kamitsukanu) diye bir atasözü bulunmaktadır ve bu da “Havlayan köpek ısırılmaz” demektir. İngilizce ise “Barking dogs seldom bite” diye bir atasözü vardır “Havlayan köpek nadiren ısırır” manasına gelir.

Chi ama l'ospite invita anche il suo cane (Aktaş, 2015 s. 41)
“Konuk seven aynı zamanda konuğun köpeğini de davet eder”

Gülü seven dikenine de katlanır

Türk atasözünde gülü seven kişi ona zorluk çıkaran dikene İtalyan atasözünde de konuksever kişi ona zorluk çıkaran köpeğe katlanmak zorunda kalıyor. Bu noktada gülde diken, konukta köpek eş tutulmuş görünüyor. Bu atasözü İtalyanların eski zamanlarda da köpek beslediklerini gösteriyor olabilir. Bu çıkarım atasözünün eskiliğine göre değişir, ancak maalesef elimizde böyle bir şeyi ortaya çıkaracak bir veri kaynağı bulunmamakta. Aynı zamanda misafirperver olmak da İtalyan atasözünde ön planda bu da İtalyanların da misafirperver olduğunu sonucu çıkartılabilir. Gerçi konuk ağırlamak, konuksever olmak toplumda kabul görülen ve güzel bir davranış olarak yüceltilen bir tutum olduğundan dolayı atasözünde yer almış da olabilir.

Chi da giovane ha un vizio, in vecchiaia fa sempre quell'uffizio (Aktaş, 2015 s. 43)
“Gençlikte bir ahlaksızlığı olan yaşlılıkta bunu daima yapar”

İnsan yedisinde neyse yetmişinde de odur

İki atasözünde de kişinin huylarının değişmeyeceğini söyler, ancak İtalyan atasözünde bu şey sadece kötülük için ya da kötü huy için verilmiş. Türkçede gençlik yedi sayısıyla yaşlılık yetmiş sayısıyla ifade edilirken İtalyan atasözünde yaşlılık ve gençlik ifadeleri doğrudan söylenmiştir.

Chi dà per ricevere non dà nulla (Aktaş, 2015 s. 43)

“Almak için veren hiçbir şey vermemiştir”

İyilik yap denize at balık bilmezse halik bilir

İtalyanca verilen atasözü kitapta “Chi da per ricevere non dà nulla” şeklinde verilmiştir. İtalyanca “dà” vermek fiilinin geniş zaman üçüncü teklik kişisi ile çekimiyken “da” bir edattır ve İngilizce “from” edatına karşılık gelmektedir.

İki atasözü de karşılık beklemeden iyilik yapmanın önemine vurgu yapmaktadır. İtalyan atasözünde bir şey beklenerek yapılan iyiliğin iyilik olmadığı söylenmiştir. Dizionario dei proverbi Italiani (Lapucci, 2007, 453 sy.) kitabında bir atasözü örneği daha verilmiştir: *Una mano non deve sapere quello che fa l'altra*. Bu atasözü “bir elin diğerinin ne yaptığını bilmemeli” manasına gelir ve Türkçedeki bir elinin verdiğini öbür elin görmesin atasözünün birebir karşılığıdır hatta neredeyse aynı kişi tarafından söylenmiş gibi görünmektedir.

Chi dell'altrui prende la sua libertà vende (Aktaş, 2015 s. 44)

“Başkasında alan özgürlüğünü satar”

Borçlunun yalımı açık olur

Türk atasözü, “borçlu, özellikle alacaklısının yanında göğsünü gere gere gezemez, suçlu gibi durur” manasına gelmektedir. İtalyan atasözünün bu manaya ne denli yakın olduğu görülmekte. Tıpkı Türk atasözünde olduğu gibi İtalyan atasözü de borç alan kişinin özgürlüğünü sattığını söyler. Buradaki özgürlük alacaklının yanında istediği gibi konuşma ve istediği gibi hareket etme özgürlüğü olmalıdır. Borçlu kişi alacaklının yanında istediği şekilde davranamaz ya da konuşamaz, yani borç alarak özgürlüğünü satmış olur.

Chi d'estate non lavora, nell'inverno perde la coda (Aktaş, 2015 s. 44)

“Yazın çalışmayan kışın kuyruğunu kaybeder”

Yazın gölge hoş kışın çuval boş

İki atasözü de yazın çalışmayan kişinin kışın zorluk çekeceğini söylemektedir. İtalyan atasözünde kuyruğunu kaybeden sözü çok soğuk havalarda köpeklerin soğukta kuyruklarının düşeceği inancına dayanır. Ayrıca çok soğuk zamanlarda hayvanların kürklerinin zarar görmesinden de yola çıkılmış olabilir.

Chi di coltello fere, coltello pere (Aktaş, 2015 s. 44)

“Bıçakla yaralayan, bıçakla ölür”

Etme bulma dünyası

İki atasözü de kötülük eden kötülük bulur manasına gelmektedir. Türk atasözünde yapılan şey tasvir edilmemişken İtalyan atasözünde kötülük edenin kötülük bulacağı bir fiil üzerinden gösterilmiştir. Ancak İtalyan atasözünde yaralayan kişinin ölmesi yani sonradan daha büyük bir zarar görmesi dikkat çekicidir.

Kitapta aynı manada bir örnek daha verilmiştir: (Aktaş, 2015 s. 44) *Chi di spada ferisce, di spada perisce* yani kılıçla yaralayan kılıçla ölür. Buna karşılık olarak da ne ekersen onu biçersen örnek verilmiştir. Aşağı yukarı aynı atasözü olduğundan yeni bir başlıkta incelemeye gerek duymadım. Ancak Perire fiilinin geniş zaman üçüncü teklik kişi çekiminde ilk atasözünde “pere” şeklinde olup bu atasözünde “perisce” biçiminde olmasının ya da ferire fiilinin de ilk atasözünde “fere” olup ikincisinde “ferisce” şeklinde olmasının sebebi, ilk atasözünün Toskana ağzıyla söylenmiş olmasındandır (Giusti, 1853, s. 48).

Chi disprezza compra (Aktaş, 2015 s. 44)

“Hor gören satın alır”

Kedi ulaşamadığı ete murdar dermiş

İtalyan atasözü ilk başta alakasız gibi görünse de bir şeyi hor görenin aslında onu istemekte olduğunu söyler. Yani aslında İtalyan atasözü “hor gören kişi satın almak ister” gibi düşünülebilir. Böyle düşünüldüğünde iki atasözü birbirine denk olmaktadır. Dizionario dei proverbi Italiani kitabında, (Lapucci, 2007, 444 sy.) “...Bir şeyi küçümseyen kişiler o şeye sahip olamamanın getirdiği hayal kırıklığını gizlemek için bunu yaparlar...” denmektedir.

Chi domanda non erra (Aktaş, 2015 s. 44)

“Soran yanılmaz”

Soran yanılmamış

Burada iki atasözü neredeyse aynı ağızdan çıkmış gibidir. İki atasözü de yol sormanın önemine vurgu yapmaktadır. Ayrıca “è meglio domandare che errare” yani hata yapmaktansa sormak daha iyidir atasözü de bunlara benzerdir. İki dilde de sormanın önemini anlatan pek çok atasözü bulunmaktadır.

Chi è bello è bello e grazios, chi è brutto è brutto e dispettoso (Aktaş, 2015 s. 45)

“Güzel olan güzel ve iyi niyetli olur, çirkin olan çirkin ve kindar olur”

Yüzü güzel olanın huyu da güzel olur

İki atasözü de toplumun güzel olan iyi hasletlerle donanmış olduğu kanaatini yansıtır. İnsanlar dışı güzel olanın içinin de güzel olduğu düşüncesindedirler. Bu önyargının iki toplumdaki yansımaları da bu iki atasözünde görebilmekteyiz.

Chi è causa del suo mal pianga sé stesso (Aktaş, 2015 s. 45)

“Kendi kötülüğüne sebep olan kendine ağlamamalı”

Kendi düşen ağlamaz

İki atasözü de kendi hatası sebebiyle kendine zarar veren kişinin yakınmaya hakkı olmadığını dile getirmektedir. İki atasözü de yakınmayı “ağlamak” fiili ile ifade etmiş. Neticede iki atasözü de aynı olaya aşağı yukarı aynı şekilde yaklaşmakta.

Chi è generoso è sempre forte (Aktaş, 2015 s. 45)

“Cömert olan her zaman güçlüdür”

Veren eli herkes öper

Türk atasözü, yardımını esirgemeyen eli açık kimse herkes tarafından sevilir manasına gelmektedir. İtalyan atasözünde cömert olanın güçlü olduğunu söyler. Güçlü olmasının sebebi yine halk tarafından sevilmesidir.

Chi è nelle pene iddio lo sostiene (Aktaş, 2015 s. 46)

“Tanrı, sıkıntı içinde olanı destekler”

Garip kuşun yuvasını Allah yapar

Türk atasözü, Tanrı'nın kimsesiz kişiye yardım edeceğini söyler. İtalyan atasözünde ise Tanrı, acı çeken kişiye yardım ettiğini söylememedir. Burada sabrı öğütleyen bir atasözü daha uygun olabilirdi. Nihayetinde Türk atasözünde Tanrı tek başına olan kişiye yardım ederken İtalyan atasözünde acı çeken kişiye yardım edip ona dayanma gücü verir.

Chi è paziente è prudente (Aktaş, 2015 s. 46)

“Sabırlı olan tedbirli olur”

Yersen kap çık, yemezsen kapı açık

İki atasözü de sabırlı olmanın önemini vurgular. İtalyan atasözü bu konuda daha doğrudan bir şekilde söylerken Türk atasözünde bu anlamı çıkarmak bile zor. Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde Türk atasözü “yersen kap açık, yemezsen kapı açık” şeklindedir. Türk atasözünün böyle yazılmasının sebebi yazarın bir hatası olmalıdır.

Chi è più alto, è il bersaglio di tutti (Aktaş, 2015 s. 46)

“Uzun olan her şeyin hedefi olur”

Meyve veren ağaç taşlanır

İki atasözü de nitelik bakımından üstün kişilerin kıskanılacağını söylemektedir. Burada iki atasözü de dolaylı bir anlatım kullanmıştır. Türk atasözünde var olan bir durum soyut bir olayla bağdaştırılmıştır. Ayrıca Türkçede “taşlamak” fiilinin eleştirmek anlamına gelmesi garip bir tesadüftür. İtalyan atasözü de uzun olan şeyin vurulmasının daha kolay olması gerçeğine dayanır. İki atasözü de nitelik bakımından diğerlerinden üstün olan kişilerin, kıskançlığın ve eleştirilerin hedefi olduğunu söylemektedir.

Casa senza donna, lentera senza luce (Aktaş, 2015 s. 39)

“Kadınsız ev, ışısız fener(dir)”

Yuvayı dişi kuş yapar

İki atasözü de kadının değerini göstermektedir. Lakin Türk atasözünde kadına belli sorumluluklar yüklemektedir. Bu noktada “evi ev eden avrat” atasözü İtalyan atasözüne çok daha uygun görünmekte. Zira İtalyan atasözü evin kadınsız aynı ışısız fener gibi eksik olacağını, evi ev yapanın kadın olduğunu söylemektedir.

Cane non mangia cane (Aktaş, 2015 s. 38)

“Köpek köpeği yemez”

İt iti ısırılmaz

Bu iki atasözü sanki tek ağızdan çıkmış gibilerdir. İkisi de aynı düşüncede, aynı yapıda olan kişilerin, birbirlerine zarar vermeyeceğini söylemektedir.

Aynı “havlayan köpek ısırılmaz” atasözünde olduğu gibi bu da birçok halkta bulunmaktadır. İngilizcede “Dog does not eat dog” köpek köpeği yemez; Arapça “الذئب لا يأكل ذئبًا” (al- zı'ib l ā ya'kul zı'ban) kurt, kurdu yemez. Bu kullanım sadece Türkçe ve İtalyancada değil pek çok dilde ortak görünüyor.

Chi fugge la fatica fugge la fortuna (Aktaş, 2015 s. 48)

“Yorgunluktan kaçan talihten kaçar”

Nerede hareket orada bereket

İki atasözü de çalışmanın önemine vurgu yapmaktadır. Türk atasözü işi “hareket” olarak İtalyan atasözü ise “yorgunluk” olarak anlatmıştır. İtalyan atasözüne karşılık “Emek olmadan (emeksiz) yemek olmaz.” atasözü de uygun olurdu. Ayrıca İtalyanca “fortuna” kelimesi birçok manaya gelmektedir. İtalyanca atasözünde zenginlik manasına geliyor olabilir.

Chi ha arte ha parte (Aktaş, 2015 s. 48)

“Kabiliyeti olanın parçası (önemi, yolu) vardır”

Varsa hünerin her yerde vardır yerin

İki atasözü de hünerli kişinin toplumda bir yeri olduğunu söylemektedir. İtalyanca “parte” kelimesi eskiden parti anlamına geliyordu. Orta Çağ Floransa'sında her bir zanaat sahibi kişi o zanaatın topluluğuna, partisine üyeydi ve bu topluluklar siyasi olarak çok önemliydiler.

Chi ha denari e prati, non sono mai impiccati (Aktaş, 2015 s. 49)

“Parası ve otlakları olanlar asla asılmazlar”

Ağası güçlü olanın kulu suçlu olur

Yazar burada “ağası güçlü olanın kulu asi olur” atasözü ile yazılan atasözü aynı olarak düşünmüş olabilir. Lakin Türk Dil Kurumuna göre iki atasözü arasında büyük bir fark var. “Ağası güçlü olanın kulu suçlu olur” atasözü, kuvvetli kimselerin suçları yanındakilere yüklenir anlamındadır. “Ağası güçlü olanın kulu asi olur” atasözü ise dışı birine dayanan, güvenen kişi herkese kafa tutar manasına gelmemektedir. İtalyan atasözü de güçlü ve zengin kişilerin suçlu bulunmayacağını ya da ceza almayacağını söylemektedir.

Chi ha fretta vada piano (Aktaş, 2015 s. 50)

“Acelesi olan yavaş gider”

Acele işe şeytan karışır

İki atasözü de özünde acele etmenin iyi olmadığını söylemektedir. İtalyan atasözü de bir yere acelesi olan kişinin acele etmemesi gerektiğini anlatmaktadır. İki dilde de acele etmenin kötülüğünü anlatan epeyce atasözü bulunmaktadır. Türkçe, “acele yürüyen yolda kalır” ve “acele giden acele gider” gibi başka atasözleri bulunmaktadır. İtalyanca “quando hai fretta, calmati” yani “Acelen olduğu zaman sakın ol” ya da “la miglior fretta è quella lenta” “en iyi acele yavaş olandır” şeklinde atasözleri bulunmaktadır.

Chi ha denari ha ciò che vuole (Aktaş, 2015 s. 49)

“Parası olan istediğine sahip olur”

Parayı veren düdüğü çalar

İki atasözü de para harcadığında kişi istediğini elde edebilir manasına gelir. İtalyan atasözü bu konuda çok daha doğrudan bir anlatıma sahip. Ayrıca Türk atasözü bir Nasrettin Hoca hikâyesinden gelmektedir. Ayrıca Dizionario dei Proverbi Italiani (Lapucci, 2007, 404 sy.) adlı kitapta atasözü “chi ha denaro ha ciò che vuole” şeklindedir. “Denari” kelimesi “denaro” kelimesinin çoğuludur. Bu kelime Türkçedeki “dinar” sözcüğünün kökenidir.

Chi ha fame non ha sonno (Aktaş, 2015 s. 49)

“Aç olan uykusuz değildir”

Aça dokuz yorgan örtmüşler, yine uyuyamamış

İki atasözü de aç olan kimsenin uyuyamayacağını söylemektedir. Ayrıca İtalyanca “*A chi ha fame non viene sonno*” diye bir atasözü de bulunmaktadır. Bu da benzer manaya gelip “aç olan uykusu gelmez” manasına gelir.

Chi ha terra chi ha guerra (Aktaş, 2015 s. 52)

“Toprağı olanın savaşı olur”

Mal adama hem dost hem düşmandır

Türk atasözünde malın, iyi yanının da kötü yanının da olduğunu söylemektedir. İtalyan atasözü ise malı olanın derdi olur gibi bir manası vardır. Bu sebeple “paran mı var derdin var” gibi bir atasözü buraya çok daha uygun olabilirdi.

Bu atasözünün ardından verilen örnek, “Chi ha vigna ha tigna” yani “bağı olanın saçkıranı olur” atasözüdür. Buna da “paran mı var derdin var” misal verilmiştir. Bu atasözü de bağ ile uğraşmanın zorluğunu anlatır. Bu üzüm bağları rahatlık ve para getirirse de çokça sıkıntı ve zahmet getirir.

Chi ha vitella in tavola non mangia cipolla (Aktaş, 2015 s. 52)

“Sofrasında inek olan soğan yemez”

Ay görmüşün yıldıza minneti yoktur

İki atasözü de iyiyi görenlerin vasatı beğenmeyeceğini söylemektedir. İki atasözü de bu noktada dolaylı bir anlatımı tercih etmiştir. Türk atasözü ay karşısında yıldızı, İtalyan atasözü inek ile soğanı karşılaştırmıştır.

Chi il tutto può sprezzare, possiede ogni cosa (Aktaş, 2015 s. 52)

“Her şeyi küçümseyebilen her şeye sahiptir”

Kanaat gibi devlet olmaz

İki atasözü de elindeki ile yetinmeyi, zenginliği hor görmeyi öğütlemektedir. Türk atasözünde geçen “devlet” burada mutluluk manasına geliyor olmalıdır.

Chi mal fa, male aspetta (Aktaş, 2015 s. 53)

“Kötülük yapan kötülük bekler”

Kazma elin kuyusunu, kazarlar kuyunu

İki atasözü de kötülük yapanın kötülük göreceğine işaret eder. Esasında daha evvel geçen “eden bulur” atasözünün farklı bir şekli olarak karşımıza çıkıyor. Bu atasözünde sadece kötü taraftan örnek verilmiş.

Chi male non fa, paura non ha (Aktaş, 2015 s. 53)

“Kötülük yapmayan, korkmaz”

Sarımsak yemedim ki ağzım koksun

İki atasözü de kötülük yapmayanın korkusu olmayacağını belirtir. Türk atasözü bu konuda dolaylı bir anlatım seçmiştir. Esasında bu atasözü bir önceki atasözünün tam zıttıdır.

Chi maneggia il mele si lecca le dita (Aktaş, 2015 s. 53)

“Bala dokunan parmağını yalar”

Bal tutan parmağını yalar

Bu iki atasözü neredeyse birebir aynıdır. Hatta aynı şekilde de tercüme edilebilir. İtalyan atasözünde geçen “maneggiare” fiili; ellemek, dokunmak, kullanmak, uğraşmak manalarına gelir. İtalyan atasözü Toskana atasözüdür (Giusti, 1853, s. 11) ve aslında “mele” değil “méle” şeklindedir. Bu da ölçünlü İtalyanca “miele” kelimesine karşılık gelir ki o da bal demektir.

Chi mangia solo crepa solo (Aktaş, 2015 s. 54)

“Yalnız yiyen yalnız ölür”

Parası ucuz olanın kendisi kıymetli olur

Türk atasözü cömert insanın el üstünde tutulacağını söyler; İtalyan atasözü ise para harcamayanın kimsesiz öleceğini söylemektedir. Bu iki atasözü aynı noktaya farklı yerlerden bakarak ulaşmaktadır.

Chi meglio mi vuole, peggio mi fa (Aktaş, 2015 s. 54)

“Beni daha iyi isteyen, bana kötü davranır”

Tabak sevdiği deriyi yerden yere çalar

İki atasözü de kişi iyiliği için yakınına kötü davranır manasına gelir. Bu iki kültürde de aynı hatalı düşüncüyü atasözleri ile görüyoruz. Bu atasözü, Akdeniz kültürünün etkisiyle mi oluşmuştur yoksa bu atasözü Orta Asya’dan buraya mı taşınmıştır araştırılması gerekir.

Chi nasce lupo non muore agnello (Aktaş, 2015 s. 54)

“Kurt doğan kuzu ölmez”

Kurt köyünü değiştirir, huyunu değiştirir

İki atasözü de kişinin huylarının kolay kolay değişmeyeceğini söylemektedir. Türk atasözünde kötü kimsen huylarını değişmeyeceğini söyler, İtalyan atasözü ise kişinin doğasının değişmeyeceğini anlatmaktadır.

Chi non fa bene in gioventù, stenta in vecchiaia (Aktaş, 2015 s. 55)

“Gençlikte başarılı olmayan yaşlılıkta zorluk çeker”

Gençlikte taşı taşı, kocalıkta ye aşı

İki atasözü de gençlikte çalışmanın yaşlılıkta yardım edeceğini söylemektedir. İtalyan atasözü kötü bir duruma işaret ederken, Türk atasözü öğüt vermektedir. İkisi de aynı şeyi tavsiye etmektedir, ancak farklı noktalardan bakmışlardır.

Chi non fallisce non arricchisce (Aktaş, 2015 s. 55)

“Başarısız olmayan zengin olamaz”

İnsan yanla yanla pehlivan yenile yenile

İki atasözü de kişinin başarıya ulaşmak için başarısızlığı da tatması gerektiğini anlatır. İtalyan atasözü biraz “korkak bezirgân ne kâr eder ne zarar” atasözü ile de benzerlik gösterir. İki atasözü de başarıya ulaşmak için kişinin başarısızlıktan korkmaması gerektiğini anlatır. Neticede kimse bir konuda âlim olarak doğmaz.

Chi non ha quattrini, non abbia voglie (Aktaş, 2015 s. 56)

“Parası olmayanın hırsı olmasın”

Selam para, kelam para

İki atasözü de kişinin davranışlarında maddi durumunun önemini vurgular. Kişiler yapacakları şeyleri mallarını dikkate alarak yapmalıdır. İki atasözü de bu benzer düşünceyi yansıtmakta.

Chi non ha testa metta gambe (Aktaş, 2015 s. 56)

“Başı olmayanın ayakları olsun”

Akılsız başın cezasını ayaklar çeker

Bu iki atasözü yine birbirine çok yakın. İtalyan atasözü, akılsız kişilerin çok zahmet çekeceğini zira yapacakları hatalardan geri dönmek zorunda olduğunu anlatmaktadır. Türk atasözü ise bir işte düşüncesizce davranan kişi her türlü olumsuz sonuca katlanacağını anlatmaktadır. İtalyan atasözünün gerçekten yürümek ile de bir ilgisi vardır, ancak unutulmamalıdır ki Türk atasözü de bir şeyi unutup geri dönmek zorunda kalan kişilere de söylenmektedir.

Anlamı Zıt Olanlar

A gran speranza il misero non cede (Aktaş, 2015 s. 9)

“Zavallı büyük umuda boyun eğmez”

Umut fakirin ekmeğidir

Bu iki atasözü anlam olarak birebir zıttır. İtalyan atasözü, kötü duruma düşen kişinin umuda tutunmayacağını söylerken Türk atasözü kötü durumda olanın umuda sarılacağını söylemektedir.

Buon la forza, meglio l'ingegno (Aktaş, 2015 s. 35)

“Güç iyi kurnazlık daha iyidir”

Al ile arslan tutulur, güç ile sıçan tutulmaz

İtalyan atasözünde güç ile yapılan işin iyi olduğu, ama zekâ ile yapılan işin daha iyi olduğu söylenirken Türk atasözünde güç ile yapılanın yararsız olduğu söylenmektedir. İkisinde de kurnazlık övülse de İtalyanca iki iyiden söz edilirken Türk atasözünde bir kötü bir iyiden söz edilmektedir. Bu noktada “Tabancanın dolusu bir kişiyi korkutur, boşu kırk kişiyi” atasözü (Aksoy, 2021, s. 199) İtalyan atasözüne en uygun olanıdır. Zira burada da tabancanın dolusu gücü, boşu ise kurnazlığı anlatır.

İlişkisi Belirsiz Olanlar

A buona seconda, ogni santo aiuta (Aktaş, 2015 s. 5)

“İyi zamanda bütün azizler yardım eder”

Niyet hayır akıbet hayır

Bu atasözünün ifade ettiği şey tam olarak belli değildir. Atasözü, iyi niyetli olan kişiye herkesin yardım edeceği manası çıkarılabilir, lakin Raccolta di Proverbi Toscani (Giusti, 1853, s. 81) adlı kitapta atasözünün bir değişkeni olarak “Ognuno sa navigare col buon vento” olarak verilmiştir. Bu atasözünün çevirisi “Herkes iyi bir rüzgârla nasıl yelken açacağını bilir” şeklindedir. Bu da “Koşullar uygun olduğunda herkes uzman gibi gözüktür.” anlamındadır.

Chi beneficio fa, beneficio aspetta (Aktaş, 2015 s. 42)

“İyilik eden iyilik bekler”

İyilik eden iyilik bulur

Burada İtalyan atasözü iyilik eden kimselerin bir art niyetleri olduğunu söyler gibidir. Ancak bu atasözünün bir başka biçimi de A far servizio non se ne perde “hizmet sonsuzdur” şeklindedir. Atasözü de herkesin yaptığı iyiliğin, hizmetin karşılığını alacağı manasına gelir. Bu noktada iki İtalyan atasözü birbirini ne kadar karşılar bu muallaktır. Ayrıca verilen İtalyan atasözümüyle Türk atasözünün de birbirlerini karşılayıp karşılamadığı da şüphelidir.

Chi da Dio è amato, da lui è visitato (Aktaş, 2015 s. 43)

“Tanrı'nın sevdiği kişi onun tarafından ziyaret edilir”

Allah kulundan geçmez

Türk atasözü, TDK'ye göre “Tanrı dar zamanda kulunun imdadına yetişir” manasına gelir. Lakin İtalyan atasözü Dizionario dei proverbi Italiani'ye (Lapucci, 2007, 433 sy.) göre “Tanrı sevdiği kişiyi sık sık imtihan eder” manasına gelmektedir. Bu noktada verilen iki atasözü birbiriyle uyuşmamaktadır. Bu noktada “Allah sevdiğine dert verir” atasözü buna çok daha uymaktadır. Ayrıca kitapta atasözü “chi da Dio è amato da Dio è visitato” şeklindedir. Burada “lui” İtalyanca “o” zamirine karşılık geldiği için manada çok bir fark yoktur.

Chi delitto non ha, rossor non sente (Aktaş, 2015 s. 43)

“Suçsuz olan kızılık hissetmez”

Ekşi yemedim ki karnım ağrısın

İtalyan atasözü, suçsuz olanların suçlamalardan utanmayacaklarını söyler. Türk atasözü ise suç işlemeyenlerin korkmayacağını söyler. Bu noktada Türk atasözü korkmayı esas aldığı için Dizionario dei proverbi Italiani (Lapucci, 2007, 517 sy.) kitabının verdiği bir diğer atasözü: “Chi non falla non ha timore” örneği daha yakındır. Bu atasözü “başarısız olmayan korkmaz” manasına gelmektedir. Lakin kitap bize bu iki atasözünün birbirinin varyasyonu olduğunu söylemektedir. Bu durumda “falla” bir suçta işaret etmelidir. Bu durumda iki atasözü birbiriyle uyumlu olur.

Chi di speraza vive, disperato muore (Aktaş, 2015 s. 44)

“Umutla yaşayan çaresizce ölür”

Bir başa bir göz yeter

Burada Türk atasözü ile İtalyan atasözünün ilişkisi belirsizdir. İtalyan atasözü, umuda çok fazla bel bağlamanın kötü sonuçlar doğuracağını söylerken Türk atasözü ihtiyacı giderecek kadar malın olmasını öğütlemektedir. Bu noktada Türk Dil Kurumu'nda ya da Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde bulunmayan “umutla yaşayan simitle ölür” sözü bu atasözüne daha uygundur. Ancak bu sözün de çok fazla tanığı olmadığından atasözü olarak kabul etmek tartışmalı olabilir.

Chi dice male, l'indovina quasi sempre (Aktaş, 2015 s. 44)

“Kötü söyleyen neredeyse her zaman tahmin eder”

İşini kış tut da yaz çıkarsa bahtına

İtalyan atasözü, bir işin kötü gideceğini söyleyen kişinin sözünün çoğu zaman doğru çıkacağını anlatır. Türk atasözü ise başlayacağı işin zor olduğunu varsaymayı öğütler. Bu noktada Türk atasözü zorluklara hazırlanmayı tavsiye derken İtalyan atasözü geleceğin genelde kötü olduğunu bildirir. Yazarın ne bağlamda bu iki atasözünü denk gördüğü belli değildir.

Chi è avvisato, è armato (Aktaş, 2015 s. 45)

“Uyarılan kişi silahlidir”

Tevekküllünün eşeğini kurt yemez

Türk atasözü, tedbirleri aldıktan sonra işi Tanrı'ya bırakan kişinin işi rast gider manasına gelir. Öte yandan İtalyan atasözü uyarılan kişinin gelen tehlikeden kendini savunabilir anlamındadır. Dolayısıyla bu iki atasözünün ne bağlamda birbirine denk gösterildiği belli değildir. Bu bağlamda “su uyur, düşman uyumaz” atasözü bir nebze daha yakın görülüyor. Zira iki atasözü de dikkatli davranmanın önemini vurgulamaktadır.

Chi è savio, si conosce al mal tempo (Aktaş, 2015 s. 46)

“Bilge kişiyi kötü zamanda anlarsın”

Dost kara günde belli olur

Kitapta bu iki atasözünün hangi bağlamda denk kabul ettiği anlaşılıyor. Zira İtalyan atasözünün dostlukla bir ilgisi bulunmamakta. Ömer Asım Aksoy'un Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğünde (Lapucci, 2004, sy. 22) yer alan “Âlim yaşadıkça koç olur, cahil yaşadıkça hiç olur” sözü buna daha uygun duruyor. Zira İtalyan atasözü bilge kişi ile ilgili arkadaş ile değil. Ağızlardaki bu atasözünde de zaman geçtikçe bilge kişinin ortaya çıkacağını, anlaşılır olacağını anlatmakta.

Chi è svelto a mangiare è svelto a lavore (Aktaş, 2015 s. 46)

“Yemeği çabuk yiyen çabuk çalışır”

Akıl kişiye sermayedir

Kitapta bu iki atasözünün hangi bağlamda denk kabul ettiği anlaşılammakta. Türk atasözü, bir kimsenin giriştiği işte akli en büyük yardımcısıdır derken İtalyan atasözü bir kimsenin huyunu onun günlük hayattaki hareketlerinden anlayabilirsin demek istemektedir. Bu noktada “İş insanın aynasıdır” atasözü, İtalyan atasözüne daha çok uymaktadır.

Chi lavora non pecca (Aktaş, 2015 s. 53)

“Çalışan günah işlemez”

İşleyen demir pas tutmaz

Bu iki atasözü yakın dursa da İtalyan atasözü dinî bir şeydir ve çalışmanın Tanrı’ya yaklaştırdığını, söylemektedir. Dizionario dei Proverbi Italiani (Lapucci, 2007, 772 sy.) adlı kitapta bu atasözüne yakın olarak örnek verilen diğer atasözleri de çalışmanın dua gibi olduğunu söylemektedir.

Chi muor di paura, si seppellisce nelle vescie (Aktaş, 2015 s. 54)

“Ölümden korkan, kendini beyaz mantara (*Lycoperdon perlatum*) gömer”

Korkunun ecele faydası yoktur

Bu iki atasözünün ne konuda bağdaştırdığı anlaşılmmaktadır. İtalyan atasözü, korkunun yıkıcı etkileri olduğunu, kişilere yapmayacakları şeyleri yaptırdığını anlatmaktadır. Türk atasözü ise kişinin korkarak gelecek kötülüğü engelleyemeyeceğini söylemektedir.

Chi nasce bella, nasce maritata (Aktaş, 2015 s. 54)

“Güzel doğan evli doğar”

Güzeli herkes sever

Türk atasözü, herkesin güzel kişiyi ve güzel şeyleri sevdiğini söyler, İtalyan atasözü ise güzel doğan kişinin ayrıcalıklı doğduğunu söylemektedir. O sebeple “rağbet güzel ile zenginedir” atasözü İtalyan atasözüne daha uygun olurdu. İtalyanca aynı manaya gelen: “Chi nasce bella non muore di fame” (Lapucci, 2007, 772 sy.) güzel olan açlıktan ölmez; “chi nasce bella non nasce povera” güzel doğan fakir doğmaz; “chi nasce bella nasce con mezza dote” güzel doğan yarım çeyizle doğar, gibi atasözleri vardır.

Sonuç

İncelenen yetmiş bir atasözünün elli yedi tanesinin anlamları birbirini karşılamaktadır, iki tanesi zıttır, on bir tanesinin ise aralarındaki ilişkisi belirsizdir. Hataları olsa da bu araştırma bize bu iki kültürdeki atasözlerinin birbirlerine yakınlığını göstermektedir. Özellikle “Cane che abbaia non morde” ile “Chi maneggia il méle si lecca le dita” atasözleri havlayan köpek ısırılmaz ve bal tutan parmağını yalar atasözleri neredeyse birbirinin çevirisi gibidir. Bu noktada bu atasözleri dillerde oluşurken iki dilin birbirinden ne kadar etkilendiği muğlaktır. Ancak “Chi maneggia il méle si lecca le dita” atasözü Toskana bölgesine ait olduğu için aralarında bir ilişki olması bir hayli zordur. Bu sebeple aralarındaki benzerliğin insanlığın aynı düşünce tarzına sahip olmasından dolayı olduğu düşünülebilir. Ancak o bölgedekilerin de Orta Çağ ve Rönesans zamanları Türkleri tanıdığını Niccolò Machiavelli’nin hem “Floransa Tarihi” kitabında hem de “Mandragola” isimli oyununda görmekteyiz. Bununla beraber Türkleri tanımları bir atasözünü alacak kadar derin ilişkiler içine girdiklerini göstermez. Benzer olan atasözleri, eski dönemlerde farklı olabilir, dil ilişkileriyle ya da ortamın değişmesiyle atasözü de değişime uğramış olabilir.

Bu noktada birbirlerine en benzeyen atasözlerinin ekseriyetle hayvanlardan hareketle oluşmuş atasözleri dikkat çekicidir. “A caval donato non si guarda in bocca” ile “bahşiş atın ağzına bakılmaz”; “A cane che invecchia, la volpe glipiscia addosso” ile “kurt kocayınca köpeğin maskarası olur”; “Cane non mangia cane” ve “it iti ısırılmaz”; gibi atasözleri birbirlerine çok yakın ifadeler kullanmaktadır. Bu da ya eski zamanlardaki insanların yaşayışlarının benzerliğinden ya da hayvanlar ile alakalı gözlemlerin benzerliğinden kaynaklanmakta olmalıdır.

Nihayetinde her ne kadar iki milletin siyasi ve ekonomik anlamda pek çok ilişkisi olsa da birbirlerinden kelime alışverişi yapsalar da atasözü aldıklarını veya verdiklerini iddia etmek için elimizde bir kanıt yok. Benzeşen atasözlerini aynı havlayan köpek ısırılmaz atasözünün pek çok dilde neredeyse birebir aynı olması gibi zamanın benzer koşullarına ve insanların benzer düşüncülerine yormamız daha akla yakın olacaktır.

Kaynakça

- Akan, P. (2017) *İtalyanca Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Delta Kültür Yayınevi
- Aksoy, Ö. A. (2023) *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Aksoy, Ö. A. (2021) *Atasözleri Sözlüğü: Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları.
- Giusti, Giuseppe (1853) *Raccolta di Proverbi Toscani*. Firenze: F. Le Monnier
- Lapucci, Carlo (2007) *Dizionario dei Proverbi Italiani*. Mondadori
- Türk Dil Kurumu. (2023) *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- <http://sozluk.gov.tr> (Erişim tarihi: 18.11.2024)

6. BÖLÜM

TÜRK ATASÖZLERİNE GÜNÜMÜZ ÇERÇEVESİNDEN BAKIŞLAR

Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Türk Atasözlerinin Yapay Zekâ Chatbotları Aracılığıyla Öğretilmesi

Mesut Gün* - Ömer Tuğrul Kara** - Elif Alkan*** - Mustafa Barış Baştürk****

Giriş

Türkçe ve Türk kültürü içerisinde insanın kendisini ifade etme yeteneği yazılı ve sözlü kültür alanlarında varlık göstermektedir. Günlük ve akademik yaşam içerisinde dilin çeşitli alanlarda kullanımı ana dili konuşurları tarafından zengin anlatım olanakları sağlamaktadır. Bu açıdan her dile özgü olan söz varlığı unsurları, bir milletin geçmiş birikimlerini yansıtmakla birlikte geleceğe yaptığı yatırımların temelini oluşturmaktadır. Bu anlamda Türkçe söz varlığı unsurları bağlamında heybesi dolu bir dildir. Yazılı ve sözlü kültür içerisinde geçmişten bugüne getirmiş olduğu söz varlığı öğeleri nesilden nesile devamlılığını korumaktadır.

Dilin canlı olduğu, varlığını devam ettirdiği alan içerisinde o dile özgü yapıların oluşum gösterdiğini belirtmek mümkündür. Bu kapsamda Türkçe çerçevesinde atasözlerinin kullanımı ve yeri oldukça dikkat çekicidir. Başlangıcının anonim olarak sürdürdüğü ve nesiller boyu yazılı kültür ile kalıcılaşan atasözleri her yaşta insanın dil kullanımı sürecinde etkin bir rol oynamaktadır. Atasözleri, en önemli dilsel öge olarak sınıflandırılmasıyla birlikte, toplumsal değerleri koruyan, milletlere özgü olan ve milletlerin karakterlerini yansıtan çok kapsamlı bir anlam alanına sahip olarak o toplumun günlük yaşam içerisindeki davranış ve fikirleri hakkında bilgileri içermektedir (Gürel & Alaçam Akşit, 2021).

Toplumun kültürel birikimlerini içerisinde barındıran nesiller boyu aktarılmaya devam eden bu unsurlar genellikle kısa, özlü ve kalıcı olmasıyla bilinmektedir. Bu anlamda atasözleri, kuşaklar boyunca günümüze kadar ulaşan atasözleri anonim bir çerçevede tümce şeklinde karşımıza çıkmasıyla birlikte kısa ve kalıplaşmış söz birliği olarak, bir önceki kuşağın yargılarını, gözlemlerini, yaşam içerisinde insana yardımcı olacağı düşünülen kurallı bir dilsel imge olarak tanımlamak mümkündür (Sağlam, 2001).

Atasözlerinin yaşadığı dil içerisindeki bu kapsamlı yerinden hareketle temel anlamda iletişim sırasında söz söylenen kişiyi incitmeme, karşı tarafı rencide etmeden bir nevi dilsel şifreleme kullanılarak ifade edilenin aktarılması sürecidir. Bu çerçevede kendisine söz söylenen kişinin ise en büyük görevi karşı taraftan gelen dilsel şifreyi anlamlandırarak rahatsız olunan hatayı düzeltme eğilimi göstermesi beklenir. İnsanın kendisi ve kendi dışındaki çevreyi algılama biçimi dile özgü atasözlerinin birer yansıması biçiminde birkaç kelime veya genellikle bir cümle ile ifade edilen kalıplaşmış söz bütünü olan bu yapılar, geçmişten Orhun Abideleri ve Divanu Lügati't-Türk'ten günümüze kadar milli değerleri koruyan, bir toplumun ideallerini yansıtan, insana ve hayata dair değişmez kalıp ifadelerdir (Altaylı, 2010).

Dilin kalıplaşmış bir unsuru olan atasözleri nerede, ne zaman, nasıl ve kim tarafından kullanılmaya başlandığı bilinmemekle birlikte yaşan dil içerisinde kalıcılık sağlamıştır. İnsana ve onun etkileşimde bulunduğu her türlü unsura yönelik öğüt ve bilgi temelli ahlaki bir yapı ile kalıcılıştır. Toplumun kültürel temellerini, sosyal ve teknolojik değişimlerini kapsayarak geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur.

* Prof. Dr., Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, mesutgun@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9663-1066.

** Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, tkara@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5418-7718.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, ealkaann@gmail.com, ORCID: 0009-0002-1209-0501.

**** Yüksek Lisans Öğrencisi, Duisburg-Essen Üniversitesi Türkistik Enstitüsü, barisbasturk8@gmail.com, ORCID: 0009-0000-2947-2640.

Toplumun kültürünün oluşmasında ve devam etmesinde dil önemli bir kavram olmakla birlikte milletlerin yaşamlarını düzenleyen, bir arada tutan, anlamlandırma süreçlerinde bireysel ve toplumsal yaşamda bütünlüğü sağlayan somut olmayan kültürel miras çerçevesinde taşıyıcı görevinde olan atasözleri, doğal yollarla oluşmuş, toplumun değerlerini yansıtan ulusal bir damga olarak tanımlamak mümkündür (Girmen, 2013).

Hem ana dili hem de ana dil öğretiminde dile özgü kalıplaşmış söz varlığı unsurlarının öğretimi, bireyin kendisini ifade etmesi, söylemek istediği olguyu daha etkili ve kısa bir biçimde aktarmasında yardımcı olan bağlamlarının bütününi içermektedir. Bireyin günlük yaşamda insanlar arasındaki iletişimde kolaylık sağlaması gibi işlevleri bulunmaktadır. Aynı zamanda atasözleri insana dair dil bilim, halk bilim, sosyoloji, tarih, edebiyat, antropoloji gibi birçok disiplin içerisinde kültürel normalar ve toplumsal olayların anlamlandırılmasında toplumun değerleri yansıtan bir yapıdır.

Bu açıdan öğretim süreci içerisinde dilin söz varlığı unsurlarının kullanımı, dil yapısının daha kapsamlı bir biçimde anlaşılması ve kullanım kolaylığı sağlanması açısından oldukça önemlidir. Ana dili Türkçe olan bireylere öğretim sürecinde atasözleri gibi dilin söz varlığı unsurlarının öğretilmesiyle birlikte yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde de bu kalıplara yer verilmektedir. Bu süreçte ana dili konuşuru öğretim süreci dışında günlük yaşam içerisinde doğal bir döngü içerisinde bu yapıları kullanmayı öğrenmektedir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde ise dili sonradan öğrenen bireyler söz varlığı kalıplarıyla süreç içerisinde karşılaşmaktadır. Öğretim sürecinde yer alan söz varlığı unsurlarının günlük yaşama daha kolay uyum sağlama ve anlatımı kolaylaştırma gibi özelliklerinden hareketle öğrenene kolaylık sağlamaktadır.

Eğitimde yapay zekâ araçlarının kullanımı ise bu süreçte verimi arttıran ve kişilere kolaylık sağlayan bir diğer unsurdur. Whitby (2009), yapay zekâyı; insanlar, hayvanlar ve makinelerdeki bilişsel davranışlarının incelenmesi ve bu tür davranışların bilgisayarlar ve benzer teknolojiler gibi bir nesneye dönüştürülmeye çalışılması olarak tanımlamıştır. Coppin'e (2004) göre ise yapay zekâ, makinelerin yeni durumlara uyum sağlama, ortaya çıkan durumlarla başa çıkma, sorunları çözme, soruları yanıtlama, planlar yapma ve tipik olarak insanlarda görülen belirli bir zekâ düzeyi gerektiren çeşitli diğer işlevleri yerine getirme yetisi olarak tanımlanır. Eğitimde yapay zekâ, öğrenci performansını analiz ederek, öğrencilerin güçlü ve zayıf yönlerini belirlemeye yardımcı olur. Bu analizler, eğitim kurumlarının karar alma süreçlerini iyileştirir (Rus vd., 2013). Yapay zekâyı geliştiren robotik teknolojiler ve sohbet robotları (*chatbots*), öğretmenlere yardımcı olarak sınıf yönetimini kolaylaştırmaktadır. Timms (2016), *cobot*'ların dil öğretiminde telaffuz ve kelime bilgisi geliştirme süreçlerini desteklediğini belirtmektedir. Bununla beraber SoftBank'ın Pepper robotu gibi robotlar, öğrencilere eğlenceli ve etkileşimli öğrenme deneyimleri sunmaktadır (Eguchi & Okada, 2018). Bu robotlar aynı zamanda otizmlili çocukların eğitimde sosyal etkileşimini artırmada da kullanılmaktadır (Wood vd., 2019). Buna ek olarak yapay zekâ tabanlı sistemler, öğrenci çalışmalarını inceleyip, onlara otomatik olarak dönütler verebilmektedir (Chen vd., 2020). Bu sistemler, öğrencilerin bireysel öğrenme stillerine ve hızlarına göre içerikler de sunmaktadır. *Knewton* gibi platformlar, öğrencilerin önceki öğrenme deneyimlerinden elde edilen verileri kullanarak anında onlara öneriler sunar (Pokrivcakova, 2019).

Bu kapsamda bu çalışma yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde dilin söz varlığı unsurlarından atasözlerinin kullanımını geliştiren dünya düzeninde yapay zekâ araçlarıyla ele almayı amaçlamıştır.

Bu kapsamda çalışma temelinde, Yılmaz Atagül'ün (2015) yapmış olduğu Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Atasözleri ve Deyimlerin Sıklık Analizi adlı çalışmadan elde edilen atasözleri verileri kullanılacaktır. Elde edilen bu veriler kapsamında öğretim sürecinde atasözlerinin kullanımının yapay zekâ araçlarına yansıma biçimi değerlendirilecektir.

Buradan hareketle çalışma içerisinde Gemini, ChatGpt 4o ve Copilot adlı yapay zekâ araçları aracılığıyla ilgili çalışmadan elde edilen atasözleri verilerinden materyal bulgulamayı amaçlamıştır. Süreçteki esas amaç, yapay zekâ chatbotlarının atasözlerinin dilbilgisel dizgesinden hareketle alt metinde yatan anlamı anlamlandırarak materyal üretimine katkı sağlama durumunu inceleyecektir.

Yöntem

Araştırma Problemi

Araştırma, “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi süreci içerisinde Gemini, ChatGpt 4o ve Copilot adlı yapay zekâ uygulamalarının chatbotları kullanılarak dilin söz varlığı unsuru olan atasözlerinin öğretim içerisinde kullanımı nasıldır?” problem sorusundan hareketle oluşturulmuştur.

Alt Problemler

- Gemini, ChatGpt 4o ve Copilot yapay zekâ chatbotlarının atasözlerinin öğretilmesinde hazırlık etkinliklerinin oluşturulmasında kullanımı nasıldır?
- Gemini, ChatGpt 4o ve Copilot chatbotlarından elde edile verilerin yabancı dil olarak Türkçe öğretimi içerisinde görsel materyal olarak kullanımı nasıldır?
- Yapay zekâ chatbotlarından elde edilen verilerin uygulamalara göre farklılığı nasıldır?

Araştırma alt problemlerinden oluşmuştur.

Araştırmanın Yöntemi ve Deseni

Bu çalışma nitel araştırma yöntemi temelinde şekillenmiştir. Sosyal bilimler alanında önemli bir yere sahip olan nitel araştırma, insan deneyimlerini, çeşitli bakış açılarını içermektedir. İnsanın dünyayı anlamlandırma sürecinde derinlemesine bilgiyi sözlü, yazılı ve görsel verilerden hareketle bilgi toplamaktadır. Bu yöntem, insanların deneyimlerini anlamlarını ve sosyal dünyalarını derinlemesine anlamaya odaklanır (Creswell & Poth, 2018). Nitel araştırma, olay ve olgular hakkında derinlemesine bilgiyi analiz etme, genellikle gözlem, görüşme, doküman ve söylev gibi türleri olan farklı disiplinleri bütüncül bir biçimde ele almaktadır (Baltacı,2019).

Bu kapsamda araştırma nitel araştırma yönteminde sıklıkla kullanılan doküman analizi yöntemi temelinde oluşturulmuştur. Sistematik bir çerçevede yazılı, görsel ve işitsel materyalleri tarayan bu yöntem araştırma konusunda kapsamlı bilgi edinilmesini sağlamaktadır. Doküman inceleme yöntemi, birincil ve ikincil kaynak olarak adlandırılan çeşitli dokümanların gözden geçirilmesi ve analiz edilmesini sağlayarak birçok basılı ve elektronik materyalleri değerlendiren analitik işlem süreci olan bir sentezleme biçimidir (Özkan, 2021).

Araştırmanın Amacı ve Sınırlılığı

Araştırmanın amacı, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi süreci içerisinde söz varlığı unsurları içerisinde atasözlerinin öğretim süreci temelinde ele alınmıştır. Çalışma, gelişen dünya düzeninden yola çıkarak yaşamda hızla yerini alan yapay zekâ chatbotlarının öğretim içerisinde materyal kullanımını desteklemesi fikrinden hareketle belirlenen atasözlerinin ilgili yapay zekâ chatbotlarından elde edilen verilerin uygunluk düzeyini değerlendirmeyi amaçlamıştır.

Bu çalışma yapay zekâ uygulamalarından yalnızca Gemini, ChatGpt 4o ve Copilot’un kullanılmasıyla sınırlı olup, yalnızca hedeflenen çalışma bağlamında atasözü kümesinin oluşturulmasıyla sınırlıdır.

Bulgular

Gemini, ChatGpt 4o ve Copilot Yapay Zekâ Chatbotlarının Atasözlerinin Öğretilmesinde Hazırlık Etkinliklerinin Oluşturulmasında Kullanımı Nasıldır?

Bağlamsallaştırma Teorisi (Contextualization Theory), öğrenenlerin dildeki soyut anlamları anlamlandırmasını destekleyen bir öğretim yaklaşımıdır. Bu teori, özellikle dil öğreniminde, öğrencilerin dildeki anlamları daha derinlemesine kavrayabilmesi için gerçek yaşam bağlamları veya somut örnekler üzerinden açıklama yapılması gerektiğini savunur. Böylece soyut kavramlar, daha anlaşılır hale gelir. Oller’in (1995) çalışmasında, bağlamsallaştırmanın dil öğretiminde anlamlandırma sürecini güçlendiren bir araç olduğunu belirtir. Buna göre, bağlamdan yoksun olan bir dilin öğrenme sürecini, öğrencinin anlam çıkarma ve doğru yorumlama becerilerini kısıtlayabileceğini belirtir.

Atasözleri gibi dilde yer alan anlamı doğrudan değil de dolaylı olan yapıların bir bağlam dahilinde öğretimi süreci kalıcı kılacak ve alınan verimi artıracaktır. Celce-Murcia (2001), dil öğreniminde bağlamın sağlanmasının, öğrencilerin bilgiyi hafızalarında daha uzun süre tutmalarına yardımcı olduğunu savunur. Bağlamsal öğretim, atasözleri gibi dolaylı anlatım barındıran yapıların gerçek

yaşamda nasıl kullanıldığını gösterir ve öğrencilerin bu ifadeleri zihinsel olarak sınıflandırmalarını kolaylaştırır. Bu doğrultuda bağlamın, öğrenilen bilgi ile günlük yaşam arasında bir köprü kurarak kalıcı öğrenmeyi desteklediği belirtilir. Auerbach ve Paxton (1997), bağlam sağlamanın öğrencilerin anlam çıkarma süreçlerini desteklediğini ifade eder. Bu araştırmada, bağlam içinde verilen bilgilerin öğrenciler tarafından daha kolay anlaşıldığı ve dolaylı anlamların anlaşılmasında bağlamın belirleyici bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. Atasözleri, bağlamsal olarak sunulduğunda öğrenciler için soyut olmaktan çıkar ve daha anlaşılır hale gelir.

Bu bilgiler doğrultusunda yapay zekâ chatbotları ile atasözlerini öğretmek için bağlamsallaştırma teorisinden yararlanmak gerekmektedir. Atasözlerini hikâyeleştirerek bağlam içinde öğretmek yukarıda sunduğumuz verileri kanıtlar nitelikte olacaktır. Buna bağlı olarak sırasıyla; ChatGPT 4o, Gemini ve Copilot adlı yapay zekâ chatbotlarına seçmece yöntem ile seçilen atasözlerini bizlere hikâyeleştirerek anlatmasını istedik.

ChatGPT 4o'ya "Ben sana Türkçe bir atasözü vereceğim. Bu atasözünün ana fikrini, ana temasını ve vermek istediği mesajı analiz edip aynı mesajı veren bir hikâye yazmanı istiyorum. Hikâye karmaşık ifadeler içermemeli ve sade olmalı. Atasözünde yer alan mesajları dolaylı değil doğrudan karşılamalı. Sana vereceğim atasözü: Aza kanaat etmeyen çoğu hiç bulamaz." şeklinde bir komut (prompt) girdiğimizde aşağıda yer alan veriyi elde etmekteyiz:

Hikâye 1: "Azla Yetinmeyen Ali'nin Dersi"

Küçük bir köyde yaşayan Ali, ailesinin tek çocuğuydu. Babası çiftçilik yaparak geçimini sağlarken, Ali de babasına tarlada yardım ederdi. Ali'nin en büyük hayali, kasabada gördüğü büyük, güzel bir model tekneyi alabilmektir. Ancak babası ona, istediklerini elde edebilmek için sabırlı olması gerektiğini, çalışıp biriktirerek istediği şeylere ulaşabileceğini sık sık anlatırdı. Bir gün babası, ona doğum günü hediyesi olarak küçük bir kumbara ve içine biraz para koyarak hediye etti.

Ali önce bu hediyeye çok sevindi, ama kumbarasını açıp baktığında içinde fazla para olmadığını görünce hayal kırıklığına uğradı. Babası, "Ali, bu para sana az görünebilir ama biriktirirsen zamanla çoğalır. Azı önemsemersen çoğu da bulamazsın," dedi. Ali, babasının sözlerini dinler gibi yapsa da aslında gözünde hep o büyük model tekneyi canlandırıyor ve daha fazlasını istiyordu.

Bir süre sonra Ali, kumbarasındaki parayı nasıl daha hızlı arttırabileceğini düşünmeye başladı. Bir gün pazarda dolaşırken bir oyuncak satıcısının, büyük hediyeler vereceğini söylediğini duydu. Yanına gidip satıcıya kumbarasındaki tüm parayı verdiğinde büyük bir ödül kazanıp kazanamayacağını sordu. Satıcı ona, "Tabii ki! Eğer kumbaradaki tüm parayı bana verirsen sana çok özel bir ödül vereceğim," dedi. Ali, bu teklife karşı koyamadı ve kumbarasındaki tüm parasını satıcıya verdi.

Ancak büyük bir beklenti içinde olduğu ödülü aldığı anda, eline verilen oyuncağın kalitesiz, küçük ve kırık dökük bir oyuncak olduğunu gördü. Hemen satıcının yanına dönüp parasını geri istedi ama satıcı çoktan kaybolmuştu. Ali, hem paralarını hem de hayalindeki büyük model gemiyi kaybetmenin üzüntüsünü yaşadı.

Eve döndüğünde olanları babasına anlattı. Babası üzgün bir şekilde ona, "Bak oğlum, sana azla yetinmeyi öğrenmeni söylemişim. Sabırlı olup elindeki değerlendirseydin, biriktirdiklerinle zamanla istediğin gemiyi alabilirdin. Ama aceleci davranıp, elindeki hiç sayarak hepsini kaybettin," dedi.

Ali, babasının sözlerinden çok etkilendi ve o gün büyük bir ders aldı. O günden sonra her fırsatta birikim yapmayı, küçük miktarları bile kıymetli görmeyi öğrendi. Birkaç yıl sonra, sabırla biriktirdiği parası sayesinde hayalini kurduğu büyük model gemiyi almayı başardı. Bu olay, ona "Aza kanaat etmeyen, çoğu hiç bulamaz" sözünün gerçek anlamını öğretti.

Bir diğer uygulamamız olan Gemini yapay zekâ chatbotuna yine aynı komutu veriyoruz. Ancak bu sefer başka bir atasözü seçiyoruz. "Ben sana Türkçe bir atasözü vereceğim. Bu atasözünün ana fikrini, ana temasını ve vermek istediği mesajı analiz edip aynı mesajı veren bir hikâye yazmanı istiyorum. Hikâye

karmaşık ifadeler içermemeli ve sade olmalı. Atasözünde yer alan mesajları dolaylı değil doğrudan karşılamalı. Sana vereceğim atasözü: Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur.”

Hikâye 2: Duru'nun Dönüşümü

Duru, genç ve başarılı bir yazılımcıydı. Günlerini bilgisayar başında geçirerek yeni projeler geliştiriyor, kod yazıyordu. İşine o kadar çok odaklanmıştı ki, sağlığına pek dikkat etmiyordu. Düzensiz besleniyor, spor yapmıyor ve geceleri geç saatlere kadar çalışıyordu. Bu durum, zamanla Duru'nun hem fiziksel hem de zihinsel sağlığını olumsuz etkilemeye başlamıştı.

Bir gün, önemli bir sunum öncesinde Duru kendini çok yorgun ve halsiz hissetti. Sunum sırasında sürekli hata yapıyor ve kendini ifade etmekte zorlanıyordu. Sunumdan sonra patronu, Duru'yla konuşarak sağlığına daha çok dikkat etmesi gerektiğini söyledi. Duru, patronunun sözlerinden çok etkilenmişti. O ana kadar sağlığının işindeki başarısı için bir engel olduğunu düşünmemişti.

Duru, o günden sonra hayatında bazı değişiklikler yapmaya karar verdi. Öncelikle düzenli olarak spor yapmaya başladı. Yoğun iş temposu içinde bile her gün biraz vakit ayırıp yürüyüş yapıyor veya yüzüyordu. Beslenmesine dikkat ederek daha sağlıklı yiyecekler tüketmeye başladı. Ayrıca, uyku düzenini de değiştirerek her gece en az 7-8 saat uyumaya çalıştı.

Bu değişiklikler sayesinde Duru, kısa sürede kendini çok daha iyi hissetmeye başladı. Enerjisi yerine gelmiş, daha zinde ve odaklanmıştı. İşindeki performansı da artmıştı. Artık daha yaratıcı fikirler üretebiliyor ve sorunları daha kolay çözebiliyordu.

Bir diğer uygulamamız olan Copilot yapay zeka chatbotuna yine aynı komutu atasözünü değiştirerek veriyoruz: “Ben sana Türkçe bir atasözü vereceğim. Bu atasözünün ana fikrini, ana temasını ve vermek istediği mesajı analiz edip aynı mesajı veren bir hikâye yazmanı istiyorum. Hikâye karmaşık ifadeler içermemeli ve sade olmalı. Atasözünde yer alan mesajları dolaylı değil doğrudan karşılamalı. Sana vereceğim atasözü: Acele işe şeytan karıştır.”

Hikâye 3: Aceleciliğin Bedeli

Mert, başarılı ve kendine güvenen bir inşaat mühendisi olarak tanınıyordu. Büyük bir inşaat projesi almak üzereydi. Şehir merkezinde yükselecek olan gökdelen, onun kariyerinde büyük bir dönüm noktası olacaktı. Ancak projeyi kısa sürede tamamlaması gerekiyordu ve bu yüzden zamanla yarışlıyordu.

Mert, projenin zamanında tamamlanması için tüm ekibini sürekli baskı altında tutarak çalışmaya zorladı. Malzemeleri hızla temin etti, planları hızlıca onayladı ve işçileri sürekli acele ettirdi. Ancak, aceleci tutumu nedeniyle bazı önemli güvenlik önlemlerini göz ardı etti. İnşaatın her aşamasında detaylı kontrolleri atladı ve işçilerin dikkatli çalışmasını sağlayamadı.

İnşaat hızla ilerlerken, Mert'in ekibi bir gün büyük bir felakete karşılaştı. Gökdelenin yarısına gelindiğinde, temelinde yapılan hatalar nedeniyle yapıda büyük çatlaklar oluşmaya başladı. İşçilerden biri yüksekte düşerek ciddi şekilde yaralandı. Proje durduruldu ve inşaat alanı mühürlendi. Mert, aceleciliği yüzünden yalnızca projeyi kaybetmekle kalmadı, aynı zamanda insanların hayatını tehlikeye attı.

Bu olaydan sonra Mert, aceleci davranmanın bedelini ağır bir şekilde ödedi. İşini kaybetti, kariyerinde büyük bir darbe aldı ve uzun süre boyunca projelerden dışlandı. Mert, aceleci davranmanın yalnızca iş kalitesini değil, insan hayatını da riske attığını anladı.

Bu acı tecrübeden sonra Mert, her projeye daha fazla özen göstermeye ve her aşamada gerekli kontrolleri yapmaya karar verdi. Aceleciliğin bedelini ödeyerek, sabır ve dikkatle çalışmanın önemini derinlemesine kavradı.

Atasözleri gibi kültürel anlamlar içeren ve dolaylı mesajlar barındıran ifadeler, bağlam içinde sunulduklarında öğrenciler için daha anlaşılır hale gelir. Bu bağlamda, hikâyeleştirme, öğrencilere

atasözlerinin içerdiği mesajları somut bir şekilde sunarak soyut anlamları anlamlandırmalarını sağlar. Örneğin, ChatGPT-4 ile “Aza kanaat etmeyen çoğu hiç bulamaz” atasözünü anlatmak için oluşturulan hikâye, doğrudan atasözünün temasını yansıtan bir olay örgüsü ile sunulmuş ve öğrencinin bu atasözünün mesajını açıkça anlaması sağlanmıştır. Benzer şekilde, Gemini ve Copilot chatbotları, bağlamsallaştırılmış örnekler ve somut olaylar üzerinden öğrencilere, “Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur” ve “Acele işe şeytan karışır” gibi atasözlerinin anlamlarını aktarmış ve soyut mesajları anlaşılır kılmıştır.

Gemini, ChatGpt 4o ve Copilot Chatbotlarından Elde Edilen Verilerin Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi İçerisinde Görsel Materyal Olarak Kullanımı Nasıldır?

Paivio'nun (1986) Çift Kodlama Kuramı, görsellerin öğrenme sürecini nasıl desteklediğini açıklayan temel kuramlardan biridir. Bu kurama göre, zihinsel süreçler hem sözel hem de görsel bilgi yoluyla anlamlandırılabilir ve bu iki bilgi türü bir araya geldiğinde öğrenme daha kalıcı hale gelir. Sözel bir anlatım olan atasözleri, görselleştirilerek desteklendiğinde, öğrencinin bu sözel ifadeyi zihinsel olarak kavrayıp hatırlaması daha kolay olur. Özellikle soyut ve dolaylı anlam taşıyan atasözleri gibi yapılar, görsel bir bağlam içinde sunulduğunda, öğrenciler atasözlerinin arka planındaki düşünceyi daha net bir şekilde algılar. Clark ve Paivio (1991) Çift Kodlama Kuramının öğrenme üzerindeki etkilerini incelerken, görsellerin sadece bilgi edinimi için değil aynı zamanda bilgilerin zihinde yeniden yapılandırılması ve anlamlandırılması için kritik bir rol oynadığını belirtir. Görsellerin, zihinsel temsili kolaylaştırarak sözel açıklamaların oluşturduğu kognitif yükü azalttığını öne sürer. Mayer (2001), Çift Kodlama Kuramının özellikle çoklu ortam öğrenme ortamlarında nasıl etkili bir şekilde kullanılabileceğini açıklayan araştırmalar yapmıştır.

Mayer (2001), çoklu ortam öğreniminde “çoklu temsil” ilkesini savunarak, bilginin birden fazla kanaldan sunulmasının öğrencilerin öğrenme performansını artıracak olduğunu belirtir. Bu kurama göre, bilgilerin hem sözel hem de görsel olarak sunulması, özellikle soyut kavramların anlaşılmasını kolaylaştırır çünkü bu temsil biçimleri, bireylerin bilgiyi hem görsel hem de sözel yollarla kodlamasına olanak tanır. Mayer'a göre (2001), bu süreçte her iki temsilin de öğrenci tarafından yeniden işlenmesi, bilginin daha kalıcı hale gelmesini sağlar. Sadoski ve Paivio (2001), Çift Kodlama Kuramının öğrenme ve hafızadaki önemine değinirken, bu kuramın dil öğrenme sürecindeki rolünü derinlemesine inceler. Araştırmalarında, soyut ifadelerin görselleştirilmesinin öğrencilerin anlam çıkarma sürecini nasıl hızlandığını ele alır ve görsel bilgiyle desteklenen soyut ifadelerin uzun süre hafızada kaldığını belirtir. Çift Kodlama Kuramının bu süreci nasıl desteklediğini açıklarken, görsellerin daha anlaşılır bir çerçeve sunduğunu ve öğrencilerin anlamı daha hızlı algılayarak zihinsel şemalar oluşturduğunu ifade ederler.

Bu bilgilerden de yola çıkarak yapay zekânın ürettiği görseller üzerinden atasözlerini öğretmek için ilk olarak ChatGPT 4o chatbotunu kullanacağız. Bu doğrultuda “Ağaç yaşken eğilir atasözünün vermek istediği mesajı analiz edip bununla aynı anlama gelebilecek yorumlanmaya açık, çizim gibi olan bir görsel üretmeni istiyorum” şeklinde bir komut girdiğimizde aşağıda yer alan ürün ortaya çıkmaktadır:

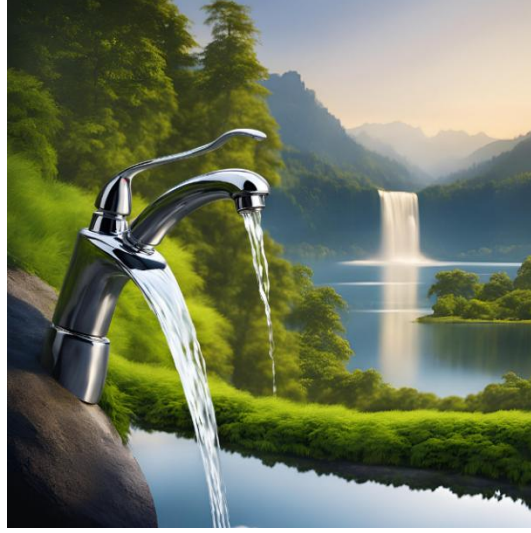
Görsel 1. ChatGPT 4o'nun "Ağaç yaşken eğilir" atasözünü resmetmesi sonucu oluşan görsel.

Buna benzer bir komutu atasözünü değiştirerek Gemini yapay zekâ chatbotuna sunuyoruz. Gemini kendi içinde ImageFx altyapısını kullanarak "Bir elin nesi var iki elin sesi var atasözünün vermek istediği mesajı analiz edip bununla aynı anlama gelebilecek yorumlanmaya açık, gerçek gibi olan bir görsel üretmeni istiyorum. Bu görseli üretirken çerçeveyi ikiye bölüp iki atasözündeki mesajı yansıtacak iki farklı görsel olsun" şeklinde girdiğimiz komuta karşılık aşağıdaki görseli üretmektedir:

Görsel 2. Gemini'nin "Bir elin nesi var iki elin sesi var" atasözünü resmetmesi sonucu oluşan görsel.

Bir diğer ve son yapay zekâ chatbotu aracımız olan Copilot ise "Damlaya damlaya göl olur atasözünün vermek istediği mesajı analiz edip bununla aynı anlama gelebilecek yorumlanmaya açık, çizim gibi olan bir görsel üretmeni istiyorum" şeklinde girdiğimiz komut sonucu aşağıda yer alan görseli bizlere sunmaktadır:

Görsel 3. Copilot'un "Damlaya damlaya göl olur" atasözünü resmetmesi sonucu oluşan görsel.

Sonuç

İnsan yaşamında tartışılmaz bir yeri olan dil, anlama ve anlatma becerisine sahip olan insanın, duygularını, düşüncelerini, istek ve bilgilerini birbirleriyle paylaşmasına aracılık eden karmaşık sistemli bir yapıdır.

İnsan yaşamında bir araya gelen bireylerin süreç içerisinde ne yaparlarsa yapsınlar, her türlü alanda dili kullanmaları onları diğer canlılardan ayıran en temel özellik olma işlevini üstlenerek kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasında dil bu bileşenleri üreten bir etkinliktir (Ezidiler Kıran & Kıran, 2018). Dilin içerisinde barındırdığı bu karmaşık sistem aynı zaman kültür taşıyıcısı görevini üstlenmektedir. Toplumun değerini, inanç sistemini, gelenek ve göreneklerini yansıtmada ayna görevini üstlenmektedir. Yaşamın her alanında karşımıza çıkan dil, günlük hayattan akademik yaşama, sanattan teknolojiye kadar insana dair her konuda varlık göstermektedir. İnsanlar arasındaki iletişimi kuvvetlendiren, anlamlandırma becerimizi geliştiren, ait olduğumuz toplumda kimliğimizi şekillendiren bir unsurdur.

İnsanlığa yaratılıştan gelen duygu, düşünce ve tecrübeleri bir başkasına aktarmada dilin önemli bir yeri olmakla birlikte dünyayı anlama ve anlamlandırma şeklini somut bir şekilde ortaya koyan, çok yönlü ve karmaşık bir sistem olan dil, insanın dünyadaki yerini anlamlandırmasında önemli bir işlevi bulunmaktadır (Sarıkaya, 2019).

Eğitim içerisinde dil, öğrenme ve öğretme sürecini hedef almaktadır. Dil aracılığıyla öğrenme süreci pekişerek yeni bilgi öğrenme, düşüncelerini ifade etme, öğretici ile iletişim kurma gibi becerilerini geliştirmektedir. Dil, anlama ve anlatma becerileri çerçevesinde yer alan dinleme, okuma, konuşma ve yazma alanlarında yetkinlik kazanmasını sağlamaktadır. Bireyin akademik yaşamında önemli bir yeri olan dil, materyalleri anlama, eleştirel düşünme, fikir üretebilme ve üretimlerini iletmede kültürel aktarımda katkı sağlamaktadır.

Bilim, sanat, beşeri ve sosyal alanlarda üretme süreçlerinde kültür kavramı, toplumları bir araya getiren çatı bir kavram olmakla birlikte beraber dil olgusunu içerisinde barındırarak toplumların, ideolojik, bilgi, görgü ve günlük ritüeller gibi yaşama dahil olan birçok alanda toplumlara özgü bir nitelik taşıyan, dayanışmayı ve toplumsal kimliği oluşturan kapsamlı bir yapıdır (Büyükalın Filiz, 2017).

Dil öğretim süreci hem ana dil hem de ana dili sürecinde hedef dili bilmeyen bireylere o dildeki çeşitli kazanımları öğretmek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Bu kapsamda yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanı bireylerin Türkçeyi etkili bir şekilde kullanmalarını amaç edinmektedir. Buradan hareketle öğretim sürecinde dilin yapısı ve kuralları öğrenciye sunulmaktadır. Ayrıca alanın temeli olarak öğretim süreci içerisinde dil yapıları kültürel bir tabanda, kültür aktarımı aracılığıyla sağlanmaktadır.

Doğal bir öğrenme süreci olan kültür aktarımı, yaşam boyu devam etmekle birlikte eğitimle pekişen kültür öğretimi, kültürel farkındalık ve kültürel etkileşim gibi çatı kavramlar temelinde öğretim sürecinde farkındalığı arttıran, dil ile iş birliği içerisinde olan, kendi kültürünün yanı sıra hedef dilin kültürünü anlamlandırmada rol oynamaktadır (Aldemir, 2024).

Öğrenilen dilin kültürünün öğrenene aktarılması süreci, hedef dile yönelik bilgi ve birikimleri kolayca aktarmayı sağlamaktadır. Bu açıdan Türkçe öğretiminde Türk kültürü unsurlarını içeren bir öğretim planı tasarlamak süreci kalıcı hale getirecektir.

Ana dil ve ana dili öğretimi kapsamında öğrenen bireylere yönelik hazırlanan çeşitli materyaller dersi etkin kılmaktadır. Bu kapsamda günümüzde teknolojinin hızlı gelişiminden yola çıkılmalıdır. Teknolojinin yaşamımıza kattığı, yeni düzende hayatın her alanında baş ucumuzda olan yapay zekâ araçları eğitimde de kendisine yer bulmuştur.

Teknolojinin ve yapay zekânın yaşam içerisinde gelişmesi hem eğitim sisteminde hem de eğitimin yapısını ve işleyişini etkileyerek, zamandan ve mekândan bağımsız olarak öğretim sürecini yaşamın her alanına yayarak esnek öğrenme ortamları, ders içerikleri ve materyal üretimine katkıda bulunmuştur (Ünveren, 2024).

Bu kapsamda yapay zekâ eğitim-öğretim alanında çeşitli biçimlerde kullanılmasıyla birlikte bu çalışma yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında ChatGPT 4o, Google Gemini ve Microsoft Copilot yapay zekâ araçlarının chatbotları aracılığıyla materyal üretimini temel almıştır.

Süreç içerisinde dil öğretiminde önemli bir yeri olan söz varlığı unsurlarından atasözleri kapsam alanına alınara, somut olmayan kültürel miras çerçevesinde değerlendirilen bu unsurun yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ve yapay zekâ temelinde materyal üretme becerisi değerlendirilmiştir.

Somut olmayan kültürel miras çerçevesinde ele alabileceğimiz atasözleri, geçmişten bugüne anonim olarak var olan özlü söz grupları, dil edinimi ve öğrenimi içerisinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Dilin doğal öğrenme sürecinde ana dili konuşuru yaşam içerisinde farkında olmadan bağlam yoluyla bu ve buna benzer yapıları kullanmaktadır. Dil öğretiminde ise bu süreç öğrenen bireyleri bağlamsal çerçevede öğretildikten sonra kullanılmaktadır.

Bu çalışma yabancı dil olarak Türkçe öğretimi içerisinde dilin söz varlığı unsurlarından atasözlerini kapsam alanına almıştır. Beraberinde gelişen dünya içerisinde insan yaşamının bir parçası haline gelen yapay zekâ araçlarının öğretim boyutundaki işlevinden yararlanılmıştır.

İki alt problem cümlesinden hareketle çalışma ilk olarak seçmece yöntem aracılığıyla yazar inisiyatifine bırakılmış atasözlerinden üç tanesini Copilot, Gemini ve ChatGpt 4o kullanılarak bağlamsal çerçevede hikâyeleştirilmesi istenmiştir. Diğer alt problemde ise yine yazar inisiyatifine bırakılarak seçilen üç atasözünün aynı yapay zekâ uygulamaları aracılığıyla görsel materyal olarak oluşturulması istenmiştir. Elde edilen bu görsellerin yabancı dil olarak Türkçe öğretimi sürecinde materyal olarak kullanım uygunluğu tartışılmıştır.

İlk olarak Gemini, ChatGpt 4o ve Copilot yapay zekâ uygulamalarının chatbotları aracılığıyla yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde hazırlık etkinliği oluşturma süreci incelenmiştir. Bu kapsamda elde edilen yazılı metinler temel olarak şu komut (prompt) kullanılarak oluşturulmuştur: *“Ben sana Türkçe bir atasözü vereceğim. Bu atasözünün ana fikrini, ana temasını ve vermek istediği mesajı analiz edip aynı mesajı veren bir hikâye yazmanı istiyorum. Hikâye karmaşık ifadeler içermemeli ve sade olmalı. Atasözünde yer alan mesajları dolaylı değil doğrudan karşılamalı. Sana vereceğim atasözü:...”*

Bu komuttan hareketle ilk alt problemde sırasıyla ChatGPT 4o kullanılarak *“Aza kanaat etmeyen çoğu hiç bulamaz.”* atasözü kullanılarak *Azla Yetinmeyen Ali'nin Dersi* başlıklı metin elde edilmiştir. Google Gemini kullanılarak *“Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur.”* atasözü kullanılarak *Duru'nun Dönüşümü*

başlıklı metin elde edilmiştir. Son olarak Microsoft Copilot kullanılarak “Acele işe şeytan karışır.” atasözü ile *Aceleciliğin Bedeli* başlıklı metin oluşturulmuştur.

Elde edilen metinlerden hareketle ChatGPT 4o kullanılarak elde edilen metinde atasözü öğrenene doğrudan atasözünün bağlamını yansıtan bir olay örgüsü sunulmuştur. İlgili metnin diğer metinlere kıyasla hikâye anlatımına daha uygun olduğu, verilen atasözünden hareketle kendi içerisinde bir bağlam planı çıkararak metinde yer alan giriş gelişme ve sonuç bölümlerini daha etkili bir biçimde yazdığını belirtmek mümkündür. Metni okuyan kişi için atasözü doğrudan sunulmamakla birlikte metne dair zihin içerisinde hayal gücünü harekete geçirmede daha etkin olduğu söylenebilir.

Google Gemini ve Microsoft Copilot kullanılarak sırasıyla “Aza kanaat etmeyen çoğu hiç bulamaz.” ve “Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur.” atasözlerine yönelik oluşturulan metinlerin ChatGPT 4o kıyasla daha kısa ve öz bir anlatım sunduğunu belirtmek mümkündür. Buradan hareketle ilgili iki yapay zekâ uygulamalarının chatbotları atasözünün anlamını ChatGPT 4o’ya kıyasla nispeten daha doğrudan sunduğu söylenebilir. Metinlerin oldukça kısa olması ve sınırlı bir olay örgüsünün okuyuculara sunulmuş olması, atasözüne yönelik zihinsel yapılandırma şemasının, kişinin zihinde canlandırma ve anlamlandırma bakımından geliştirmeye değer olduğu belirtilebilir. Chatbotlar aracılığıyla öyküleştirilen her üç atasözünün sade, öz ve yalın bir biçimde yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında bireyi yormayacak metinler oluşturulmuştur.

Bağlamsallaştırma teorisinden hareketle elde edilen bulgulardaki temel amaç, öğrenen bireyin sezgisel yaklaşımını kuvvetlendirmek ve metin içerisindeki örtük anlamı etkin bir şekilde anlamlandırması hedeflenmiştir. Öğretim sürecinde, öğrenenin zihinsel anlamlandırma sürecini hızlandırması bakımından günlük yaşama dair örneklerle birlikte somutlaştırılmış yapıların öğretimde birer araç olarak kullanılmasının öğrenmeyi kolaylaştıracağını vurgulamak mümkündür.

İkinci alt problem temelinde ilgili üç yapay zekâ aracı kullanılarak yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında kullanılması hedeflenen görsel materyal üretimi sağlanmıştır. Üretim sürecinde “Ağaç yaşken eğilir.”, “Bir elin nesi var iki elin sesi var.” ve “Damlaya damlaya göl olur.” atasözleri kullanılmıştır.

ChatGPT 4o yapay zekâ chatbotuna “*Ağaç yaşken eğilir atasözünün vermek istediği mesajı analiz edip bununla aynı anlama gelebilecek yorumlanmaya açık, çizim gibi olan bir görsel üretmeni istiyorum.*” komutu sunulmuştur. Bu komut doğrultusunda *Görsel 1* ortaya çıkmıştır. Oluşturulan görselin ilgili atasözüne yönelik bağlamsal anlamı koruduğu, verilmek istenen alt metnin öğrenene sezdirici bir biçimde sunduğu belirtilebilir. Görselin sanatsal bağlamında çizim açısından olumlu bir sonuç çıkardığı söylenebilir. Örtük anlam görsel içerisinde nitelikli bir biçimde sunulmuştur.

Google Gemini yapay zekâ chatbotuna “*Bir elin nesi var iki elin sesi var atasözünün vermek istediği mesajı analiz edip bununla aynı anlama gelebilecek yorumlamaya açık, gerçek gibi olan bir görsel üretmeni istiyorum. Bu görseli üretirken çerçeveyi ikiye bölüp atasözündeki mesajı yansıtacak iki farklı görsel olsun.*” şeklinde bir komut girilmiştir. Bundan hareketle *Görsel 2* ortaya çıkmıştır. Elde edilen görselin ilgili atasözünden hareketle oluşturduğu görsel verilen komutlara uygun bir biçimde sunmuştur. Bir çerçevede iki görsel sunarak, gerçekçi bir fotoğraf üretimi sağlamıştır. Aynı zamanda ilgili görselden hareketle atasözü kapsamında iletilmek istenen bağlamsal iletiyi öğrenen bireye doğrudan sunduğunu belirtmek mümkündür.

Son olarak Microsoft Copilot yapay zekâ chatbotuna “*Damlaya damlaya göl olur atasözünün vermek istediği mesajı analiz edip bununla aynı anlama gelebilecek yorumlanmaya açık, çizim gibi olan bir görsel üretmeni istiyorum.*” komutu sunulmuştur. Bundan hareketle *Görsel 3* oluşmuştur. Elde edilen görselin ilgili atasözünden hareketle verilen komutlara uygun bir biçimde sunduğu söylenebilir. Görselin atasözü anlamından uzak bir biçimde oluşturulduğu söylenebilir. Görsel içerisinde yer alan musluk sembolünün bağlamdan uzak bir yapısı olduğu belirtilebilir. Sanatsal bağlamda estetik açıdan eksik olduğu vurgulanabilir.

Temelde Çift Kodlama Kuramından hareketle ChatGPT 4o, Google Gemini ve Microsoft Copilot yapay zekâ uygulamaları kullanılarak üç atasözünün görselleştirilmesi istenmiştir. Öğretim sürecinde görsel materyal kullanımını temel alan bu kuramdan yola çıkarak verilen komutlara uygun görsel materyal kullanımı ve ilgili materyallerin öğretim sürecindeki uygunluğu hedeflenmiştir.

Öğrenme sürecini görsel materyallerin desteklediğini belirten Çift Kodlama Kuramı, zihinsel ve sözel süreçleri görsel materyal kullanarak bilgiyi somutlaştırma ve anlamlandırma yolunda öğrenmeyi kalıcılaştırmaktadır.

Bundan hareketle elde edilen üç görselin verilen komutlara uyduğu belirtilebilir. ChatGPT 4 o yapay zekâ aracının ilgili atasözünden hareketle elde ettiği görselin diğer uygulamalara kıyasla başarılı olduğu belirtilebilir. ChatGPT 4o'un verilen atasözüne dair oluşturduğu görselin bağlamı anlama ve yansıtmada daha etkin olduğu vurgulanabilir. Google Gemini ve Microsoft Copilot uygulamalarının ürettiği görsellerin anlamı örtük bir biçimde vermektense ziyade doğrudan sunmayı hedeflemiş olduğu tespit edilmiştir.

İki alt problemten oluşan bu çalışmada, üç yapay zekâ aracı rehberliğinde üretilen materyallerin öğretim sürecine uygunluğunu tartışmayı hedeflemiştir. Bundan hareketle ChatGPT 4o'nun çalışmada yer alan diğer yapay zekâ araçlarına kıyasla materyal üretiminde istenen komuta ve bağlamsal yapıya dikkat ederek nitelikli üretim yaptığı tespit edilmiş olup Google Gemini ve Microsoft Copilot uygulamalarının bu konuda geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Araştırmadan hareketle, şu öneriler sunulmuştur:

- Bu çalışmadan hareketle yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında söz varlığı unsurlarını gruplandırarak yapay zekâ araçları kullanılarak materyal üretiminin artırılması önerilmektedir.
- Elde edilen hikâye ve görsellerin sayısının artırılarak yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitapları içerisinde yer alması önerilmektedir.
- Üçten çok yapay zekâ aracı kullanılarak elde edilecek materyallerin karşılıklı analizinin kapsamlı bir biçimde yapılması önerilmektedir.

Kaynaklar

- Aldemir, Ü. (2024). Kültür öğretimi/aktarımı, kültürel farkındalık ve kültürel etkileşim açısından diller için Avrupa ortak başvuru metni ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretimi programı'nın karşılaştırılması. *Trakya Eğitim Dergisi*, 14(Özel Sayı), 118-137.
- Altaylı, S. (2010). Atasözü ve deyimler arasındaki farklar. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 25, 125-134.
- Auerbach, E. R. & Paxton, D. (1997). It's not the English thing: Bringing reading research into the ESL classroom. *TESOL Quarterly*, 31(2), 237-261.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388. <https://orcid.org/0000-0003-2550-8698>
- Büyükalın Filiz, S. (2017). Eğitimle ilgili temel kavramlar. (Ed.) Özdemir, Ç., *Eğitim Bilimine Giriş*. Pegem Akademi. 1-28.
- Celce-Murcia, M. (2001). *Teaching English as a second or foreign language* (3rd ed.). Heinle & Heinle.
- Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial intelligence in education: A review. *IEEE Access*, 8, 75264–75276.
- Clark, J. M., & Paivio, A. (1991). Dual coding theory and education. *Educational Psychology Review*, 3(3), 149–210.
- Coppin, B. (2004). *Artificial intelligence illuminated*. Jones & Bartlett Learning.
- Creswell, J. W. & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). Sage.
- Eguchi, A., & Okada, H. (2018). Learning with social robots-The World Robot Summit's approach. *ISEC 2018 - Proceedings of the 8th IEEE Integrated STEM Education Conference*.

- Ezidiler Kıran, A. & Kıran, Z. (2018). Dil, düşünce; kültür ve dilbilim. (Ed.) Ezidiler Kıran & Kıran, *Dilbilime giriş*. Seçkin Yayıncılık. 59-83.
- Girmen, P. (2013). Türkçe eğitiminde atasözleri ve değer eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(25), 117-142.
- Gürel, E. & Alaçam Akşit, A. C. (2021). Yazı ve yazılı iletişim: Yazı temalı atasözleri ve deyimlere ilişkin bir içerik analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 119-144.
- Mayer, R. E. (2001). *Multimedia learning*. Cambridge University Press.
- Oller, J. W. (1995). Adding abstract to formal and content schema: Results of recent work in Peircean semiotics. *Applied Linguistics*, 16(3), 273-306.
- Özkan, U. B. (2021). *Eğitim bilimleri araştırmaları için doküman inceleme yöntemi*. Pegem Akademi.
- Paivio, A. (1986). *Mental representations: A dual coding approach*. Oxford University Press.
- Pokrivcakova, S. (2019). Preparing teachers for the application of AI-powered technologies in foreign language education. *Journal of Language and Cultural Education*, 7(3), 135-153.
- Rus, V., D'Mello, S., Hu, X., & Graesser, A. (2013). Recent advances in conversational intelligent tutoring systems. *AI Magazine*, 34(3), 42-54.
- Sadoski, M., & Paivio, A. (2001). *Imagery and text: A dual coding theory of reading and writing*. Routledge.
- Sağlam, M. Y. (2001). Atasözleri ve deyimlerde imgelem. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1), 45-51.
- Sarıkaya, B. (2019). Akademik dil ve yazının önemi. M. N. Kardaş ve R. Koç (Ed.) *Türk Dili 2 Akademik yazma eğitimi içinde* (s. 1-16). Ankara: Pegem Akademi.
- Timms, M. J. (2016). Letting artificial intelligence in education out of the box: Educational cobots and smart classrooms. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 26(2), 701-712.
- Ünveren, D. (2024). Dil eğitiminde yapay zekâ ve teknoloji: Bibliyometrik bir analiz. *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 218-242.
- Whitby, B. (2009). *Artificial intelligence*. The Rosen Publishing Group, Inc.
- Wood, L. J., Zaraki, A., Robins, B., & Dautenhahn, K. (2019). Developing Kaspar: A Humanoid Robot for Children with Autism. *International Journal of Social Robotics*, 13(3), 491-508.

Atasözlerinin Üretken Dil Modelleriyle İşlenmesi

B. Tahir Tahiroğlu*

Giriş

Atasözleri, geçmişten günümüze tüm toplumların kültürel belleğinde önemli bir yer edinmiş, kısa ve özlü biçimlerde sunulan bilgeliğe dolu ifadelerdir. Sözlü kültürün parçası olarak bu ifadeler, toplumların ortak deneyimlerini, değerlerini ve dünya görüşlerini aktarır. Atasözlerinin her biri, bir toplumun kendine has tarihsel ve kültürel birikiminden süzülüp gelmiş, kuşaktan kuşağa aktarılan ve evrensel bilgeliğe içeren söylemlerdir (Aksu vd. 2022, s. 7). Bu bağlamda, atasözleri yalnızca bir dilin söz varlığı unsuru değil; aynı zamanda, o toplumun inançları, gelenekleri, dünyayı algılama biçimi ve ulusal karakteri hakkında ipuçları taşıyan sembolik ifadelerdir (Aksu vd., 2022, s. 8).

Türk atasözleri de bu kültürel belleğin derin bir yansımasıdır. Kökenleri çok eskiye, yazılı kaynaklardan önceki döneme kadar uzanan Türk atasözleri, binlerce yıllık deneyimlerin ve gözlemlerin kısa ve öz ifadelerle sunulmuş hâlini temsil eder. Türk atasözleri, nesiller boyunca aktarılan, halk arasında benimsenmiş ve toplumun sözlü geleneğinde yaşatılmıştır (Aksu vd., 2022, s. 14). Türk soylu halklar arasında farklı adlandırmalarla anılsa da, atasözlerinin benzerlik göstermesi, onların geniş bir coğrafyaya yayılan ortak bir kültürel birikimin ürünleri olduğuna işaret eder (Aksu vd., 2022, s. 8-9). Örneğin, Azerbaycan Türkçesinde "atalar sözü," Kazak Türkçesinde "makal-metel," Başkurt Türkçesinde "mekel," Özbek Türkçesinde "makal" gibi çeşitli adlarla anılan bu ifadeler, Türk kültürel coğrafyasındaki ortak değerlerin sürekliliğini gösterir (Aksu vd., 2022, s. 8).

Atasözlerinin yazılı tarihteki en eski örnekleri arasında, Sümer ve Akkad kil tabletlerinde yer alan atasözleri bulunmaktadır. Bu durum, atasözlerinin yalnızca bir ulusun ya da bir kültürün söz varlığı değil, insanlık tarihinin erken dönemlerinden gelen evrensel bilgi taşıyıcıları olarak kabul edilmesi gerektiğini düşündürmektedir (Aksu vd., 2022, s. 9-10). Bu bağlamda, Süleyman'ın Meselleri gibi metinlerle bağlantılı olarak değerlendirilen bu eski atasözleri, kolektif insanlık belleğinde yüzyıllardır süregelen bilgeliği temsil eder (Aksu vd., 2022, s. 10).

Türk kültüründe ise atasözlerinin tarihsel birikimin en önemli tanıklarından biri olduğu söylenebilir. Bilinen en eski yazılı kaynaklarımızdan olan Köktürk Yazıtları'nda, halkın bilgeliği ve kolektif değerleri atasözü niteliğindeki ifadelerle sunulmuştur. Orhun Yazıtları'ndan itibaren yazıya geçirilen Türk atasözleri, sözlü geleneğin bir parçası olarak toplumun kolektif hafızasında korunan ve kalıplaşmış ifadeler olarak günümüze kadar ulaşmıştır (Aksu vd., 2022, s. 14). Bu yazıtlarla başlayan yazılı gelenek, Türk atasözlerinin tarihsel ve kültürel değerini ve nesiller arası aktarımını sağlamıştır.

Bu çalışmada, Türk atasözlerinin dilin zengin yapısı ve kültürel derinliği içerisinde üretken dil modelleri (ÜDM) ile işlenmesi üzerine odaklanılmaktadır. Atasözlerinin metaforik yapısı, kısa ve öz anlatımı, dil modelleri tarafından öğrenilip üretilebilmesi açısından önemli bir araştırma alanı sunmaktadır. ÜDM, büyük veri kümeleri üzerinde eğitilerek dilin yapısını öğrenir ve yeni metinler üretebilir. Bu bağlamda, atasözlerinin dil modelleri tarafından öğrenilme ve üretim sürecinin incelenmesi, atasözlerinin hem tarihsel hem de modern bakış açısıyla yeniden ele alınmasına olanak tanımaktadır. Çalışma kapsamında, ÜDM olarak en çok kullanılan Chatgpt4 ile atasözlerinin metin ve dil işleme yetenekleri bakımından bağlama duyarlılık, sözcük tanımlama, kavramsal model oluşturma, tematik sınıflandırma gibi başlıklar altında örnek atasözleri ele alınmıştır.

* Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, btahir@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7956-3257.

Yapay Öğrenme

Yapay öğrenme, veri miktarındaki hızlı artış ve bu verilerden anlam çıkarma ihtiyacı doğrultusunda gelişim göstermiştir. Veri sarsıntısı olarak adlandırılan bu dönemde, bilgi işlem sistemlerinin yalnızca veriyi saklamakla yetinmeyip, ondan anlam çıkarma yeteneği kazanmaları büyük önem taşımaktadır. Yapay öğrenme, geçmiş verilerden örüntüler çıkararak gelecekteki olaylara yönelik tahminlerde bulunmayı ve yeni bilgiler üretmeyi mümkün kılan bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Özellikle tüketici davranışlarının analizi gibi karmaşık süreçlerde bu yöntem, verinin içindeki örüntülerin anlaşılmasıyla tahmin yapma kabiliyetini güçlendirmektedir (Alpaydın, 2020, s. 12-13).

Verilerden öğrenme süreci, gözlemlerden çıkarılan modellerin yeni durumlara uygulanabilmesini içermektedir. Bu bağlamda yapay öğrenme, sistemlerin mevcut verilerden anlam çıkararak yeni durumlara adapte olmasını sağlamaktadır. Veri içindeki gizli ilişkilerin ortaya çıkarılması, özellikle karmaşık süreçlerin çözülmesi ve gelecekteki olaylara yönelik öngörülerde bulunulmasında önemli bir rol oynar. Bu süreç, hem bireysel kullanıcı tercihlerini anlamada hem de daha geniş ölçekli tahmin modelleri oluşturulmasında etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Bu sayede, öğrenen algoritmalar, yalnızca belirli kurallara dayalı sistemler olmaktan öte, çevresel değişimlere uyum sağlayabilen dinamik yapılar hâline gelmektedir (Alpaydın, 2020, s. 14-15).

Yapay öğrenmenin yalnızca veri işleme aracı olarak değil, aynı zamanda zekânın bir bileşeni olarak görülmesi de dikkat çekmektedir. Öğrenme sürecinin temelinde, bir sistemin değişen çevresel koşullara adapte olma kabiliyeti yatmaktadır. Bu durum, algoritmaların hem geçmiş deneyimlerden ders çıkarma hem de mevcut verilerden faydalanarak geleceğe yönelik kararlar alabilme kapasitesine dayanmaktadır. Böyle bir yaklaşım, sistemlerin karşılaştıkları yeni durumlara yaratıcı çözümler sunmasını mümkün kılarak yapay zekâ uygulamalarını daha etkili hâle getirmektedir (Alpaydın, 2020, s. 27-29).

Matematik ve istatistik gibi bilim dalları yapay öğrenmenin temelini oluştursa da, bu alanlardan farklı olarak büyük veri setlerinin etkin bir şekilde işlenmesine odaklanmaktadır. Büyük veri setleri, öğrenme süreçlerinin optimize edilmesinde ve daha yüksek performans elde edilmesinde kilit bir rol oynar. Sınır ağları ve derin öğrenme yöntemleri, bu bağlamda yapay öğrenmenin karmaşık örüntüleri tanımlayabilmesini ve yeni bilgileri anlamlandırmasını sağlayan güçlü araçlar olarak öne çıkmaktadır. Özellikle dil işleme, görüntü tanıma ve ses analizi gibi alanlarda kullanılan bu yöntemler, modern yapay zekâ sistemlerinin vazgeçilmez unsurları arasındadır (Alpaydın, 2020, s. 34-36).

Dil Modelleri

Dil modellerinin teorik temelleri, 1950'lerde Claude Shannon'ın bilgi teorisi çalışmalarıyla atılmıştır. Shannon, metinlerdeki bilgi yoğunluğunu ve dildeki öngörülebilirliği ölçmek için istatistiksel yaklaşımlar geliştirmiştir. Bu dönemde, dil modelleri genellikle Markov zincirleri gibi basit olasılık modelleriyle tanımlanmıştır. Noam Chomsky'nin biçimsel dilbilgisi kuramları, dilin kural tabanlı bir sistem olarak modellenmesi için önemli teorik altyapılar sunmuştur. Ancak bu dönemdeki modeller, hesaplama gücü ve veri eksikliği nedeniyle sınırlı uygulama alanına sahipti.

1970'lerde ve 1980'lerde, dil modelleri kural tabanlı sistemler üzerine yoğunlaşmıştır. Bu dönemde araştırmacılar, dilbilimsel kuralları ve dilin gramer yapısını ayrıntılı bir şekilde kodlayan sistemler geliştirmişlerdir. Örneğin, doğal dil işleme sistemlerinde bağlamdan bağımsız dilbilgileri (context-free grammars) yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak bu yaklaşımın en büyük sınırlılığı, dildeki varyasyonları ve bağlamsal anlamı yeterince iyi ele alamamasıydı.

1990'lar, dil modellerinde istatistiksel yöntemlerin yaygınlaşmaya başladığı bir dönemdir. Büyük veri setlerinin toplanabilir hâle gelmesi ve artan hesaplama gücü, istatistiksel yöntemlerin uygulanabilirliğini artırmıştır. Bu dönemde N-gram modelleri, dil modellemesinde temel araçlar hâline gelmiştir. N-gram modelleri, belirli bir bağlamdaki (N-1 önceki sözcük) bir sözcüğün olasılığını tahmin etmek için kullanılan basit ama etkili yöntemlerdir. Bu modeller, özellikle metin tahmini, yazım denetimi ve makine çevirisi gibi uygulamalarda başarıyla kullanılmıştır.

Dil modelleri, bir dildeki sözcüklerin sıralanışının olasılık dağılımını tanımlayan istatistiksel bir yapıyı ifade eder. Bu modeller, genellikle N-gram modeli ve Markov zinciri gibi yöntemler temel alınarak oluşturulmaktadır. N-gram modelinde, bir sözcüğün olasılığı, kendisinden önce gelen belirli sayıda (N-1) sözcüğe bağlı olarak hesaplanır. Örneğin, bir 2-gram modeli, bir sözcüğün olasılığını yalnızca kendinden önce gelen sözcüğe dayandırır. Markov zinciri varsayımı ise bir dildeki sözcüklerin yalnızca kendilerinden önce gelen sözcüklerle ilişkili olduğunu ifade eder. Bu varsayım, büyük veri setlerinde çalışılırken dil modelinin oluşturulmasını kolaylaştırır. Ayrıca, dil modelleri genellikle eksik veya yanlış yazılmış sözcükleri tespit etmede ve doğal dil işleme uygulamalarında önemli bir araç olarak kullanılır. Özellikle yazım denetleyiciler ve dil çeviri sistemleri gibi alanlarda N-gram modelinin etkinliği sıkça gösterilmiştir (Adalı, 2020, s. 192-193).

Türkçede dil modeli oluşturma sürecinde karşılaşılan zorluklardan biri, dilin esnek söz dizimine sahip olmasıdır. Türkçe gibi eklemeli dillerde, çekim eklerinin çeşitliliği ve bir sözcüğün bağlama göre farklı şekillerde kullanılabilmesi, dil modellemesi için ekstra çaba gerektirir. N-gram modelleri, Türkçe gibi dillerdeki bu karmaşık yapıları anlamak ve tahmin etmek için bir temel sağlar. Ancak, veri setlerinin genişliği ve sözcük sıklıklarının doğru bir şekilde analiz edilmesi bu modellerin başarımını etkileyen kritik faktörlerdir. Örneğin, Türkçede en sık kullanılan 2000 sözcük, dil modelleri için önemli bir başlangıç noktası sağlar ve bu sözcüklerin sıklık-sıra ilişkisi üzerinde yapılan çalışmalar, Zipf yasasının doğruluğunu destekler. Bununla birlikte, yüksek performanslı bir dil modeli oluşturmak için büyük ve dengeli bir derlem gereklidir; çünkü daha geniş bir bağlam bilgisi, sözcükler arasındaki ilişkilerin daha isabetli bir şekilde tahmin edilmesine olanak tanır (Adalı, 2020, s. 191-194).

2000'lerde, makine öğrenmesi algoritmalarının dil modellerine entegre edilmesiyle büyük bir sıçrama yaşanmıştır. Gizli Markov Modelleri (HMM) ve Destek Vektör Makineleri (SVM) gibi yöntemler, metin sınıflandırma ve bilgi çıkarma uygulamalarında etkili olmuştur. Bu dönemde, istatistiksel makine çevirisi ve dil modellemesi için Bayes yöntemleri de önemli bir yer tutmuştur. Özellikle büyük dil derlemlerinin kullanılabilir hâle gelmesiyle daha karmaşık modeller oluşturulmuştur.

2010'lar, derin öğrenme yöntemlerinin dil modellerinde kullanılmaya başlandığı dönemi işaret etmektedir. Bu dönemde, geri beslemeli sinir ağları (Recurrent Neural Networks, RNN) ve uzun kısa süreli bellek (Long Short-Term Memory, LSTM) ağları, dilin bağlamsal yapısını anlamada önemli bir rol oynamıştır. Ardından, 2017 yılında Google'ın "Attention is All You Need" adlı çalışmasıyla tanıtılan Transformer mimarisi, dil modellerinde devrim yaratmıştır. Bu mimari, dikkat mekanizmasını kullanarak daha uzun bağlamları modellemeye olanak sağlamış ve GPT (Generative Pre-trained Transformer) gibi modellerin temelini oluşturmuştur. Transformer tabanlı modeller, makine çevirisi, metin oluşturma, özetleme ve soru yanıtlama gibi birçok uygulamada çığır açmıştır.

Günümüzde dil modelleri, milyarlarca parametreye sahip devasa yapılar hâline gelmiştir. GPT-3, GPT-4, BERT, T5 gibi modeller, metin üretiminden kod yazmaya, diyalog sistemlerinden bilimsel araştırmalara kadar geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Bu modeller, önceden öğrenme (pre-training) ve ince ayar (fine-tuning) teknikleriyle farklı alanlarda özelleştirilebilmektedir. Ayrıca, dil modelleri artık çok dilli ve çok işlevli yapılarla entegre edilerek daha geniş bir kullanıcı kitlesine hizmet etmektedir.

Dil işleme alanında son 50 yılda elde edilen en önemli bulgulardan biri, dil bilgisine dair farklı türdeki bilginin küçük bir model ve teori seti ile ifade edilebileceğidir. Bu modeller, bilgisayar bilimi, matematik ve dilbilimin standart araç takımlarından alınmıştır. Önemli modeller arasında durum makineleri, kural sistemleri, mantık, olasılıksal modeller ve vektör uzay modelleri bulunur. Bu modeller, dil işleme süreçlerinde durum uzayı arama algoritmaları (ör. dinamik programlama) ve sınıflandırıcılar ya da beklenti eniyileme (Expectation Maximization, EM) gibi makine öğrenimi algoritmalarına dayalı olarak kullanılır (Jurafsky ve Martin, 2007, s. 5).

Durum makineleri, durumlar, durumlar arası geçişler ve bir giriş temsilinden oluşan formal modellerdir. Bunun varyasyonları arasında deterministik ve deterministik olmayan sonlu durum otomata ile sonlu durum dönüştürücüler yer alır. Kural sistemleri, düzenli dilbilgileri, bağlamdan bağımsız dilbilgiler ve

özellik destekli dilbilgiler gibi biçimsel yapıların yanı sıra bu sistemlerin olasılıksal varyantlarını da içerir. Mantık temelli yaklaşımlar ise ilk sıra mantığı, lambda hesaplamaları ve anlamsal ilkelere dayalı yapılara kadar uzanır. Olasılıksal modeller, özellikle belirsizlik çözümlemesi gerektiren dil işleme problemlerinde kilit bir rol oynar. Örneğin, gizli Markov modelleri, sözcük türü etiketleme, konuşma tanıma ve makine çevirisi gibi birçok alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (Jurafsky ve Martin, 2007, s. 5).

Doğal dil işleme (DDİ), insan dilinin bilgisayarlar tarafından işlenmesini, anlaşılmasını ve üretilmesini sağlayan disiplinler arası bir bilim dalıdır. DDİ, bilgisayarları insan diliyle ilgili faydalı görevleri yerine getirebilecek hâle getirmeyi amaçlar. Örneğin, bir konuşma tanıma sistemi, bir metni sese çevirmek için fonetik ve fonoloji bilgisine ihtiyaç duyar. Bunun yanı sıra, DDİ, makine çevirisi, diyalog sistemleri, bilgi çıkarımı, yazım denetimi ve dil modeli oluşturma gibi çeşitli alanlarda kullanılabilir. Bu süreç, dilin fonetikten anlambilime, bağlamdan söyleme kadar birçok düzeyde anlaşılmasını ve modellenmesini gerektirir (Jurafsky ve Martin, 2007, s. 1-3).

DDİ'nin ayırt edici yönlerinden biri, dilin işlenmesi sırasında kullanılan bilgi türleridir. DDİ sistemleri, dilin fonetik ve fonoloji (dil ses bilgisi), morfoloji (sözcük yapısı bilgisi), sözdizimi (sözcüklerin yapısal ilişkileri), anlambilim (anlam bilgisi), edimbilim (konuşmacının niyetleri ve hedefleri) ve söylem bilgisi (birden fazla cümle içeren metinlerin yapısı) gibi alanlara dair derin bilgiye ihtiyaç duyar. Örneğin, bir soruyu doğru şekilde yanıtlamak için yalnızca sözcüklerin anlamını bilmek yeterli değildir; aynı zamanda bu sözcüklerin birbirleriyle nasıl ilişkilendirildiğini ve bağlamın ne anlama geldiğini anlamak da gereklidir. DDİ uygulamaları, bu türden çok katmanlı bilgi sistemlerini oluşturmak ve belirsizlikleri çözmek için genellikle olasılıksal ve istatistiksel modellerden yararlanır (Jurafsky ve Martin, 2007, s. 3-6).

Üretken Dil Modelleri

Üretken dil modelleri (ÜDM), modern yapay zekâ uygulamalarında dilin anlamını ve yapısını öğrenerek yeni metinler üretmek üzere tasarlanmış modellerdir. Bu modeller, büyük veri kümeleri üzerinde eğitilir ve dilin çeşitli boyutlarını anlamak için ileri matematiksel yöntemler ve derin öğrenme tekniklerinden yararlanır.

Modern ÜDM'ler, milyarlarca hatta trilyonlarca parametreye sahiptir. Bu büyük ölçekli yapı, modellerin daha karmaşık dil yapılarını ve anlam ilişkilerini öğrenmesini sağlar. Eğitim süreçlerinde kullanılan veri kümeleri genellikle çok büyük ve çeşitlidir; kitaplar, makaleler, internet içerikleri gibi farklı kaynaklardan alınan veriler modelin dil bilgisi ve dünya bilgisini anlamasını sağlar. Örneğin, GPT-4 ve benzeri modeller, geniş veri havuzları üzerinden eğitilerek farklı bağlamlarda etkili metin üretme kapasitesine sahiptir.

Transformer mimarisi, günümüz ÜDM'lerinin temelini oluşturur. Bu mimari, dikkat (attention) mekanizmasını kullanarak, uzun ve karmaşık bağlamları anlamada büyük bir başarı sağlamaktadır. Bu özellik, atasözleri gibi metaforik ve derin anlamlar içeren kısa ifadelerin yorumlanması ve yeniden üretilmesi açısından büyük bir avantaj sunar. Transformer modelleri, bağlama duyarlılık sayesinde, önceki ve sonraki kelimeler arasındaki ilişkiyi etkili bir şekilde değerlendirir.

ÜDMler, transfer öğrenme yöntemiyle eğitilir. Bu süreçte model, öncelikle genel bir veri kümesi üzerinde temel dil bilgisini öğrenir. Daha sonra, belirli bir görev veya konu için ince ayar yapılır. Bu, dil modellerinin hem genel dil yeteneklerini korumasını hem de belirli bir bağlamda özelleşmesini sağlar. Atasözleri gibi kültürel ve tarihsel açıdan önemli metinlerin işlenmesi, bu ince ayar yöntemiyle daha etkili hale gelir. Günümüz dil modelleri, metaforlar ve soyut ifadeler gibi dilin karmaşık yönlerini anlamada ve üretmede gelişmiş bir performans sergiler. Bu, modellerin anlambilim ve bağlamsal anlam bilgisini öğrenme kapasiteleriyle bağlantılıdır. Örneğin, atasözlerindeki örtük anlamların çözülmesi ve yeniden üretilmesi, modellerin bağlama duyarlılığı ve derin öğrenme yetenekleri sayesinde mümkündür. ÜDM'ler, genellikle birden fazla dilde eğitilir ve bu sayede çok dilli metinler üzerinde çalışabilir. Bu özellik, farklı dillerdeki atasözlerinin benzerliklerini veya farklılıklarını analiz etmek için de

kullanılabilir. Dil modelleri, evrensel dil bilgisi yapılarını öğrenerek farklı diller arasında geçiş yapma yeteneği kazanır.

Günümüzde ÜDM'ler, olasılıksal dil modelleme prensiplerini kullanarak metinlerdeki sözcük sırasını ve olasılık ilişkilerini tahmin eder. Bu, hem yeni atasözleri üretmek hem de mevcut atasözlerinin anlamını derinlemesine incelemek için güçlü bir temel sunar. Markov modellerinden türeyen bu yöntemler, günümüzde daha karmaşık ve bağlama duyarlı yapılarla genişletilmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada Chatgpt'nin 4 modeline dayalı olarak Aksu vd. Türk Atasözleri Sözlüğü'nde yer alan atasözlerinden B maddesi içinden 19 atasözü istem (prompt)-yanıt biçiminde incelenmiştir. Chatgpt4'ün mevcut mimarisinde uzun pdf belgelerinin analiz edilmesi mümkün gibi görünse de tek seferde bu analizi yaptırmak mimarinin kullanıcılara düşen donanım kapasitesiyle ilgili politikası nedeniyle çok mümkün değildir. Bu nedenle sınırlı sayıda atasözü seçilmiştir. Modelin verdiği yanıtlar italik karakterlerle verilmiştir.

Çalışma kapsamında, Chatgpt4 modelinin plus sürümünde özelleşmiş gpt oluşturma seçeneğiyle Atasözcü adlı uzman bir gpt oluşturularak modelin özellikle atasözlerinde uzmanlaşması sağlanmıştır. Atasözcü uzman gpt'ye atasözleri sözlükte verilen açıklamaları ile değil sadece maddebaşlarıyla verilmiştir. Böylece modelin atasözlerinin açıklanmasından yararlanmasının önüne geçilmiştir.

Analizi yaptırılan atasözleri şunlardır:

1. bir varmış bir yokmuş
2. bir vuruşla ağaç devrilmez
3. bir yalanı kırk doğruya saklarlar
4. bir yemem diyenden kork, bir oturmam diyenden
5. bir yıl nadassız kalan iki yol ekmezsiz (veya ekinsiz) kalır
6. bir zalimden bir alim doğar
7. bir zeytin verir ağzına, bir tulum tutar ardına
8. birden çıkan bine yayılır
9. biri bilmeyen bini hiç bilmez
10. biri biri, adamı yer diri diri
11. biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar
12. birlik olmadan dirlik olmaz
13. birlikte tutulan birlikte asılır
14. biz attık kemik diye, el kaptı ilik diye
15. bizim gelin bizden kaçar, tutar ellere başını acar
16. bodur tavuk her gün (veya dem) piliç
17. boğaz dokuz boğumdur
18. boğaz yediğini istemez de göz gördüğünü ister
19. boğulursan büyük denizde boğul

Bulgular

Aşağıda çalışmanın istem-yanıt biçiminde yürütülen incelemeler başlıklar halinde verilmiştir. Her başlık Chatgpt4 Atasözcü uzman gpt'nin metin (dolayısıyla Türkçeyi atasözleri bağlamında) işlemeyle ilgili yapabileceklerinin de göstergesi durumundadır.

Tematik sınıflandırma

İstem: Aşağıda verilen atasözlerini tematik olarak sınıflandır.

Yanıt:

Bu atasözlerini içeriklerine göre aşağıdaki tematik sınıflandırma ile ele alabiliriz:

1. Geçicilik ve Değişim

- **Örnek Atasözleri:**

- *Bir varmış bir yokmuş: Hayattaki her şeyin geçici olduğunu, kalıcılığın garantisinin olmadığını anlatır.*
- *Bir zalimden bir âlim doğar: Kötü bir kişiden iyi bir bireyin yetişebileceği; değişim ve beklentisiz yaklaşımı ifade eder.*

2. Çaba, Azim ve Süreklilik

• Örnek Atasözleri:

- *Bir vuruşla ağaç devrilmez: Başarıya ulaşmak için sürekli çaba gösterilmesi gerektiği.*
- *Bir yıl nadassız kalan iki yıl ekimsiz kalır: Sürdürülebilir sonuçlar için işlerde gereken özen ve dinlenme süreci.*
- *Boğulursan büyük denizde boğul: Hedeflerin büyük tutulması gerektiği; eğer başarısızlık olacaksa bile büyük amaçlar peşinde olunması gerektiğini vurgular.*

3. Doğruluk, Yalan ve Güven

• Örnek Atasözleri:

- *Bir yalanı kırk doğruya saklarlar: Yalan söyleyenlerin araya doğrular ekleyerek yalanlarını gizlemeye çalışmaları.*
- *Bir yemem diyenden kork, bir oturmam diyenden: Söyledikleri ile yaptıkları farklı olan kişilere karşı temkinli olunması gerektiği.*

4. Toplumsal Adalet ve Paylaşım

• Örnek Atasözleri:

- *Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar: Toplumda eşitsizliğin huzursuzluk yaratacağı.*
- *Birlik olmadan dirlik olmaz: Birlik ve dayanışmanın, toplumsal huzur ve düzen için zorunlu olduğu.*
- *Biz attık kemik diye, el kaptı ilik diye: Verilenin küçüklüğünün başkası için daha büyük bir anlam ifade edebileceği; paylaşım ve değer.*

5. Sosyal İlişkiler ve İletişim

• Örnek Atasözleri:

- *Birden çıkan bine yayılır: Söylenen bir sırrın veya olayın hızla yayılabileceği; güvenin korunması ve gizlilik ihtiyacı.*
- *Biri bilmeyen bini hiç bilmez: Yapılan küçük iyiliklerin bile değerini bilmeyen kişilerin nankörlüğü.*
- *Birlikte tutulan birlikte asılır: Birlikte hareket eden kişilerin ortak kadere sahip olacağı.*

6. İhtiras, Açgözlülük ve Özdenetim

• Örnek Atasözleri:

- *Boğaz dokuz boğumdur: İnsanların konuşmadan önce düşünmesi gerektiği, ağızdan çıkan söze dikkat etmesi.*
- *Boğaz yediğini istemez de göz gördüğünü ister: Açgözlülüğün doymak bilmeyen bir istekle arttığını ifade eder.*

Bu tematik sınıflandırma, atasözlerinin topluma geçicilik, azim, doğruluk, adalet, sosyal ilişkiler ve açgözlülük konularında yol gösterdiğini ortaya koyar. Her bir grup, bireyin toplum içinde nasıl davranması gerektiğine dair önemli dersler sunar.

Bağlama Duyarlı Tanımlama

İstem: Bu atasözlerindeki her sözcüğü bağlama duyarlı biçimde tanımla.

Yanıt:

Bu atasözlerindeki her bir sözcüğü, atasözündeki bağlamını dikkate alarak aşağıda tanımladım:

1. *Bir varmış bir yokmuş*

- *Bir: Belirsizlik bildiren bir kelime; varlık ve yokluk arasındaki geçiciliği vurgular.*

- **Varmış:** Varlığın bir an mevcut olduğunu ifade eder.
 - **Yokmuş:** Varlığın artık mevcut olmadığını, geçici olduğunu anlatır.
2. **Bir vuruşla ağaç devrilmez**
- **Bir:** Tek bir çaba veya denemeyi ifade eder.
 - **Vuruş:** Bir kez yapılan bir girişim, çaba.
 - **Ağaç:** Devrilmesi zor, sabit bir yapıyı simgeler.
 - **Devrilmez:** Kolayca sonuca ulaşılamayacağını ifade eder.
3. **Bir yalanı kırk doğruya saklarlar**
- **Bir:** Tek bir yalanı ifade eder.
 - **Yalan:** Gerçeği saptıran ifade veya söylem.
 - **Kırk:** Çok sayıda; burada inandırıcılık amacıyla kullanılan doğruların fazlalığını simgeler.
 - **Doğru:** Gerçek olan, yalanı saklamak için kullanılan bilgiler.
 - **Saklarlar:** Yalanı gizleme çabası içinde olmak.
4. **Bir yemem diyenden kork, bir oturmam diyenden**
- **Bir:** Belirli bir kişi veya davranışı ifade eder.
 - **Yemem:** Yemek istemediğini söylemek; burada sahte bir nezaket veya gizli açgözlülük olabilir.
 - **Diyen:** Bu ifadeyi kullanan kişiyi tanımlar.
 - **Kork:** Tedbiri olunması gerektiği uyarısı.
 - **Oturmam:** Oturmak istemediğini söylemek; samimi olmayan bir ifade.
 - **Diyen:** Bu sözü söyleyen kişi.
5. **Bir yıl nadassız kalan iki yıl ekmeksiz kalır**
- **Bir:** Yıllık bir döngüyü ifade eder.
 - **Yıl:** Tarım döngüsünde belirli bir süre.
 - **Nadassız:** Toprağı dinlendirmeden, boş bırakmadan.
 - **Kalan:** Bu durumda bırakılan.
 - **İki yıl:** Çift bir dönem, gelecek zaman dilimini ifade eder.
 - **Ekmeksiz:** Üründen mahrum kalmak, verimsizlik.
 - **Kalır:** Bu sonucun gerçekleşeceği.
6. **Bir zalimden bir âlim doğar**
- **Bir:** Tek bir kişiyi ifade eder.
 - **Zalim:** Kötü davranan, haksızlık eden kişi.
 - **Âlim:** Bilgili, erdemli kişi.
 - **Doğar:** Zalim kişiden iyi bir kişinin ortaya çıkması, farklı bir karakter gelişmesi.
7. **Bir zeytin verir ağzına, bir tulum tutar ardına**
- **Bir:** Tek bir şeyi ifade eder.
 - **Zeytin:** Küçük bir iyiliği simgeler.
 - **Verir:** Küçük bir iyilikte bulunur.
 - **Ağız:** Burada kişiyi temsil eder.
 - **Tulum:** Fazla miktarda, daha büyük iyiliği simgeler.
 - **Tutar:** İyi niyetten daha fazlasını beklemek.
 - **Ardına:** Arkasına, ardından.
8. **Birden çıkan bine yayılır**
- **Birden:** Tek bir kişi veya kaynaktan.
 - **Çıkan:** Ortaya çıkan, söylenen.
 - **Bin:** Birçok kişi, topluluk.
 - **Yayılır:** Duyulması, herkesin haberdar olması.

9. **Biri bilmeyen bini hiç bilmez**

- **Biri:** Tek bir kişiyi veya küçük bir değeri ifade eder.
- **Bilmek:** Değerini anlamak, farkında olmak.
- **Bini:** Daha büyük bir değeri ifade eder.
- **Hiç:** Tamamen, hiç değer vermez.
- **Bilmez:** Anlamaz, değerini takdir etmez.

10. **Biri biri, adamı yer diri diri**

- **Biri:** Yakın çevredeki bir kişi.
- **Biri:** Aynı yakındaki kişi.
- **Adam:** Kişiyi, insanı ifade eder.
- **Yer:** Zarar vermek, sıkıntıya sokmak.
- **Diri diri:** Yaşarken, hayatı boyunca.

11. **Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar**

- **Biri:** Bir grup veya kişi.
- **Yer:** Tüketir, faydalanır.
- **Biri:** Başka bir grup veya kişi.
- **Bakar:** Seyreder, erişemez.
- **Kıyamet:** Çatışma, büyük anlaşmazlık.
- **Kopar:** Patlak verir, ortaya çıkar.

12. **Birlik olmadan dirlik olmaz**

- **Birlik:** Toplumsal veya grup halinde beraberlik.
- **Olmamak:** Eksiklik, birlik eksikliği.
- **Dirlik:** Huzur, düzen, refah.
- **Olmaz:** Bu sonucun ortaya çıkmaması.

13. **Birlikte tutulan birlikte asılır**

- **Birlikte:** Aynı amaç veya iş için bir araya gelmiş.
- **Tutulan:** Birlikte davranan.
- **Asılmak:** Sonuçlarına katlanmak, ortak kaderi paylaşmak.

14. **Biz attık kemik diye, el kaptı ilik diye**

- **Biz:** Bir grubu, topluluğu ifade eder.
- **Attık:** Bırakmak, vermek, dağıtmak.
- **Kemik:** Küçük veya değersiz şey.
- **El:** Diğer kişi veya grup.
- **Kaptı:** Hızla elde etti, sahiplendi.
- **İlik:** Çok değerli bir şey.

15. **Boğaz dokuz boğumdur**

- **Boğaz:** Konuşmayı ifade eder, sözün çıkışı.
- **Dokuz:** Sözün çıkmadan önce aşması gereken dikkat aşamaları.
- **Boğum:** Sözün dile gelmeden önceki engelleri, düşünce aşamaları.

16. **Boğaz yediğini istemez de göz gördüğünü ister**

- **Boğaz:** Yeme, beslenme isteği.
- **Yemek:** Zaten doyduğu için tekrar istemez.
- **İstememek:** Tekrar açlık duymamak.
- **Göz:** Görme, arzu etme.
- **Görmek:** İstek, arzulamak.
- **İster:** Gözü doyurmanın zorluğunu ifade eder.

17. **Boğulursan büyük denizde boğul**

- **Boğulmak:** Başarısız olmak, kaybetmek.
- **Büyük:** Yüksek hedefler, daha zorlayıcı amaçlar.
- **Deniz:** Geniş alan, büyük hedef veya amaç.
- **Boğulmak:** Kaybetmek veya başarısızlığa uğramak.

Bu tanımlar, atasözlerindeki her bir kelimenin yalnızca sözlük anlamıyla değil, atasözünün verdiği mesaj çerçevesinde anlamlandırılmasını sağlar.

Kavramsal Görselleştirme

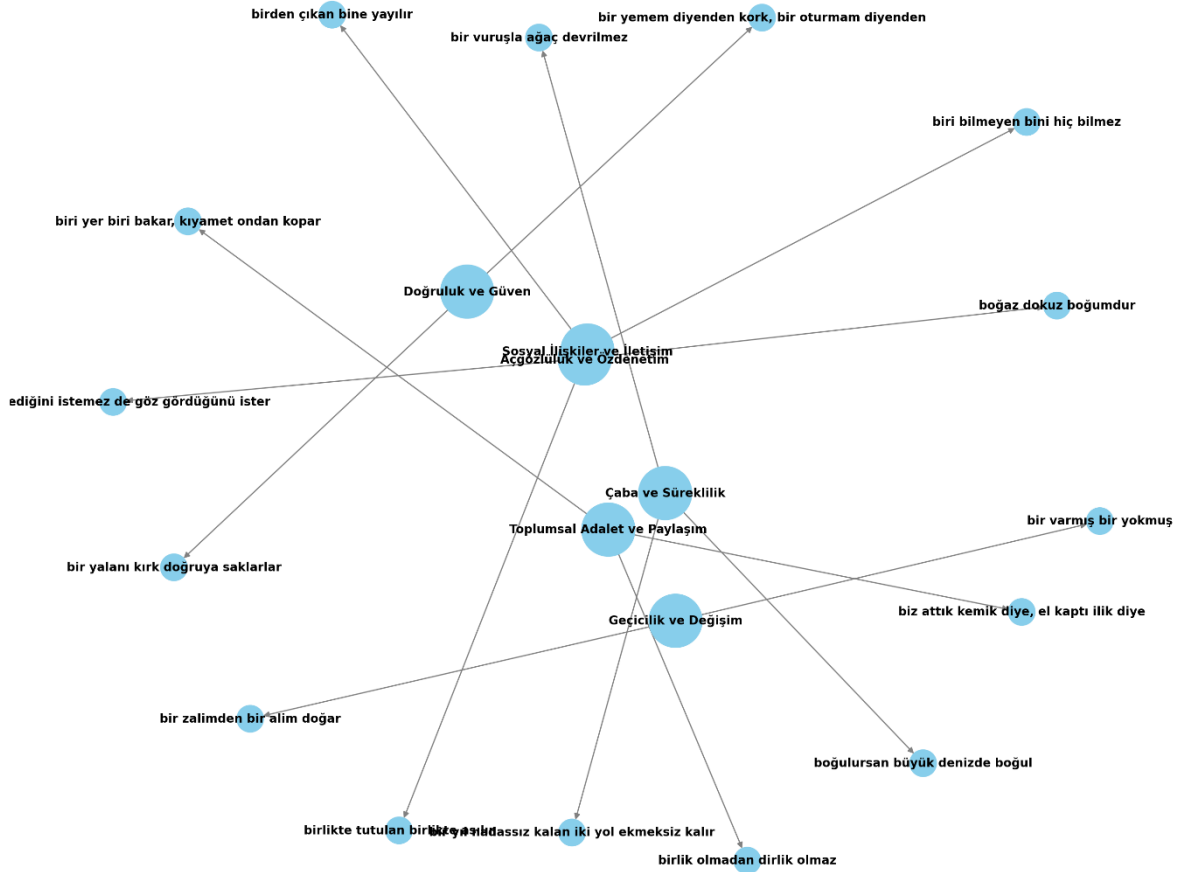
İstem: Bu atasözlerinin kavramsal modelini görselleştir.

Yanıt:

Bu atasözlerinin kavramsal modelini görselleştirmek için, atasözlerini belirli tematik başlıklar altında gruplandırıp ana kavramları ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri gösterebiliriz. Her atasözünün belirli anahtar kelimelerini içeren bir kavram haritası oluşturmak, bu kavramlar arasındaki ilişkiyi anlamayı kolaylaştıracaktır.

Şimdi bu modeli oluşturarak görselleştireceğim.

Atasözleri Kavramsal Modeli

Şekil 1 Chatgpt4 Atasözcü'nün Ürettiği Kavramsal Modelleme

Yukarıdaki görselleştirme, atasözlerini tematik başlıklar etrafında kavramsal olarak gruplandırıyor. Her bir ana başlık, ilgili atasözlerine bağlı ve arasındaki bağlantılar temaların içeriği hakkında genel bir fikir veriyor. Bu tür bir modelleme, atasözlerinin kavramsal ilişkilerini anlamayı ve başlıklar arasındaki mantıksal bağları göz önüne sermeyi kolaylaştırıyor.

Duygu Analizi

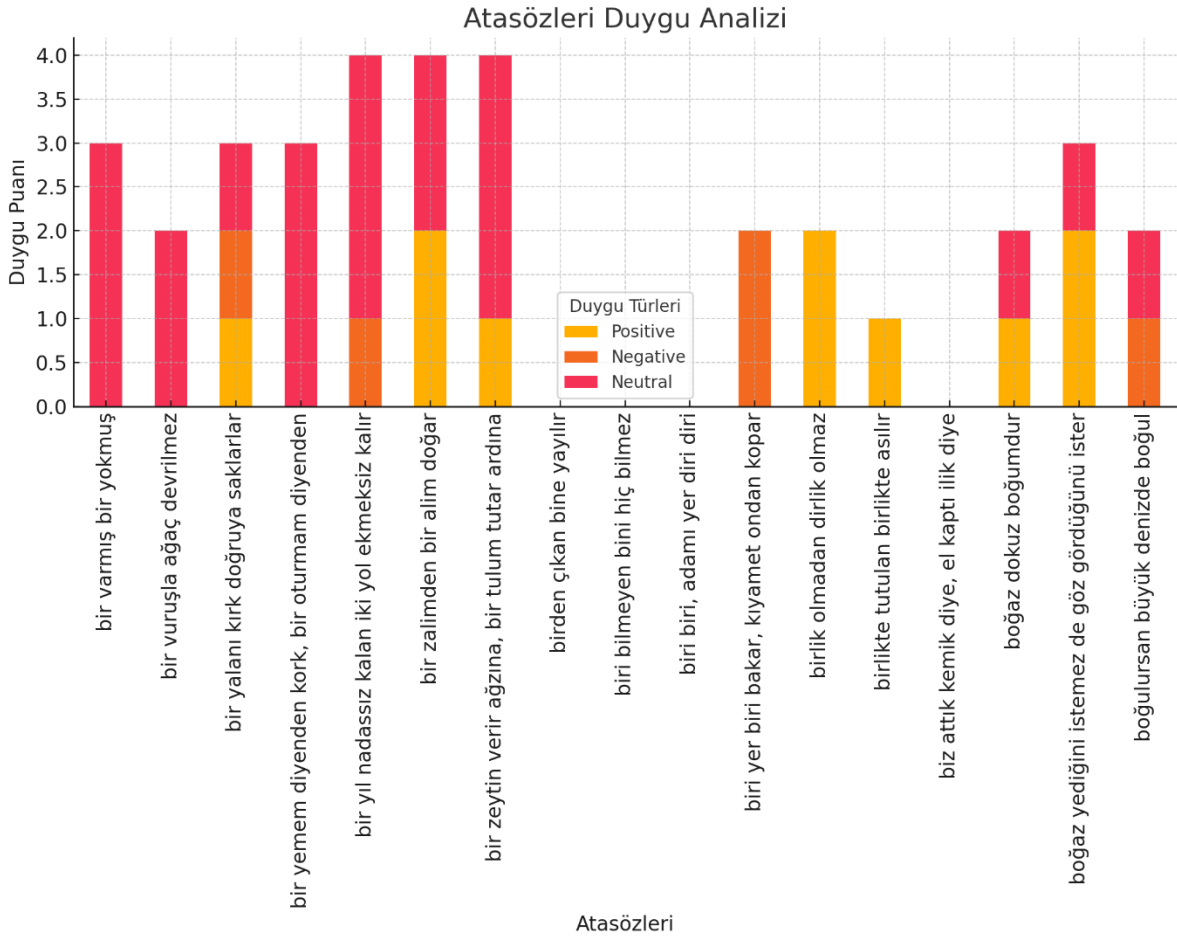
İstem: Atasözlerindeki sözcüklerin duygu analizini yap ve görselleştir.

Yanıt:

Atasözlerindeki sözcüklerin duygu analizini yaparak her atasözünün genel duygusal tonunu belirleyebiliriz. Türkçe atasözlerindeki sözcüklerin duygusal tonlarını analiz ederken, kelimeleri olumlu, olumsuz ya da nötr olarak sınıflandırabiliriz. Bu sınıflandırmalar sayesinde her atasözünün genel ruh hâlini görselleştirebiliriz.

Bu işlemi yapmak için:

1. **Duygu Etiketleme:** Atasözlerindeki kelimeleri, olumlu, olumsuz ya da nötr duygu yansıtan sözcükler olarak sınıflandıracam.
2. **Atasözü Duygu Tonu:** Her atasözü için toplam olumlu, olumsuz veya nötr kelime oranını hesaplayarak bir duygu puanı oluşturacağım.
3. **Görselleştirme:** Atasözlerinin genel duygu tonunu grafiksel olarak göstereceğim. Bu adımlarla analizimizi yapalım.

Şekil 2. Chatgpt4 Atasözcü'nün Ürettiği Duygu Analizi Görseli

Yukarıdaki grafik, her atasözünün olumlu, olumsuz ve nötr sözcüklerle olan ilişkisini gösteriyor. Atasözlerindeki olumlu, olumsuz ve nötr sözcük dağılımı, atasözlerinin genel duygusal eğilimlerini ortaya koyar. Bu görselleştirme, atasözlerinin hangi duygusal tonlarla yüklü olduğunu daha net anlamamızı sağlar.

Sözcük Çeşitliliği ve Bağlama Göre Anlam Değişimi

İstem: Bu atasözlerindeki sözcüklerin çeşitliliğini bağlamsal olarak analiz et.

Yanıt:

Bu atasözlerindeki sözcüklerin bağlamsal çeşitliliğini analiz etmek, kullanılan kelimelerin farklı atasözleri içinde nasıl ve ne ölçüde yer aldığını anlamayı sağlar. Bu analizde göz önünde bulundurulması gereken unsurlar şunlardır:

1. **Sözcüklerin Tekrar Sıklığı:** Hangi kelimelerin birden fazla atasözünde geçtiğine ve bu kelimelerin bağlama göre değişken veya sabit bir anlam taşıyıp taşımadığına bakabiliriz.
2. **Bağlama Göre Anlam Değişimi:** Aynı kelime farklı atasözlerinde kullanıldığında, bağlamına göre anlam değişimi olup olmadığını belirlemek önemlidir.
3. **Sözcük Çeşitliliği ve Fonksiyonu:** Atasözlerinde yer alan kelimelerin anlamsal fonksiyonları (örneğin, olumlu veya olumsuz değerler taşıması) bağlama göre farklılık gösterebilir.

Bu tür bir analizle, atasözlerindeki kelimelerin bağlamsal çeşitliliğini ortaya çıkararak hangi sözcüklerin hangi durumlarda nasıl bir anlam kazandığını daha iyi anlayabiliriz. Şimdi, bu analiz sürecini uygulayarak sonucu inceleyelim.

Atasözlerinde sözcüklerin bağlama göre anlam değişimini analiz etmek, özellikle sık kullanılan kelimelerin farklı atasözlerinde nasıl anlam kazandığını incelemekle mümkündür. Tablodaki verilere göre, belirli sözcükler birden fazla bağlamda yer aldığına anlam veya vurgu farklılıkları gösterebilir. İşte bu bağlamsal analiz sürecinin aşamaları ve bulguları:

1. Sık Kullanılan Sözcüklerin Anlam Varyasyonları

- **"Bir":** 11 kez kullanımıyla öne çıkan "bir" kelimesi, farklı atasözlerinde farklı anlamlar taşır.
 - Bazı atasözlerinde "birliktelik" ya da "tek başına bir şeyin değeri" gibi anlamlar taşırken (örneğin, "bir elin nesi var, iki elin sesi var" atasözünde birlik anlamı güçlüdür), diğer atasözlerinde sayı veya vurgu anlamında ("bir varmış bir yokmuş" gibi) yer alır.
 - **Bağlama Göre Anlamlar:**
 - Teklik, birlik (örn. "bir elin sesi çıkmaz").
 - Vurgulama veya belirsizliği işaret etme (örn. "bir varmış bir yokmuş").
- **"Biri":** 4 kez geçen "biri" sözcüğü, genellikle bireysel veya sosyal bağlamları ifade eder.
 - Örneğin, "biri yer biri bakar; kıyamet ondan kopar" atasözünde adalet teması ile sosyal bir bağlamda kullanılmışken, "biri biri, adamı yer diri diri" atasözünde kıskançlık veya iç çatışmayı ifade eden bir anlam kazanır.
 - **Bağlama Göre Anlamlar:**
 - Toplumsal veya adalet çağrısı (örn. "biri yer biri bakar").
 - İçsel veya kişisel çatışma, kıskançlık (örn. "biri biri, adamı yer diri diri").

2. Tekrarlayan Fiillerin Anlam Farklılıkları

- **"Yemem" ve "Oturmam":** "Bir yemem diyenden kork, bir oturmam diyenden" gibi deyimlerde, bu sözcükler kişinin davranışları üzerinden güven sorununu veya ikiyüzlülüğü belirtir. Bu sözcükler burada olumsuz bir imajla kullanılır.
- **"Yer":** İki anlamda kullanılır; biri fiziksel anlamda yiyecek ve içecek, diğeri ise "yer almak" veya "bir yere ait olmak."
 - **Bağlama Göre Anlamlar:**
 - Fiziksel tüketim ("yer" - yemek).
 - Sosyal ilişki veya statü ("biri yer biri bakar").

3. Bağlama Göre Değişen Kavramlar

- **"Yalan":** "Bir yalanı kırk doğruya saklarlar" atasözünde olumsuz anlamda kullanılan "yalan", burada inandırıcılık ve güven sorununa işaret eder. Diğer atasözlerinde geçmese de çok kullanılan bir kavram olarak farklı atasözlerinde aynı olumsuz anlamı taşır.

- **"Dirlik" ve "Birlik":** Her iki kelime de "birlikte tutulan birlikte asılır" veya "birlik olmadan dirlik olmaz" gibi atasözlerinde hem toplumsal dayanışma hem de bireylerin sosyal düzene katkıları bağlamında olumlu bir çağrışım taşır. Bu kavramlar arasında ilişki vardır ve iki farklı sözcükle benzer temaya vurgu yapılır.

4. Genel Eğilim ve Sonuç

- Atasözlerinde bazı kelimeler çoklu bağlamlarda ve anlamlarda yer alarak zengin bir kavramsal çeşitlilik oluşturur. Özellikle sosyal yapı, birlik, kıskançlık, doğruluk ve adalet gibi temalar etrafında şekillenen bu atasözleri, aynı sözcüğün farklı durumları ifade etmesine olanak tanır.
- Ayrıca bu analiz, atasözlerinin içerdiği kültürel değerlerin nasıl bir dilsel yapıyla aktarıldığını ve aynı kelimenin farklı vurgularla toplum için önemli dersler ve uyarılar sunduğunu ortaya koymaktadır.

Eklerin Tematik Sınıflamaya Göre Dağılımları

İstem: Bu atasözlerinde kullanılan ekleri tematik sınıflamaya göre ayrıntılı analiz et.

Yanıt:

Ek temalarını daha ayrıntılı analiz etmek için, her ek türünün tematik gruplardaki işlevlerini ve anlam ilişkilerini değerlendirebiliriz. Bu analizde, her ekin kullanımına göre hangi temalarda hangi işlevlere sahip olduğunu inceleyeceğiz. Örneğin, iyelik eklerinin bireysel ve toplumsal temalarla nasıl bir ilişki kurduğunu ve yönelme ya da geniş zaman kip eklerinin hayatın gerçekleri gibi temalarla nasıl bağdaştığını ele alabiliriz.

Detaylı analiz adımları:

1. İyelik Ekleri

- **Toplumsal İlişkiler ve Değerler:** İyelik ekleri burada bireylerin topluma aidiyetini ve sahiplik ilişkilerini ifade eder. Örneğin, "iki dilenci bir kapıda yakışmaz" gibi atasözlerinde, kişiler arası ilişkilerde sahiplik ve aidiyet vurgulanmaktadır.
- **Bireysel Davranışlar ve Karakter Özellikleri:** İyelik ekleri bireylerin kendi iç dünyalarına yönelik ifadelerinde görülmektedir. Örneğin, "ibadet de kabahat de kul içindir" atasözünde iyelik ekleri, bireyin sorumlulukları ve kişisel özellikleriyle doğrudan ilişkilidir.
- **Hayatın Gerçekleri ve Bilgelik:** Hayatın kaçınılmaz durumlarını anlatan atasözlerinde iyelik ekleri, kişinin sahip olduğu durumları ifade eder. Örneğin, "ıslanmışın yağmurdan korkusu olmaz" atasözünde iyelik ekleri, bireyin hayat tecrübelerine ve bu tecrübelerin sonucunda sahip olduğu algıya işaret etmektedir.

2. Yönelme Ekleri

- **Toplumsal İlişkiler ve Değerler:** Yönelme ekleri, toplumsal ilişkilerde insanların birbirlerine veya belirli durumlara yönelmesini ifade eder. Örneğin, "iki deliye bir uslu lazımdır" atasözünde yönelme ekleri, kişilerin sosyal ilişkilerde bir araya gelme eğilimlerini veya gerekliliklerini vurgular.
- **Bireysel Davranışlar ve Karakter Özellikleri:** Yönelme ekleri, kişinin içsel ve bireysel davranışlarına yönelik yönelimlerini ifade eder. "iğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batır" atasözü bireyin kendi davranışları üzerinde düşünmesi gerektiğini belirterek yönelme eklerini anlamlandırır.
- **Hayatın Gerçekleri ve Bilgelik:** Bu temada yönelme ekleri, hayatta karşılaşılan durumlara ve bu durumların sonuçlarına yönelimi gösterir. Örneğin, "iğreti ata binen tez iner" atasözünde yönelme eki, kişinin geçici olan veya güvenilmeyen durumlardan uzak durması gerektiğine işaret eder.

3. Geniş Zaman Kip Ekleri

- **Toplumsal İlişkiler ve Değerler:** Geniş zaman kip ekleri, sosyal ilişkilerdeki genel kuralları ve tekrarlanan durumları ifade eder. Örneğin, "iftar kebabıyla, herkes erbabıyla anılır" atasözünde geniş zaman ekleri, sürekli tekrar eden sosyal durumları ve kişilerin toplumdaki rollerini ifade eder.

- **Bireysel Davranışlar ve Karakter Özellikleri:** Geniş zaman kip ekleri, bireyin belirgin ve kalıcı özelliklerini veya sürekli sergilediği davranışları ifade eder. Örneğin, “ibadet de kabahat de gönül şenliğiyle olur” atasözü, kişinin iç dünyası ve davranışlarının bir süreklilik içinde olduğunu gösterir.
- **Hayatın Gerçekleri ve Bilgelik:** Hayatın değişmez gerçekleri ve genellemelere vurgu yapılan durumlarda geniş zaman kip ekleri kullanılır. Örneğin, “iki eğriden bir doğru çıkmaz” atasözü, sürekli yanlış yapılan bir işin doğru bir sonuca ulaşamayacağını vurgular.

4. Bulunma Ekleri

- **Toplumsal İlişkiler ve Değerler:** Bulunma ekleri, sosyal çevredeki belirli durumları ifade eder. Örneğin, “iki baş bir kazanda kaynamaz” atasözünde bulunma ekleri, sosyal ilişkilerdeki dengeyi koruma gerekliliğini yansıtır.
- **Bireysel Davranışlar ve Karakter Özellikleri:** Bulunma ekleri, bireyin kendi içsel durumlarını ve bu durumların kalıcılığını ifade eder. Örneğin, “ihmalcinin iki yakası bir araya gelmez” atasözü, bireyin işlerini zamanında yapmadığında sürekli bir sıkıntı içinde olacağını anlatır.
- **Hayatın Gerçekleri ve Bilgelik:** Hayatın gerçeklerini ifade eden atasözlerinde bulunma ekleri, belirli durumların kaçınılmaz olduğunu anlatır. “ıssız eve it buyruk” atasözünde, sahiplenilmeyen durumlarda zararlı etkilerin oluşması olasılığı bulunma ekiyle vurgulanır.

5. Diğer Ekler (Dilek Kip Ekleri ve Ayrılma Ekleri)

- **Toplumsal İlişkiler ve Değerler:** Dilek kip ekleri ve ayrılma ekleri sosyal ilişkilerde beklentiler ve sonuçları ifade eder. “iğreti ata binen tez iner” gibi atasözlerinde, belirli ilişkiler veya geçici bağlar ile ilgili sonuçlar ifade edilir.
- **Bireysel Davranışlar ve Karakter Özellikleri:** Dilek kip ekleri bireyin istekleri ve davranışlarının sonuçlarına yönelik bir yapı sunar. Örneğin, “iğneyi kendine, çuvaldızı başkasına batır” atasözünde dilek kip ekleri kişinin önce kendini sorgulaması gerektiğini anlatır.
- **Hayatın Gerçekleri ve Bilgelik:** Hayat dersleri veya öğütlerde dilek ve ayrılma ekleri, bir olayın sonucunu veya nasihat edilmesi gereken bir durumu ifade eder. Örneğin, “iğne ile kuyu kazılmaz” atasözünde ayrılma eki, gerçekçi olmayan çabaların başarısızlığa uğrayacağını gösterir.

Bu analiz, her ek türünün hangi temalarla nasıl bir anlam ilişkisi kurduğunu ve işlevselliğini ortaya koymaktadır. Eğer tematik gruplarda daha fazla derinlemesine bir inceleme yapmam veya belirli ek türlerini detaylandırmamı isterseniz yönlendirebilirsiniz.

Tematik Gruplara Göre Eklerin Dağılımı

		Toplumsal İlişkiler ve Değerler	Bireysel Davranışlar ve Karakter Özellikleri	Hayatın Gerçekleri ve Bilgelik
1	iyelik ekleri	7	15	10
2	geniş zaman kip ekleri	3	1	3
3	yönelme ekleri	7	9	6
4	bulunma ekleri	3	3	2
5	diğer ekler	5	0	0
6	dilek kip ekleri	1	0	0
7	ayrılma ekleri	0	3	2
8	geçmiş zaman kip ekleri	0	0	1

Chatgpt4 Atasözü'nün Ürettiği Ek-Tema İlişkisi

Sonuç ve Değerlendirme

Yapay zekâ teknolojilerinin özellikle dil modeline dayalı olanların dil işleme yetenek ve kapasiteleri her gün artmaktadır. Türkçenin bu teknolojiler bakımından işlenmesi önem taşımakla birlikte, atasözlerinin bağlama duyarlı bir biçimde ele alınmasının gerekliliği açıktır. Bu bağlamda mevcut ÜDM'lerin Türk atasözleriyle daha çok işlenmesi kullanıcıların bu modellerle gerçekleştireceği etkileşimlerle bağlamsal ve anlamsal öğrenme kapasitelerinin artmasını sağlayacaktır.

Bu çalışmada, Türk atasözlerinin üretken dil modelleri (ÜDM) ile işlenmesi üzerine kapsamlı bir analiz gerçekleştirilmiştir. Atasözleri, hem tarihsel hem de kültürel bağlamda derin anlamlar taşıyan, toplumsal belleğin önemli bir parçasıdır. ÜDM'lerin dilin bağlamını anlamlandırma ve yeni metinler üretme kapasitesi, atasözlerinin incelenmesinde dikkate değer bir araştırma alanı sunmaktadır. Çalışmada kullanılan yöntemler, atasözlerinin tematik sınıflandırılmasından bağlama duyarlılık analizine kadar çeşitli yaklaşımlarla dil modellerinin yeteneklerini değerlendirmiştir.

ÜDM'ler, atasözlerinin kısa ve özlü yapısını anlamlandırma ve bu yapıları yeniden üretme konusunda belirgin bir başarı göstermiştir.

Tematik sınıflandırma, atasözlerinin toplumsal adalet, doğruluk, çaba, sosyal ilişkiler ve metaforik ifade biçimleri gibi çeşitli konuları kapsadığını ortaya koymuş ve ÜDM'nin bu temaları başarılı bir şekilde gruplandırabildiği görülmüştür.

Atasözlerindeki sözcüklerin bağlama göre farklı anlamlar kazanabildiği, ÜDM'lerin bu bağlam değişimlerini kavrama konusunda yetkin olduğu gözlemlenmiştir.

Türkçenin eklemeli yapısı ve sözdizimsel esnekliği, ÜDM'nin bağlamsal ilişkiyi çözümlemesini zorlaştırır da, modelin dil bilgisi ve bağlam ilişkilerini işleyebildiği belirlenmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Türkçenin sözdizimsel esnekliğinin bu modeller tarafından işlenebilmesi için daha çok atasözü verisiyle kullanıcıların istemde bulunması ve ayrıntılı analize alınması gerekmektedir. Bu biçimde kullanıcıların vereceği dönütler de modellerin daha doğru ve güvenilir yanıtlar vermesi için son derece önemli görünmektedir.

Atasözlerindeki olumlu, olumsuz ve nötr duygu tonları, ÜDM'nin atasözlerini duyusal ve anlamsal düzeyde analiz edebildiğini göstermiştir.

Kavramsal görselleştirme, atasözlerinin toplumsal değerler ve bireysel davranışlar bağlamında anlamlandırılmasına olanak tanımıştır.

Mevcut ÜDM'lerin önümüzdeki günlerde kullanıcılara sunacağı farklı yetenekler ve daha çok donanım kapasitesi metin analizi konusunda yeni bakış açılarının ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, modelin ürettiği yanıtların insan tarafından kontrole şimdilik muhtaç olduğudur. Bununla birlikte gelinen nokta modellerin dil işlemede bağlam farkındalığının hiç olmadığı kadar artmış olduğudur.

Kaynaklar

Adalı, E. (2020). *Türkçe Doğal Dil İşleme*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Aksu, B. T., Akalın, Ş. H., ve Toparlı, R. (2022). *Türk atasözleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Alpaydın, E. (2020). *Yapay öğrenme: Yeni yapay zekâ* (A. Açar, Çev.). Tellekt. (Orijinal eser yayımlanma tarihi: 2018).

Jurafsky, D., ve Martin, J. H. (2007). *Speech and language processing: An introduction to natural language processing, computational linguistics, and speech recognition* (Draft version).

Retrieved from <https://web.stanford.edu/~jurafsky/slp3/ed3book.pdf>

OpenAI. (2024). *ChatGPT (December 8, 2024 version)*. OpenAI. <https://chat.openai.com>

Sosyal Medyada Atasözlerinin Anlam Değişmeleri: Twitter (X) Örneği

Alper Yıldız*

Giriş

Atasözleri, toplumların yaşam deneyimlerini, kültürel birikimlerini yansıtan ve zamanla kalıplaşmış anonim ifadelerdir. Bu ifadeler, sadece birer öğüt niteliği taşımakla kalmaz; aynı zamanda toplumsal değerlerin, normların ve kolektif hafızanın taşıyıcısı olarak da işlev görürler. Ancak, özellikle 21. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla gelişen teknoloji, atasözlerinin kullanım biçimlerini ve işlevlerini dönüştürmeye başlamıştır. Bu dönüşüm, sözlü kültürün yerini dijital kültüre bırakmasıyla daha belirgin hale gelmiştir.

Geleneksel sözlü kültürde yüz yüze iletişim yoluyla aktarılan atasözleri, dijital platformlarda daha geniş kitlelere ulaşabilir hale gelmiştir. Sosyal medya ve iletişim araçlarının etkisiyle atasözleri yalnızca aktarılmakla kalmayıp, yeniden yorumlanarak, hatta anlam kaymalarına uğrayarak “yeniden yazılan” kültürel öğelere dönüşmüştür. Bu bağlamda, atasözlerinin yalnızca geleneksel anlamlarının korunması değil, aynı zamanda çağdaş, kültürel dinamiklere uyarlanarak yeni anlamlar kazanmaları da dikkate değer bir konu haline gelmiştir.

Bu çalışmada Türkçedeki bu yeniden üretilen atasözlerinin tespiti ve örneklendirmesi, X platformu üzerinden yapılmıştır. Sosyal medya platformunda paylaşılan atasözlerinin içerik ve bağlamlarının incelenmesiyle, atasözlerinin geleneksel anlamlarının nasıl dönüştüğü ve çağdaş kültürel dinamiklerle nasıl yeniden üretildiği ortaya konulmuştur.

Sosyal Medya ve Aykırı Atasözleri

Sosyal medya ortamları, kültürel ifade biçimlerinin yaratıcı bir şekilde yeniden üretildiği ortamlar olarak öne çıkmaktadır. Bunların en bilinenlerinden birisi olan X (daha bilinen adıyla Twitter) platformu kullanıcılarına kısa, özlü ve vurucu ifadeler için uygun bir ortam sunmaktadır. Bu bağlamda X, atasözlerini mizah, ironi veya eleştirel anlamda yeni biçimleriyle kullanılmasına zemin hazırlayan sosyal medya ortamlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yeniden kullanımlar sırasında ortaya çıkan ve çalışmamıza konu olan "aykırı atasözleri" geleneksel atasözlerinin yapısal ve anlamsal özelliklerinden saparak toplumsal normlara, politik olaylara veya güncel meselelere göndermede bulunan, eleştirel bir anlatım biçimi haline gelmiştir.

Aykırı atasözleri, yalnızca geleneksel atasözlerine yapılan bir parodi olmanın ötesinde, toplumsal değişimlerin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Bu tür ifadeler, hem mevcut değer yargılarını sorgulayan bir işlev üstlenir hem de bireylerin toplumsal olaylara ilişkin duygularını ifade etmesine aracılık eder. Örneğin, “Ne ekersen, onu biçersen” atasözünün, sosyal medya bağlamında “Ne tweet atarsan, onu görürsün” biçiminde dönüştürülmesi, yeni medya alışkanlıklarının geleneksel kalıplarla nasıl harmanlandığını göstermektedir.

Uluslararası alan yazınında “anti-proverb” olarak adlandırılan kavram, Türkçe alan yazınında “aykırı atasözü” (Durmuş, 2018) ya da “anti-atasözü” (Seçkin, 2017) olarak karşılık bulmuştur. Bu çalışmada “anti” ve “proverb” ifadelerinin Türkçe karşılığı olduğu için Durmuş’un önermiş olduğu “aykırı atasözü” terimi tercih edilmiştir (2018: 31). Kısaca aykırı atasözü, mevcut bir atasözünün anlamını değiştirmek, ironi yaratmak veya eleştirel bir mesaj iletmek amacıyla bilinçli bir biçimde çarpıtılarak yeniden yazılmasıdır. Wolfgang Mieder ve Lutz Röhrich, bu kavramı ilk kez 1977 yılında “antisprichwort” terimiyle ortaya koymuş ve kavramın teorik altyapısını oluşturmuşlardır (Mieder & Röhrich, 1977: 114-115). Daha sonraki çalışmalarda, Mieder, halk bilimi terimleri olan “anti-hero” veya

* Araştırma Görevlisi, Mersin Çağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, alperyildiz@cag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5788-9558.

“anti-legend” gibi kavramlara benzer bir yaklaşım geliştirerek “anti-proverb” ifadesinin ortaya çıktığını belirtmiştir (2008: 88).

Aykırı atasözlerinin yalnızca modern teknolojinin bir ürünü olmadığı, tarihsel köklerinin oldukça eskilere dayandığı bilinmektedir. Litovkina’ya göre bu tür ifadelerin ilk örneklerine 18. yüzyılda yaşamış filozof, yazar ve şairlerin eserlerinde rastlanmaktadır (2014: 328). Durmuş’un araştırmasına göre, 16 ve 17. yüzyıl klasik Türk edebiyatı şairlerinde atasözlerinin aykırı kullanımları görülmüştür (2018: 32).

Aykırı atasözleri, bu yolla oluşturulmuş kalıp sözler ve deyimler yalnızca sosyal medya ortamlarında değil, radyo, sinema, reklam ve basın dilinde dikkat çekici olması nedeniyle sıklıkla kullanılmıştır.¹⁶³ Türk sinemasında özellikle bu kullanımların Kemal Sunal filmlerinde sıkça yer aldığı görülebilir. Kemal Sunal repliklerinde bir atasözünü “unutur”, hatırladığı başka bir atasözünden eksik bölümü tamamlayarak ya da mizahi bir ifade ekleyerek ortaya yeni bir aykırı atasözünü çıkarır. Örneğin 1985 yılında çıkan *Gurbetçi Şaban* filminde *Arayan Mevla’sını da bulur, adresini de* (< *Arayan Mevla’sını da bulur, belasını da* (TAS)); 1977 yılında çıkan *Sakar Şakir* filminde *İki gönül bir olunca, damlaya damlaya göl olur* (< *İki gönül bir olunca samanlık seyran olur* (TAS), *damlaya damlaya göl olur* (TAS)) gibi aykırı atasözünü örnekleri görülebilir. Sunal’ın bu ve benzer repliklerinin internet ortamında güldürü unsuru olarak sıklıkla kullanıldığını görmek mümkündür.¹⁶⁴

Aykırı atasözlerinin kullanımına en iyi örneklerden birisi radyo programlarıyla tanınan Cenk Durmazel ve Erdem Uygan tarafından hazırlanan *Cenk ve Erdem Atasözleri Atölyesi* podcast programıdır. Spotify, Storytel ve Apple Podcasts gibi sesli medya ürünlerinin dinlendiği ortamlarda yayınlanan bu seride *Cenk ve Erdem* ikilisi atasözlerini mizahi ve güldürü öğeleriyle değiştirerek yeniden oluşturmuşlardır. Örneğin *Güneş girmeyen eve doktor girer* (TAS) atasözünü *Galvaniz giren eve pas girmez* (Cenk ve Erdem Atasözleri Atölyesi – G, Erişim Tarihi: 5.12.2024); *Herkesin yorulduğu yere han yapmazlar* (TAS) atasözünü *Herkesin hacker olduğu yerde password 1234 olur* (Cenk ve Erdem Atasözleri Atölyesi – H, Erişim Tarihi: 5.12.2024); *Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır* (TAS) atasözünü ise *İgüananın katli dili sineği yuvasından çıkarır* (Cenk ve Erdem Atasözleri Atölyesi – İ, Erişim Tarihi: 6.12.2024) biçiminde aykırı atasözleriyle değiştirmişlerdir.¹⁶⁵

Ülkemizde en sık kullanılan sosyal medya ortamlarından birisi olan Ekşi Sözlük’te de aykırı atasözlerinin örneklerine sıkça rastlanmaktadır. Örneğin Covid-19 pandemisi sırasında açılan *atasözlerini korona ile değiştir* başlığında kullanıcıların paylaştıkları ve güldürü unsurlarını içeren aykırı atasözünü örnekleri dikkat çekicidir:

- *bana dokunmayan corona bin yaşasın* (Ekşi Sözlük, Erişim Tarihi: 10.11.2024). < *bana dokunmayan yılan bin yaşasın* (TAS).
- *kolonyanı coronaya göre uzat* (Ekşi Sözlük, Erişim Tarihi: 10.11.2024). < *ayağını yorganına göre uzat* (TAS).
- *koronayı seven karantinaya katlanır* (Ekşi Sözlük, Erişim Tarihi: 02.11.2024). < *gülü seven dikenine katlanır* (TAS).

¹⁶³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için şu çalışmalara bakılabilir:

Yılmaz, R. (2023). Sözlü kültürün reklam anlatısına aktarımı: Deyimlerin işlevleri üzerine bir inceleme. *Millî Folklor*, 140 (Kış), 95-106.

Yılmaz, F., & Şenden, Y. E. (2014). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kalıp sözlerin etkinliklerle öğretimi. *E-AJI (Asian Journal of Instruction)*, 2(1 Özel), 53-63.

Kır, E., & Candemir Özkan, C. (2017). Deyimlerin ve Kalıplaşmış Sözlerin Reklamlar Yolu ile Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kullanımı. *Turkophone*, 4(1), 37-42.

Çoban Başer, S. (2010). Sözlü gelenekten sözün geleneksizliğine: Atasözünü ve reklam. *Millî Folklor*, 88(2010), 22-27.

¹⁶⁴ Benzer repliklerin derlendiği internet siteleri için bk.:

<https://mahaledebiyat.com/kemal-sunalin-dilimize-kazandirdigi-10-atasozu/>

<https://kulturveyasam.com/kemal-sunal-filmlerinden-hafizalara-kazinmis-komik-replikler/>

¹⁶⁵ *Cenk ve Erdem Atasözleri Atölyesi* adlı podcast programının transkripsiyon biçimine şuradan erişilebilir: <https://seslenenkitap.com/category/podcast/atasozleri-atolyesi/>

Yine *Atalarımız Yazılımcı Olsa Ortaya Çıkabilecek Atasözleri* başlığıyla Ekşi Sözlük'ün bir diğer sitesi olan *ekşişeyler*'de paylaşılan aykırı atasözleri güldürü öğeleri içermektedir.¹⁶⁶

- *işleyen kod bug tutmaz* (ekşişeyler, Erişim Tarihi: 03.11.2024). < *işleyen demir pas tutmaz (veya paslanmaz)* (TAS).
- *her browser'ın bir html yiyişi vardır* (ekşişeyler, Erişim Tarihi: 03.11.2024). < *her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır* (TAS).
- *acele code'a bug karışır* (ekşişeyler, Erişim Tarihi: 03.11.2024). < *acele işe şeytan karışır* (TAS).

Aykırı atasözlerinin en sık kullanıldığı sosyal medya ortamlarından olan Ekşi Sözlük'te atasözlerini gerek mizahi gerekse siyasi açıdan değiştirmekle ilgili şu başlıklar da aykırı atasözlerine örnek olması açısından ilgi çekicidir:

- *atasözlerini iban ile değiştir*
- *atasözlerini kafasına göre değiştirmek*
- *atasözlerini karıştırmak*
- *atasözlerini manipüle etmek*
- *atasözlerini mazbata ile değiştir*
- *çağdışı atasözlerini değiştiriyoruz* (Ekşi Sözlük, Erişim Tarihi: 02.11.2024).

Atasözü, deyim ve kalıplaşmış ifadeler yalnızca güldürü unsurları eklenerek değiştirilmemektedir. Örneğin hayvan hakları organizasyonu PETA, hayvanlara yönelik şiddeti önemsizleştiren İngilizce deyimler için yeni kullanım önerileri sunmuşlardır:¹⁶⁷

- *Feed two birds with one scone. (Bir çörekle iki kuş beslemek.)* < *Kill two birds with one stone (Bir taşla iki kuş öldürmek.)* (PETA, Erişim Tarihi: 04.11.2024).
- *More than one way to skin a cat. (Bir kedinin derisini yüzmenin birden fazla yolu vardır.)* < *More than one way to peel a potato (Bir patatesi soymanın birden fazla yolu vardır.)* (PETA, Erişim Tarihi: 04.11.2024).
- *Packed in like sardines. (Sardalya gibi istif olmak.)* < *Packed in like pickles. (Turşu gibi istif olmak.)* (PETA, Erişim Tarihi: 15.11.2024)

Modern çağda, teknolojinin gelişimi ve sosyal medyanın yaygınlaşması, aykırı atasözlerinin hızla yayılmasına ve farklı bağlamlarda yeniden üretilmesine zemin hazırlamıştır. Bu sosyal medya platformlarından biri olan X, özellikle kısa ve vurucu ifadelerin kolaylıkla paylaşılmasına imkan tanıyan yapısıyla, bu dönüşümün ana mekanlarından biri haline gelmiştir. X gibi platformlar sayesinde geleneksel atasözlerini mizahi ve eleştirel açıdan yeniden yorumlayarak dönüştürmek ve milyonlarca kullanıcıya ulaştırmak mümkün olmaktadır. Bu çalışmada da aykırı atasözlerinin X platformunda nasıl yer edindiği ve nasıl kullanıldığı çeşitli yönleriyle ele alınacaktır.

Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmada, sosyal medya platformları üzerinde oluşan aykırı atasözlerinin özellikleri, biçimsel ve anlamsal dönüşümleri incelenecektir. Çalışma, ülkemizde yaygın olarak kullanılan sosyal medya platformu X üzerinden yapılacak bir içerik analizi yöntemiyle gerçekleştirilecektir. Çalışmada şu sorulara yanıt aranacaktır:

1. Aykırı atasözleri hangi temalar etrafında yoğunlaşmaktadır?
2. Geleneksel atasözleri ile aykırı atasözleri arasında ne tür anlamsal ve biçimsel farklılıklar bulunmaktadır?
3. Aykırı atasözleri, sosyal medya kullanıcılarının toplumsal ve kültürel olaylara yaklaşımını nasıl yansıtmaktadır?

Bu soruların yanıtlanması, atasözlerinin dijital çağda nasıl bir dönüşüm geçirdiğini anlamak açısından önem arz etmektedir. Ayrıca, sosyal medya aracılığıyla atasözlerinin yeniden üretilme süreçlerinin ortaya konulmasıyla kültürel ifade biçimlerimiz ile atasözlerimizin evrimi üzerine önemli bir perspektif sunacağı düşünülmektedir.

¹⁶⁶ Diğer örnekleri için bk. <https://eksiseyler.com/atalarimiz-yazilimci-olsa-ortaya-cikabilecek-atasozleri>

¹⁶⁷ Diğer örnekleri için bk. <https://www.peta.org/teachkind/lesson-plans-activities/animal-friendly-idioms/>

Çalışmada aykırı atasözlerinin sosyal medya üzerindeki kullanım biçimlerini incelemek amacıyla, Türkiye’de yaygın olarak kullanılan sosyal medya platformu X (eski adıyla Twitter) üzerinden bir tarama ve derleme süreci gerçekleştirilmiştir. X üzerinden aykırı atasözlerini derlemek için, platformun gelişmiş arama algoritması kullanılmıştır. Gelişmiş arama, kullanıcıların paylaştığı içeriklerin belirli tarih aralıkları ve anahtar kelimeler çerçevesinde filtrelenmesine olanak sağlamaktadır. Bu çalışma kapsamında, sıklıkla kullanılan atasözleri arasından, anlam ve yapı açısından değişime uygun olan ifadeler belirlenmiş ve bu ifadeler temel alınarak içerik taraması yapılmıştır.

Örneğin, *Üzüm üzüme baka baka kararır* atasözü için tarama yapılırken, atasözünün sabit kısımlarının dışında değişime uğrama olasılığı yüksek olan bölümleri -örneğin *baka baka* ve *kararır* gibi- odak noktası olarak seçilmiştir. Bu yöntem sayesinde, atasözlerinin geleneksel yapısından saparak yeniden üretilen veya dönüştürülen varyantlarına ulaşılması hedeflenmiştir. Aynı yöntem, diğer atasözlerinin yapısal ve anlamsal dönüşümlerini tespit etmek amacıyla farklı atasözlerine de uygulanmıştır.

Çalışmanın veri setinin kontrol edilebilir bir kapsamda kalmasını sağlamak için belirli bir tarih aralığı ve anahtar sözcük sınırlandırması yapılmıştır. Tarama sürecinde tarih aralığı olarak 1 Ocak 2023 ila bu çalışmanın hazırlanmaya başlandığı 1 Haziran 2024 tarihleri arasındaki paylaşımlar incelenmiştir.

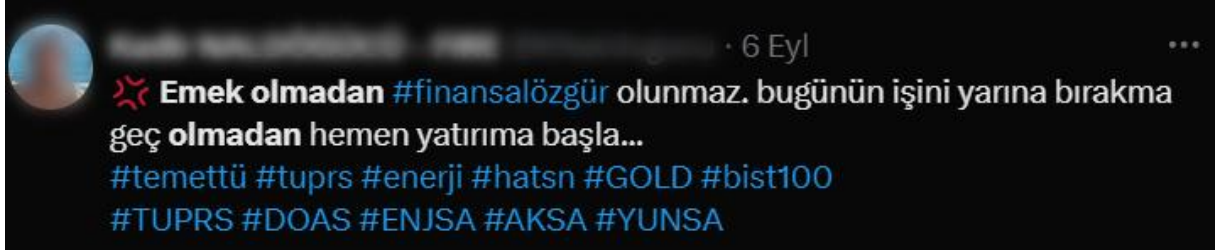
Derlenen aykırı atasözleri, öncelikle yapısal ve anlamsal açıdan incelenmiştir. Bu süreçte aşağıdaki kriterler dikkate alınmıştır:

1. Anlam Değişikliği: Geleneksel atasözünün anlamından sapma durumu,
2. Yapısal Değişiklik: Atasözünün biçimsel olarak nasıl dönüştürüldüğü ve yeniden yazıldığı,
3. Bağlam: Aykırı atasözünün hangi bağlamda kullanıldığı (örneğin mizah, eleştiri, toplumsal olaylara gönderme).

Bu yöntemle X üzerinde tespit edilen örneklerin doğal olarak üretilen içeriklere dayanması ve gerçek zamanlı kültürel değişimlerin izlenmesine olanak tanınmıştır. Ancak, sosyal medya paylaşımlarının anonim doğası ve kullanıcıların niyetlerinin her zaman kesin olarak belirlenememesi, ifadelerin doğruluğunu etkileyebilecek sınırlamalar arasında yer almaktadır.

Örnekler

Bu bölümde X üzerinde kullanıcılar tarafından paylaşılan ve aykırı atasözü özelliği taşıyan örneklerin ekran alıntısı ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Ad, soyadı, kullanıcı adı, profil fotoğrafı gibi kişisel bilgiler yazar tarafından bulanıklaştırılmıştır.

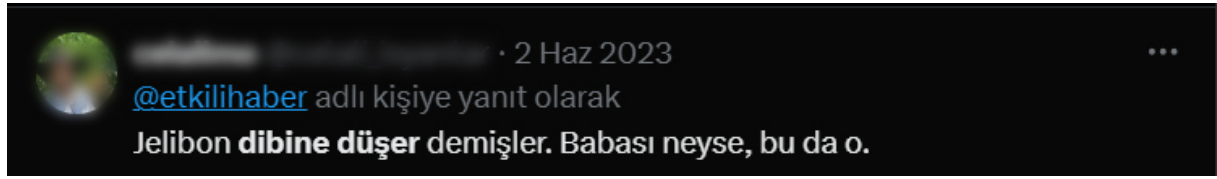
Örnek 1. *Emek olmadan #finansalözgür olunmaz.* (X, Erişim Tarihi: 07.07.2024) < *Emek olmadan yemek olmaz* (TAS).

Kullanıcı *yemek* kavramıyla *finansal özgürlük* kavramını değiştirmiştir. Anlamı *hayatı sürdürebilmek, gerekli harcamalar yapabilmek için mutlaka çalışıp kazanmak gerekir* (TAS, 2018: 239) olan atasözünde Türkçede *yemek, ekmek, para* gibi geçinmeyi, hayatı sürdürmeyi ifade eden sözcükler için kavram alanı içerisinde yer alan *finansal özgürlük* sözcüğü tercih edilerek bu sözcüğe vurgu yapılmıştır. Buna ek olarak kullanıcı *bugünün işini yarına bırakma* (TAS) atasözüne *geç olmadan hemen yatırıma başla* ifadesini ekleyerek bir başka aykırı atasözü örneği daha oluşturmuştur.

Örnek 2. *Almayın küçük yatırımcının ve #Depremzelerin ahını çıkar aheste aheste* (X, Erişim Tarihi: 07.07.2024) < *Alma mazlumun ahını, çıkar aheste aheste* (TAS).

Kullanıcı 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremlerinden bir gün sonra yazdığı gönderide *mazlum* için *küçük yatırımcı* ve *depremtede* ifadeleriyle değiştirerek bir aykırı atasözü oluşturmuştur. 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depremlerinin ardından kullanıcıların çok sayıda siyasi ve eleştirel tweetler yazdıkları görülmüştür. Bu örnek de onlardan birisidir.

Örnek 3. *Jelibon dibine düşer...* (X, Erişim Tarihi: 29.07.2024) < *Armut dibine düşer* (TAS).

Kullanıcı *armut* ifadesini *jelibon* ile değiştirerek yeni bir aykırı atasözü oluşturmuştur. *Jelibon* ifadesinin sosyal medyada bir siyasetçi için kullanıldığı ve siyasi içerikli gönderilerde yer aldığı tespit edilmiştir. Gönderinin kalan bölümüne bakıldığında atfedilenin siyasetçinin çocuğu olduğu anlaşılabilir. X platformundaki gönderilerin büyük bir bölümünün siyasi içerikli olduğu da bilinmektedir.

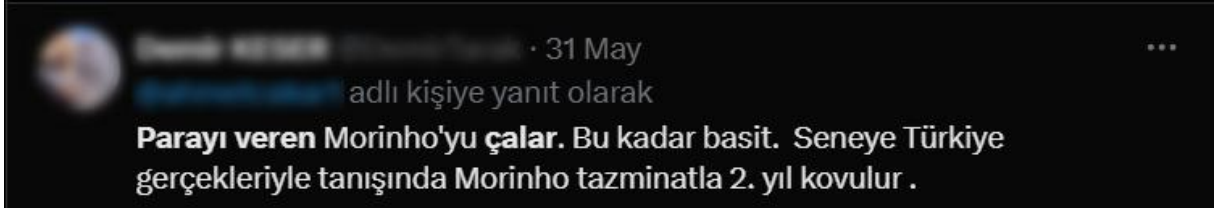
Örnek 4. *Seçimden sonraya kalan dona kalır* (X, Erişim Tarihi: 09.10.2024) < *Sona kalan dona kalır* (TAS).

Türk Atasözleri Sözlüğü'nde *yapılacak bir işi hemen yapmayıp geciktiren kişi zarar eder* (2022: 438) şeklinde tanımlanan atasözünde *sona kalan* bölümü, *seçimden sonraya kalan* ile değiştirilmiştir. Siyasi içerikli olan gönderiden siyasetçilerin verdikleri vaatlerin zamanında yerine getirilmemesine bir eleştiri olduğu söylenebilir.

Örnek 5. *İyi olacak rastanın berber ayağına gelirmiş* (X, Erişim Tarihi: 14.10.2024) < *İyi olacak hastanın hekim ayağına gelir* (TAS).

Mizahi olarak oluşturulmuş bu gönderide kelime oyunları dikkati çekmektedir. Atasözünün aslında *hasta* olan ifade gönderide *rasta*; *hekim* ise *berber* olarak değiştirilerek komik unsurların bir arada kullanılması sağlanmıştır. Gönderinin tespitinde bireysel gönderi olduğu, siyasi ya da benzeri başka bir bağlamı olmadığı görülmüştür.

Örnek 6. *Parayı veren Morinho'yu çalar.* (X, Erişim Tarihi: 19.10.2024) < *Parayı veren düdüğü çalar* (TAS).

Bağlamı futbol olan bu gönderide *düdük* ifadesiyle *Morinho* özel adı değiştirilmiştir. Gönderi futbol teknik direktörü José Mourinho'nun Fenerbahçe Spor Kulübü'yle anlaşma sürecine atıfta

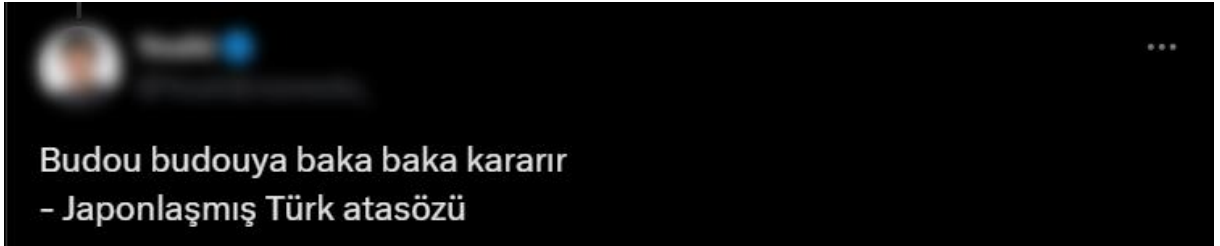

bulunmaktadır.

Örnek 7. *Tatlı dil yasayı torbadan çıkarır* (X, Erişim Tarihi: 19.10.2024) < *Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır* (TAS).

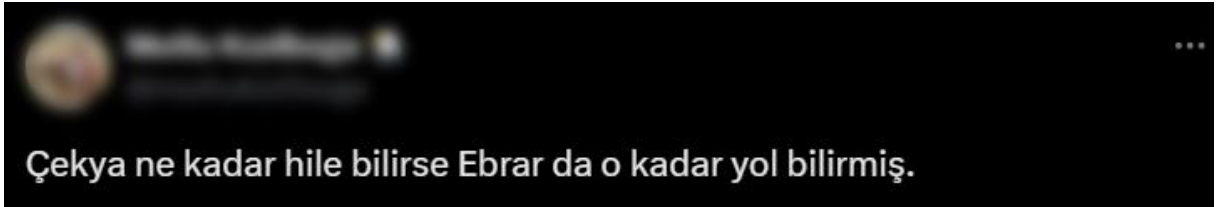
Siyasi içerikli ve kelime oyunu içeren bir başka aykırı atasözü olan bu örnekte, aslında *yılan* olan ifade *yasa*; *delik* olan ifade ise *torba* ile değiştirilmiştir. Gönderinin devamına bakıldığında kullanıcının *tatlı dil* ile mağduriyet yaşadığı yasal durumun *torba yasa* teklifinden çıkabileceği anlamına ulaşılmaktadır.

Örnek 8. *Budou budouya baka baka kararır* (X, Erişim Tarihi: 28.10.2024) < *Üzüm üzüme baka baka*

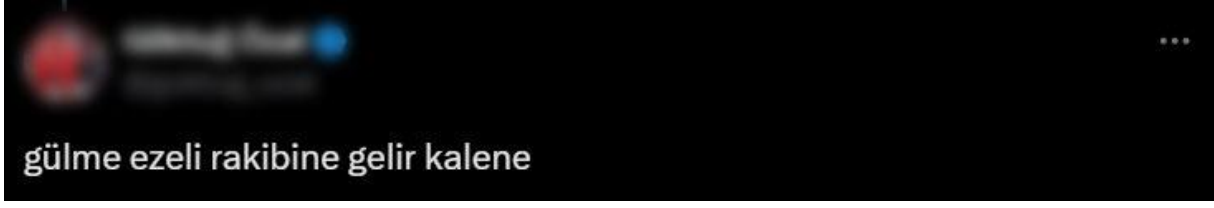
kararır (TAS).

Sıklık değeri yüksek olan atasözlerinden olan *üzüm üzüme baka baka kararır*, *Türk Atasözleri Sözlüğü*'nde *uzun zaman bir arada bulunan kimseler birbirlerine kendi huylarını geçirirler* şeklinde tanımlanmaktadır (2022: 473). Buradaki aykırı atasözünde *üzüm* ifadesiyle *budou* ifadesi değiştirilmiştir. *Budou* ifadesinin Japoncada *üzüm* anlamına geldiği tespit edilmiştir (JLPT, Erişim Tarihi: 28.10.2024). Gönderiyi yazan kullanıcının Türkiye'de yaşayan ve Türkçeyi iyi konuşan bir Japon olduğu tespit edilmiş ve gönderinin devamında kullandığı *Japonlaşmış Türk atasözü* ifadesiyle takipçilerinin dikkatini çeken, mizahi bir aykırı atasözü oluşturduğu söylenebilir.

Örnek 9: *Çekya ne kadar hile bilirse Ebrar da o kadar yol bilirmiş* (X, Erişim Tarihi: 23.10.2024) < *Avcı ne kadar hile bilse ayı o kadar yol bilir* (TAS).

Atasözündeki *avcı* aykırı atasözünde *Çekya*; *ayı* ise *Ebrar* ile değiştirilerek oluşturulmuştur. Aykırı atasözü Türkiye-Çekya arasında 21 Ağustos 2023 tarihinde gerçekleştirilen voleybol maçında Türkiye kadın millî voleybol takımındaki oyuncularından Ebrar Karakurt'un başarılı oyununa atfen oluşturulmuştur. *Avcı*, *Çekya*'ya; *Ebrar* da *ayı*'ya benzetilerek mizahi içerikte bir gönderi ortaya çıkmıştır.

Örnek 10. *Gülme ezeli rakibine gelir kalene* (X, Erişim Tarihi: 23.10.2024) < *Gülme komşuna, gelir başına* (TAS).

Sık kullanılan atasözlerinden olan *gülme komşuna, gelir başına*, Türk Atasözleri Sözlüğü'nde *başka birinin başına gelen kötü bir duruma sevinme, sen de o kötü durumla karşılaşabilirsin* şeklinde tanımlanmaktadır (2022: 266). Burada oluşturulan aykırı atasözünde *komşu* için *ezeli rakip*; *baş* içinse *kale* ifadeleri kullanılmıştır. Bağlamı futbol olan aykırı atasözünün Liverpool ve Manchester United futbol kulüpleriyle ilgili olduğu görülmüştür.

Aykırı Atasözlerinin Bağlamları

X'ten derlenen aykırı atasözlerinin bağlamları incelendiğinde, bu ifadelerin kullanıcılar tarafından çeşitli temalar etrafında yoğunlaştırıldığı görülmektedir. Bu bağlamlar, aykırı atasözlerinin yalnızca bir dilsel dönüşüm ürünü olmadığını, aynı zamanda sosyal medya kullanıcılarının toplumsal, siyasi ve kültürel olaylara tepkilerini ifade etmek için kullandıkları yaratıcı bir araç olduğunu da ortaya koymaktadır.

Derlenen aykırı atasözlerinin en sık karşılaşılan bağlamlarından biri, siyasi konular ve siyasetçilerdir. Özellikle seçim dönemleri, siyasi olaylar veya güncel politik gelişmeler sırasında bu tür atasözlerinin yoğun bir şekilde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Aykırı atasözleri, bu bağlamda hem mevcut iktidar politikalarını eleştirmek hem de toplumsal sorunlara dikkat çekmek için kullanılan bir ifade biçimi olarak öne çıkmaktadır. Bu tür ifadeler, ekonomik politikalar veya toplumun günlük yaşamında hissettikleri zorlukları eleştiren bir araç olarak ortaya çıkmaktadır.

Aykırı atasözlerinin bir diğer yaygın bağlamı, spor ve özellikle futbol konularıdır. Sosyal medyada futbol taraftarlarının aktifliği göz önüne alındığında, bu bağlamda üretilen aykırı atasözlerinin sıklığı dikkat çekicidir. Bu tür atasözleri, genellikle rakip takımlarla dalga geçme, takımın başarısızlıklarını mizahi bir şekilde yorumlama veya hakem kararlarını eleştirme gibi amaçlarla kullanılmaktadır.

Aykırı atasözlerinin bir diğer önemli kullanım alanı, bireysel gönderilerde görülen mizahi içeriklerdir. Bu bağlamda, kullanıcılar genellikle günlük yaşamlarına ilişkin olayları veya kişisel deneyimlerini eğlenceli bir şekilde ifade etmek için atasözlerini dönüştürmektedirler. Bu tür kullanım, aykırı atasözlerinin toplumsal eleştiriden uzaklaşıp bireysel mizahı ön plana çıkardığı ve genel olarak kullanıcıların takipçilerinin dikkatini çekmeleri için kullandıkları bağlamdır.

Aykırı atasözlerinin sıkça kullanıldığı bir diğer bağlam, toplumsal olaylara yönelik eleştiridir. Doğal afetler, ekonomik krizler, eğitim sorunları gibi konular üzerine yapılan paylaşımlar, atasözlerinin dönüşümüyle kullanıcıların duygu ve düşüncelerini ifade etmesine olanak tanımaktadır.

Sonuç

Atasözleri, toplumların ortak kültürel belleğinin önemli bir parçası olarak, yüzyıllardır toplumsal değerleri, normları ve yaşam deneyimlerini gelecek nesillere aktarmıştır. Bu araştırma, teknolojinin ve sosyal medyanın gelişimiyle birlikte atasözlerinin dönüşüm sürecine girdiğini ve bu dönüşümün dilin dinamik yapısını yansıttığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Aykırı atasözleri, bu süreçte yalnızca atasözlerinin modern kültürle nasıl harmanlandığını değil, aynı zamanda toplumun değişen beklenti ve ihtiyaçlarına nasıl yanıt verdiğini de göstermektedir.

Teknoloji ve sosyal medya araçlarının etkisiyle atasözleri, geleneksel bağlamlarından uzaklaşarak daha geniş bir ifade alanı kazanmıştır. Sosyal medya platformları, bireylerin dil yaratım sürecine doğrudan katılmasını sağlamış, bu da atasözlerinin yeni biçimlerde yeniden yorumlanmasına yol açmıştır. Aykırı atasözleri, bu bağlamda, bir yandan toplumsal eleştiriye ve mizahı beslerken, diğer yandan atasözlerinin kökenine bir referans ve saygı niteliği taşımaktadır.

Aykırı atasözlerinin dilimizde ve kültürümüzde giderek artan bir şekilde kullanılması, atasözlerinin özlerini koruma becerisini açıkça ortaya koymaktadır. Her aykırı atasözü, geleneksel atasözünü bir çıkış noktası olarak almakta, onu bir referans ve anlam kaynağı olarak kullanmaktadır. Bu durum, atasözlerinin değişim sürecinde bile varlıklarını sürdürebildiğini ve toplumsal hafızanın bir parçası olarak kalmaya devam ettiğini de göstermektedir.

Bu çalışmanın sonucunda, atasözlerinin yalnızca sabit ve değişmez ifadeler olmadığını, aksine, toplumsal dinamiklere ve bireysel yaratıcılığa uyum sağlayabilen esnek bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Aykırı atasözleri, hem dilin değişim ve gelişim sürecine ışık tutmakta hem de kültürel sürekliliği desteklemektedir.

Gelecekte yapılacak çalışmalar, aykırı atasözlerinin farklı dil ve kültürlerdeki aykırı atasözleriyle Türkçedeki karşılıklarını inceleyerek bu durumun evrensel bir dil yaratımı süreci olup olmadığını araştırabilir. Ayrıca, sosyal medya dışındaki bağlamlarda (örneğin, edebiyat, reklamcılık veya popüler kültür) aykırı atasözlerinin nasıl kullanıldığını derinlemesine incelemek de bu alana katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak, atasözleri ve onların aykırı biçimleri, dilin dinamik yapısının ve kültürel ifade biçimlerinin birer göstergesi olarak, dil bilimsel ve toplumsal araştırmalar için zengin bir inceleme alanı sunmaktadır. Geleneksel ifadelerin çağdaş yorumlarla harmanlanması, dilimizin geçmiş ile gelecek arasında bir köprü görevi gördüğünü bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Kısaltmalar

TAS: Türk Atasözleri Sözlüğü

Kaynaklar

- Aksu, B. T. & Akalın, Ş. H., & Toparlı, R. (2022). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Durmuş, O. (2018). Türkçede aykırı atasözleri. *Türkbilig*, 36, 29-40.
- Litovkina, A. T., & Mieder, W. (2006). *Old proverbs never die, they just diversify: A collection of anti-proverbs*. Burlington, VT: University of Vermont.
- Mieder, W. (2004). *Proverbs: A handbook*. Westport, CT & London: Greenwood Press.
- Mieder, W. (2008). *Proverbs speak louder than words: Folk wisdom in art, culture, folklore, history, literature, and mass media*. New York: Peter Lang.
- Röhrich, L., & Mieder, W. (1977). *Sprichwort*. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.
- Litovkina, A. T. (2014). Anti-proverbs. In H. Hrisztova-Hothardt & M. A. Varga (Eds.), *Introduction to paremiology: A comprehensive guide to proverb studies* (pp. 326-352). Warsaw-Berlin: De Gruyter Open.
- Seçkin, P. (2017). Toplumsal yapıdaki değişimin göstergesi: Anti-atasözleri. *Millî Folklor*, (113), 17-27.

İnternet kaynakları

- <https://eksiseyler.com/atalarimiz-yazilimci-olsa-ortaya-cikabilecek-atasozleri>
- <https://eksisozluk.com/>
- <https://eksisozluk.com/atasozlerini-corona-ile-degistir--6409713>
- <https://kulturveyasam.com/kemal-sunal-filmlerinden-hafizalara-kazinmis-komik-replikler/>
- <https://mahaledebiyat.com/kemal-sunalin-dilimize-kazandirdigi-10-atasozu/>
- <https://open.spotify.com/show/1igO8XFKdsGctLqMr0FLLH>
- <https://seslenenkitap.com/category/podcast/atasozleri-atolyesi/>
- <https://twitter.com/?lang=tr>
- <https://www.peta.org/teachkind/lesson-plans-activities/animal-friendly-idioms/>

Türk Halk Hikâyelerinde Yer Alan Atasözlerine İşlevsel Bir Yaklaşım

Esra Tarhan*

Giriş

Halk hikâyeleri, geçmişten günümüze uzanan süreçte halk edebiyatının önemli yapı taşlarından birini meydana getirmektedir. Toplumun yaşam tarzı, kültürel değerleri ve deneyimleri hakkında önemli ipuçları içermektedir. Halk hikâyeleri Türk insanının göçebelikten yerleşik yaşam tarzına geçmesi ile birlikte şekillenmeye başlayan edebi yaratmalar içerisinde belirleyici bir role sahiptir. Söz konusu hikâyeler yerleşik yaşam tarzını yansıtan ürünler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Yapısal özellikleri açısından bakıldığında söz konusu metinler manzum ve mensur bölümleri bünyesinde bulunduran anlatılardır. Konu açısından bakıldığında ise aşk ve kahramanlık konularını işlediği görülmektedir. Ancak aşk konusunu işleyen halk hikâyelerinin sayısının daha fazla olduğu bilinmektedir.

Geleneksel anlatılar, ait oldukları toplumun dil zenginliğini ve kültürel yapısını yansıtan önemli unsurlardır. Sözlü kültür içinde doğup yaşadıkları için, bu anlatılar yerel özellikleri ve halkın günlük konuşma diline özgü sözcük dağarcığını barındırırlar. Bu da, halk arasında nesilden nesile aktarılarak süreklilik kazanmalarını sağlar. Ayrıca, bu anlatılar yalnızca hikâye veya masallardan ibaret değildir; atasözleri, deyimler, alkışlar, kargışlar ve küfürler gibi sözlü kültüre özgü formları da içerir. Dolayısıyla, geleneksel anlatılar hem dilin hem de toplumun kendine özgü değerlerini ve yaşam tarzını canlı tutar; toplumun düşünce yapısını, dünya görüşünü ve günlük hayattaki iletişim biçimlerini gelecek kuşaklara aktaran zengin bir sözlü miras sunar (Güvenç, 2022, s. 78). Geleneksel anlatılar toplumun uzun bir deneyim sonucunda edindikleri tecrübeleri neticesinde şekillendikleri için topluma ait kültür formlarını bünyelerinde barındırırlar. Türk halk edebiyatında geleneksel anlatı türlerinden birini de halk hikayeleri oluşturur.

Geleneksel anlatı türlerinden biri olan halk hikâyesi, “kahramanlık destanlarından sonra teşekkül eden ve nazım nesir karışımı bir yapı sergileyen, destanlara nazaran daha kısa ve gerçekçi, yerleşik hayat/düzen mahsulü metinleri karşılamak amacıyla” (Aça, 1998, s. 3) kullanılan anlatı türü olarak karşımıza çıkar. Halk hikâyelerinin uzun anlatılar olmaları bünyelerinde farklı halk edebiyatı türlerinin de bulunmasını sağlar. Söz konusu halk edebiyatı türlerinden birisi de çalışmanın konusunu oluşturması bakımından atasözleridir.

Halk hikâyeleri 16. yüzyılın öncesine dayanan bir gelişim sürecine dayanır. Bununla birlikte “Türk halk hikâyeciliği, destandan romana uzanan anlatı geleneğimiz yolunda XVI-XX. yüzyıllar arasında kaplayan ve âşık edebiyatıyla iç içe ve eş zamanlı giden önemli bir sürecin ürünleridir” (Duymaz, 2014, 1). “Halk hikâyeleri, Türk kültür tarihinin zengin kaynakları içinden var olmuş ve her dönemde çeşitlenerek kültür birikiminin önemli öğelerinden biri olmuştur. Halk hikâyeleri, Türk halk edebiyatında önemli bir yer teşkil ederken, bu hikâyeleri anlatan âşıkların da halk arasında saygın bir yeri vardır” (Okuşluk Şenesen, 2018, s. 273). Âşıkların icra ettikleri halk hikayeleri çok rağbet görmüş ve icrası günlerce devam eden bir geleneğe dönüşmüştür.

Atasözleri, geçmişten günümüze taşınan kolektif bilginin ve toplumsal değerlerin özlü bir ifadesidir. Atalarımızın geniş tecrübe ve gözlemlerinin ürünü olarak ortaya çıkan bu kısa ve anlamlı sözler, bireylerin yaşamlarına yön verirken aynı zamanda toplumun kültürel kimliğini de yansıtır. Bu sözler, kültürler arasında ortak bir bağ kurarak evrensel değerleri gelecek kuşaklara aktaran birer sözlü miras olarak görülür. Böylece atasözleri, insanlığın ortak tecrübelerini ve bilgelik birikimini farklı dillerde ve toplumlarda nesilden nesile taşıyan evrensel bir kültürel hazine olma işlevi görür. “Sadece Türk toplumunda değil, dünya genelindeki birçok kültürde atasözleri, insanların değer yargılarını, inançlarını ve hayat felsefelerini aktarır” (Okuşluk Şenesen, 2009, s. 142). Halkın hayata dair tüm bilgi birikimi atasözleri vasıtasıyla kuşaklar arasında aktarılma şansı bulmuştur. Atasözleri deneyimlerin dünü, bugünü ve geleceği noktasında yol gösterici olması yönüyle işlevsel bir yapıya sahip olmuştur.

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ozkayae@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8018-9461.

Türk atasözleri, toplumun düşünce yapısını ve hayata bakışını yansıtarak geçmişten bugüne, hatta gelecekte de karşılaşılabilecek durum ve sorunlarda rehberlik eden kolektif bir bilgelik sunar. Geçmişten köklenen bu sözler, aynı zamanda geleceği şekillendiren ve ondan ilham alan bir niteliğe sahiptir. Bu nedenle, atasözleri hem günümüz koşullarına uyum sağlayarak dönüşümlerini sürdürmekte hem de güvenilir bir bilgi kaynağı olarak değerini korumaktadır (Kurudayıoğlu-Temur, 2021, s. 19). Bir milletin dili ve günlük yaşamında önemli bir yere sahip olan atasözleri, o toplumun tarihini, estetik anlayışını ve değerlerini yansıtan birikimlerdir. İnsanlar, hem kendilerini hem de çevrelerindeki dünyayı algılama biçimlerini bu sözlü kültür öğelerine aktararak, bu kavramların zenginleşmesine katkıda bulunurlar (Okray, 2015, s. 94). Atasözleri halkın uzun yıllara dayanan tecrübeleri sonucunda ortaya çıkan ürünler oldukları için sözlü kültür ortamında son derece etkili olmayı başarmıştır.

Atasözleri, geçmiş nesillerin deneyimlerini ve yaşamla ilgili birikimlerini yeni nesillere aktarmada önemli bir rol üstlenir. Geleneksel değerlerin yaşatılmasında etkili bir araç olan bu sözler, özellikle içerdiği öğütler sayesinde bireylerin erken yaşlardan itibaren tanıştığı ve hayatları boyunca farklı şekillerde karşılaştığı kültürel miras öğeleridir (Çevik, 2006, s. 41-42). Atasözlerinin en belirgin özelliğini ataların tecrübeleri doğrultusunda öğüt verme işlevi oluşturmaktadır.

Atasözleri, yalnızca atasözü derlemelerinde değil, aynı zamanda edebi metinlerde de kullanılabilir. Bu bağlamda, atasözlerimiz, atalarımızın yaşam biçimlerini, düşüncelerini ve toplum kurallarını yansıtarak genç kuşakların eğitilmesi ve hayat tecrübelerinin aktarılmasında önemli bir rol oynar. İnsan ilişkileri, inançlar, sağlık, tarım, ticaret ve günlük yaşam gibi çok geniş bir yelpazede kullanılan bu özlü sözler, Türk düşüncesinin ve zekâsının en değerli örneklerindedir. Atasözleri, kısa ve özlü ifadelerle toplumun kolektif hafızasını ve değerlerini yeni nesillere aktarır ve toplumun kendini ifade biçimini şekillendirir (Akalm vd., 2022, s. 80).

Halk hikâyelerinde kullanılan atasözleri, sözlü geleneğin yaşatıcı gücü sayesinde günümüze kadar gelebilmiştir (Görkem, 2000, 139). “Hikâyeci dünyayı duygu ve düşünceler, hayaller ve sembollerle anlatır. Bunlar onun hikâyelerini anlam ve estetik bakımından zenginleştirir. Hikâyeciler hikâyelerini yer yer yeni imge ve çarpıcı söyleyişlerle güzelleştirirler. Hikâyeci geleneğin izin verdiği ölçüde yeni duyguları, heyecanları, gelenekteki hikâyelerin şekil ve tekniğiyle işler. Hikâyeciler hayal ve duygu dünyasını kurarken çeşitli anlam, söz oyunlarından, gelenekteki klişelerden, atasözü ve deyimlerden, alkış ve kargışlardan faydalanır” (Okuşluk Şenesen, 2009, s. 130). Hikâyecinin anlatım özellikleri dinleyiciyi ve anlatı ortamını doğrudan etkileyebilme özelliğine sahiptir. Kullandığı kalıp sözler ise dinleyicinin dikkatini canlı tutabilmek açısından işlevseldir.

Halk hikâyeleri uzun anlatımlar oldukları için bünyesinde diğer halk edebiyatı ve folklor ürünlerinden parçaları da bulmamız mümkündür. Mesela, bir halk hikâyesi metni içerisinde, masal, efsane ve Doğu Anadolu Bölgesi ve Azerbaycan’da garavelli diye bilinen fıkra metinleri ile karşılaşmaktayız. Halk hikâyelerinin bünyesinde, nesir türünün dışında kalıplaşmış ifadeler diye adlandırabileceğimiz atasözü, deyim, dua, beddua ve ölçülü sözlerin de bolca örnekleri tespit edilmiştir. Nasıl bir romanda dile hâkim olmakta atasözleri ve deyimlerin ustalıklı yerli yerinde kullanılması aranıyorsa, halk hikâyelerinde de anlatıcının (meddah, hekatçı, âşık vb.) yeteneği ve kültür yapısının tespitinde kalıp sözlerin önemi büyüktür. Hiç şüphesiz atasözleri ve deyimler halk hikâyeleri içerisinde yeri geldiği vakit kullanılır (Alptekin, 2011, s. 309).

Halk hikâyeleri uzun anlatılar olması sebebiyle halk edebiyatına ait diğer türleri bünyesinde bulundurabilmektedir. Halk edebiyatının konuşmalık türlerinden biri olan atasözleri de bu kapsamda halk hikâyesi metinleri içerisinde yer alabilmektedir. Türk halk hikâyelerinde karşılaşılan atasözleriyle ilgili olarak 2011 yılında Türk Dili Dergisi’nde “Türk Halk Hikâyelerinde Atasözleri” adlı bir çalışma Prof. Dr. Ali Berat Alptekin tarafından yayımlanmıştır. Bu çalışmada ise halk hikâyelerinde yer alan atasözlerinin işlevsel boyutu tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre öncelikle halk hikâyesi metinleri incelenecek ve bu anlatılarda yer alan atasözleri belirlenmiştir. Daha sonra metnin bağlamı doğrultusunda atasözünün anlatıda hangi işleve yönelik olarak söylendiği belirlenerek çözümlene işlemleri gerçekleştirilmiştir.

Çalışma kapsamında yapılan halk hikayesi araştırmaları belirlenmiş ve araştırmacının adı soyadı, çalışmanın basım yılı ve çalışmanın adına ait bilgilerin yer aldığı eserlerdeki halk hikâyeleri değerlendirmeye esas alınmıştır: Fikret Türkmen (1995) *Âşık Garip Hikâyesi*, Saim Sakaoğlu, Ali Berat Alptekin vd. (1997) *Meddah Behçet Mahir’in Bütün Hikâyeleri I*, Saim Sakaoğlu, Ali Berat Alptekin vd. (1999) *Meddah Behçet Mahir’in Bütün Hikâyeleri II*, Şükrü Elçin (2000) *Kerem İle Aslı Hikâyesi*, Doğan Kaya-M. Sabri Koz (2000) *Halk Hikâyeleri I*, İsmail Görkem (2000) *Halk Hikâyeleri*

Araştırmaları Çukurovalı Âşık Mustafa Köse ve Hikaye Repertuarı, Pertev Naili Boratav (2002), *Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği*, Refiye Okuşluk Şenesen (2000) *Adana Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği Geleneği*, Fikret Türkmen-Mustafa Cemiloğlu (2009) *Âşık Mevlüt İhsani'den Derlenen Halk Hikayeleri*. Burada araştırmacılarına ve yayın adlarına yer verilen bilgilerin sayısı arttıkça ulaşılan atasözü sayısının da artması muhtemeldir.

Türk Halk Hikâyelerinin İşlevleri Açısından İncelenmesi

İşlevsel Halkbilimi Kuramı, halkbilimi araştırmalarında sıkça kullanılan ve etkili bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir. Bu kuramın, kültürel antropolog Franz Boas ve onun öğrencileri aracılığıyla halkbilimi çalışmalarına dâhil olduğu belirtilmektedir. Temelleri B. Malinowski ve A. Reginald Radcliffe-Brown tarafından atılan kuram, farklı bilim insanlarının katkılarıyla daha da geliştirilmiştir. Örneğin, Ruth Benedict ve R. Thurnwald gibi isimler bu alana önemli katkılar sağlamıştır. Kuramın uygulanabilirliği, çeşitli örneklerle de desteklenmektedir. Linda Degh'in Macar köylü topluluğundaki hikâye anlatımını ele aldığı çalışması ve Petr Bogatrev'in Moravian Slovakya'daki halk kostümlerinin işlevini incelediği eseri, bu teorinin başarıyla kullanıldığı çalışmalara örnek olarak verilmektedir (Çobanoğlu, 2022, s. 236-237). İşlevsel halkbilimi kuramı anlatmalık ve konuşmalık türlerde sıklıkla başvurulan bir inceleme yöntemidir. Çalışma kapsamında Türk halk hikâyelerindeki atasözleri incelenirken de işlevsel halkbilimi yöntemine başvurulmuştur.

Türk halk hikâyelerindeki atasözlerinin işlevleriyle ilgili ilk maddeyi çocuksuzluk ve çocuksuzluğa çare arama oluşturmaktadır. Güzel Ahmet hikâyesinde **“Evlatsız insanın gölgesi ayağına yakın olur”** (Görkem, 2000, s. 163) atasözü tespit edilmiştir. Söz konusu atasözü çocuk sahibi olma düşüncesine vurgu yapmakta ve hikâye kahramanlarını çocuk sahibi olmaya teşvik etmektedir. Çünkü Türk halk kültürü geleneğinde soyun devamlılığı esastır. Evli bir çiftin çocuk sahibi olması onların statüsünün toplum gözünde de farklılaşmasını sağlamaktadır. Türk halk hikâyeleri incelenirken çocuksuzluk durumunu yaşayan kişilerin genellikle padişah veya yönetici kesimindeki kişiler oldukları görülmektedir. Güzel Ahmet hikâyesinde ise kahramanları harekete geçiren unsurun da yine atasözleri olduğu görülmektedir. Çocuk sahibi olamayan kahramanlar bu duruma çare aramaya karar verdiklerinde atasözlerinin incelendiği halk hikâyelerinde kahramanları harekete geçirme işlevini yerine getirmektedir.

Çocuksuzluğa çare aramaya çıkma noktasında **“Arayan Mevla'sını da bulur belasını da bulur”** (Görkem, 2000, s. 163) (Aksu vd., 2022, s. 136) atasözü padişah ve vezir üzerinde yönlendirici olmaktadır. Pınar başında bir dervişe denk gelen padişah önce derdini anlatmak istemez. Ancak dervişin **“Derdini söylemeyen derman bulamaz”** (Görkem, 2000, s. 163) atasözünü söylemesi üzerine padişah derdini anlatmaya ve dervişin çocuksuzluğa çare bulmasını istemeye karar vermektedir. Böylece dervişin verdiği elma padişahın çocuk sahibi olmasını sağlamaktadır.

Çocuk sahibi olmanın önemine işaret eden halk hikâyelerinde öz evlat ve üvey evlat farkına da atasözleri vasıtasıyla değinilmektedir. Sevdakar İle Gülenaz hikâyesinde ise öz evladın daha değerli olduğu vurgulanmaktadır. **“Elden oğul, külden tepe olmaz”** (Cemiloğlu, 2001, s. 52) (Aksu vd., 2022, s. 192). atasözü üvey evlatla kurulamayan biyolojik ve duygusal bağın mutlaka ebeveyn için sorun yaratacağı düşüncesine dayanmaktadır. Nasıl ki külden bir tepenin oluşması imkânsızsa, üvey evlatla da koşulsuz bir sevgi bağının yaratılmasını da bir o kadar imkânsız görmektedir.

Evlenme aşamasında ise hikâye kahramanlarının sevdiğine ulaşabilmek için giriştiği mücadeleler aşamasında atasözlerine başvurulduğu tespit edilmiştir. Mesela Bal Böğrek'i Akkavak kızı er meydanına çağırırken **“Çalım adam yıkmaz”** (Görkem, 2000, s. 230) (Aksu vd., 2022, s. 249) atasözünü kullanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu atasözünün hikâye kahramanını maceraya davet etme işlevine sahip olduğu anlaşılmıştır. Yine hikâye kahramanının sevdiğine kavuşmak için verdiği mücadeleler aşamasında düşman tarafından esir edildiği görülmektedir. Düşman hikâye kahramanını bir ağaca bağlayıp öldürmeyi planlamışken **“Ev ıssız olur da dağ ıssız olmaz”** atasözünden yola çıkarak bu planından vazgeçmektedir. Bu durumda da atasözünün bir planlama yapılırken öngörülü olma konusunda mesaj verdiği anlaşılmaktadır.

Türk halk anlatılarında kahramanın soylu bir aileden gelmesi önemsenir. Kişilik ve karakter özellikleri, aileden ya da yetişme ortamından gelen unsurlarla şekillenmektedir. Bu durum, bireylerin davranışlarını yorumlama ve onları anlamlandırma noktasında yol göstermektedir. Helvacı güzeli hikâyesindeki **“İtten kuzu doğmaz”** (Görkem, 2000, s. 260) (Aksu vd., 2022, s.380) atasözü bu düşüncüyü desteklemektedir. Söz konusu atasözü hikâye kahramanının soyluluğuna işaret etmektedir. Âşık Mevlüt İhsani'den

derlenen Bedri Sinan hikâyesinde ise **“Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir”** (Aksu vd., 2022, s.421) atasözüne yer verilmektedir. Hikâyeci âşık babası bir bey olan Bedri Sinan’ın kendisinin de bey olmasının doğal olduğunu ifade etmektedir. Bu yönüyle atasözü soyluluğun kuşaklararası aktarılabilen bir durum olduğunu açıklamak amacıyla kullanılmaktadır.

İncelenen halk hikâyelerinde âşıkların özellikleri ve âşıklık yeteneğini kazanma süreçleri konusunda bilgi verme işlevine sahip atasözleri tespit edilmiştir. Mesela Güzel Ahmet hikâyesinde hikâyeci âşık meslektaşlarının söz söyleme konusundaki becerisini **“At ayağı küçük ozan dili çevik olur”** (Görkem, 2000, s. 163) atasözünü açıklamaktadır. Âşıkların doğaçlama söz söyleme konusundaki maharetleri sonucunda dili daha akıcı ve etkili kullanma yeteneğine sahip olmaları vurgulanmaktadır. Han Mahmut Hikâyesine göre ise Kamber adlı kahraman âşıklık istidadına erişeceği sırada karşılaştığı kişiyi elinden bade içeceğini sandığı Karacaoğlan sanmaktadır. Oysa karşısındakinin Hızır olduğunu bilmemektedir. Hikâyeci âşık Hızır’dan bahsederken **“Kul sıkışmayınca Hızır yetişmez”** (Görkem, 2000, s. 221) (Aksu vd., 2022, s. 377) atasözüne başvurmakta ve hikâye kahramanı badeyi Hızır’ın elinden içmektedir.

Han Mahmut Hikâyesinde hikâyeci âşık hitap ettiği kitleye öğütler vermektedir. **“Yel kayadan ne aparır”** (Görkem, 2000, s. 211) (Aksu vd., 2022, s. 492) atasözünü namuslu ve ahlaklı olmanın önemine işaret etmektedir. Buna göre namusunu ve ahlakını bilerek yaşayan insanları hiçbir şeyin yanlış yola sevk edemeyeceği mesajı verilmektedir. Söz konusu atasözü namuslu ve ahlaklı bir bireyin manevi sağlamlığını, dışsal etkiler karşısında kendisini koruyabileceğini ifade eder. Toplum içinde dürüstlüğü, erdemini değerini hatırlatmakta ve bireylerin bu değerlere bağlı kalmasını teşvik etmektedir.

İncelenen halk hikâyelerinde insanların iyi günde olduğu kadar kötü günde de birbirlerine destek olmaları gerektiği vurgusu yapılmaktadır. Fakat genellikle zor durumda olanların yalnız başlarına bırakıldıklarını belirtmek için **“Düşenin yârî olmaz”** (Altun, 2007, s. 250) (Aksu vd., 2022, s. 224) atasözü kullanılmaktadır. Sinan İle Mahperi hikâyesinde Sinan’ın içinde bulunduğu çıkmazlar karşısında kendi kaderiyle baş başa bırakılması üzerine hikâyeci âşık tarafından söylenmektedir.

Tufarganlı Abbas hikâyesinde dost sahibi olmanın önemine değinilmektedir. **“Her şeyin yenisi, dostun eskisi”** (Türkmen-Cemiloğlu, 2009, s. 106) (Aksu vd., 2022, s. 289) atasözü sadece dost sahibi olmanın değil dostluğun eskiliğinin daha makbul olduğunu gösteren bir örnektir. Söz konusu halk hikâyesinde kahramana verilen öğütte eski dostlukların güven, samimiyet ve bağlılık esasına dayandığı ifade edilmektedir.

Halk hikâyelerinin manzum kısımlarında da atasözü kullanımı söz konusu olmaktadır. Aşağıda buna yönelik bir örnekle karşılaşılmaktadır:

Aramızda engeller olur

Herkes ettiğini bulur

Ay dinim imanım Arzu

Başıma yazılan gelir (Şimşek, 1987, s. 194).

Esmâ Şimşek tarafından derlenen Arzu İle Kamber hikâyesinin manzum bölümünde, sevdiğine kavuşamayan Kamber engeller karşısındaki çaresizliğini atasözleriyle dile getirmektedir. Kavuşmalarını istemeyenlerin bir gün mutlaka hak ettiği cezayla karşılaşacağına olan inancını **“Herkes ettiğini bulur”** (Aksu vd., 2022, s. 291) atasözünü açıklarken kader karşısındaki teslimiyetini **“Yazılan başa gelir”** (Aksu vd., 2022, s. 131) atasözünü ifade etmektedir. Manzum kısımdaki atasözü kullanımına bakıldığında söz konusu atasözlerinin hikaye kahramanlarının ödül-ceza konusundaki düşüncelerini pekiştirmektedir. “Yazılan başa gelir” atasözü ise kadere inanmak ve olumsuz bir durumu kabullenmek noktasında iyileştirici bir etkiye sahiptir.

Her gün acı vermez hak aşığına

Bir günde çıkarır gün ışığına

Ne doğrarsan o gelir kaşığına

Herkes ettiğini bulur efendim (Altun, 2007, s. 330).

Yukarıdaki manzum kısmın yer aldığı Ülker Sultan hikâyesine göre çok zengin olan kişi konumundaki Ülker Sultan’ın babası düşmana yenilerek tüm mal varlığını kaybetmektedir. Bunun üzerine hikâyeci âşık insanlara kötülük yapanların ve zulmedenlerin mutlaka hak ettiklerini bulacaklarını ifade etmek

için *“Ne doğarsan o gelir kaşığına”* (Aksu vd., 2022, s. 193) ve *“Herkes ettiğini bulur”* (Aksu vd., 2022, s. 291) atasözlerine başvurmuştur. Bu atasözü, kişinin yaptığı iyi ya da kötü her şeyin bir karşılığı olacağını anlatır. Namuslu, dürüst ve ahlaklı bir hayat yaşayan biri, karşılığında saygı, itibar ve güven kazanırken hileci ve kötü niyetli yaşam süren kişilerin ise bunun olumsuz sonuçlarına katlanmak zorunda kalacağı mesajını iletmektedir.

Doğan Kaya ve Sabri Koz tarafından hazırlanan “Halk Hikâyeleri” adlı çalışmada yer alan Asuman İle Zeycan hikâyesinde Hızır’ın insanların yardımına koşan ve zor günlerinde işlerini kolaylaştıran bir varlık olması ifade edilmektedir:

Erenler sırrını kimseye açmaz

Haşa ki Mevlam kulundan geçmez

Kul sıkılmayınca Hızır yetişmez (Aksu vd., 2022, s. 377)

Seni bana Bari Huda gönderdi (Kaya-Koz, 2000, s. 45).

Yukarıdaki manzum kısım insanın hayat yolculuğunda karşılaştığı zorluklar, manevi arayışlar ve ilahi gücün yansımaları üzerine bir derinlik sunmaktadır. Dörtlük bir bütünde değerlendirildiğinde, Allah’a olan teslimiyetin, kader anlayışının ve manevi bağların inceliklerle işlendiği görülmektedir. Bir insanın zor duruma düşmeden ve ciddi bir çaba göstermeden yardım gelmeyeceğini anlatır. Hızır, İslam geleneğinde zor durumda olanlara yardım eden, bilge bir varlıktır. Ancak, bu yardımın gelmesi için önce insanın sabır olması, zorluklarla yüzleşmesi gerektiği belirtilmektedir.

Türk kültüründe misafirperverlik ve misafire gereken özenin gösterilmesi esastır. Aynı zamanda misafirlğe çağrılan yere de mutlaka gidilmesi ve ortama uygun olarak hareket edilmesi beklenmektedir. Tufarganlı Abbas hikâyesinde yer alan *“Çağrılan yere erinme, çağrılmayan yere görünme”* (Cemiloğlu, 2001, s. 52) (Aksu vd., 2022, s. 191). atasözü ise davet edilen yere gitmenin önemine işaret etmektedir ve Türk insanının nezaketinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda kişinin davet edilmediği yere gitmemesi yönünde de öğüt vermektedir. Çağrılmayan yere gitmek misafirlik ve görgü kurallarına uygun bir davranış değildir. Ayrıca davetsiz giden kişiyi bulunduğu ortamda da zor durumda bırakabilmektedir. Tufarganlı Abbas Hikayesi’nde ise kahramanın davet edildiği yere gitmesi konusunda öğüt verilirken bu atasözüne başvurulmaktadır.

Sonuç

Türk halk hikâyelerinde atasözleri, anlatıların temel taşı olarak, bireylerin davranışlarını yönlendirme, sosyal değerleri pekiştirme ve hikâyelerin ana temasını güçlendirme işlevine sahiptir. İncelenen örneklerde, atasözlerinin hikâyelerdeki işlevleri geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bu işlevler arasında, kahramanların karar alma süreçlerine yön verme, bireyler ve toplum arasındaki ilişkiyi şekillendirme, ahlaki ve manevi değerleri hatırlatma, kadere yönelik inancı pekiştirme ve bireyler arasındaki duygusal bağları vurgulama gibi unsurlar öne çıkmaktadır.

Yapılan incelemeye göre halk hikâyesi içerisinde yer alan atasözlerinin pek çok işlevine rastlanmıştır. Söz konusu işlevler atasözlerinin kullanım sebeplerinden hareketle bu çalışma kapsamında çözümlenecektir. Çalışmada örnek oluşturması adına geleneğin devamlılığı ve toplumsal beklentilerin karşılanması işlevi kapsamında çocuk ve çocuksuzluk başlığı örnek verilebilir. İsmail Görkem (2000) tarafından derlenen Güzel Ahmet hikâyesinde çocuk sahibi olmanın önemine dikkat çekilmektedir. Hikâyeye göre çocuğu olmayan padişah bunu bir kusur olarak görmekte ve veziriyle beraber “Arayan Tanrısını da bulur belasını da bulur” atasözünden hareketle diyar diyar gezerek çocuksuzluğa çare aramaktadırlar. Hikâyeci âşık çocuksuzluğun nasıl bir durum olduğunu açıklarken “Evlatsız insanın gölgesi ayağına yakın olur” atasözünü kullanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında söz konusu atasözü toplumsal beklentileri karşılama noktasında belirleyici olmaktadır.

Çocuk sahibi olmanın önemine vurgu yapan atasözleri, hem bireylerin soy devamlılığı düşüncesini hem de toplumun bu duruma verdiği önemi yansıtmaktadır. Sevilen kişiye ulaşma mücadelesinde kahramanları cesaretlendiren veya uyarıda bulunan atasözleri, kahramanların maceralarındaki önemli dönüm noktalarını belirlemektedir. Ayrıca, soyluluk, kişisel özellikler ve kahramanın kaderi üzerine yapılan vurgular, atasözleri aracılığıyla toplumsal yapı ve bireyin kimlik arayışı üzerinde etkili bir anlatım sunmaktadır. Atasözleri, halk hikâyelerinin bağlamına göre yeniden yorumlanarak hem hikâyelerin anlatım gücünü artırmakta hem de yeni kuşaklara bu sözlü mirası aktarmaktadır. Özellikle

çocuk sahibi olma, toplumsal statü, ahlak, kader, dostluk ve zorluklarla mücadele gibi temalar etrafında işlevselleştirilen bu sözler, Türk halk hikâyelerinin zengin anlatı yapısının ayrılmaz bir parçasıdır. Halk hikâyelerinde hikâye anlatıcılarının (âşıkların) söz sanatları ve doğaçlama yetenekleri üzerine yaptığı vurgu, atasözleriyle dile getirilmekte ve âşıklık geleneğine dair bilgiler sunmaktadır. Bunun yanı sıra, toplumsal dayanışma ve dostluk kavramları da atasözleri ile ele alınmakta; zorluklar karşısında yalnızlık ya da dostluk bağı gibi duygusal gerçeklikler etkili bir şekilde aktarılmaktadır.

Türk halk hikâyelerindeki atasözleri, hem bireylerin yaşamlarına dair pratik rehberlik sağlar hem de toplumsal hafızanın bir parçası olarak kültürel değerlerin korunmasına hizmet eder. Hikâyelerin didaktik ve estetik boyutlarını zenginleştiren bu sözler, karakterlerin motivasyonlarını, toplumun değer yargılarını ve bireyler arasındaki ilişkileri anlamlandırmada işlevseldir. Bu bağlamda, atasözleri yalnızca hikâye anlatımında kullanılan unsurlar değil, aynı zamanda Türk halk kültürünün dinamiklerini yansıtan birer kültürel mirastır. Türk halk hikâyelerinde atasözleri, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde güçlü bir rehberlik aracı olarak kullanılmakta; hikâyelerin olay örgüsünü desteklemekle kalmayıp, dinleyicilere ahlaki ve kültürel dersler vermektedir. Türk halk hikâyelerinde yer alan atasözleri, toplumsal değerleri, kültürel kodları ve bireylerin yaşamlarına yön veren temel ilkeleri aktarmakla kalmayıp aynı zamanda hikâyelerin işlevselliğini arttıran bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynaklar

- Aça, M. (1998). *Kozı Körpeş-Bayan Sulu Dastanı üzerinde mukayeseli bir araştırma*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Alptekin, A. B. (2011). “Türk halk hikâyelerinde atasözleri”, *Türk Dili*, Cilt C, Sayı 712, 309-318.
- Altun, I. (2007). *Âşık Mevlüt İhsani'nin aşk konulu hikâyeleri üzerine bir araştırma*. İstanbul: Ofset Yayın Matbaacılık.
- Boratav, P. N. (2014). *Halk hikayeleri ve halk hikayeciliği*. Ankara: Tarih Vakfı Yayınları.
- Cemiloğlu, M. (2001). “Âşık Şevki Halıcı'nın hikâyeciliği”, *Milli Folklor*, 38-56.
- Çevik, M. (2006). *Basın dilinde atasözleri ve deyimler*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çobanoğlu, Ö. (2002). *Halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Duymaz, A. (2014). “120. yılında halk hikayeleri araştırmaları tarihine bir bakış”, *Akademik Kaynak*, 1-23.
- Güvenç, A. Ö. (2022). “Halk hikâyelerinin işlevleri”, *Turcology Research*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Kurudayıoğlu, M.-Temur, N. (2021). “21. yüzyıl becerileri çerçevesinden Türk atasözlerine bir bakış”, *Bilig*, Sayı 99, 1-25.
- Okray, Z. (2015). “Türk atasözleri ve deyimlerinde kadın imgesi”, *EUL Journal of Social Sciences (VI-I) LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 93-102.
- Okuşluk Şenesen, R. (2009). *Adana halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği geleneği*. Adana: Altın Koza Yayınları.
- Okuşluk Şenesen, R. (2018). “Halk hikâyesi metinlerinin nesne dünyasından örnekler”, *Asia Minor Studies*, Cilt 6, Sayı 12, 272-296.
- Şimşek, E. (1987). *Arzu İle Kamber hikâyesi üzerine mukayeseli bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Tezcan Aksu, B.-Akalin, Şükrü H.-Toparlı, R. (2022). *Türk atasözleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Sakaoğlu, S.-Alptekin A. B.- Sakaoğlu, Y. vd. (1999). *Meddah Behçet Mahir'in bütün hikayeleri II*. Ankara: Atatürk Kùltür Merkezi Yayınları.
- Türkmen, F.-Cemiloğlu, M. (2009). *Âşık Mevlüt İhsani'den derlenen halk hikâyeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkmen, F.-Cemiloğlu, M. (2009). *Âşık Şevki Halıcı'dan derlenen halk hikâyeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.